श्रीः

वाक्यार्थचन्द्रिका

महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितपरिभाषेन्दुशेखरव्याख्या
भागवतोपनामक पण्डितवर श्रीहरिशास्त्रिरचिता ।

महामहिमविजयनगरमहाराजभूरवरेत्यादिविविध-
बिरुदावलीविराजमान मनोन्नत श्रीमदानन्द-
गजपतिराजमहाराजानामाज्ञया

तदास्थानमान्यमानेन कोल्लूरुकामशास्त्रिणा संशोध्य
यथाविभागं मूलेन संयोज्य च

काश्यां
मेडिकल्हाल्नामकमुद्रालये मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।
सन् १८८७ ईसवी ।

PRINTED BY E. J. LAZARUS & CO.,

AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

श्रीः

भूमिका ।

ॐ नमः परदेवतायै श्रीदुर्गाम्बायै ।

इह किलाद्यत्वे शब्दशास्त्ररससमवगाहनमानसानां जनानां नास्ति खलु प्रचलितः को ऽपि प्राक्तनः संक्षिप्तो ऽपि गुर्वर्थ ईदृशो ग्रन्थो यथा महामहोपाध्यायनागेशभट्टविरचितः परिभाषेन्दुशेखरो नामेति सुप्रसिद्धमेव ।

तस्य चास्य निखिलदेशविपश्चिदादृतस्यातिप्रौढस्य सत्स्वपि बहुलेषु व्याख्यानेषु तद्द्वैलक्षण्येन प्राचीननवीनपथपरिष्कारकैरवकोरकोल्लासपुरस्सरं व्युत्पित्सूनामवारीणानामपि वैदुषीसागरपारदर्शनमहोपकाराय, इयं 'वाक्यार्थचन्द्रिकाख्या व्याख्या' श्रीमद्विजयनगरसंस्थानपण्डितवरैर्बाल्ये प्रकृतश्रीमहाराजानां संस्कृतविद्याध्यापकैर्भागवतोपनामकश्रीहरिशास्त्रिशर्मभिरस्मद्गुरुचरणैर्व्यरच्यत ॥ प्रथते खल्वियं वाचोयुक्ती राजसभासु—यथा

संजीव्यन्ते यदपि च मृतास्तद्धि संजीवनी स्या-
द्वृत्तेर्व्याप्त्या हृदयसतेश्चेतना सा च वाचः ।
सा निर्दोषस्फुटदवयवा स्याद्यया व्याकृतिः सा
संजीवन्या अपि निगदिता कापि संजीवनीयम् ॥ इति ।

साचेयं विना मुद्रणं न सकलविद्वन्नयनगोचरीभविष्यतीति श्रीमन्महामहिमविजयनगरमहाराजशूरवरेत्यादिबिरुदावलीविराजमानमानोन्नतविद्वत्प्रियश्रीमदानन्दगजपतिमहाराजानां निदेशेन तत्सभास्तारेण मया संशोध्य यथोपयोगं मूलेन संयोज्य च मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

प्रार्थये च विद्यारसिकान् महाशयवरान् गुणदृष्ट्या ऽत्र नयनार्पणानुग्रहद्वारा ग्रन्थकर्तुर्मम च परिश्रमसफलीकरणायेति । शम् ।

ईस्वी सन् १८८७

श्रीगणेशाय नमः

परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या

ॐ नमः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो महद्भ्यो मुनिभ्यो गुरुभ्यः ।
जयन्ति जगतां मातुश्चरणारुणदीप्तयः विजृम्भन्ते यतः पुंसां विद्याकमलिनीश्रियः ॥

काशिनाथपदाम्भोजं कलयन् मानसे हरिः । विवृणोति यथाबुद्धि परिभाषेन्दुशेखरम् ॥
यद्यप्यत्यन्तगम्भीरो नागेशवचनक्रमः । तथापि बुद्धिवैशद्यसाधनार्थोयमुद्यमः ॥
जयति श्रीमहाराजः कलिङ्गवसुधाधिपः । सूर्यवंशसुधासिन्धुस्फुरत्पूर्णेन्दुपाधिपः ॥
राजद्विजयरामाभ्याविख्याताऽमितविक्रमः । वनीपकमनोभीष्टविश्राणनसुरद्रुमः ॥
तदीयागण्यकारुण्यप्राप्ताभीष्टश्रिया मया । प्रणीयते निबन्धोयं प्राप्तुतात्तद्यशोदिशः ॥

अथ नागेशोपाध्यायः प्रारिप्सितप्रकरणपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकीभूतप्रत्यूहपरिहाराद्यनेकफलसम्पादकतया कृतमिष्टदेवतानमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नन् प्रेक्षावदुपकाराय प्रतिजानीते । नत्वेत्यादिना । स्वापकर्षबोधानुकूलव्यापाररूपनतिक्रियाकर्मत्वस्य गुणवत्ताव्याप्यस्य पारमार्थिके निर्गुणे ब्रह्मणि बाधितत्वादाह ॥ साम्बशिवमिति ॥ अम्बा सकलचराचरजगन्मातृत्वेन श्रुतिप्रसिद्धा परा प्रकृतिस्तया परिक्रीडमानमनन्तकल्याणगुणपरिपूर्णं शिवात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः । शिवात्मकत्वोक्तिरुपास्यदेवतास्वरूपनिरूपणाय । नागेश इति । नामनिर्देशः कीर्त्यनुवृत्त्यर्थः । स्यादेतत् । आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोरिति स्मृतिवचनेन श्रेयोनाशकत्वरूपप्रत्यवायप्रदर्शनपूर्वकं निषिद्धत्वात्स्वकीयनामनिर्देशो न युक्तः । न च निरुक्तस्मृतिघटकनामपदस्वारस्यान्निषेधस्य पितृसङ्केतविषयनाममात्रपरत्वादस्य च नाग ईशः प्रवर्तको यस्येति व्युत्पत्तिवशेन योगजशक्तिमत्तया पौरुषेयत्वाच्च न प्रागुक्तवचनबोधितनिषेधप्रसक्तिरिति वाच्यम् । उपदर्शितरीत्या व्युत्पत्त्यङ्गीकारे जातिप्रवृत्तिनिमित्तकद्रव्यविशेषवाचकनागशब्दसमभिव्याहृतस्येशशब्दस्य तदितरप्रवर्तकत्वरूपक्रियाविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकस्य विशेषणं

ॐ नत्वा साम्बशिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ॥

विशेष्येण बहुलमिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन विशेषणत्वावश्यम्भावात्पूर्वनिपातवैपरीत्ये निरुक्तानुपूर्व्या एव दौर्लभ्यापत्तेः । पितृसङ्केतितानामपि युधिष्ठिरादिनाम्नां योगरूढानामुपलम्भात्तावन्मात्रेण पितृसङ्केतविषयत्वाभावकल्पनायां मानाभावाच्च । कैयटो जैयटात्मज इत्यादावनिर्वाहेन दृढतरमानाभावेन च केवलरूढ्या योगरूढ्या वास्यार्थोपस्थापकं यत्तत्परतया सकलसुप्रसिद्धस्य पितृसङ्केतासङ्केतसाधारणस्य नामशब्दस्य तत्सङ्केतविषयनाममात्रपरतया सङ्कोचस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । न च निषेधस्योच्चारणपरत्वेनैतादृशनामनिर्देशानां लेखनरूपत्वेप्युच्चारणाभावान्न दोष इति वाच्यम् । लेखनस्याप्यक्षरज्ञानवतां विना स्वीयसूक्ष्मोच्चारणमनुपपन्नतया दोषस्य दुर्वारत्वात् । लोकविश्वासार्थं स्फुटोच्चारणेन कृतासु रामो द्विर्नाभिभाषतइत्यादिप्रतिज्ञासु तत्सङ्कीर्तनदोषस्य परिहारासम्भवाच्च । न च प्रत्यभिवादे शूद्रइति सूत्रे भाष्ये नामसङ्कीर्तनपूर्वकोभिवादवाक्यप्रयोग इत्यर्थस्य स्पष्टमुपपादिततया तद्बलेन कर्तव्यार्थविषयकज्ञानजनकशब्दप्रयोगा-

त्मकप्रतिज्ञावाक्यघटकतया स्वीयनामसङ्कीर्तने प्रत्यवायाभावस्सामान्यतो ज्ञाप्यते । असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातात् । एवं चैतादृशनामनिर्देशानामपि तथाविधवाक्यघटकत्वाविशेषान्न दोष इति वाच्यम् । अभिवादवाक्यघटकतया नामसङ्कीर्तनस्य, अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्तयेदिति मनुवचनसिद्धतया तदेकवाक्यत्वेनाभिवादवाक्यघटकनामसङ्कीर्तनमात्रजन्यप्रत्यवायाभावतात्पर्यकतयैव प्रकृतभाष्यसामञ्जस्ये निरुक्तकल्पनाया निर्मूलत्वात् । ततश्च प्रत्यभिवादवाक्यव्यतिरेकेण पितृसङ्केतितासङ्केतितसाधारणतया स्वकीयनामनिर्देशे प्रत्यवायो दुर्वार एवेति चेत् । अत्र मान्याः । गोनर्दीय आहेति भाष्यकारोक्तिबलेन वक्तव्यार्थविषयकप्रतिज्ञावाक्यघटकतया नामसङ्कीर्तने प्रत्यवायाभावकल्पनाददोषः ॥ अत एव स्वयमुक्तेष्वपि वचनेषु मुनीनामिति शातातपोऽब्रवीदित्याद्युक्तिरुपपदात इत्याहुः । यत्तु ग्रन्थकर्तृत्वव्यावहारिकत्वरूपोपाधिकृतभेदमादायैकस्यापि नागेशस्य भिन्नतया न प्रकृते निरुक्तदोषावकाश इति वदन्ति । तदसत् । आहार्यारोपस्य धर्मशास्त्रव्यवस्थापकत्वायोगात् । तथात्वे हि शास्त्रस्यैवाव्यवस्थापकत्वं स्यादिति दिक् । केचित्तु प्रकृतिनिषेधवचनघटकेनात्मन्शब्देन प्रयोक्तृ प्रयुज्यमाननामप्रतिपाद्ययोस्साक्षात्तादात्म्यप्रतीतेर्निषेधनिमित्ततया तथा प्रतीयमानस्य तस्य विना प्रमाणं परित्यागायोगाच्च यत्र तादृशं तादात्म्यं प्रतीयते तत्रैवायं निषेधः । तत्प्रतीतिश्चास्मच्छब्दार्थसामानाधिकरण्यएव । यथा देवदत्तोऽहं ब्रवीमीत्यादौ । गोनर्दीय आहेति प्रयुञ्जानस्य भगवतो भाष्यकारस्याप्ययमेवाभिप्रायो न्याय्यः । एवं च प्रकृते तदर्थसामानाधिकरण्यप्रयुक्तस्य तथाविधतादात्म्यनिमित्तस्य तादृशनिषेधस्य अप्रसङ्ग एव । कैयटो जैयटात्मज इत्यादावपि यः कैयट इति लोके व्यवह्रियते सोऽहं जैयटात्मज इति तदर्थाश्रयणात्परम्परया तादात्म्यप्रतीतावपि साक्षादप्रतीतिरेवेति न कुत्रापि दोष इत्याहुः । कुरुतइति । यशःपुण्यादिरूपस्य क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदप्रयोगः ।

बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥

अस्मत्पदशक्यतावच्छेदकपुरस्कारेणास्मदर्थस्य प्रकृतक्रियां प्रति कर्तृत्वाभावान्नोत्तमपुरुषप्रसङ्गः । नन्वात्मनेपदबोधितकर्तृगामियशःपुण्यादिरूपक्रियाफलस्य स्वग्रन्थे ग्रन्थान्तरविलक्षणलोकोपकारमन्तरेण न सम्भव इत्यत आह ॥ बालानामिति ॥ बालत्वञ्च प्रतिपिपादयिषितार्थविषयकप्रतिपत्तिशून्यत्वे सति तदपेक्षित्वम् । एतेन स्वग्रन्थस्य ग्रन्थान्तरैरगतार्थता सूचिता । परिभाषेन्दुशेखरमिति । इन्दुरिव विधिशास्त्रीयवाक्यार्थं प्रतिपादयन्त्यो याः परिभाषास्ताश्शेखरं व्याख्येयत्वाच्छिरोभूषणं यस्य तमित्यर्थः । विध्यर्थप्रकाशकपरिभाषार्थनिर्णायकग्रन्थविशेषमिति यावत् । एतेन परिभाषार्थो विषयस्तज्ज्ञानं प्रयोजनं तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादि सूचितम् । ननु लिङ्गवत्त्वे सति सन्दिग्धार्थनिश्चायकत्वं हि परिभाषाशास्त्रस्य लक्षणम् ॥ तत्र न धातुलोप इत्येतच्छास्त्रविषयकगुणवृद्धिनिषेधकत्वेक्परिभाषानिषेधकत्वोभयधर्मप्रकारकसंशयविषयीभूतगुणवृद्धिनिषेधकत्वरूपैकतरधर्मप्रकारकनिश्चयसम्पादकतया दीधीवेवीटामिति निषेधशास्त्रेऽतिव्याप्तिरिति विशेषणदलम् । तथा प्रदेशघटकवृद्ध्यादिपदरूपस्योपस्थापकलिङ्गवत्तया संज्ञाशास्त्रेष्वतिव्याप्तिरिति विशेष्यदलम् । एवं च निरुक्तलक्षणानाक्रान्तानां यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमित्यादीनां संज्ञानिषेधरूपाणामपि व्याख्यास्यमानत्वादुक्तलक्षणाक्रान्तानां पाणिनिप्रणीतपरिभाषाणामव्याख्यास्यमानत्वाच्च प्रतिज्ञाविरोध इत्यतस्तद्विषयीभूतपरिभाषास्वरूपनिरूपणायाह ॥

प्राचीनेत्यादि । वाचनिकानीति । परिभाषापाठे वचनरूपेण पठितानीत्यर्थः । एवं च अन्यत्र प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे पठितानां ग्रन्थिग्रन्थीत्यादीनां पाणिनिपठितानामिको गुणवृद्धी इत्यादीनां च न प्रतिज्ञाविषयीभूतपरिभाषात्वमिति भावः । ज्ञापकन्यायसिद्धानीति । अस्य प्रायेणेत्यादिः । एवं च पाणिनीयतन्त्रे क्वासाञ्चिद्यस्मिन् विधिरि-

त्यादीनां वाचनिकत्वेपि न क्षतिः । यद्वा मल्लग्राम इतिवद्भूयसा व्यपदेशः । बहूनि ज्ञापकन्यायसिद्धानि स्वल्पान्येव वाचनिकानीति तदर्थः । यत्तु सिद्धशब्देनैव वाचनिकसंग्रहमपेक्ष्य ज्ञापकन्यायशब्दयोरर्श आद्यजन्तत्वकल्पनया तन्मूलकवचनलाभ इति व्याचख्युस्तत् क्लिष्टत्वादुपेक्ष्यम् । तत्र ज्ञापकमेतच्छास्त्रीयं प्रमाणं न्यायो लौकिकदृष्टान्तः । तत्र ज्ञापकसिद्धान्यसिद्धं बहिरङ्गमित्यादीनि । न्यायसिद्धानि यदागमा इत्यादीनि । यस्मिन् विधिरित्यादीनि तु वाचनिकानीति विवेकः । भाष्यवार्तिकयोर्निबद्धानीत्यस्य तत्सम्मतानीत्येवार्थ इति न ध्वनितानामसङ्ग्रहो नापि प्राचीनपठितानामपि तदसम्मतानामव्याख्यानं दोषः । ये तु भाष्यवार्तिकयोर्निबद्धानीत्यस्य तत्र वचनरूपेण पठितानीत्यर्थ इति वाचनिकलाभाय व्याचक्षते । तेषामागमशास्त्रमनित्यमित्यादीनामव्याख्यानं दोषः । तासामनूद्य खण्डनेपि व्याख्यानाभावात् । तदेवं व्याख्यानमित्याग्रहे तु मात्रालाघवेनेत्यादिध्वनितवाचनिकपरिभाषासङ्ग्रहो दोषः । ततश्च प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे परिभाषापाठे पठितानि पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकसिद्धानि न्यायसिद्धानि वाचनिकानि च तत्र तत्र भाष्यवार्तिक-

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकानि अत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोर्निबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते । ननु लण्इउण्सूत्रयोर्णकारस्यैवोपादानेन अणिण्ग्रहणेषु संदेहादनिर्णयोऽत आह । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् । विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानात् शिष्टकृतात् प्रतिपत्तिः निर्णयः । हि यतः सन्देहात् शास्त्रमलक्षणमननुष्ठापकं, लक्षणं तथा न । शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थः ॥

काराभ्यामभ्युपगतानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्तइत्यखण्डार्थः । एवं च परिभाषापाठानुरोधात्पाणिनिप्रणीतपरिभाषातिरिक्ता एव भाष्यवार्तिकसम्मताः परिभाषा इह गौणमुख्यसाधारणतया व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाता इत्यन्यदेवेदं व्याख्यास्यमानपरिभाषालक्षणं पूर्वोक्तं त्वष्टाध्यायीस्थपरिभाषाणामेवेति न प्रतिज्ञाविरोध इति परमार्थः । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् ॥ तत्र सकलशास्त्रोपयोगित्वेन प्रकृतशास्त्रमूलभूतवर्णसमाम्नायस्थलिङ्गबोधितत्वेन च प्राधान्याद्व्याख्यानत इत्येतस्याः परिभाषायाः प्रथमतो निरूपणमुचितमिति सूचयन्नवतारयति । ननु लण्इउणित्यादि । एतेन वोपदेवादिसम्मतोऽनिनस्मन्ग्रहणानीत्यादिकः परिभाषापाठो न साम्प्रदायिकसन्दर्भविहीनत्वात् इत्युक्तप्रायम् । तत्र सन्दर्भः प्रायेणैवावतरणेन तत्र तत्र स्फुटी करिष्यते । सन्देहादनिर्णय इति । पाणिनितात्पर्यसन्देहप्रयुक्तात्सूत्रार्थसन्देहात्प्रयोगानिर्णय इत्यर्थः । अनुष्ठापकवाक्यार्थसन्देहाभावमन्तरेणानुष्ठाननिर्णयो दुर्लभः । तयोर्हेतुहेतुमद्भावादिति भावः । विशेषस्येत्यादि । यतश्शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादनुष्ठापकं शास्त्रम् । बोध्यसन्देहप्रयुक्तानुष्ठापकत्वाभाववन्न भवति ततश्शिष्टकृताद्व्याख्यानादुपदेशपारम्पर्यादन्यतराद्यर्थविषयकनिश्चय आश्रणीय इत्यर्थः । यद्वा यतोन्यतराद्यर्थविषयकनिश्चयादनुष्ठापकं शास्त्रमनुष्ठापकत्वाभाववन्न भवति स निश्चयो व्याख्यानादुक्तलक्षणाद्भवति । कुत एतत् शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादिति तदर्थः ॥

नन्वियं परिभाषा निर्मूला वार्णसमाम्नायिकणकाररूपानुबन्धद्वयोच्चारणं ह्यस्यां परिभाषायां ज्ञापकमिति वाच्यम्। तच्च न ज्ञापनोत्तरमनुबन्धान्तरोच्चारणेनैव सिद्धेस्स्वांशे चारितार्थ्याभावात्। न हि स्वांशे चारितार्थ्यमन्तरा ज्ञापनं सम्भवति। विपरीतार्थस्यापि ज्ञापनापत्तेः॥ नापीयमनन्यथासिद्धेन केन चित्प्रयोजनवती ज्ञापकाश्रयणेनैव तत्र तत्र सन्देहनिवारणसम्भवात्। तस्मादियमनुपादेयैव परिभाषेत्यत आह॥ असन्दिग्धेत्यादि। असन्दिग्धं सन्देहविषयभिन्नं यदनुष्ठानं शब्दप्रयोगस्तत्सिद्ध्यर्थं इति तदर्थः। सम्पूर्वस्य दिहेरकर्मकत्वेपि भावक्तान्तादर्श आद्यचि निरुक्तार्थलाभ.। उत्तरच सन्दिग्धोच्चारणेत्यचाप्येवमेव। परन्तु तत्र सन्देहजनकमित्यर्थः। कर्तृनिष्ठायामेवैतदर्थलाभ इति तु न युक्तम्। सविषयार्थवाचकधातुसमभिव्याहृतस्य कर्तृप्रत्ययस्याश्रयातिरिक्तबोधकताया अप्रसिद्धेः। अयं भावः। अनुष्ठानसन्देहनिवर्तनेन ह्यनुष्ठापकं शास्त्रमर्थवत्। यदि च स्वगतसन्देहेनानुष्ठानसन्देहनिवृत्तेरयोगस्तर्हि शास्त्रस्यानर्थक्यमेव स्यात्। तद्वैयर्थ्यं च वृद्धिसूत्रभाष्ये भगवता निराकृतमेव। ततश्च शास्त्रसार्थक्यान्यथानुपपत्त्या तत्सन्देहनिवर्तकोपायापेक्षायां ज्ञापनेन तन्निवर्तने क्लेशाच्छिष्टपारम्पर्यपरिप्राप्तमुपदेशलक्षणं व्याख्यानमेव तन्निवर्तकोपाय इति कल्प्यते। तत एषा परिभाषा तन्त्रान्तराभ्युपगता फलिता भवति। एतावतैव ज्ञापकसिद्धेयमित्युद्घोषः। न त्विदमनुबन्धद्वयोच्चारणमस्यां परिभाषायां स्वातन्त्र्येण ज्ञापकम्। ज्ञापितायां स्वांशे चारितार्थ्याभावात्। न च परिभाषोपस्थापकलिङ्गबोधनेन तत्सार्थक्यमिति वाच्यम्। परिभाषाघटक नहिसन्देहादलक्षणमित्यंशादेव तल्लाभसम्भवात्। भाष्ये च किमिदं वर्णोत्पत्ताविवायं णकारो द्विरनुबध्यते। एतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणमित्युक्तम्। तत्र ज्ञापयतीत्यस्य मदुक्तरीत्या बोधयतीत्येवार्थ इति न तद्विरोध इति।

असन्दिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थं अत्र शास्त्रे सन्दिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण सन्देहनिवृत्तेर्व्याख्यानातिरिक्तनिमित्तानपेक्षत्वं बोध्यतइति यावत्। तेन अणुदित्सवर्णस्येत्येतत्परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं परेणाण्ग्रहणमिति लण्सूत्रभाष्ये स्पष्टम्। तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्। कार्यकालं संज्ञा परिभाषमिति। उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्॥

तदेतद्धनयन्नाह। बोध्यतइति। यावदिति। केचित्तु यत्रानन्यथासिद्धलक्ष्यनिर्वाहकतया ज्ञापकेन वचनकल्पना तत्रावश्यकं स्वांशे चारितार्थ्यानुसरणम्। अन्यथा विपरीतकल्पनाया अपि प्रसक्तेः। यत्र च प्रमाणान्तरेण लक्ष्यनिर्वाहेपि कथंचिच्छास्त्रवैयर्थ्यपरिहारायान्यथासिद्धप्रयोजनस्यैव वचनस्य ज्ञापनं लाघवादाश्रीयते, न तत्र स्वांशे चारितार्थ्यापेक्षा प्रमाणान्तरविरोधादेव तत्र विपरीतकल्पनाया असम्भवात्। अत एवाणुदित्सूत्रस्थस्याप्रत्ययग्रहणस्य भाव्यमानपरिभाषाज्ञापकतापरभाष्यसङ्गतिः। अन्यथा ज्ञापितायां परिभाषायां स्वांशे चारितार्थ्याभावात्तदसङ्गतिस्स्पष्टैव। ज्ञापयतीत्यस्य बोधयतीत्यर्थकत्वं तु न युक्तमक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेरिति स्पष्टमुद्योतशेखरयोः॥ किञ्च परिभाषाघटकनहिसन्देहादलक्षणमित्यंशादेव सन्देहात्मकपरिभाषोपस्थापकलिङ्गलाभेपि तदंशस्य प्रकृतानुबन्धद्वयोच्चारणरूपयत्नत एव सिद्धौ लाघवाच्चारितार्थ्यमपि सुस्थम्। तस्मान्निरुक्तानुबन्धद्वयोच्चारणं साक्षादेव परिभाषायां ज्ञापकं भवितुमर्हतीति वृथैवायं मूलकृत्प्रयास इत्याहुः। तेनेति। व्याख्यानेनेत्यर्थः। ज्ञापकयत्नेस्सन्देहनिवर्तने क्लेशो वार्णसमाम्नायिकणकारानुबन्धद्वयोच्चारणवैयर्थ्यपरिहारासम्भवश्चेति तदुच्चारणेन परिभाषाज्ञापनपूर्वकं व्याख्यानमेव तन्निवर्तकत्वेनादृतं

भगवता सूत्रशेषइत्याशयः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि अणुदित्सवर्णस्येत्येतत्परिहाराय पूर्वेणाण्ग्रहणं परेणेण्ग्रहणमिति व्याख्यास्याम इत्युक्तम् । एतेनास्याः परिभाषाया भाष्यनिबद्धत्वं स्पष्टमेव । अत्रेदं बोध्यम् । मूलशास्त्रसन्देहेष्वनुष्ठाननिर्णायकतया व्याख्यातृमुनिवचनानां प्रामाण्यं बोधयन्ती परिभाषेयं यत्र मूलव्याख्यानयोः परस्परविरोधो यथा न बहुव्रीहावित्यत्र सूत्रभाष्ययोस्तत्र उभयोरपि मुनिवचनतया प्रबलदुर्बलभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्साधुत्वस्यापौरुषेयतया तत्रान्तरे विरुद्धयोरिव विकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । शब्दप्रयोगात्मकानुष्ठाननिर्णयायान्यतरधर्मकत्वेनावश्याभ्युपेयस्य प्रामाण्यस्य सन्देहेपि व्याख्यानस्य प्रामाण्यमवगमयति । ततश्च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमित्यर्थो ऽनयैव सङ्गृहीत इति नातिरिक्तस्सोर्थः । ध्वनितमिदमुपाध्यायेनापि व्याख्याने शिष्टकृतादिति विशेषणपरिपूरणादिति सुधीभिराकलनीयमित्याहुः ॥

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥

उभे इमे परिभाषे । सम्प्रति सकलपरिभाषासाधारणविध्युपकारप्रकारनिरूपकयोरनयोः परिभाषयोः परिभाषान्तरमपेक्ष्य प्राशस्त्यादाकाङ्क्षितत्वाच्च प्रस्तावः । तदाह तत्रेत्यादि । शास्त्रे संज्ञापरिभाषाप्रयोज्यविध्युपकारविषये पक्षद्वयमित्यर्थः । प्राथमिकीं तां व्याचष्टे । उद्देशमनतिक्रम्येत्यादि । अधिकरणसाधन इति । साध्यते साधुत्वेन प्रतिपाद्यते प्रकृतिप्रत्ययादिरस्मिन्निति साधनोर्थः । अर्थविशेषावलम्बनेनैव तेषां साधुत्वनिर्णयात् । एवं च अधिकरणार्थक इति तदर्थः । एतेनाचः परस्मिन्निति सूत्रभाष्यस्थं भावसाधन इति व्याख्यातम् । साधनं कृतेत्यादौ

उद्देश उपदेशदेशः । अधिकरणसाधनश्चायम् । यत्र देशे उपदिश्यते तद्देशएव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशश्च प्रथमोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते ।

चागत्या साधनशब्दः कारकपरोपीत्यन्यदेतत् । ननु देशभेदेन गुणप्रधानशास्त्रयोर्वाक्यार्थे कथमुपकार्योपकारकभाव इत्यत आह । यत्रेत्यादि । गृहीतशक्त्येति । गृहीतशक्तिस्मरणेन संज्ञाभिर्गृहीतनियमस्मरणेन परिभाषाभिश्च प्रदीपवदेकदेशस्थिताभिरेव सर्वविधिशास्त्रोपकार इत्यर्थः । अत्र परिभाषाविषये त्रिपाद्यतिरिक्ते संज्ञाविषये तु सर्वत्रेति विवेकः । अत्र पक्षे परिभाषाणां त्रिपाद्यामप्रवृत्तेरेव परमार्थत्वात् । समुदायापेक्षया च सर्वत्रेत्युक्तमिति बोध्यम् । उच्चारणकाल इति । यद्यप्याद्योच्चारणकाल इदानीं दुर्लभः । तथाप्यष्टाध्यायीस्थानुपूर्वीघटकपौर्वापर्यव्यवहारप्रयोजकसन्निवेशघटकावकाश एवेह तत्त्वेन विवक्षित इत्यदोषः । ननु संज्ञापरिभाषाणां कार्यार्थत्वात्कार्यज्ञानस्य विधिशास्त्राधीनत्वाच्च तत्तद्विध्याकाङ्क्षाया जागरूकतया तदीयवाक्यार्थकाले विध्येकवाक्यताया आवश्यकत्वेन गुणशास्त्रानुरोधात्तद्देशे प्रधानशास्त्राकर्षणापेक्षया प्रधानदेशएव तत्तल्लिङ्गानुसारेण शास्त्राकर्षणस्य न्याय्यतया तद्देशएव परस्परैकवाक्यतया वाक्यार्थे स्वीक्रियमाणे कार्यकालपक्ष एव सदा सम्भवतीत्यसम्भवदुक्तिक एवायं यथोद्देश इत्याशङ्क्य प्राचीनोक्तं परिहारमाह । तत्तदित्यादिना कैयट इत्यन्तेन । अयं भावः । प्रकरणविशेषानुपक्रमेण पठितानां गुणशास्त्राणां सकलप्रकरणोपकारकत्वस्य प्रसिद्धतया प्रकृतशास्त्रेपि विध्यङ्गभूतानां संज्ञापरिभाषाणां सर्वशास्त्रोपकारकत्वं तावन्निर्विवादम् । किञ्च वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरियता सूत्रेणेति वृद्धिसूत्रस्थभाष्यकारोक्तशास्त्रवैयर्थ्यनिराकरणेनैव सिद्धं प्रयोजनमित्येतावता निवृत्तप्रयोजनाकाङ्क्षाः प्रयोजनविशेषमनाकाङ्क्षमाणा ये मन्दमध्यमाधिकारिण-

स्तदनुरोधी यथोद्देशपक्षः तेषामुक्तरीत्या विशेषाकाङ्क्षाविरहेण विनैव विध्येकवाक्यतां स्वदेशे संज्ञापरिभाषाणां वाक्यार्थबोधे बाधकाभावात्। ये तु वृद्धिसूत्रस्थभाष्यबोधितप्रयोजनसामान्याकलनेन तद्विशेषमाकाङ्क्षमाणा श्शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव निवर्तत इति मन्वते, तेषामुत्तमाधिकारिणां तु तत्तद्विध्येकवाक्यतयैव वाक्यार्थबोधः। तं विना तेषां प्रयोजनविशेषपरिज्ञानासम्भवात्। तादृशबोधश्च प्रदेशदेश एव प्राधान्यादिति तदनुरोधी कार्यकालपक्षः। एवं च प्रयोजनविषयकसामान्य विशेषाकाङ्क्षाभ्यामधिकारिभेदेन प्रवृत्ताविमौ पक्षौ लक्ष्यानुरोधादत्र शास्त्रे व्यवतिष्ठेते इति। अथास्मिन् मते यथोद्देशे स्वदेशावस्थितानामेव परिभाषाणां सप्तमीनिर्देशादिघटितशास्त्रेण विधीयमानं कार्यं पूर्वस्यैवाव्यवहितस्यैवेत्यादिरूपनियमेन सामान्यविधिसङ्कोचात्मकतया तदुपकारसम्पादकत्वेपि शङ्कग्राहिकया तदभावात्तत्तद्विधिशास्त्रघटकस्वस्वलिङ्गजन्यपरिभाषाबोधितनियमस्मरणेन जायमानो विध्युपकारस्सपादायां सप्ताध्याय्यामिव त्रिपाद्यामपि दुर्वारः। तथा च त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशङ्क्य कार्यकालपक्षावलम्बेन त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्तिप्रतिपादनपरपूर्वत्रासिद्धसूत्रस्थभाष्यकारीयसिद्धान्तव्याकोपः। न च पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सामान्यतः परिभाषादृष्ट्या पूर्वमेव त्रैपादिकविधीनामसिद्धत्वातिदेशात्स्वदृष्ट्या विद्यमानताविहीनस्य सामान्यतोपि नियमयितुमशक्यतया परिभाषाबोध्यनियम्यकोटावनन्तर्भावेण तदनुरोधान्न त्रैपादिकविध्युपकार इति वाच्यम्। असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया तत्तद्विधिशास्त्रजन्यविशिष्टवाक्यार्थबोधप्रयुक्तकार्यज्ञानोत्तरमेव पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारेणैकवाक्यतया तत्तद्विधीनामसिद्धत्वातिदेशप्रतिपादनस्य न्याय्यत्वात्तथाविधकार्यज्ञानस्य च परिभाषा बोध्यवि-

तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्यदयथाश्रुतग्राहिप्रतिपत्त्रपेक्षोयं पक्ष इति इदूत्सूत्रे कैयटः ॥

ध्युपकारं विना दुर्लभत्वात्परिभाषावाक्यार्थकाले तद्दृष्ट्या विधीनामसिद्धत्वातिदेशस्य दुर्वचतया त्रैपादिकानामपि तत्तत्परिभाषाबोध्यनियम्यकोटावन्तर्भावे बाधकाभावात्। अन्यथा सामान्यगृहीतशक्तिस्मरणेन यथोद्देशे संज्ञाभिरपि त्रिपाद्यां पदार्थनिर्णयद्वारा विशिष्टवाक्यार्थसम्पादकत्वरूपस्य विध्युपकारस्य दौर्लभ्यापत्तेः। न हि कार्यकालपक्ष एव संज्ञाशास्त्राणां त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्न तु यथोद्देश इति वक्तुं शक्यते। यथोद्देशे परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिर्न तु संज्ञानामित्याशयकपूर्वत्रासिद्धमित्येतत्सूत्रस्थभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। तत्र हि यदि सपादायां सप्ताध्याय्यामयं पादोनोऽध्यायोऽसिद्ध इत्युच्यते। ये इह सप्तमीनिर्देशाः पञ्चमीनिर्देशाः षष्ठीनिर्देशाश्चोच्यन्ते तेप्यसिद्धाः स्युः। तत्र को दोषः। झलो झलि ह्रस्वादङ्गात् संयोगान्तस्य लोप इत्येषां निर्देशानामसिद्धत्वात्। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्य षष्ठी स्थानेयोगा इत्येताः परिभाषा न प्रकल्पेरन्नित्येवोक्तमिति चेन्न। विशिष्य तत्तदुपकारं विना तत्तद्विधिशास्त्रीयलक्ष्यनिर्णयस्य दुर्लभत्वात् तं विना प्रधानस्यालक्ष्येभ्यो वारयितुमशक्यत्वाच्च तत्तद्विधिशास्त्रघटकलिङ्गविशेषोपस्थापितपरिभाषाबोधितसामान्यनियमस्य विशेषपर्यवसानाय वाक्यान्तरोपप्लवेन यथोद्देशेपि विधिप्रदेशे विशिष्य विध्युपकारस्यावश्यकतया तादृशवाक्येन सह वाक्यैकवाक्यतया तत्तद्विध्युपकारतः पूर्वमेव परत्वेन नित्यत्वेन च तत्तद्विध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रेण परिभाषाबोध्यनियमसम्बन्धव्यतिरेकेण भिन्नवाक्यतया प्रथमतो जायमानेन विधिशास्त्रीयवाक्यजन्यबोधेन सिद्धं कार्यज्ञानमादायात्र पक्षे परिभाषादृष्ट्या विधीनामसिद्धत्वातिदेशे पश्चात्तदुपकारासम्भवेन फलाभावात्त्रैपादिकोपकारकतया सामान्यनियमसम्पादनानौचित्यात्तदनुरोधेन त्रैपादिकविध्युपकारस्य दुर्वचत्वात्। न च संज्ञाविषयेपि तत्तत्प्रदेशघटकवृद्ध्यादिपदीयशक्तिनिर्णयद्वारा विध्युपकाराय कल्पितवाक्येन वाक्यै-

कवाक्यतया तदुपकारतः पूर्वमेव निरुक्तरीत्या पूर्वत्रासिद्धशास्त्रेण तत्तत्संज्ञादृष्ट्या त्रैपादिकविधीनामसिद्धत्वातिदेशस्य दुर्वारतया संज्ञाभिरपि यथोद्देशे त्रैपादिकविध्युपकारो दुर्लभ इति वाच्यम् । तत्तत्संज्ञाशास्त्रीयतादृशवाक्यानामुपजीव्यतया विधिशास्त्रीयवाक्यार्थप्रयुक्तकार्यज्ञानात्पूर्वमेव विध्युपकारकत्वावश्यम्भावेन तथा विधकार्यज्ञानोत्तरभाविना त्रैपादिकासिद्धत्वेन तत्कृतोपकारस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात् । एवं चात्र पक्षे संज्ञापरिभाषाणां वाक्यैकवाक्यतया पदार्थनियामकत्वेन वाक्यार्थनियामकत्वेन च विध्युपकारकत्वम् । कार्यकालपक्षे तु वाक्यार्थबोधात्पूर्वमेव संज्ञापरिभाषाणां शब्दतत्सम्बन्धाभ्युपगमात्सति सम्भवे पदैकवाक्यतयैव तासां तदुपकारकत्वं तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यादीनां तु कार्यकालत्वमेव पक्षयोलक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितत्वात् । न चालोन्त्यपरिभाषाया इको गुणवृद्धी इत्येतत्परिभाषाशेषत्वप्रसक्तिभीत्या पक्षद्वयेपि वाक्यैकवाक्यतया नियामकत्वस्यैव वक्तव्यतया निरुक्तरीत्या त्रैपादिकासिद्धत्वेन पक्षयोरुभयोरपि तस्यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्त्यापत्तौ ससजुषो रुरित्यादिना सजुषशब्दादेर्विधीयमानरुत्वादेस्सर्वादेशत्वापत्तिरिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षे संज्ञापरिभाषाणां तत्तद्विधिदेशीयत्वाभ्युपगमेनादोषात् । अत एवायादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसो मादिति सूत्रस्थं, क्ङिति निषेधस्य परिभाषासादृश्यमूलकपरिभाषात्वाङ्गीकारेण कार्यकालपक्षे सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्येतच्छास्त्रैकवाक्यत्वेनाङ्गाधिकारीयतया न लुमतेत्येतन्निषेधविषयत्वमित्येवं प्रतिपादनपरं क्ङिति चेति सूत्रस्थं च भाष्यं सङ्गच्छते । अत एव यथोद्देशएव परिभाषयोः पौर्वापर्यं न तु कार्यकालतायामितीको गुणेति सूत्रे कैयटः । एतेन वाक्यैकवाक्यतया विध्युपकारिका बहिरङ्गपरिभाषा त्रैपादिकासिद्धत्वेन पक्षद्वयेपि त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इत्यपास्तम् । अलोन्त्यपरिभाषावत्कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्तौ बाधकाभावात् । अनयोः कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां प्रवृत्तये विधिशास्त्रेण सह समूहालम्बनात्मकैकबोधाभ्युपगमो वेति प्राचीनपथपरिष्कारः । ननु परिभाषाणामुत्तमाधिकारिपरतयापि यथोद्देशपक्षो योजयितुं शक्यते । तथाहि । गुणशास्त्रस्यैव प्रथममुपस्थितौ तदीयवाक्यार्थकाले प्रयोजनविशेषाकाङ्क्षावशात्तद्देशे विधीनामाकर्षणेन तदेकवाक्यतया गुणभूतपरिभाषाशास्त्रेण तादृशविधिशास्त्राणामुपकारे यथोद्देशपक्षः । प्रधानस्यापि स्वकार्यार्थमप्रधानदेशगमने न बाधकम् । कदाचिद्राज्ञोपि स्वकार्यार्थममात्यसमीपगमनस्य प्रसिद्धत्वात् । यदि तु विधिशास्त्रस्यैव प्रथममुपस्थितौ तदीयवाक्यार्थकाले उपकारकाकाङ्क्षावशात्तद्देशएव गुणभूतपरिभाषाशास्त्राणामाकर्षणेनैकवाक्यतया परिभाषाप्रयोज्यविध्युपकारो विधिशास्त्रेण सम्पाद्यते तर्हि कार्यकालपक्षः । एवं च गुणप्रधानाकाङ्क्षाभेदेनोत्तमाधिकारिपरत्वेनैव परिभाषासु पक्षद्वयस्यापि योजयितुं युक्तत्वात्कार्यकालपक्षसमकक्षतया भाष्योक्तस्य यथोद्देशपक्षस्य मन्दमध्यमाधिकारिपरत्वप्रतिपादनमयुक्तमित्यरुचेराह ॥

केचित्त्विति ॥ परिभाषाविषयइति । ननु वृद्ध्यादिपदं क्वेति विशेषजिज्ञासायास्संज्ञाविषयेप्युत्तमाधिकारिणामवश्यम्भावित्वेन तत्तद्विध्याकर्षणेनैकवाक्यतायास्संज्ञाविषयेपि वक्तव्यतया परिभाषाविषय इति न्यूनम् । न च विध्याकर्षणस्य प्रयोजनाकाङ्क्षामूलकत्वात् संज्ञानां लोकशास्त्रसाधारणतया तत्स्थलीयाकाङ्क्षायाः कोशधातुपाठादिष्विव प्रसिद्धव्यवहाररूपप्रयोजनानुसन्धानेनैव निवर्तयितुं शक्यत्वेन न तत्र विध्याक्षेपावश्यकता । परिभाषाणां त्वेतच्छास्त्रीयविधिमात्रोपयोगितया प्रयोजनाकाङ्क्षानुसारेण तत्तन्निर्देशघटितविधिशास्त्राक्षेपस्यावश्यकतेत्याशय इति वाच्यम् । एतच्छास्त्रीयसंज्ञानां लोकसाधारण्ये नव्यमते कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजस्य दुर्निरूपत्वापत्तेः । आम्रेडितादिसंज्ञानां लोकविरुद्धत्वेन तदंशे लोकसाधारण्यस्य सुतरामनुपपन्नत्वाच्चेति चेत्सत्यम् । संज्ञाशास्त्रेषु वृद्ध्यादिपदानामादैजादिषु शक्तिरिति ज्ञाते वृद्ध्यादिपदघटितविधिविषयकाकाङ्क्षाया उत्थाप्यतया न तया विध्याकर्षणेन तदेकवाक्यताया आवश्यकता । परिभाषाशास्त्रेषु तु सप्तमीनिर्देशादिघटितशास्त्रेण विधीयमानं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादिवाक्यार्थे ज्ञाते

सप्तमीनिर्देशादिघटिततत्तद्विधिविषयकाकाङ्क्षाया उत्थिततया विध्याकर्षणेनैकवाक्यताया आवश्यकतेत्याशयो विभाव्यताम् । सकलतत्तद्विधीत्यादि । अस्य त्रैपादिकातिरिक्तेत्यादिः । अत्रापि मते यथोद्देशे परिभाषाभिस्त्रैपादिकविध्युपकारस्यानिष्टत्वात् । एकवाक्यतयैवेति । पदैकवाक्यतयैवेत्यर्थः । तत्रैव वक्ष्यमाणाभिज्वलनदृष्टान्तसङ्गतेः । नियम इति । तस्यैवाध्याह्रियमाणभवतिक्रियाया गुणभेदकल्पनायाश्च कर्तृत्वात्समानकर्तृकत्वनिबन्धनस्य ल्यबन्तस्योपपत्तिः । यद्वा क्रियतइत्यध्याहारः । ननु यथोद्देशपक्षेपि परिभाषाणां पदैकवाक्यतयैव विध्युपकारकत्वे कार्यकालयथोद्देशयोरवैलक्षण्येन तदंशे न्यतरपक्षवैयर्थ्यमित्याशङ्कायामाह । कार्यकालपक्षे त्विति । इति विशेष इति । एवं च परिभाषाविषयेपि पक्षद्वयमावश्यकमेवेति भावः । ननूक्तरीत्या परिभाषास्थलीयाकाङ्क्षावशात्तद्विधीनामुपस्थित्या परिभाषादेशएव पदैकवाक्यतया विध्युपकाराभ्युपगमे सापादिकवत्त्रैपादिकानामप्युपस्थितेस्सुवचतया यथोद्देशेपि त्रैपादिकविध्युपकारकतया प्रवृत्तेर्दुर्वारतया न निरुक्तविशेषसम्भवः त्रैपादिकविधीनां परिभाषादृष्ट्या विद्यमानताशून्यत्वेन तद्विषयकविशेषाकाङ्क्षाया एवानुत्पत्त्या तदुपस्थितिप्रयुक्तस्य तदुपकारस्य दौर्लभ्यमिति तु न युक्तम् । अत्र पक्षे परिभाषादेशे विधीनामुपस्थितिमन्तरा विधिशास्त्रीयवाक्यार्थाभावेन तदीयबोधप्रयुक्तकार्यज्ञानोत्तरभाविनोऽसिद्धत्वस्य पूर्वं प्रवृत्त्ययोगात् । अन्यथा कार्यकालेपि त्रिपाद्यां तासामप्रवृत्त्यापत्तेरिति चेदत्राहुः । पदपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे प्रतिबन्धकाभावेन सामान्यवाक्यार्थबोधमन्तरा सप्तमीनिर्देशादिकं क्वेति पर्यालोचनाया अनुपस्थानेन च

केचित्तु परिभाषाविषये तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशादि क्वेति पर्यालोचनायां सकलतत्तद्विध्युपस्थितौ सकलतत्संस्काराय गुणभेदं परिकल्प्य एकवाक्यतयैव नियमः । कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः ।

परिभाषादेशे तादृशबोधानन्तरमेव विध्याक्षेप इति तावन्निर्विवादम् । तथा तदाकाङ्क्षानुरोधेन तत्तद्विधिशास्त्रोपस्थितिरपि स्वस्वसामान्यवाक्यार्थबोधोत्तरमेव तं विना औपश्लेषिकसप्तम्यन्तत्वादिनिश्चयासम्भवात् । तद्बोधे प्रतिबन्धकाभावतौल्याच्च । तावतैव सामान्यतः कार्यज्ञानस्य सुलभतया तत्पुरस्कृत्यैव यथोद्देशे तत्तत्त्रैपादिकशास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमित्यनेन तेषामुपस्थितेः पूर्वमेवासिद्धत्वातिदेशो बोध्यतइति न त्रैपादिकेष्वत्र पक्षे सापादिकपरिभाषाप्रवृत्तिः । कार्यकालपक्षे तु तादृशसामान्यबोधप्रयुक्तकार्यज्ञानमाश्रित्य न त्रैपादिकासिद्धत्वप्रवृत्तिः । किन्तु विशिष्टवाक्यार्थबोधप्रयुक्तविशेषकार्यज्ञानमाश्रित्य । अत एव पूर्वत्रासिद्धसूत्रस्थभाष्यसङ्गतिरिति दिक् । ननु निरुक्तरीत्या प्राचीनवैलक्षण्येन यथोद्देशपक्षस्य परिभाषाविषये सम्भवेपि प्रमाणाभावात्प्राचीनोक्तमेव किं नाद्रियते किं च परिभाषादेशे विधीनामाकर्षणेपि पदैकवाक्यतायां प्रमाणाभाव इत्यत आह ॥ एतदेवेत्यादि ॥ सुप्रज्वलित इति । एतेन पक्षद्वयेपि परिभाषाणां स्वीयसामान्यवाक्यार्थबोधोत्तरमेव विध्येकवाक्यतेति सूचितम् । नन्वधिकारपरिभाषयोरस्वतो भिन्नतया अधिकारविषयकत्वेन प्रवृत्तस्यास्य भाष्यस्य परिभाषाविषयकत्वकल्पनमनुचितमित्यत आह । अधिकारशब्देनेति । परिभाषारूप इति । ननु पारार्थ्यस्य संज्ञाविषयेपि तुल्यतया संज्ञाशास्त्रस्यापि अधिकारशब्देन ग्रहीतुमौचित्येन संज्ञापरिभाषासाधारणतया स्वदेशे विध्याकर्षणेन तदेकवाक्यतया विधीनामुपकार इत्यत्र प्रकृतभाष्यस्य प्रामाण्यसम्भवे परिभाषामात्रविषयकत्वकल्पनमयुक्तमिति चेन्न । प्रकृतभाष्यबोधिताभिज्वलनदृष्टान्तेन गुणप्रदेशे विधीनां पदैकवाक्यतायाः प्राप्ततया संज्ञाविषये प्रदेशघटकवृद्ध्यादिपदानां प्रदेशस्थानां च तेषां सार्थक्यान्यथानुपपत्त्या पदैकवाक्यताया असम्भवेन संज्ञावि-

षयकत्वकल्पनाया अनौचित्यात् समर्थसूत्रे भाष्ये परिभाषायामेवाभिज्वलनदृष्टान्तोक्तेश्च तत्र परिभाषाया एवाधिकारशब्देन व्यवहृतत्वाच्चेत्यास्ताम् । तदेतत्सूचयन्नाह दीपो यथेत्यादि । स्वबुद्धिजननद्वारेति । स्वस्यात्मीयस्य अव्यवहितस्य पूर्वस्येत्याद्यंशस्य या विशिष्टविध्यर्थघटकतया बुद्धिस्तज्जननद्वारेत्यर्थः । पदैकवाक्यतया वाक्यार्थबोधसम्पादनद्वारेति यावत् । अत्र प्रभास्थानीयं विशिष्टवाक्यार्थसंवलनं प्रकाशस्थानीयो विशिष्टवाक्यार्थबोधः । नन्विदं कार्यकालपक्षाभिप्रायकमेव भाष्यमिति न त्वदिष्टार्थसिद्धिरत आह । एतच्चेति । पक्षद्वयसाधारणमिति । पक्षविशेषस्यानुपक्रमादिति भावः । प्रदेशैकवाक्यताया इति । विधिदेशएवेति विशेषानादरेणेत्यर्थः । ननु विधिपरिभाषयोः पक्षद्वयेपि पदैकवाक्यताया एवाभ्युपगमे विध्युपकारविषये को विशेष इत्यतो न कोप्येकवाक्यताप्रयुक्तविशेष इत्याह । एतावान्विशेष इति । एतावानेव विशेष इत्यर्थः । कार्यकाले पदैकवाक्यता यथोद्देशे वाक्यैकवाक्यतेति विशेषस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रागुक्तम् । परिभाषादेशइति । नन्वत्र पक्षे परिभाषादेशएव यथोद्देशे प्रधानीभूतविध्युपकाराङ्गीकारे उभयनिर्देशस्थले तत्तदुपस्थापकलिङ्गेन तस्मिन्निति तस्मादिति परिभाषाद्वयेपि विधीनां पृथगुपस्थित्यापत्तौ उभयथापि कार्यप्रसङ्गः । न च परपरिभाषैकवाक्यतापन्नस्य विधेः परत्वमाश्रित्य पूर्वपरिभाषैकवाक्यतापन्नस्य विप्रतिषेधशास्त्रेण बाध

एतदेवाभिप्रेत्य अधिकारो नाम त्रिप्रकारः । कश्चिदेकदेशस्थस्सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपस्सुप्रज्वलितस्सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति षष्ठी स्थाने इति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । अधिकारशब्देन पारार्थ्यात्परिभाषाप्युच्यते कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः । दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यम् । पक्षद्वयेपि प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीतेः । तत्रैतावान् विशेषः । यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यता परिभाषाणाम् ।

इति वाच्यम् । गुणशास्त्रैकवाक्यतापन्नस्य प्रधानस्य गुणदेशीयतया वक्तुमशक्यत्वेन विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकनिरुक्तपौर्वापर्यव्यवस्थाया दुर्वचत्वादिति चेन्न । तत्तत्परिभाषाविषयभूतेषूभयनिर्देशेषु तत्तदाकाङ्क्षयोरुभयोरपि प्रत्येकं जायमानतया युगपदेकस्य विधेरुभयत्रोपस्थितेर्विरोधेन विप्रतिषेधशास्त्रसहकृतया परयैव परिभाषया तत्तद्विध्याकर्षणाभ्युपगमेनादोषात् । न चैवमिको यणचीत्यादेरपि उक्तरीत्या तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्येतत्परिभाषयैवाकाङ्क्षानुसारादेकवाक्यता स्यात् । न तु षष्ठी स्थानइत्येतत्परिभाषयेति तदंशे स्थानेयोगत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । पुनः प्रसङ्गविज्ञाने तस्मिन्नित्येतदेकवाक्यतापन्नस्य विधेः षष्ठीस्थानइत्यत्रापि प्रवृत्त्यङ्गीकारेणादोषात् । पूर्वत्र तु परपरिभाषैकवाक्यतापन्नस्य पूर्वपरिभाषैकवाक्यता न सम्भवत्येव विरोधादित्याहुः । आत्मभेदं परिकल्प्येति । सन्निहितानामिति शेषः । एवं च स्वरूपभेदं परिकल्प्य पृथक् सन्निहितानां परिभाषाणां विधिभिः पदैकवाक्यता भवतीत्यर्थः । एतेन ल्यप्प्रत्ययो ऽनुपपन्न इत्यपास्तम् । अथात्र पक्षे परिभाषादेशे विधिशास्त्राकर्षणेनैकवाक्यतायां त्यदादीनाम इत्यादेस्तस्मिन्नित्यनेनैकवाक्यतापन्नस्य षष्ठी स्थानइत्यनेनैकवाक्यता तदुभयैकवाक्यतापन्नस्यालो ऽन्त्यस्येत्यत्रैकवाक्यतेत्येवमनेकपरिभाषादेशेषु प्रत्येक-

मनेकवाक्यार्थकल्पनायां गौरवम् । प्राचीनमते तु स्वदेश एव वाक्यार्थबोधानन्तरं परिभाषाणां सकृदेव विधिप्रदेशे स्वबोध्यनियमस्मृत्या वाक्यार्थ इति लाघवम् । एवं च षष्ठी स्थानेइति सूत्रस्थस्य कश्चिदेकदेशस्थ इत्यादिभाष्यस्य कार्यकालपरतयैव लापयितुं युक्तत्वेन यथोद्देशे प्राचीनराद्धान्त एव युक्तः । न च प्राचीनमते ऽपि विधिप्रदेशे परिभाषाबुद्ध्या नियामकत्वेन वाक्यैकवाक्यताया अङ्गीकृतत्वात्तत्तत्परिभाषाशास्त्रीयविधिनियामकानेकवाक्यकल्पनया प्रत्येकं तत्तद्विधिसङ्कोचकल्पनया च तुल्यमेव गौरवमिति वाच्यम् । नव्यमते तत्तत्परिभाषैकवाक्यतापन्नविधीनां परिभाषान्तरैरेकवाक्यत्वाय पुनः पुनरुपस्थितिकल्पनायां विधिद्वारा परिभाषान्तरेषु परिभाषान्तरोपस्थितिपूर्वकैकवाक्यताप्रयुक्तगौरवस्याधिक्यादिति चेन्मैवम् । प्राचीनमते ऽपि विधिप्रदेशेष्वनेकपरिभाषावाक्यानां तत्तदाकाङ्क्षावशाद्युगपदुपस्थितानामेकेन नियमितस्यैवापरेण नियमनमित्येवं सर्वेषामेव विधिद्वारा परस्परैकवाक्यताया आवश्यकत्वेन नव्यमते गौरवाधिक्यस्य दुर्वचत्वात् । तदेतत्सकलं प्रमाणयति । तदुक्तमित्यादि । वारयतीति । ननु क्ङिति चेति सूत्रे भाष्ये निषेधशास्त्रस्यापि परिभाषात्वाङ्गीकारेण कार्यकालपक्षे सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्येतच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नस्य क्ङितीत्यस्याङ्गाधिकारीयत्वेनाङ्गाधिकारप्रतिनिर्देशपक्षे ऽपि न लुमतेत्येतन्निषेधविषयत्वमित्येवं प्रतिपादनात् कार्यकालपक्षे परि-

तदुक्तं क्ङिति चेति सूत्रे कैयटे । यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जते इति । कार्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषाबुद्ध्यैकवाक्यतेति । अत्रैकदेशस्य इत्यनेन तत्र तत्र तद्बुद्धावपि तत्तद्देशस्थत्वं वारयति । यथा व्यवहर्तॄणां कार्यार्थमनेकदेशगमने ऽपि न तद्देशीयत्वव्यवहारः किं त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वत् । निषेधवाक्यानामपि निषेध्यविशेषाकाङ्क्षित्वाद्विध्येकवाक्यतयैवान्वय इति परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः क्ङिति चेत्यत्र भाष्ये ।

भाषाणां विधिदेशीयत्वस्यावश्यकतया पक्षद्वयसाधारण्येन तासां स्वदेशीयत्वकल्पनमनुचितमिति चेन्न । तद्भाष्यबलान्न लुमतेति सूत्रे ऽङ्गपदेन अङ्गाधिकारस्थसूत्रवत्तदेकवाक्यतापन्नपरिभाषादीनामपि ग्रहणमित्येव सिद्धे तासामविशेषेण विधिदेशीयत्वाङ्गीकारे मानाभाव इत्याशयात् । एवं च नव्यमते परिभाषाणां प्रायेण पदैकवाक्यता स्वदेशीयत्वं च यथोद्देशकार्यकालपक्षयोरुभयोरपि । बहिरङ्गपरिभाषा तु पक्षद्वये ऽपि न त्रैपादिकविधीनामुपकारिका । तस्या वाक्यभेदेनैव नियामकतया कार्यकाले ऽपि तदुपकारतः पूर्वमेव पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन प्रत्यक्षसिद्धेन परेण च बाधात् । अलो ऽन्त्यपरिभाषायास्तु पक्षद्वये ऽपि भिन्नवाक्यतया विध्युपकारकत्वे ऽपि त्रिपाद्यां प्रवृत्तिर्हलो ऽनन्तराः संयोग इत्यादिज्ञापकादेव । अन्यदन्येषामिवेति निष्कर्षः । ननु संज्ञा च परिभाषा चेत्यादिना संज्ञापरिभाषाभ्यां भेदेन निषेधस्य प्रसिद्धेस्तदंशे संज्ञापरिभाषाविषययोर्यथोद्देशकार्यकालपक्षयोर्व्यवस्थापयितुमशक्यतया क्ङितीति सूत्रे भाष्ये निषेधस्य कार्यकालत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्यत आह । निषेधवाक्यानामित्यादि । एतद्भाष्यप्रामाण्येन निषेधशास्त्रेषु परिभाषात्वातिदेश इति तात्पर्यम् । ननु भिन्नवाक्यतया पठितानां शास्त्राणामेव विधेयसमर्पकत्वे एकवाक्यता । तदुक्तं जैमिनीये: । 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्' । अस्ति हि गुणप्रधानशास्त्राभ्यामेकस्यैव प्रधानीभूतस्य विधेयस्य

समर्पणमिति युक्ता सा। तत्र पदार्थसमन्वयकाले एवाकाङ्क्षावशात्परस्परसम्बन्धेन प्रधानभूतायामेकस्यां क्रियायामन्वये सा पदैकवाक्यता। यथा सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिको गुणवृद्धी इत्यनयोः। तत्र गुणशास्त्रेणेक्पदस्यैवोपस्थापनात्। यत्र तु विभिन्नक्रियासम्बन्धेन निष्पन्नयोर्वाक्यार्थयोराकाङ्क्षावशात्परसम्बन्धस्तत्र सा वाक्यैकवाक्यता। यथा सार्वधातुकार्धधातुकयोरलो ऽन्त्यस्येत्यनयोः। तत्र गुणशास्त्रस्य वाक्यभेदेन नियामकत्वात्। इह च विधिनिषेधयोरेकविधेयसमर्पकत्वायोगात्परस्परविरोधाच्च कथमेकवाक्यतेत्यत आह। तत्रैकवाक्यतेत्यादि। पर्युदासन्यायेनेति। यजतिषु येयजामहं करोति नानूयाजेष्वित्यत्र निषेधवाक्यघटकस्य व्यस्तस्यापि नञस्तात्पर्यग्राहकत्वमनूयाजेष्वित्यस्य तद्भिन्नपरत्वमित्येवं पर्युदासाश्रयणे यो न्यायो लाघवरूपा युक्तिर्जैमिनीयप्रसिद्धा तया या तत्रैकवाक्यता सेत्यर्थः। पदैकवाक्यतेति यावत्। अन्यथा विधिनिषेधयोरुभयोरपि शास्त्रत्वाविशेषात्प्रबलदुर्बलभावस्यायुक्ततया निषेधविषयेपि पाक्षिकी विधिप्रवृत्तिर्दुर्वारा स्यादिति जैमिनीयोक्त एव दोष आपतेदिति भावः। नन्वत्र शास्त्रे द्वन्द्वे च विभाषा जसीत्यारम्भान्निषेधाश्च बलीयांस इत्यर्थस्य ज्ञापनान्नोक्तदोषावकाशः। किं चोक्तरीत्या विधिनिषेधयोः पर्युदासाभ्युपगमे रो ऽसुपीत्यत्र सुब्भिन्ने सुप्सदृशे प्रत्ययइत्यर्थे अहर्भातीत्यादौ रादेशो दुर्लभः। तथा ऽनचि चेत्यत्र अज्भिन्ने अच्सदृशे हलीत्यर्थे अवसाने द्वित्वानापत्तिरत आह। प्रसज्य प्रतिषेधे ऽपीति। तेन सहेति। अयं भावः। एकबोधीयविषयतासमर्पकत्वमेकवाक्यत्वम्। तच्च विधिनिषेधवाक्यार्थयोरुभयोरपि समूहालम्बनात्मकैकबोधाभ्युपगमे न भवितुमर्हतीति तत्र पर्युदास-

तत्रैकवाक्यता पर्युदासन्यायेन। प्रसज्य प्रतिषेधे ऽपि तेन सह वाक्यार्थबोधमात्रेणैकवाक्यताव्यवहारः संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षे न पृथग्वाक्यार्थबोधः। किं तु प्रदेशवाक्येन सहैव। अत एवाणो ऽप्रगृह्यस्येत्येतदेकवाक्यतापन्नाददसो मादित्येतत्प्रति न मुत्वाद्यसिद्धम्।

पक्षे तत्तच्छास्त्रघटकानां निषेध्यसमर्पकाणां विरुद्धलक्षणया तद्भिन्नपरत्वं नञस्तात्पर्यग्राहकत्वं च कल्प्यम्। प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे तु नानाक्रियाध्याहारो गौणमेकवाक्यत्वं च कल्प्यमिति नानयोः पक्षयोर्विशेषः। लक्ष्यानुरोधादत्र शास्त्रे तयोरुभयोरपि पक्षयोराश्रयणं ध्वनितमिदमनपुंसकस्येत्यस्यासमर्थसमाससाधुत्वज्ञापकतामुपवर्णयता सुडनपुंसकस्येति सूत्रस्थभाष्यकारेणेत्युपाध्यायगूढाशय इत्याहुः। ननु संज्ञाविषये ऽपि व्यवहर्तृदृष्टान्तेन यथोद्देशकार्यकालयोरुभयोरपि स्वदेशीयत्वस्यैव वक्तुमौचित्याद्यथोद्देशपक्षे ऽपि गृहीतशक्तिस्मरणेन वैपादिकविध्युपकारस्य सुवचत्वाच्च संज्ञास्वन्यतरपक्षावलम्बनेनैव निर्वाहे पक्षद्वयाश्रयणं व्यर्थमत आह। संज्ञाशास्त्रस्य त्विति। कार्यकालपक्षइति। अत्रैव पक्षे न पृथग्वाक्यार्थः यथोद्देशे तु प्रदेशगमनमन्तरापि वर्ततएव पृथग्वाक्यार्थः। प्राचीनोक्तरीत्या जातशक्तिस्मरणेनैव तत्र निर्वाह इत्याशयः॥ सहैवेति॥ वाक्यैकवाक्यतया प्रदेशएव वाक्यार्थबोधो न त्वसिद्धत्वोपयोगी स्वदेशे कश्चन वाक्यार्थ इत्यर्थः। नन्वयं विशेषो निष्फल इत्यत आह॥ अत एवाणो ऽप्रगृह्यस्येति। एवं च यथोद्देशे संज्ञानां स्वदेशीयत्वं कार्यकाले विधिदेशीयत्वमित्येतन्मूलकविशेषलाभेन पक्षद्वयमप्यावश्यकमिति भावः। नन्वणो ऽप्रगृह्यस्येत्यत्र उपस्थितेः पूर्वमेव संज्ञादृष्ट्या मुत्वस्यासिद्धत्वं दुर्वारमत आह॥ असिद्धत्वस्येति॥ कार्यार्थतयेत्यस्य कार्यस्य प्रवर्तकतया निवर्तकतया वेत्यर्थः। कार्यज्ञानोत्तरमेवेति॥ यद्यपि पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन कार्यज्ञानोत्तरमसिद्धत्वातिदेशबोधने तथाविधकार्यज्ञानस्य विधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधप्रयुक्ततया तदुत्तरमेवास्य

वाक्यार्थ इत्येकवाक्यता न सम्भवति तथापि तयोर्वाक्यार्थयोरानन्तर्यमात्रेण तथा व्यवहार इति ध्येयम् । नन्वेवमप्यणो ऽप्रगृह्यस्येत्यत्र संज्ञाशास्त्रस्योपस्थित्यनन्तरं कार्यउपस्थाप्योपस्थापकयोरभेदादुपस्थापकदेशमादाय मुत्वस्यासिद्धत्वं दुर्वारमत आह । कार्यज्ञानं चेति । उपस्थाप्याभेदेनोपस्थापके कार्यज्ञानवत् मुत्वशास्त्रतदेकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रैतदुभयदृष्ट्या असिद्धत्वस्यासुवचतया मुत्वविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रघटकपूर्वग्रहणे संज्ञाशास्त्रस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्तादृशसंज्ञादृष्ट्या मुत्वस्यासिद्धत्वं दुर्निरूपमिति भावः । ननु मुत्वदृष्ट्या अणोप्रेत्येतदेकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रेण संज्ञाया असिद्धत्वप्रवृत्तेः पूर्वमेव मुत्वविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रेण संज्ञादृष्ट्या मुत्वस्यैवासिद्धत्वं कुतो नेति चेत्सत्यम् । उपस्थापकदेशानुरोधेन संज्ञादृष्ट्या मुत्वस्यासिद्धत्वे बोधिते ऽपि मुत्वदृष्ट्या अणोप्रेत्येतदेकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रेणोपस्थाप्यदेशानुरोधेन संज्ञाया असिद्धत्वं दुर्वारम् । अणोप्रेत्येतदेकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रदृष्ट्या मुत्वस्यासिद्धत्वाभावात् । मुत्वदृष्ट्या संज्ञाया असिद्धत्वे बोधिते तु मुत्वविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रेण संज्ञादृष्ट्या मुत्वस्यासिद्धत्वं दुर्लभम् । मुत्वविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रदृष्ट्यापि संज्ञाया असिद्धत्वेन तत्रत्यपूर्वग्रहणेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एवं च नित्यत्वादणोप्रगृह्यस्येत्येतदेकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रेण मुत्वदृष्ट्या संज्ञाया एव पूर्वमसिद्धत्वप्रवृत्त्या न दोषः । किं च प्रत्यासत्त्या यद्देशावच्छेदेन कार्यज्ञानं तद्देशगतमेव पूर्वत्वं परत्वं वा अतिदेशप्रवृत्तौ निमित्तं प्रकृते च उपस्थापकदेशावच्छेदेन कार्यज्ञानाभावात् । तद्देशगतपूर्वत्वस्य संज्ञादृष्ट्या मुत्वासिद्धत्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वे मानाभावान्न दोष इति दिक् । ननु पूर्वोक्तभाष्यादिसम्मतफलानुरोधेन संज्ञानां विधिदे-

असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया कार्यज्ञानोत्तरमेव तत्प्रवृत्तेः । कार्यज्ञानं च प्रदेशदेश एवेति तद्देशस्थस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात् एतद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं चेति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजम् । अत एव कार्यकालपक्षे अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेति अदसो

शीयत्वाङ्गीकारे ऽपि पाठकृतस्वदेशीयत्वानपायात् । अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसो मादिति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिरत आह । एतद्बोधोत्तरमित्यादि । विधिप्रदेशे संज्ञाशास्त्राकर्षणेन यो वाक्यार्थबोधस्तदुत्तरमित्यर्थः । एवं च प्रगृह्यसंज्ञाकार्यज्ञानमन्तरा विरोधपरिज्ञानासम्भवेन कार्यज्ञानस्य प्रदेशोपस्थित्यनन्तरभावितया प्रत्यासत्त्या यद्देशावच्छेदेन कार्यज्ञानपूर्वकं विरोधपरिज्ञानं तद्देशावच्छेदेन गृहीतपूर्वत्वपरत्वयोरेव विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकतया पाठानुरोधेन संज्ञायाः पूर्वदेशीयत्वे ऽपि तद्देशावच्छेदेन कार्यज्ञानाभावेन तादृशपूर्वत्वस्य विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तावनुपयोग एवेति भावः । अत्रार्थे तदेव भाष्यं प्रमाणमित्याह । अत एवेति । ननु प्रगृह्यसंज्ञाया अन्तरङ्गत्वादेव अयादिवारणे तदर्थं विप्रतिषेधाद्वेति वार्तिकोपक्रमः कात्यायनस्य तदुपपत्तये कार्यकालपक्षाश्रयणेन प्रकृतिभावशास्त्रैकवाक्यतापत्त्या संज्ञायाः परत्वमित्येवं परिक्लेशो भगवतः पतञ्जलेश्च व्यर्थ इति चेन्न । संज्ञाया विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाभाव इत्याशयात् । स्पष्टं चेदं षट्संज्ञासूत्रे शब्दरत्नादौ । अत एव त्यदाद्यत्वस्य गुणसंज्ञादृष्ट्या बहिरङ्गासिद्धत्वं न । अन्यथा गुणसंज्ञाया अनितरनिमित्तकत्वेन अन्तरङ्गत्वात् त्यदाद्यत्वस्य विभक्त्यात्मकपरनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वाच्च तदसिद्धत्वं दुर्वारं स्यात् । गुणसंज्ञाया विधिनिमित्तनिमित्तकत्वे तु पररूपवत्तस्यापि परनिमित्तकत्वान्नाजानन्तर्यपरिभाषाबलाद्वा न दोषः । यत्तु प्रगृह्यसंज्ञायाः कार्यकालपक्षे प्रकृतिभावशास्त्रैकवाक्यतापन्नाया अनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधोपपादनमयुक्तमेवेति, तन्न । अणोप्रगृह्यस्यादसो नेति न्यासेनैव अनुनासिकादेशवारणात्मकफलसंपत्त्या यथोद्देशे ऽपि

निरवकाशत्वस्य सौलभ्येन साधारणतया तदनादरेणैव प्रकृतभाष्यवार्तिकयोः प्रवृत्तेः । स्पष्टं चेदं तत्रत्यभाष्यवार्तिकोपक्रमोपसंहारपरिशीलनवतामित्यलम् । नन्वदसो मादिति सूत्रस्थप्रकृतभाष्यबलेन संज्ञानां कार्यकालपक्षे विधिदेशीयत्वाभ्युपगमे गां दोग्धि धनुषा विध्यतीत्यादौ द्वितीयाविधायकशास्त्रैकवाक्यतापन्नकर्मसंज्ञादृष्ट्या तृतीयाविधायकशास्त्रैकवाक्यतापन्नकरणसंज्ञादृष्ट्या च पञ्चमीविधायकशास्त्रैकवाक्यतापन्नाया अपादानसंज्ञाया एव परत्वादपादानमुत्तराणि बाधन्तइत्याकडारसूत्रस्थभाष्यकारीयसिद्धान्तो व्याकुप्येतेत्यत आह । आकडारीयेत्यादि ॥ अस्मादेव भाष्यकारीयसिद्धान्तादयमर्थो ऽवगम्यते । यत्तु ष्यङ इति सूत्रे भाष्ये अनन्त्यविकारपरिभाषाखण्डनावसरे अनस्तक्ष्णेत्यादावादिभूतस्यानो ऽकारस्य अल्लोपो ऽन इत्यनेन लोपवारणाय यजादिस्वादिपरो यो ऽनित्याद्यर्थसंपत्तये कार्यकालं संज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदं भवतीति भसंज्ञायाः कार्यकालत्वाभिप्रायकमुक्तं तत्र पदैकवाक्यताया अयुक्तत्वात्तदेकदेशिन एवेति न तद्विरोधो दोषायेति भावः । भपदसंज्ञादीत्यनेन कृतन्तवतत्पुरुषबहुव्रीह्योरेकशेषाभ्युपगमात्प्राग्वर्तिनीनामप्याकडारीयसंज्ञानां संग्रहः । एतेन नदीसंज्ञाविषये यथोद्देश एव न कार्यकालपक्षः । आकडारीयसंज्ञासु कार्यकालत्वायोगादिति यू स्त्र्याख्याविति सूत्रस्थशेखरग्रन्थेन न विरोधः । एवं च वैचित्र्यार्थमेवायं लेखो न तु प्राग्वर्तिसंज्ञानां कार्यकालत्वाभिप्रायक इति बोध्यम् । ननु गुरुसंज्ञायाः कार्यकालत्वाभावे ऽपि पचीरात्मजेत्यत्र ठकारेकारस्य गुरोरनृत इति प्लुते चिकीर्षिते गुरुसंज्ञादृष्ट्या र्वोरिति दीर्घस्यासिद्धत्वेन संज्ञानापत्तौ प्लुतासिद्धिः । कार्यकालत्वे तु प्लुतविध्येकवाक्यतापन्नगुरुसंज्ञादृष्ट्या र्वोरिति दीर्घस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्धिरिति तदंशे कार्यकालताया आवश्यकत्वमेवेति चेन्नैवम् । इको

मादिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । आकडाराधिकारस्थभपदसंज्ञाविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्रत्यपरत्वेनैव बाध्यबाधकभावः । पदादिपदानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैव त्रिपाद्यामपि व्यवहारः । अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य कार्यकाल-

ऽचि विभक्ताविति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन पूर्वत्रासिद्धमित्येतच्छास्त्रघटकपूर्वग्रहणेन गुरुसंज्ञाया अग्रहणबोधनेनादोषात् । तत्र हि अज्ग्रहणाभावे चतुर्भ्यामित्यादौ नुममाशङ्क्य नलोपेन निर्वाह इत्युक्तम् । अन्यथा शयवासवासिष्वकालादित्यलुकि चतुष्पुशयेत्यत्र नलोपस्य गुरुसंज्ञादृष्ट्या असिद्धत्वात्प्लुतापत्तिरूपदोषस्य दुर्वारतया तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । निरुक्तभाष्यप्रामाण्याद्गुरुसंज्ञायाः कार्यकालत्वमेवेति तु न युक्तम् । प्रकरणविरोधादित्याहुः । तत्रत्यपरत्वेनैवेति । पाठकृतपरत्वेनैवेत्यर्थः । एवकारो विधिदेशीयत्वप्रयुक्तपरत्वव्यवच्छेदार्थः । इदमुपलक्षणं भसंज्ञाया अनवकाशत्वस्य । बाध्यबाधकभाव इति । अत एव दत्त इत्यादौ जश्त्वाप्रवृत्तिः । अन्यथा भसंज्ञाप्रयुक्तस्य कस्यापि कार्यस्याभावेन तदप्राप्त्या जश्त्वविध्येकवाक्यतापन्नपदसंज्ञाया निश्शङ्कप्रवृत्तौ जश्त्वापत्तिर्दुर्वारा । अत एव च राज्ञा इत्यादौ नलोपाप्रवृत्तिः । अन्यथा अल्लोपैकवाक्यतापन्नभसंज्ञादृष्ट्या नलोपैकवाक्यतापन्नपदसंज्ञाया असिद्धत्वेन शैव इत्यादौ पदसंज्ञाप्रयुक्तस्य कस्यापि कार्यस्याभावेन तदप्रवृत्त्या सावकाशत्वेन भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधायोगात्तत्प्रवृत्त्या नलोपापत्तिर्दुर्वारेत्यादि स्वयमूहनीयम् । नन्वाकडारीयसंज्ञानां कार्यकालत्वाभावे त्रैपादिकप्रदेशेषु स्वरूपविधिरेव स्यादित्याशङ्कायामाह । पदादिपदानामित्यादि । तत्रेत्यस्य यथोद्देशे इत्यर्थः । जातशक्तिग्रहेणैवेति । वाक्यार्थज्ञाने पदार्थज्ञानस्य कारणत्वात्स्वरूपविधेर्बाधितत्वाच्च शक्तिस्मृतेः पूर्वं विधिशास्त्रीयसामान्यवाक्यार्थबोधस्यासम्भवेन संज्ञां प्रति त्रिपाद्या नासिद्धत्वम् । न भकुर्छुरां न पदान्ताट्टोरनामित्याद्यत्रैवार्थे प्रमाणम् । इदमनाकडारीयप्रातिपदिकादिसंज्ञास्वपि तुल्यमेव । परेश्च घाङ्कयोर्निनदीभ्यामित्यादौ स्वरूपग्रहणे व्याख्यानमेव शरणमित्याशयः । उक्तमर्थं भाष्यानु-

ग्रहणं द्रढयति । अत एवेत्यादि । आहुरिति । अत्र केचित् । अवध्यवधिमतोस्साजात्यनियमेन पूर्वत्रासिद्धशास्त्रघटकपूर्वग्रहणेन संज्ञानामग्रहणान्न तद्दृष्ट्या त्रैपादिकविधीनामसिद्धत्वम् । साजात्यं च भेदसंसर्गकविधेयसमर्पकत्वेन । संज्ञाशास्त्राणां त्वादैचो वृद्धिपदाभिन्ना इत्येवं वाक्यार्थ इति न तत्सम्भव इत्येवंविधकल्पनयैव प्रगृह्यसंज्ञादृष्ट्या मुत्वादेरसिद्धत्वाभावसिद्ध्या तासां विधिदेशीयत्वाङ्गीकारो निष्फलः । परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसो मादिति सूत्रस्थभाष्यं तु तत्संज्ञाप्रयुक्तः प्रकृतिभावः पर इत्यर्थकम् । अन्यथा संज्ञाया अन्तरङ्गत्वात्तदसङ्गतिरेव । संज्ञानां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वं च प्रदेशैकवाक्यतयैव वाक्यार्थाभ्युपगमार्थात्कार्यकालपक्ष एवेति युक्तम् । न तु यथोद्देशे मानाभावात् । पक्षयोर्व्यवस्थितत्वाच्च न लक्ष्यविरोधः । तदुत्तरं कथं कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्यादिभाष्यं त्वेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिरूपमिति न प्रागुक्तार्थसाधकम् । अनवकाशत्वं तु प्रगृह्यसंज्ञायामप्यविशिष्टमेवेति न कश्चिद्विशेषः । किं च व्यवहर्तृदृष्टान्तमूलकस्य परिभाषास्वभ्युपगतस्य विधिदेशीयत्वाभावस्य संज्ञासु परित्यागो निर्बीजः । कश्चिदेकदेशस्य इत्यादि भाष्यमपि संज्ञापरिभाषोभयसाधारणमिति वक्तुं शक्यम् । परिभाषारूप इति कैयटस्तु उपलक्षणतया योज्यः । पारार्थ्यस्योभयसाधारणतया सङ्कोचे मानाभावात् । यत्तु संज्ञासु पदैकवाक्यताया असम्भवाद्दीपदृष्टान्तविरोध इति न तद्युक्तम् । तद्दृष्टान्तबलेन कथंचिद्विधिप्रकाशकत्वलाभेऽपि पदैकवाक्यतायाश्शब्दमर्यादया अलाभात् । समर्थसूत्रस्थभाष्यमपि तत्रत्यप्रकृताभिप्रायकमेवेति न तद्विरोधस्याप्यवकाशः । किं तु लाघवात्परिभाषासु पदैकवाक्यता संज्ञास्वगत्या वाक्यैकवाक्यता पक्षद्वयेऽपीत्यन्यदेतत् । एवं च आकडारीयसंज्ञासु कार्यकालपक्षोपि निर्बाधः । अत एव ष्यङ इति सूत्रे

पक्षेण समाहितमित्याहुः । यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ॥

कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वसन्निधिं प्राप्यत इत्यर्थः ।

कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिन्हितसंज्ञापरिभाषाणामाक्षेप इति

भाष्ये भसंज्ञायां कार्यकालत्वोपपादनं स्वरसतस्सङ्गच्छते । पदैकवाक्यताप्रयुक्तेनांशान्तरीयाप्रामाण्येन सर्वस्याप्रामाण्ये मानाभाव इत्याहुः । द्वितीयां परिभाषां व्याचष्टे ।

कार्यकालमित्यादि । कार्यशब्देनात्र प्रधानशास्त्रमुच्यते । परिभाषाणामाक्षेप इति । शब्दाकाङ्क्षया शब्दतस्सम्बन्ध इति तदर्थः । स च पदोपस्थापकपरिभाषासु तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यादिषु परिभाषाप्रतिपाद्यस्याव्यवहितस्य पूर्वस्येत्याद्यंशस्य प्रदेशेषु तत्समानार्थकशब्दाध्याहाराद्भवति । प्रदेशघटकस्यैव षष्ठ्याद्यन्तस्य अव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टार्थलाक्षणिकत्वमित्येवं प्रकारेण वा भवति । असिद्धत्वं तु न तत्सम्बन्धात्पूर्वं विधिशास्त्रीयविशिष्टवाक्यार्थबोधप्रयुक्तकार्यज्ञानाभावात् । तथाविधस्यैव कार्यज्ञानस्यात्र पक्षे त्रैपादिकासिद्धत्वप्रवृत्तिप्रयोजकमित्यादि प्रागुक्तमनुसन्धेयम् । अस्तु वा सामान्यबोधप्रयुक्तमेव कार्यज्ञानमत्रापि पक्षे त्रैपादिकासिद्धत्वप्रवृत्तिप्रयोजकं विनिगमनाविरहात् । उपस्थितेः पूर्वमेव परिभाषादृष्ट्या विधीनामसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । अत्र पक्षे गुणकर्तव्येष्वात्मोपकारेषु विधीनामेव स्वातन्त्र्याभ्युपगमात् । यथा चक्षुष्मता नीयमानोऽन्धस्तत्समीपं गच्छति । यथा वा तं पुरस्कृत्य चक्षुष्मान्निजं कार्यं निर्वर्तयति । तद्वत्त्रैपादिकविधिशास्त्राकाङ्क्षिता परिभाषा त्रिपादीं गच्छति, त्रैपादिकं च शास्त्रमेनां पुरस्कृत्य स्वीयं कार्यं साधयति । यथोद्देशे तु गुणशास्त्राणामेव स्वातन्त्र्याभ्युपगमाद्वैषम्यम् । ततश्चालोऽन्त्यपरिभाषायास्त्रिपाद्यां प्रवृत्तिस्सौलभ्येन भवति । अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धमिति ग्रन्थः स्वरसत उपपद्यते । अत एव तत्र पदैकवाक्यतया विध्युपकारिकाणां तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्यादीनां परिभाषाणां त्रिपाद्यां प्रवृत्तये कार्यकालपक्षात्मकमुपायमुपन्यस्य वाक्यैकवाक्यतया तदुपकारिकाणामलोऽन्त्यस्येत्यादीनां तत्र प्रवृत्तये यत्नविशेषानुपपा-

दनं सङ्गच्छते । परिभाषाणामत्र पक्षे विधिदेशीयत्वमिति त्वयुक्तमेव मानाभावात् फलाभावाद्गौरवाच्च । बहिरङ्गपरिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिस्तु तदीयबुद्धिगोचरस्यैव अन्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य तत्परिभाषाप्रवर्तकत्वं न तु वस्तुभूतस्येत्यभ्युपगमादुपपद्यतइत्यग्रे निरूपयिष्यते । कार्यं कालयति स्वसन्निधिं प्रापयतीति व्युत्पत्तिनिरासायाह । अत एवेति । यद्यपीदमित्यादिकं सपादायां सप्ताध्याय्यामसिद्धम् । सापादिकं तु त्रिपाद्यां सिद्धमिति तदर्थः । असिद्धिरिति । परिभाषादृष्ट्या विधीनामसिद्धत्वात्तद्विषयाकाङ्क्षाया अनुत्पत्तेरसिद्धिरित्यर्थः । ननु विरोधप्रतिसन्धानं विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ हेतुः । तज्ज्ञानं च पक्षे प्रदेशदेश एव । परिभाषाणां विरोधज्ञानजनकविशिष्टवाक्यार्थबोधप्रयुक्तकार्यज्ञानस्य तत्रैवोत्पत्तेः । एवं च यद्देशावच्छेदेन कार्यज्ञानं विरोधज्ञानजनकं तद्देशकृतपौर्वापर्यस्यैव विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकताया आवश्यकत्वेनोभयनिर्देशेषु ङमो ह्रस्वादित्यादिषूपस्थितयोस्तस्मिन्निति तस्मादित्यनयोरुभयोरप्येकदेशस्थत्वेन विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तेरयोगाद्भाष्यविरोधो लक्ष्यासिद्धिश्चेति शङ्कते न चेति । इको गुणेत्यत्र कैयटे इति । यथोद्देशएव परिभा

यावत् । अत एव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्थभाष्ये त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशङ्क्य यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धमित्युक्त्वा तावता ऽप्यसिद्धिरित्यभिप्रायके कथमिति प्रश्ने कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम् । न च कार्यकालपक्षे ङमो ह्रस्वादित्यादौ तस्मान्नित्युत्तरस्य तस्मिन्निति निर्दिष्टइति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वादित्यस्यासङ्गतेः । स्पष्टं चेदमिको गुणेत्यत्र कैयटइति वाच्यम् । विप्रतिषेधसूत्रे अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वाश्रयणेनादोषात् । न हि कार्यकालपक्ष इत्येतावता तदपैति, पक्षद्वये ऽपि प्रदेशेषु स्वबुद्धिजननेन अविशेषात् । न हि तत्पक्षे ऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य च स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं सम्भवति । नाप्यस्मदादिबुद्धिजननेन

षयोः पौर्वापर्यं न तु कार्यकालतायामिति तत्रत्यस्तदीयो ग्रन्थः । अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वाश्रयणेनेति । अस्य संज्ञातिरिक्तविषये इति शेषः । एवं च संज्ञाविषयएव प्रगृह्यसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्प्रत्यासत्तिः, प्रकृतभाष्यप्रामाण्याच्च परिभाषासु सा नाश्रियतइति भावः । एतेन तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसंधानं चेति तत्रत्यपरत्वमेव विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ बीजमित्ययादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसो मादिति सूत्रस्थभाष्योपपादकेन स्वग्रन्थेन विरोध इत्यपास्तम् । केचित्तु आकडारसूत्रेणात्र शास्त्रे कार्यज्ञानं विना ऽपि संज्ञानां स्वातन्त्र्येण विरोधो बोध्यते । अत एव यथोद्देशे तासां बाध्यबाधकभावोपपत्तिः । अन्यथा कार्यविशेषानुद्देशेनैव तत्पक्षे तासां प्रवृत्त्या तदनुपपत्तिः स्पष्टैव । एवं च तादृशाधिकारीयपौर्वापर्यमेव संज्ञासु विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तिप्रयोजकमिति युक्तम् । अयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसो मादिति सूत्रस्थभाष्यं तु न संज्ञाविषयमित्युक्तमेव । तद्बोधोत्तरमेवेत्यादितदुपपादको मूलकृद्ग्रन्थश्चिन्त्य एव । मानाभावात्फलाभावाच्च । एवं चापादानादिष्वाकडारीयसंज्ञासु कार्यकाले ऽपि बाध्यबाधकभावो निर्बाध इत्युच्यते चेत्तर्हि विनैव

शेषपूरणं यथाश्रुतमेव साध्वित्याहुः। स्वदेशत्यागो भवतीति। ननु मास्तु स्वदेशत्यागः। विधिदेशीयत्वं तु स्यादेव। कथमन्यथा संज्ञानां वा तत्स्यात्। अत आह। अत एवेति। परिभाषासु विधिदेशीयत्वाभावे कश्चिदेकदेशस्थ इत्यादिभाष्यम्। संज्ञासु तत्सत्त्वे त्वयादिभ्यः परैवेत्यादि भाष्यं च प्रमाणमित्याशयः। नन्विको गुणेति सूत्रस्थकैयटविरोधो दुर्वार इत्यत आह। इको गुणेति। चिन्त्य एवेति। न्यायप्रमाणसहकृतेन तस्मिन्निति सूत्रस्थेन स्वग्रन्थेनैवास्य चिन्त्यत्वं बोधितमिति भावः। वस्तुतस्सत्यपि विधिदेशीयत्वे तथाविधपरत्वं न विप्रतिषेधशास्त्रे ग्रहीतुं शक्यतइत्याह। अन्यथेति। क्वापि परत्वं न स्यादिति। ननु विप्रतिषेधशास्त्रवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या प्रयोगातिरिक्तप्रदेशसम्बन्धकृतपरत्वस्यैव तत्सूत्रप्रवृत्तौ प्रयोजकमिति कल्पनया निर्वाहान्नायं परिभाषासु विधिदेशीयत्वप्रयुक्तपरत्वपरिग्रहप्रतिबन्धको हेतुरत आह किं चेति। उच्छिद्येतेति। ततश्च लाघवादष्टाध्यायीपाठकृतमेव परत्वं विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तियोजकमिति कल्प्यतइति तात्पर्यम्। किं च भाष्यसम्मतफलाभाव एव परिभाषाणां विधिदेशीयत्वाभावे तथाविधपरत्वस्य विप्रतिषेधशास्त्रविषयत्वाभावे च मूर्धाभिषिक्तो हेतुरिति तदर्थं हेत्वन्तरान्वेषणप्रयासो वृथैवेति सूचनायालमित्युपसंहार इति दिक्। अत्रेदं बोध्यम्। संज्ञासु कार्यकालपक्षाश्रयणे फलाभावः। त्रिपाद्यां तासां प्रवृत्तिस्तु न

स्वदेशत्यागो भवति। अत एव भाष्ये एकदेशस्थस्यैव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम्। अत एव तस्मिन्निति सूत्रे कैयटः। सूत्रपाठापेक्षया परस्य व्यवस्थापकत्वमिति। इको गुणेति सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव। अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन क्वापि परत्वं न स्यात्। किं च क्ङिति चेति सूत्रस्थकैयटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे सन्निधानेन तेषां परत्वं व्याहन्येत। एवं च वृक्षेभ्य इत्यत्र सुपि चेत्यतः परत्वाद् बहुवचने झल्येत्त्वमित्याद्युच्छिद्येतेत्यलम्॥ ३॥

फलम्। पदार्थोपस्थितिकाले प्रवर्तमानानां संज्ञाशास्त्राणां वाक्यार्थबोधोत्तरं प्रवर्तमानेन त्रैपादिकासिद्धत्वेन बाधायोगात्। सामान्यबोधस्यापि पदार्थोपस्थितिमन्तरेण दुर्लभत्वात्। अन्यथा कार्यकाले ऽपि त्रिपाद्यां तासामप्रवृत्त्यापत्तेः। न च शूरवीरादिभ्यः क्विपि शूः करोतीत्यादौ स्वाभाविकदीर्घव्यावर्तनेन कृतार्थस्य इदुदुपधस्येति सूत्रस्थतपरकरणस्य गीः करोति पूः करोतीत्यादौ त्रैपादिकदीर्घव्यावृत्तिस्तत्फलमिति वाच्यम्। पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन त्रैपादिकविधिवैज्ञात्यात्संज्ञादृष्ट्या त्रिपाद्या नासिद्धत्वमित्यभ्युपगमात्। न चातो रोरिति सूत्रस्थादप्लुतादप्लुतेग्रहणादस्याः कल्पनाया असाङ्गत्यमिति वाच्यम्। तपरसूत्रदृष्ट्या प्लुतस्यासिद्धत्वाभावे ऽपि उत्वदृष्ट्या तस्यासिद्धत्वेन तत्सार्थक्यात्। न चोपपदसंज्ञायास्स्वादुमि णमुलित्याद्येकवाक्यत्वाभ्युपगमादमैवाव्ययेनेत्यस्य येनामेव विहितस्तेन यस्योपपदसंज्ञा तदेवाव्ययेन समस्यतइत्यर्थसंपत्त्या अग्रेभोजमित्यादौ समासाभावस्तत्फलमिति वाच्यम्। तत्रोपपदमित्यस्याधिकारताया एवाकरसम्मतत्वेनादोषात्। अथ संज्ञानां कार्यकालत्वाभावे तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि काष्ठतक् गोरक् इत्यादौ संयोगान्तलोपैकवाक्यता राहित्येन पदसंज्ञायां प्रवर्तनीयायां पूर्वत्रासीद्धीये न स्थानिवदित्यस्याप्रवृत्त्या स्थानिवद्भावेन तत्प्रतिबन्धे संयोगान्तलोपानापत्तिः। अत एव संज्ञानां विधिदेशीयत्वमप्यावश्यकमेवेति चेत्सत्यम्। पूर्वत्रासिद्धीय-

प्रापके प्रतिबन्धके तस्मिंश्च कर्त्तव्ये स्थानिवन्नेत्यर्थकतया तद्वचनस्य वाचनिकत्वाभ्युपगमान्न दोषः । आवश्यकश्चायमर्थः । अन्यथा संज्ञाशास्त्रादिवत् सामान्यतस्त्रिपादीं प्रत्यच: परस्मिन्नित्येतदप्यतिदेशं बोधयेत् । अपभ्रंशान साधुत्ववारणाय शास्त्रान्तरबोधितसाधुत्ववत्येवान्यशास्त्रप्रवृत्तिरित्यङ्गीकारात् । यथा मो ऽनुस्वार इत्येतच्छास्त्रं प्रति अमि पूर्व इत्यनेन सामान्यतस्साधुत्वं बोध्यते रामं वन्दे इत्यादावनुस्वारसिद्ध्यर्थं तद्वत् । अत एव द्विर्वचनादिग्रहणमारब्धं सूत्रकृता ॥ किं च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यस्य यौक्तिकत्वे तदज्ञानात्पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्तिः । वाचनिकत्वे तु कात्यायनोक्तार्थस्य सर्वथैवातिरिक्तत्वात् तस्य दोषाधायकत्वम् ॥ अत एव तस्य दोष इति चरितार्थम् । अन्यथा तेषु स्थानिवदित्येव ब्रूयादिति विभाव्यताम् । न च संज्ञानां कार्यकालत्वे यत्र वृद्धिपदं तत्रादैच् इत्युपतिष्ठतइत्येवं पदोपस्थापकत्वाभ्युपगमेन प्रदेशेषु वृद्धिपदाभिन्ना आदैचो भवन्तीत्येवं पदैकवाक्यतायास्सम्भवाल्लाघवमिति वाच्यम् । विभिन्नविभक्तिकप्रदेशेषु वृद्धिसूत्रस्थभाष्यकारोक्तस्य समानविभक्तिकत्वनियमरूपस्य कारणस्य वैकल्यात्संज्ञासंज्ञिभावावगमस्यैव दौर्लभ्यापत्तेः । प्रगृह्यः प्रकृत्येत्युपस्थितमिदं भवति ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमित्यादिभाष्यस्वारस्यविरोधापत्तेश्च । नन्वेवं संज्ञासु कार्यकालयथोद्देशपक्षयोरवैलक्षण्यात्कार्यकाल एवास्तु किं यथोद्देशेन । अपादानादिसंज्ञासु बाध्यबाधकभावोपपत्तिस्तु संज्ञानां विधिदेशीयत्वानभ्युपगमेन सिद्धा । दत इत्यादौ भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधनमपि पदसंज्ञोपमर्दनात्मके ऽप्यशास्त्रीये कार्ये भत्वप्रवृत्त्या निर्वहति । कथमन्यथा संज्ञानां कार्यार्थत्वाद्यथोद्देशे वा सा स्यात् । एवं शैव इत्यादौ भत्वोपमर्दनाय पदत्वप्रवृत्त्या निरवकाशत्वेनैव भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधाद्राज्ञ इत्यादौ नलोपोपि न भवतीति चेन्नैवम् । वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुडादिवारणायामि सर्वनाम्न इत्यादेस्सर्वनाम्नो विहितस्यामस्सुडित्याद्यर्थसंपत्तये पञ्चेत्यत्र भूतपूर्वषट्त्वमादाय न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यनेन टाब्निवृत्तये च संज्ञासु यथोद्देशपक्षस्यावश्यकत्वात् । एवं च परिभाषासु यथोद्देशे फलाभावः । नन्वनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्यास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिस्तत्फलम् । अन्यथा यज्ञास्यघोषदित्यादौ उदात्तादनुदात्तस्येति विधीयमानं स्वरितमादाय शेषनिघातापत्तेः । न च सन्निपातपरिभाषया निर्वाह इति वाच्यम् । तस्यास्स्वरविधावप्रवृत्तेरिति चेन्न । शेषनिघातार्थतया तद्वचनस्य विधित्वाभ्युपगमेनादोषात् । अथ समर्थपरिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिस्तत्फलम् । अन्यथा नश्छव्यीत्यादिना विधीयमानानां पदाधिकारीयाणां रुत्वादीनां वाक्येष्वप्रवृत्त्यापत्तेः । न च नश्छव्यीत्यादीनां पदाधिकारीयाणां संहिताधिकारे पाठबलात्तद्विषये प्रवृत्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनाददोषः । अन्यथा पदाधिकारीयाणां तेषां समासएव प्रवृत्त्या तत्र च संहिताया नित्यत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति वाच्यम् । यत्र द्वितीयायां चेति णमुल् तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्यामिति विकल्पात्समासाभावः, यथा दारांस्त्याजं परिव्रजतीत्यादौ तत्र समासाभावे ऽपि कृद्वृत्तितया सामर्थ्यस्य सुवचतया प्रसक्तानां रुत्वादीनां वाक्यत्वेन संहिताया वैवक्षिकतया तदभावे वारयितुं तथापाठस्यावश्यकत्वेन उक्तकल्पनाया अयुक्तत्वात् । एवं च परिभाषासु यथोद्देशपक्षो गुरुभूतो ऽप्यावश्यक एवेति चेन्न । ऋते च तृतीयासमासइति वार्तिकस्थेन समासग्रहणेन प्रकृतपरिभाषाया अनित्यत्वेन वार्णकार्येष्वप्रवृत्त्यभ्युपगमेनादोषात् । ऋते च तृतीया इत्युक्तावपि प्रकृतपरिभाषया वाक्यव्यावृत्तेस्समासग्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापकता युक्तैव । तिष्ठतु कुमारी च्छत्रं हरेत्यादौ पदान्ताद्वेति वैकल्पिकस्य तुक्स्सिद्धिः । अन्तग्रहणसामर्थ्यादेव तत्रास्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति तु न युक्तम् । उक्तरीत्या तादृशान्तग्रहणस्य प्रत्याख्यानसम्भवेन लाघवात् । अधिकमधिकार्थकमिति कल्पनाया अगतिकगतित्वाच्च । कार्यकालपक्षस्तु तस्मिन्निति निर्दिष्टइत्यादीनां त्रिपाद्यां प्रवृत्त्यर्थमिति स्पष्टमेव भाष्यविदाम् । तस्मात्संज्ञासु कार्यकालपक्षोपपादकाः परिभाषासु यथोद्देशपक्षोपपादकाश्च भाष्यादिग्रन्थास्सम्भवमात्राभिप्रायका एव न तु फलविशेषसद्भावमूलकास्तदेतत्सुधियो विभावयन्त्वित्याहुः ॥

अनेकान्ता अनुबन्धाः ॥

इत्संज्ञका अनुबन्धा इति । अनुपूर्वाद् बध्नातेः कर्मणि घञ् । अनुरप्राधान्यवाची बध्नातिरुच्चारणार्थः । आचार्यकर्तृकाप्रधानीभूतोच्चारणविषया इत्संज्ञका इत्यक्षरार्थः । अप्राधान्यं च लक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकत्वम् । एवं चाचार्यकर्तृकलक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकोच्चारणविषयत्वमनुबन्धत्वमिति फलति । तच्चोच्चारणसौकर्यरूपकार्यसमर्पकेषु ख्यत्यादित्यादावुच्चार्यमाणेष्वागन्तुकाकारादिष्वतिप्रसक्तमितीत्संज्ञकेषु रूढिराश्रीयते । अतो योगरूढोयमनुबन्धशब्दः । शुद्धरूढिस्तु नोचिता । 'जहत्स्वार्था तु तत्रैव रूढिर्यत्र विरोधिनी'ति सिद्धान्तादिति ध्येयम् । न त्वत्र अनुबन्धपदव्याख्याने तात्पर्यम् । किं तु सङ्गतिप्रदर्शने । अन्यथा व्याख्यास्यमानपरिभाषाया अनुल्लेखात्तद्घटकस्यानुबन्धपदस्य व्याख्यानमसम्बद्धं स्यादिति स्पष्टमेव । पूर्वमित्संज्ञकवर्णकृतसन्देहो व्याख्यानत इत्येतत्परिभाषावतरणबीजमस्यास्तु तादृशवर्णनिष्ठ एवावयवत्वानवयवत्वसन्देहस्तथेति सङ्गतिः । यत्तूच्चारणार्थकेष्वतिप्रसङ्गवारणायेत्संज्ञाप्रयुक्तस्वनिवृत्तिव्यतिरिक्तलक्ष्यगतकार्यसमर्पकत्वमनुबन्धत्वमिति परिष्कुर्वन्ति । तदयुक्तम् । 'प्रत्याहारे ऽनुबन्धाना'मित्यत्र वर्णसमाम्नायिकेष्वित्संज्ञकेषु भाष्यकृत्कृतस्यानुबन्धत्वव्यवहारस्यासाङ्गत्यापत्तेः । न हि तेषां किं चिल्लक्ष्यगतं कार्यमस्ति । प्रत्याहारमात्रोपयोगित्वात् । तस्माद्विधेयघटकानामुच्चारणार्थकानामपि विनेत्संज्ञां निवृत्त्यपायाभावादित्संज्ञकतया तेषामनुबन्धत्वमिष्टमेव । यथा दिव औदित्यादेस्तकारादीनाम् । अनूद्यमानविषये तु तेषामुपदेशलक्षणाया इत्संज्ञाया अभावान्न तत्रानुबन्धत्वम् । परं तु तत्रोच्चारणार्थवर्णविशिष्टस्य तद्रहिते लक्षणाभ्युपगमादेव तन्निवृत्तिः । विधेयविषये तु न लक्षणा । 'न विधौ परश्शब्दार्थे' इति निषेधात् । अत्र विधेयघटकानामपि लडाद्यकारवत्तेषामन्यत्र विशेषणार्थ-

इत्संज्ञका अनुबन्धास्तेष्ववयवानवयवत्वसन्देहे आह । अनेकान्ता अनुबन्धा इति । अनेकान्ताः, अनवयवा इत्यर्थः । यो ह्यवयवः स कदाचित्तत्रोपलभ्यतएव । अयं तु न तथा, तदर्थभूते विधेये कदा

त्वेनापि प्रयोजनं नास्ति किं तु मुखसौकर्यमेव प्रयोजनं तथाविधानां यासुडाद्युकारादीनां नान्तरीयकतया वह्न्यानयनादौ विनैवोपदेशं सौकर्यार्थं परिगृहीतानां पात्रादीनामिवाकस्मादेव निवृत्तिरितीत्संज्ञामनिच्छतां दीक्षितादीनां मते तु विधेयविषयाणामपि तेषामनुबन्धत्वमनिष्टमेवेति मूलकाराशय इति दिक् । सन्देहइति । आटश्चेत्यादौ विशिष्टाद्विभक्तिदर्शनात्, तस्य लोप इति शास्त्रारम्भात्, हलन्त्यमित्यादिसूत्रस्वरसाच्च, अनुबन्धानामुपस्थापकत्वेनाचार्यतात्पर्यविषयीभूतो यस्समुदायस्तस्यावयवत्व; मुत उदीचाम्माङ इति निर्देशात्, उपदेशे ऽजनुनासिक इति सूत्रस्थादुपदेशग्रहणात्, अनेकाल्सूत्रस्थशिद्ग्रहणस्वरसाच्च तदनवयवत्वं वेति सन्देहोत्थितिः । एतेन उपस्थापके प्रत्यक्षतो दर्शनादुपस्थाप्ये लक्ष्यगते चादर्शनान्नास्ति कुत्रापि सन्देहावकाश इत्यपास्तम् । अनवयवा इति । उपस्थापकत्वेनाचार्यतात्पर्यविषयस्येत्यर्थः ।

नन्ववयवत्वानवयवत्वयोरुभयोरपि प्रमाणसिद्धत्वात्कथ[illegible]वेति निष्कर्षो ऽत आह । यो हीत्यादि । अत्र शास्त्रे उपस्थाप्यावयवत्वे तदुपस्थापकावयवत्वं हेतुः । स्वं रूपमित्यनेन तयोस्समानानुपूर्वीकत्वनियमात् । यथा जरसादेस्सकारस्य । यस्योपस्थाप्यावयवत्वेनानुपलम्भस्तस्योपस्थापकावयवत्वाभावो न्यायसिद्धः । तस्माद्धात्वादिष्वात्मनेपदादिकार्य[illegible] तेषां काकाक्षि[illegible]व युक्तम् । उपस्थापकसामीप्येन तेषामुच्चारणमहिम्नैव तत्प्रयुक्तं कार्यं निर्वहति । प्रमाणस्याप्यनुभवविरुद्धवस्तुसाधकत्वप्रसक्तौ प्रामाण्यस्यैव भङ्गादन्यथोपपत्तिपरिचिन्तनमेव

न्याय्यमित्याशयः । कदाचिदिति । अनङादीनां नकारो नलोपात्पूर्वमुपलभ्यतइति तात्पर्यम् । तत्रेत्यस्य विधेये इत्यर्थः । आटश्चेत्यादावनुकरणबोधितानुवादे दर्शनादाह । विधेये इति । कदाप्यदर्शनादिति । ननु जसश्शीत्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्ताया इत्संज्ञाया अभावेन तत्संज्ञाप्रयुक्तस्यानुबन्धत्वस्य दौर्लभ्यात्तन्निवृत्त्ययोगादुपस्थाप्ये संज्ञोत्तरं तदुपलम्भस्य दुर्वारतया अनुबन्धत्वेनानुबन्धस्य विधेये कदाप्यदर्शनात्मकस्य हेतोस्स्वरूपासिद्धिः । न च यादृशयादृशोपस्थापकावयवत्वाभावस्य साध्यता तत्तदुपस्थाप्यभूते विधेये कदाप्यदर्शनस्यैव हेतुत्वेन विवक्षणान्न दोष इति वाच्यम् । एवं सति तादृशशकारस्यानवयवत्वाभावात्तस्य लोप इत्यस्यैतन्मते ऽर्थान्तरपरत्वात्तथाविधोपस्थाप्यस्योपस्थाप्यान्तराभावाच्च निवृत्त्युपायाभावेन लक्ष्यासिद्धेर्दुर्वारत्वात् । न च एति गच्छतीति व्युत्पत्तिबलात् संज्ञाप्रवृत्त्यैव तन्निवृत्तिर्न तु तदर्थमुपायान्तरान्वेषणमस्ति तस्य लोप इति त्वन्वर्थसंज्ञालब्धतन्निवृत्त्यनुवादकमेवेति न दोष इति वाच्यम् । अन्वर्थसंज्ञात्वाभ्युपगमे तेनैवानुबन्धानामुपस्थापकानवयवत्वलाभादुपायान्तरेण तत्साधनप्रयासस्य वैफल्यापत्तेः । उपस्थापके ऽपि तेषामदर्शनप्रसङ्गाच्च । किं च गोद इत्यादौ विधीयमानकप्रत्ययविषये अणो ऽप्यापत्तिः । तत्र विधानात्पूर्वं प्रत्ययत्वप्रयुक्ताया इत्संज्ञाया अभावेन ककारे विधेयानवयवत्वस्य वक्तुमशक्यतया वासरूपन्यायस्य दुर्वारत्वादिति चेन्मैवम् । लशक्वतद्धितइत्यादिना प्रत्ययत्वयोग्यानामादिभूता ये लादयस्तेषां विधानात्पूर्वमेवेत्संज्ञेत्यभ्युपगमात् । अत एव ददातिदधात्योर्विभाषेति णबाधकस्य शस्य विकल्पविधानं सार्थकम् । अन्यथा उक्तरीत्या वासरूपन्यायेनैव विकल्पसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तादृशं च प्रत्ययत्वमौपदेशिकमातिदेशिकं वेत्यन्यत् । जसश्शीत्यादौ तूपस्थापके एवेत्संज्ञाप्रवृत्त्या ईकारस्यैव लक्ष्ये प्रवृत्तिश्शित्त्वादेव च सर्वादेशत्वमिति न कोपि दोष इत्याहुः । यत्तु इत्संज्ञायोग्यस्यैवानुबन्धत्वमिति, तन्न । अनवयवत्वेन शकारनिवृत्तावीकारमात्रस्यैव लक्ष्ये प्रवर्तनीयतया तत्काले शकारस्येत्संज्ञाया

ऽप्यदर्शनात् । शित्किदित्यादौ समीपे अवयवत्वारोपेण समासो बोध्यः । वुञ्छण्कठेत्यादौ णित्त्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णेयम् ।

अभावेन चानेकाल्त्वस्य शित्त्वस्य वा वक्तुमशक्यत्वेन सर्वादेशताया एव दौर्लभ्यापत्तेः । उपस्थापकएवानुबन्धानां निवर्त्तनीयतया प्रत्ययादित्वप्रयुक्तायास्तस्याः कदाप्यसम्भवेन योग्यताया दुर्वचत्वाच्चेति दिक् । नन्वनुबन्धानामनवयवत्वे सामीप्यस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावाच्छित्किदित्यादिबहुव्रीहिनिर्देशानुपपत्तिरत आह । शित्किदित्यादि । अवयत्वारोपेणेति । समीपवर्तिन्यवयवत्वारोपे तन्निरूपितमवयवित्वमन्यपदार्थे सुलभमिति भावः । ननु तथाविधस्यावयवावयविभावस्य गौणतया षष्ठ्यर्थत्वायोगात्कथं बहुव्रीहेरुपपत्तिः । न च मुख्यसम्बन्धवाचिकायाष्षष्ठ्या एवंविधेषु सम्बन्धेषु लक्षणेति वाच्यम् । चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसीति सूत्रबलात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति वार्तिकबलाच्च सुब्विभक्तौ लक्षणाया अयुक्तत्वादिति चेन्मैवम् । सूत्रस्यैव व्याकरणत्वे व्याकरणस्य सूत्रमित्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन षष्ठीसमर्थनपरपस्पशास्थभाष्यप्रामाण्याद्गौणमुख्यन्यायस्य पदकार्यविषयत्वाच्च गौणमुख्यसाधारणतया सम्बन्धमात्रस्य षष्ठ्यर्थत्वमित्यदोषात् । अत एव राहोश्शिरो ब्रह्मण आनन्द इत्यादौ षष्ठ्युपपत्तिः । ग्रामकूपो गङ्गातीरमित्यादौ समासोपपत्तिश्चेति दिक् ॥

नन्वेवमपि वुञ्छण्कठेत्यत्र णकारानुबन्धस्य छप्रत्ययकप्रत्ययोभयनिरूपितसामीप्यवत्त्वाद्विनिगमनाविरहेणोभयनिरूपितस्याप्यवयवत्वस्य तत्रारोपयितुं शक्यतया कप्रत्यये ऋश्यक इत्यादौ, तथा नन्दिग्रहीति विहितल्युप्रत्यये तपन इत्यादौ च णित्वप्रयुक्ता वृद्धिस्स्यादत आह । वुञ्छणित्यादि । व्याख्यानत इति । दघ्नचश्चकारेण तव्यत्तव्ययोरुभयोर्विधानेन च यादृशानुबन्धघटितं पदं पदद्वयाघटितं तद्बोध्यएव तादृशानुबन्धप्रयुक्तं कार्यमित्याश्रीयते ।

अयमनुबन्धः पूर्वपदघटित एव न तु परपदघटित इत्यत्र चावयवत्ववादिनामयमनुबन्धः पूर्वावयव एव न परावयव इत्यत्र यदुत्तरं तदेवेति न ततः कश्चिद्विशेषः । ननु समीपे अवयवत्वारोपे ऽपि हलन्त्यमित्यादाववयवत्वेन मुख्यावयवोपस्थापकान्त्यपदोपादानात् आरोपितावयवत्ववदुपस्थितिर्न स्यात् तीरे गङ्गात्वारोपे ऽपि गङ्गापदस्य तत्र लक्षणावृत्तिमन्तरेण तदनुपस्थितेः । अत आह । हलन्त्यमित्यत्रेति । परसमीपबोधक इति । लक्षणयेति शेषः । एवं च गङ्गात्वेन तीरवदवयवत्वेन समीपवर्तिनो बोध इति भावः । इदमुपलक्षणम् । आदिर्ञिटुडव इत्यत्र आदिशब्दः पूर्वसमीपबोधक इत्यपि बोध्यम् । ननु हलन्त्यमित्यत्रोपदेशपदानुवृत्तेराद्योच्चारणविषयसमुदायान्त्यस्येत्त्वमित्यर्थलाभादनुबन्धानामाद्योच्चारणस्य निर्विवादतया तथाविधसमुदायान्त्यत्वमक्षतमेवेति लक्षणाया अनुपयोगः । न च व्यवसितान्त्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकानुरोधाद्धातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छिन्न आद्योच्चारणविषयो यस्समुदायस्तदन्त्यस्येत्त्वमित्यर्थस्यावश्यकत्वेन विशिष्टस्य धातुत्वाद्यभावेन लक्षणाया आवश्यकत्वात् न निरुक्तदोषावकाश इति वाच्यम् । तस्यामवस्थायां सानुबन्धकेषु धातुत्वादेः क्रियावाचकत्वादिनिबन्धनस्य निर्वक्तुमशक्यत्वेन धातुत्वादियोग्यघटितसमुदायान्त्यस्येत्यर्थस्यावश्यकतया तादृशान्त्यत्वस्यानुबन्धेष्वनवयवत्ववादे ऽपि सुवचत्वेन लक्षणायाः फलाभावादिति चेन्न । अज्ञातस्वस्वरूपोपस्थापकत्वेनाचार्यतात्पर्यविषयत्वमेवाद्योच्चारणविषयत्वम् । वार्तिकमपि तत्प्रपञ्चभूतमेव लाघवात् । अत एव भवतष्ठक्छसावित्यादावित्त्वसिद्धिः । एवं च तथाविधसमुदायान्त्यत्वस्यानवयवत्ववादिनामनुबन्धेषु दुर्लभतया लक्षणां विना निर्वाहाभावात् । यत्तु अनुबन्धत्वस्येत्संज्ञाघटितत्वेन संज्ञाप्रवृत्तेः पूर्वमनुबन्धत्वप्रयुक्तावयवत्वाभावस्य वक्तुमशक्यत्वाल्लक्षणाश्रयणं चिन्त्यमित्याहुस्तदसत् । हलन्त्यमित्यादिशास्त्रवाक्यार्थज्ञानपूर्वकमित्संज्ञाप्रवृत्त्युत्तरमेवास्मदादीनामनवयवत्वज्ञाने ऽपि पाणिनेरुच्चारणकालएव तत्सत्त्वात् । अन्यथा उपस्थापकावयवत्वतात्पर्येणैव तेषामुच्चारणे वक्तृतात्पर्यस्यैवार्थबोधनियामकतया स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रबलादुपस्थाप्यावयवत्वमपि दुर्वारं स्यात् । तस्य लोप इत्यनेनानव-

हलन्त्यमित्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः ।

यवत्वेन वा तेषामुपस्थाप्ये निवृत्तिरित्युक्तौ त्वनवयवत्ववाद एव दूरापास्तः । तस्माद् बोद्धृभिरनुमास्यमानेनानवयवत्वेनैव पूर्वं पाणिनेरुच्चारणमिति युक्तमतो लक्षणैव तेषामित्त्वप्रवृत्तौ शरणमिति सुष्ठु । अनवयवत्वादेवोपदेशे ऽजनुनासिक इति सूत्रस्थमुपदेशग्रहणं सार्थकम् । तद्धि अभ्रआँअटित इत्यत्राङोऽनुनासिकश्छन्दसीति विधीयमानस्योद्देशभूतस्यानुनासिकस्येत्संज्ञामादायाटधातोरादितश्चेतीट्प्रतिषेधाभावाय । अवयवत्वे तु अटधातोराकारानवयवकत्वात्प्रतिषेधाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यम् । अनवयवत्वे च आदित इत्यस्येत्संज्ञकाकारसमीपवर्तिनो धातोरित्यर्थात्तत्सार्थक्यं स्फुटमेव । अत एवोदीचां माङ इति निर्देशोपपत्तिः । अन्यथा ढौकतौ ढौशब्दस्यैवैजन्तत्वेनोपदिश्यमानत्वाभावादात्वाप्राप्त्या तदसङ्गतिः । गुप्रिच्किद्भ्य इत्यादौ विधेयविषये सशब्दो भवतीत्यादिरर्थः । तत्रोपस्थापके विद्यमानमित्संज्ञकनकारसमीपवर्तित्वमुपस्थाप्योपस्थापकयोरभेदाङ्गीकारादुपस्थाप्ये लभ्यते । भेदपक्षे तु सामर्थ्यात्तदारोपः । सन्यत इत्यादावनुवादे त्वित्संज्ञकनकारसमीपवर्तिनि सशब्दे इत्यादिरर्थः । उक्तार्थतात्पर्यग्राहक एव तत्र नकारादिप्रयोगः । यद्वा विध्यनुवादसाधारण्येन तथाविधनकारसामीप्योपलक्षितस्सशब्दो भवतीत्येवमेवार्थः । सर्वथा सानुबन्धकाद्विभक्तिस्सौत्रत्वादेवेति न दोषाय भवति । तस्य लोप इति त्वनवयवत्वसिद्धार्थानुवादः । यद्वा इत्संज्ञकस्यानवयवत्वादुपस्थाप्ये अदर्शनं लोपवत् प्रसक्तादर्शनवत् यथा तत्र स्थानिवद्भावेन तद्घटितधर्मातिदेशस्तथा प्रकृते ऽपीत्यर्थकमिति न तद्विरोधः । किं च घ्वसोरेद्धावित्यत्र द्विशकारको निर्देशः । द्वितीयश्शकार इत् । शित्त्वाच्च लोपस्सर्वादेश इत्यलोन्त्यात्सूत्रे भाष्ये उक्तम् । तच्चानुबन्धानामनवयवत्वएव युज्यते लोपशब्दे विद्यमानस्य इत्संज्ञकशकारसमीपवर्तित्वरूपस्य शित्त्वस्य तदुपस्थाप्ये आरोपेण निर्वाहात् । अवयवत्वे तु प्रसक्तादर्शनरूपस्य लोपस्यात्र कथमपीत्संज्ञकशकारावयवकत्वाभावा-

तदसङ्गतिर्दुर्वारा । यद्यप्यनवयवत्ववादेऽपि वुञ्छणादिविहितकप्रत्ययादौ शित्त्वादिप्रयुक्तकार्याभावाय यादृशानुबन्धघटितं पदं पदद्वयाघटितमित्यादिनियमाभ्युपगमात् । शित्त्वप्रयुक्तसर्वादेशत्वं लोपस्य दुर्लभमेव । तथापि यत्रैकानुबन्धसामीप्यवशादनेकेषु कार्यप्रसङ्गस्तन्मात्रविषयकत्वमेव तादृशनियमस्येत्यभ्युपगमाददोषः । अत एवोपदेशेऽजनुनासिक इति सूत्रस्थोपदेशग्रहणसार्थक्यसमर्थनपरभाष्यसङ्गतिः । तस्मात्फलाभावात्प्रमाणदार्ढ्याभावाच्चानवयवत्वमेव युक्तम् । न त्ववयवत्वमनुबन्धानामित्यनवयवत्ववादिनः । नन्वनवयवत्वे न्यायसिद्धे पश्चाल्लक्षणादिपरिक्लेशेन प्रमाणानुकूल्येन च तत्समर्थनमुचितम् । तदेव नास्ति । तथा हि । अनुबन्धानामुपस्थापकानवयवत्वे तदुपस्थाप्ये कदाप्यदर्शनं खलु हेतुः । तत्रोपस्थाप्योपस्थापकयोरभेदे तेषामुपस्थापकत्वावस्थायामुपलम्भेन हेतोस्स्वरूपासिद्धिः । यदि तु आरोपिताभेदवत्त्वेऽपि स्वतो भिन्नतया भेद एवेत्युच्यते तर्हि तद्घटकानामपि भिन्नतया जरसाद्युपस्थापकघटकानां तदुपस्थाप्ये कदाप्यनुपलम्भस्य सुवचतया हेतोस्साध्याभाववद्वृत्तित्वेन अनैकान्तिकत्वप्रसङ्गः । यदि तूपस्थाप्योपस्थापकयोर्भेदेऽतिसन्निवेशप्रयुक्तसादृश्यमूलको भेदाभाव इत्युच्यते, एवमपि घटादिपदोपस्थाप्ये तदुपस्थापकघटकानां घकारादीनां कदाप्यनुपलम्भेन हेतोर्व्यभिचार एव । यदि च स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रबलाद्यदुपस्थाप्यते तत्र कदाप्यनुपलम्भो हेतुरिति मन्यते, एवं तर्हि लोकदृष्टान्तविरोध एव दुर्वारो दोषः । लोके हि यो यस्यावयवस्स तत्रैवोपलभ्यते नान्यत्र । न हि वृक्षावयवीभूता शाखा वृक्षादन्यत्रोपलभ्यते । अनवयव एव तु तथा उपलभ्यते । एवं च हेतुत्रिरहितत्वादयुक्तमेवानवयवत्वमनुबन्धानाम् । तदुक्तं तस्य लोप इति सूत्रे भाष्ये । एकान्ता इत्येव न्याय्यम् । कुत एतत् । तत्र हि हेतुर्व्यपदिष्टः । यच्च नाम सहेतुकं तन्न्याय्यमिति । तदेतदभिप्रेत्याह । वस्तुत इति । एकान्ता इत्येव न्याय्यमिति । अवयवत्वमेवानुबन्धानां युक्तं सहेतुकत्वादित्यर्थः । को ऽसौ हेतुरित्यत आह । शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रा-

वस्तुतस्तु एकान्ता इत्येव न्याय्यम् । शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च ।

नुपलम्भाच्चेति । विशिष्ट एवायं हेतुः । न तु प्रत्येकमुभौ हेतू । चकारो हेतुत्वस्यैव द्योतकः । यद्यपि भाष्ये एकान्तस्तत्रोपलब्धेरित्येवोक्तम्, तथा ऽपि सावधारणव्याख्यानेन कैयटे स्पष्टमेवायमर्थोऽभिहितः । एवं च अनुबन्धा उपस्थापकावयवाः । तदवयवत्वप्रकारकोपलम्भविशिष्टादन्यावयवत्वप्रकारकोपलम्भाभावादिति तदर्थः । ननूपस्थापकावयवत्वेनोपलम्भ एव हेतुरस्तु किं विशेष्योपादानेन, तथा सति यथाश्रुतमेव भाष्यमपि सङ्गच्छतइति चेन्न । उपस्थापकावयवत्वस्य सन्दिग्धतया साधनीयत्वेन तद्विषयकोपलम्भस्य संशयात्मनो हेतुत्वायोगात् । विशेष्यांशपूरणे तु अयं पुरुषः, पुरुषत्वप्रकारकोपलम्भविशिष्टपरिस्पन्दवत्त्वप्रकारकोपलम्भादितिवद्युक्तमेव हेतुत्वमित्यदोषः । न च पदद्वयाघटितमुपस्थापकघटितं यत्पदं तदवयवत्वेनोपलम्भस्य हेतुतया विवक्षणादेव निर्वाहे व्यर्थ एवायं विशेष्यांश इति वाच्यम् । ङेर्य इत्यादौ यादेशाद्युपस्थापकावयवत्वाभाववति विसर्जनीये ऽपि तादृशोपलम्भस्य सुवचतया व्यभिचारप्रसङ्गात् । न च प्रातिपदिकान्तराघटितमुपस्थापकघटितं यत्प्रातिपदिकं तद्घटकत्वेनोपलम्भो हेतुरिति न दोष इति वाच्यम् । अनुबन्धानामवयवत्वं विना तद्विशिष्टस्यार्थवत्त्वनिबन्धनस्य प्रातिपदिकत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । न च समुदायात्सुबुत्पत्तेर्निर्विवादतया प्रकृत्यन्तराघटितोपस्थापकघटितसुप्प्रत्ययप्रकृतिघटकत्वेनोपलम्भो हेतुरिति न दोष इति वाच्यम् । एवमप्यतो लोप आतो लोप इटि चेत्यादौ तपरकरणस्योपस्थापकावयवत्वाभाववत्तया प्रसिद्धेस्तत्र हेतोर्व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् । तस्माद्विशेष्यांश आवश्यक एवेत्याहुः । अन्यावयवत्वप्रकारकोपलम्भाभावात्मकस्य विशेष्यांशस्यैव तु न हेतुत्वम् । तस्य वृक्षाद्यनवयवीभूतवृक्षत्वादिसाधारणतया अवयवत्वसाधने हेतुत्वायोगात् । अथ विशिष्टस्यैव हेतुत्वे ऽपि गुप्तिज्किद्भ्य इत्यादावुपस्थापकीभूतसनाद्यवयवनकारप्रभृतीनां धनवनादिषूपलम्भेन हेतोः पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वाभावात्कथमवयवत्वसिद्धिरिति चेन्न । तेषां सजातीयवर्णान्तरत्वे ऽपि

तत्त्वाभावात् । न हि तेषामनुबन्धत्वमस्ति येन सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेन वा तत्त्वं स्यात् । न च सन्यत इत्यादावनुवादे तद्भिन्ने तादृशोपस्थापकावयवनकारादीनामवयवत्वेनोपलम्भो दोष एवेति वाच्यम् । अनुकार्यानुकरणयोरभेदाभ्युपगमात्तस्य विधेयोपस्थापकादनतिरिक्तत्वेनादोषात् । एवं च युक्त एवायमनुबन्धानामवयवत्वे हेतुरिति दिक् । यद्यप्यवयवत्वं समुदायभूतकार्यारम्भकत्वम्, यथा तन्तु कपालादिषु । तथा च शब्दानित्यत्वपक्षे उच्चरितप्रध्वंसिनां वर्णानां सहावस्थानासम्भवेन समुदायस्य दुर्लभत्वात्तेषामवयवत्वं दुर्वचम् । नित्यत्वपक्षे ऽपि वर्णानां तत्समुदायभूतानां पदानां चानपायोपजनविकारित्वेन समुदायारम्भकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादवयवत्वं दुरुपपादमेव । तथा ऽप्युपस्थापकतावच्छेदकानुपूर्वीघटकत्वमवयवत्वं तदघटकत्वं चानवयवत्वमिति विवक्षितत्वान्न दोष इति बोध्यम् । एवं स्वपक्षे हेतुं प्रदर्श्य विपक्षे लोकदृष्टान्तविरोधेन हेतुराहित्यं प्रकटयति । अनवयवो हीत्यादि । एकजातीयसम्बन्धेनेति । संयोगादिनेत्यर्थः । समवायस्यैकत्वेपि संयोगादेस्सम्बन्धिभेदेन भिन्नत्वादेकत्वमनुपपन्नमित्येकजातीयेत्युक्तम् । नैवमयमिति । अनवयवत्वे काकादिवदयमप्यन्यत्रोपलभ्येत । अनुपलम्भेन चानुबन्धो भवतां कथमनवयव इति तदर्थः । ननु सति फले महतापि प्रयत्नेन कश्चन विशेषः कल्पनीयो नान्यथा निष्फलकल्पनाया अयुक्तत्वात् । तस्मात्प्रकृते फलाभावेन हेतुना तेषामवयवत्वाभाव एव किं न कल्प्यतइत्यत आह । एवं हीति । आरोपेण बहुव्रीहिसमर्थनमनवयवत्ववादे क्लेशः । अवयवत्वे तु स नेति लाघवमेव फलमिति भावः । ननूपस्थाप्ये शित्त्वकित्त्वादीनामवयवत्ववादे

अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते । नैवमयम् । एवं हि बहुव्रीहिरपि न्यायत एवोपपन्नः । अन्यशब्दे लक्षणा च न ।

ऽपि दुर्लभतया को विशेष इति चेत्सत्यम् । अवयवत्ववादिनामुपस्थापके विद्यमानानामित्संज्ञकशकारावयवकत्वादिरूपाणामेव शित्त्वकित्त्वादीनां तस्य लोप इत्यनेनानुबन्धलोपोत्तरमासमानिकस्थानिवद्भावमाश्रित्य स्थानिवत्सूत्रेणोपस्थाप्ये अतिदेशः । अनवयवत्वे तूपस्थापक एव तादृशशित्त्वकित्त्वादेर्लाभायावयवत्वारोपस्तस्य च पुनरुपस्थाप्ये आरोप इति क्लेश इति विभाव्यताम् । नन्वेवमप्यत्र पक्षे उपस्थापके उच्चारितानां प्रसक्तादर्शनरूपस्य लोपस्य वक्तुमशक्यतया तस्य लोप इत्येतच्छास्त्रसार्थक्यान्यथानुपपत्त्या स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रबलादुपस्थाप्यतया सानुबन्धकस्यैव प्रसक्तिः । तत्र चानुबन्धलोपे तद्विनिर्मुक्तस्यैव लक्ष्ये प्रवृत्तिरित्यवश्यमभ्युपेयम् । लक्ष्यगते च शित्त्वकित्त्वादिकं स्थानिवद्भावेनैव ह्यारोपणीयं स्थानी तूपस्थाप्यस्तत्र चोपदिश्यमानत्वाभावादित्संज्ञाया एवाभावः । ततश्च लोपोपपत्तये स्वीक्रियमाणेन सादृश्यमूलकेनोपस्थाप्योपस्थापकयोरभेदाध्यवसायेन लब्धस्य उपस्थाप्यगतस्य शित्त्वकित्त्वादेर्लक्ष्यगते स्थानिवत्सूत्रेणारोप इत्यर्थस्य वक्तव्यतया द्विवारमारोपः प्राप्त एवेति तौल्यमनवयवत्ववादिभिः । तत्रैकश्शास्त्रीय आरोपो ऽपरो ऽशास्त्रीय इति भेदस्तु न किञ्चित्करः । किं च चक्षिङः ख्याञित्यादिषु स्थान्यादेशभावस्यापि सानुबन्धकयोरेव प्राप्ततया सानुबन्धकानां क्रियावाचकत्वाभावान्नधातुलोपसूत्रभाष्यविरोधाच्च तदादेशे लक्ष्यगते तत्सम्पादनाय प्रथमतः क्रियावाचकघटितत्वेन सानुबन्धके स्थानिनि धातुत्वमारोपणीयं, तच्च पश्चात्सानुबन्धके तदादेशे स्थानिवद्भावेन, तच्चैकदेशविकृतन्यायेनानुबन्धविनिर्मुक्ते लक्ष्यगते, इत्येवमारोपपरम्परायां महदेव गौरवमिति नास्त्यवयवत्ववादिनामारोपकृतं लाघवमित्यत आह । अन्यशब्दे लक्षणा च नेति । ईदृशलक्षणानाश्रयणप्रयुक्तं लाघवमवयत्वाभ्युपगमे फलमिति भावः । नन्वनवयवत्वस्वीकारे पश्चाल्लक्षणाश्रयणे गौरवसत्त्वे ऽपि अवयवत्वानाश्रयणप्रयुक्तमेव लाघवमस्तीति निषाद-

स्थपत्यधिकरणोक्तरीत्या फलमुखत्वान्नेदं गौरवं दोषावहम् । किं च लोके सति फले गुरुभूतो ऽपि स्वीक्रियते असति-तस्मिन् लघुतरो ऽपि त्यज्यते तस्माल्लाघवमात्रेण विना लक्ष्यसिद्ध्यात्मकं प्रयोजनमवयवत्वस्वीकारो न युक्त इत्यतो विपक्षे लक्ष्यासिद्धिमाह । किं चेति । इत्त्वानापत्तिरिति । एवं च तेषामित्संज्ञासिद्ध्यर्थमवयवत्वाश्रयणमनुबन्धानामिति भावः । ननु हलन्त्यमित्यत्र अन्त्यशब्दे इव चुटू इत्यादावादिशब्दे ऽपि पूर्वसमीपवर्तिनि लक्षणाश्रयणादित्संज्ञा तेषां सुलभैवावयवत्वाभावे ऽपीत्यतः प्रमाणविरोधमाह । दधच इति । व्यर्थत्वापत्तेश्चेति । अतः प्रामाणिकत्वादवश्याश्र-यणीयत्वेनावयवत्वस्य फलपरीक्षायां लक्ष्यसिद्ध्यात्मकं प्रयोजनमस्तु वा मा वा लक्षणाश्रयणाभावप्रयुक्तं लाघवं फलं भवत्येव न हि सर्वेषां लक्ष्यसिद्धिरेव प्रयोजनम् । गुणशास्त्राणां लाघवार्थत्वात् । अतो न युक्तमनवयवत्वमिति भावः । ननु यादृशानुबन्धघटितं पदं पदद्वयाघटितमित्यादिनियमज्ञापनेन वुञ्छणित्यादिविहितकप्रत्ययादौ णित्त्वादिप्रयुक्तका-र्यवारणाय दधचश्चकारस्सार्थक एवेति चेत्सत्यम् । अनवयवत्वे सिद्धे पश्चाद्दोषविशेषनिवारकतया कथं चित्सार्थक्यं सम्भवेत् । तत्साधनकालिकतादृशचकारवैयर्थ्यं केन वार्यताम् । किं च अनवयवत्वे गुप्तिज्किद्भ्यस्सन् सन्यत इत्यादौ समुदायाद्विभक्तेस्सोढत्वमेव शरणम् । अथावयवत्वे उपदेशे ऽजनुनासिक इति सूत्रस्थमुपदेशग्रहणं व्यर्थम् । न चानव-यवत्वे तस्य लोप इति सूत्रस्यैव वैयर्थ्यम् । अनवयवत्वादेवोपस्थाप्ये ऽनुबन्धानां निवृत्तिसम्भवादनुबन्धघटितधर्मा-णां चोपस्थापकगतानामुपस्थाप्ये सामर्थ्यादेवारोपसिद्धेश्च । तस्मादनवयवत्वाश्रयणेन सम्पूर्णसूत्रस्यासाङ्गत्यकल्पनामपेक्ष्य अवयवत्वाश्रयणेन सूत्रैकदेशभूतस्योपदेशग्रहणस्य नैरर्थक्यकल्पनं लाघवानुगृहीतत्वाद्युक्तमिति वाच्यम् । एवमपि

किं चानवयवत्वे णकप्रत्ययादौ णादेरित्त्वानापत्तिः । प्रत्ययादित्वा-भावात् । दधचश्चकारस्य व्यर्थत्वापत्तेश्च । इदं च तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । तत्र ह्युक्तमेकान्ता अनुबन्धा इत्येव न्याय्यमिति दिक् ॥

तादृशोपदेशग्रहणस्य अभ्रञ् अटित इत्यत्र आदितश्चेतीट्प्रतिषेधनिवारकत्वेनावश्यकत्वप्रतिपादनपरभाष्यविरोधस्य दुर्वारत्वादिति चेन्मैवम् । न्यायसहकृतेनानेकान्तत्वस्यायुक्ततापतिपादनपरतस्यलोपइति सूत्रस्थभाष्येणोपदेशग्रहणसा-र्थक्यसमर्थनपरस्य तादृशभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनेनादोषात् । यच्च द्विशकारकनिर्देशेन लोपस्य शित्त्वोपपादनपरमलो-न्त्यात्सूत्रस्थं भाष्यम्, तदप्येकदेशिन एव । हलन्त्यमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधादुक्तभाष्यविरोधाच्च । आद्ये समुदायानामु-पदेशेनावयवानामप्युपदिश्यमानत्वमित्याशयेन व्यपदेशिवद्भावात्सर्वेषामपि हलामन्त्यत्वेनेत्संज्ञामुद्भाव्य व्यवसितान्त्य-ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककारेणोक्ते भाष्यकारेणान्त्यपदसामर्थ्यादेवायमर्थस्सिध्यतीति वार्तिकमनावश्यकमित्युक्तम् । तस्य हि सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाविषयमेव मुख्यमन्त्यत्वमुपादीयतइति खल्वाशयः । प्रकृते च व्यपदेशिवद्भावमन्तरेण शकारस्येत्संज्ञैव दुर्लभेति तद्विरोधः स्पष्ट एव । सर्वादेशत्वं तु लोपो यीत्यतो लोप इत्यनुवर्तमाने पुनर्लोपग्रहणादे-वेति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । तस्य लोप इति सूत्रे भाष्ये इति । न्याय्यमित्युक्तमिति । एत-च्छेषः पूर्वमुक्तः । दिगिति । तदर्थस्तु अवयवत्वविद्वेषिभिरपि शित्किदित्यादिबहुव्रीहिनिर्वाहायारोपितमवयवत्वमाश्र-यणीयमेव । तस्मात्प्रथममेवावयवत्वाभ्युपगमो युक्तः । तदनभ्युपगमे लक्षणादिपरिक्लेश एव फलं नान्यत् तस्य लोप इत्येतत्सूत्रविरोधश्च । यत्त्वनुबन्धानामवयवत्ववादे ऽप्यस्त्येवायं विरोधः, उपस्थापके उच्चारितानां प्रसक्तादर्शनरू-पस्य लोपस्य वक्तुमशक्यत्वादुपस्थाप्यस्य चोपदिश्यमानत्वाभावादित्संज्ञाया एवाभावेन तत्र लोपस्य सुतरामनुपपन्नत्वा-च्चेति । तदसत् । स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रबलादुपस्थाप्यत्वेन सानुबन्धकस्यैव प्रसक्ततया तस्य च सादृश्यमूलकाभेदाध्यव-सायेनोपस्थापकादनतिरिक्ततया तद्गतानामित्संज्ञायास्सौलभ्याल्लोपप्रवृत्त्या तादृशानुबन्धविनिर्मुक्तस्य लक्ष्यप्रवृत्त्या सूत्र-

सार्थक्यस्य पूर्वमावेदितत्वात् । किं च मिदेर्गुण इत्यादावेशि गुणाद्यभावाय शितीत्यस्य कर्मधारयाश्रयणेन यस्मिन् विधिरिति परिभाषावशादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये इत्यर्थ आवश्यकः । अनवयवत्ववादे तु तादृशार्थस्य दुर्लभतया मिमिदइत्यादावनिष्टगुणाद्यापत्तिर्दुर्वारा । एवमिदितो नुम् धातोरित्यत्रेत्संज्ञकेकारान्तस्य नुमित्यर्थस्य दुर्लभतया चक्षिङो नुम् दुर्वारः । तस्मादवयवत्वमेव युक्तमनुबन्धानामित्यवयवत्ववादिनां निष्कर्ष इति दिक् ॥

॥ नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥

अनुबन्धानामेकान्तत्वे न्यायबलात्स्वीक्रियमाणे प्रकारान्तरेणापरिहार्या ये दोषास्तानुद्धर्तुं भाष्यकृदुपन्यस्ताः परिभाषाः क्रमेणावतारयति । नन्वित्यादि । शिद्ग्रहणं व्यर्थमिति । नन्ववयवत्ववादे ऽपि सूत्रोपात्तैरीशादिभिस्स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रबलादनुबन्धविशिष्टस्य उपस्थापने ऽपि विधेयत्वानुबन्धलोपयोः प्राप्रावन्तरङ्गत्वाल्लोपे तद्विनिर्मुक्तस्यैवादेशत्वेन विधानात्तस्य चानेकाल्त्वाभावेन सर्वादेशत्वाय शिद्ग्रहणमावश्यकम् । न ह्यनेकाल्कपदबोध्यस्य सर्वादेशत्वमिति वक्तुं युज्यते, तासस्त्योर्लोपस्य सर्वादेशत्वप्रसङ्गात् । न च घ्वसोरेद्धावित्यत्र लोपस्य सर्वादेशत्वाय शकारप्रश्लेषपरभाष्यप्रामाण्यादभावादेशस्यानेकाल्त्वप्रयुक्तसर्वादेशत्वाभावकल्पनया न दोष इति वाच्यम् । तदपेक्षया तत्तदुपस्थाप्यगतानेकाल्त्वस्यैव सर्वादेशत्वप्रयोजकताकल्पनाया एव लघुत्वात् । तस्मात्कथं शिद्ग्रहणवैयर्थ्यापादनमिति चेन्मैवम् । विधानात्पूर्वं प्रयोगे तेषामुच्चारणप्रसङ्गाभावेन लोपस्य वक्तुमशक्यतया सति विधाने लक्ष्ये प्रवृत्तिवेलायां लोपे ऽप्यादेशानामनेकाल्त्वस्याव्याघातात् । किं च शाब्दबोधीयविधेयताख्यविषयतायाः पदार्थोपस्थितिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनियमादत्र शास्त्रे स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रबोधितशक्तिस्मरणेनेशादिभिरनुबन्धघटितानुपूर्व्यवच्छेदेनैव पदार्थोपस्थाप-

नन्वेकान्तत्वे अनेकाल्त्वाद्दोषादीनां सर्वादेशत्वसिद्ध्या अनेकाल्सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थमत आह ॥ नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥

नात्तादृशानुपूर्वीविशिष्टएव विधेयताविश्रान्तेरावश्यकत्वेन, आदेशताया निवर्त्यनिवर्तकभावसम्बन्धावच्छिन्नविधेयताया अनतिरिक्तत्वेन च, ईदृशादेशानामनेकाल्त्वस्य सुस्थतया न शिद्ग्रहणवैयर्थ्यापादनानुपपत्तिरिति वदन्ति । स्यादेतत् । अणुदित्सूत्रे भाष्ये इदम इशित्यादौ सवर्णग्राहकत्वमापाद्य ज्ञापकादिना समाहितम् । अनुबन्धविशिष्टानामेव विधेयतया बोधविषयतायामिशादीनामण्त्वाभावात्तदसाङ्गत्यमेव स्यात् । तस्मात्तस्य लोप इत्यनेनानुबन्धानां विधेयतया या बोधविषयता तदवच्छेदकीभूतानुपूर्वीघटकत्वाभावो बोध्यतइत्यवश्यमभ्युपेयम् । एवं चेशादीनामनेकाल्त्वस्य दुर्लभतया न शिद्ग्रहणवैयर्थ्यापादनसम्भवः । न चोपस्थापकगतानां शित्त्वकित्त्वादीनामिव अनेकाल्त्वस्यारोपान्निर्वाह इति वाच्यम् । अल्विधित्वेन स्थानिवद्भावस्य विसदृशत्वेन सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायस्य च वक्तुमशक्यत्वात् । न चेशादिषु शवर्णोच्चारणसामर्थ्यादेव अनेकाल्त्वारोपेण सर्वादेशत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । जसश्शी जश्शसोश्शिरित्यादेश्शवर्णस्य विभाषा ङिश्योश्शि सर्वनामस्थानमित्यादौ विशेषणार्थतया सामर्थ्योपक्षयादनेकाल्त्वारोपस्य दुर्वचतया तथाविधानां सर्वादेशत्वाय शिद्ग्रहणस्यावश्यकत्वादिति चेन्मैवम् । प्रत्ययसंज्ञामन्तरेणेत्संज्ञाया अप्रवृत्त्या श्यादीनां सर्वादेशत्वात्प्राक् प्रत्ययत्वाभावाच्छवर्णस्येत्संज्ञकत्वाभावेन विधेयघटकतायां प्रतिबन्धकाभावाद्विनैवारोपमनेकाल्त्वस्य सुवचतया शिद्ग्रहणवैयर्थ्यं दुर्वारं स्पष्टं चेदं भाष्ये इत्याशयात् । यत्त्वाहुः । शिद्ग्रहणाभावे शवर्णगतेत्संज्ञानुवादात्मकलिङ्गाभावादेचो ऽयवायाव इत्यत्र यकारवकारयोरिव श्रीशादीनां शकारस्य लोपमात्रफलाया इत्संज्ञाया अयोगाल्लक्ष्ये श्रवणापत्तिः । तस्मात्तन्निवृत्तिसाधनभूतेत्संज्ञासम्पादकतया शिद्ग्रहणस्य सार्थक्यात्कथं तद्वैयर्थ्यमिति । तच्चिन्त्यम् । अनेकाल्त्वारोपेण सर्वादेशत्वरूपफलसम्पादकतया तदुच्चारणसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वेनेत्संज्ञया निवृत्तौ बाधकाभावात् ।

कथमन्यथा दिव औदित्यादौ वर्णान्तरोच्चारणे सहायसम्पादनेन कृतार्थानां तकारादीनामित्संज्ञया निवृत्तिस्स्यात् । कथं वा विशेषणार्थानां जसादिजकारादीनां निवृत्ति,र्न हि तेषामित्संज्ञाप्रयुक्तं लोपातिरिक्तं किञ्चित्कार्यमस्तीति न किञ्चिदेतत् । नन्वेवं पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामिति विहितयोरधवोर्धकारवकारयोरप्युक्तरीत्या सर्वादेशत्वसम्पादनेन चारितार्थ्यस्य सुवचतया तयोरपीत्संज्ञया निवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न । परस्मैपदानामिति सूत्रे मध्यमपुरुषबहुवचनादेशविषये भाष्यकारोक्तदिशा तत्राकारान्तरप्रश्लेषेणैव सर्वादेशत्वसिद्ध्या धकारवकारोच्चारणसामर्थ्यस्यानुपक्षीणतया लोपस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एकजातीयवर्णोच्चारणेनाप्यनेकाल्त्वारोपमूलकसर्वादेशत्वसम्पत्तौ विजातीयवर्णद्वयोच्चारणमहिम्नैव तत्रेत्संज्ञालोपयोर्वारणसम्भवाच्च । न चैवमपि धातोस्तन्निमित्तस्यैवेत्यत्र यकारादिपरकधात्ववयवस्यैच इत्यर्थे गव्यूतिरित्यादावेचो यादिप्रत्ययानिमित्तकत्वेन वान्तादेशानापत्त्या तादृशप्रत्ययपरकस्य धातोरवयवस्यैच इत्यर्थे गोप्यमित्यादावपूर्वविधित्वापत्त्या च सामानाधिकरण्येनैजन्तस्य धातोरित्यर्थे लव्यमित्यादौ उक्तरीत्या विमतसर्वादेशत्वसम्पादकतया कृतार्थस्यावावोर्वकारस्य लोपो दुर्वार इति वाच्यम् । वान्तशब्देन तयोर्बोधने ऽपि प्रत्यक्षाख्यानात्मकोपदेशाभावेनेत्संज्ञाया अप्रसङ्गात् । वान्त इत्यत्र वकारप्रश्लेषेणैव लोपनिवारणसम्भवाच्च । द्रव्यं च भव्ये इत्यादिनिर्देशादेवकारवैयर्थ्याच्च अनुवर्तमानस्यैचुपदस्यावृत्त्या यकारादिप्रत्ययपरको य एजन्तो धातुस्तदवयवस्यैच इत्येवमुभयथा सम्बन्धेन सिद्धान्तेपि सर्वादेशताया वारणीयत्वाच्चेति दिक् । यत्त्वाहुः । लक्ष्यार्थत्वाच्छास्त्राणामेकान्तत्वे ऽर्वणस्त्रसावित्यादेस्सर्वादेशत्वापत्तिरिति लक्ष्यासिद्धेरेवापादनीयतया शिद्ग्रहणवैयर्थ्यापादनं न युक्तमिति । तदसत् । आचार्यवचनैरेवाचार्यतात्पर्यस्योन्नेयतया शिद्ग्रहणेनावयवत्वाभावतात्पर्यस्य लाभात्कथमवयवत्वसिद्धिरित्याशयेन तद्वैयर्थ्यापादनात् ।

शिद्ग्रहणमेवैतज्ज्ञापकम् । तेनार्वणस्तृ इत्यादौ न सर्वादेशत्वम् । डाणल्विषये तु सर्वादेशत्वं विना अनुबन्धत्वस्यैवाभावेन आनुपूर्व्यात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

लक्ष्यासिद्धेरवयवत्वसिद्ध्युत्तरभावितया ततः पूर्वमापादयितुमशक्यत्वात् लक्षणैकचक्षुष्काणामस्मदादीनां लक्ष्यविचारस्य लक्षणविचारपूर्वकत्वाच्चेत्यास्ताम् । अनुबन्धस्वातिरिक्तानेकाल्विरहितस्य स्वघटितस्यानेकाल्पदव्यवहार्यत्वं न करोतीति परिभाषार्थः । तेन चचिङः ख्याजित्यादौ न दोषः । शिद्ग्रहणमेवैतज्ज्ञापकमिति । नन्विदं ज्ञापकमयुक्तम् । ओशादीनां शवर्णोच्चारणवैयर्थ्यमूलकेनानेकाल्त्वारोपेणैव निर्वाहाच्छादीनां सर्वादेशतायाः प्रागित्संज्ञानिमित्तस्यानुबन्धत्वस्याभावेन प्रकृतपरिभाषाविषयत्वानुपपत्तेश्च स्वांशे चारितार्थ्यस्य दुर्निरूपत्वादिति चेत्सत्यम् । ज्ञापितायां परिभाषायां यावता विना ऽनुपपत्तिस्तावत्सर्वं ज्ञाप्यतइति न्यायेन इत्संज्ञायोग्यस्यैवानुबन्धत्वं शित्त्वमपि तथाविधमित्यर्थोपि ज्ञाप्यते । स्पष्टा चेयं रीतिरुद्योते । ततो नायं दोष इति विभाव्यताम् । अत्र केचित् । भाविनीं प्रत्ययादिसंज्ञामादाय पूर्वमेवेत्संज्ञाप्रवृत्तिरित्यर्थो ज्ञापनीयः । अत एवादिर्ञिटुडव इत्यादीनामुपपत्तिः । अन्यथा सानुबन्धकस्य क्रियावाचकत्वाद्यभावादनुपपत्तिः स्पष्टैव । तादृशी च प्रत्ययादिसंज्ञा उपदेशेन अतिदेशेन वेत्यन्यदेतत् । एवं च श्यादीनां शवर्णस्य विधानात्पूर्वमेवानुबन्धत्वेन प्रकृतपरिभाषया सर्वादेशत्वाप्राप्तौ तत्सम्पादनाय शिद्ग्रहणमावश्यकमेवेत्याहुः । यत्तु अनुबन्धानामल्त्वव्यवहारो नेति ज्ञापनद्वारा प्रकृतपरिभाषाज्ञापने तात्पर्यान्न स्वांशे चारितार्थ्यानुपपत्तिः । एवं च अनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति प्रतिषेधो नेत्यप्यनेनैव संगृह्यतइत्यपरमनुकूलम् । स्पष्टं चेदं स्थानिवत्सूत्रे शेखरे इत्याहुः । अत्रेदं वक्तव्यम् । किमल्त्वव्यवहारो नेत्यस्य अल्त्वनिमित्तककार्यसमर्पकत्वाभाव इत्यर्थो वा । उत अल्वृत्तिर्यो यो धर्मस्तन्निमित्तककार्यसमर्पकत्वाभाव इत्यर्थः । नाद्यः । पचादिगणे देवट् चोरट् इत्येवं पठिताभ्यां देवचोरशब्दाभ्यां सुप्रत्यये लुप्तानुबन्धमाश्रित्य हल्ङ्यादिलोपप्रसङ्गात् । न च तत्र सूत्रे ङ्याब्ग्रहणेन आतिदेशिकहलन्तत्वमा-

दाय तादृशलोपाभावज्ञापनान्न दोष इति वाच्यम् । एवमपि धूञ्प्रीञादिभ्यो गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययापत्त्या दोषध्रौव्यात् । एवं प्रदीव्येत्यादौ क्त्वाप्रत्ययगतककारमादाय वलादिलक्षणस्येडागमस्य दुर्वारत्वाच्च । न द्वितीयः । अच्त्वहल्त्वयोरप्यल्वृत्तित्वाविशेषादुपदेशे ऽजनुनासिक इत्, हलन्त्य,मित्याभ्यामित्संज्ञाया एव दौर्लभ्याच्च । न चेत्संज्ञाविशिष्टस्यैवानुबन्धतया संज्ञाप्रवृत्तेः प्रागनुबन्धत्वस्यैवाभावात्तद्विधावुक्तनिषेधाप्रवृत्त्या न दोष इति वाच्यम् । एवमप्युगिदचामित्युक्तनिमित्तकस्य नुम्विधानस्यासाङ्गत्यापत्तेः । वुञ्छण्कठजिलेत्यादिनिर्देशासङ्गतेश्च । पक्षद्वये ऽपि मिदेर्गुण इत्यादावेशिगुणाद्यभावाय शितीत्यस्य कर्मधारयाश्रयणेन यस्मिन् विधिरिति परिभाषाबोध्यस्य तदादिविधेरभीष्टस्य दौर्लभ्यापत्तेश्च । एतेनाल्पदवाच्यत्वं नेति तदर्थं इत्यपि निरस्तम् । यत्त्वेतत्पक्षसंरक्षणपक्षपातिभिः कैश्चिदुक्तम् । व्यवहारशब्देन अतिदेशतन्निषेधोभयरूप एव विवक्षणीयः । एवं चानुबन्धवृत्त्यल्त्वनिमित्तकस्तद्घटितस्यानेकाल्त्वस्य यो ऽतिदेशो यश्च तादृशाल्त्वनिमित्तक एव अनल्विधाविति शित्वकित्त्वपित्त्वाद्यतिदेशनिषेधस्तयोरुभयोरप्यभाव इति तदर्थं इति । तदप्ययुक्तम् । प्रपठ्येत्यादौ स्थानिसम्बन्धिककारानुबन्धगतवल्त्वघटितवलादित्वारोपनिमित्तकस्येडागमस्य वारयितुमुपायाभावात् । यदि त्वेतदर्थमतिदेशकोटावल्त्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मनिवेशस्तर्ह्यल्त्वव्याप्यकत्वादिघटितकित्त्वादीनामप्यतिदेशो दुर्लभ एवेति महती दुरवस्था । तस्माज्जसश्शीतिसूत्रस्थशेखरसूचिता पूर्वोक्तसरणिरेव ज्यायसीति वदन्ति । परिभाषाफलमाह तेनेत्यादि । अर्वणस्तृ इति । ननूगित्त्वारोपसम्पादनद्वारेण नुमादिसिद्ध्यर्थतया ऋकारोच्चारणसामर्थ्यस्योपक्षयादनेकाल्त्वारोपस्य दुर्लभतया विना ऽपि परिभाषामन्त्यादेशत्वं सेत्स्यतीति नेदमस्याः परिभाषायाः प्रयोजनम् । न च तदन्तविषये सर्वादेशत्वे ऽपि नुमस्सम्भवाद्विनिगमनाविरहेणोगित्त्वानेकाल्त्वयोरुभयोरप्यारोपात्सर्वादेशत्वमापद्येतेत्याशय इति वाच्यम् । उगित्त्वारोपस्य उगिदचामित्यादिलिङ्गसिद्धत्वात्तद्वर्णोच्चारणसामर्थ्यमात्रोपजीवकत्वाभावेन प्रबलतया विनिगमनाविरहस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च ससजुषोरित्येतत्सूत्रविहितस्य रोस्सजुषशब्दांशे सर्वादेशत्ववारणमस्याः प्रयोजनमिति वाच्यम् । रोस्सुपीत्यादौ इतरव्यावर्तनेन चरितार्थोकारतया सर्वादेशत्वसम्पादकानेकाल्त्वारोपस्य दुर्वचत्वादिति चेन्न । दिव औत्, ऊदनोर्देशे, बन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य, इत्यादीनां सर्वादेशत्वाभावस्य तत्प्रयोजनत्वात् । तदाह । आदेरिति । डादिविषये त्विति । इदं प्राचामनुरोधेन । स्वमते त्वनेकाल्सूत्रस्थोद्योताद्युपदर्शितरीत्या सर्वादेशत्वात्प्रागप्यनुबन्धत्वसत्त्वादानुपूर्व्यात्सिद्धेरयुक्तत्वात् । तच्च सर्वादेशत्वं तु डाआइत्याकारं प्रश्लिष्य प्रश्लेषसामर्थ्याच्चानेकाल्त्वमाश्रित्य निर्वाह्यम् । स्पष्टं चेदं लुटः प्रथमस्येति सूत्रे भाष्ये । इदमनेकान्तत्ववादिनामप्यावश्यकम् । काणोर्वासरूपन्यायेन पर्यायतावारणाय पूर्वमेवानुबन्धत्वस्य तैरप्यभ्युपगन्तव्यत्वात् । परस्मैपदानामिति सूत्रे मध्यमपुरुषबहुवचनादेशविषये सर्वेषामप्येषैव गतिः । यद्वा स्वमतेनैवायमव्याप्तिवारणार्थो डादिविषये त्वित्यादिग्रन्थः । डकारादीनामनुबन्धत्वस्याभावेन विनैवस्थितत्वादनुबन्धत्वादानुपूर्व्यादेव प्रश्लिष्टाकारात्मकानुपूर्वीवशादेव सर्वादेशत्वं सिद्धमिति तदर्थं इत्याहुः । केचित्तु जश्शसोश्शिरित्यादेश्शवर्णस्येव दिव औदित्यादेस्तकारस्यापि वर्णान्तरोच्चारणे सहायसम्पादनेन चरितार्थतया सर्वादेशत्वसम्पादकानेकाल्त्वारोपनिमित्तत्वायोगात् । विनैव प्रयासमन्त्यादेशत्वसिद्ध्या निष्फलैवैषा परिभाषा । शिद्ग्रहणं तु भाविनीं प्रत्ययसंज्ञामादाय पूर्वमेवेत्संज्ञेत्यर्थबोधनद्वारा श्यादीनां सर्वादेशत्वबोधनाय । इत्संज्ञायोग्यस्यैवानुबन्धत्वमित्युक्तौ तु व्यर्थमेवैतन्मते शिद्ग्रहणम् । औशादीनां तूच्चारणार्थतया परिक्लृप्तं तकारमपहाय शवर्णोच्चारणमहिम्ना भूतपूर्वमनेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वं सुलभम् । यदि त्वौशादिष्वपि प्रश्लेषेणैव निर्वाहः । शवर्णस्तूच्चारणार्थं एवेत्युच्यते । तर्हि इदम इशित्यत्रैवानेकाल्त्वारोपापेक्षा । दिव औदित्यादौ तु न प्रश्लेषेण सर्वादेशता । योगविभागवत्तस्यापीष्टसिद्धिमात्रोपयोगित्वात् । अनेकान्तत्वमते तु इदम इश् जश्शसोरित्यनयोस्सर्वादेशत्वाय शिद्ग्रहणमावश्यकमेव । तस्मात्प्रकृतपरिभाषाज्ञापनपरानेकाल्सूत्रस्थभाष्यकाराभिप्रायस्त्वनिर्वचनीय एव । स्पष्टश्चायमर्थः कौस्तुभे इत्याहुः ॥

नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥

इदानीमवयवत्ववादिनामुदीचां माङ इति निर्देशोपपत्तिसमर्थनोपायतया परिभाषामवतारयति । नन्वित्यादि । अवदातमिति । अवपूर्वस्य दैपो निष्ठान्तस्य रूपम् । तत्र दारूपत्वात्प्राप्तां घुसंज्ञामादाय दो दद् घोरित्यनेन दथ् इत्यादेशस्य प्रवृत्त्या अवदत्तमिति स्यात् । इष्यते त्ववदातमिति । तस्माद् घुसंज्ञाप्रतिषेध आश्रयणीयः । स च दारूपस्य भवति । शब्दानां च रूपमौपदेशिकं प्रायोगिकं वा गृह्यते । प्रकृते च तयोरुभयोरप्यसम्भवान्न प्रतिषेधावकाश इत्याशयेन प्रतिषेध्यरूपासम्भवं क्रमेणोपपादयितुमादौ न्यायप्राप्तां प्रक्रियां प्रदर्शयति । पलोपोत्तरमात्वे इति । यद्यात्वे कृते पलोपः स्यात्तर्हि आनुमानिकेन स्थानिवद्भावेन दाप्त्वं सुलभमेव । पलोपोत्तरमात्वे तु स्थानिभूते दैपि तद्रूपासम्भवाद्दुर्लभं दाप्त्वमिति भावः । स्यादेतत् । आदेच उपदेशइत्यत्र उपदेशशब्दो विविभक्तिकत्वादाद्योच्चारणार्थो भावसाधनः । तादृशोच्चारणजन्यस्वरूपाभिव्यक्तिमन्तरेण च कार्यविशेषोद्देश्यताया अयोगात्तत्र सति श्रूयमाणस्येति योजनीयम् । एवं च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायेन निमित्तनिमित्तिभावप्रतीत्या यद्याद्योच्चारणजन्यश्रावणप्रत्यक्षविषयस्यैजन्तस्यात्वमित्यर्थः, तर्हि ढौकतौ ढौशब्दस्याप्यात्वप्रसङ्ग इति तादृशोच्चारणजन्यश्रावणप्रत्यक्षविषयतापर्याप्त्यधिकरणीभूतस्यैजन्तस्यात्वमित्यर्थोऽवश्यमभ्युपेयः । ततश्च पलोपोत्तरमेजन्ते तादृशप्रत्यक्षविषयतापर्याप्त्यधिकरणतारूपोपदिश्यमानताया अभावात्कथमात्वप्रसक्तिरिति चेन्मैवम् । तादृशोपदिश्यमानतायाः पान्ते विद्यमानाया आनुमानिकस्था-

नन्वेवमप्यवदातं मुखमित्यत्र पलोपोत्तरमात्वे कृते अदाबिति घुसंज्ञाप्रतिषेधो न स्यात् । दैपः पकारसत्त्वे अनेजन्तत्वादात्वाप्राप्त्या पलोपोत्तरं पकाराभावेन अस्य दाप्त्वाभावादत आह । नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥

निवद्भावेन पलोपोत्तरमेजन्ते ऽपि सुवचत्वात् । वस्तुतस्तु कर्मसाधन एवायमुपदेशशब्दः । उपपूर्वो दिशिराद्योच्चारणक्रियाजन्यज्ञाने भाक्तः । तच्च ज्ञानं शाब्दमेव विवक्ष्यते विभक्तिविपरिणामादिना सामानाधिकरण्येनैव सम्बन्धः । एवं चाद्योच्चारणक्रियाजन्यशाब्दबोधविषयतापर्याप्त्यधिकरणस्यैजन्तस्यात्वमित्यर्थः । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव बोधविषयतया दैबुपदेशप्रयुक्तबोधविषयताया दैशब्दे निर्विवादत्वात् आत्वप्राप्तिरव्याहतैवेति दिक् । पकारसत्त्वे इति । ढौकतौ ढौशब्दस्येव पकारसमभिव्याहृतस्य दै इत्यस्य कथमप्युपदिश्यमानताया अभावादिति भावः । एवं चौपदेशिकं दारूपत्वं दैपो दुर्लभमित्युक्तम् । पलोपोत्तरमिति । अत्रत्यं तत्त्वं प्रागुक्तम् । एतेन प्रायोगिकं तद्दुर्लभमित्युपदर्शितम् ॥ अस्य दाप्त्वाभावादिति । ननु स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये याडाप इत्यत्राकारप्रश्लेषे ऽपि अतिखट्वायेत्यत्र श्रुतमाकारं स्मृतमनुबन्धं चाश्रित्य याडागम आपादितः । तद्रीत्या प्रकृते ऽपि श्रुतं दाशब्दं स्मृतं पकारं चाश्रित्य दाप्त्वं सुलभमेवेति चेत्सत्यम् । तत्र दीर्घनिष्पन्नो ह्याकारो नोपस्थाप्यः, ह्रस्वादेशेन विच्छेदात् । अतो नोपस्थाप्यगतस्याप्त्वस्यानुसन्धानसम्भवः । किं तु स्थानिवद्भावेनाप्त्वं स्वत आकारत्वमिति तद्भाष्याशयो वाच्यः । प्रकृते तु न तद्दृष्टान्तसङ्गतिः । न हि स्थानिनि तत्स्थानिनि वा दाप्त्वमस्ति येन स्थानिवद्भावात्तद्रूपमनुसन्धीयेतेति विभाव्यताम् । परिभाषायामनुबन्धकृतमिति तृतीयातत्पुरुषः । अनेजन्तत्वमिति षष्ठीतत्पुरुषगर्भो ऽव्ययीभावः । तथा चानुबन्धप्रयुक्त एज्वृत्तिचरमावयवत्वाभावो नेति परिभाषार्थः । अनया परिभाषाय अनुबन्धानामविद्यमानवद्भावबोधनद्वारेण एचि चरमावयवत्वा-

रोपबोधनद्वारेण वा उपदिश्यमानेषु दैबादिषु एजन्तत्वबुद्धिप्रयोजकैजगतचरमावयवत्वप्रतिपत्तिप्रतिबन्धकीभूतेन पकारा-
द्यनुबन्धेन विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावविधया प्रसक्तस्यैजन्तत्वाभावस्याभावो बोध्यते । एवं च दैबादीनामनुकरणे-
ष्वात्वस्य निर्बाधतया दाब्रूपसम्पत्तेर्घुसंज्ञाप्रतिषेधो दापो ऽपि सिध्यति । यत्तु बहुव्रीहिगर्भमव्ययीभावमाश्रित्य अनुब-
न्धप्रयुक्त एच्चरमावयवकत्वाभावो नेत्यर्थेन अनुबन्धानामविद्यमानवद्भावो वा अनेजन्ते एजन्तत्वारोपो वा प्रकृतपरिभा-
षया बोध्यतइत्याहुस्तन्मन्दम् । अनुबन्धानामविद्यमानत्वारोपे ऽनेजन्ते एजन्तत्वारोपे ऽपि वा न हि रजतत्वप्रयु-
क्तभ्रमश्शुक्तिं न गोचरयतीति न्यायेन वस्तुतः पान्तएवैजन्तत्वबुद्धावलोन्त्यपरिभाषया जायमानेनात्वेन पकारनिवृ-
त्तिप्रसङ्गेनाभीष्टरूपानापत्तेरिति दिक् । ननूक्तरीत्या प्रकृतपरिभाषया दैबादीनां पकाराद्यनुबन्धप्रयुक्तस्यैजन्तत्वाभावस्य
वारणे ऽपि शबादावुपदिश्यमानादन्तत्वरूपादुपदेशत्वाभावस्य तदवस्थतया पचतः पचथ इत्यादौ तास्यनुदात्तेन्ङि-
ददुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं दुरुपपादम् । न च तत्रोपदिश्यमानत्वमुपदेशजन्यश्रावणप्रत्यक्षविषयत्वमेव ।
न तु तादृशविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् । हतो हथ इत्यादौ हन्तेरनुनासिकलोपोत्तरं तादृ-
शोपदिश्यमानादन्तात्परत्वस्य सुवचत्वेनानुदात्तस्वरापत्तेः । नच पर्याप्तिनिवेशे ऽपि शबादौ पकाराद्यनुबन्धान्तनिष्ठाया-
स्तादृशोपदेशजन्यश्रावणप्रत्यक्षविषयतापर्याप्त्यधिकरणतारूपोपदिश्यमानतायाः आनुमानिकस्यानिवद्भावेनानुबन्धलोपोत्त-
रमतिदेष्टुं शक्यत्वान्न दोष इति वाच्यम् । हतो हथ इत्यादावप्यनुनासिकलोपोत्तरमुक्तरीत्या तादृशोपदिश्यमानतायाः
अतिदेशस्य तुल्यत्वात् । न च तत्रोपदिश्यमानत्वमुपदेशजन्यशाब्दविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वमिति विवक्ष्यते शबादा-
वनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव बोधविषयत्वात्पचतः पचथ इत्यादौ स्वरसिद्धिः । हतो हथ इत्यादौ तु तादृशबोधविषयतायाः

**उदीचां माङ इति निर्देशो ऽस्या ज्ञापकः । आदेच इत्यत्र उपदिश्य-
मानस्यैजन्तस्यात्वं विधीयते । ङकारसत्त्वे एजन्तत्वाभावादप्राप्तेस्त-**

नान्ते एव पर्याप्तत्वाददन्ते च तदभावान्न दोष इति वाच्यम् । अनुनासिकलोपोत्तरं हशब्दे तादृशोपदिश्यमानतापर्याप्ते-
रप्यतिदेशेन सुवचत्वादिति चेदत्राहुः । उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्यौत्सर्गिकतया तद्बलादुद्देश्यतावच्छेदके
विधेयव्यापकतालाभेनादन्तत्वव्याप्यतादृशोपदिश्यमानताविशिष्टादितितदर्थः । शबाद्युपदेशबोध्याकारादिनिष्ठायां तादृ-
शोपदिश्यमानतायामदन्तत्वव्याप्यतायाः अक्षतत्वात्पचतः पचथ इत्यादावभीष्टस्वरसिद्धिः । हतो हथ इत्यादौ च तादृ-
शोपदिश्यमानतायानान्तादन्तोभयसाधारण्येनादन्तत्वव्याप्यताविरहान्नातिव्याप्तिः । यद्वा स्वरविधावत्रोपदेशग्रहणसा-
मर्थ्यादनतिदिष्टैव तादृशोपदेशजन्यबोधविषयतापर्याप्तिराश्रीयते । हतो हथ इत्यादौ हशब्दे चातिदिष्टैव सा पर्याप्तिरतो
न को ऽपि दोष इत्युपाध्यायानुयायिनः । माङ इति निर्देशो ऽस्या ज्ञापक इति । ननु माङ एवेदं ग्रहणं न तु मेङो
विकृतस्य लाक्षणिकस्येति कथं ज्ञापकत्वम् । न च ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येन माङो व्यतीहारार्थकत्वाभावबोधनात् तद्वि-
शेषणासाङ्गत्यप्रसङ्गादेव मेङो ग्रहणमिति वाच्यम् । मेङो ग्रहणे ऽपि तस्य व्यतीहारार्थकत्वाव्यभिचारेण तद्विशेषणा-
साङ्गत्यस्य तदवस्थत्वादिति चेन्न । एतद्भाष्यबलादेव मेङो ऽर्थान्तरवाचकताया अप्यनुमानेनादोषात् । अत एव तुभ्यं
नापमये ब्रूहि दूतो ऽसि परिपन्थिनामित्यादिप्रयोगोपपत्तिः । अपकारो हि तत्रार्थः । तदेतत्सूचयन्नाह । आदेच इति ।
असङ्गतिरिति । ङकारसमभिव्याहृतस्यैजन्तस्योपदेशजन्यश्रावणज्ञानविषयतापर्याप्त्यधिकरणतारूपोपदिश्यमानताया
अभावादिति भावः । कर्मसाधनतायामप्युपदेशजन्यबोधविषयता दुर्लभैवोपस्थापकान्तर्गते तत्रेत्याशयः । ननु तत्र सूत्रे
एचिरेजादेरात्ववारणाय लिटि धातोरित्यतो धातोरित्यस्यानुवृत्तेरावश्यकतया ज्ञापितायामपि परिभाषायामनुबन्धसम-
भिव्याहृतस्योपदिश्यमानत्वे ऽपि क्रियावाचकत्वनिबन्धनस्यात्र धातुत्वस्याभावादात्वप्राप्तेर्दुर्लभतया चारितार्थ्यं दुर्निरू-

पमिति शङ्कते । न चेति । धातोरित्यस्य निवृत्तेरिति । अशितीत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधपरत्वाभ्युपगमे ऽपि शित्परत्वयोग्यतावत्येव तेनात्वप्रवृत्तेरेशिरेजादेस्तादृशयोग्यताया अभावात्, ढौकतौ ढौशब्दस्योपदिश्यमानताविरहाच्च आत्वाप्राप्तेर्व्यर्थो धातुग्रहणानुवृत्तिरित्याशयः । ननु भावघञन्ततामाश्रित्य पर्याप्तिनिवेशमन्तरेणोपदेशजन्यश्रावणज्ञानविषयस्यैजन्तस्यात्वमित्येवार्थो ऽस्तु । शित्परत्वयोग्यताया अभावदेव ढौकतावात्वाभावस्सिद्धः । एवं च ङकारानुबन्धसत्त्वे ऽपि मेङ आत्वस्य सुवचतया माङ इति निर्देश उपपद्यते । अदाबिति घुसंज्ञाप्रतिषेधो दैपो ऽपि निर्बाधः । किं च कर्मसाधनतायामुपदेशजन्यबोधविषयतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन सुलभमेवानुबन्धसमभिव्याहारे ऽप्यात्वमित्येवं सर्वनिर्वाहादयुक्त एवायं ज्ञापनप्रयास इत्यत आह । स्पष्टं चेदमिति । ईदृशविभक्तिविषये भावसाधनताया एवौचित्यम् । तच्चाप्युपदिश्यमानता पर्याप्तिघटितैव मुख्या औत्सर्गिकी । तद्रहिता तु गौणी यत्नलभ्येत्यस्मादेव भाष्यादवसीयतइति भावः । नन्वेवमचस्तास्वदित्यत्रोपदेशशब्दस्य भावसाधनताया एवौचित्यादुपदेशजन्यश्रावणविषयतापर्याप्तेस्सानुबन्धकेष्वेव विश्रान्ततया ष्टुचादीनामजन्तत्वेन परिग्रहीतुमशक्यत्वादिण्निषेधानापत्तिः । लिहादीनां च अजन्तत्वेन ग्रहणसम्भवाल्लिलेहिथेत्यादाविण्निषेधापत्तिः । तथा एकाच उपदेशइत्यनेन भेत्तेत्यादाविण्निषेधानापत्तिः । उपदिश्यमानानां भिदिर् इत्यादीनामेकाच्त्वाभावादिति चेन्न । स्यसिच्सूत्रे हनादिग्रहणेन ईदृशेषूपस्थाप्यगताया अतिदिष्टाया एवोपदिश्यमानतायास्स्वीकारस्य ज्ञापनेनादोषात् । अत एव प्रनिकरोति प्रनिधृष्णोतीत्यादौ शेषे विभाषेति णत्वविकल्पपर्युदासो

स्यासङ्गतिः । नचास्यामवस्थायां तस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वमिति वाच्यम् । तत्र धातोरित्यस्य निवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । स्पष्टं चेदं दाधाघ्विति सूत्रे भाष्ये ॥ ६ ॥

नन्वेवमपि वासरूपसूत्रेण कविषये अणो ऽप्यापत्तिरत आह । नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । ददातिदधात्योर्विभाषेति णबाधकशस्य विक-

ऽपि सिध्यति । न च प्रणिवष्टीत्यादौ व्रश्चेति षत्वोत्तरमतिदेशेन तादृशोपदिश्यमानतायास्सुवचतया षान्तत्वप्रयुक्तणत्वपर्युदासापत्तिरिति वाच्यम् । उपदेशग्रहणसामर्थ्येन तत्र धातूपदेशविषयषकारादीनामेव णत्वपर्युदाससमर्पकत्वाभ्युपगमेनादोषात् । इत्संज्ञाविधौ तूपस्थापकगता ऽनतिदिष्टैव सा गृह्यते धमोरुकारकरणात् । अत एव जिधृषादौ न षादेरित्त्वम् । करणसाधन एव तत्रोपदेशशब्दो हलन्त्यमित्यत्र च नैव तस्यानुवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । दाधाघ्विति सूत्रे एव भाष्ये दैपो घुत्ववारणाय दाधाघ्वपिदिति न्यासान्तरमुपायान्तरमुपदर्शितम् । तदा त्वियमनावश्यकी परिभाषा । माङ इति तु मेङ एवानुबन्धलोपकृतात्वस्य उच्चारणार्थकेन ङकारेण निर्देशः । स च व्यतीहारइत्येतद्विशेषेण लभ्यं ङकारानुबन्धविशिष्टस्य मेङ एव ग्रहणमित्यर्थं स्फोरयितुमिति तदाशयमाहुः ॥

केचित्तु उपदेशो ह्यज्ञातस्वस्वरूपप्रतिपत्तिजनकमुच्चारणम् । तदिहाचार्याणां लक्ष्यसमवायतात्पर्येण तदतिरिक्तकार्यसमर्पणतात्पर्येण च भवति । यथा डुपचष् इत्यादौ षकाराद्यनुबन्धविशिष्टसमुदायोच्चारणमित्संज्ञाप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तितात्पर्यप्रयोज्यम् । तदन्तर्गतस्य पच् इत्यादेर्धातुसंज्ञाद्वारकलक्ष्यसमवायतात्पर्यप्रयोज्यम् । ततश्च तात्पर्यभेदादुपदेशो भिद्यते समुदायावयवयोः । तत्रेत्संज्ञाविधौ समुदायोपदेश एव गृह्यते अनुदात्तङित इत्यादिशास्त्रारम्भात् । अन्यत्र त्वन्यः । उदीचां माङ इति निर्देशो ऽप्यत्रैवार्थे ज्ञापकः । प्रकृतपरिभाषाज्ञापकता ऽपि भाष्योक्ता तन्निर्देशस्योक्तार्थज्ञापनपूर्विकैव । ङकारसमभिव्याहारे ऽप्यवयवीभूतैजन्तसमुदायोपदेशमादायात्वप्रवृत्त्या ज्ञापितायां परिभाषायां माङ इति

निर्देशोपपत्तिः । ज्ञापनात्पूर्वं तु द्वयोरप्युपदेशयोस्सत्त्वे ऽपि समुदायोपदेशस्य मुख्यतया तस्यैवात्वविधौ परिग्रहसम्भवान्निर्देशासाङ्गत्यस्य स्पष्टत्वेन ज्ञापनोपपत्तिश्च । स्पष्टं चेदमादेच इत्यत्र शेखरे । परिभाषायामनेजन्तत्वमिति त्ववयुत्या ऽनुवादः । एवं च पचत इत्यादावदुपदेशात्परत्वेन स्वरो ऽपि निर्बाधः । स्यसिच्सूत्रे हनादिग्रहणं चात्रैवार्थे प्रमाणयितुं युक्तम् । तदुक्तं तास्यनुदात्तेदिति सूत्रे कैयटे । उदीचां माङ इति निर्देशात् ज्ञापकात् अनुबन्धानां कार्यस्वप्रतिबन्धकत्वमनुमीयतइति । एजन्तादीनामुपदिश्यमानत्वेन कार्येषु चिकीर्षितेषु विद्यमानानामनुबन्धानां यथा न प्रतिबन्धकत्वं तथा तद्विनिर्मुक्तस्यैवोपदेशस्यादेच इत्यादिषु ग्रहणमनुमीयतइति तदर्थः स्पष्ट एव । ध्वनितं चेदमेकाच उपदेशइत्यत्र भाष्ये इत्यखिलमवदातमिति वदन्ति ॥

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥

ददातिदधात्योर्विभाषेति शप्रत्ययविकल्पविधानासाङ्गत्यस्य उभयवादिसाधारणतया प्राप्तत्वे ऽपि अनवयवत्ववादिनां प्रत्ययत्वादियोग्यतामादाय शास्त्रएवेत्संज्ञाप्रवृत्तिरित्यर्थकल्पनेन अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवोपस्थापकतया णशयोर्वासरूपसूत्रविषयत्वाभावेन विकल्पविधानसङ्गतिः । गोद इत्यादौ च तेन न्यायेन काणोर्न पर्यायता । अवयवत्ववादिनां तु अनुबन्धविशिष्टस्यैवोपस्थापकतया न निरुक्तकल्पनया पूर्वोक्तविकल्पविधानासाङ्गत्यपरिहारो नापि लक्ष्यसिद्धिः । वासरूपसूत्रे हि क्विबादावव्याप्तिवारणाय उपस्थापकगतमेवासारूप्यमाश्रीयते न तु प्रायोगिकम् । अतो वचनमेवाश्रयणीयमित्याशयेनावतारयति । ननु वासरूपेत्यादि । वासरूपो ऽस्त्रियामिति हि परिभाषा तस्याश्चोत्सर्गप्रत्ययनिरूपितमपवादप्रत्ययगतमसारूप्यं लिङ्गम् । तच्च प्रत्ययत्वज्ञानाधीनम् । न हि विधानात्पूर्वं प्रत्ययत्वं ज्ञातुं शक्यते विधानोत्तरं विकल्पो नोपपद्यते भुक्तवन्तं प्रतीति न्यायविरोधात् । तस्माद्वासरूपसूत्रेण कथं विकल्पप्रतिपत्तिरिति चेत्स-

ल्पविधायकमस्या ज्ञापकम् । तेन गोद इत्यादौ नाणिति वासरूप-

त्यम् । इकोगुणवृद्धी इत्यादिवत्पदोपस्थापिकेयं परिभाषा यत्रासरूपो ऽपवादप्रत्ययस्तत्र वेत्युपतिष्ठतइति तदर्थः । ततश्चातो ऽनुपसर्गे क इत्यादावणि नाप्राप्ते आरम्भात्प्रत्ययाधिकारीयत्वाच्च विधानात्पूर्वमपि अपवादप्रत्ययत्वस्य सुज्ञेयतया वाशब्दोपस्थित्या प्रत्ययत्वविशिष्टः को वा भवतीति पदैकवाक्यतया विकल्पविधानं सुलभम् । यद्वा वासरूपसूत्रे अधिकारतः प्राप्तं प्रत्ययपदं प्रत्ययत्वयोग्यपरम् । अतो न पदोपस्थित्या पदैकवाक्यताया भङ्गः । किं चासरूपोपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य वा बाधक इति दीक्षितोक्तनियामकत्वपक्षे ऽपि न क्षतिः । प्रत्ययत्वविशिष्टः को भवतीत्येवं सामान्यतो वाक्यार्थबोधे जाते पश्चात्प्रत्ययत्वज्ञानमादाय प्रवर्तमाना परिभाषा स च वा भवतीति विशेषतो नियमयति । अलोन्त्यस्येत्यादिवत् । भुक्तवन्तं प्रतीति न्यायस्तु नात्र शास्त्रे आश्रयितुं शक्यते । लुगादिना जातनिवृत्तेरभ्युपगन्तव्यत्वात् । नियमशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्मात्कादीनां विकल्पापत्तिर्दुर्वारैवेति विभावनीयम् । अपवादप्रत्ययस्योत्सर्ग निरूपितमनुबन्धप्रयुक्तमसारूप्यं नेति परिभाषार्थः । विकल्पविधानं ज्ञापकमिति । ज्ञापितायां तु परिभाषायामित्सं ज्ञायोग्यस्यैवानुबन्धत्वं प्रत्ययत्वयोग्यघटितसमुदायाद्यवयवस्य वा पूर्वमित्संज्ञेत्यभ्युपगमात्स्वांशे चारितार्थ्यस्य सुवचतया न ज्ञापनानुपपत्तिरित्याशयः । परिभाषाफलत्वेन लक्ष्यसिद्धिं परिहरति ॥ तेन गोद इति ॥ स्यादेतत् । प्रकृतपरिभाषायां प्रायोगिकमसारूप्यं न परिग्रहीतुं शक्यम् । अस्याः परिभाषायाः पदोपस्थापकतायां नियामकतायां वा परिभाषासामान्यवाक्यार्थबोधोत्तरमेव लिङ्गज्ञानपूर्वकं विध्येकवाक्यताया आवश्यकत्वेन तथाविधवाक्यार्थकाले स्वीयविधिशास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधविषयविधेयघटितप्रयोगपरिज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । सत्सूद्विषेति विहितस्य सर्वलोपिनः क्विपो बवुलादिविषये नित्यबाधकत्वापत्तौ ग्रामनायक इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । न हि तत्रासरूपत्वं सम्भवति । तस्योत्सर्गसम्ब[illegible]प्रतियो[illegible]तया नञिवयुक्तन्यायेन रूपवत्ताव्याप्यत्वनियमात् । नाप्योपदे-

शिकमसारूप्यम्। सर्वेषामेवोपदेशे असरूपतया व्यावर्त्यालाभेन विशेषणासाङ्गत्यापत्तेः। तस्मादिह तत्तच्छास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधविषययोरेवोत्सर्गापवादयोरसारूप्यं विवक्षणीयम्। तादृशबोधविषयता चानुबन्धविनिर्मुक्तानामेवेति णशकप्रत्ययादीनामसारूप्यस्य दौर्लभ्यात्तदर्थैवैषा परिभाषेति चेत्सत्यम्। शब्दानां बाह्यसत्तासमाविष्टं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानमेव रूपं रूपनिर्देशेषूपादीयते। न तु कथं चित् ज्ञातं बौद्धसत्तामात्रोपहितम्। तस्य बाह्यकार्यविधाने अनुपयोगात् तादृशस्वरूपोपलब्धिश्च शब्दानां लौकिके औपदेशिके वा प्रयोगे भवति। तत्राद्ये तदुपलब्धिस्सार्वजनीनतया मुख्या। औपदेशिके तु शास्त्रज्ञमात्रविषयतया गौण्यपि मुख्यासम्भवे उपयोक्ष्यते। तदुक्तमत्वसन्तस्येति सूत्रे भाष्ये। सर्वत्रैव सानुबन्धकनिर्देशेषु रूपमाश्रीयते। रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम्। तत्र च सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते। कोऽसाउपदेशो नामेति। तत्र सानुबन्धकेत्युपलक्षणं रूपनिर्देशमात्रस्येति स्पष्टमुद्योते। एवं च प्रकृतेऽपि तथाविधरूपघटितमेवासारूप्यमाश्रयणीयम्। न तु बोधविषयतापन्नबौद्धस्वरूपोपहितम्। अक्लृप्तत्वात्। किं च परिभाषासामान्यवाक्यार्थकाले तथाविधबोधविषयस्याप्यनुपस्थितिरेव प्रायोगिकवत्। असरूपग्रहणसामर्थ्याद्वाविबोधविषयस्य रूपस्य निमित्तत्वेन परिग्रह इति चेत्तर्हि मुख्यतया प्रायोगिकस्यैव ग्रहणापत्तौ प्रागुक्तदोषः परिहर्तुमशक्यः। अपि च सामर्थ्यमपि दुर्निरूपम्। वा स्त्रियामित्येतन्मात्रोक्तौ हि उत्सर्गापवादयोरुभयोरप्येतत्परिभाषावशाद्विकल्पापत्तौ समासतद्धिताभ्यां मुक्तस्य वाक्यस्येव उत्सर्गापवादाभ्यामुभाभ्यां धातुप्रत्ययाभ्यां मुक्तस्य केवलस्यापि धातोः प्रयोगविषयत्वापत्तिः। असरूप इत्युक्तौ च स्वविषये सर्वत्र यत्प्राप्नोति तन्निरूपितमेवासारूप्यमौचित्यादाश्रीयतइति। अपवादप्रत्ययत्वं तादृशपरिभाषोपस्थितेर्लिङ्गमिति लभ्यते। तस्मात्तदीयसामान्यवाक्यार्थकाले प्रत्यक्षेण गृहीतं तत्तदपवादशास्त्रघटककादिप्रत्ययगतमुत्सर्गनिरूपितमौपदेशिकमेवासारूप्यं वासरूपशास्त्रप्रवृत्तौ बीजमिति कादीनाम-

सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ननुसंख्याग्रहणेबह्वादीनामेवग्रहणं स्यात् ॥

णादिविषये पर्यायता दुर्वारैव स्यादतस्तद्वारणायेयं परिभाषाऽप्यावश्यकीति सन्तोष्टव्यम्। तदेतत्सकलमभिप्रेत्य परिभाषां प्रमाणेन भूषयति। वासरूपसूत्रे भाष्ये इति। केचित्तु वाऽपवाद इत्येव परिभाषोपस्थापकलिङ्गलाभादसरूपग्रहणमहिम्ना यस्य प्रयोगोपदेशयोरुभयोरप्यसरूपता न तु क्व चिदपि सारूप्यं तद्विषयकमेव वासरूपशास्त्रमित्यभ्युपगमादेव कादीनां प्रयोगावच्छेदेनाणादिनिरूपितसारूप्यवत्तया विकल्पापत्तिवारणसम्भवान्निष्फलैवैषा परिभाषा। न च ग्रामणीरित्यादौ अपवादप्रत्ययस्य क्विपस्सर्वापहारादूपवत्ताव्याप्यस्य ण्वुलादिनिरूपितस्यासरूपत्वस्य प्रयोगावच्छेदेन वक्तुमशक्यतया वासरूपन्यायाविषयत्वात् ग्रामनायक इत्याद्यसिद्ध्यापत्तिरिति वाच्यम्। परिभाषायामुत्सर्गसम्बन्धिरूपप्रतियोगिकसादृश्यविशिष्टरूपाभाववदर्थकताया एवाभ्युपगमेन तादृशाभावात्मकस्यासारूप्यस्य विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावविधया ल्युप्रत्ययादिष्विव विशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावविधया क्विबादिष्वप्यव्याघातात्। असरूपइति च बहुव्रीहिगर्भस्तत्पुरुषो यदा तदा तस्य रूपवद्भिन्नपरत्वेन नञिवयुक्तन्यायात्तादृशासरूपत्वस्य रूपवत्ताव्याप्यत्वमित्युक्तेरसम्भवः। प्रकृते तु तत्पुरुषगर्भो बहुव्रीहिरिति न कोपि दोष इति वदन्ति। यद्यप्यनुबन्धानामवयवत्वमभ्युपगच्छतां नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यादिपरिभाषात्रिकस्य परिकल्पनेन अनुबन्धकार्येष्वनल्विधावित्यस्य प्रतिषेधकल्पनेन च गौरवात् क्लेशः। ज्ञापकसिद्धत्वादेतेषां वचनानां कल्पनेनापूर्ववचनकल्पनाप्रयुक्तं गौरवमिति चेत्तर्हि तत्तज्ज्ञापकवशादेतेषां निष्पादने ज्ञानगौरवं केन वार्यते न हि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठताल्वोष्ठपुटव्यापारगौरवमेव दोषावहं न तु ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमित्यत्र किं चित्प्रमाणमुपलभ्यते कथमन्यथा लक्षणादिपरिक्लेशोऽपि परेषां दोषाय भवेत्। अथ सानुबन्धकानामुपस्थापकानां निरनुबन्धकेषु लक्षणाऽभ्युपगम्यते तत्प्रपञ्चभूतान्येवैतानि वचनानि तस्य लोप इत्यप्यत्रैवार्थे तात्पर्यग्राहकम्। इत्संज्ञकस्य उ[illegible]न्यबोधविषयतावच्छेदकीभूतानुपूर्वीघटकत्वाभाव इति तदर्थः। न

च सानुबन्धकानामुपस्थापकभूतानां सनादीनां निरनुबन्धकसशब्दादिबोधकत्वेनानुबन्धकस्वरूपोपस्थापकत्वाभावेनाज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वरूपोपदिश्यमानत्वाभावात् इत्संज्ञैव दुर्लभेति वाच्यम् । तस्य लोप इत्येतच्छास्त्रबलादुन्नीयमानेन तात्पर्येण लक्षणया तेषामनुबन्धविनिर्मुक्तबोधकत्वे ऽपि स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रबोधितशक्तिस्मरणेन स्वरूपोपस्थितेर्दुर्वारतया स्वस्वरूपज्ञापकत्वाक्षतेः । लक्षणा तु न शक्यार्थोपस्थितेः प्रतिबन्धिका । किं तु तद्विषयकशाब्दबुद्धेरेव । न हि शक्यार्थोपस्थितिव्यतिरेकेण तात्पर्यानुपपत्त्यादिरूपं लक्षणाबीजं परिस्फुरति । अत एव डुमुटष्टुकारस्येत्संज्ञासिद्धिः । अन्यथा तस्यादिरन्त्येनेत्येतत्सहकारेण तत्तद्वर्णबोधकत्वे ऽपि स्वरूपबोधकत्वाभावेन तद्दौर्लभ्यं स्पष्टमेव । सानुबन्धकनिष्ठाश्च शित्त्वमित्त्वादयो लक्ष्यार्थभूते निरनुबन्धके सामर्थ्यादारोप्यन्ते । अनवयत्ववादिनां त्वौपदेशिकेष्वप्यारोप इति विशेषः । न चैवमनवयवत्ववादिभिरपीत्थं लक्षणा स्वीक्रियतां नास्त्यारोपकृतो विशेषः । नाप्याद्यन्त्यपदयोर्लक्षणापरिक्लेश इति नानयोः पक्षयोर्वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । अनवयवत्ववादावलम्बभूतयोरुपदेशे ऽजनुनासिक इत् अलोन्त्यात्सूत्रस्थयोर्भाष्ययोरसाङ्गत्यप्रसङ्गात् । उपस्थापकानवयवत्वमेवानुबन्धानामिति तदीयसिद्धान्तव्याघाताच्च । तस्मादस्त्येव लाघवमवयत्ववादिनामिति चेन्मैवम् । अन्त्यादिशब्दयोर्द्वयोरेव लक्षणया निर्वहतामनवयवत्ववादिनां मतमपेक्ष्य बहुषु प्रदेशेषु लक्षणाश्रयणे लाघवस्य दुर्वचत्वात् । विधेयबोधकेषु सनादिषु न विधौ परश्शब्दार्थ इति निषेधेन लक्षणाया अनौचित्याच्च । शित्त्वकित्त्वादीनामिवोपस्थापकगतस्यानेकाल्त्वस्याप्यारोपसम्भवेन ङकाराद्यनुबन्धसमभिव्याहृतस्य उपस्थापकगतस्यैजन्तभागस्य उपदिश्यमानतया ग्रहीतुमशक्यत्वेन वासरूपसूत्रे ऽपि उपस्थापकगतस्यैवासारूप्यस्यावश्यमुपादेयत्वेन च परिभाषाद्वयस्वीकारस्य तदवस्थत्वाच्चेति न किं चिदेतत् । यत्तु लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति निषेधो वक्ष्यमाणेत्यादौ ङीब्वारणायाश्रीयते तच्चोभयवादिसम्मतमेवेति मा ऽस्त्ववयत्ववादिनां तत्प्रयुक्तं गौरवं दोषावहं तदतिरिक्तवचनकल्पनाप्रयुक्तगौरवमधिकमेव तथा ऽपि अनुबन्धानामविद्यमानवद्भावकल्पनेनावयवत्ववादिनामभीष्टसिद्ध्या विशिष्य पूर्वोक्तवचनानामनङ्गीकारे ऽपि निर्वाहः । तस्य लोप इत्यस्यानुबन्धानामविद्यमानवद्भवनमित्येवार्थः । अत एव प्रत्याहारेष्वितां ग्रहणाभावाय लोपश्च बलवत्तर इति तृतीयहेतूपन्यासः प्रत्याहाराह्निकान्तस्थो भाष्यकारीयस्सङ्गच्छते । अन्यथा तत्राक्षरसमाम्नाये उच्चारितानां प्रसक्तादर्शनरूपस्य लोपस्य बाधितत्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । न चेत्संज्ञायोग्यतारूपानुबन्धत्वमादाय पूर्वमेवानुबन्धानामविद्यमानवद्भावे पश्चादित्संज्ञैव दुर्लभेति वाच्यम् । उपजीव्यत्वेनेत्संज्ञां प्रत्यविद्यमानवद्भावो नेति सुवचत्वात् । प्रत्ययत्वादियोग्यतामादाय पूर्वमेवेत्संज्ञाभ्युपगमाच्च । न चैवं शित्त्वकित्त्वादिकमप्युपस्थाप्ये आरोपयितुमशक्यम् । उपस्थापके ऽप्यविद्यमानवद्भावेन तेषां धर्माणामभावादिति वाच्यम् । अनेकाल्सूत्रस्थशि हणादिरूपज्ञापकसाजात्येन अनुबन्धत्वावरुद्धधर्मातिरिक्तधर्मपुरस्कारेणैव तेषामविद्यमानवद्भावस्वीकारेणादोषात् । परं त्वत्रापि पक्षे आदेच इत्यादौ शितीत्यस्य कर्मधारयाश्रयणेन अभ्युपगन्तव्यस्य यस्मिन् विधिरित्येतत्परिभाषालभ्यस्य तदादिविधेरनुपपत्तिरापतति । अल्त्वेन तेषामविद्यमानवद्भावेन शितीत्यस्य अल्बोधकसप्तम्यन्तत्वालाभात् । अतस्तदर्थमिको झलित्यत्रेव स्वतन्त्रा तदादिलक्षणा स्वीक्रियतइति न दोषः । अवयवत्वविद्वेषिभिरप्यत्र इत्संज्ञकशकारपरसमीपवर्तिनि लक्षणा ऽभ्युपगन्तव्यैवेति नेदमतिरिक्तं गौरवम् । तस्मात् ज्ञापकविशेषावष्टम्भेन अविद्यमानवद्भावेनैव सकलेष्टसिद्धिरिति लाघवसम्भवो ऽवयवत्ववादिनाम् । लोकदृष्टान्तसहायश्च । अनवयवन्ववादिनामाद्यन्त्यशब्दयोरित्संज्ञाविधौ लक्षणा । शित्किदित्यादावनुवादे बहुव्रीहिनिर्वाहायावयवत्वारोप इत्यादिरूपो बहुविधः परिक्लेश इति गौरवम्, लोकदृष्टान्तविरोधश्चेति बोध्यम् । के चित्तु ग्रामादिसीमान्तं क्षेत्रम्, उदकान्तं गत इत्यादावनुपपत्तिप्रतिसन्धानमन्तरापि आद्यन्तशब्दयोः पूर्वपरसामीप्यवदर्थप्रत्यायकत्वस्यानुभविकत्वात्सर्वादीनि हलन्ताच्चेति सूत्रस्थभाष्यस्वरसाच्च तयोस्तत्र शक्तिरित्येव

युक्तम् । अत एव तस्य लोप इति सूत्रे भाष्ये ऽपि अनेकान्ते वृत्तिविशेष इत्यादिना ऽनवयवत्ववादे बहुव्रीहिनिर्देशानुपपत्तिरिव लक्षणाप्रयुक्तं गौरवमपि नोपदर्शितम् । बहुव्रीहिनिर्वाहकावयवत्वारोपश्च अनुबन्धाविद्यमानवद्भावस्थानीय एव विभक्तेस्सोत्वमपि न विशेषतो दोषः । लोकदृष्टान्तविरोधो ऽप्यसति तन्निवर्तके शास्त्रे दोषः । तदुक्तं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्तको भवतीति । प्रकृते चोपदेशेग्रहणादिकमेव तन्निवर्तकः पुरुषारम्भः । न च वुञ्छणादिविहितकप्रत्ययादौ णित्त्वादिप्रयुक्तकार्यनिवृत्तये यादृशानुबन्धघटितं पदं पदद्वयाघटितं तत्प्रयुक्तं कार्यं तत्पदघटकस्यैवेति प्रागुक्तनियमस्यानवयवत्ववादिभिरभ्युपगन्तव्यतया गौरवमिति वाच्यम् । पठिता विद्येत्यादौ इडागमगतठित्वप्रयुक्तङीब्वारणाय यदवयवत्वप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तत्प्रयुक्तं कार्यं तस्यैवेति नियमस्यावयवत्ववादिभिरप्यङ्गीकर्तव्यत्वेन तौल्यात् । न च मतुप्युकारसत्त्वे तेन व्यवधानात्पकारस्योपदेशसामीप्याभावेन इत्संज्ञाया अयोगान्मतौ बह्वच इति निर्देशासङ्गतिरिति वाच्यम् । पकाराद्युच्चारणसामर्थ्येनेत्संज्ञाप्रकरणे सामीप्यस्य व्यवहिताव्यवहितसाधारणस्यैव स्वीकारेणादोषात् । एकदेशविकृतन्यायेन परेषामिवैतन्मते ऽपि एकानुबन्धविशिष्टस्य पकारसत्त्वे ऽप्यनुकरणे क्षत्यभावाच्च । उच्चारणार्थं एव वा निर्देश उकार इति नायं दोषः । न चाग्रहीदित्यादौ दीर्घोत्तरं इत्संज्ञकटकारसमीपवर्तित्वोपलक्षितस्येकारत्वस्य अलधर्मतया स्थानित्वस्य दौर्लभ्यादिट ईटीति लोपानापत्तिः, रवयवत्ववादिनां तु इट्पदस्य इट्त्वरूपसमुदायवृत्तिधर्मविशिष्टपरतया तस्यैव स्थानितावच्छेदकत्वान्न क्षतिरिति वाच्यम् । अनवयवत्ववादिनामपि इत्संज्ञकटकारविशिष्टपदबोध्यत्वेनैवेकारबोधकत्वेनादोषात् । तस्मादिह नास्ति लाघवगौरवकृतः

प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसिद्धात् कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात् । अस्ति च प्रकृते बह्वादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम् । न तु लोकप्रसिद्धैकद्व्यादीनामित्यत आह ।

कश्चिद्विशेषो नापि लक्ष्यसिद्ध्यसिद्धिप्रयुक्त इति तौल्येनानयोः पक्षयोर्द्वयोरपि लक्ष्यानुसारादच शास्त्रे आश्रयणं युक्तम् । तस्य लोप इत्यत्र एकान्तत्वपक्षस्य न्याय्यतामुपपादयमानो ऽपि तत्र तत्रानेकान्तत्वमपि लक्ष्यव्यवस्थापकत्वेन स्वीकुर्वाणो भगवान् भाष्यकार एवात्रार्थे प्रमाणम् । तथा हि तास्यनुदात्तेदिति सूत्रे भाष्यम् । इद्भिश्चोपसंख्यानम् । इद्भिश्च व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । पचतः । पचथः । इतश्चानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धा इत्येवोक्तम् । न त्वेकान्तत्वे किं चिदुक्तम् । तथा दाधाघ्वदाबिति सूत्रे ऽपि दाप्प्रतिषेधेन दैप्यनेजन्तत्वात् दाप्रतिषेधे दैपि प्रतिषेधो न प्राप्नोति अवदातं मुखम् । ननु चात्वे कृते भविष्यति । तद्ध्यात्वं न प्राप्नोति किं कारणम् । अनेजन्तत्वात् । सिद्धमनुबन्धस्यानेकान्तत्वात् । अनेकान्ता अनुबन्धा इत्युक्तम् । तदेतत्सुधीभिराकलनीयमित्याहुः ॥

उभयगतिरिह भवति ॥

ननु संख्याग्रहणे इति ॥ प्रस्तुतायामित्संज्ञायां सामान्यतया विद्यमानेन संज्ञात्वेनोपस्थितानां संख्यादिसंज्ञानां प्रदेशेषु विशेषनिर्णायकत्वानिर्णायकत्वोपपादनादचास्याः परिभाषायास्संदर्भः । बह्वादीनामेव ग्रहणं स्यादिति । ननु शास्त्रसंकेतितार्थस्य प्रकरणानुसंधानसापेक्षतया विलम्बोपस्थितिक इति झडिति परिस्फूर्तमेकद्व्यादिरूपं लोकप्रसिद्धमेवार्थमुपादाय प्रदेशेषु प्रथमं वाक्यार्थस्य दुर्वारत्वात् पश्चादुपस्थितं शास्त्रसंकेतितमर्थमाश्रित्य संकेतवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या पुनर्वाक्यार्थे स्वीक्रियमाणे पर्यायेणोभयेषां ग्रहणस्याव्याहतत्वात् कथं बह्वादीनामेवेति नियमो ऽत आह । प्रकरणस्येत्यादि । अभिधानियामकत्वं तात्पर्यतात्पर्यनिर्णायकत्वं शाब्दबोधे च तात्पर्यज्ञानं कारणम् तत्र च सैन्धवमानयेत्याद्यनुरोधेन प्रकरणज्ञानस्य कारणता क्लृप्ता प्रकृते च शास्त्रे संकेतकरणरूपं यत्प्रकरणं तद्विषयकं ज्ञानं बह्वादीनां प्रदेशवाक्यार्थबोधविषयता-

त्पर्यग्रहजनकं लोकप्रसिद्धानां तु न तथा बोधविषयतायां किं चित्तात्पर्यग्राहकं विना वक्ष्यमाणपरिभाषाम् एतच्छास्त्रीयसंकेतानां तु न लोकव्यवहारेण कृतार्थता प्रकृतशास्त्रघटकतया तेषामारम्भस्य नैष्फल्यापत्तेः । आम्रेडितादिसंज्ञासु लोकविरुद्धत्वाच्चेति भावः । तदुक्तं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये । अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययो भवति । आतश्चार्थात्प्रकरणाद्वा । अङ्ग हि भवान् ग्राम्यं पांसुलपादमप्रकरणज्ञं ब्रवीतु गोपालकमानय तुषजकमानयेति । उभयगतिस्तस्य भवति । साधीयो यष्टिहस्तं गमयति । एवमिहापि प्राप्नोति जानाति त्वसौ बह्वादीनामियं संज्ञा कृतेति । कृत्रिमं संकेताधीनमकृत्रिमं ततो ऽन्यत् ज्ञानरूपं प्रकरणमिति । यद्यपि ज्ञायमानं प्रकरणं तात्पर्यग्रहनियामकमिति व्यवहारो न तु ज्ञानमेव प्रकरणमिति तथापि रूप्यते विषयीक्रियतइति व्युत्पत्या रूपशब्देन विषयस्येह विवक्षणादुक्तज्ञानगोचरीभूतं प्रकरणमित्यर्थाददोषः । यद्वा प्रकरणस्यैव तात्पर्यनिर्णयजनकत्वम् । तच्च ज्ञानरूपमेव । लोके सैन्धवमानयेत्यादौ भोजनादिविषयकं ज्ञानं प्रकृतशास्त्रे तु संकेतविषयकं तत् । अत एव भाष्ये प्रकरणोपपादने जानाति त्वसौ बह्वादीनां संख्यासंज्ञा कृतेतीत्युक्तम् । अतोयथाश्रुतमेव साधु । परिभाषायामिहेत्यनेन संख्यासंज्ञाविषये एवेति भ्रान्तिनिरासायाह । शास्त्रे इति । क्व चित्कृत्रिमस्यैव, क्व चिदकृत्रिमस्यैव क्व चिदुभयोरित्येवं सर्वथा तयोरुभयोरप्यत्र शास्त्रे बोधो भवतीति परिभाषार्थः । गच्छतिर्बुद्ध्यर्थः भाष्योक्तं ज्ञापकमुपपादयति । निषेधो ऽस्या ज्ञापक इति । त्यन्ता षदन्ता वा ऽस्तीति । ननु त्यन्तः कति-

उभयगतिरिह भवति । इह शास्त्रे । संख्याया अतिशदन्ताया इति निषेधोस्याज्ञापकः। नहि कृत्रिमा संख्यात्यन्ताशदन्तावास्ति। तेन कर्तरि कर्मव्यतीहारे कणवमेघेभ्यः करणे, विप्रतिषिद्धं चानधिकरणेत्यादौ लौकिकक्रियाद्रव्यावगतिः। क्व कृत्रिमस्यैव क्वाकृत्रिमस्यैवेत्यत्र लक्ष्यानुसारि व्याख्यानमेव शरणम् । अत एवाम्रेडितपदेन कृत्रिमस्यैव ग्रहणम् । न तु द्विस्त्रिर्घुष्टमात्रस्य स्पष्टं चेदं संख्यासूत्रे भाष्ये । यत्तु संज्ञाशास्त्राणामेतच्छास्त्रे अनेन शब्देन एतएवेति नियमार्थत्वं कृत्रि-

शब्दः कृत्रिमो ऽस्तीति कथं तत्पर्युदासो ज्ञापकः स्यात् । न चार्थवद्ग्रहणपरिभाषया कतिशब्दगतस्य डतेस्तिशब्दस्यानर्थकस्य न ग्रहणमिति वाच्यम् । अर्थवदनर्थकसाधारण्येन यत्र ग्रहणप्रसङ्गस्तत्रैवार्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्त्यौचित्यात् । अत्राहुः । अतिशदन्ताया इत्यस्य कृत्रिमसंख्याविशेषणतया सति संबन्धे तादृशसंख्याया अर्थवत्यन्ताया असम्भवान्नास्त्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाः प्रवृत्तेस्संभव इति वक्तुं शक्यम् । ततः पूर्वमेव विशेषणघटकतिशब्दजन्यपदार्थोपस्थितिकाले सार्थकतिशब्दस्य प्युपस्थितौ बाधकाभावेन तया परिभाषया सार्थकतिशब्दस्यैव ग्रहीतुमौचित्येन तद्घटितत्यन्तभेदस्य व्यावर्त्यालाभेन कृत्रिमसंख्याविशेषणत्वानुपपत्त्या ज्ञापकत्वोपपत्तिः । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा हि पदार्थोपस्थितेरेव प्रतिबन्धिका । न तु बोधनियामिका लाघवादिति स्पष्टं प्रदीपोद्योतयोः । तदुक्तं भाष्ये यश्चापि त्यन्ताया इति । तस्माद्युक्तमेव ज्ञापकत्वं त्यन्तपर्युदासस्यापीति परिभाषाफलमाह । तेनेत्यादि । नन्वनया प्रदेशेष्वकृत्रिमस्यापि ग्रहणे तात्पर्यबोधने ऽप्यभीष्टा व्यवस्था दुर्लभेत्यत आह । तत्रेति । व्याख्यानमेवेति । एवं चाभीष्टायामुक्तव्यवस्थायां व्याख्यानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वात्प्रदेशेष्वकृत्रिमग्रहणे ऽपि तदेवशरणमस्तु मा ऽस्तु परिभाषेति गूढाशयः । इदमेव युक्तमित्याह । अत एवेत्यादि । यत्त्वित्यादि । अयमत्र प्राचीनाभिप्रायः । सर्वे सर्वार्थवाचका इति सिद्धान्तात् प्रत्येकं सर्वेषां शब्दानां सर्वेष्वप्यर्थेषु शक्तिः । तात्पर्याभावेन च लोके तथा व्यवहाराभावः । यथा हर्यादीनां शब्दानामनेकार्थकानां

तात्पर्यानुरोधेन तत्तदर्थविषयकप्रतीतिजनकत्वं तद्वत् । शक्तिश्च बोधजनकतैव न ततो ऽन्या सा च लाक्षणि-केष्वव्याहतैवेति मा ऽस्तु लक्षणारूपं वृत्त्यन्तरं शक्यो लक्ष्य इति प्रवादस्तु प्रचुरप्रतीत्यप्रतीतिनिबन्धन एव । तस्मा-त्संख्यादिशब्दानां बह्वादिपदार्थशक्तेश्शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात्तात्पर्यनिर्णायकत्वमेव संज्ञाशास्त्राणां नियमरूपे-णेति । विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानित्याशयेनाह । तन्नेति । अयं भाव: । तत्तद्रूपेण सकलपदार्थज्ञानमस्म-दादीनां दुर्वचम् । अन्यथा सर्वेषामेव सर्वज्ञत्वापत्ते: ततश्च सर्वे सर्वार्थवाचका इत्याज्ञामात्रेण कथं सकलपदार्थगो-चरश्शक्तिग्रहो ऽस्मदादीनां सम्भवेत् । सामान्यरूपेण ज्ञातेष्वेव सकलपदार्थेषु सामान्यधर्मप्रकारक एव शक्तिग्रह इति तु न युक्तम् । शक्तिग्रहपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समानाकारकत्वनियमेन उपस्थितिबोधयोरपि तथाविधत्वौचि-त्येनाप्रयोजकत्वात् । तस्माद्विशेषरूपेणागृहीताया: शक्तेर्ज्ञापकत्वाद्विधायकान्येव संज्ञाशास्त्राणीति । ननु सर्वे सर्वार्थ-वाचका इति । प्रवादस्य कागतिरत आह । सर्वे सर्वार्थवाचका इति । योगिदृष्ट्येति । तेषां योगबलेन विशिष्य सक-लपदार्थविषयकज्ञानसम्भवादिति भाव: । न बोधोपयोगीति । प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रयोजकविशेषबोधोपधायकं न भवति शक्तिज्ञानशाब्दयोरेकाकारकत्वनैयत्यादित्यर्थ: । अन्यत्रेति । मञ्जूषायामिदमशेषं विशेषेण परिशीलितम् । यद्यपि संज्ञाशास्त्राणामस्मच्छास्त्रे एतएव बोद्धव्या इति नियमद्वारेण प्रदेशगतबोधनिर्णायकत्वे लाघवं, विधायकत्वेन

माकृत्रिमन्यायबीजमिति। तन्न। तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन विधित्वे सम्भवति नियमत्वायोगात्। सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमो ऽपि योगिदृष्ट्या न त्वस्मद्दृष्ट्या। विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात्। सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगीत्यन्यत्र निरूपितम्॥

प्रकरणरूपत्वे तज्ज्ञानस्य तात्पर्यनिश्चायकत्वं, तन्निश्चयस्य प्रदेशबोधप्रयोजकत्वमिति गौरवम् । किं च यत्र शास्त्रीय-लौकिकोभयविधप्रकरणोपस्थितिस्तत्र तात्पर्यसंशयाद्बोधानापत्ति: । उभाभ्यां तात्पर्याभ्यामुभयविषयको बोध इति तु न युक्तम् । सकृदुच्चरितन्यायात् । शास्त्रीयप्रकरणे ऽस्य सामर्थ्याल्लौकिकस्य बाध इतीत्यपि न समञ्जसम् । लौकिकानुप-स्थितौ सावकाशत्वात् । अपि च सामान्यधर्मप्रकारकादपि शक्तिग्रहात्सति तात्पर्ये विशेषधर्मप्रकारको बोधो भवतु घटमानय जलमाहरिष्यामीत्यादौ सच्छिद्रेतरघटबोधवत् । मास्तु शक्तिग्रहादीनां समानाकारकत्वनियम: । सर्वे सर्वा-र्थवाचका इति सिद्धान्तस्यापि न सङ्कोच: । अतो युक्त एव प्राचीनानां पन्थास्तथा ऽपि संज्ञाशास्त्राणामादितो विधा-यकत्वे यल्लाघवं तत्पुरस्कृतस्य पूर्वोक्तगौरवस्य निषादस्थपत्यधिकरणोक्तदिशा दूषणाधायकत्वायोग: । प्रत्युत निया-मकतायामेव गौरवम् । प्रदेशविशेषे प्रकरणद्वयोपस्थितावपि ष्णान्ता षडिति षट्छब्दस्य षट्संज्ञाकरणवैयर्थ्यान्यथानुप-पत्त्या तदीयप्रदेशेषु शास्त्रीयप्रकरणेनैव निर्णयस्याभ्युपेयतया सर्वत्रापि शास्त्रे तयैव रीत्या निर्णयस्यौचित्येन संशयास-म्भव: । शक्तिग्रहादीनां समानाकारकत्वनियमो ऽपि घटपदात्पटत्वप्रकारकबोधवारणायावश्यमपेक्षणीय: । तादृशबोधो लक्षणया भवतामपि दुर्वार एवेति चेत् । अस्तु तस्य स्वारसिकत्वं केनेष्यते । प्राचुर्याभाव एव तत्र स्वारसिकत्ववि-घटको हेतुरिति चेत् । नानार्थकेषु हर्यादिपदेषु जायमानस्य शक्तिग्रहाधीनस्य मर्कटादिविषयकबोधस्याप्यस्वारसिक-त्वापत्ति: । तस्माद्विशेषधर्मप्रकारकबोधोपायतया तथाविधशक्तिग्रहस्यावश्यकत्वेन सकलपदार्थसाधारणस्य तस्य योगि-मात्रगोचरत्वात् तादृशसिद्धान्तोपि योगिदृष्ट्यैव प्रयोजनविशेषतात्पर्येण प्रयुक्ताद् घटमानयेत्यादिवाक्याद्विशेषबोधो लक्ष-णयैव एवेति नव्यानामुद्घोष इत्यलम् ॥

कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ॥

प्रसक्तानुप्रसक्तिरेवात्र सङ्गतिरिति सूचयन्नाह ॥ नन्वध्येतेति । कारकविभक्तेर्बलवत्त्वे ऽपि चिग्रे गुग्र इत्यादौ निषेधप्रवृत्तये तन्निमित्तग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकानुरोधात् क्नोः क्ङित्वाच्च निषेधशास्त्रे क्ङितीति सतिसप्तमीति भावः। तत्र ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य सप्तम्यर्थतया क्ङित्सत्ताज्ञाप्यो गुणवृद्ध्यभाव इति वाक्यार्थे ज्ञाप्यत्वस्य ज्ञानजन्यज्ञानविषयतारूपत्वेन जनकज्ञानविषयस्य जन्यज्ञानविषयापेक्षया सिद्धताया निर्विवादत्वेन सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायात् राहूपरागे स्नायादित्यादौ स्नानादीनां राहूपरागादिनिमित्तत्ववत् गुणवृद्ध्यभावस्य क्ङिन्निमित्तत्वं फलविधया भासतइति वस्तुस्थितिः । इङ्शीङोर्ङित्त्वादिति । ननु गितः प्रत्ययस्यैव सम्भवेन तत्साहचर्यात् क्ङितोरपि प्रत्यययोरेव ग्रहणान्नात्र गुणनिषेधप्रसङ्ग इति चेन्न । कृत्प्रत्ययत्वेन आर्धधातुकत्वेन वा विनिगमनाविरहेण तद्ग्रहणापत्तौ दोषसद्भावेन साहचर्यपरिभाषाया इहानाश्रयणमेव युक्तमित्याशयात् । कामयतइत्यादौ तावता ऽप्यनिर्वाहेण उपायान्तरस्यान्वेषणीयतया तत्परिभाषाप्रवृत्तेरप्रयोजकत्वेनोपेक्षितत्वाच्च । यद्यपि कार्यकालपक्षे नात्र दोषः । तत्पक्षे हि पर्युदासन्यायेन क्ङिद्भिन्नयोस्सार्वधातुकार्धधातुकयोरिगन्ताङ्गस्य गुणो भवतीत्येवं विधिशास्त्रीयो वाक्यार्थः । यदि वा प्रसज्यप्रतिषेधेन सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवति क्ङिति न भवतीति वाक्यैकवाक्यतया समुदितसमूहालम्बनात्मको वाक्यार्थः । एवमपि विशिष्टबोधीयविषयतापन्नयोः क्ङितोः प्रत्यययोरेव ग्रहीतुमौचित्यान्नोक्तदोषावकाशः । तथा ऽपि यथोद्देशपक्षमाश्रित्य दोषोपन्यासः । अत्र पक्षे लघूपधांशे निषेधप्रवृत्तये क्ङिति सति गुणवृद्धी न भवत इत्यर्थे प्रागुक्तरीत्या स्वीक्रियमाणे

नन्वध्येताशयितेत्यादौ इङ्शीङोर्ङित्त्वाद्गुणनिषेधस्स्यादत आह । कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ॥ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते इति निर्देशश्चास्या ज्ञापकः । ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये कार्य-

दोषप्रसङ्ग इति बोध्यम् । प्रकृतकार्योद्देश्यंकार्यानुभवे सति निमित्तत्वेन नाश्रीयतइति परिभाषार्थः । निर्देशो ऽस्या ज्ञापक इति । ननु शीङ ईकारस्य गुणरूपकार्यानुभवसत्त्वे ऽपि विशिष्टस्य तदभावात् ज्ञापनोत्तरमपि निर्देशानुपपत्तिपरिहारासम्भवेन नोक्तज्ञापनसम्भवः । न चानुमानिकस्थान्यादेशभावेन शीत्यस्य शे इत्यादेश इत्यस्त्येव विशिष्टस्य कार्यानुभव इति वाच्यम् । वीवधे विवधत्वलाभाय प्रत्ययविशिष्टे ऽपि तादृशस्थान्यादेशभावस्याभ्युपगन्तव्यत्वेन ऊर्णुनविषतीत्यत्रापि सन्विशिष्टस्य कार्यानुभवमुपादाय वृक्षप्रचलनन्यायेन सनो ऽपि कार्यितया द्वित्वनिमित्तत्वायोगेन गुणनिषेधानापत्तेः । न च यस्योद्देश्यत्वेन गृहीतस्यावयवद्वारा साक्षाद्वा कार्यानुभवस्तस्य निमित्तत्वेनाश्रयणमिति परिभाषार्थः । ऊर्णुनविषतीत्यादौ तु प्रतीषिषत्यरार्यतइत्यादौ तयोर्द्वित्वसिद्धये सन्यङोरित्यस्य षष्ठ्यन्ततया स्वावयवद्वारा कार्यानुभवमादाय निमित्तत्वायोगे ऽपि सनो निमित्तत्वे प्रतिबन्धकाभावः । एवं शीङ ईकारद्वारा कार्यानुभवात् युक्तमेवेदं ज्ञापकत्वमिति चेन्न । यस्य साक्षादवयवद्वारा वा कार्यनुभवस्तस्य प्रत्यासत्त्या तादृशतदवयवस्य च निमित्तत्वेन नाश्रयणमित्यर्थस्य विवक्षणादन्यस्य निमित्तत्वमस्त्येवेत्यदोषात् । वस्तुतस्तु निष्ठा शीङिति शीङः परीभूताया निष्ठाया अकित्त्वविधानात्, शीङो ङित्त्वस्य गुणनिषेधकत्वानौचित्येन नायं निर्देशो ज्ञापकतामर्हति । तस्मादणेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशो ऽस्या ज्ञापक इति युक्तम् । के चित्तु तादृशस्याकित्त्वविधानस्यैव ज्ञापकतामाहुः । परिभाषाघटकं कार्यमनुभवन्निति विशेषणमेव निरुक्तप्रत्यासत्त्याश्रयणे बीजमिति सूचयन्नाह ॥ ऊर्णुनविषतीत्यादि । तत्प्रवृत्तिर्न स्यादिति । यदि च कार्यसदेशीयत्वमेव कार्यित्वं प्रशंसायां च मत्वर्थीय इत्युच्यते तदा नेदमतिरिक्तं कार्यमनुभवन्निति यद्

न्यायत एवाभीष्टार्थसिद्धिस्तत्र ज्ञापकानुसरणं व्यर्थमत आह । वस्तुत इति । समवायिकारणनिमित्तकारणयोरिति । तत्र समवायेन यत्कार्यमुत्पादयति तत्समवायिकारणम् । यच्च तदतिरिक्तेन संयोगादिना तन्निमित्तकारणमिति विवेकः । ननु तत्तत्समुदायभूतघटपटादिरूपकार्यारम्भकाणां कपालादीनां युक्तं समवायिकारणत्वम् । अवयवावयविनोस्समवायाभ्युपगमात् । इह च स्थान्यादेशयोर्दर्भशरयोरिव निवर्त्यनिवर्तकभावो न तु समवाय इति कथं शीङादीनां समवायिकारणत्वं, कथं च तेन निमित्तकारणताबाधः । न च शीत्यादिरूपमेवेगन्तमङ्गं सुवर्णं कुण्डलमिव गुणविशिष्टं शेइत्यादिरूपमारभतां किं निवर्त्यनिवर्तकभावाभ्युपगमेनेति वाच्यम् । शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् । अनित्यत्वे ऽपि वा उच्चरितप्रध्वंसिनां वर्णानां युगपत्समवधानासम्भवेन समुदायरूपकार्यारम्भकत्वायोगाच्च । ततो न युक्तमिदं परिभाषान्यायसिद्धत्वमिति चेत्सत्यम् । तन्तुकपालादीनामिव गुणोत्तरमिगन्ताङ्गस्य व्यवहारतो निवृत्तिरित्येतावता समवायिकारणसाधर्म्येणारोपितमत्र समवायिकारणत्वं तेन च तद्विरुद्धस्य निमित्तत्वस्य निवृत्तिरन्यत्र शास्त्रीयातिदेशेषु तथा दर्शनादित्याशयो ऽत्र विभावनीयः । के चित्तु अशास्त्रीयारोपस्य शास्त्रव्यवस्थापकत्वायोगात्तस्य शास्त्रीयत्वसम्पत्तये प्रमाणापेक्षाया जागरूकत्वाल्लाघवेन परिभाषाया इह ज्ञापकसिद्धत्वमेव युक्तमुक्तनिर्देशादेरित्याहुः । भाष्यानुक्तिप्रयुक्त-

मनुभवन्निति । अत्र हि द्विर्वचने ऽचीति नुशब्दस्य द्वित्वम् । अन्यथा सन्यङोरित्यस्य षष्ठीत्वात्सन्नन्तस्य कार्यित्वेन इसो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् तत्प्रवृत्तिर्न स्यात् । वस्तुतस्समवायिकारणनिमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नैषा ज्ञापकसाध्या । अत एव हिः प्रयुक्तः । स हि तत्त्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धिं द्योतयतीति तत्त्वम् । द्विर्वचने ऽचीत्यत्र भाष्ये ध्वनितैषा ॥

मस्याः परिभाषाया अप्रामाण्यं परिहरति ॥ भाष्ये ध्वनितेति ॥ द्विर्वचने ऽचीत्यत्र हि भाष्ये कार्यातिदेशपक्षे चक्रतुरित्यादावभ्यासरूपासिद्धिप्रयुक्तं दूषणमभिधाय रूपातिदेशपक्षस्सिद्धान्तितः । यदि चेयं परिभाषा न स्यात्तर्हि कार्यातिदेशे अरिरिषतीत्यत्र रिशब्दस्य द्वित्वेनाभीष्टसिद्धावपि रूपातिदेशे इस एव द्वित्वप्रवर्तनेन प्रसक्तमनिष्टं स्वातन्त्र्येण परिहरणीयं स्यात् । तदा शङ्कासमाधानयोरनुपन्यासेन चैनां परिभाषां भाष्यकारस्सूचयतीति भावः । न चैतत्परिभाषाभ्युपगमे जेघ्रीयते देध्मीयते इत्येतद्व्यावृत्तिपुरस्कारेणाज्ग्रहणस्य रूपातिदेशज्ञापकता भाष्यकृदुक्ता विरुध्येत नटभार्यावद्व्यञ्जनानीति षाष्ठभाष्यसिद्धान्तेन द्वितीयाजवधिकस्य यङवयवयकारपर्यन्तस्य द्वित्वेन भवितव्यमित्यवयवद्वारकं कार्यानुभवमादाय यङो निमित्तत्वायोगेन तदुपपत्तौ व्यावर्त्यालाभेन ज्ञापकत्वासम्भवादिति वाच्यम् । प्रकृतकार्योद्देश्यतापर्याप्त्यधिकरणस्य यस्य साक्षादवयवद्वारा वा कार्यानुभवस्तस्य तदीयतादृशावयवस्य च निमित्तत्वं नेति परिभाषार्थाङ्गीकारेण प्रकृते यङन्तस्य तदवयवस्य वा कार्यानुभववतो निमित्तत्वासम्भवे ऽपि यङो निमित्तत्वे बाधकाभावात् । न च कृते ऽप्यज्ग्रहणे चक्रतुरित्यादिसिद्धये तद्भावभाविताभात्रेणापि निमित्तताया अभ्युपगन्तव्यतया यङवयवमकारमाश्रित्य दोषो दुर्वार इति वाच्यम् । द्विरुच्यते यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या द्विर्वचनशब्देन प्रत्ययस्यैव ग्रहणादजादिद्वित्वनिमित्तभूतप्रत्ययनिमित्तकाजादेशः स्थानिरूपं लभते इत्यर्थाभ्युपगमेनादोषात् । अत एव सुस्यूषतीत्यादिसिद्धिः । अन्यथा तद्भावभाविताभात्रेण ऊठो ऽपि निमित्तत्वाद्रूपातिदेशे सिस्यूषतीत्यापत्तिः । के चित्तु तद्भावभाविताभात्रेण निमित्तता न द्वित्वांशे किं त्वजादेशांशएवेति जेघ्रीयतइत्यादीना-

मजग्रहणव्यावर्त्यता सुलभैवेति सुस्थमेव भाष्यकारोक्तं रूपातिदेशज्ञापकत्वमित्याहुः । अत्रेदं बोध्यम् । द्विरुच्यते यस्मिन् परतस्स इह द्विर्वचनपदार्थः । ततश्च द्वित्वकार्यिणः परत्र श्रूयमाणं यदजादिप्रत्ययात्मकं द्वित्वनिमित्तं तन्निमित्तकाजादेशस्यैव स्थानिरूपातिदेश इत्यर्थस्य पर्यवसन्नतया अरिरिषतीत्यत्र सनवयवभूतस्येकारस्य द्वित्वकार्यित्वेन ततः परत्र श्रूयमाणस्याजादिप्रत्ययस्याभावादेव रूपातिदेशाप्रवृत्तेर्नैतदस्याः परिभाषायाः प्रयोजनम् । जेघ्रीयतइत्यादेरजग्रहणव्यावर्त्यता तु स्वरान्तरे व्यञ्जनान्युत्तरस्येति प्रातिशाख्यानुसारेणेति स्पष्टमुद्योते । आदेशनिषेधपक्षे तु द्वित्वांशे निमित्तगतपरत्वानपेक्षणे ऽपि द्वित्वभूताजादिप्रत्ययनिमित्तकादेशस्य द्वित्वे कर्तव्ये निषेध इत्युक्ते द्वित्वकर्तव्यत्वादेशनिषेधयोस्सामानाधिकरण्यप्रतीत्या सनवयवस्येकारस्य द्वित्वकर्तव्यता ऋकारस्य तु गुणनिषेध इति वैयधिकरण्यादेव निषेधाप्रवृत्तेस्सिद्धमरिरिषतीति व्यर्था परिभाषा भाष्याननुगृहीता च । कारकविभक्तेर्बलवत्त्वात् क्ङितीति परसप्तम्यैवेति सिद्धमध्येता शयितेति । भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्तिस्तु क्ङोः किन्त्वेनैकव्यञ्जनव्यवधाने ऽपि निषेधप्रवृत्त्यभ्यनुज्ञानेन सिद्धा तन्निमित्तग्रहणं कात्यायनचोदितं प्रत्याचक्षाणेन भगवता भाष्यकारेणायमर्थस्स्पष्टमेवाभिहित इति सर्वमुपपन्नमित्याहुः ॥

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥

घुसंज्ञाशास्त्रघटकनिषेधांशाव्याप्तिवारणार्थस्य नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्यस्य निरूपणानन्तरं प्रसक्तानुप्रसक्त्या मध्ये परिभषान्तरनिरूपणे ऽपि सिंहावलोकनन्यायेनेदानीं तच्छास्त्रघटकविध्यंशाव्याप्तिवारकस्य यदागमा इत्यस्य निरूपणमुचितमाकाङ्क्षितत्वादिति सूचयन्नाह । दारूपस्येत्यादि । न स्यादिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । किमिदं यथोद्देशे

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्य विधीयमाना घुसंज्ञा दापेर्न स्यादत आह । यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥

उत कार्यकाले वा । नाद्यः । प्रयोजनविशेषानुद्देशेन तत्पक्षे धातुसंज्ञासमनन्तरमेव प्रवृत्तायां घुसंज्ञायां सम्प्रति पुगागमे सत्यपि गृहीतघुसंज्ञास्मरणेन उपसर्गनकारस्य तत्समवधाने ऽपि णत्वस्य सुवचत्वात् । न द्वितीयः । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यतइति सिद्धान्तात् णिच्पुगागमाभ्यां पूर्वमेवोपसर्गयोगे णत्वविध्येकवाक्यतया घुत्वे णत्वे चेष्टसिद्धेरिति चेन्न । यथोद्देशे सत्यामपि घुसंज्ञायामागमसन्निधाने तस्यानर्थक्येन यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गा इति सिद्धान्तात् घुनिरूपितोपसर्गत्वाभावेन णत्वाप्राप्त्या दापेो घुत्वमन्तरेण निर्वाहाभावात् । न चागमसमवधाने विशिष्टस्यैवार्थवत्त्वं केवलस्यानर्थक्यमित्यंशद्वयस्यापि प्रकृतपरिभाषासाध्यत्वेनास्यामवस्थायां पुक्समवधाने ऽपि केवलस्य दाशब्दस्यार्थवत्त्वे प्रतिबन्धकाभावेन तन्निरूपितोपसर्गसंज्ञा सुलभैवेति वाच्यम् । परिभाषाभावे ऽपि शब्दानित्यत्ववारणायानागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्यावश्यकतया ऽन्यत्र स्थान्यादेशभावविषये जराया जरसित्यादौ सकाराद्यवयवविरहितस्यैव प्रकृते पकारविरहितस्य दाशब्दमात्रस्यानर्थकताया गलेपतितत्वात् । पारमार्थिकमर्थवत्त्वं पदे वाक्ये वा । तदवयवानां तु शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकृत्कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितमेव तदित्यस्य परमसिद्धान्ततया आगमसन्निधाने विशिष्टस्यैव अर्थविशेषं प्रत्यन्वयव्यतिरेकसम्भवाच्च । प्रागुक्तयोर्द्वयोरंशयोः परिभाषैकसाध्यत्वाभावात् । कार्यकाले ऽपि पूर्वं धातुस्साधनेन युज्यतइत्यस्यैव ग्रन्थकृता सिद्धान्तिततया णिजादिप्रवृत्तेः प्रागुपसर्गयोगानौचित्येन तत्प्रवृत्तौ केवलस्य दाशब्दमात्रस्य घुसंज्ञा दुर्लभैवेत्याशयात् । न च सत्यपि पुगागमे बहिर्भूतणिज्निमित्तकतया बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाद्दाशब्दबुद्ध्या पान्ते ऽपि घुत्वं सुलभमिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षे संज्ञानां विधिदेशीयतया णत्वविध्येकवाक्यतापन्नघुसंज्ञायामाष्टमीं बहिरङ्गपरिभाषां प्रत्यसिद्धतया अन्तरङ्गाभावेन परिभाषाया अप्रवृत्तेः । प्रागुक्तरीत्या संज्ञानां विधिनिमित्तनिमित्तकतया घुसंज्ञाया अन्तरङ्गत्वाभावाच्च । प्रकृतिग्रहणे यण्धिकस्यापि

ग्रहणमिति परिभाषयास्तु धर्मिग्राहकमानानुरोधेन स्थापयतीत्यादौ तिष्ठाद्यादेशवारणाय कृत्वमात्रविषयकताया आवश्यकतया न तया ऽपि प्रकृते निर्वाह इति दिक् ॥ यमुद्दिश्यागम इति ॥ संबन्धसामान्यषष्ठ्या समासे वैशिष्ट्यकः पाश्चात्यबोधविषयो ऽयमर्थः । न तूद्देश्यविधेयभावरूपसंबन्धाभिधायिन्या तया समासः । तादृशसंबन्धस्य संसर्गतयैव भानस्यानुभविकतया समासे तदयोगात् । नीलो घट इत्यादौ षष्ठीवारणाय तस्यागत्या षष्ठ्यर्थत्वाभावाच्च यत्तु समासस्थले उद्देश्यविधेयभाव एव न प्रतीयतइति तन्न । लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ प्रामाण्यप्रपर्यालोचनायामुष्णीषाद्युद्देश्यकलौहित्यादिविधेयकपाश्चात्यबोधस्याखिलानुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । यद्वा यदुद्देश्यका आगमा यदागमा इति मध्यमपदलोपी समासः । अत्रोद्देश्यता यथाकथं चित् न त्वतिदिदिचितधर्मावच्छेदेन तद्व्याप्यधर्मावच्छेदेन वेत्यत्राग्रहः । अत एवाभ्रंलिह इत्यादौ मुम्विशिष्टस्य पदत्वादनुस्वारसिद्धिरिति । अन्यथा मुम्विधावजन्तस्य पूर्वपदस्यैव गृहीततया पदत्वस्य तत्रानुपादानात् । वृषण्वसुरित्यादौ समासपूर्वावयवे भत्वदर्शनेन पूर्वपदत्वस्य तद्व्याप्यत्वाभावाच्च तदसिद्धिस्स्पष्टैव । यदि तु अजन्तपूर्वपदत्वमुद्देश्यतावच्छेदकं तच्च पदत्वव्याप्यमेवेत्युच्यते तर्हि प्रणिदापयतीत्यादौ घुत्वसिद्धिरेव प्रयोजनम् । पुग्विधौ ह्यादन्तमुद्देश्यतावच्छेदकं न तु दात्वं नापि दात्वव्याप्यं तदिति बोध्यम् । बोध्यतइति । आगमरहिते दृष्टानामविशेषेण सर्वेषामेव धर्माणामागमविशिष्टे यथाकार्यमारोप इत्यत्र तात्पर्यम् । परिभाषायां बहुवचनं तु संग्राहकवाक्याभिप्रायेण । ननूक्तव्याख्याने यदागमा इत्येतन्मात्रस्यैव आद्यन्तौ

यमुद्दिश्यागमो विहितस्स तद्गुणीभूतश्शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितः अतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन शब्देन गृह्यते बोध्यतइत्यर्थः । तत्र तद्गुणीभूता इत्यंशो बीजकथनम् । लोके ऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते । यमुद्दि-

टकितावित्याद्येकवाक्यतया तत्तच्छास्त्रेणावयवत्वेन बोधिता इत्यर्थकत्वसंपत्त्या तद्गुणीभूता इत्यनर्थकमत आह । तत्रेत्यादि । बीजकथनमिति । वर्णस्य वर्णान्तरावयवत्वासम्भवे ऽपि शास्त्रेणावयवत्वारोपः केवले दृष्टानां धर्माणामागमविशिष्टे ऽप्यारोपेण लभाय । अन्यथा निष्फल एवायमवयवत्वारोप इति भावः । किं च नायमपूर्वो ऽर्थ इत्याह । लोके ऽपीत्यादि । लोके गड्वादिविशिष्टे तदुत्पत्तिप्राक्कालिकतद्व्यवहारवच्छास्त्रे ऽपि केवले यो व्यवहारस्स आगमविशिष्टे ऽपीति नैषा ज्ञापकसाध्या नापि वाचनिकीत्याशयः । ननु किमर्थमयमुद्देश्यविधेयभावपर्यन्तानुधावनपरिक्लेश इत्यत्राह । यमुद्दिश्येत्यादि । न दारित्यस्य घुत्वमिति । अयं भावः । यत्सम्बन्धिन आगमा इति सामान्यतः सम्बन्धनिवेशे स्वावयवोद्देश्यको ऽपि रेफागमः परम्परया दाशब्दसम्बन्धी भवत्येव करपादाद्यवयवानामङ्गुल्यादीनां पुरुषावयवत्वव्यवहारलब्धेन सकललोकप्रसिद्धेन अवयवावयवस्समुदायावयव इति न्यायेन दाशब्दावयव इति तदन्ते दात्वव्यवहारो दुर्वारः । उद्देश्यविधेयभावघटितत्वे तु स्वपर्याप्तोद्देश्यताकत्वेन न दाशब्दसम्बन्धी रेफागमो भवतीति न तत्र दात्वव्यवहार इति । न चैवं गीः पूरित्यादावपि रेफस्य समुदायोद्देश्यकत्वाभावात्तदन्ते धातुत्वालाभेन र्वोरिति दीर्घानापत्तिरिति वाच्यम् । आनुमानिकस्थान्यादेशभावेन रेफान्ते धातुत्वातिदेशेन निर्वाहात् । प्रनिदारयतीत्यादौ तु न तादृशस्थान्यादेशभावमादाय घुत्वापादनसम्भवः । तत्रानुमानिके स्थानिनि दृइत्यादौ तदनुपलब्धेः । न च शेरतइत्यादौ झादेशस्यातो विधीयमानस्य रुटस्सार्वधातुकावयवोद्देश्यकत्वे ऽपि विशिष्टोद्देश्यकत्वाभावेन तत्सहिते सार्वधातुकत्वाभावाच्छीङस्सार्वधातुकइति गुणानापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र रुडपेक्षया परत्वात्पूर्वमेव गुणप्रवृत्त्या दोषा-

भावात् । शब्दान्तरात्प्राप्या स्टो ऽप्यनित्यत्वात् । प्रकृतिप्रत्ययसापेक्षत्वस्योभयसाधारणत्वेनान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । न च एधेत भवेतामित्यादौ तकारोद्देश्यकसुड्घटितस्य सार्वधातुकत्वाभावाल्लिङस्सलोप इति लोपानापत्तिरिति वाच्यम् । तन्मध्यपतितन्यायेन तदुपपत्तेः । न च प्रजा असृजत देवा अभवन्नित्यादौ विकरणान्तभक्तेन अडागमेन सहितस्य तिङन्तत्वाभावात्तद्व्यवहितस्य तिङ्ङतिङ इति निघातानापत्तिरिति वाच्यम् । लावस्थायामडिति भाष्यकारीयसिद्धान्तावलम्बादडागमसहितस्यैव तिङ्प्रकृतित्वेन विशिष्टे तिङन्तत्वाच्चतेः । न च प्रच्छदः परिच्छद इत्यादौ ह्रस्वोद्देश्यकतुग्विशिष्टस्य पूर्वपदभूतगतित्वाभावात् तद्व्यवहितस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरानापत्तिरिति वाच्यम् । शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारेण ह्रस्वान्तस्यैव तुग्विधानेनादोषात् । अत एव ग्रामणि च्छत्रमित्यत्र तुक्सिद्धिः । अन्यथा पूर्वोत्तरपदाश्रितस्येको ह्रस्व इति विहितस्य ह्रस्वस्य बहिरङ्गतया वर्णमात्राश्रये तुक्यसिद्धत्वेन कृन्निमित्तक इव छनिमित्तको ऽपि दुर्लभ एव स्यात् । ह्रस्वान्तस्य तुग्विधाने तूभयोस्साम्यादन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तदुपपत्तिः । नाजानन्तर्यपरिभाषा तु नव्यानां नास्त्येव । ध्वनितं चेदं कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि सन्निपातपरिभाषाप्रयोजनखण्डनावसरे ह्रस्वत्वं तुग्विधेरिति वार्तिककारोक्तप्रयोजनस्य ग्रामणि कुलमित्युदाहृत्य कृति तुग्विधौ ह्रस्वस्य बहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वान्नेदं प्रयोजनमित्युक्तम् । एवं च छकारनिमित्तकतुग्विषये सन्निपातपरिभाषाप्रयोजनानुक्त्या तद्विषये सन्निपातपरिभाषा नाश्रयितुं शक्यते ग्रमणि च्छत्रमित्यदौ तुग्विधेरिष्टत्वात् । बहिरङ्गपरिभाषया तु न तत्र तुग्निवृत्तिः । ह्रस्वान्तस्य तुग्विधानेनान्तरङ्गत्वाभावादिति तद्भाष्याशयः प्रतीयते स्पष्टश्चायमर्थः कैयटे । चच्छां चच्छतुरित्यादौ हलादिश्शेषस्तु परिभाषानित्यत्वेनैव वारणीय इति न कोपि दोषः । यत्तु नयतीति नि कुलं लुनातीति लु कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वतुगागमयोस्समानाश्रयत्वे बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्त्ययोगात्प्राप्तस्य तुको वार-

प्राय विहित इत्युक्तेः प्रनिदारयतीत्यादौ न दारित्यस्य घुत्वम् ।

णाय कृति तुग्विधौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषामूलकस्य स्वतन्त्रस्य शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलकस्य वा तदन्तविधेरनिष्टत्वेन अग्निचित् सोमसुदित्यादौ सुबुत्पत्तावनुपपत्तिरिति । तदसत् । ह्रस्वमात्रोद्देश्यकत्वेन विधीयमानस्यापि कृन्निमित्तकतुकः प्रकृतिप्रत्ययोभयमध्यगतत्वबुद्धेः प्रक्रियाज्ञानवतां सुलभतया तन्मध्यपतितन्यायेन तद्विशिष्टस्यैव कृदन्ततया समासे तान्तस्य प्रातिपदिकत्वेनाक्षतेः । ह्रस्वस्य पिति कृतीति सूत्रभाष्यात् क्विब्लोपापेक्षया पूर्वमेव तुक्प्रवृत्तिप्रतीतेश्च । षट्त्सन्ति पशूनत्सृजतीत्यादौ च धुटस्त्रैपादिकासिद्धत्वेन तिङ्ङतिङ इति निर्बाध एवेत्यास्तां तावत् । अथ यो यदवयवस्स तद्ग्रहणेन गृह्यतइत्येव परिभाषार्थो न्याय्यः । करपादादीनामवयवाधिक्ये ऽपि लोके देवदत्तादिबोधकशब्दैर्व्यवहारदर्शनात् । मूलोक्तव्याख्याने तु समुदायावयवस्यैव समुदायग्रहणेन ग्रहणमित्यर्थस्य पर्यवसानाल्लोकदृष्टान्ताननुगुणत्वेनास्याः परिभाषाया अपूर्ववचनत्वापत्तिस्तस्मादयुक्त एवायमुद्देश्यविधेयभावघटितो वाक्यार्थः । प्रनिदारयतीत्यादौ घुत्वाभावाय न्यायानित्यत्वमेव शरणीकर्तुमुचितमिति चेदत्र के चित् । दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्तको भवतीति स्थानिवत्सूत्रभाष्यात् विना प्रमाणं लोकसिद्धस्याप्यर्थस्य शास्त्रे आश्रयितुमशक्यत्वेन प्रकृते स्वं रूपमित्येतत्सूत्रात्मकस्य पुरुषारम्भस्य जागरूकत्वात् नेटि गेरनिटीत्यादिज्ञापकानुरोधेनैवास्याः परिभाषाया आश्रयणीयतया धर्मिग्राहकसाजात्येनोक्तरीत्या तत्तदवयवविशेषविषये स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रबाधकल्पनयैवोपपत्तौ सामान्येनावयवमात्रविषये तद्बाधकल्पनायां मानाभावाद्युक्तमेव मूलोक्तमित्याहुः । यदि च अवयवावयवस्समुदायावयव इति न्यायो नात्र शास्त्रे आश्रयितुं युज्यते दीधीवेवीटामिति सूत्रस्थस्येड्ग्रहणस्य भवितेत्यादौ तन्मध्यपतितन्यायलब्धमङ्गावयवत्वमुपादाय प्राप्तस्य लघूपधगुणस्य परिहाराय सार्थकतया प्रमाणवैकल्यात् । उगिदचामित्यत्र तूगिदन्तमुगिद्रूपं च यदङ्गमिति व्याख्यानादर्वन्तमित्यादावुगिदन्तत्वमादाय नुम्सिद्ध्या फलाभावाच्च । अत एव ट्युट्युलोष्टित्त्वं चरितार्थम् । अन्यथा

तुटष्टित्त्वेनैव समुदायस्यापि तत्प्रयुक्तकार्यनिर्वाहात्किं तेन । एवं च पठिता विद्येत्यादौ ङीपः प्रसङ्ग एव नास्ति । स्तनन्धयीत्यत्र तु धातोष्टित्त्वसामर्थ्यादेव समुदायाट्टित्त्वकार्यमिति मन्यते तदा व्यर्थ एवायमुद्देश्यविधेयभावपर्यन्तानुधावनपरिक्लेश इति बोध्यम् । के चित्तु यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तिस्साक्षादवयवद्वारा वा स्वोद्देश्यतया गृहीतः प्रत्यासत्त्या स्वप्रवृत्तिकाले सन्निहितो यस्तद्गतानामेव धर्माणामागमविशिष्टेष्वतिदेशो नेतरवृत्तीनामित्यर्थलाभाय । ततश्च प्रनिदारयतीत्यादाववयवद्वारेणोद्देश्यतया गृहीतस्यापि दाशब्दस्य रेफानुषङ्गेणैव वृद्धिविधानादागमप्रवृत्तिकाले सन्निहितत्वाभावेन दात्वस्य घुत्वस्य वा अतिदेष्टुमशक्यत्वेन न दोषः । एवं च दधिच्छादयति मधुच्छादयतीत्यादाविकारोकारात्मकस्य ह्रस्वस्यैव तुग्विधाने ऽपि तत्प्रवृत्तिकाले सन्निहिते समुदाये दध्यादिशब्दे विद्यमानपदत्वादेस्सागमकेष्वतिदेशान्निघातस्य निर्बाधतया न शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलकतदन्तविध्याश्रयणपरिक्लेशः । नापि लोकन्यायाद्वैषम्यम् । ग्रामणिच्छत्रमित्यत्र तुगागमो नेष्ट एव । कृन्मेजन्त इति सूत्रस्थं पूर्वोक्तं भाष्यं तु न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायादुपलक्षणविधया सर्वथा तुग्वारणाभिप्रायकमेव । प्रकृते छनिमित्तकतुगुपपादनपरः कैयटस्तु चिन्त्य एव । उक्तरीत्या वर्णमात्राश्रयत्वेन तुको ऽन्तरङ्गत्वानपायात् । अत एव तत्र छनिमित्तकस्यापि तुको ऽनिष्टत्वमेव स्पष्टमुक्तमुद्योते इति वदन्ति ॥ नन्वेतत्परिभाषाभ्युपगमे जहारेत्यादावात औ णल इत्यौकारापत्तिः ॥ तथा हसिष्यतीत्यादौ सस्सीति तादेशापत्तिरत आह ॥ आने मुगित्यादि ॥ सवर्णदीर्घइति । ननु मुगागमविशिष्टस्य कण्ठोष्ठस्थानिकत्वेनाकारेण सावर्ण्याभावात्सवर्णदीर्घापादनमनुचितम् । न च केवलस्य कण्ठ्यत्वस्यानया परिभाषया विशिष्टे अतिदेशे स्वाश्रयस्य तस्य निवृत्त्या न दोष इति वाच्यम् । ओष्ठ्यत्वकण्ठ्यत्वयोरोकारादौ समावेशदर्शनेन कण्ठ्यत्वातिदेशादोष्ठ्य-

आने मुगिति मुग्विधानसामर्थ्यादेषा अनित्या । अन्यथा पचमान
इत्यादावकारस्य मुक्यनया परिभाषया विशिष्टस्य सवर्णदीर्घं तद्वैय-

त्वनिवृत्तिकल्पनानौचित्यात् इति चेन्न । अकारगतमाकारसावर्ण्यनिरूपकत्वमेवातिदिश्यतइत्याशयात् । न चैवमप्यपवादत्वेनातो ङित इतीयादेश एवापादयितुं युक्त इति वाच्यम् । इयादेशप्रवृत्त्युत्तरमपि आनुमानिकस्थानिवद्भावेन मुगागमप्रवृत्तिसम्भवान्मुक इयादेशं प्रति तक्रकौण्डिन्यन्यायेनापवादतया तक्रदानोत्तरं दधिदानस्येव पुनरुत्सर्गस्येयादेशस्याप्रवृत्तेः । सवर्णदीर्घस्य तु मुक्सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधको माठरकौण्डिन्यन्यायात् । एवं च तद्विषये परिवेषणोत्तरं भोजनस्येव प्रकृते मुक्प्रवृत्त्युत्तरं सवर्णदीर्घप्रवृत्तिरव्याहतैवेत्याशयात् । तद्वैयर्थ्यमिति । स्यादेतत् । मुगभावे सवर्णदीर्घं बाधित्वा इयादेशस्स्यात् मुकि तूक्तन्यायेनेयादेशस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घ इति न तद्वैयर्थ्यम् । न च मुकस्तन्मात्रफलकत्वे आतो ङित इत्युत्तरं तन्निषेधकतया नानस्येति न्यासेनैव सिद्धिरिति व्यर्थमेव मुग्विधानमिति वाच्यम् । मुगागमं विना सवर्णदीर्घे कण्ठस्थानिक एव दीर्घस्स्यात् मुगागमे तु कण्ठोष्ठस्थानिकस्स इति तत्सार्थक्यात् । न चार्धमात्रालाघवमनुसृत्य उदानस्येति न्यासेनादेः परस्येत्यादेरुकारविधानेनैव कण्ठोष्ठस्थानिकदीर्घसिद्धौ व्यर्थमेव मुग्विधानमिति वाच्यम् । मुकि सत्यनुनासिकत्वगुणविशिष्टङकारः, उकारादेशे तु शुद्ध एवेति फलभेदेन वैयर्थ्यासम्भवात् । न च अनुनासिकस्यैवोदादेशस्य विधानेनानुनासिकत्वगुणविशिष्टङकारो भविष्यतीति वाच्यम् । उदादेशस्यानुनासिकत्वे इत्संज्ञालोपाभ्यामपहारप्रसङ्गात् । न च फलाभावादेव नेत्संज्ञा यत्र हि लोपातिरिक्तं किंचित्फलं तत्रैवेत्संज्ञाप्रवृत्तिरित्यभ्युपगमात् । अन्यथा प्रक्रियालाघवानुरोधेन न आनस्येति सूचयित्वा सर्वादेशत्वेनानस्य नादेशमेव विदध्यादिति वाच्यम् । उगिदचामिति नुमस्त्रियामुगितश्चेति ङीपश्च सम्पादनेन चेत्संज्ञायास्साफल्यसम्भवात् । न च स्थानिवद्भावलब्धोगित्त्वप्रयुक्तङीब्वारणाय उपाध्यायमते अजादिपाठस्यावश्यकतया त्यागिनो रागिणावित्यादौ घिनुणन्ते नुम्वारणाय नपुंसकस्य झलच इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेवोगिदन्तानां नुमित्यर्थस्याकर-

सम्मततया च ङीब्नुमोरप्राप्त्या फलाभावादित्संज्ञालोपयोरप्राप्तेरुक्तप्रकारेणोकारादेशविधानेनैव सिद्धे मुग्विधानवैयर्थ्य युक्तमेवेति वाच्यम् । मुगागमे कण्ठोष्ठस्थानिकानुनासिकत्वगुणविशिष्टङकारः, नारदीयशिक्षायामैचोराकारस्य च विवृततमत्वप्रतिपादनात्तत्साम्येन कदा चिदौकार इति पर्यायेण रूप द्वयम् । अनुनासिकोकारादेशे तु आद्गुण इत्यनेन तथाविध ओकार एक एवेति फलभेदेन मुग्विधानवैयर्थ्यासम्भवात् । मुक्पक्षे ओकार एक एवानुनासिकत्वगुणविशिष्टो भवत्युभयसाम्यादिति तु न युक्तम् । अमोनुनासिका न ह्राविति शिक्षावचनमुपक्रम्य न ह्रावित्युपलक्षणमैचस्सर्वस्य प्लुतल्टकारस्येत्यनेन ग्रन्थकृतैव ओकारस्यानुनासिकत्वाभावबोधनादिति चेत्सत्यम् । दण्डाढकमित्यादौ निरनुनासिकाकाररूपदीर्घनिष्ठान्तरतम्यनिरूपकत्वस्य दृष्टतया मुग्विशिष्टे ऽपि तथाविधान्तरतम्यनिरूपकत्वस्यैवातिदेशः प्रकृतपरिभाषया बोध्यतइति स्थान्यन्तरसहायप्रयुक्तस्य स्वतःसिद्धस्य वा अनुनासिकत्वगुणवदोकारादिगतान्तरतम्यनिरूपकत्वस्य प्रकृतविषये दुर्वचत्वेन आकारगतान्तरतम्यनिरूपकत्वाभावविशिष्टस्यैव वा पूर्वोक्तधर्मस्यातिदेशेन तदप्रवृत्त्या मुक्प्रवृत्त्यप्रवृत्तिसाधारण्येनैकविधस्य शुद्धस्य दीर्घाकारस्य प्रवृत्त्या मुग्विधानवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति विभाव्यताम् । यत्तु ओदान इति न्यासेनैव सिद्धे मुग्विधानं व्यर्थमिति मूलकाराशयः । मात्रालाघवस्य दुर्वचत्वे ऽपि ज्ञानलाघवस्य सुवचत्वात् । न च मुग्विधाने मकारगतानुनासिकत्वगुणसाम्यात् कदा चिदोकारः, आकारगतविवृततमत्वसाम्यात्कदा चिदौकार इत्यनयोः पर्यायता । तदभावे ओदादेशे च केवल ओकार एवेति फलभेदात्कथं तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । मुग्विधाने ऽपि विवृततमत्वानुनासिकत्वरूपधर्मद्वयसाम्येन तथाभूतस्यौकारस्यैकस्यैव प्रवृत्तिरिति विशेषस्य दुर्निरूप-

र्थ्यं स्पष्टमेव । तेन दिदीये इत्यादौ यणादि न । जह्रारेत्यादावात औ णल इति न । न चैकारादेर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयवः कथमिति वाच्यम् । वचनेनावयवत्वबोधनात् । तस्य चावयवसादृश्ये पर्यवसानं

त्वात् । ऐचोर्नानुनासिकत्वमिति शेखरोक्तिस्तु प्रमाणानुपलम्भादेचामपि प्रत्येकं द्वादश भेदा इति प्राचीनप्रवादविरोधाच्चानुपादेयैवेत्याहुः । तदसत् । ओदादेशविधाने ऽप्यतो गुणइत्यस्याप्रवृत्तये सामर्थ्यवर्णनस्यावश्यकत्वेन उच्चारणार्थस्यापि तकारस्य विनेत्संज्ञां निवृत्त्युपायाभावेन ज्ञानलाघवस्य दुर्वचत्वात् । अर्धमात्रागौरवाच्च । तकाररहितन्यासे च सन्ध्यभावस्य सौत्रत्वेन संरक्षणे क्लेशाच्च । ऐचोरानुनासिक्याभावपरस्य शेखरग्रन्थस्य मात्राकालिकयोरेकारौकारयोरिव तद्धर्मविशिष्टस्यैचो ऽप्रसिद्धत्वमूलकत्वेन चिन्त्यत्वायोगाच्च । अप्रसिद्धस्यापादयितुमशक्यत्वाच्च । स्वोक्तिसंरक्षणाय विना प्रमाणं ग्रन्थयोः परस्परविरोधकल्पनाया अयुक्तत्वाच्चेत्यलम् । यद्यपि चिकीर्षमाण इत्यादावाङ्गत्वान्मुक्यन्तरङ्गत्वात्पररूपेणागमिनो नष्टत्वात् परिभाषाया अप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घाप्रवृत्तेर्न मुग्विधानवैयर्थ्यसम्भवस्तथा ऽपि शपः पूर्वमेव परत्वेन मुक्प्रवृत्त्या समानस्थानिकत्वएव वार्णाङ्गयोर्वार्णपरिभाषायाः प्रवृत्तेः पररूपोत्तरमेव मुक्प्रवृत्त्या वा न दोष इत्याहुः । यणादि नेति । न च दिदीये इत्यादौ युड्विधानसामर्थ्यादेव न यणिति वाच्यम् । युड्व्यतिरेकेण यणि द्वित्वे द्वियकारकं, युटि यणि तस्मिन् त्रियकारकमिति फलविशेषसम्भवात् । आदिना बभूवतुरित्यादावुवङ् । ननु वुग्युटावुवङ्यणोस्सिद्धौ वक्तव्याविति वार्तिकारम्भादेव दिदीये इत्यादौ न यण् नापि बभूवतुरित्यादावुवङ् । अत आह । जह्रारेत्यादि । एवं ह्रारयतीत्यादावादन्तत्वनिबन्धनः पुक्, श्रीणामित्यादावियङ्, ह्रसिष्यतीत्यादौ सस्मीति तादेशश्च नेति बोध्यम् । वचनेनेति । आद्यन्तौ टकितावित्यनेन । अवयवसादृश्ये इति । तत्राद्यन्तशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणेति भावः । नन्वादिसदृशो भवत्यन्तसदृशो भवतीत्यर्थे अन्यत्र जायमानस्यापि तत्सादृश्यबोधनसम्भवेन देशविशेषव्यवस्थानापत्ति-

रिति चेन्न । आदिपदोपस्थाप्ययोः पूर्वत्वावयवत्वयोरन्तपदोपस्थाप्ययोः परत्वावयवत्वयोश्च विशिष्टविधाने ऽपि आगमस्य वर्णान्तरनिरूपितपूर्वत्वपरत्वयोरबाधितत्वेन अवयवत्वांशबाधमूलकतयैव लक्षणाप्रसक्त्या तल्लभ्यस्य सादृश्यस्य अवयवांशएव सम्बन्धस्य न्याय्यत्वात्पूर्वस्सन्नवयवसदृशो भवति, परस्सन्नवयवसदृशो भवतीत्यर्थस्य पर्यवसन्नत्वेनादोषात् । तदाह पर्यवसानं बोध्यमिति । एवं च आगमविधिबोधितसादृश्यादेव प्रसिद्धावयवविशिष्टस्यावयविग्रहणेनेव आगमविशिष्टस्याप्यागमिग्रहणेन ग्रहणं युक्तमिति सिद्धा परिभाषेति भावः । ननूक्तज्ञापकबलाद्वर्णग्रहणे अस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति प्राचीनोक्तमनुगमं परित्यज्य अननुगतानित्यत्वप्रतिपादनमयुक्तम् । नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियतइति पङ्क्तिविंशतीति सूत्रभाष्यात् । अत आह । न चोक्तज्ञापकेत्यादि । वर्णग्रहणे इति । विशेषणतया विशेष्यतया वा वर्णत्वव्याप्यधर्मो ऽनया परिभाषया नातिदिश्यतइति तदर्थः । तत्राद्यं दूषयति । आने मुगिति सूत्रे भाष्ये इति । असङ्गत्यापत्तेरिति । तत्र हि भाष्ये अदन्ताङ्गस्य मुगिति सामानाधिकरण्येन सम्बन्धे मुकस्समुदायभक्तत्वेनादुपदेशग्रहणेनाग्रहणात्तस्य व्यवधायकतया स्वरानापत्तिरित्याशङ्क्य अङ्गावयवस्य मुगिति वैयधिकरण्यमाश्रित्य अदुपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहिष्यतइत्यभीष्टसिद्धिरित्युक्तम् । तत्रादन्तोपदिश्यमानत्वमनया परिभाषया मुग्विशिष्टे प्रति-

बोध्यम् । न चोक्तज्ञापकाद्वर्णग्रहणे अस्या अप्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । आने मुगिति सूत्रभाष्ये अकारस्याङ्गावयवस्य मुगित्यर्थे पचमान इत्यत्र तास्यनुदात्तेदिति स्वरो न स्यादित्याशङ्क्य अदुपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते इत्युक्तेरसङ्गत्यापत्तेः । किं च ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडित्यर्थे कुर्वन्नास्ते इत्यादौ ङमुडागमे णत्वप्राप्तिमाशङ्क्य यदागमा इति न्यायेनाघ्नस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात् पदान्तस्येति निषेध इति अनया परिभाषया आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यतइत्याशयकङमुट्सूत्रस्थभाष्यासङ्गतेश्च । किं च गुणादे रपरत्वे

पादयता भगवता वर्णत्वव्याप्यधर्मस्यानया परिभाषया नातिदेश इत्यनुगमवादिनां विरोधस्स्पष्ट एवेति भावः । नन्वदुपदेशादित्यस्यादन्तत्वव्याप्योपदेशजन्यबोधविषयत्वोपलक्षितादिति वैवक्षिको ऽर्थो ऽवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा पचावः पचाम इत्यादौ दीर्घात्परमनुदात्तत्वानापत्तेः । एवं च मुक्प्रवृत्त्युत्तरं विनैवादन्तत्वातिदेशं स्वरो निर्बाधः । न च पचावः पचाम इत्यादौ अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घात्पूर्वं स्वर इति वाच्यम् । मुकस्समुदायभक्तत्वे ऽपि तद्रीत्या प्रकृते मुक्प्रवृत्तेः पूर्वं स्वरसिद्धा वैयधिकरण्यान्वयस्य भाष्यकाराभ्युगतस्य वैफल्यापत्तेः । तस्मादिह तक्रकौण्डिन्यन्यायवदन्तरङ्गपरिभाषाया अप्यनित्यत्वादप्रवृत्तिरित्येव भाष्याशयो न्याय्यः । निमित्तापायपरिभाषया वा पूर्वं स्वराप्रवृत्तिः । प्रकृतविषये यदागमा इत्यस्योपक्रमस्तु भगवतः पतञ्जलेर्मुग्विशिष्टे तद्रहिताभेदारोपाय धर्म्यभेदे हि कदा चिद्दृष्टो धर्म इदानीमविद्यमानो ऽपि व्यावर्तको भवन्नुपलक्षणं भवति । अभेदश्चाध्यस्तो वास्तवो वेत्यन्यदेतत् । ततश्च वर्णत्वव्याप्यधर्मातिदेशस्यैतद्भाष्यानभिप्रेतत्वान्नेदं दूषणमिति चेदत्राहुः । पचावः पचाम इत्यादावपि ह्रस्वदीर्घयोरभेदस्यातिदेशमन्तरेण दुर्लभत्वात्सर्वथा तस्य गले पतितत्वेन लाघवाद्विशिष्टधर्मातिदेशादेवैतादृशेषु निर्वाहादुपलक्षणतया व्याख्यानमनुचितमेवेत्याशय इति । द्वितीयं दूषयति । ङमन्तपदावयवस्येति । इदं तु फलितार्थकथनम् । ह्रस्वात्परस्य पदावयवस्य ङमो ङमुडजादौ पदे इत्यक्षरार्थः । एतेनावृत्तौ मानाभावादयमर्थो न युक्त इति केषां चिदुक्तिः परास्ता ।

नन्वनया विशिष्टेष्वागमिधर्मातिदेशो लभ्यते न त्वागमेष्वेव तद्धर्मातिदेश इति कथं पदान्तागमस्य नकारस्य पदान्तत्वम् । तत्राह । आगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमिति । अयं भावः । अनया परिभाषया विशिष्टे तद्धर्मातिदेशे बोधिते समुदायधर्मैः पूर्वे पञ्चाला,स्तैलं भुक्तमित्यादाववयवे ऽपि लोकसिद्धस्य व्यपदेशस्य अन्यत्र भाष्यारूढतया प्रत्ययावयवे प्रत्ययत्वव्यवहारवत्पदान्तावयवे पदान्तत्वव्यवहारस्सुलभ इति । अयं च लक्ष्यानुरोधी व्यपदेशः । तेन रामाणामित्यादौ नुटस्सुप्त्वमादाय पदान्तत्वप्रयुक्तो णत्वनिषेधो नेति बोध्यम् । नन्वन्तत्वं चरमावयवत्वम् । तच्च न वर्णत्वव्याप्यो धर्मः । अन्यथा अलो ऽन्त्यस्येति सूत्रे अल्ग्रहणमनर्थकमेव स्यात् । किं चास्य भाष्यस्यागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमित्यर्थे न निर्भरः । पदान्तत्वस्य चरमवर्णमात्रवृत्तित्वे ऽपि पदान्तस्येत्यस्य साक्षादवयवद्वारा वा पदान्तनकारस्य णत्वं नेत्यर्थे तात्पर्यकल्पनायां लाघवात् । ततश्च नेदं दूषणमित्यरुचेराह । किं च गुणादेरिति । अन्यथेति । ऋवर्णस्यान्तरतमो गुणो भवति वृद्धिर्भवतीत्यर्थे प्रसज्यमाने कस्याप्यन्तरतमस्याभावेन सामर्थ्यात्सर्वेषामेव प्रवृत्तेरैचित्यादकाराकारावेवेति नियमो दुर्लभः ॥

रेफविशिष्टे गुणत्वाद्येष्टव्यम् । अन्यथा ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमो न स्यात् । तच्च वर्णग्रहणे एतदप्रवृत्तौ सङ्गच्छते । अत एव रदाभ्यामितिसूत्रे भाष्यम् । गुणो भवति वृद्धिर्भवति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञको ऽभिनिर्वर्ततइति । अत एव नेटि णेरनिटीत्यादि चरितार्थम् । अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थः । आर्द्धधातुकस्य इडागम इत्यर्थे ज्ञाते नित्येषु शब्देषु आगमविधानानुपपत्त्या अर्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पने इड्रहितबुद्धिप्रसङ्गे सेड्बुद्धिः कर्तव्येति । एवं चादेशेष्विवात्रापि बुद्धिविपरिणाम इति न नित्यत्वहानिः । स्थानिव-

रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्यमिति । थलि च सेटीति सूत्रे ऽपि भाष्ये स्फुटमेतत् । के चित्तु गुणत्ववृद्धित्वातिरिक्तवर्णत्वव्याप्यो धर्मः प्रकृतपरिभाषया नातिदिश्यतइत्येव पूर्वोक्तज्ञापकबलात्कल्प्यते । अनुगमसम्भवे तत्परित्यागस्यायुक्तत्वादित्याशयमुपवर्ण्य प्राचीनमतपरिपालनपक्षपातेन समुदायभक्तत्वे ऽपि मुगागमस्य बहिरङ्गतया पूर्वमन्तरङ्गत्वात्स्वरप्रवृत्तेरव्याघातात् जघन्येन वैयधिकरण्येन तत्समर्थनपरमाने मुगिति सूत्रस्थं भाष्यमेकदेशिन एवेति न तद्विरोधो दोषायेत्याहुः । ननूक्तज्ञापकाल्लोकसिद्धाया अप्यस्याः परिभाषायाश्शास्त्रे ऽनाश्रयणमेवास्तु लाघवादत आह । अत एवेति । प्रकृतपरिभाषायाश्शास्त्रे आश्रयणादेवेत्यर्थः । एवं च न केवलमियं लोकन्यायसिद्धा किं तु शास्त्रीयप्रमाणसिद्धा ऽपीति भावः । नन्वेवमप्यनागमकानां सागमका आदेशा इति भाष्यकारीयसिद्धान्तबलादागमविशिष्टेष्वागमिधर्माणां स्थानिवत्त्वेनैव सुलभतया नेटीत्यादीनां न ज्ञापकतासम्भवो नाप्यस्याः परिभाषायाः फलमित्यत आह । अनागमकानामित्यादि । आगमविधानानुपपत्त्येति । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । अभेदस्तदर्थः । तदभिन्नार्थापत्तीत्यादि तदर्थः । बुद्धिविपरिणाम इति । तन्मात्रमित्यर्थः । न नित्यत्वहानिरिति । अयं भावः । अनपायोपजनविकारिणो नित्याः । तत्रापायो नाशः । उपजन उत्पत्तिः । विकारो ऽन्यथाभावः । यद्यागमविधानेनापूर्वावयवोत्पत्तिराश्रीयेत तर्हि तद्वैशिष्ट्येन विलक्षणस्यावयविन उत्पत्तिरन्यथाभावो वा स्यात् ततश्च एहरित्यादावादेशविषये इकारान्तावयवकत्वबुद्धेस्सकारान्तावयवकत्वबुद्धिरिति बुद्धिविपरिणाममात्राश्रयणाद्यथा विकारपरिहारस्तद्वदागमविषये ऽपि आर्धधातुकस्ये-

हलादेरित्यादौ वलादित्वबुद्धेरिकारादित्वबुद्धिरिति बुद्धिविपरिणाम एवेति विकारस्योपजनस्य वा परिहार इति। वस्तुतश्शब्दानां कार्यत्वे ऽपि उच्चारितानां वर्णानां मध्ये पूर्वत्र वा वर्णान्तरस्योच्चारणात्मकोत्पत्तिविषयकमागमविधानमनुपपन्नमेवेति वलादेरुच्चारणप्रसक्ताविकारादिरुच्चारणीय इति वाक्यान्तरकल्पनमावश्यकमेवेति बोध्यम्। नन्वेतावता ऽपि न स्थान्यादेशभावः परित्यक्त इति कुतो न स्थानिवत्त्वमत आह। स्थानिवत्सूत्रे चेति। मुख्यासम्भवे हि गौणग्रहणमिति भावः। ननु नेटीत्यादिज्ञापकबलादागमस्थलीयस्याप्यानुमानिकादेशस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणमित्येव कल्प्यतां लाघवात्किमतिरिक्तपरिभाषाश्रयणेनेत्यत आह। किं चेति। सिद्धान्तासङ्गतिरिति। न च सिद्धान्ते ऽप्यागमसमवधाने केवलस्य पाशब्दस्यानर्थकत्वात्कथं पिबादेश इति वाच्यम्। आगमविशिष्टस्य पाशब्दत्वबुद्धिविषयत्वात् अर्थवत्पाशब्दान्ताङ्गावयवस्य निर्दिश्यमानस्य पिबादेश इत्यर्थेनादोषात्। अनेष इत्यादौ सत्वसमर्थनस्याप्येषैव सरणिरिति न को ऽपि दोषः। ननु लावस्थायामडिति भाष्यकारीयसिद्धान्तबलादेव स्थानिवद्भावबोधितस्य निर्दिश्यमानत्वाभावः कुतो न कल्प्यतइत्यत आह। स्थानिवद्भावविषयइत्यादि। भाष्यासङ्गतिरिति। एवं च स्थानिवत्सूत्रबोधितस्यैव निर्दिश्यमानत्वं न तु यदागमन्यायबोधितस्येति विषयव्यवस्थालाभार्थमेवेयं परिभाषेति भावः॥

सूत्रे च नेदृशादेशग्रहणं साक्षादष्टाध्यायीबोधितस्थान्यादेशभावे चारितार्थ्यात्। किं चैवं सति स्थानिबुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाया अप्राप्त्या अडागमसहितस्य पिबाद्यादेशापत्त्या लावस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासङ्गतिः। स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाप्रवृत्तौ तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमाशङ्क्य सकृद्गतिन्यायेन समाधानपरभाष्यासङ्गतिः॥ एरुरित्यादौ स्थानषष्ठीनिर्देशात्तदन्तपरतया पठितवाक्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेन आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन न

ननु यदागमन्यायबोधितस्य निर्दिश्यमानत्वाभावे शद्देशित इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः। तत्र हि साङ्कस्य ऋच्छिभावः प्राप्नोति अस्तु शब्दान्तरस्याडिति पुनराड् भविष्यति ननु च पुनश्च ऋच्छिभावः प्राप्नोति। पुनराड्भविष्यतीति चक्रकमव्यवस्था प्राप्नोतीत्याशङ्क्य चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेति समाहितम्। ततश्च तद्रीत्यैवापिबदित्यादौ निर्वाहान्निष्फलैवैषा परिभाषेति चेत्सत्यम्। लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन कथं पुनः ऋच्छिभावः प्राप्नुयात्कथं वा लकारपरत्वासम्भवादाडागम इत्येकदेशिन एवेदं भाष्यमित्यदोषः। नन्वानुमानिकस्थान्यादेशभावस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणं नेति चेत् एरुरित्यादौ परिकल्प्यमानस्य तेस्तुरित्यादिरूपस्यापि सामुदायिकस्थान्यादेशभावस्य तत्र ग्रहीतुमशक्यतया पचत्वित्यादौ तिङ्त्वनिबन्धनपदत्वाद्यनापत्तिरत आह। एरुरित्यादि। अयं भावः। स्थानिवदित्येव ससम्बन्धिकत्वादादेशस्याक्षेपसम्भवादतिरिच्यमानमादेशग्रहणं तत्रानुमानिकस्याप्यादेशस्य सङ्ग्रहार्थं स्पष्टं चेदं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये। एवं च एरुरित्यादौ सूत्रोच्चारितस्थानषष्ठ्यन्तस्यैव वाक्यस्य लक्षणया तदन्तपरत्वादादेशविषये भूतो ऽयं सामुदायिको ऽपि स्थान्यादेशभावः। आगमविषये तु सूत्रोच्चारितस्यावयवषष्ठ्यन्ततया तद्घटितवाक्यस्य तदादिलक्षणायामपि स्थान्यादेशभावस्य दुरुपपादत्वाद्वाक्यान्तरकल्पनेनानुसन्धेय इत्यनुमेय एव सः। अवयवषष्ठ्या एव तु लक्षणया स्थानसम्बन्धबोधकत्वमिति तु न युक्तं, सुब्विभक्तौ न लक्षणेति सिद्धान्तात्। अथापि कथं चिल्लक्षणा स्वीक्रियताम्,

एवमपि गौण एव सः । ततश्च श्रौतसामुदायिकस्थान्यादेशभावसङ्ग्राहकतया कृतार्थस्य स्थानिवत्सूत्रीयादेशग्रहणस्य आगमस्थलीयसमुदायगतानुमानिकस्थान्यादेशभावसङ्ग्राहकता दुर्वचा । इत्थं च तिस्त्रुरित्यादावादेशविषये न दोषो नाप्यागमविषये स्थानिवत्त्वप्रसक्तिरिति विशिष्टेष्वागमिधर्मलाभार्थमवश्याश्रयणीयैवैषा परिभाषा दोषपरिहारस्त्वनित्यत्वेनैव निर्वहणीय इति सर्वमनवद्यमिति । नन्वानुमानिकस्थान्यादेशभावपरिग्रहे सकृदुच्चरितन्यायेन वार्णस्थान्यादेशभावस्य दुरुपपादत्वाद्भिनेतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन व्यवधानस्य वक्तुमशक्यतया लघूपधगुणो दुर्वार इत्यत आह । आनुमानिकेत्यादि । न त्याग इति । आवृत्त्या वर्णमात्रपरत्वेन पठितवाक्यलब्धस्य न त्याग इति तदर्थः । यद्वा शक्तिजन्योपस्थितिविषयस्य प्राथमिकस्य न त्याग इत्यर्थः । एवं च स्थानिवत्सूत्रे द्वयोरपि स्थानिनोरादेशयोश्च सामान्यधर्मपुरस्कारेण ग्रहणमिति भावः । नासङ्गतिरिति । यद्ययं वार्णस्थान्यादेशभावो न गृह्येत तर्ह्यज्मात्रस्थानिकादेशो दुर्लभ इति व्यर्थमेवाचः परस्मिन्निति सूत्रमिति तदेवाचार्थे प्रमाणमिति भावः । आदेशग्रहणमप्यचार्थे प्रमाणमिति वक्तुं युक्तम् । उक्तमर्थं प्रमाणयति । भाष्ये स्पष्टमिति । अत्रेदं बोध्यम् । नेटि ग्रेरनिटीत्यादिज्ञापकवशात् स्थानिवत्सूत्रे साक्षादष्टाध्यायीबोधितस्तदितरश्च सामान्येन स्थान्यादेशभावो गृह्यतइत्येव कल्पना युक्ता । अत एव

दोषः । आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पने ऽपि श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न त्याग इत्यचः परस्मिन्नित्यादेर्नासङ्गतिः । एतेन यदागमपरिभाषा स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थेत्यपास्तम् । एतत्सर्वं दाधाघ्विति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ नन्वेवमुदस्थादित्यादौ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्येति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह । निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । षष्ठी स्थाने इति सूत्रमावर्तते । तत्र द्वितीयस्यायमर्थः । षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणमुच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वा

तृज्वत्क्रोष्टुर्नाभिनभं च धातुरूपं चेत्यादावनुमितस्यापि तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणं सिध्यति । अपिबदित्यादावडागमसहितस्य पिबाद्यादेशवारणं तु लावस्थायामडिति भाष्यकारीयसिद्धान्तबलादुपपद्यते । अत एव च उत्सर्गापवादस्थलीयबुद्धिविपरिणामप्रयुक्तस्य स्थान्यादेशभावस्य न स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणं शबपवादभूतानां श्यन्नादीनां शित्करणादिति स्पष्टमाकरे स्थानिवत्सूत्रे प्रतिपादितम् । तस्मादिह भाष्यकृत्सिद्धान्तितागमस्थलीयसामुदायिकस्थान्यादेशभावलब्धार्थानुवादिकैवैषा गुणत्ववृद्धित्वयोरतिदेशार्था परिभाषा नातिरिक्तेति सकलेष्टसिद्धिरित्याहुः ॥

निर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्ति ॥

अपवादसङ्गतिं प्रदर्शयन्नवतारयति । नन्वेवमिति । पूर्वसवर्णापत्तिरिति । आगमसमवधाने विशिष्टे यदागमन्यायबलात् आगमितावच्छेदकधर्माणां तत्समानाधिकरणानां वा धर्माणामविशेषेणातिदेश इति स्थाशब्दबुद्धिविषयताया अद्विशिष्टएव विश्रान्तेस्त्थापयतीत्यादाविव प्रवर्तमानः पूर्वसवर्ण आन्तरतम्यादिह दकारस्यादिति भावः । सिद्धान्ते तु निमित्तं निर्दिश्यमानस्यैव विशेषणमित्यदोषः । नन्वस्यां परिभाषायां किं प्रमाणमत आह ॥ षष्ठीस्थानइति । आवर्ततइति ॥ यद्यपीको यणचीत्यादावजुर्पाश्लिष्टस्येको यणित्युक्त्वा उच्चारितेषु पूर्वत्र परत्र वा यण्विधानायोगादावश्यकत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाभीष्टस्थानसम्बन्ध एवानिर्धारितसम्बन्धविशेषायाष्षष्ठ्यास्सम्पद्यतइति विनैवावृत्तिं सूत्रारम्भादेव प्रकृतप-

रिभाषा सिध्यति तथापि मन्दबुद्धिवैशद्यार्थमावृत्तिराश्रिता ॥ षष्ठ्यन्तमिति ॥ आदेशविधिगृहीतमुद्देश्यसमर्पकमिति तदर्थः । तेन जराशब्दादेः प्रयोगे नाभिनभं चेत्यादौ शास्त्रे नाभिशब्दादेश्च षष्ठ्यन्तत्वाभावेपि न क्षतिः ॥ निर्दिश्यमानमिति । एतच्चाध्याहारलभ्यम् । उच्चार्यमाणमुच्चार्यमाणसजातीयमेवेति । सौत्रप्रायोगिकयोस्सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायस्सजातीयलक्षणा वेत्याशयेन द्वेधा तदर्थविवरणम् । नन्वेवं तदोस्सस्सावित्यत्र तकारदकारयोरपि निर्दिश्यमानत्वादतिस्य इत्यादौ पूर्वपदघटकस्यापि तस्य सत्वापत्तिरत आह । निर्दिश्यमानावयवरूपमिति । अध्याहृतस्य निर्दिश्यमानपदस्यावृत्तिवशादर्थद्वयलाभः । द्वितीये चावयवपर्यन्तमपि लक्षणेति विशेषः । यद्वा शास्त्रे उद्देश्यसमर्पकत्वेन यन्निर्दिश्यते तत्सजातीस्य प्रायोगिकस्य साक्षादवयवद्वारा वा स्थानप्रयुक्तनिवर्त्यत्वाख्यसम्बन्धेन योग इत्येव वाच्यार्थः । मूलं तु फलितार्थाभिप्रायेणेति बोध्यम् । एवं च प्रदेशेषूपतिष्ठमानं निर्दिश्यमानपदं क्व चित् स्थानषष्ठ्यन्तं क्व चिदवयवषष्ठ्यन्तम् । पदैकवाक्यतया चैषा परिभाषा विध्युपकारिकेति भावः । अनिर्दिश्यमानस्य तदन्तादेरादेशव्यावृत्तिरस्याः फलम् । न प्रतीयमानमिति । अथादेशविधौ उद्देश्यसमर्पकत्वेन यदुच्चार्यते तत्समानानुपूर्वीकस्यैव निर्दिश्यमानत्वे बिन्दुद्वितयात्मकस्य सूत्रोच्चारितविसर्जनीयपदबोध्यस्य निर्दिश्यमानत्वोपपादनपरवक्ष्यमाणहयवरट्सूत्रभाष्यविरोधः । तदोस्सस्सावित्यत्रानुवर्तमानस्य त्यदादिपदबोध्यतदादीनां निर्दिश्यमानत्वानुपपत्तिश्च । न चोद्देश्यसमर्पकपदजन्योपस्थितिविषयत्वमेव निर्दिश्यमानत्वमिति वाच्यम् । ग्राहकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानत्वाभावशङ्कापरनचेत्यादिमूलग्रन्थासङ्गतेः । जराया जरसित्यादौ अधिकारप्राप्ताङ्गरूपविशेष्यसम्बन्धमूलकयेनविधिशास्त्रबोधितजराशब्दादिजन्यप्रतीति-

स्थानेन स्थाननिरूपितसम्बन्धेन युज्यते न प्रतीयमानमित्यर्थः । तेनेदं सिद्धम् । न चास्य च्वावित्यादौ दीर्घाणामादेशानापत्तिः, तेषामनिर्दिश्यमानत्वादिति वाच्यम् । जातिपक्षे दोषाभावात् । किं च न भूसुधियोरिति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्य-

विषयतदन्तस्यापि निर्दिश्यमानत्वापत्तेश्च । न च प्रकृतशास्त्रीयसङ्केतग्रहानधीनतादृशपदजन्योपस्थितिविषयत्वं निर्दिश्यमानत्वमिति वाच्यम् । स्वं रूपमित्येतत्सङ्केतग्रहाधीनजरादिपदजन्योपस्थितिविषयाणां केवलानामपि निर्दिश्यमानत्वानुपपत्तेः । धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादित्यादिवक्ष्यमाणमूलग्रन्थासङ्गतेश्च । न च स्वरूपतदतिरिक्तैतदन्यतरमात्रोपस्थापकसङ्केतातिरिक्तप्रकृतशास्त्रसङ्केतग्रहासहकृततादृशपदजन्यप्रतीतिविषयत्वं निर्दिश्यमानत्वमिति वाच्यम् । परिभाषाणां सङ्केतान्तर्भावे लिङ्गविशिष्टपरिभाषाबोधितस्य निर्दिश्यमानत्वानुपपत्तेः । इष्यते हि तद्बोध्यस्यापि निर्दिश्यमानत्वम् । तथा च ङ्याप्सूत्रे भाष्ये तया परिभाषया महतीप्रिय इत्यत्रान्महत इत्यत्य प्रवृत्तिमाशङ्क्य अनित्यत्वेन समाहितम् । तथा युवतीः पश्येत्यत्र विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणेन सम्प्रसारणाभाव उक्तः । अत एव देवीमञ्चतीत्यर्थे देवद्र्यङ् सिध्यति । तदनन्तर्भावे च यदागमपरिभाषाबोधितस्यापि निर्दिश्यमानत्वापत्तेश्च । तस्मादनिर्वचनीयमेव निर्दिश्यमानत्वमिति चेत् । अत्रोपाध्यायानुयायिनः । आदेशविधौ श्रुतमुद्देश्यसमर्पकं यत्पदं तत्पदीयोच्चारणव्यापकोपस्थितिविषयत्वं निर्दिश्यमानत्वम् । अस्ति हि जराया इत्यादौ श्रुतं यज्जरादिपदं तत्पदीयोच्चारणव्यापकोपस्थितिविषयत्वं जराशब्दादौ । अधिकारप्राप्ताङ्गपदीयोच्चारणव्यापकोपस्थितिविषयस्यापि तदन्तस्य प्रकरणवशादनुमितपदाधीनत्वात् श्रुतादेव जरादिशब्दाद्येनविधिरित्येतच्छास्त्रसहायेनोपस्थितस्य तस्य विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यादिना व्यभिचरितोपस्थितिकतया तदुच्चारणव्यापकोपस्थितिविषयत्वाभावाच्च न निर्दिश्यमानत्वम् । तदोस्सस्सावित्यादावनुवर्तमानस्य त्यदादीनामित्यादेर्वा नपुंसकस्येत्यत्रानुवर्तमानस्य शतुरिव श्रुतत्वं सुवचम् । तन्मध्यपतितलिङ्गविशिष्टपरिभा-

णाभ्यां तु स्थानिवद्भावेनैव निर्दिश्यमानत्वस्याप्यारोप इति न दोषः । यदागमपरिभाषया तु न तदारोपः ।
ल्लावस्थायामडिति भाष्यकारीयसिद्धान्तव्याकोपात्परिभाषारम्भाच्च । न चैवं निष्ठापदोच्चारणव्यापकोपस्थितिविषययोः
क्तक्तवत्वोरपि निर्दिश्यमानत्वाविशेषाद्रेफदकाराभ्यां परीभूतस्य निष्ठान्तावयवनिर्दिश्यमाननिष्ठावयवतकारस्य नकार
इत्यर्थेनैव दृषत्तीर्ण इत्यादौ नत्वव्यावृत्तौ तस्य प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्येतत्परिभाषोदाहरणत्वप्रतिपादनपरभाष्या-
सङ्गतिरिति वाच्यम् । उपायान्तरपरत्वेनादोषात् । अत एवानन्त्यविकारपरिभाषया निरूढस्य तस्य तदुदाहरणत्वं
स्वरसत उपपद्यते । एवं च न प्रतीयमानमित्यस्य न यथाकथं चित्प्रतीयमानमित्यर्थ इत्याहुः । अथ विधेयस्य-
लान्तर्भावेण व्यभिचरितोपस्थितिकत्वाद्दीर्घादीनामकारोच्चारणव्यापकोपस्थितिविषयत्वाभावान्न निर्दिश्यमानत्वमिति
शङ्कते न चेति । जातिपक्षे दोषाभावादिति । तत्पक्षे ह्यकारोच्चारणव्यापकोपस्थितिविषयताया अत्वजातावबाधित-
त्वेन निर्दिश्यमानत्वं तस्यां च साक्षादादेशनिवर्त्यताया बाधितत्वात्तदाश्रयव्यक्तिषु पर्यवस्यन्ती दीर्घादिष्वपि प्रवर्तत एव
विशेषाभावादतस्सिद्धमिष्टमिति भावः । ननु व्यक्तिपक्षमवलम्ब्य प्रवृत्तस्याक्षेपस्य पक्षान्तरेण परिहारो न युक्त इत्यत
आह । किं चेति । निर्दिश्यमानकार्यबोधनादिति । एरनेकाच इत्यत्र ओस्सुपीत्यत्र च ह्रस्वयोरेव निर्दिश्यमानतया
दीर्घाणामादेशाप्रसक्तावारभ्यमाणो निषेधो ऽस्यार्थस्य सामान्येन ज्ञापक इत्यर्थः । न च भाव्यमानो ऽप्युकारस्सवर्णान्
गृह्णातीति विधेयविषये ऽपि दीर्घोपस्थितेस्सुवचतया उकारोच्चारणव्यापकोपस्थितिविषयतारूपस्य निर्दिश्यमानत्वस्य दीर्घो-
कारे ऽप्यव्याघातान्न भूशब्दनिषेधवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तादृशपरिभाषाज्ञापकभूतस्य दिव उदित्यादितपरकरणस्य स्वांशे

बोधनान्न दोषः । इयङुवङोर्ङित्त्वं तु इवर्णोवर्णान्तश्नुधातुभ्रुवामित्य-
र्थेन धात्वादीनामपि निर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वाय । रीङ्रिङोर्ङित्त्वं

दीर्घोपस्थितेः प्रतिबन्धकतया तदुपस्थितेर्व्यापकताविरोधेन निर्दिश्यमानत्वाभावात् । यत्तु भुवौ सुधियावित्यादाविके
यणचीति प्राप्तयणवारणाय निषेधस्य सार्थकतया न ज्ञापकतासम्भव इति, तद्भ्रमात् । इग्यणस्संप्रसारणमेच इगित्यादौ
च सूत्रे विधेयविषयतया व्यभिचरितोपस्थितिकानां दीर्घाकारादीनामिको यणचीत्यत्र निर्दिश्यमानत्वाभावेन तेनापि
यणो दुर्लभत्वात् सुपीत्यस्य संबन्धेन सुब्निमित्तकस्यैव निषेधारम्भाच्चेति दिक् । स्यादेतत् । ओस्सुपीत्यत्र यणभा-
विनो ह्रस्वोकारस्याप्रसिद्धेस्सूत्रवैयर्थ्यवशेन गृहीतदीर्घाणां प्राप्तस्य यणो वारणाय भूशब्दनिषेध आवश्यकः । यदि तु
प्रियं खलपु कुलं ययोस्तावित्याद्यर्थे यणविधानाय तत्सार्थक्यमित्युच्यते तर्हि स्वयं भवतीति स्वयंभु ब्रह्म सुष्ठु ध्यायतीति
सुधि कुलं तत्प्रियं ययोस्तावित्याद्यर्थे प्रियस्वयंभुवौ प्रियसुधियावित्यादौ प्राप्तस्य यणोवारणायायमपि निषेध आवश्यको
भवेत् । न च गतिकारकेत्यादिनिषेधादुभयोरप्यसम्भव इति वाच्यम् । तादृशनिषेधस्य गतिकारकान्यतरघटितोत्तरपद-
कत्वाभाववत्परत्वेनादोषात् । अत एव सूतग्रामण्यावित्यादौ यण्सिद्धिः । न च श्रीपायेत्यत्र आतो लोप इव प्रकृ-
तोदाहरणेषु तुग्वद्यणपि दुर्लभ एव सन्निपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम् । अनित्यत्वेन तत्परिभाषायाः प्रकृतयणवि-
षये प्रवृत्त्यभावेनादोषात् । अत एव ख्यत्यादिति विकृतनिर्देशस्सार्थकः । अन्यथा सखीयतेः क्विपि सख्युरित्यादौ
प्रकृतपरिभाषया यणादेशाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तथा च पूर्वोक्तप्रकारापन्नप्रियग्रामण्यावित्यादिहरदत्तोदाहृते यणिन-
षेध एवेति चेन्न । प्रकृतनिषेधस्य ह्रस्वमात्रविषयकत्वे दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वेन निरुक्तार्थसिद्धेः । यत्तु
अस्मादेव निषेधादुद्देश्यसमर्पकपदजन्योपस्थितिविषयार्थसमभिव्याहृतलिङ्गबोधकप्रत्ययेतराघटितत्वं निर्दिश्यमानत्वमि-
ति ज्ञाप्यते । एवं च ग्राहकशास्त्रगृहीतानां लिङ्गविशिष्टपरिभाषालब्धस्य तन्मध्यन्यायगोचरस्य च न निर्दिश्यमानता-
हानिः । यदागमा येन विधीत्येतदुभयबोधितस्य तु न निर्दिश्यमानता उद्देश्यसमर्पकस्याशब्दाद्युपस्थितिविषयार्थसम-
भिव्याहृतार्थान्तरघटितत्वादिति तदसत् । तदोरित्येतत्पदजन्योपस्थितिविषयार्थसमभिव्याहृतार्थान्तरघटितानां त्यदा-

दीनां मपर्यन्तपदोपस्थाप्यसमभिव्याहृतार्थान्तरघटितयोर्युष्मदस्मदोश्च निर्दिश्यमानत्वानापत्तेरिति दिक् । ननु वर्णग्रहणे ऽप्यस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तौ रीङरिङोर्ङित्त्वं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । स्पष्टार्थमिति । नात्र फलान्तराभिनिवेशः कार्यः । भाष्याविचारितप्रयोजनानां सूत्राक्षराणामस्मदादिभिः फलकल्पनाया अयुक्तत्वात् । अन्यथा भगवतः पतञ्जलेरज्ञानकल्पनाप्रसङ्गात् । ननु वर्णग्रहणे प्रकृतपरिभाषामप्रवर्तयता तत्र तत्र भगवता भाष्यकारेण सूचित एवायमर्थ इति चेत्तत्राह । भाष्यविरोधादिति । यदि च वर्णग्रहणे इत्यत्र आक्षरसमाम्नायिक एव वर्णो विवक्ष्यते तदा न को ऽपि दोष इत्यपि वदन्ति । प्रागुक्तं निर्दिश्यमानस्वरूपं प्रदर्शयन् परिभाषाफलं दर्शयति ॥ अनयेति ॥ यदपि प्रकृतग्रन्थस्वारस्यात् यदागमा येन विधीत्येतदन्यतरानधीनप्रतीतिविषयताशालित्वं निर्दिश्यमानत्वमिति परिष्कुर्वन्ति, तदप्ययुक्तम् । अन्यतरानधीनप्रतीतिविषयतायाः प्रत्येकमुभयोरपि तदधीनप्रतीतिविषययोरेव सत्त्वेनाव्यावर्तकत्वात् । विशेषणांशे स्वस्य च रूपस्येति वाक्यशेषेण स्वरूपप्रतीतेरपि येन विधीत्येतच्छास्त्राधीनत्वेन केवलस्यापि जराशब्दादेर्निर्दिश्यमानत्वानापत्तेश्च । तस्य व्यपदेशिवद्भावलब्धार्थानुवादरूपत्वे केवलस्यापि तदन्तत्वेनैव ग्रहीतव्यतया येन विधीत्येतच्छास्त्रानधीनविषयताया दुर्वचत्वेन सुतरां निर्दिश्यमानत्वानुपपत्तेश्चेत्यास्तां तावत् । सुपद इति । यत्तु अङ्गभसंज्ञानिमित्तभूतप्रत्ययसम्बन्धं वैयधिकरण्यान्वयं चाश्रित्य भसंज्ञकाङ्गावयवस्य यजाद्यसर्वनामस्थानस्वादिप्रत्ययपरकस्य पाच्छब्दस्य पदादेश इत्येवं व्याख्यानेन विनैव परिभाषामभीष्टसिद्धेर्नेदमस्याः परिभाषायाः प्रयोजनमित्याहुः । अत्रेदं वक्त-

स्पष्टार्थमेव । एतेन इदं ङित्त्वं वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम् । हयवरट्सूत्रस्थेन अयोगवाहानामुपदेशे अलोन्त्यविधिः प्रयोजनं वृत्तस्तत्र नैतदस्ति प्रयोजनं निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्धमिति भाष्येण विरोधात् । अनया परिभाषया येन विधिरिति सूत्रबोधिततदन्तस्य स्थानित्वाभावबोधनं यदागमा इति

व्यम् । अङ्गभसंज्ञानिमित्तभूतप्रत्ययसम्बन्धः कार्यकालपक्षावलम्बाद्दुतार्थापत्तिमूलकादाक्षेपाद्वा । नाद्यः । आकडारीयसंज्ञासु कार्यकालत्वानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा कार्यकालपक्षे ऽपि संज्ञासु वाक्यैकवाक्यतायाः आवश्यकतया तादृशान्वयस्य दुर्लभत्वात् । आवृत्तेर्गौरवपराहतत्वेनायुक्तत्वाच्च । न द्वितीयः । इरियानित्यादावङ्गमन्तरा प्रत्ययोपलम्भात्, वृषण्वसुरित्यादौ प्रत्ययमन्तरा भस्योपलम्भाच्च ताभ्यां प्रत्ययाक्षेपासम्भवात् । आक्षेपे वा पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दान्वयहेतुतया कथमाक्षिप्तस्य तथाविधान्वयसम्भवः । यदि स्यात्तथा ऽप्यन्येनाक्षिप्तस्यान्यत्रान्वयोऽत्यन्तविरुद्धः । उभयथा ऽपि पदाङ्गाधिकारे इति परिभाषाव्यतिक्रमेण वैयधिकरण्यान्वयश्च दुर्वचः । ष्यङ इति सूत्रस्थं तु भाष्यमेकदेशिन एवेति स्पष्टमुद्योतशेखरयोः । तस्मात्परिभाषयैव निर्वाह इति युक्तम् । यदपि द्विपात्सुपद इत्यादौ परिभाषाभ्युपगमे ऽपि निर्दिश्यमानस्यैव पूर्वपदघटकस्य पदादेशवारणाय लक्ष्यानुरोधादाक्षेपादिपरिक्लेशानभ्युपगम्य कथं चिदुक्तरीतेरेवाश्रयणीयतया तयैव रीत्या सर्वत्र येन विधिशास्त्रबोधिततदन्तस्यादेशवारणसम्भवादेतदर्थं प्रकृतपरिभाषारम्भो वृथैव । अनन्त्यविकारपरिभाषया तु न प्रकृते निर्वाहः । कार्यिणो ऽन्त्यसदेशत्वाभावादिति वदन्ति, तदप्यकिञ्चित्करम् । पाच्छब्दान्ताङ्गावयवस्य निर्दिश्यमानस्य पाच्छब्दस्येत्याद्यर्थे प्रत्यासत्तिवशादङ्गचरमावयवत्वापन्नस्यैव लाभेनोपपत्तौ निरुक्तक्लेशस्य निष्फलत्वात् । वैयधिकरण्यवादिनामपि प्रकारान्तरेण प्रत्यासत्तिरावश्यकी । अन्यथा सुपद इयान् तेनेत्यर्थे सुपादियतेत्यत्र टामादाय भसंज्ञकाङ्गावयवत्वाद्वतुपमादाय यजाद्यसर्वनामस्थानस्वादिप्रत्ययपरकत्वाच्च दोषो दुर्वारः । तस्मादिह प्रकृतपरिभाषयैव निर्वाह उचित इत्येतदुदाहरणस्य परिभाषाविषयत्वप्रदर्शनपरपादः पदिति सूत्रस्थ-

भाष्यस्वरस इत्यलम् । उदस्यादिति । उदः स्थास्तम्भोरित्यत्र सकारप्रश्लेषे प्रश्लिष्टस्य वा स्थानषष्ठ्यन्तत्वकल्पनायां परिक्लेशात्प्रकृतपरिभाषोदाहरणत्वमेव युक्तमित्याशयः । आदिशब्देन मूर्धाभिषिक्तोदाहरणस्य अपिबदित्यस्य संग्रहः । न हि तत्र वैयधिकरण्यान्वयेनापि निर्वाहः । लावस्थायामेवाडागम इति सिद्धान्तात्प्रथमतस्तदुत्पत्तावागमविरहितस्याङ्गावयवस्य पाशब्दस्यानर्थकत्वेन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया पिबादेशायोगात् । यत्तु तत्परिभाषालभ्यस्यार्थवत्त्वांशस्याङ्गविशेषणत्वाभ्युपगमेन अर्थवदङ्गावयवस्य पाशब्दस्येति व्याख्यानाद्विनापि प्रकृतपरिभाषामभीष्टसिद्धिरिति, तदत्यन्तमयुक्तम् । स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रसिद्धायास्तत्परिभाषाया अशब्दसंज्ञेति निषेधेन शब्दशास्त्रीयसंज्ञाविषये प्रवृत्तिविरोधात् । न्यायसिद्धत्वे ऽपि षान्तसंख्यावाचकस्य षट्छब्दस्य षट्संज्ञाविधानबलेन एवंविधविषये तत्परिभाषाप्रवृत्तेरनिष्टत्वाच्च । प्रवृत्तौ वा परिभाषायास्तत्तदर्थविशिष्टस्वरूपबोधकत्वादङ्गांशे तत्सम्बन्धे तदवयवस्य पाशब्दस्येत्यर्थस्य दुर्वचत्वाच्च । प्रणिदापयतीत्यादौ पुग्विशिष्टे दाशब्दबुद्धेरिव यदागमन्यायात्प्रकृते ऽप्यागमविशिष्टे पाशब्दबुद्धेर्विश्रान्त्या विशिष्टस्यैवादेशप्रसङ्गाच्च । उक्तरीत्या प्लीहन्शब्दावयवे ऽपि हन्युपधादीर्घनियमप्रसङ्गाच्च । एतेन अङ्गावयवो यो ऽर्थवान् तदवयवस्य पाशब्दस्येत्येवं व्यधिकरणान्वयपरम्परया निर्वाह इत्यपि निरस्तम् । व्यपदेशिवद्भावेन प्रकृतविषये दोषध्रौव्याच्चेति न किञ्चिदेतत् । अथ यदागमन्यायगोचरस्य निर्दिश्यमानत्वाभावे श्नसोरिति सूत्रस्थतपरकरणस्याभीयासिद्धत्वानित्यताज्ञापनपरभाष्यकारीयसिद्धान्तव्याकोपः । तद्धि परत्वादाट्यन्तरङ्गत्वाद्वृद्धौ लोपाभावाय । आभीयत्वेनाडागमस्यासिद्धत्वे तु व्यर्थमेव तदित्यनित्यतायां ज्ञापकम् । तदुक्तमत एकेति सूत्रे भाष्ये । श्नसोरतस्तकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्वशासनम् । उक्तविषये निर्दिश्यमानत्वाभावे हि ज्ञापितायामप्यनित्यतायां स्वांशे चारितार्थ्यविरहात्तदसङ्गतिरेवेति चेत्सत्यम् । यदागमा इति न्यायेन निर्दिश्यमानानुपूर्व्यनतिदेशेन हि तद्विषयस्य निर्दिश्यमान-

लब्धस्य च । तेन सुपद उदस्यादित्यादिसिद्धिः ॥ अनया च स्वस्वनिमित्तसन्निधापितानामलोन्त्यस्येत्यादीनां समावेश एव न बाध्य-

त्वाभाव इति सिद्धान्तः । प्रकृते तु योन्तादिवद्भावप्रयुक्तस्तदतिदेशस्स एव निरुक्तज्ञापकतां निर्वहतीत्याहुः । नन्वेवमपि तदोरिति सूत्रस्थशेखरासङ्गतिः । तत्र हि तोरिति तु नोक्तम् । अनेष इत्यादौ नस्याप्यापत्तेरित्युक्तम् । यदि च यदागमन्यायगोचरस्य निर्दिश्यमानत्वाभावः । तर्हि कथं नुटस्सत्वापादनं तत्सहितस्य निर्दिश्यमानत्वाभावादिति चेन्न । विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभावे ऽपि आद्यन्तौ टकितावित्येतच्छास्त्रबोधितस्य तादृशत्यदाद्यवयवत्वस्य तत्राव्याघातात् । अत एव चलीक्लृप्यतइत्यादौ रीको रेफस्य लत्वसिद्धिः । उदस्थादित्यादौ तु निर्दिश्यमानस्याटा व्यवधानाददोषः । स्वावयवस्य व्यवधायकत्वाभाव इति प्रवादस्य तु स्वत्वेनाभिमतो यस्तदानुपूर्वीघटकस्य स्वव्यवधायकत्वाभाव इत्येवार्थः तदिदमभिसन्धाय पादः पदिति सूत्रे भाष्ये प्रकृतपरिभाषोदाहरणत्वेनोपदर्शितेषु सर्वस्यै इत्यादिषु यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य निर्दिश्यमानस्यागमेन व्यवधानादिति तत्र तत्र समाहितम् । विभाषेट इति सूत्रस्थमिटः परत्वेन षीध्वमादयो न विशेष्यन्ते अवयवावयविनोः पौर्वापर्यासम्भवादिति तु चिन्त्यमेव । निर्दिश्यमानषीध्वमादेरिडवधिकपरत्वस्याबाधितत्वादित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ॥ नन्वेवमपि निर्दिश्यमानपदस्यावृत्तिमन्तरेणैकेनैव वाक्येन साक्षात्परम्परासाधारण्येनानया परिभाषया निर्दिश्यमानस्यादेशसम्बन्धो बोध्यतइत्यभ्युपगमो यदि तदा अवयवषष्ठीविषये चरितार्थाया: प्रकृतपरिभाषायास्सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादौ चरितार्थेनालोन्त्यस्येत्यनेन परत्वाद्बाधाद्विशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तृक्विपि द्विच्छब्दे तान्तस्यानिर्दिश्यमानस्यापि त्यदाद्यत्वप्रसङ्गस्तथा सनलिटोर्जेरित्यादौ सावकाशेनादेः परस्येत्यनेन परत्वाद् बाधादुदस्थादित्यत्र पूर्वसवर्णो दुर्वार इत्यत आह अनया चेति ॥ विरो-

धाभावादिति । पदार्थसमन्वयकालएव पदोपस्थापनेन पदैकवाक्यतया विध्युपकाराय प्रवर्तमाना हि प्रकृतपरिभाषा वाक्यार्थबोधोत्तरं वाक्यैकवाक्यतया नियमेन स्थानिविशेषनिर्णयात्मने विध्युपकाराय प्रवर्तमानाश्चालोन्त्यस्येत्यादय इति विभिन्नकालप्रवृत्तिकत्वात्कथं विरोधः । असति विरोधे कथं बाध्यबाधकभावः । तस्मात्त्यदादीनाम इत्यादौ त्यदाद्यन्ताङ्गावयवीभूतानां निर्दिश्यमानानामकारो भवन्नन्त्यस्य भवतीत्येवं समावेश एवेति भावः । नन्वेवमुपजीव्यत्वादलोन्त्यस्येत्यादिभिरस्यास्साचादेव सम्बन्धो ऽस्तु । प्रकृतपरिभाषासम्बद्धाभिश्चालोन्त्यस्येत्यादिभिस्त्यदाद्यन्तानामकारो भवन्निर्दिश्यमानान्त्यस्य भवतीत्येवं सकृदेव विध्युपकार इत्यपरमनुकूलमित्यत आह । नाप्यङ्गाङ्गिभाव इति । परार्थत्वेनेति । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेनेति भावः । सति त्वङ्गाङ्गिभावे अलोन्त्यस्यादेः परस्येत्यनयोरनिर्दिश्यमानप्रदेशेष्वप्रवृत्त्यापत्तिः । ननु सत्यपि समावेशे पादः पदित्यादौ अनेकाल्सूचैकवाक्यतया पाच्छब्दान्ताङ्गावयवस्य निर्दिश्यमानस्य पदादेशो भवन् सर्वस्य भवतीत्यर्थे सर्वशब्दस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नपरतया तदन्तस्याप्यादेशो दुर्वार इत्यत आह । अनेकालिति । एतत्परिभाषाबोधित एवेति । एतद्विषयकत्वेनोपप्लुतनिर्दिश्यमानांशस्य नैष्फल्यमेवात्र हेतुः । एतद्बाधकाविति । प्रकृतपरिभाषाया अवयवषष्ठीविषये चारितार्थ्यादनिर्दिश्यमानांशे सावकाशयोस्तयोः परत्वं बाधप्रयोजकम् । भिन्नकालप्रवृत्तिकयोरपि पौर्वापर्यं बाधप्रयोजकत्वेन दृष्टम् । आदिवृद्धेरन्त्योपधावृद्ध्योश्चेति भावः । उदस्थादिति सूचविषये इति । उदस्थादित्येतदुदाहरणविषयकं यत्सूचं उदः स्थास्तम्भो-

बाधकभावो विरोधाभावात् । नाप्यङ्गाङ्गिभावः । उभयोरपि परार्थत्वेन तदयोगात् । अनेकाल्शिदिति सूत्रे सर्वश्चैतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते । यत्त्वादेः परस्य अलोन्त्यस्येत्येतावेतद्बाधकाविति । तन्न । उदः स्थादिति सूत्रविषये अस्याः पादः पदिति सूत्रे भाष्ये सञ्चारितत्वात् । नाप्येतयोरियं बाधिका । तयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । इति

रिति तद्रूपे आदेः परस्येत्येतत्परिभाषाया विषये इत्यर्थः । ननु निर्दिश्यमानपदस्यावृत्तिवशादर्थद्वये पृथगेव व्यापार इत्यभ्युपगमे स्थानषष्ठ्यन्तनिर्दिश्यमानांशस्यालोन्त्यस्येत्याद्यप्रयोग्ये क्वापि चारितार्थ्याभावात्सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायेन प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनमिव परिभाषेयं तयोर्बाधिका स्यादित्याशङ्क्य परिहरति । नाप्येतयोरिति । निर्विषयत्वप्रसङ्गादिति । ननु सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यादावुपस्थितस्येक्पदस्य श्रुतत्वाभावात्तद्बोध्यानां न निर्दिश्यमानत्वम् । सन्लिटोर्जेरित्यादौ उपस्थितपरशब्दबोध्यो ऽपि तादृश एव । ततश्च कथमनयोर्निर्विषयत्वमिति चेदत्राहुः । न भूसुधियोरिति ज्ञापकेन ग्राहकशास्त्रविषयाणामविशेषेण निर्दिश्यमानत्वमितीक्पदबोध्यानामस्त्येव तत्त्वम् । अत एवेको यणचीत्यादावपि न क्षतिः । सन्लिटोरित्यत्रापि मण्डूकानुवृत्त्या चजोरित्यस्य सम्बन्धः । किं च तावन्मात्रफलकत्वे तत्रैवादेरिति ब्रूयात् । क्विन्प्रत्ययस्य कुरित्यत्र पदान्तग्रहणं सम्बध्यतएव । अन्यत्र स्थानी निर्दिष्ट एवेति क्व तयोर्विषयः । सिद्धान्ते तु झ्यन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईत् । त्यदादीनाम इत्यादिभिराद्यन्तयोरेवादेशप्रवृत्त्यर्थमावश्यक्यौ ते इति । वस्तुतो निर्विषयत्वं न समावेशसाधको हेतुः । तस्योभयसाधारणतया पर्यायतााया अपि सुवचत्वात् । तस्मादिह समावेशे पादः पदिति सूत्रस्थं प्रागुक्तं भाष्यमेव शरणमिति प्रामाणिकः पन्थाः । तदेतद्ध्वनयन्नाह कैयट इति । ति विंशतेरित्यत्र तु सूत्रारम्भादेव अलोन्त्यपरिभाषाया निवृत्तिः । तिग्रहणाच्च सर्वादेशताया इति निर्दिश्यमानस्यैव लोपप्रवृत्तावनुपयोग एव निर्दिश्यमानपरिभाषाया इत्यपि तत्रैव कैयटः । स्यादेतत् । प्रकृतपरिभाषाया अलो-

न्त्यस्येत्यनया समावेशे यदुक्तमलोन्त्यसूत्रे शेखरे "अल इति किम्, अन्त्यस्य पदस्य मा भूत् स्वनडुद्भ्या"मिति; तद्विरुध्येत। समावेशे सत्यनडुच्छब्दान्तपदावयवस्य निर्दिश्यमानस्य दकारो भवन्नन्त्यस्य भवतीत्यर्थे हकारस्यैव तत्प्रवृत्त्या दोषाभावात्। न च व्यपदेशिवद्भावेनान्त्यत्वं स्वतो निर्दिश्यमानत्वं चेत्यनडुच्छब्दात्मकस्य पदस्यैव तत्प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तथा सति केवले ऽप्यनुडुद्भ्यामित्यत्र दोषसम्भवेन तदन्तपर्यन्तानुधावनप्रयासवैफल्यापत्तेः। न च मुख्यान्त्यसम्भवे परिभाषायां गौणान्त्यग्रहणस्यायुक्तत्वात्सामानाधिकरण्यानुरोधाच्च समुदायनिरूपितान्त्यत्ववतो निर्दिश्यमानस्यानडुच्छब्दस्यैव तत्प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम्। वाक्यैकवाक्यताया एव तत्र निरूढतया निर्दिश्यमानस्यादेशो भवन्नन्त्यस्येत्युक्ते प्रत्यासत्त्या निर्दिश्यमाननिरूपितान्त्यत्ववतो ग्रहीतुमौचित्येन तत्र मुख्यत्वसामानाधिकरण्ययोर्दुर्वचत्वात् इति चेत्सत्यम्। अल इत्यस्याभावे निर्दिश्यमानान्त्यस्य उहशब्दस्य स्यादित्याशयादविरोधः। न चानसो ऽश्चेति विहितक्विप्प्रत्ययान्तेन उहशब्देन गतिकारकेत्यादिसिद्धान्तवशात्सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव समासे तस्य पदसंज्ञाया दुर्वचत्वात् पदस्य मा भूदित्युक्तिरसङ्गतैवेति वाच्यम्। पदशब्देनार्थवद्वर्णसंघातस्य विवक्षितत्वेनादोषात्। प्रक्रियानिर्वाहाय कल्पितार्थवत्ता हि तत्रापि सुलभा। कथमन्यथा स्वनडुद्भ्यामित्यत्रानडुच्छब्दस्य वा पदत्वमुत्तरपदत्वे चेति

तिविंशतीति सूत्रे कैयटः। अकज्विषये नायं न्यायः। स्थानिवद्भावेनेव तन्मध्यपतितन्यायेन तद्बुद्ध्येव कार्यजननात्। इयं चावयवषष्ठीविषये ऽपि। अत एव तदोस्सस्साविति सत्वमतिस्य इत्यत्रोपसर्गतकारस्य न। निर्दिश्यमानयुष्मदस्मदाद्यवयवमपर्यन्तस्यैव यूयादयो न त्वतियूयमित्यादौ सोपसर्गावयवमपर्यन्तस्येति बोध्यम्। पादः पदिति सूत्रे षष्ठी स्थानेयोगेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२ ॥

निषेधात्। यद्यपि केवलानडुच्छब्दएव निरुक्तरीत्या दोषसम्भवेन तदन्तपर्यन्तानुधावनवैफल्यं तदवस्थमेव तथा ऽपि समावेशस्फूर्त्यर्थमेव तथा प्रदर्शनमिति वदन्ति। ननु तन्मध्यपतितन्यायगोचरस्य निर्दिश्यमानत्वे हुझल्भ्य इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र हि भिन्धकीत्यत्राकचि कृते निर्दिश्यमानस्य हेरभावाद्धित्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य परत्वाद्धित्वमित्यादिना समाहितम्। यदि च तस्य निर्दिश्यमानत्वाभावस्तर्हि त्यदादिसूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र हि कादेशः खल्ववश्यं वक्तव्यः। साकच्कार्थमित्युक्तम्। ततश्च किमत्र न्याय्यमत आह। अकज्विषये नायमिति। तद्बुद्ध्येवेति। तन्मध्यपतितन्यायेन निर्दिश्यमानत्वस्याप्यतिदेशः। तत्र च त्यदादिसूत्रस्थमुपदर्शितमेव भाष्यं मानम्। हुझल्भ्य इति सूत्रस्थं तु भाष्यमेकदेशिन एव। अन्तरङ्गत्वात्प्राप्तस्य परत्वेन बाधायोगादिति स्पष्टमेव तद्विदामित्याशयः। अत एव नेदमदसोरकोरिति ककारवत्पर्युदासस्य तादृशन्यायज्ञापकत्वोपपादनपरयेनविधिसूत्रस्थभाष्यमप्युपपद्यते। अन्यथा साकच्कयोरिदमदसोर्निर्दिश्यमानत्वाभावेन त्यदाद्यत्वाप्राप्त्या स्वांशे चारितार्थ्यायोगात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वेत्यंशस्य फलमाह। इयं चेति। अतिस्य इति। अनन्त्यविकारपरिभाषया तु नात्र निर्वाहः। अन्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानएव प्रवृत्तेरिति द्रष्टव्यम्। अवयवषष्ठीविषये प्रवृत्तौ बीजमाह। पादः पदित्यादि। भाष्ये स्पष्टेति। अतिस्यस्सुपद इत्याद्युभयविधोदाहरणप्रदर्शनादर्थद्वयपरत्वेनेयं परिभाषा भाष्ये स्पष्टेत्यर्थः। निर्दिश्यमानावयवस्थानेन युष्मदादित्येव निर्दिश्यमानस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन निर्दिश्यमानावयवतया निर्वाहे निर्दि-

श्यमानस्थानेन युज्यतइत्यंशो नातीवोपयुज्यते निर्दिश्यमानावयवरूपमेव वेत्येवकारं पठन्नुपाध्यायो ऽप्यमुमर्थमभिप्रैतीत्याहुः। केचित्तु स्थान्यादेशभावतात्पर्यविषयभूते विधावुद्देश्यत्वेन साक्षादुच्चार्यमाण एवेह निर्दिश्यमानपदार्थः। तृज्वत्क्रोष्टुरित्यादेरतिदेशरूपत्वेन वाच्यवृत्त्या स्थान्यादेशभावबोधकत्वाभावे ऽपि तात्पर्यविषयताया अव्याघातात् प्रियक्रोष्ट्रेत्यादिसिद्धिः। येन विधिशास्त्रबोधितस्य यदागमन्यायलब्धस्य च साक्षादुच्चारणाभावान्न निर्दिश्यमानताप्रसङ्गः। हयवरट्सूत्रस्थं च भाष्यमन्तग्रहणसहसंबद्धस्यैव पदाधिकारस्याच संबन्धात्पदान्ते वर्तमानस्य विसर्जनीयस्येत्यर्थः। यद्वा पदाधिकारस्यान्यत्र प्रायेणावयवषष्ठ्यन्तताया अपि क्लृप्तया प्रकृते ऽपि पदावयवस्य विसर्जनीयस्येत्यर्थः। मा ऽस्तु वा पदाधिकारो मण्डूकानुवृत्तेरपि बहुशो दर्शनादित्यनेकधा नास्त्यलोन्त्यपरिभाषाया उपयोगः। यस्य षष्ठ्या निर्देशस्तस्यैवादेश इत्यभिप्रायकं न तु प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तितात्पर्यकम्। उक्तप्रकारेण नियमाभावान्नियमकारिण्याः परिभाषायाः प्रवृत्त्ययोगात्। इत्थमेव धात्वादिसंज्ञादिविषयस्य निर्दिश्यमानत्वाभावे ऽपि न क्षतिः। तन्मध्यपतितलिङ्गविशिष्टपरिभाषाभ्यां च तत्तद्भाष्यप्रामाण्यात् स्थानिवत्सूत्रेणेव निर्दिश्यमानताया अप्यतिदेश इत्यदोषः। अवयवषष्ठीविषये तु नास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः। प्रदेशेषु स्थानिसमर्पकस्यैव परिभाषोपस्थापकतया स्वोपस्थापकसामानाधिकरण्यानुरोधेन स्थानषष्ठीविषयताया एव युक्तत्वात्। परिभाषाया आवृत्तिवशेनार्थद्वयपरत्वाश्रयणेनोभयविषयकत्वमिति चायुक्तमेव गौरवात्। तदोस्सस्सावित्यादौ तु लक्ष्यानुसारिणा वैयधिकरण्यान्वयेनैव निर्वाहोक्तस्य त्यदादीनां तदोस्सकार इति। पादः पदित्यादौ च सर्वस्यै इत्यादौ स्मायादिवारणार्थं प्रपठ्येत्यादौ तदन्तस्य ल्यब्वारणार्थं चावश्यस्वीकर्तव्यया प्रकृतपरिभाषयैव सामानाधिकरण्येनोपपत्तौ जघन्यस्य वैयधिकरण्यस्यायुक्तता निमित्तसन्निधानाभावश्चेति सुपद इत्यादेर्नैतदुदाहरणत्वप्रदर्शनपरभाष्यासङ्गतिः। तस्मादवयवषष्ठीविषये प्रकृतपरिभाषाविषयत्वोपपादनं भाष्यस्थमेकदेशिवाद एवेति पादः पदिति सूत्रस्थकैयटात्प्रतीयते। एवं चानुवर्तमानत्यदादिपदबोध्यानामनिर्दिश्यमानत्वे ऽप्यतिस इत्यादावभीष्टसिद्धिरिति वदन्ति॥

ननु चेतेत्यादौ ह्रस्वस्येकारस्य प्रमाणत आन्तरतम्यादकारो ऽपि स्यादत आह। यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः॥

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः॥

उक्तपरिभाषा स्थानिप्रयुक्तमनिष्टं वारयतीयं तु आदेशकृतमित्यनयोस्सङ्गतिः। तदाह ननु चेतेत्यादि। अकारो ऽपीति। स्थानेन्तरतम इत्यत्र प्रथमान्त एव पाठो न तु सप्तम्यन्तः। अन्यथा स्थानिन्यन्तरतमे भवत्यादेश इत्यर्थे विसदृशस्थानिव्यावृत्ताविको यणचीत्यनेन दीर्घाणामादेशानापत्तिः। नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य त्वादिभ्य इत्यादिनिर्देशानां तद्दोषनिवारणोपायत्वेनाभ्युपगमे च प्रथमान्तपाठसाधकत्वमेव तस्य युक्तं लाघवात्। तस्माद्विसदृशादेशनिवर्तनार्थमेवेदं सूत्र,मस्यां चावस्थायां स्थानिनिरूपितान्तर्यस्य एङ्काराेभयसाधारणत्वेन पाक्षिक एवात्राकारप्रसङ्ग इति भावः। यादृशादेशविषये स्थानतद्भिन्नप्रयोज्यमनेकविधं स्थानिनिरूपितमान्तर्यमादेशप्रवर्तकतया प्रसक्तं तत्र स्थानप्रयोज्यमान्तर्यं बलीय इति परिभाषार्थः। बलीयस्त्वं च अन्यानपेक्षस्थानप्रयोज्यस्वप्रयुक्तकार्यनिर्वाहकत्वेन। ननु स्थानकृतान्तर्यस्य स्वातन्त्र्येणादेशप्रवर्तकत्वे वाग्घरिरित्यादौ जायमानश्चतुर्थवदन्यो ऽपि स्यात्। एवं हो हन्तेरिति कुत्वविषये ऽपि दोष एवेति चेत्सत्यम्। संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्ण इत्येचो ऽयवायाव इत्येतद्विषयकयथासंख्यसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन यत्र स्थानकृतान्तर्यव्यधिकरणस्यैव गुणादिकृतान्तर्यस्य कार्यप्रवर्तकत्वेन प्रसक्तिस्तत्रैवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरित्यभ्युपगम्यते वाग्घरिरित्यादौ स्थानकृतान्तर्यसमानाधिकरणस्यैव गुणकृतान्तर्यस्य प्रसक्तिरिति न तत्र स्थानकृतान्तर्यस्य प्राबल्यमनया बोध्यतइति न दोषः। स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमिति। उक्तचितया-

तिरिक्तस्सादृश्यप्रयोजको वर्णगतो धर्म इह गुणपदार्थः । न तु बाह्यप्रयत्नमात्रम् । एतेनानान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमित्युर-
गपर इति सूत्रभाष्योदीरितस्यानान्तर्यस्याधिकस्य सत्त्वादुक्तपरिगणनमयुक्तमित्यपास्तम् । एकदेशानुवृत्त्येति । एकदे-
शस्यानुवृत्तिर्यया स्वरितत्वप्रतिज्ञया तयेत्यर्थः । वाक्यभेदेनेति । तत्र प्रथमे वाक्ये तमबर्थस्याविवक्षा । द्वितीये च
स्थानपदं ताल्वादिस्थानपरं सामर्थ्यादिति बोध्यम् । सति सम्भवे इति । स्थानकृतस्य गुणादिकृतस्य चान्तर्यस्य
परस्परवैयधिकरण्येन यत्र कार्यसमर्पकत्वं तत्रेत्यर्थः । इदं च पूर्ववाक्यवैयर्थ्याल्लभ्यते । इत्यर्थकमिति । सम्पद्यतइति
शेषः । अतो न विपरिणमय्येति ल्यबन्तस्यानुपपत्तिः । नन्वनेकेषामान्तर्यनिरूपकाणां प्रमाणसिद्धत्वे तत्तदान्तर्यप्रयुक्त-
कार्यसमर्पणाय सूत्रस्योपयोगाद्वाक्यभेदेनोक्तार्थसिद्धिरिति वक्तुं युक्तम् । तदभावे च कथं वाक्यभेद इत्यत आह ।
तमब्ग्रहणमेवेति । ननु विना ऽपि वाक्यभेदं स्थानेन यो ऽन्तरतमस्स भवतीत्यर्थकतया स्थानकृतान्तर्यस्यैवान्यूना-
नतिरिक्तत्वरूपातिशयलाभाय तमब्ग्रहणं भविष्यति लाकृतिरित्यादौ वकारव्यावृत्तिः फलमान्तर्यस्यादेशसमर्पकत्वम-
न्यथैव सिद्धम् । न च यथासंख्यविज्ञानादिको यणचीत्यत्र वकारव्यावृत्तौ नैव तत्फलमिति वाच्यम् । तथा सति साव-
र्ण्यवशादृकारलृकाराभ्यां परस्परग्रहणेनादेशव्यत्यासस्य दुर्वारत्वात् । किं च हरीणां गुरूणामित्यादौ दीर्घविधानेन
प्राप्तस्यैकारादेर्वारणमपि फलं ततश्चानेकविधान्तर्यसत्तायां न प्रामाण्यसम्भवस्तमप्प्रत्ययस्येत्ययुक्त एव तन्मूलको
वाक्यभेद इति चेन्मैवम् । अन्तरेणापि तमब्ग्रहणं स्थानेन्तर इत्युक्तावप्यस्यामवस्थायां स्थानग्रहणसामर्थ्यादेव अन्यू-

**अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाणकृतम् । अत्र मानं षष्ठी स्थानेयोगेत्यत
एकदेशानुवृत्त्या स्थानेग्रहणे अनुवर्तमाने पुनः स्थाने ऽन्तरतम इति
सूत्रे स्थानेग्रहणमेव । तद्धि तृतीयया विपरिणमय्य वाक्यभेदेन
स्थानिनः प्रसङ्गे जायमानस्सति सम्भवे स्थानत एवान्तरतम इत्य-
र्थकम् । तमब्ग्रहणमेवानेकविधान्तर्यसत्तागमकम् । स्थानतः स्थाने-
नेत्यर्थः । तत्र स्थानत आन्तर्यमिको यणचीत्यादौ प्रद्धिमेव । अर्थतः
पद्धन्नित्यादौ । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति सिद्धान्तात् तद-
र्थाभिधानसमर्थो यस्स तस्यादेश इति तत्समानार्थतत्समानवर्णपा-**

नानतिरिक्तत्वरूपातिशयविशिष्टताल्वादिकृतमेवान्तर्यमित्यर्थस्य सुलभतया प्रागुक्तदोषनिवारणसम्भवादवशिष्टन्तमब्ग्रह-
णमभीष्टसाधकमेवेत्याशयात् । किञ्चान्यूनानतिरिक्तस्थानकस्यादेशस्य सम्भवे तद्विधानेन चरितार्थस्य शास्त्रस्य न्यूनाधि-
कस्थानकस्याप्यादेशस्य विधायकत्वे मानाभावाच्चेति दिक् ॥ पूर्ववाक्यफलं क्रमेणोदाहरति । तत्रेत्यादि । प्रसिद्धमे-
वेति । यदि च तत्र स्वमते यथासंख्यसूत्रेणैव निर्वाहः । परस्परसावर्ण्यप्रयुक्तादेशव्यत्यासस्तु तदीयसावर्ण्यानित्यत्वे-
नाक्षरसमाम्नायिकलृकारोपदेशज्ञापितेनैव भवतीति सिद्धान्तितम् । अतः कथमिको यणचीत्यस्यैतदुदाहरणत्वमित्युच्यते
तर्ह्योदिपदग्राह्येष्वकस्सवर्णे दीर्घ इत्यादिषु फलं द्रष्टव्यम् । पद्धन्न इत्यादाविति । नन्वत्र स्थानिनामनुच्चारणात् आदे-
शनिरूपितान्तर्यवतां स्थानिनामेव व्यावर्तनीयतया विसदृशादेशव्यावर्तनार्थं प्रथमान्तपाठे कथमस्योदाहरणत्वं तत्राह ।
स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्येत्यादि ॥ अयं भावः । आन्तर्यस्य स्थान्यादेशभावप्रयोजकत्वमूलक एव ह्ययं सिद्धान्तः ।
तथादेशेषु स्थान्यर्थाभिधायकत्वग्रहे तत्स्थानिषु तदर्थाभिधायकत्वस्य तुल्यवित्तिवेद्यतया तद्ग्रहस्यापि सौलभ्यात्पदा-

द्यादेशैरनुमीयमानाः स्थानिनो ऽप्यादेशसमानार्थकाः पदादयो लभ्यन्ते इत्यादेशास्सदृशा एव भवन्ति । यदि च स्थान्यादेशभावप्रयोजकत्वमर्थकृतान्तर्यस्य न स्यात्तर्ह्यसमानार्थकानामपि स्थानिनामाक्षेपः स्यादिति विसदृशा अप्यादेशा भवेयुरतस्तन्निवृत्तिप्रयोजकत्वमस्याः परिभाषाया इति । तदाह तत्समानार्थेति । नन्वर्थस्यैवेह व्यवस्थापकत्वे चरणशब्दस्यापि पदादेशापत्तौ पदङ्घ्रिश्चरणो ऽस्त्रियामिति कोशात्तस्य द्विलिङ्गतया चरणानीतिवत्पन्दीत्यस्याप्यापत्तिः । न च स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतया नपुंसकत्वविशिष्टार्थाभिधानसामर्थ्याभावादेव न तादृशस्य चरणशब्दस्य पदादेश इति वाच्यम् । एवमपि रात्रिशब्दस्य निशादेशे तस्मिन् परतो रूपरात्रीत्यहन्शब्दस्य रुत्वापत्तेः । न च नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति सूत्रस्थभाष्यपर्यालोचनया रात्रेति समासान्तघटितस्यैव पाठान्नायं दोष इति वाच्यम् । एवमपि मुखशब्दस्यासन्नादेशे तस्य मुखं स्वाङ्गमिति बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वे गौरास्न इत्यादौ उदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तेः । तथा अम्भश्शब्दस्योदन्नादेशे ओजस्सहोऽम्भस्तमसस्तृतीयाया इत्यम्भसा कृतमित्यत्रेव उदन्नाकृतमित्यत्राप्यलुक्प्रसङ्ग इत्यत आह । तत्समानवर्णेति । तत्त्वं च तदवयवीभूतवर्णजनकस्थानजन्यवर्णावयवकत्वम् । एवं च स्थानत आन्तर्यस्यापि सहायतया कार्यसमर्पकत्वे सम्भवति तदुपेक्षायां मानाभाव इत्याशयः । ननु पादादीनां पदादीनां च सार्वत्रिकत्वेन प्रयोगविषयतायाः प्रसक्तौ नियतप्रयोगलाभार्थमेवेदं सूत्रं न तु स्थान्यादेशभावबोधनार्थमिति प्रकृतसूत्रे भाष्यकृता सिद्धान्तितं ततश्च कथमिदमुदाहरणमत आह । तृज्वत्क्रोष्टुरिति । इदमपि प्रयोगनियमार्थमेव सूत्रमित्याग्रहे तु पुंवद्भावविषये वातण्ड्ययुवतिर्दारदवृन्दारिकेत्यादीन्युदाहरणानि द्रष्टव्यानि । गुणतो वाग्घरिरित्यादाविति । आभ्यन्तरप्रयत्नस्याप्यत्र बाह्यप्रयत्नवद्गुणत्वेनाभिमतत्वाद्विवृताघोषस्य महाप्राणस्य सस्य तादृश एव षकार इत्यादेर्नासङ्गतिः । प्रमाणतो ऽद-

दादीनां ते ॥ तृज्वत् क्रोष्टुरिति च । गुणतो वाग्घरिरित्यादौ । प्रमाणतो ऽदसोसेरित्यादौ । स्थाने ऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १३ ॥

ननु प्रोढवानित्यत्र प्रादूहोढेति वृद्धिस्स्यादत आह । अर्थवद्ग्रहणे

सोसेरिति । अत्र द्विमात्रिकभिन्नत्वमेव ह्रस्वव्यञ्जनयोरान्तर्यमिति प्रतीयते । के चित्तु कवयः कविभिरित्यादिभाष्यकारोदीरितलोकदृष्टान्तबलादेव विसदृशादेशव्यावृत्तावारभ्यमाणं सूत्रमनावृत्तमेव प्रकृतमर्थं संगृह्णातीति न सूत्रावृत्तिमूलकवाक्यभेदस्योपयोगः । अनेकविधान्तर्यसत्तापि लोकत एव सिद्धा । न हि सादृश्यप्रयोजकानां धर्माणां शास्त्रैकसमधिगम्यता क्व चिद्दृष्टा । तस्मादिह तमब्ग्रहणमस्य सूत्रस्य नियामकतया स्थानव्यतिरिक्तानामान्तर्यप्रयोजकतानिवर्तकत्वभ्रमनिरासार्थमेव । किं च गुरोः स्थाने तत्कार्याचरणसमर्थ एव शिष्यो यथा याज्यकुलानि प्राप्नोति तद्वत् शब्दस्याप्यर्थविशेषप्रतिपादनायोच्चारणप्रसङ्गे विधीयमानो ऽपि शब्दस्तदर्थाभिधानसमर्थ एव भवतीति वस्तुस्थितिरेव । एवं च विसदृशार्थकादेशव्यावृत्तये प्रयत्नान्तरानुसरणं वृथैव । गुणशब्दस्त्विह वर्णवृत्तिधर्ममात्रपरः । स्थानं तु न तथेति तस्य पृथगुक्तिः । आभ्यन्तरप्रयत्ना अपि बाह्ययत्नवद्गुणेष्वारोपिता वर्णधर्मा एव । अनान्तर्यमपि आन्तर्यप्रयोजकस्थानराहित्यमेवेति न वर्णधर्माद्व्यतिरेकः । प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादेरपि तथात्वाविशेषाद्गुणत्वमेव । इत्थं च स्थानगुणकृतमेवान्तर्यमिति सारम् । ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन तु पृथगुक्तिरिति युक्तमित्याहुः ॥

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥

इत्थं स्थान्यादेशभावकृतस्यातिप्रसङ्गस्य वारणे निमित्तनिमित्तिभावकृतस्याप्यतिप्रसङ्गस्य वारणं क्रमप्राप्तमिति सूचयन्नवतारयति । ननु प्रोढवानित्यादि । वृद्धिस्स्यादिति । तथा गर्मुत्स्थानमित्यत्र उदः स्थेति पूर्वसवर्णश्च स्यादित्यपि बोध्यम् । अर्थविशिष्टस्य ग्रहणे सम्भवति तद्रहितस्य ग्रहणं नेति परिभाषार्थः । परिभाषासिद्धिं प्रदर्शयति ।

विशिष्टरूपोपादाने इति । वृत्तिनिरूपकतावच्छेदकीभूतानुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णसमूहात्मकशब्दस्वरूपोपादाने इति तदर्थः । मानाभावो ऽस्यां मूलमिति । अयं भावः । फलव्यापारयोर्धातूनामिव शब्दानां परस्परविशेषणविशेष्यभावानवगाहित्वरूपविशृङ्खलत्वोपहिता शक्तिरवश्यमभ्युपेया तथैकपदोपस्थाप्ययोरपि परस्परान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । पृथगुपस्थितयोश्च तयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचारः । लोके गामानयेत्यादौ गवादिशब्दप्रकारको ऽर्थविशेष्यकश्च बोधः । शब्दे समभिव्याहृतक्रियाकर्मत्वविरोधात् । गामाहेत्यादौ च शब्दविशेष्यको ऽर्थप्रकारकश्च सः । तादृशविरोधादेव अग्नेर्ढगित्यादौ शास्त्रे ऽप्यर्थे कार्यस्य बाधाच्छब्दविशेष्यको ऽर्थप्रकारकश्च बोधो भविष्यतीति सिद्धमिष्टम् । यद्वा शब्दप्रकारक एवार्थे शब्दानां शक्तिग्रहः । तदनुरोधादुपस्थिते शब्दविशिष्टे ऽर्थे तत्तत्कार्यविरोधाद्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनार्थविशिष्ट एव शब्दो लक्ष्यतइत्यभीष्टसिद्धिः । ततश्च सर्वथा लोकन्यायसिद्धैवैषा परिभाषा न त्वपूर्वेति । ननु सिद्धान्ते पदस्य वाक्यस्यैव वा ऽर्थवत्त्वं न तु तद्व्यतिरिक्तस्य, ततश्च प्रौढ इत्यत्रापि पदैकदेशभूतस्योढशब्दस्य क्तवतुप्रत्ययान्तोढवच्छब्दैकदेशादविलक्षणत्वेन कथमनया परिभाषया व्यवस्था स्यादत आह । अत्रार्थ इत्यादि । प्रक्रियानिर्वाहाय शास्त्रकारकल्पितौ यावन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां कल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादीनां यश्शास्त्रैकसमधिगम्योऽर्थश्शास्त्रीयः, यस्तु लोके विशिष्टपदजन्यप्रतीतिविषयः, तदुभयमप्यत्र गृह्यतइत्यर्थः । द्वितीयस्य फलं पदनिमित्तके कार्ये द्रष्टव्यम् । तत्र शास्त्रीयार्थग्रहणे बीजमाह । संख्याया अतिशदन्ताया इति भाष्ये इति । तत्र ह्यनेन न्यायेन तिश-

नानर्थकस्य॥ विशिष्टरूपोपादाने उपस्थितार्थस्य विशेषणतया ऽन्वयसम्भवे त्यागे मानाभावो ऽस्या मूलम्॥ अत्रार्थः कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयो ऽपि गृह्यतइति संख्याया अतिशदन्तेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। इयं च वर्णग्रहणेषु नेति लस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अत एव विशिष्टरूपोपादानविषयेति वृद्धाः। एतन्मूलकमेव येन विधिरित्यत्र

ब्दस्यार्थवतो ग्रहणमित्युक्तम् । नन्वेवं वृत्त्या यत्रान्वययोग्यस्यार्थस्योपस्थितिस्तत्रास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति लब्धम् । ततश्च वर्णमात्रोच्चारणे ऽप्यकारो वासुदेवस्स्यादित्यादिकोशबलात्तथाविधार्थोपस्थितेः सुवचत्वाद्विशिष्टरूपोपादानइत्यसङ्गतमत आह । इयं चेति ॥ लस्येति सूत्रे भाष्ये इति । तत्र हि लाति लुनातीत्यादौ तिबादिकमाशङ्क्य विहितविशेषणाश्रयणेन समाहितम् । वर्णग्रहणे ऽप्यस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तौ लुनात्यादिलकारस्यानर्थक्यादेव तदप्राप्तेस्तदसङ्गतिरेव । ततो विशिष्टरूपोपादानविषयत्वमस्यास्सिद्धमिति भावः । न भूसुधियोरिति निषेधो ऽप्यत्रार्थे प्रमाणम् । अर्थवतोरेवेकारोकारयोर्ग्रहणे हि निषेधो निरर्थक एव स्यात् । अत्रार्थे प्राचीनानां विप्रतिपत्तिरपि नेत्याह । अत एवेति । वृत्तिकारादयो वृद्धाः । कात्यायनानुकूल्यमत्रार्थे दर्शयति । एतन्मूलकमेवेति । वार्तिकमिति शेषः । यदि च वर्णग्रहणे ऽप्यस्याः प्रवृत्तिः स्यात्तर्हि अनर्थकेनेति विशेषणमसम्बद्धं स्यात् । अथास्याः परिभाषाया लोकसिद्धत्वनिर्वाहके पक्षद्वये ऽपि शब्दार्थयोरितरेतरालिङ्गितयोरेव सर्वत्र भाननियमाद् घटः कलश इत्येवं पर्याययोरपि सह प्रयोगापत्तिः । आनुपूर्वीविशेषवैशिष्ट्येनोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोर्भेदस्य सुवचत्वात् । यदि त्वानुपूर्वीव्यतिरिक्तकृत एव तयोर्भेदस्सामानाधिकरण्ये तन्त्रमनुभवानुरोधित्वात्कार्यकारणभावस्येति मन्यते, तदा क्लेशः । किं च शब्दानुभवानुरोधिनी शब्दशक्तिः, कारणस्य कार्यानुभवानुरोधेनैव कल्पनीयत्वात् । न हि लोके गामानयेत्यादौ शब्दप्रकारकत्वेनार्थभानं प्रसिद्धमनुकरणेषु वा तत्तदर्थप्रकारकत्वेन शब्दभानं क्वचित्प्रसिद्धं किं त्वेतादृशशक्तिनिर्णायकशाब्दिकसिद्धान्तवासनाव-

तामेव विलक्षणस्तथाविधानुभवः । न च शक्तिभ्रमादिप्रयुक्त एव लोके विशिष्टबोधाभाव इति वाच्यम् । लाघवात्परस्परानुपहितयोरेव शब्दार्थयोश्शक्तिर्विशिष्टबोधश्च शक्तिभ्रमाधीनो लाक्षणिको वेत्यस्यैव युक्तत्वात् । अपि च केवल एवार्थे शब्दानां शक्तिः । अनुकरणेष्वितिशब्दसमभिव्याहारे तदभावे वा भेदविवक्षायामनुकार्यानुकरणयोस्सादृश्याख्यसम्बन्धेनोपस्थितस्याप्यनुकार्यस्य शाब्दान्वयप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तथाभूतमर्थवत्त्वं प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तम् । क्षिय इत्यादिनिर्देशबलात् । अभेदविवक्षायां तु प्रत्यक्षेण गृहीतस्यैव शाब्दान्वयोपयोगित्वमुक्तरीतेरिति प्राचीनपरिशीलितमार्ग एव युक्तो लघुतरत्वादतः कथमस्याः परिभाषाया लोकसिद्धत्वमिति विप्रतिपन्नावाह । किं चेति । तत्र यदि शब्दार्थयोः पृथक् शक्तिरिति मतं, तर्ह्यनर्थकेऽपि शब्दे प्रसक्तस्य शास्त्रस्य अर्थविशिष्टएव प्रत्यर्थमपूर्वतया तत्र शक्तिनिर्णायकं लक्षणातात्पर्यकं वा । यदा तु केवल एवार्थेश्शब्दानां वाच्यः क्व चिच्छब्दप्रत्ययस्तु प्रयत्नलभ्य एवेति पक्षस्तदा तद्वाच्यार्थे बाधितस्य सामर्थ्यादविशेषेण तद्वाचकशब्दमात्रे प्रसक्तस्य उपात्तशब्द एवेति नियमार्थं स्वं रूपमित्येतच्छास्त्रमिति विवेकः । अत्रेदमवधेयम् । यदा तु पर्यायमात्रे प्रसक्तस्य प्रत्यासत्तिवशादेवोपात्तशब्दे प्रवृत्तिरिति सूत्रं प्रत्याख्यातं, तदा परिभाषासिद्धावपि सैव गतिः । सीरदेवादयस्तु ज्ञापकेनामुमर्थं साधयन्ति । तथा हि व्रश्चादिसूत्रे राजेः पृथक् भ्राजिग्रहणं ज्ञापकमस्यां परिभाषायाम् । अन्यथा राजिग्रहणेनैव वृत्तिनिरूपकतावच्छेदकत्वानापन्नतादृशानुपूर्व्याक्रान्तस्यापि भ्राजन्तर्गतस्य षत्वविधानसम्भवात्किं तेन । न च फणादिना राजिना साहचर्यात्तथाविधस्यैव भ्राजेर्ग्रहणार्थं तस्यावश्यकतया न ज्ञापकतासम्भव इति वाच्यम् । अस्यामवस्थायामफणादिभ्राजन्तर्गतस्यापि

भाष्ये पठ्यते । अलैवानर्थकेन तदन्तविधिरिति ॥ किं च स्वं रूपमिति शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिना अर्थो गृह्यते । रूपशब्देन स्वरूपं तदुभयं संज्ञि शब्दस्येति तदर्थः । तत्रार्थो न विशेष्यः । तत्र शास्त्रीयकार्यासम्भवात् । किं तु शब्दस्य विशेषणम् । एवं चार्थविशिष्टशा-

राजिग्रहणेन प्रसक्ततया फणादिमात्रग्राहकसाहचर्यस्य दुर्वचत्वात् । न च विपराभ्यामिति सूत्रादीरितिभाष्यरीत्या फणाद्योरेव तयोर्ग्रहणार्थं तद्भवतीति वाच्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे भ्राजभासेति सूत्रे भ्राजिग्रहणाकरणलाघवानुरोधेन फणादिव्यतिरिक्ते ऋकारातिरिक्तानुबन्धोच्चारणेन व्रश्चादिसूत्रे राजृ इति पाठेन च निर्वाहात् । न च राजृ इति पाठे इत्संज्ञकऋकारवतो धातोरित्यर्थे भ्राजवयवस्य राजेर्ग्रहणं दुर्लभमेव, ऋकारस्य समुदायानुबन्धत्वेन महिङो ङकारवदवयवानुबन्धत्वायोगादिति वाच्यम् । ऋकारोच्चारणमहिम्नैव तल्लाभसम्भवात् । न च व्रश्चादिसाहचर्यात्स्वतन्त्रस्य धातुसंज्ञावत एव ग्रहणान्न भ्राजन्तर्गतस्य तदभाववतो ग्रहणसम्भव इति वाच्यम् । तथा सति निर्दिश्यमानपरिभाषैकवाक्यतया धातुसंज्ञावतो निर्दिश्यमानस्य व्रश्चादेरित्यर्थे लावस्थायामडिति भाष्यसिद्धान्तादव्राष्टामयाष्टामित्यादावडागमसमवधाने केवलस्यातथात्वेन षत्वानापत्तेः । न च राजिग्रहणेनानर्थकस्य ग्रहणे ऽपि भ्राजन्तर्गतस्य तस्य विधीयमानष्कारादेशो नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरिति सर्वादेशः प्रसज्येतेति तद्वारणाय भ्राजिग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम् । अनेष इत्यादौ त्यदाद्यकारस्यान्त्यादेशत्वसिद्धये तादृशपरिभाषाया भाष्ये प्रत्याख्यानात्, सत्त्वे वा यत्रानर्थकमात्रग्रहणं तत्रैव तत्प्रवृत्तिस्वीकाराच्च । यत्तु विभ्राड्विभ्राडिति रूपद्वयं हि व्रश्चादिषु भ्राजिग्रहणेन साधनीयं तच्च भ्राशतेष्षत्वेन फणाद्यफणादिसाधारणतया भ्राजतेः कुत्वेन च विनैव षत्वविधौ भ्राजिग्रहणं सेत्स्यतीति ज्ञापितायामपि परिभाषायां स्वांशे चारितार्थ्यविरहान्न ज्ञापनसम्भवः । न च फणाद्यफणाद्योः क्विबन्तयोस्सह विवक्षायामेकस्य कुत्वमपरस्य षत्वमिति क्व चिद्विभक्तौ वैरूप्याज्जननीपरिच्छेत्तृवाचकयोर्मातृशब्दयोरिवैकशेषाप्रवृत्त्या विभ्राग्विभ्राजौ इति प्रयोगसिद्धिस्त-

त्फलमिति वाच्यम् । सरूपसूत्रदृष्ट्या कृत्वादीनां त्रैपादिकासिद्धत्वेन तत्कृतवैरूप्यस्यैकशेषप्रतिबन्धकत्वायोगात् । न च सामर्थ्यादसिद्धत्वबाध इति वाच्यम् । उभयोरपि समानार्थकत्वेन विरूपाणामपीत्यनेन तस्य दुर्वारत्वादिति वदन्ति । तदसत् । भ्राजा नाम श्लोकास्तानाचक्षाणो भ्राट्, भ्राजस्तेजस्तदाचक्षाणो वा भ्राट्, एवम्विधेषु षत्वार्थं तस्यावश्यकत्वात् । न चानयोरव्युत्पन्नत्वादेतदन्तर्गतस्य निरनुबन्धकतया सानुबन्धकस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् सानुबन्धकस्य स्वतन्त्रस्येह लाभार्थं राजिग्रहणं प्रदर्शितस्य भ्राजेर्ग्रहणार्थं भ्राजिग्रहणमिति द्वयोरपि सार्थक्यात् ज्ञापकत्वासम्भव इति वाच्यम् । तथा सति द्विवारं राजिग्रहणेनैव सिद्धे भ्राजिग्रहणं ज्ञापकमेव । ज्ञापितायां तु परिभाषायां राजानमाचष्टे राडित्यस्यार्थवतो ग्रहणेन कृतार्थतया द्वितीयराजिग्रहणेनापि निरुक्तभ्राजन्तर्गतस्यानर्थकस्य ग्रहणं न स्यादिति भ्राजिग्रहणसार्थक्यमपि सुवचमेवेत्याशयात् । तयोरभिधाने प्रमाणाभाव इति तु न शङ्क्यम् । सूत्रकारानुगृहीतस्य भ्राजिग्रहणस्यैव प्रमाणयितुं शक्यत्वात् । तस्मात्सम्भवत्येवेदं ज्ञापकं, परं तु न्यायसिद्धेर्थे ज्ञापकानुसरणक्लेशो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितमुपाध्यायेनेत्याहुः । केचित्तु परिभाषासिद्धेः प्राक् राजिग्रहणेन ध्राजयतेः क्विपि ध्राक्, व्राजयतेः क्विपि व्राक्, इत्यादावपि षत्वस्य प्राप्ततया भ्राजिग्रहणस्य तत्र नियामकताया अपि सुवचत्वान्न ज्ञापकतासम्भवः । प्रतिपदोक्तत्वं त्ववयवमात्रे न कुत्रापि प्रसिध्यतीत्युपाध्यायाशयमुत्पश्यन्ति ॥

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः ॥

ब्दसंज्ञीति फलितं तेनैषा परिभाषा सिद्धेति भाष्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रान्महत इत्यात्वापत्तिरत आह ॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः ॥

अर्थोपस्थितिनिमित्तकत्वसाम्यमपवादापवादभाव एव वाऽत्र सङ्गतिरिति ध्वनयन्नवतारयति । नन्वेवमपीति । अनर्थकव्यावृत्तावपीत्यर्थः । आत्वापत्तिरिति । महद्भूत इत्यत्र महच्छब्दश्च्विप्रत्ययान्ततया गौणार्थाभिधायी । तथा हि । कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्तरि च्विप्रत्ययो विधीयते । सम्पद्यकर्तरीति षष्ठीतत्पुरुषः । सम्पद्यसम्पत्तिः । निपातनाद्भावे शप्रत्ययः । अन्यथाभवनं तदर्थः । विकार इति यावत् । स चेहारोपितो विवक्षणीयः । तदुक्तं कात्यायनेन । अभूततद्भाव इति वक्तव्यमिति । यो वस्तुतो येन रूपेणाभूतस्तस्य अयथार्थेन तेन रूपेण भवनमभूततद्भावः । न तु वस्तुतस्तेन रूपेण भवनम् । तथा सति वस्तुभूतप्रकृतिविकृतिभावस्यैव पर्यवसन्नतया सम्पद्यकर्तरीति सौत्रेणैव तल्लाभसम्भवादभूततद्भाव इति वार्तिकारम्भस्य वैफल्यापत्तेः । स्पष्टं चेदमुद्योते । कर्तृपदमाश्रयपरं, ततश्च समभिव्याहृतकृभ्वाद्यर्थक्रियान्वये सत्यारोपितविकारप्रकारकप्रवृत्तिविशेष्यकप्रतीतिजनकाद्विकृतिवाचकाच्च्विरिति फलितोऽर्थः । अत एव कारणीभूतो दण्डः कार्यीभूतो घट इत्यादयो न प्रयोगा इति वृद्धाः । एतदेवाभिप्रेत्य आत्सूत्रादौ भाष्ये च्व्यन्तार्थो गौण इति व्यवह्रियते । ननु च्विप्रत्ययस्य कृभ्वाद्यर्थक्रियायोगनिमित्ततया तदर्थस्य क्रियायामेवान्वयो न्याय्यः । अत एव क्रियायोगनिबन्धनगतिसंज्ञाप्रयुक्ताः पिण्डीभूय सङ्घीभूयेत्यादयः प्रयोगाः । ततश्च महद्भूत इत्यत्र महच्छब्दस्य प्रधानभूतक्तप्रत्ययार्थानन्वयित्वात्समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वप्रयुक्तस्यात्वस्याप्राप्तेर्नायमेतत्परिभाषाविषय इति चेन्न । महच्छब्दार्थस्य स्वकर्तृकत्वसम्बन्धेन भवनक्रियायामेवान्वयेऽपि तस्य क्तप्रत्ययार्थादनतिरिक्तत्वेन वस्तुभूतसामानाधिकरण्यस्य सुवचतया तन्निमित्तकात्वप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । पूर्वोत्तरपदप्रतिपाद्ययोस्सामानाधिकरण्येनान्वय एव तु न तन्निमित्तमिति वक्तुं शक्यम् । महान्तमात्मानं मन्यते महामानीत्यादावात्वासिद्धिप्रसङ्गात् । यद्यपि निपातानां द्योतकतासिद्धान्ताच्च्व्यन्तस्यापि सैव रीतिरर्धजरतीयताया अयुक्तत्वात् इत्युच्यते । तदाऽप्येकार्थबोधकत्वरूपं सामा-

नाधिकरण्यं सुवचमेव । द्योत्येनैवार्थेनार्थवत्त्वमपि निर्विवादम् । अत एव नमस्करोति देवानित्यत्र उपपदविभक्तेरिति न्यायेन चतुर्थीवारणमाकरे स्पष्टम् । किं च भूतपूर्वगत्यधीनमप्यर्थवत्त्वमर्थवत्परिभाषाविषयः । अत एव महानसमहारथादावत्यन्तरूढेषु जहत्स्वार्थतया वृत्तिघटकस्यानर्थक्येऽप्यात्वप्रवृत्तिरिति दिक् । अथ प्रकृतिविकृतिभावस्थले विकृतेरेव समभिव्याहृतक्रियाकर्तृत्वं दृश्यते । एको वृक्षः पञ्च नौका भवन्ति, सुवर्णम् कुण्डले भवत, इत्यादौ । ततश्चात्र महच्छब्दस्यारोपितविकारभूतमहत्त्वपुरस्कारेण प्रकृतिभूतामहदर्थबोधकत्वाद्भूतशब्दस्य च विकृतिबोधकत्वादसामानाधिकरण्यमेवेति चेदत्र वदन्ति । यत्र विकृतिवाचकस्यारोपितविकारविशिष्टप्रकृतिबोधकता तत्र विकृतेः पार्थक्येनास्फुरणात्प्रकृतेरेव समभिव्याहृतक्रियाकर्तृत्वम् । यत्र विकृतिवाचकमनारोपितमेव स्वार्थं प्रत्याययति तत्र प्राधान्याद्विकृतेरेव कर्तृत्वम् । अत एव अत्वं त्वं सम्पद्यते सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा इत्युभयविधप्रयोगसिद्धिः । अहं रामो भविष्यामि सीता त्वं भव पार्वतीत्यादिरप्यारोपविषय एवेति न तदनुपपत्तिः । आन्महत इति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । तत्र हि अमहति महान् हि वृनस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोयं तस्मादात्वं प्राप्नमित्याशङ्क्य प्रधानतो वा यतो वृत्तिरिति समाहितम् । अगोमती गोमती सम्पन्ना गोमतीभूता ब्राह्मणीति प्रत्ययलोपसूत्रभाष्योदाहृते सामानाधिकरण्यनिबन्धनं पुंवत्त्वं तु न भवति । गोमतीशब्दस्य तत्र रूढ्या नदीविशेषबोधकतया भाषितपुंस्कत्वाभावादिति स्पष्टमुद्योतइति मान्याः । गौणमुख्ययोरुभयोरपि कार्यप्रसङ्गे मुख्यएव कार्यप्रवृत्तिनिश्चय इति परिभाषार्थः । अत्र दीक्षितादयः । गौणशब्देन अनुकरणलाक्षणिकप्राकृतसङ्केतविषयाणां त्रयाणामपि ग्रहणम् । तदुक्तम् । "अभिव्यक्तपदार्था ये

गुणादागतो गौणः ।

स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यश्शब्देषु न तदुक्तिषु" इति । अत्र विशेषणत्रयेण क्रमादुक्तत्रितयव्यावृत्तिः । एवंभूतेषु शब्देषु शास्त्रप्रतिपाद्यं कार्यं प्रवर्तनीयम् । न त्वन्यादृशेष्विति तदर्थः । कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन प्राथमिकबुद्धिविषयमर्थमुपादाय शास्त्रार्थे निष्पन्ने पाश्चात्यबोधविषयाणां शब्दस्वरूपादीनां शास्त्राविषयत्वमेव युक्त,मावृत्तौ मानाभावादिति न्यायसिद्धैषा परिभाषा । ततश्च मुख्यत्वं प्राथमिकबुद्धिविषयत्वम्, गौणत्वं पाश्चात्यबुद्धिविषयत्वमिति निष्कर्षः । अनुकरणस्य गौणत्वाद्युष्मत्कृत्येत्यत्र अनुकरणं चानितिपरमिति गतिसंज्ञावत्यनुकरणभूते युष्मच्छब्दे प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यस्याप्रवृत्तिः । लाक्षणिकस्य गौणत्वाद्वाहीकार्थबोधकान्नोशब्दाद्गोपयसोर्यदित्याद्यप्रवृत्तिः । आधुनिकसङ्केतविषयस्य गौणत्वात्पुरुषविशेषसङ्केतितयोरग्निसोमशब्दयोर्द्वन्द्वे सत्यग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वाप्रवृत्तिरित्येवमूहनीयम् । इयं चार्थवत्परिभाषावद्विशिष्टरूपोपादानविषयैव । अर्थोपस्थित्यनुरोधित्वात्तदपवादत्वाच्च । अत एव गां पाठयेत्यादावात्वसिद्धिः । पदकार्यमात्रविषयता तु न युक्ता मानाभावात् । युष्मदस्मदोस्स्वरूपमात्राश्रयाणां त्वाहाद्यादेशानामुपसर्जनतायामिव संज्ञायामपि प्रवृत्त्यापत्तेश्च । संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादय इति वार्तिके संज्ञाग्रहणमेतत्परिभाषासिद्धार्थानुवाद एवेति स्पष्टं हरदत्तग्रन्थे । अस्तु वा शूद्रा चेति गणसूत्रस्थजातिग्रहणवदिदमपि न्यायानित्यताज्ञापकम् । फलं तु पुरोडाशशब्दाल्लक्षणया तत्सहचरितमन्त्रपराद्व्याख्याने ऽर्थे ठनि पुरोडाशिक इत्यादेस्सिद्धिरित्याहुः । सोयं प्राचीनमार्गो वक्ष्यमाणदोषदूषितत्वादयुक्त इत्याशयेन प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । गुणादागत इति । शुद्धलाक्षणिकस्य गौणत्वे ह्यत्वरमर्यादाविरोधः । श्वशुरशब्दादेस्साहचर्यादर्थान्तरप्रत्यायकत्वे श्वाशुर्यादेरभीष्टस्यासिद्धिप्रसङ्गश्च ॥ न्यायस्यानित्यत्वेन तत्समर्थनं तु न युक्तम् । प्रमितफलाभावात्प्रचालनादिति न्यायेन तथाविधस्य गौणत्वेन प्रकृते परिग्रहाभावस्यैव न्याय्यत्वादित्याशयः । जाड्यादिगुणनिमित्तो ऽर्थ इति । तादृशगुणारोपप्रयुक्तसादृश्याख्य-

सम्बन्धप्रयोज्यारोपविषयीभूततत्तद्धर्मप्रकारप्रतीतिविषय इत्यर्थः । स द्विविध इत्याह । वाहीकोऽप्रसिद्धश्चेति । अनादितात्पर्यविषयोऽर्थान्तरप्रतीतिनिरपेक्षप्रतीतिविषयः प्रसिद्धः । तदन्यस्त्वप्रसिद्धः । संज्ञादिरिति । संज्ञा सङ्केत आदिर्यस्येति विग्रहः । न चायं ततः पूर्वमस्तीत्यादिशब्दोऽप्रसिद्धत्वस्फोरणाय । ननु गोपालकमानयेत्यादौ सङ्केतविषये न प्रसिद्धगोपालगतगुणवैशिष्ट्येन बोधः । अपि तु गोपालकपदवत्त्वेनैव । ततश्च कथमाधुनिकसङ्केतविषयस्य निरुक्तं गौणत्वम् । तत्राह । तद्गुणारोपादेवेति । प्रसिद्धगतगुणारोपादेवेत्यर्थः । अपिर्हेतौ । यतस्तद्गुणारोपादेव बुध्यते ततोऽसौ गौण इत्यर्थः । अयं भावः । पित्रादिसङ्केतितानामप्यनादिसङ्केतवशादन्यत्र प्रसिद्धानां स्वस्वप्रवृत्तिनिमित्तवैकल्यादाधुनिकसङ्केतमात्रेणार्थान्तरे प्रवृत्त्ययोगात्तत्तत्प्रसिद्धपदार्थगतगुणारोपादेव प्रवृत्तिः । स्पष्टं चेदं तस्य भाव इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि डित्थादिषु भावप्रत्ययेन किमभिधीयतइत्याशङ्क्य अनादिरयं शब्दव्यवहार इत्यभिप्रायेण पूर्वपूर्वडित्थादिगतगुणाद्यारोपेण प्रत्यय इत्युक्तम् । एवं चारोपिततत्तद्गुणादिप्रकारक एव सङ्केतितार्थबोधो न्याय्यः । कस्यचिदन्यथा प्रतीतिर्भ्रान्तिवशादेव । हर्यादिपदेषु मर्कटादिप्रतीतिर्न प्रसिद्धभगवद्गुणारोपेण, किं तु मर्कटत्वादिनैवेति न तेषां गौणता । एवं च गौणलाक्षणिके स्वतोऽविद्यमानेष्वपि गुणेषु शक्यगतेभ्यो भिन्नतया तद्गतभूयोधर्मवत्त्वरूपसादृश्यस्य दुर्वचत्वात्तादृशगुणारोपमूलकसादृश्याख्यसम्बन्धेन शक्यतावच्छेदकारोपः । सङ्केतविषये त्वत्यन्ताविद्यमानानामेव प्रसिद्धगतगुणानामारोपो न तु तत्प्रयुक्तोऽन्यस्यारोप इत्यतस्तयोर्भेद इति । मुखमिव प्रधानत्वादिति । यद्यपि शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणा सर्वत्र शाब्दिकनये सादृश्यप्रयुक्ते तदारोपे गौणोऽन्यत्र शुद्ध इत्येतावान्

यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीकोऽप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते । मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्यः, प्रथम इत्यर्थः । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेण प्रवर्तते । एवं चाप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं चात्र गौणत्वम् ।

व्यवहारभेदः । ततश्च शुद्धलाक्षणिकस्यापि न निरुक्तमुख्यत्वसम्भवः । तथाऽपि प्रागुक्तद्वितयातिरिक्तं मुख्यमित्यत्र तात्पर्याददोषः । तदेतद्ध्वनयन्नाह । अप्रसिद्धत्वं गौणलाक्षणिकत्वं चेति । च्विप्रकृतेर्गौणलाक्षणिकत्वात्तत्सङ्ग्रहः । उपसर्जनस्य तु न निरुक्तं गौणत्वमिति तद्व्युदासश्च सिद्ध इति भावः । नन्वेवमप्यभियुक्तप्रसिद्धस्यानुकरणगौणत्वस्य परित्यागो न युक्त इति चेदत्राहुः । युष्मत्कृत्येत्यादौ यद्येकत्वसंख्याविशिष्टबोधकयुष्मदादेरिदमनुकरणं तदा गौणत्वपुरस्कृतया प्रकृतपरिभाषया युष्मदादिशब्दस्वरूपात्मकानुकार्यगतैकत्वनिबन्धना ह्यौपदेशिकी त्वाद्यादेशप्राप्तिर्वार्यते, या तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशप्रयुक्ता तादृशानुकार्यगतैकत्वनिबन्धना प्राप्तिरातिदेशिकी सा केन वार्यते । न ह्यातिदेशिक्यपि प्राप्तिरनया परिभाषया वार्यतइति वक्तुं युक्तम् । कार्यातिदेशपक्षस्यैवात्र मुख्यत्वेन सिद्धान्तिततया विशिष्टरूपोपादानाभावेन तदंशे प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिदौर्लभ्यात् । यदि चास्यवामीयमित्यादौ सुब्लोपाभाववदनुकरणस्वरूपभङ्गभयादनित्यत्वाद्वा प्रकृतिवदित्यस्याप्रवृत्तिरित्युच्यते तर्हि उपदेशस्यापि तथैवास्तु किमनया परिभाषया । किं चार्थवद्ग्रहणपरिभाषायामर्थशब्देन अनुकार्यस्वरूपातिरिक्त एव ग्रहीतुमुचितः । अन्यथा तादृशार्थस्य सर्वत्राव्यभिचरिततया परिभाषाया निर्विषयत्वमेव स्यात् । तस्मादेतादृशे विषये त्वाद्यादेशानामानर्थक्यादेवाप्राप्तिरतो निष्फलमिहानुकरणस्य गौणत्वम् । अभियुक्तोक्तावभिव्यक्तपदार्था इत्यस्य अग्रिमं विशेषणद्वयं विवरणभूतमत एव मध्ये यच्छब्दः पठित इति तदुक्तिरिह नानुकरणस्य गौणतां स्पृशतीति तदिदं विपश्चितो विचारयन्तु ॥ उपसर्जनस्य गौणत्वाभावे फलमाह

तेनेत्यादि । ननूपसर्जनस्य लोकनिरूढ्या गौणत्वेन परिग्रहे ऽपि संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादय इति कात्यायनवचनसार्थक्यान्यथानुपपत्त्या परिभाषायाः पदकार्यविषयत्वस्य वक्तव्यतया त्रयादेशस्यातथात्वादेव निर्वाहादिदं प्रयोजनं चिन्त्यमत आह । किं चेति । अत्र च महामानीत्यादौ कृतार्थस्यान्महत इत्यात्वस्य महाबाहुरित्यादौ प्रवृत्तिः फलम् । महेन्द्राद् घाणौ चेति निर्देशश्च प्रमाणमिति बोध्यम् । न प्रातिपदिककार्ये इति । ननु प्रातिपदिककार्ये यदि वस्तुतः प्रातिपदिकसम्बन्धि कार्यमित्युच्यते तर्हि आन्महत इत्यस्यापि प्रकृतपरिभाषाविषयत्वाभावान्महद्भूत इत्यादावात्वप्रसङ्गः । यदि च तादृशसंज्ञावच्छिन्ननिमित्तताकं कार्यमित्युच्यते तर्हि राजश्वशुराद्यदित्यादितद्धितविधेरपि प्रातिपदिकाधिकारीयतया निरुक्तप्रातिपदिककार्यत्वाविशेषात्प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तौ गौणलाक्षणिकश्वशुरशब्दादेश्श्वाशुर्य इत्याद्यापत्तिरतो वक्ष्यमाणपदकार्यातिरिक्तमिह प्रातिपदिककार्यत्वेन विवक्षितमित्याशयेनाह । किं त्विति । उपात्तत्वं प्रकृतशास्त्रीयवाक्यार्थसमर्पकत्वेनोच्चरितत्वम् । विशिष्यार्थोपस्थापकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकरूपावच्छिन्नोपस्थितिजनकत्वम् । विशिष्टरूपता चार्थवद्वर्णसमूहात्मकमिति द्रष्टव्यम् । पदकार्ये इति । तदुक्तमोत्सूत्रे कैयटे । पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिकार्येष्विति । वस्तुभूतसुबन्तत्वव्याप्योद्देश्यताकमिह पदकार्यत्वेन विवक्षितम् । पदत्वव्यपदेशस्य तु न निवेशः । श्वाशुरिरित्यादौ उपसञ्जनिष्यमाणन्यायेन भाविभत्वविषयतामादाय पदत्वाप्रवृत्त्या दोषध्रौव्यात् । त्वद्भवति मद्भवतीत्यादिसिद्धये व्याप्यत्वनिवेशः । अन्यथा सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या च्विप्रत्ययनिमित्तकयोरपि त्वमादेशयोर्वस्तुभूतसुबन्तत्ववदुद्देश्यकतया तदनुपपत्तिः । व्याप्यत्वनिवेशे च प्रत्ययनिमित्तकयोस्तयोरादेशयोस्त्वादयति-

तेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशो भवत्येव । तत्र त्रिशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वे ऽपि उक्तरूपगौणत्वाभावात् । किं चायं न्यायो न प्रातिपदिककार्ये । किं तूपात्तं विशिष्यार्थोपस्थापकविशिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्यएव । परिनिष्ठितस्य पदान्तरसम्बन्धे हि गौर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिः, न तु प्रातिपदिकवेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्ज्ञा-

मादयतीत्यादावपि प्रवृत्तेरिष्टतया तादृशोद्देश्यतायास्सुबन्तत्वव्यपदेशव्याप्यत्वाभावाददोषः । यत्तु पदत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकं कार्यमिह पदकार्यमिति, तदसत् । आन्महत इत्यात्वस्य उत्तरपदाक्षिप्तं पूर्वपदमादाय कथंचित्पदत्वनिमित्तकत्वेन पदकार्यत्वसम्भवे ऽपि तद्धितविधेः पदत्वनिमित्तकत्वाभावात् । घकालतनेष्वित्यलुग्विधानमहिम्ना सुपः परत्र तद्धितानामुत्पत्तावपि प्रातिपदिकपदस्य तत्र सुबन्तलक्षणायां मानाभाव इति नव्यसिद्धान्ते सुबन्तत्वनिमित्तकत्वाभावाच्च श्वशुरसदृशापत्यादौ श्वाशुर्य इत्याद्यनिष्टस्य दुर्वारत्वात् । एतेन संज्ञाभूताभ्यां सजूरनडुच्छब्दाभ्यां भ्यामादावनया परिभाषया रुत्वदत्वयोः पदकार्ययोरप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । एवं च संज्ञाविषये ऽप्युपसर्जनतायामिव युष्मदस्मत्स्वरूपाश्रयाणां त्वाहाद्यादेशानां प्रवृत्तौ सत्यभिधाने इष्टापत्तिरेवेत्युपाध्यायानुयायिनः । नन्वस्तु विशिष्टरूपोपादानविषयत्वमर्थप्रतीतिमूलकत्वादर्थवद्ग्रहणपरिभाषापवादत्वाद्वा प्रकृतपरिभाषायाः । निरुक्तं पदकार्यविषयकत्वं तु न युक्तं, प्रमाणवैकल्यादत आह । परिनिष्ठितस्येत्यादि । संस्कृत्य संस्कृत्य पदान्युत्सृज्यन्ते तेषां यथेष्टमभिसम्बन्धो भवतीति वृद्धिसूत्रभाष्योदीरिते पदसंस्कारपक्षे शक्यार्थमादायैव प्रातिपदिकसंस्कारो युक्तः । तत्काले पदान्तरसमभिव्याहारप्रयुक्तान्वयानुपपत्त्यादिरूपलक्षणाबीजपरिस्फुरणाभावात् । पश्चात्तु पदान्तरसमभिव्याहारे सत्यामपि लक्षणायां जातसंस्कारो न निवर्तते, भुक्तवन्तमिति न्यायात् । यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ टाबादिः । एवं च स्वप्रवृत्तिहेतुभूताया गौणार्थत्वप्रतीतेः प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामभावादप्रवर्तमानस्यास्य न्यायस्य न्याय्यं पदकार्ये-

विषयत्वमिति भावः। नन्वस्तु पदकार्यविषयत्वं विशेषविषयतायां किं फलमत आह। श्वशुरसदृशस्येत्यादि। श्वशुरशब्दस्तु नोपात्तः। प्रातिपदिकपदं तु न विशिष्यार्थोपस्थापकम्। अत इति च न विशिष्टरूपमिति भावः। विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावादिति। यावत्प्रातिपदिकानां च अनुगतस्य कस्य चिदखण्डधर्मस्याप्रसिद्धेस्तत्तद्रूपाणां च आनन्त्येन दुर्ज्ञेयत्वात्स्वरूपमेव प्रातिपदिकपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। निपातपदमतो विलक्षणं तद्वाच्यानां परिमितधर्मवत्तया तत्तद्रूपेण वाचकतासम्भवात्। तस्मान्नास्त्योन्सूत्रस्थभाष्यविरोध इत्याह निपातपदं त्विति। चादित्वेनेत्यस्य चत्वादिनेत्यर्थः। यद्यपि च्व्यन्तांशे निपातपदं न विशिष्यार्थोपस्थापकं किं तु च्व्यन्तत्वेनैव तथा ऽपि चादीनादाय विशिष्यार्थोपस्थापकता तत्र वर्तत एवेति न प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तेर्विरोधः। अथ अर्थविशेषोपस्थितिरेतत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तमिति तावन्निर्विवादम्। तच्चेयं मुख्यार्थके कार्यस्य प्रवृत्तिं गौणार्थके च व्यावृत्तिं व्यवस्थापयति। निपातपदेन च्व्यन्तचादीनामुपस्थितावपि तदर्थोपस्थितौ मानाभावः। उच्चारित एव प्रत्यायको न सम्प्रतीयमान इति भाष्यादतः कथमनया गोऽभवदित्यादेर्गौणस्य व्यावृत्तिरिति चेत्सत्यम्। चादयो ऽसत्त्व इत्यत्र असत्त्व इति पर्युदासबलेनार्थवद्ग्रहणप-

तसंस्कारबाधायोगः प्रातिपदिककार्यप्रवृत्त्यभावे बीजम्। श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थके श्वाशुरिरित्यादावत इञ्सिद्धये उपात्तमित्यादि। न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति वाच्यम्। तेन हि प्रातिपदिकपदवत्त्वेनोपस्थितिः। तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात्। निपातपदं तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यककार्यविधायके ओदित्यादावेतत्प्रवृत्त्या गोऽभवदित्यादौ दोषो न। अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यग्नीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वे ऽन्तरङ्गत्वादीत्वषत्वे भवत एव। सदृशलाक्षणिकाग्निसोमपदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्यर्थके च नेत्वषत्वे। आद्ये गौणलाक्षणिकत्वादन्त्ये ऽप्रसिद्धत्वात्। अत एवाग्निसोमौ माणवकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन षत्ववारणपरमग्नेः स्तुत्स्तोमसोमा इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते। गां पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासम्भवेन विभक्त्युत्पत्ति-

रिभाषया च समुच्चयाद्यर्थविशेषविशिष्टानामेव चादीनां निपातसंज्ञा, तथा ऊर्यादिच्विडाचश्चेत्यत्रापि अभूततद्भावरूपार्थस्य च्विविधाननिमित्तस्योपस्थितेस्सुलभत्वेन आरोपितप्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नबोधकतावैशिष्ट्येनैव च्व्यन्तस्य निपातसंज्ञा युक्ता। ततश्च यद्रूपावच्छेदेन संज्ञाविधानं तद्रूपावच्छेदेनैव संज्ञ्युपस्थितेर्नियततया निपातप्रदेशेषु संज्ञिविशेषणत्वेनोपस्थितमर्थमादाय परिभाषाप्रवृत्तावारोपितानारोपितमहत्त्वविशिष्टबोधकयोर्महच्छब्दयोरिव मुख्यामुख्यार्थबोधकयोश्चादिच्व्यन्तयोरपि व्यवस्था सुवचा। न हि तथाविधयोश्शब्दयोस्स्वरूपेणोच्चारण एवायं न्याय इत्यत्र किं चिद्विनिगमकमस्ति येन निपातप्रदेशेषु तदप्रवृत्तिस्स्यात्। तस्माद्युक्तमेव गोभवदित्यादौ अनया प्रगृह्यत्ववारणं भाष्यकृतामित्याहुः। ईत्वषत्वे भवत एवेति। विशिष्टस्य गौणत्वे ऽप्यवयवयोरतथात्वादित्याशयः। नेत्वषत्वे इति। ईत्वाप्राप्तिर्देवताद्वन्द्वत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। ननु वाक्यसंस्कारपक्षे गां पाठयेत्यादौ प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामपि गौणत्वग्रहस्सुवचः। ततश्च प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्त्यभावसाधकहेतोरभावात्पदकार्यविषयत्वमेवेति नियमव्याहतिरत आह। गां पाठयेत्यादाविति।

बोद्धृभिस्सर्वत्रेति । प्रयोक्तॄणां पूर्वं पश्चादपि गौणत्वग्रहस्य सम्भावितत्वया बोद्धृसाधारणं पाश्चात्यगौणत्वमेव परिभाषाविषय इत्युचितम् । यद्वा प्रयोगस्य बोद्धृबोधोपायतया तदीयगौणत्वग्रहस्यैव प्रयोगनियामकता युक्तेति भावः । ननु प्रयोगस्य वक्त्रधीनत्वात्प्रातिपदिकसंस्कारकालिकत्वेन अन्तरङ्गत्वाच्च बोद्धृगौणत्वग्रहसहायव्यतिरेकेणैव वक्तृगौणत्वग्रहस्य परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तत्वमित्यपि वक्तुं शक्यमत आह । अत्वं त्वं सम्पद्यतइत्यादि । एतद्भाष्यप्रामाण्याद् बोद्धृगौणत्वग्रहस्यैव प्रयोगनियामकत्वं कल्प्यतइत्यभिमानः । ननु व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरपक्षेण लक्ष्यनिर्वाहे पक्षान्तरेण दूषणोद्भावनमनुचितमित्यर्थस्य सर्वसम्मततया युक्तमेवेदं भाष्यमिति नाभीष्टसिद्धिरत आह ।

वेलायां प्रयोक्तृभिर्गौणार्थप्रतीतावप्यपदस्याप्रयोगेन बोद्धृभिस्सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वग्रहणम् । अत्वं त्वं सम्पद्यते, अमहान् महान् भूतस्त्वद्भवतीत्यादिभाष्यप्रयोगे त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन च अस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितम् । अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः । किं च शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टे इत्याद्युक्त्वा इहेदानीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्यादौ सर्वं निर्दिष्टं गामेव कर्म देवदत्त एव कर्ता अभ्याजेव क्रियेत्यर्थकेनार्थवत्सूत्रस्थभाष्येण कारकादिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इत्येतत्तात्पर्यकेण सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधुत्वान्वाख्यानमित्यर्थलाभेन पाठनक्रियान्वयकाले पदस्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरपि । एवमेतन्मूलको ऽभिव्यक्तपदार्थायइति श्लोको ऽपि पदकार्यविषयकः ॥ ध्वनितं चेदं सर्वादिसूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमारभता वार्तिककृता, पूर्वपरेति सूत्रे असंज्ञायामिति वदता सूत्रकृता, अन्वर्थसंज्ञया तत्प्रत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता च ।

किं चेति । कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टाविति पाठः । पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः । गामेव कर्मेत्यादि । अनुकरणमिदम् । अन्यथा गौरेव कर्मेति वक्तव्यं स्यात् । प्रयोक्तुरपीति । ततश्च सिद्धं पदकार्यविषयत्वं न्यायस्येति भावः । श्लोकोपीति । यतो ऽयं श्लोकस्तत्परिभाषार्थानुवादरूप इत्याशयः । ध्वनितं चेदमिति । संज्ञाविषये पदकार्यविषयत्वप्रदर्शनार्थमेतत् । भाष्यकृता चेति । यदीयं प्रातिपदिककार्येपि प्रावर्त्स्यत् तदा विनैवान्वर्थसंज्ञावलम्बं तत्प्रत्याख्यास्यदिति तत्त्वम् । नन्वेवं न्यायस्य पदकार्यविषयत्वसिद्धौ विशिष्टरूपोपादानमात्रविषयताप्रतिपादनपरमोत्सूत्रस्थं भाष्यमनुपपन्नं

स्यादत आह । अर्थाश्रये इत्यादि । लौकिकार्थवत्त्वयोग्येत्यादि । ननु नायमक्षरमर्यादानुसारी वाक्यार्थ इत्यत आह । गोत इति । एवं च तदप्युक्तार्थसाधकमेवेति नास्माकं किं चित्प्रतिकूलमिति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । स्वं रूपमित्यतो गौणमुख्यसाधारण्येन अर्थविशिष्टस्य शब्दस्य ग्रहणप्रसक्तौ सदृशलाक्षणिकसंज्ञाभूतयोर्व्यावृत्तये वाचनिकीयं परिभाषा। प्रथमातिक्रमणे कारणाभाव इति न्यायस्तु नात्र शास्त्रे आश्रयितुं शक्यते निजां त्रयाणामित्यत्र त्रयाणां ग्रहणात् । आश्रीयमाणे वा न तेन निर्वाहः । शुद्धलाक्षणिके ऽपि कार्यप्रसङ्गात् । ओत्सूत्रस्थभाष्यमपि वाचनिकत्वएव सङ्गच्छते। अन्यथा यदंशे गौणमुख्ययोरुभयोरप्युपस्थितिस्तदंशे गौणव्यावर्तकत्वे ऽपि अंशान्तरीयम्मुख्यत्वमादायांशान्तरे गौणव्यावृत्तेरयुक्तत्वाच्चव्यन्तस्यापि ग्रहणं स्यादेवेति तदसङ्गतिः । एकदेश्युक्तिता तु न युक्ता । उपपत्तावसाङ्गत्यकल्पनाया अनुपपत्तेः । जानपदसूत्रे नागग्रहणं तु नियमार्थमेव । ङीषः पदकार्यत्वाभावाज्जातेरित्यत्र विशिष्टरूपोपादानाभावाच्च संज्ञाविषये न्यायस्य पदकार्यविषयतायां सर्वनामसंज्ञाप्रघट्टकस्थं वार्तिकादिकमेव शरणमिति तदेव परिभाषायास्सामान्येन पदकार्यविषयत्वे प्रमाणमस्तु मास्तु गौणलाक्षणिकांशे तत्सिद्ध्यर्थं प्रमाणान्तरान्वेषणप्रयास इत्याहुः ।

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ।

अर्थाश्रये एतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्धत्वे इति ओत्सूत्रस्थभाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रये एष न्यायः, तद्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः । गोत इति यथाश्रुतसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैतस्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम् ॥ १५ ॥ अर्थवद्ग्रहणे इत्यस्यापवादमाह । अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥ येन विधिरित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितैषा । तेन राज्ञा साम्नेत्यादावल्लोपो, दण्डी वाग्मीत्यादौ इन्हन्निति नियमः, सुपयास्सुस्रोता इत्यादावत्वसन्तस्येति दीर्घ,स्सुशर्मा सुप्रथिमेत्यादौ मन इति ङीब्निषेधश्च सिद्धः । अन्ये तु परिवेविषीध्व-

अपवादमाहेति सङ्गतिप्रदर्शनार्थम् । अनिनादीन्यनुकरणान्युभयविधेनापि स्वरूपेण तदन्तविधिं प्राप्नुवन्तीति परिभाषार्थः । अल्लोपो ऽन इत्यत्र सामानाधिकरण्येनैवान्वयो व्यवहितनिवृत्तिस्त्वनन्त्यविकारपरिभाषयेति वदतां नव्यानां मते प्रकृतपरिभाषायास्तदन्तविधिमात्रप्रयोजकता युक्ता । वैयधिकरण्येनान्वय इति वदतां प्राचां तु तदन्तविधिमिति प्रस्तावपतितमिति योज्यम् । वचनरूपेण पठितेति । वाचनिकीति भावः । इयमानुमानिकीं निरनुबन्धकपरिभाषां बाधते । तेन बहुविलासिका नगरीत्यत्र घिनुणन्तोत्तरपदकादपि बहुव्रीहेरिनः स्त्रियामिति नित्यं कप् । के चित्तु प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्येयं बाधिका । तेन मन्यतेर्विचि बहुमन्यते बहुमेत्यत्र डाप्सिद्धिरित्याहुः । राज्ञेति । इदं व्युत्पत्तिपक्षावलम्बेन । अव्युत्पत्तिपक्षे त्वनितेर्विचि टायां नेत्युदाहर्तव्यम् । दण्डी वाग्मीत्यादाविति । इमावादौ यस्य दण्डिनौ वाग्मिनावित्यादेस्तत्रेत्यर्थः । सुपया इति । अव्युत्पत्तिपक्षे त्ववया इत्युदाहरणम् । सुस्रोता इति । इदं तस्रत्ययाभिप्रायेण । स्रुरीभ्यां तुट् चेति पञ्चपादीपाठानुसारे तु यदागमन्यायेन आगमविशिष्टएवास्त्वबुद्धेरानर्थक्यं दुर्वचमेव । के चित्तु अधातोरित्यस्य धात्ववयवभिन्नस्येत्यर्थकतया सामर्थ्यादर्थवत्परिभाषालभ्यांशस्य निर्दिश्यमानविशेषणताया

एव औचित्यात्पङ्क्त्यादीपाठे ऽपि युक्तमेवेदमुदाहरणमित्याहुः । अङ्गग्रहणादिति । न च व्यतिपूर्वादस्तेः कर्मव्यतीहारे तङि व्यतिषीध्वमित्यत्र ढत्ववारणार्थमङ्गग्रहणस्यावश्यकतया कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । षत्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन तत्र षीध्वम्बुद्धेर्दुर्लभत्वात् । परे इति । यद्यपि विभाषेट इत्यत्र इट इति धकारस्यैव विशेषणं व्यवधानसहनं तु येन नाव्यवधानन्यायादिति स्पष्टमत्रैव सूत्रे शेखरे ततश्च सार्थकस्यैव षीध्वम उत्तरत्रापि सम्भवान्नार्थाधिकारप्रयुक्तानर्थकग्रहणभ्रान्तिवारणार्थमङ्गग्रहणमिति युज्यतएव ज्ञापकता । तथा ऽपि तत्रेटष्षीध्वमादिविशेषणत्वेन व्याख्यायेह ज्ञापकतावादस्तेषामयुक्त इत्यत्र तात्पर्यम् । के चित्तु नेयं ज्ञापकसिद्धा ज्ञापकन्यायसिद्धानीत्यस्य ज्ञापकसिद्धत्वादिना भाष्यकारादिसम्मतानीत्यर्थकतया तथाविधानामेवेह ज्ञापकसिद्धत्वादिव्यवहारस्यौचित्यादस्यास्तु वचनरूपेणैव हि पाठो भाष्ये वस्तुतो बहिरङ्गपरिभाषायाः कार्यकालपक्षे ऽपि त्रिपाद्यामप्रवृत्त्या व्यतिषीध्वमित्यत्र ढत्ववारणार्थमावश्यकस्य तस्य कथं ज्ञापकत्वमिति युक्तमेव वाचनिकत्वमित्याहुः ॥

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्तिः ॥

अङ्गग्रहणस्योक्तपरिभाषाज्ञापकताभञ्जकानुवृत्तिविचारप्रस्ताव इह सङ्गतिः । तद्ध्वनयन्नवतारयति ननूश्चेत्यादि । आत्मनेपदेष्वित्येवेति । नन्वनुवृत्तिर्नामाकाङ्क्षानुरोधी पूर्ववाक्यगतपदसम्बन्धः ॥ तत्र निमित्ताकाङ्क्षाया निमित्तबोधकपदसम्बन्धान्निवृत्तावपि निमित्याकाङ्क्षाया अनिवृत्त्या तद्वशाल्लिङ्सिचोरित्यस्यापि सम्बन्धस्स्यादेवेति नायं दोष

मित्यत्र ढत्वव्यावृत्तये क्रियमाणादिणः षीध्वमित्यत्राङ्गग्रहणादर्थवत्परिभाषा ऽनित्या तन्मूलकमित्याहुः । विभाषेट इत्यत्रानर्थकस्यैव षीध्वमस्सम्भवादत्रापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाङ्गादितीत्यपरे ॥ १६ ॥ ननूश्चेत्यत्र लिङ्सिचावात्मनेपदेष्वित्यत आत्मनेपदेष्वित्येव सम्बध्येतानन्तरत्वादत आह । एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिस्सह वा निवृत्तिः ॥ वाशब्द एवार्थे । परस्परान्वितपदार्थकपदा-

इति चेन्न । अप्लुतवदुपस्थितइत्यादौ विवर्तित्वस्यातिदेष्टव्यतया तदभाववतस्सम्बन्धादाकाङ्क्षानिवृत्तिरित्याशयात् । अत्र कैयटादयः । एकस्मिन्नर्थे योग एकार्थीभावेन सम्बन्धो येषां तेषां पदानां समासघटकानामिति यावत् । समासे स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकतानियमादुपस्थितार्थान्तरव्यतिरेकेण शब्दमात्रसम्बन्धस्यायुक्तत्वाच्च परस्परानुषक्तानामेव तेषामन्यत्र सम्बन्धासम्बन्धाविति परिभाषार्थः । एवमुत्तरपरिभाषाया अपि पूर्वोपात्तपदप्रतिपाद्यार्थविशेषानुसन्धानपरिक्लेशासहने शब्दमात्रस्याप्याकाङ्क्षापूर्त्तये सम्बन्धसम्भवात्तथाविधानामेकदेशस्यानर्थकस्याप्यन्यत्र सम्बन्ध इत्यर्थः । अत एव पक्तात्तिरिति सूत्रे तस्य पाकेत्यतो मूलशब्दानुवृत्तिविचारे भाष्यम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोनुवर्ततइत्याशङ्क्य एकदेशो ऽप्यनुवर्ततइति । यदीदं परिभाषाद्वयं वाक्यविषयकं स्यात्तदा प्रकृतानुपयोगात् वाक्यैकदेशानामन्यत्र प्रायेण सम्बन्धदर्शनाच्चाक्षेपपरिहारौ निर्बीजावेव स्याताम् । तत इदमुभयं समासविषयमेव । एवं च लक्ष्यानुसारिणावर्थाधिकारशब्दाधिकारावेवानयोः परिभाषयोर्मूलमित्याहुः । तदसत् । ओतोम्शसोरिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र हि अचिनवमित्यत्रात्ववारणाय वासुपीत्यतो वाशब्दं विहाय सुपीत्यस्य अनुवर्तनार्थम् । कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशो ऽनुवर्तते । एकदेशोपि एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिर्नावश्यमिहैव अलुगधिकारः प्रागानङः, उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् इत्युक्तम् । एवं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां वाक्यविषयता स्पष्ट[illegible]भिहिता पक्तात्तिरिति

सूत्रस्थं तु भाष्यं तत्रत्यप्रकृताभिप्रायेण सिंहावलोकनन्यायेन वेत्याशयेनाह । परस्परान्वितार्थकपदानामिति । एक वाक्यघटकानामित्यर्थः । एककार्यनियुक्तानामित्यादि । एतेनेयं परिभाषा लोकन्यायसिद्धेति दर्शितम् । गुणरूपविकारेति । एतद्व्यावर्त्यानामन्यविकाराणामसम्भवः । तथा हि ग्रहोलिटीति दीर्घो वचनसामर्थ्यात्सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्य इत्येतदारम्भादातीदित्यादौ सवर्णदीर्घो वा न व्यावर्त्यः । पिपठीरित्यादौ दीर्घो वैभाजित्वे प्लुतश्च चैपादिकासिद्धः । पिपठी राज्यमित्यादौ ढ्रलोपदीर्घौ न प्रवर्तत एव रो रीत्यस्यासिद्धतया प्रथममेव वोरित्यस्य प्रवृत्तेरङ्गाधिकारसम्बन्धादाङ्गस्यैव व्यावृत्तिरिति तत्त्वम् । यद्यपि वासुदेववाचकादकारादाचारक्विबन्तात्तृचि तस्येदमित्यणि ऐचमित्यत्र वृद्धिस्सम्भ-

नां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः । एककार्यनियुक्तानां बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः । यत्त्वत्र ज्ञापकं नेड् वशीत्यत इडिति वर्तमाने आर्धधातुकस्येडित्यत्र पुनरिड्ग्रहणं, तद्धि नेत्यस्यासम्बन्धार्थमिति तन्न । दीधीवेवीति सूत्रे भाष्ये तत्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानाय इड्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्य इटो गुणरूपविकाराभावार्थत्वस्योक्तत्वेन तद्विरोधात् । नञो निवृत्तिस्तु क्व चिदेकदेशो ऽप्यनुवर्तत इति न्यायेन सिद्धा । वस्तुतस्तु दीधीवेवीटामिति सूत्रस्थभाष्यमेकदेशयुक्तिः । आर्धधातुकस्येति सूत्रस्थेड्ग्रहणस्य नेड् वशीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् तत्करणेन गुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ॥ १७ ॥ नन्वलुगधिकारः प्रागानङ उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादित्यनुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात् । तथा दामहायनान्ताच्चेत्यादौ संख्याव्ययादेरित्यतस्संख्यादेरिति वर्तते अव्ययादेरिति निवृत्तिमिति चानुपपन्नमत आह । एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशो ऽप्यनुवर्तते ॥ एकत्रार्थे योगस्सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायि-

वति । तथापि तस्यानभिधानमेवारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदात् । आरम्भे ह्यीग्लक्षणाया एव तस्याः प्रतिषेधः । के चित्तु स्वसजातीयनिवर्तकताया एवेड्ग्रहणस्य न्याय्यतया धातुविहितप्रत्ययनिमित्तकानामेव विकाराणां निवृत्तिरिति सकलदोषपरिहार इत्याहुः । नन्विड्ग्रहणस्य परिभाषाज्ञापकत्वोपवर्णनएव न भाष्यविरोधः । किं तु परिभाषास्वीकारेऽपीत्याक्षेपं परिहर्तुमाह । नञो निवृत्तिरिति । प्रत्याख्यानादिति । सर्वथा ज्ञापकतावादो भाष्यविरोधान्न मुच्यत इति भावः । के चित्तु मास्तु प्रत्याख्यानमस्तु वा भाष्यविरोधः कथमिड्ग्रहणस्य ज्ञापकता । सूत्रारम्भादेव नञो निवृत्तेर्ज्ञापितायामपि चारितार्थ्याभावात् । तत्सामर्थ्यादार्धधातुकमात्रस्येडागमानुमाने तु नेड्वशीत्यस्य वैयर्थ्यम् । तस्मादयुक्त एवायं ज्ञापनविचार इत्याहुः ॥

एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशो ऽप्यनुवर्तते ॥

प्रतिद्वन्द्विभाव इह सङ्गतिस्तदाह । नन्वलुगित्यादि । एकवाक्यार्थसम्बन्धितया निर्दिष्टानां पदानां व्याससमाससाधारण्येनैकदेशो ऽप्यनुवर्ततइति परिभाषार्थः । कैयट इति । उक्तभाष्यविरोधादेतत्परिभाषार्थवर्णनपरस्यास्य कैयटस्य चिन्त्यतया स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेति न्यायेनायमुपन्यासः । तावन्मात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञेति । स्वरितत्वमिदं दोषविशेषरूपमज्झल्साधारणम् । तच्च यावति प्रतिज्ञायते तावत उत्तरत्र सम्बन्धस्स्वरितेनाधिकार इति वचनात् । एवं च यत्रैकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञा तत्र तस्यैवोत्तरत्र सम्बन्ध इतीयं परिभाषा सिद्धा । एतेन समुदाये स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्समुदायानुवृत्तेः पूर्वपरिभाषासिद्धौ तदर्थं लोकदृष्टान्तानुसरणपरिक्लेशोपि नेति सूचितम् । इदं तु बोध्यम् । समुदायगतमपि स्वरितत्वं प्रतिज्ञावैचित्र्यात् क्व चिदेकम् । क्व चिच्च तत्तत्पदविश्रान्तं भिन्नभिन्नम् । यदि तस्यैक्यं तदा समुदायगतानामवयवानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती भवतः । यथा लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्वित्यादेरुश्चेत्यादौ सहैव सम्बन्धो हनस्सिजित्यादौ सहैव निवृत्तिः । यदि च भिन्नभिन्नं तदा तदवयवानां यथेष्टमुत्तरत्र सम्बन्धः । यथा अलुगधिकारः प्रागानङ उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादित्यादिव्यवस्थेत्याहुः ॥

भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥

द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थ इति पक्षात्तिरिति सूत्रे कैयटः। तावन्मात्रांशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबललभ्यमिदं, स्पष्टा चेयं दामहायनान्तादिति सूत्रे ओतोम्शसोरिति सूत्रे भाष्ये पूर्वा च ॥ १८ ॥

ननु त्यदादीनाम इत्यादिना इममित्यादावनुनासिकस्स्यादत आह। भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न॥ अणुदित्सूत्रे अप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रप्राप्तं जातिपक्षेण प्राप्तं गुणाभेदकत्वेन प्राप्तं च नेत्यर्थः।

स्थानेन्तरतमपरिभाषाविषयकविशेषनिर्णायकत्वमत्रास्याः परिभाषाया निरूपणकारणम् । प्रसक्तानुप्रसक्त्या च मध्ये परिभाषान्तरनिरूपणम् । तद्ध्वनयन्नवतारयति ननु त्यदादीनामित्यादि । अथ कोसौ परिभाषार्थः । यदि विधीयमानस्सवर्णग्राहको नेत्यर्थस्तर्हि व्यक्तिपक्षे वर्णसमाम्नायिकापेक्षया भिन्नत्वेनाणत्वाभावे ऽपि स्वसदृशवाच्यलक्षणया सवर्णग्राहकस्य सूत्रोच्चारितस्य न विधीयमानत्वं तद्बोध्यस्य विधीयमानस्य तु न सवर्णग्राहकत्वमुच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वादत इममित्यादौ सत्यामपि परिभाषायां दुर्निवारो दोषः । न च प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात् प्रदेशस्थानां प्रायोगिकानुकरणरूपत्वेनानुकार्यानुकरणयोरभेदाध्यवसायात् प्रादेशिकस्यापि विधीयमानत्वं सुलभमिति वाच्यम् । एवमपीको यणचीत्यादौ प्रत्याहारनिर्देशेषु तेषामनुकरणरूपत्वाभावेनानुनासिकानामपि तद्वाच्यवाच्यलक्षणया ग्रहणे दोषापत्तेः । यदि च विधेयबोधकस्सवर्णग्राहको नेत्यर्थः, तदा यणादिपदसवर्णानामप्रसिद्ध्या दोषः । न च प्रत्याहारेष्वाद्यवर्णा एव वाचकास्तत्सहायार्थमनुबन्धा इति मते निर्वाह इति वाच्यम् । अनुनासिकवकारादीनां यकारादिसावर्ण्याभावेन तेषां ग्रहणस्य दुर्वारत्वात् । यदि च विधेयबोधकस्स्ववाच्यसवर्णानां ग्राहको नेत्यर्थस्तदा जातिपक्षप्राप्तस्याप्यनयैव वारणमिति सिद्धान्तव्याहतिः । तत्पक्षे वाच्यभूतजातिसवर्णानामप्रसिद्ध्या प्रकृतपरिभाषाप्रसक्त्यभावेन तत्तज्जात्यवच्छिन्नानामनुनासिकादीनामपि दुर्वारत्वात् । तस्माद्दुर्निरूप एव परिभाषार्थ इति चेदत्राहुः । विधेयबोधकतया साक्षात् प्रत्याहारद्वारा वा यो निर्दिष्टस्तज्जातीयानां तद्वृत्तिधर्मविरुद्धधर्माक्रान्तानां व्यक्तीनां कथमपि विधेयतया समर्पणं नेत्यर्थः । उक्तं च शेखरे । सवर्णपदेन स्वसमानजातीयो भिन्नधर्मा उच्यतइति । एतेन शुद्धस्याप्युपस्थाप्यस्य

स्वापेक्षया भिन्नत्वात्सावर्ण्याविशेषाच्च निषेधापत्तिरिति निरस्तम् । कथमपीत्यनेन जातिपक्षे वाच्यवृत्त्या विधेयत्वाभावे ऽपि पर्यवसितं तदादाय निषेधसिद्धिः । एवं च न कुत्रापि दोष इत्युपाध्यायानुयायिनः । तदेतद्धूनयन्नाह । अणुदित्सूत्रे इत्यादि । अप्रत्यय इत्यनेनेति । तद्धि पृथग्वाक्यम् । योगविभागबलाच्च तत्राण्ग्रहणं न सम्बध्यते । एवं चाणनणसाधारणतया जातिपक्षगुणाभेदकत्वपक्षाभ्यां प्रसक्तस्यापि समानजातीयस्य भिन्नधर्मणो न ग्रहणम् । अत एव पथिमथीति सूत्रे भाष्ये तपरसूत्रेणान्तरतम्यादनुनासिकाकारः प्राप्नोतीत्याशङ्कितम्, न तु जातिपक्षेण गुणाभेदकत्वेन वेति । तपरसूत्रं चानणीव विधीयमानांशे ऽपि सवर्णग्राहकमिति तदाशयः । तदुत्तरं प्रक्रियालाघवादनुनासिकउच्चारणीये शुद्धोच्चारणान्नानुनासिक इति समाहितमित्यन्यत् । तेन अष्टन आकारो विधीयमानो नानुनासिकः । तदाह सामर्थ्यादित्यादि । गुणाभेदकत्वेन च प्राप्तमिति । स्यादेतत् । यद्यनया विधेयांशे गुणाभेदकत्वपक्षेण प्राप्तस्यापि निषेधस्तर्ह्यनडुदात इत्युदात्तग्रहणस्य तत्पक्षज्ञापकत्वोपवर्णनपरभाष्यविरोधः । ज्ञापनोत्तरमपि चारितार्थ्याभावेन तदसङ्गतेः । यदि चाकारस्य न विधीयमानत्वमपि तु तदवयवकस्यान इति न प्रकृतनिषेधप्रसक्तिरित्युच्यते । तदा याडापसुडादावपि पाक्षिकानुनासिकयकारघटितस्यागमस्य प्रसङ्गः । तस्मात्कथमयं गुणाभेदकत्वांशे निषेध इति चेन्न । तद्भाष्यप्रामाण्येनास्य स्वरातिरिक्तपरत्वकल्पनेनादोषात् । यत्तु निषेधघटकधर्मपदेनास्याभ्यन्तरकार्यातिरिक्त एव गृह्यतइति नायं दोष इत्याहुः । तदसत् । दीर्घादीनामप्यास्यान्तर्गतकार्यतया तद्विषये ऽपि निषेधाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अत एव विधीय-

अत एवाणुदित्सूत्रे प्रत्ययागमादेशेषु सवर्णग्रहणाभावं प्रकारान्तरेणोक्त्वा एवं तर्हि सिद्धे यदप्रत्यय इति निषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ॥ किं च ज्याद ईयस इत्येवान्तर्यतो दीर्घे सिद्धे ज्यादादिति दीर्घोच्चारणमस्या ज्ञापकम् । अणुदित्सूत्रे ज्यादादिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा । चोः

मानांशे ऽपि यथायथमान्तरतम्यात्सातये इत्यत्रोदात्तो बृहस्पतयइत्यत्रानुदात्तश्चायादेश इत्यादिव्यवस्थास्थितिरिति दिक् । नन्वप्रत्यय इत्यनेनैव प्रतीयते विधीयतइति व्युत्पत्तिबलाद्भाव्यमानबोधकेन प्रकृतार्थसिद्धौ किमनया परिभाषयेत्यत आह । अत एवेति । परिभाषाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । प्रकारान्तरेणेत्यस्य प्रकृतपरिभाषाश्रयणेनेत्यर्थः । तज्ज्ञापयतीत्यस्यैकदेशद्वारा सम्पूर्णपरिभाषां ज्ञापयतीत्यर्थः । ग्रहणं नेतीत्यस्य भाष्ये उक्तमिति शेषः । नन्वस्याः परिभाषायास्तदुक्तरीत्या ज्ञापकसिद्धत्वे क्लेशस्त्वांशे चारितार्थ्याभावश्च । निषेधस्य प्रत्ययादेशागमेषु पृथक्प्रमाणसिद्धत्वाभ्युपगमे च अप्रत्यय इति प्रत्ययांशे वृत्तौ वेति चागमांशे प्रमाणं भवेत् । आदेशांशे त्वपूर्वत्वमेवेति गौरवम् । अप्रत्यय इत्यस्य विधीयमानपरत्वे तु तेनैवांशत्रयसङ्ग्रहान्न कश्चित् क्लेशस्तस्माज्ज्ञापयतीत्यस्य भाष्ये बोधयतीत्यर्थकत्वमेव युक्तमत आह । किं चेति । ज्ञापकमिति । इदमादेशांशे ज्ञापकम् । यदीयं परिभाषा ग्राहकसूत्रस्याप्रत्ययग्रहणसिद्धैव स्यात्तर्ह्यपूर्वत्वेन ज्ञापनपरमिदं भाष्यमसम्बद्धमेव स्यादित्याशयः । यद्यपि बहोर्लोप इत्यतो लोप इत्यनुवर्त्य विनैवाकारविधानं लोपविधाने ऽप्यकृत्सार्वेति दीर्घे सिद्ध्यत्यभीष्टं रूपमिति न चारितार्थ्यसम्भवः । तथा ऽप्यङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा चारितार्थ्यमिति प्रकृतभाष्याशयाददोषः । के चित्तु घृष्णुया इत्यादौ दीर्घवारणायाकृत्सार्वेत्यत्र क्ङितीत्यनुवृत्तेरावश्यकतया न प्रकृते लोपमात्रविधानेन निर्वाहः । अङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनपरं भाष्यमेकदेशिन एव । पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितस्स न वक्तव्यो भवतीत्यन्यथासिद्धप्रयोजनप्रदर्शनादन्यत्र लक्ष्यसंस्कारार्थमनुल्लेखाच्च । तस्माद्विनैव

परिभाषान्तरज्ञापनं चारितार्थ्यं सुलभम् । न चैतादृशलोपसन्नियोगेन ह्रस्वाकारविधाने ऽपि सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घे रूपसिद्धेः कथं चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । सामर्थ्यहेतुकायां कल्पनायां सन्ध्यभावस्यापि विनिगमकाभावप्रयुक्तस्य सम्भवेन दोषध्रौव्यादतो न का ऽप्यनुपपत्तिरित्याहुः । उदिदंशे ऽप्ययं निषेधः किं न स्यादत आह । चोः कुरित्यादि । एतदेवेति । न त्वाकारादिव्यावृत्तिमपीति भावः । तेनाष्टाभिरित्यादौ विधीयमानाकारो नानुनासिक इत्यनुसन्धेयम् । अत्रायं निष्कर्षः । अप्रत्यय इत्यत्र प्रकृतशास्त्रसङ्केतविषय एव यदि प्रत्ययशब्दः परिभाषा चेयमतिरिक्ता तदा व्यक्तिपक्षे परस्परभेदादणुदित्सूत्रस्थाणपदेन वार्णसमाम्नायिकबोधकेन प्रादेशिकानामग्रहणात्सवर्णग्रहणानुपपत्तिरित्याशङ्कायां प्रत्याहाराद्यवर्णेष्वणुदित्सूत्रचारितार्थ्योपवर्णनपरभाष्यविरोधः । अप्रत्यय इत्यस्य सार्थक्यासम्भवात् । न हि प्रत्याहाररूपेण कश्चित्प्रत्ययो विहितः । तस्मादप्रत्यय इत्यस्य व्युत्पत्तिविशेषलब्धभाव्यमानपरत्वमेव युक्तम् । ज्यादादीयस इति सूत्रस्थं भाष्यमप्रत्यय इत्यस्य उक्तार्थकत्वज्ञापनपरम् । अणुदित्सूत्रस्थं तु टित्किन्मित्सूपसंख्यानमिति वार्तिकं यथाश्रुताभिप्रायेण । भाष्यकारमपेक्ष्य वार्तिककारस्याज्ञानकल्पनायास्सार्वत्रिकत्वात्तस्मादप्रत्यय इत्यस्यैवार्थो नातिरिक्ता परिभाषेति प्राचीनानामभिप्रायः । नव्यास्तु गुणाभेदकत्वप्राप्तस्य सवर्णस्य वाक्यभेदेन वारणार्थतया सार्थक एवाप्रत्यय इति निषेधः । न हि व्यक्तिपक्षे गुणानां भेदकत्वमेवेति नियमः । वृद्धिसूत्रादिभाष्यविरोधात् । येन तद्वैयर्थ्यमूलकः प्रागुक्तभाष्यविरोधस्स्यात् । यदि त्वणुदित्सूत्रस्थेनाणपदेन तत्र गुणानां भेदकत्वमेव युक्त,मन्यथा ह्यजित्येव सिद्धे यका-

कुरित्यादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणं, विधेये उदिदुच्चारणसामर्थ्यात् । एतदेवाभिप्रेत्य भाव्यमानो ऽण् सवर्णान् न गृह्णातीति नव्याः पठन्ति ॥ नन्वेवमदसोसेरित्यादिना अमू इत्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत आह । भाव्यमानो ऽप्युकारस्सवर्णान् गृ[illegible] । दिव उत्, ऋत उत्, इति तपरकरणमस्या ज्ञापकम् । तित् स्वरितमिति सूत्रे

रादिसंग्रहार्थस्य तस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्युच्यते, तर्हि मास्तु यणस्तु गुणाभेदकत्वम्, अत्र तु केन वार्यते । अज्विषये ऽपि सामान्यज्ञापनबलादभेदकत्वानभ्युपगमे पक्षोच्छित्त्या तत्समर्थनपरभाष्यानुपपत्तिस्तदवस्था । किं च अणुदित्सूत्रस्थवार्तिककारस्य विना विरोधमज्ञानकल्पना ऽपि न युक्ता, ज्ञापयतीत्यस्य बोधयतीत्यर्थकत्वमपि न युक्तमस्वारस्यात् । अपि च प्रत्ययशब्दस्य न भाव्यमानार्थकत्वसम्भवः । योगाद्रूढिर्बलियसीति न्यायविरोधात् । प्रपूर्वकस्येणो विधानार्थकत्वमपि न कुत्र चित्प्रसिद्धम् । ज्यादादीयस इति सूत्रस्थमपि भाष्यमस्मद्रीत्यैव स्वारस्यमधिरोहति । तस्माज्ज्ञापकसिद्धैवैषा परिभाषेति प्रवदन्तीत्यलम् ॥

भाव्यमानो ऽप्युकारस्सवर्णान् गृह्णाति ॥

इयमुक्तपरिभाषाया अपवादस्तदाह । नन्वित्यादि । दिव उदिति । ननु ज्ञापनोत्तरमपि तपरकरणस्य चारितार्थ्याभावः । वकारस्य किं चित्साम्येन मात्रिकस्यैव प्रवृत्तेः । न च व्रश्चेति सूत्रे छग्रहणाकरणलाघवानुरोधेन च्छ्वोश्शूडित्यत्र क्ङितीत्यनुवर्तनाद् द्युभ्यामित्यादावूठि कृते प्रसक्तस्य द्विमात्रिकस्य वारणाय तच्चरितार्थमिति वाच्यम् । प्रतिपदविधित्वेन पूर्वमेव तत्रोत्त्वप्रवृत्तेरिति चेन्न । दिवुशब्दादाचारक्विबन्तात्क्यजन्ताद्वा क्विपि निष्पन्नस्य द्युशब्दस्य पदान्तविषये मात्रिकादेशविधानाय तत्सार्थक्यसम्भवात् । इतो ऽपि सुगमं ज्ञापकमस्तीत्याह । ऋत उदिति । पितॄराज्यमित्यादौ रुलोपदीर्घवारणार्थं तु न तत्र तपरकरणम् । उः रपर इत्युरण्रपर इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । एवं

तपरकरणं रपरत्वव्यावृत्त्यर्थं भिन्नकालत्वादित्यपि न युक्तम् । तस्योच्चारितभिन्नकालवर्णव्यावर्तकत्वात् । अन्यथा ऋत इद्धातोरोष्ठ्यपूर्वस्येत्यादावपि तथात्वापत्तौ चिकीर्षति मुमूर्षतीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरिति दिक् ॥ अथैतत्परिभाषासत्त्वे पाणिनेरूदुपधाया गोह इत्यत्र दीर्घोच्चारणमसम्बद्धं स्यात् । ऊरित्युक्तावप्यान्तर्यतो दीर्घसिद्धेः । न च गोह इति विकृतनिर्देशस्य निमित्तभूताजादिप्रत्ययांशे गुणहेतुत्वसूचकतया चरितार्थत्वात्प्रक्रियालाघवाच्च गुहेरजादौ गुणनिमित्ते प्रत्यये परत उवर्णादेश इत्यर्थे विधीयमानआन्तरतम्याद्ध्रस्व एव स्यादिति दीर्घोच्चारणमावश्यकमेवेति वाच्यम् । ह्रस्वस्य ह्रस्वविधाने फलाभावादेव दीर्घप्रवृत्तेः । न च गुणनिवर्तकतया तस्य चारितार्थ्यमिति वाच्यम् । नाभ्यस्तस्येत्यनन्तरं गुहोचीति न्यासेनैव सिद्धे ह्रस्वोकारस्य पुनर्ह्रस्वविधानवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वादिति चेन्मैवम् । दोषो णावित्युत्तरार्थत्वेनोवर्णग्रहणस्योपधाग्रहणस्य चावश्यकत्वेन निरुक्तन्यासे लाघवाभावेन ह्रस्वावर्णादेशविधानस्य गुणनिवृत्तीतरफलकल्पनाया अयुक्तत्वात् । तस्मादुक्तमेव दीर्घोच्चारणम् । दोषो णाविति विकृतनिर्देशस्तु प्रक्रमानुरोधेनैव । आहस्थ इति थादेशवत् णेर्गुणनिमित्तत्वाव्यभिचारात् । नन्वेवमपि प्रकृतसूत्रद्वयगतविकृतनिर्देशप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधः । तत्र हि ऊदित्यत्र ह्रस्वदीर्घयोः प्रश्लेषेण गुणविषये परत्वाद्गुणप्रवृत्त्यनन्तरमान्तरतम्याद्दीर्घः । निषेधविषये तु ह्रस्व एवान्तरतम्यादिति सिद्धमिष्टमित्युक्तम् । न चैवं दोषो णावित्यत्र ह्रस्वदीर्घयोरुभयोरपि सम्बन्धे पर्यायताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अनन्तरस्येति न्यायेन दीर्घस्यैव तत्र सम्बन्धात् । प्रकृतपरिभाषाभ्युपगमे हि ऊरित्युक्तावपि निर्वाहे प्रश्लेषप्रतिपादनमयुक्तमेवेति चेदत्राहुः । विकृतनिर्देशाभावे तक्रन्यायादुवर्णादेशो गुणमपि बाधेत । तदप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्याभावात् । न च निषेधविषये चारितार्थ्यम् । तत्रापि गुणप्राप्तियोग्यतानपायात् । निषेधो हि गुणस्यैव

भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ २० ॥ ननु गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावाद्यादेशापत्तिरत आह । वर्णाश्रये नास्तिप्रत्ययलक्षणम् ॥ वर्णप्राधान्यविषयमेतत् ।

न तु योग्यतायाः । अत एवाहन्शब्दांशे रुरपवादत्वान्नलोपं बाधिष्यतइति चैपादिकं भाष्यं सङ्गच्छते । अन्यथा निषेधविषये सम्बुद्धौ रुत्वस्य चारितार्थ्यात्तदसङ्गतिरेव । प्रश्लेषनिर्देशे तु सामर्थ्यान्न्यायबाध इति भाष्यतात्पर्याद्विरोधः । उपायान्तरपरमिदं भाष्यमिति वदन्नुद्योतकारस्तु तादृशन्यायस्यानित्यत्वादेवाप्रवृत्तिं मन्यतइति । इदं तु बोध्यम् । धर्मिग्राहकसाजात्यादियमादेशमात्रविषयिणी तेन सनाशंसभिक्ष उरित्यादौ न दोषः । अनभिधानं तु न लक्षणैकचक्षुष्काणां युक्तमुत्तरम् । यद्यप्यदसोसेरित्यत्र ह्रस्वदीर्घयोस्समाहारद्वन्द्वमाश्रित्य निर्वाहोऽन्यत्र फलाभाव इतीयं प्राचीनैः प्रत्याख्याता । तथाऽपि समाहारद्वन्द्वे निमित्तान्तरानपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वान्नपुंसकह्रस्वे प्रथमं प्रवृत्ते ह्रस्वनिर्देशानुपपत्त्या परिभाषयैव निर्वाहो नान्यथेति गूढाशयः । तदेतद्भाष्ये स्पष्टेत्यनेन मूलकारस्सूचयतीत्याहुः ॥

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥

निषेधप्रकरणमपेक्ष्य सङ्गतिः । अवाद्यादेशापत्तिरिति । नन्वन्तरङ्गानपीति न्यायेन ङेप्रभृतीनामित्संज्ञालोपाभ्यां प्रागेव लुग्युक्तः । ततश्च सत्यपि प्रत्ययलक्षणेऽचपरत्वाभावान्नोक्तदोषावकाशः । न च ङेप्रभृतीनामपि प्रत्ययाधिकारे पाठादेव प्रत्ययत्वबुद्धेस्सौलभ्यात्सूत्रस्थानामेवेत्संज्ञायां धात्वादिसंज्ञानामिव सुप्संज्ञाया अप्यनुबन्धविनिर्मुक्तेष्वेव प्रवृत्त्या न तन्निबन्धनलुकस्सानुबन्धकेषु प्रसक्तिरिति वाच्यम् । तादृशन्यायस्य लुक इव तत्प्रयोजकानामपि प्राबल्यबोधकतया सुप्संज्ञाया अपि लुक्प्रवृत्तिप्रयोजिकाया इत्संज्ञातः पूर्वमेव प्रवृत्त्यौचित्यादिति चेन्मैवम् । तादृशन्यायस्येत्संज्ञातिरिक्तविषयकत्वमित्याशयात् । अत एव लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानमिति वार्तिकतद्भाष्ययोस्सङ्गतिः । अन्यथा

गर्गा विदा इत्यादौ बहुत्वे यञिञोश्चेतीत्संज्ञात: पूर्वमेव यञिञोर्लुकि ञित्स्वराप्रवृत्त्या वार्तिकारम्भो विफल एव स्यात् । गोहितमित्यादेरेतत्परिभाषोदाहरणत्वप्रतिपादनपरं प्रत्ययलक्षणसूत्रस्थं भाष्यमप्यत्रार्थे प्रमाणम् । न लुमतेति निषेधस्तु नात्र प्रवर्तते । राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपदे नलोपादिसिद्धये लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गसंज्ञावदुद्देश्यकतादृशप्रत्ययनिमित्तकविधावेव निरुक्तनिषेधप्रवृत्त्यभ्युपगमादिति दिक् । ननु स्थानिवत्सूत्रवत्प्रत्ययलक्षणस्यापि वर्णाश्रये विधावप्रवृत्तौ व्यर्थमेव प्रत्ययलक्षणसूत्रं स्यादत आह । वर्णप्राधान्यविषयमिति । प्रत्ययलक्षणसूत्रं त्वप्राधान्येन वर्णाश्रयणे विध्यर्थम् । अत एवातृणेडित्यत्र हलादिसार्वधातुकनिमित्तक इमागमो मित्रशीरित्यत्र शास इदङ्हलोरितीत्वं च सिध्यतीत्याशय: । अत्र मानं दर्शयति । तत्त्वं चेत्यादि । एतत्सिद्धमिति । यत उक्तप्रकारेणेयं परिभाषा सिद्धा ततो वर्णप्राधान्यविषयत्वमस्या इति तदर्थ: । किमिदं वर्णप्राधान्यम् । यदीतरनिरूपितविशेष्यतारूपं तदित्युच्यते, तर्ह्येचो ऽयवायव इत्यत्राचो ऽप्राधान्याद्गोहितमित्यादौ दोष एव । यदि चान्यनिरूपितविशेषणताराहित्यं तदित्युच्यते । तदा टिड्ढाणञित्यस्याण् यो कारस्तदन्तादित्यर्थकतया तत्राकारस्याप्राधान्याच्चित्रायां जाता चित्रेत्यादौ ङीप्प्रसङ्ग इत्यत आह । वर्णप्राधान्यं चेति । इतराविशेषणत्वमिति । अभेदसंसर्गावच्छिन्नान्यनिरूपितविशेषणताराहित्यमित्यर्थ: । तेन एचो ऽयवायाव इत्यत्रानुपश्लिष्टस्येच इत्याद्यर्थेनाचोभेदसंसर्गावच्छिन्नविशेषणतावत्त्वेपि न क्षति: । तावता ऽपि न

तत्त्वं च प्रत्ययलोपइति सूत्रे स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्येतत्सिद्धम् । वर्णप्राधान्यं च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपं प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं च । तेन गोहितमित्यादाववादि न । चित्रायां जाता चित्रेत्यादावण्योकारस्तदन्तात् ङीबिति ङीप् च न ।

निर्वाह इत्याह । प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं चेति । प्रत्ययनिरूपितविशेषणताराहित्यमेवात्र वर्णप्राधान्यमिति तत्त्वम् । ङीप् च नेति । ननु प्रत्ययलक्षणग्रहणस्य यत्र प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययस्याश्रयणं तत्रैव यथा स्यादुणत्वव्याप्यधर्मपुरस्कारेण तदाश्रयणे मा भूदित्येवमर्थकतया गोहितमित्यादाववादिवारणेन चरितार्थत्वात्कथं चित्रेत्यादौ ङीब्वारणार्थत्वेनोक्तार्थलाभ इति चेन्न । प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येव सिद्धे पुन: प्रत्ययपदोपादानेन यत्र विधौ प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययस्य प्राधान्येनाश्रयणं तत्रैव प्रत्ययलक्षणमित्येवमर्थसम्पादकतया निरुक्तोभयविधवर्णप्राधान्यविषयकत्वं परिभाषायास्सिध्यतीत्याशयात् । यत्तु प्राधान्यलाभस्स्वारसिक एवाप्राधान्यं हि यत्नलभ्यम् । अत एवानल्विधावित्यत्र विधिग्रहणादप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे निषेध इत्याकरसिद्धान्त: । ततश्च प्रत्ययग्रहणस्य विशेषणतया प्रत्ययाश्रयणे ऽपि प्रत्ययलक्षणसम्पादकताया एव न्याय्यत्वादण्यो ऽकार इत्येवमन्वये ऽपि चित्रेत्यादौ ङीब्निवारणं दुर्घटमेवेत्याहुस्तदसत् । वार्तिकमते हीयं परिभाषा तन्मते चालाश्रयणे विध्यर्थं प्रत्ययलक्षणसूत्रं तत्र प्रत्ययविशेषणत्वेनालाश्रयणे निषेधबाधकतया विधिसम्पादनेन कृतार्थस्य प्रत्ययग्रहणस्य प्राधान्येनालाश्रयणे बाधकत्वानौचित्येनाभीष्टार्थसिद्धे: । अथैतन्मते शोभना दृषदो यस्य स सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र स्थानिवद्भावेनासन्तत्वमादाय सोर्मनसी अलोमोषसी इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वप्रसङ्ग: । तथा यङ्लुकि बोभवीतीत्यादौ ङित्त्वनिबन्धनस्यात्मनेपदस्याप्यापत्तिरिति चेत्सत्यम् । अनल्विधावित्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधरूपेण निषेधकत्वादपवादविषयपरिहारेण वाक्यार्थनिषेध्यसमर्पकत्वेन सम्बध्यमानस्यादेशशब्दस्य प्रत्ययलोपातिरिक्तपरत्वस्य न्याय्यतया विधिकोटावपि तथाविधस्यैवार्थाधिकारात्स्वीकारेण प्रत्ययलोपे स्थानिवद्भावाप्रवृत्ते: । यद्वा मन्साहचर्यादसो ऽपि श्रूयमाणस्यैव ग्रहणादाद्यो

न दोषः । असन्ताङ्गावयवस्य निर्दिश्यमानस्यास उपधाया उच्चारणप्रसङ्गाभावाच्च न दीर्घः । ङित्त्वस्यानुबन्धघटितत्वेनानुबन्धकार्याणां यङ्लुक्यप्रवृत्तेश्चर्करीतं चेत्यदादौ परस्मैपदेषु पाठाच्छान्दसत्वाच्च द्वितीयो ऽपि न दोष इति वार्तिककृतो निष्कर्षः । भाष्ये स्पष्टमिति । वार्तिककाराभिप्रायवर्णनमेतत् । भाष्यमते तु नेयमावश्यकी परिभाषा । प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु अनल्विधावेव प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मनिमित्तकमेव भवति नान्यदिति स्थानिवत्सूत्रस्य नियामकम् । तेन सुदृषत्प्रासाद इत्यादौ न दोषः । तृणह इमित्यत्र अचि नेत्यनुवर्तनान्निर्वाहः । शास इदङ्हलोरित्यत्र अङीति योगं विभज्य अजादौ यदि स्यात्तर्हि अङ्येवेति नियमाश्रयणेन हल्ग्रहणस्य प्रत्याख्यानान्मित्रशीरित्यत्रापि न दोषः । ननु वार्तिकमते ऽपि प्रागुक्तरीत्या दोषाभावात्किं बीजं तन्मतोपेक्षायां भाष्यकारस्येति चेदत्र के चित् । प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यामूलकत्वेनाश्रीयमाणं प्राधान्यं यदि सर्वात्मना विशेषणताराहित्यं तर्हि तन्निमित्तकमेवानेन प्राप्यते न तु तत्स्थानिकमित्यप्रसिद्धिरेव । यदि च तादात्म्यावच्छिन्नविशेषणताराहित्यं तदित्युच्यते तावतापि राजेत्यादौ हल्ङ्यादिलोपोत्तरं सुप्तिङन्तमित्यनेनापेक्षितं सुबन्तत्वनिबन्धनं पदत्वं दुर्लभमेव । तस्माद्वर्णनिरूपितविशेषणताराहित्यं तदिति

इयमल्विधौ स्थानिवत्त्वाप्राप्तावपि प्राप्तप्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधिकेति स्पष्टं भाष्ये ॥ २१ ॥ नन्वतः कृकमीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं व्यर्थमत आह । उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटादयः। कमेस्तु न कंसो ऽनभिधानात् । युवोरनाकावित्यादौ भाष्ये स्पष्टा। ण्वुल्तृचावित्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि।

विवक्षायां क्लेशः । यदि च विशेषणतया अलाश्रयणे विध्यर्थत्वात्प्रत्ययलक्षणसूत्रस्यान्यत्रानल्विधौ प्रत्ययलोपे स्थानिवत्सूत्रं प्रवर्तत एवेत्युच्यते तर्ह्यनन्तरस्येति न्यायेन प्रत्ययलक्षणविषये कृतार्थस्य न लुमतेत्यस्य स्थानिवत्सूत्रविषये प्रवृत्त्ययोगात्कतीत्यत्र स्थानिवत्त्वेन गुणापत्तिः । यदि च लक्ष्यानुरोधादनन्तरस्येति न्यायो ऽत्र नाश्रीयत इत्युच्यते, तर्हि सुपयास्सुस्रोता इत्यादौ स्थानिवत्त्वेनान्तर्वर्तिनस्सोरुगित्त्वमादाय प्राप्तस्य नुमस्स्त्रियां ङीपश्च वारणायानुबन्धकार्येष्वप्यनल्विधाविति प्रतिषेध आश्रयणीय इति क्लेशः । यदि तु प्रत्ययत्वतद्व्याप्यान्यतरधर्मपुरस्कारेण तदाश्रयणमेव प्राधान्यमित्युच्यते तर्हि अणेयोकारस्तदन्तादित्यर्थे अणूपाकारत्वस्य प्रत्ययत्वव्याप्यतया चित्रेत्यादौ ङीब्वारणाय प्रत्ययत्वव्याप्यश्च धर्मो वर्णत्वव्याप्यतानवरुद्ध एव विवक्षणीय इत्यपि क्लेश इति तदुपेक्षाबीजमाहुः ॥

उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥

प्रत्ययत्वज्ञानसहकृतज्ञानसम्पादकतासाम्येन प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अपि स्मृतिविषयत्वे ऽपि सूचीकटाहन्यायेनास्याः परिभाषायाः प्रथमतो निरूपणमिति द्रष्टव्यम् । व्यर्थं स्यादिति । तत्र कमीत्यस्य समासाक्षिप्तोत्तरपदविशेषत्वे ऽपि तदधिकारे धातुग्रहणे तदादिविधेर्विभ्वम्देवयोरिति सूत्रस्थप्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितत्वात्कंसेपि प्रवृत्तिरित्याशयः । उणादिप्रत्ययान्तत्वेन व्याकरणान्तराभिमतानि प्रातिपदिकानि वत्सादिवत्प्रकृतिप्रत्ययविभागविहीनानीति परिभाषार्थः । कैयटादय इति । भाष्याननुगृहीतत्वमत्रारुचिः । भाष्ये स्पष्टेति । तत्र हि कंसीयपरशव्ययोरिति विधीयमानो लुक् प्रकृत्यवयवयोरप्रत्ययसप्रत्यययोर्मा भूदित्यर्थं प्रवृत्तं विशिष्टनिर्देशात्सिद्धमिति वार्तिकं प्रकृतपरिभाषया प्रत्याख्यातम् ॥

ण्वुल्तृचावित्यादौ भाष्ये इति । तत्र हि तृचश्चकारस्य अप्तृन्नित्यत्र तृप्रत्ययान्तमातृशब्दस्य णवारणार्थमित्यु-

पपाद्य नप्त्रादिग्रहणादेतेषामेव योनिसम्बन्धवाचिनां नान्येषामिति नियमाश्रयणेन परिहृतम् । इदं शाकटायनरीत्येति । नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकमित्युणादयो बहुलमिति सूत्रस्थभाष्यबलात्तन्मते सर्वेषामेव प्रातिपदिकानां व्युत्पन्नत्वमिति बोध्यम् । अव्युत्पत्तिपक्ष एवेति । सर्वनामस्थानमिति महासंज्ञाकरणवदयामन्तेति सूत्रप्रणयनं पाणिनेर्व्याकरणान्तरानुसारेण । उणादयो बहुलमिति च तादृशप्रत्ययान्तत्वेन परसम्मतानि साधूनीत्यर्थकं तेषामसाधुताव्यावृत्त्यर्थं बहुलग्रहणं च शास्त्रान्तराप्राप्तानामभीष्टकार्याणां प्रवृत्त्यर्थमिति तदाशयः । ननु व्युत्पन्नत्वाव्युत्पन्नत्वयोरुभयोरपि पक्षयोर्भाष्यारूढत्वात्कथमव्युत्पन्नत्वमेवेत्याग्रहो ऽत आह । आयनेयीति भाष्ये स्फुटमिति । तत्र हि शङ्ख इत्यादावादेशवारणाय उणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकमुपक्रम्य न वक्तव्यः प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेस्सिद्धमित्युक्तम् । के चित्तु जातिव्यक्तिपक्षयोरिव अनयोरपि पक्षयोर्द्वयोर्व्यवस्थया प्रकृतशास्त्रे आश्रयणं युक्तम् । उणादयो ऽव्युत्पन्नानीत्ययमतिदेशो न तु वस्तुस्थितिकथनम् । आतिदेशिकस्यानित्यत्वाच्च व्युत्पन्नत्वमप्यत्र शास्त्रे निर्बाधम् । अयामन्तेति सूत्रमत्रैवार्थे प्रमाणमित्युच्यताम् । अत एव प्रत्ययस्य लुगिति सूत्रे कैयटेन उणादयो ऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति भाष्यमुपादाय कंसग्रहणादुणादिप्रत्ययान्तानि प्रातिपदिकानि क्व चिद्व्युत्पत्तिकार्यं लभन्तइत्यर्थ उक्तः । किं च सर्वथैव प्रकृतशास्त्रे व्युत्पत्तिपक्षमनङ्गीकुर्वतां ण्वुल्तृचौ न धातुलोप आर्धधातुके वेरपृक्तस्येत्यादिषु बहुप्रदेशेषु व्युत्पत्तिपक्षाश्रयणं भगवतः पतञ्जलेरसम्बद्धं स्यात् । राज्ञी शकटीत्यादौ कृदिकारादक्तिन इति ङीप्प्रत्ययस्य, सर्पिषा यजुषेत्यादौ प्रत्ययत्वनिबन्धनस्य षत्वस्य प्रतिदीव्नेत्यादौ धातुत्वनिबन्धनस्य दीर्घस्य च समर्थने

इदं शाकटायनरीत्या पाणिनेस्त्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् । आयनेयीति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् ॥ २२ ॥

ननु देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेस्सन्नन्तत्वप्रयुक्तधातुत्वापत्तिरत आह । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥ यस्मात्प्रत्ययविधिरिति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये इति योगो विभज्यते । गृह्यमाणे इति उपतिष्ठतइति शेषः । तेन

क्लेशो ऽपि । तस्मादायनेयीति सूत्रस्थं प्रागुक्तं भाष्यं पक्षान्तरेण परिहाराभिप्रायकं न त्वत्र शास्त्रे व्युत्पत्तिपक्षाभावपरमिति योजनीयम् । अत एव इसुसोस्सामर्थ्यइति सूत्रे श्लोकवार्तिककारैः "अथ चेत्कृदन्तमेतत्ततोधिके नैव मे प्राप्तिः । वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ अथ चेत्सम्विज्ञानं नित्ये षत्वे ततो विभाषेयम् । सिद्धं च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोय"मित्यनेन षत्वविधावुभयोरपि पक्षयोर्निर्वाह उपपादित इत्याहुः ॥

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥

प्रागुपदर्शितेन सन्दर्भेणेदानीमस्याः परिभाषायास्सापवादायाः प्रपञ्चस्यावसर इति दर्शयति । ननु देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादि । धातुत्वाद्यापत्तिरित्ति । देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र अङ्गसूत्रस्थभाष्यकारापादितप्रातिपदिकत्वमादिशब्दार्थः । ननु मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वप्रयुक्तामिव प्रकृते तद्धितान्तत्वप्रयुक्तामपि प्रातिपदिकसंज्ञां समासकृतनियमः परत्वाद् बाधतइति नायं दोष इति चेन्न । अस्यामवस्थायां प्रायेण सर्वेषामेव समासानां प्रत्ययान्तत्वेन अप्राप्तायाः प्रातिपदिकसंज्ञायास्समर्थनेन कृतार्थस्य समासग्रहणस्य नियामकत्वानुपपत्त्या दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयोरपि तदापत्तेर्दुर्वारत्वात् । सति च धातुत्वे प्रातिपदिकत्वे वा सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुक्प्रसङ्गः । वाक्यसंस्कारे च देवदत्त-

श्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेस्सन्नन्तत्वप्रयुक्तद्वित्वप्रसङ्गश्चेति भाव: । येन विधिरिति सूत्रेणेति । प्रमाणान्तरसिद्धस्यापूर्वत्वकल्पनमयुक्तमित्याशय: । अत एवोगितश्चेति सूत्रे तदन्तांशविकलैवैषा परिभाषा भाष्ये पठिता । नन्वेवं ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादौ विशेष्यसमभिव्याहाराभावाद्येन विधिरित्यस्याप्राप्त्या तदन्तांशो दुर्लभ: । न चोपस्थिततदाद्यंशमेव विशेष्यत्वनाश्रित्य तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तस्य बहुव्रीहित्वेन विशेष्यान्तरसाकाङ्क्षतया न ह्युपाधेरिति न्यायेन ङ्यापोस्तद्विशेषणत्वासम्भवात् । किं चाङ्गसंज्ञाबोधकवाक्यान्तरे तदाद्यंशस्य प्रत्ययप्राग्वर्तिबोधकतया प्रकृते ऽप्यर्थाधिकारेण धर्मिग्राहकसाजात्येन वा तथैव न्याय्यत्वात्पश्चादपि सामानाधिकरण्यासम्भवेन तद्विशेषणतया न तदन्तांशलाभ इत्यत आह । स चेति । शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारे च तदाद्यंशो ऽप्यगत्या प्रत्ययविशिष्टपर एवेति ध्येयम् । एवं च विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तदाद्यंशविशेष्यतापन्नस्यैव शब्दस्वरूपस्य प्रत्ययांशे सम्बन्धे सामानाधिकरण्याभावादेव तदन्तविधेरप्राप्ते: प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति नापूर्वं किं तु तत्रैव तात्पर्यग्राहकमिति लाघवमुपपद्यते । तदाद्यंशस्यैव विशेष्यतावादे तु परत्र प्रत्ययविशिष्टबोधकत्वेन क्लृप्तस्य पञ्चम्यन्तविषये प्रत्ययप्राग्वर्तिमात्रपरत्वकल्पनाद्वारेणापूर्वत्वगौरवं स्पष्टमेवेत्याहु । विशेष्यान्तरासत्त्वे इति । तत्सत्त्वे तु तेनैवान्यपदार्थविषयकाकाङ्क्षाया निवृत्तेस्तदन्तांशस्य च सिद्धौ विशेष्यान्तराध्याहारे मानाभाव इत्याशय: । अन्यथा गृहीतविशेषणेनैकश्शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारेणापर इति तदन्तविधिद्वयापत्तौ यञिञोश्चेत्यादिना विधीयमान: फगादिस्तदन्तान्तादपि प्रसज्येत । प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधश्च स्वरूपेण गृहीतप्रातिपदिकविषय इति स्पष्टमन्यत्रेति बोध्यम् । इदं च प्रायिकम् । नित्यं समास इति सूत्रस्यादुत्तरपदस्थपर्युदासात् । अन्यथा परमसर्पि:कुण्डिकेत्यादौ विशिष्टस्य प्रकृतपरिभाषया इसुसन्तत्वाभावादेकदेशस्य

तदाद्यंशस्सिद्धस्ततदन्तांशस्तु येन विधिरिति सूत्रेण सिद्ध: । स च शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरासत्त्वे । यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति, तन्न । इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवात् । यत्र

सर्पिरित्यादेरुत्तरपदत्वे चेति निषेधेन पदत्वाभावाच्च षत्वाप्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेन वनो र चेत्यस्य तदन्तान्तादपि प्रवृत्त्या बहुधीवरीत्यादिसिद्धिरिति स्पष्टमिसुसोरिति सूत्रे शेखरे । नन्वर्थापत्तिमूलकादाक्षेपाद्धेव प्रकृतपरिभाषासिद्धौ वृथैवायं योगविभागादिपरिक्लेश इति प्राचीनोद्घोषं दूषयति । यत्त्विति । समुदायाक्षेपादिति । ननु स्वप्रकृत्यवयवकत्वस्य पदान्तरघटितेपि सम्भवेन देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादिविशिष्टे सन्नन्तत्वादिप्रयुक्तधातुत्वादिप्रसङ्गो दुर्वार: । न च स्वप्रकृत्याद्यवयवकसमुदायाक्षेप इत्याशय इति वाच्यम् । श्नमकजादिविषये प्रकृत्याद्यवयवकत्वस्य व्यभिचरिततया प्रत्ययेन तदाक्षेपासम्भवात् । अत्रोच्यते । स्वप्रकृतिकप्रत्ययैतदुभयपर्याप्तसमुदायस्याक्षेप: । तस्य सर्वत्राविनाभूतत्वात् । न च पपाचकेत्यादौ तिङश्चेति विधीयमानस्याकचस्समुदायप्रकृतिकत्वे ऽपि स्वप्रकृतिप्रकृतिकत्वाभावादकज्घटितसमुदायस्य तिङ्प्रत्ययेनाक्षेपासम्भवात्पदत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । तन्मध्यपतितन्यायेनाकज्घटिते तद्ग्रहितसमुदायपर्याप्तेरनिर्देशेनादोषात् । यद्वा स्वप्रकृतितदर्थान्वयवदर्थप्रत्ययैतदुभयपर्याप्तसमुदायस्याक्षेप: । तिङन्तप्रकृतिकस्याप्यकचो धात्वर्थगतकुत्साबोधकतया तदर्थान्वयोत्स्येवेति न कश्चिद्दोष इत्याहु: । व्यभिचारेणेति । नन्वलौकिके वाक्ये वर्तत एवाव्यभिचार: । ततश्च प्रकृतिभागस्य लोपे ऽपि स्थानिवद्भावेन तद्बुद्धि: सुलभा, स्थानिवत्त्वं चाशास्त्रीये ऽपि प्रवर्तत एव । किं च अतीतधूमज्ञानेन महानसादौ वह्न्यनुमिते: प्रसिद्धतया नेदानीं तत्सत्ताया आवश्यकता । ततश्च कथमाक्षेपासम्भव इति चे,दत्रोपाध्यायानुयायिन: । स्थानिवद्भावप्रयुक्तस्याव्यभिचारस्याक्षेपप्रयोजकत्वमिति तावदयुक्तम् । स्थानिवत्सूत्रेणाभावातिदेशस्यानिष्टतया व्यभिचाराभावरूपस्याव्यभिचारस्य तेनातिदेष्टुमशक्यत्वात् । किं

च सत्यप्यतिदेशे तथाविधमव्यभिचारमाश्रित्य न लोकन्यायसिद्धस्याक्षेपस्य शास्त्रे सम्भवः। तस्य अनाहार्याव्यभिचारप्रयोज्यत्वेन पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ लोके दृष्टत्वात्। शास्त्रकारीयाहार्यारोपो हि शास्त्रस्यैव प्रवर्तको निवर्तको वा न तु लोकस्य। तथा भूतपूर्वस्याव्यभिचारस्याक्षेपप्रयोजकत्वमित्यप्ययुक्तम्॥ विनष्टजले ऽपि ह्रदे भूतकालिकाविनाभावप्रयुक्तह्रदत्वानुपपत्तिमूलकादाक्षेपाज्जलवत्ताप्रत्ययप्रसङ्गात्। अतीतधूमादिज्ञानमप्यतीतवह्न्यादेरेवानुमापकम्। न तु वर्तमानस्येति युक्तम्। न हि निष्कासितवह्नौ महानसे तथाविधं धूमज्ञानमादाय वह्निमत्ताप्रत्ययः कस्य चिदुपजायते। किं च आक्षेपो नाम मानसिकज्ञानविशेषः। अनुमितिर्वा। तद्विषयस्य च निर्मुक्तसमुदायस्य न शाब्दान्वयप्रतियोगित्वसम्भवः। वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयताया एव तत्प्रयोजकत्वात्। ततश्च सामानाधिकरण्यान्वयप्रयुक्तस्तदन्तांशः कथं सिध्येत्। वृत्तिज्ञानजन्योपस्थितिविषयाविनाभावस्यापि शाब्दान्वयप्रयोजकत्वमिति तु न युक्तं, शब्दस्वरूपे ऽपि शक्तिमभ्युपगच्छतां शाब्दिकानां मते तादृशोपस्थितिविषयशब्दस्वरूपाविनाभूतस्य गगनस्यापि शाब्दधीविषयत्वप्रसङ्गात्। आदिरन्त्येनेत्यत्र तु संज्ञिविशेषाकाङ्क्षायामाद्यन्तावयवापेक्षितसमुदायबोधकशब्दाध्याहारः। शाब्दाकाङ्क्षायाश्शब्देनैव निवर्त्यत्वात्। आदेशपदवैयर्थ्यापादनपरस्यानिवृत्सूत्रभाष्यस्याप्ययमेवाशय इत्यतो न समुदायाक्षेपप्रयुक्ता परिभाषासिद्धिरित्याहुः। के चित्तु नात्राक्षेपस्य प्रसक्तिः। यत्र हि पीनो देवदत्त इत्यादौ दिवसभोजनाभाववद्देवदत्तपीनत्वादिबुद्धेरनुपपत्तिः, आक्षिप्यमाणेन च रात्रिभोजनादिना तत्परिहारस्तत्र खल्वसौ न्यायः। प्रकृते च द्वयोरप्यसम्भवः। न हि जातिविशेषात्मकप्रत्ययत्वप्रकारकबुद्धेस्तत्प्रकृतिघटितसमुदायमन्तरेणानुपपत्तिः। आक्षि-

प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादीत्यंशमात्रोपस्थितिरित्यङ्गस्येति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्यय आश्रीयते तत्रापि तदादीत्यंशोपस्थितिः। परं तु तत्र पञ्चम्यन्तता। अत

प्यमाणेन वा तेन तत्परिहारः। तस्मादयुक्त एवायं समुदायाक्षेपप्रकार इत्याहुः। तदादितदन्तांशयोरसन्नियुक्तत्वेन निष्पत्तेः। फलमुपपादयितुमाह। यत्रेति। ईदृशविषये तदाद्यंशस्य विशेष्याकाङ्क्षायां सुपीत्यादिसप्तम्यन्तानुरोधेन शब्दस्वरूपस्यापि तादृशविभक्त्यन्तस्यैव अध्याहर्तव्यतया निर्दिष्टपरिभाषाबलात् सुब्विधानावध्याद्यवयवकसुबन्तोपश्लिष्टस्य पूर्वस्येत्याद्यर्थे तथाविधस्यादन्तस्य प्रत्यासत्त्या तादृशसुब्निरूपिताङ्गत्ववतो दुर्लभत्वेन उत्तमैकाभ्यां चेति निर्देशेन च न शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलकस्तदन्तविधिः। नाप्यङ्गस्येत्यस्य विशेष्यतामादाय तत्सम्भवः। विविभक्तिकत्वेन प्रत्ययप्रागवर्तिमात्रबोधकत्वेन च सामानाधिकरण्यायोगात्। तस्मात्तदाद्यंश एव प्रवर्तते। सन्नियोगाभावेन तदंशानुपस्थितौ मानाभावात्। एवं सुप्तिङन्तमित्यादौ यत्र तदन्तांशः क्लृप्तः तत्रापि तदाद्यंशः प्रवर्तत एव। अत एव पदसमुदायस्य न पदत्वम्। अन्यथा हि मास्नाहीति वाक्यार्थवर्तमानस्यापि ग्राहवती नदीत्यस्यानेकमन्यपदार्थे इत्येतत्सूत्रविषयताप्रसङ्ग इति तात्पर्यम्। ननु यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदाद्यंशोपस्थितेः फलाभावः। न च प्राकरोत्,दुर्पैहिष्टेत्यादौ उपसर्गात्पूर्वमडादिव्यावृत्तिस्तत्फलमिति वाच्यम्। लुङाद्युपश्लिष्टस्य पूर्वस्येत्याद्यर्थे पूर्वत्वेनाधिकारप्राप्ताङ्गस्यैव विशेषणताया औचित्यादिति चेत्सत्यम्। आन्महत इत्यत्र जातीयर्प्रत्ययोपस्थापिततदाद्यंशमादाय महच्छब्दस्य तदन्तविधौ अतिमहाजातीय इत्यादावात्वप्रवृत्तिः। अन्यथा प्रत्यासत्त्या जातीयर्प्रकृतिभूतस्य महत आत्वमित्यर्थे तद्दौर्लभ्यं स्पष्टमेव। तथा घरूपेति तरबाद्युपस्थापिततदाद्यंशविशेषणत्वेन ङ्यन्तस्य तदन्तविधौ बहुश्रेयसितरेत्यादौ ह्रस्वप्रवृत्तिरित्येवमादीनि फलानि विभावयन्त्वित्याहुः। प्रागुपदर्शितरीत्या प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति परिभाषा नापूर्वेति सूचयितुमाह। एवं यत्रापीति। एतेन उत्तरपरिभाषाविषयस्यात्रोल्लेखः प्रामादिक इति पाठकाद्युक्तिः प्रत्युक्ता। पञ्चम्यन्ततेति। उपात्तपञ्चम्यन्तविशेषणानुरोधेन विशेष्यबोधकस्यापि पञ्चम्यन्तताया एव युक्तत्वा-

दित्याशयः । एङन्तादित्याद्यर्थलाभ इति । एतेन तदर्थमपूर्वोचाङ्गाक्षेप इति प्राचीनोक्तमयुक्तमिति ध्वनितम् । यत्तु परत्वादङ्गादेशे सम्बुद्धिलोपस्य सकृद्गतिन्यायेन सुपरिहरत्वादङ्गाक्षेपस्तदाद्यंशोपस्थितिर्वा तदुपपत्तये वृथैवेति वदन्ति, तदसत् । सम्बुद्धिलोपे सकृद्गतिन्यायावलम्बे हे कुलेत्यादौ परेण पूर्वरूपेण बाधितस्य सम्बुद्धिलोपस्य पुनरनेन न्यायेनाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ध्वनितमिदमत्रैव सूत्रे भाष्ये डतरादिभ्यः प्रतिषेध इति वार्तिकस्य विहितविशेषणत्वमाश्रित्य प्रत्याख्यानं कुर्वता भगवता पतञ्जलिनेति स्पष्टं तद्विदाम् । यदपि एङ्ह्रस्वान्तात्तदादेरित्युक्तावपि कुलेत्यादिसिद्धये सम्बुद्धिव्यधिकरणीभूतहल्विशेषणताया आवश्यकतया कतरदित्यत्रानुमानिकस्थानिवद्भावेन प्रकृतित्वात् ह्रस्वान्तस्य च तदादित्वाल्लोपो दुर्वार इति प्राचीनोक्ताङ्गाक्षेपप्रकार एव युक्त इत्याहुस्तदपि न । तदादीत्यस्य प्रत्ययप्राग्वर्तिबोधकतायाः पूर्वमुपपादितत्वात् । तदाद्यंशोपस्थित्यात्मकविहितविशेषणाश्रयणेन डतरादिप्रतिषेधप्रत्याख्यानसरणिरेवात्र भाष्यकारस्य प्रमाणीभवितुमर्हति । इतोपि न शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमन्तरेण तदाद्यंशमादाय तदन्तविधिं प्रत्याशा कार्या । अस्याः परिभाषाया इति । विशेष्यान्तरासत्त्वे एव शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहार इत्यत्र प्रमाणप्रदर्शनार्थमेतत् । यदि यञिञोश्चेत्यत्र प्रातिपदिकादिति विशेष्यसत्त्वे ऽपि तदध्याहारस्तर्हि यञिञन्तान्तादित्यर्थे स्यादेव विशिष्टात्प्रत्यय इति भाष्यासङ्गतिस्स्पष्टैव । ननु सुप आत्मन इति सूत्रे भाष्ये सविशेषणानां सर्वत्राऽवृत्तिरित्युपक्रम्य क्व सर्वत्र

एवैङ्ह्रस्वादिति सूत्रे एङन्तादित्यर्थलाभः । अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं येन विधिरित्यत्र भाष्ये उक्तम् । परमगार्ग्यायण इति परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहे ऽपि गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न विशिष्टात् । निष्कृष्य तावन्मात्रेणैकार्थीभावे ऽपि वृत्तिर्भवत्येव । अत्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र विस्तरः । प्रत्ययमात्रग्रहणे एषा न तु प्रत्यया-

समासविधौ प्रत्ययविधौ च ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः ऋद्धस्य उपगोरपत्यमित्युदाहृत्य षष्ठ्यन्तस्य सुबन्तेन सामर्थ्येन समासो विधीयते । यच्चात्र षष्ठ्यन्तं न तत्सुबन्तेन समर्थं यस्य च सामर्थ्यं न तत् षष्ठ्यन्तं वाक्यम् । एवं षष्ठीसमर्थादपत्येन योगे प्रत्ययो विधीयते यच्चात्र षष्ठीसमर्थं न तस्यापत्येन योगः । यस्य चापत्येन योगो न षष्ठीसमर्थं वाक्यं तदित्युक्तम् । किं च येन विधिरिति सूत्रएव भाष्ये समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्य प्रत्ययांशे सौत्रनाडिरित्यत्र नडादित्वप्रयुक्तफक्प्रत्ययाभावः प्रयोजनत्वेनोक्तः । ततश्च यादृशार्थस्यापत्यादिभिर्योगस्तादृशार्थोपस्थापकवृत्तिपर्याप्त्यधिकरणादेव प्रातिपदिकादपत्याद्यर्थकः प्रत्यय इत्यर्थस्य स्पष्टतया कथं परमगार्ग्यसम्बन्ध्यपत्यबोधने गार्ग्यशब्दात्प्रत्यय इत्यत आह । निष्कृष्येति । अयं भावः । वृत्ताववयवानामर्थान्तरोपहित एव स्वार्थो न तु केवलः ॥ स्वभावात् । एवं च प्रकृते गार्ग्यशब्दोपि परमत्वविशिष्टगार्ग्याभिधायी परं तु प्रत्येकमवयवानां स्वातन्त्र्यवारणाय समुदाय एवैकार्थीभावः कल्पितः प्रकृतभाष्यबलात्क्व चिदवयवेष्वप्यभ्युपगम्यते । अत एव शिवभागवतो भूतकालिक इत्यादेस्सिद्धिः । उत्तरपदनिमित्तके द्विगावप्येषैव गतिः । ततश्च समुदायात्पृथक्कृत्य गार्ग्यशब्दस्य तद्धितेनैकार्थीभावे भवत्येव प्रत्ययः । अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति । तदेतदाह । अत्र चेति । अनुपसर्जनादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टोऽयमर्थः । अथ सत्यामस्यां परिभाषायां बहवो गोमन्तो यस्यां नगर्यां सा बहुगोमतीत्यत्रोगितश्चेति ङीप् बहुगोमान् ग्राम इत्यत्रोगिदचामिति नुम् च न स्यादत आह । प्रत्ययमात्रग्रहणे इति । उगितश्चेति सूत्रे भाष्ये इति । तत्र हि निर्गो-

मतीत्यादौ प्रकृतपरिभाषया ङीपो ऽप्रवृत्तिमाशङ्क्य प्रत्ययग्रहणइत्युच्यते न चेदं प्रत्ययग्रहणं वर्णो ऽप्युगित् प्रत्ययो ऽप्युगित् प्रातिपदिकमप्युगिदित्युक्तम् । यद्यपि तदन्तविधिद्वयाङ्गीकारे पूर्वोक्तविषये ङीन्नुमौ भवत एव । तथा ऽपि प्रत्ययादन्यत्र भवती भवन्तावर्वन्तावर्वतीत्यादावेतत्परिभाषोपस्थापिततदाद्यंशस्य बाधितत्वात्तयोरनुपपत्तिः । यदि च प्रत्ययाप्रत्ययकोटिद्वयपरतया वाक्यभेदमभ्युपगम्य प्रत्ययातिरिक्तविषये तदाद्यंशस्यासम्बन्धभूतस्य कृद्ग्रहणइत्यादेस्तत्तन्मात्रग्रहणविषयतासम्पत्त्यर्थमस्याः प्रत्ययमात्रग्रहणविषयत्वमिति तत्त्वम् । अत एव सुप्तिङन्तमिति सूत्रे ऽन्तग्रहणस्य संज्ञाविधाविति परिभाषाज्ञापकता भाष्यकृदुक्ता सङ्गच्छते । अन्यथा प्रकृतपरिभाषया प्रदेशेषु तदन्तविधावन्तग्रहणस्य चारितार्थ्याभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तदेतन्मूलएव स्फुटीभविष्यति । ननु सन्नन्ते शेखरे प्रतीषिषतीत्यत्र अज्झनेति दीर्घमाशङ्क्य आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनोत्तरखण्डस्य द्वित्वनिष्पन्नतया तस्य प्रत्ययाधिकारे पाठाभावेन प्रत्ययत्वाभावात्पूर्वस्य तन्निरूपिताङ्गत्वाप्रसक्त्या न दीर्घ इति समाहितम् । न च प्रत्ययत्वाभावात्तन्निमित्तकमुत्तरखण्डस्य षत्वमपि दुर्लभमेवेति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति षत्वोत्तरमेव द्वित्वप्रवृत्त्या निर्वाहात् । न च सन्यत इतीत्वमपि प्रत्ययत्वाभावे दुर्लभमिति वाच्यम् । अङ्गावयवाभ्यासस्य सनि परत इत्त्वमित्यर्थे तस्य सनित्येतदानुपूर्वीमात्रनिबन्धनत्वे ऽपि प्रत्ययत्वानपेक्षणेनादोषात् । न च सनि परत इत्युक्ते निर्दिष्टपरिभाषया पिपठिषतीत्यादौ उत्तरखण्डादिना व्यवधानात्तदप्राप्तिरिति वाच्यम् । अत इत्येतत्सामर्थ्यादव्यवहितत्वांशबाधापूर्वकं व्यवहिताव्यवहितसाधारण्येन तत्प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । न चैवं जगल्लिप्सुरित्यत्रापि सुब्निरूपितमङ्गत्वं व्यवहितं च सन्परत्वमाश्रित्य जकाराकारस्येत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्या सन्नन्तप्रकृतिकप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वस्यैव तन्निमित्तत्वाङ्गीकारेणादोषात् । एवं च सन्त्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणतया सनाद्यन्ता इत्यत्र प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तेरयुक्ततया स्यादेव देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ दोष इति चेन्मैवम् । यत्र प्रत्ययस्यैव बोधकं पदमुपादीयते तत्रैवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति नियमाकारः । सनाद्यन्ता इत्यत्र च क्यजादिसाहचर्यात्सनः प्रत्ययस्यैव ग्रहणान्न प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तौ विरोध इत्याहुः । केचित्तु प्रतीषिषतीत्यादावुत्तरखण्डभूतस्यापि सनः प्रत्ययत्वमस्तीत्येव युक्तम् । षाष्ठद्वित्वस्य द्विः प्रयोगरूपतया द्वित्वनिष्पन्नस्यापि प्रत्ययाधिकारपठितत्वप्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावात् । कथमन्यथा दयतेर्दिगीति सूत्रस्थभाष्ये प्रामाण्याभ्युपगतो धातुद्वित्वेषूत्तरखण्डस्यैव धातुत्वमिति तनादिशेषस्थशेखरोक्तसिद्धान्तस्सङ्गच्छेत् । उत्तरखण्डस्य प्रत्ययप्राग्वर्तित्वेन क्रियावाचित्वे ऽपि भ्वादिपाठाभावेन धातुत्वस्य दुर्वचत्वात् । किं च प्रत्ययत्वाभावे सन्प्रत्ययान्तत्वनिबन्धनधातुत्वप्रयुक्तो लडादिः क्विपि प्रतीषीरित्यादौ दीर्घश्च दुर्लभः । अपि च सन्यत इत्यत्र प्रत्ययस्यैव ग्रहणमुत्तरत्र तस्यैव सम्भवादिति युक्तम् । अन्यथा सनतेर्लिडुत्तमैकवचनेससनेत्यत्रापि तत्प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्माद्युक्तिविरोधात्स्वोक्तिविरोधाल्लक्ष्यविसम्वादाच्च चिन्त्य एवायं सन्नन्तशेखरः । हन्साहचर्यादजन्तांशे ऽपि दीर्घआदेशत्वानापन्नस्यैवेति न प्रतीषिषतीत्यादौ दोष इत्याहुः । यत्तु कार्यमनुभवन्निति न्यायेन कार्यिणस्सनो निमित्तत्वायोगान्नैतादृशेषु दीर्घप्रसक्तिरिति मन्युदेवादयस्तदयुक्तम् । यत्र ह्येकस्यामेव व्यक्तौ कार्यिता निमित्तता च तत्रैव खलु धर्मिग्राहकसाजात्यादयं न्यायः । प्रकृते च व्यक्तिभेदेन तदाश्रयणान्न्यायप्रवृत्तेरनौचित्यात् । अन्यथा सन्यत इत्यस्यापि तत्र दौर्लभ्यापत्तेः । अबीवददित्यादौ ण्यन्ताण्णिचि णौ णिलोपानापत्तेश्च । एतेन निमित्तभूतप्रत्ययघटितस्य नाङ्गत्वमुक्तन्यायादिति कण्ठीरवाद्युक्तिरपि निरस्तेति दिक् । अथ वनतेर्विजन्तस्याप्रत्ययस्यापि वनस्सम्भवेन वनो र चेत्यत्र प्रकृतपरिभाषायाः प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् तत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिप्रतिपादनपरसकलग्रन्थोच्छेदप्रसङ्ग इति चेन्न । अतिधीवरीत्यादौ द्वितीयतदन्तग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारज्ञापितेन ङीब्रत्वे समर्थयता तत्सूत्रस्थभाष्यकारेण ङीब्विधौ ग्रहणायोग्यस्य वनः प्रत्ययातिरिक्तस्यानभिधानबोधनेनादोषात् । यद्वा तद्भाष्यप्रामाण्याद्गोस्त्रियोरित्यादाविव स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात्प्रत्ययस्यैव वनो

ग्रहणकल्पनया न दोष इत्याहुः । अङ्गसंज्ञासूत्र इति । तत्र हि योगविभागेनेमां परिभाषामुपपाद्य संज्ञाधिकारो दूषितः । अत्रेदं बोध्यम् । सङ्ग्रामयुद्ध इति णिज्विधौ सोपसर्गपाठादुपसर्गसमानाकृतेः पूर्वपदस्य पृथक्करणं ज्ञाप्यते । ततश्च सुमनायतइत्यादौ क्यङादिविकीर्षायां पूर्वपदस्य पृथक्करणे सुप्तिङन्तमिति सूत्रोपस्थिततदाद्यंशस्य बाधितत्वात्समासप्रकृतिकं सुपमादाय मनश्शब्दादेस्सुबन्तत्वस्य दुर्वचतया क्यङाद्यनुत्पत्तिप्रसङ्गः । समासप्रयोजकमवयवद्वारकं सुपमादाय तदुत्पत्तौ क्व चित्प्रत्ययोत्तरं समुदायसुपः श्रवणापत्तिः । किं च कर्मबोधकात्सुबन्तात्क्यजित्युक्ते द्वितीयान्तादेव क्यचो न्याय्यतया समासघटकस्य चातादृशत्वात्तदनुपपत्तिरेव । यदि तथाविधात्सोपसर्गपाठाज्जातसमासाभाव एव कल्प्यते तदा तस्य वाक्यादविशिष्टतया समुदायात्सुपामनुत्पत्तिरुत्पन्नानां वा निवृत्तिरवयवाच्चाभीष्टैव विभक्तिरुत्पद्यतइत्युच्यते, तर्हि उपजरसीयतीत्यादौ क्यचि समासान्तादीनामपि निवृत्तिप्रसङ्गः । यदि च तदाद्यंशस्याधिकव्यवच्छेदकत्वमेव न तु न्यूनव्यवच्छेदकत्वमिति भृशादिसूत्रोक्तशेखररीत्या समुदायप्रकृतिकं सुपमादाय मनश्शब्दादेरवयवस्य सुबन्तत्वमक्षतमेवेति मन्यते, तर्हि चिकीर्षतीत्यादौ द्विरुक्तोत्तरखण्डाद्यवयवकसङ्घातस्यापि सन्नन्तत्वप्रयुक्तधातुत्वापत्तौ ततोऽपि कदा चिल्लुङादिष्वभ्यासोत्तरमडागमप्रसङ्गः । न च तदाद्यंशस्य न्यूनव्यवच्छेदकत्वे तुर्यस्तुरीय इत्यत्र चतुरश्छयतावित्यनेन प्रकृत्याद्यक्षरस्य लुप्तत्वात् अवशिष्टस्य तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । आनुमानिकस्यानिवद्भावेन निर्वाहात् । किं च प्रकृतपरिभाषोपस्थापिततदाद्यंशस्याधिकमात्रव्यवच्छेदकत्वे ऽङ्गाधिकारप्रत्याख्यानपक्षे प्राकरोत्,दुपैहिष्टेत्यादौ उपसर्गात्पूर्वं प्रसक्तयोरडाटोर्वारणाय प्रकृतपरिभाषाश्रयणवत्तदेकदेशात्पूर्वं प्रसक्तयोस्तयोर्वारणायोपायान्तराप्रदर्शनं भाष्यकृतामसङ्गतं स्यात् । अत एषा परिभाषा न्यूनाधिकयोरुभयोरपि व्यवच्छेदिकेत्यवश्यमभ्युपेयम् । एवं च सुमनायतइत्यादौ प्रागुक्तदोषो दुरुद्धर एव । तस्मादिह तथाविधस्य पूर्वपदस्य धातुसंज्ञाप्रयोजकीभूतप्रत्ययविधानावधित्वेन ग्रहीष्यमाणो यस्सङ्घातस्समाससंज्ञकस्तद्घटकत्वाभावो ज्ञाप्यते स च नित्यत्वात्समासप्रकृतिकसुबुत्पत्तेः पूर्वमेव । तावता ऽप्येकार्थीभावस्यापरित्यागान्मनश्शब्दादेरवशिष्टस्यापि विशिष्टाभिधायकतैवेति न क्यङाद्युत्पत्तौ दोषः । अत एव भाष्ये क्यजन्तेनैव विशिष्टार्थाभिधानादुक्तार्थानामिति न्यायेनोन्मनायतइत्यादौ उपसर्गस्याप्रयोगमाशङ्क्य अर्थप्रतीतिनियमार्थस्तत्प्रयोग इति समाहितम् । समाससंज्ञाप्रवृत्त्युत्तरमेव पृथक्करणादवशिष्टस्य समासत्वानपायान्न समासान्तादीनामनुपपत्तिः । अवयवद्वारकमेव सामर्थ्यमुपादाय क्त्वान्तेन समासे सुमनाय्येत्यादौ ल्यबप्युपपद्यतइति सकलेष्टसिद्धिरित्याहुः ॥

प्रत्ययग्रहणइत्युगितश्चेति सूत्रे भाष्ये । इयमङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥२३॥

येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये एतद्घटकतदन्तांशस्य अपवादः पठ्यते ।

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥ यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नेत्यर्थः । यथा रदाभ्यां निष्ठातो

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ॥

सन्दर्भसूचनार्थमाह । अपवादः पठ्यतइति । यद्यपि भाष्ये तदन्तविधिप्रयोजनप्रतिपादनावसरे पञ्चम्यन्तातिरिक्तविभक्त्यन्तार्थनिरूपितविशेष्यतावत्त्वेन गृह्यमाणः प्रत्ययस्तदन्तविधिं प्रयोजयतीत्यर्थकं प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इत्युक्तम् । तथापि फलत्येवायमर्थ इति भावः । यद्वा प्रत्ययग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयतीत्युत्सर्गः पञ्चम्यन्तार्थात्परत्वेन कार्यविशेषविधानाय प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नेत्यर्थकमपञ्चम्या इति निषेध इति वाच्य एवायमर्थ इत्याशयः । अस्मिन् पक्षे अपञ्चम्या इति पञ्चमी पूर्वत्र तु षष्ठीति विवेकः । तदाह यत्रेत्यादि । परिभाषाफलं दर्शयति । यथा

रदाभ्यामित्यादि । अन्यथा रेफदकाराभ्यां परीभूतो यो निष्ठान्तावयवस्तकारस्तस्येत्यर्थः स्यादिति भावः । दृषत्तीर्णेति । अत्र पदसंस्कारपक्षे दोषः । यदि च वाक्यसंस्कारपदसंस्कारयोर्व्यवस्थितत्वादिह लक्ष्यानुरोधाद्वाक्यसंस्कार एवाश्रीयते ततश्चानन्त्यविकारपरिभाषया न धातुतकारस्य नत्वमिति मन्यते तर्हि दृषत्तीर्णवानित्यत्र दोष इति बोध्यम् । तत्र हि अन्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानएव प्रवर्तमानायास्तत्परिभाषाया अप्रवृत्तिः । ननु निर्दिश्यमानपरिभाषया निष्ठान्तावयवीभूतनिर्दिश्यमाननिष्ठावयवतकारस्य रेफदकाराभ्यां परस्य नत्वमित्यर्थो लभ्यते संज्ञाविषयस्यापि निर्दिश्यमानतायाः पूर्वमुपपादितत्वात् । ततश्च तदन्तांशोपस्थितावपि दृषत्तीर्ण इत्यादौ नायं दोष इति चेत्सत्यम् । निर्दिश्यमानपरिभाषोपस्थितिस्वीकारे निमित्तस्य तत्र तत्र तदीयांशविशेषणतायाः क्लृप्ततया प्रकृते ऽपि तथैव स्यात् । ततश्च चरितं गदितमित्यादौ नत्वापत्तिवारणे ऽपि तीर्णवन्तावित्यादौ क्तवतुप्रत्ययसम्बन्धिनश्चरमतकारस्य नत्वापत्तिर्दुर्वारा । तस्मात्तवद्भ्रातुन्नवद्भेति पस्पशास्थभाष्यकारीयप्रयोगबलादप्रवृत्तिरेव प्रकृते निर्दिश्यमानपरिभाषायाः । यदि च तत्प्रामाण्यादिह निमित्तस्य प्रधानभूततकारविशेषणतैव कल्प्यतइत्युच्यते तर्हि षट्चिचतुर्भ्यो हलादिरित्याद्यर्थमावश्यकी परिभाषा विनिगमनाविरहात्प्रकृतविषये प्रवर्तमाना न दोषाय भवति । न ह्युपायस्योपायान्तरं दूषकमिति विभावनीयम् । नन्वस्याः परिभाषायास्तदन्तांशनिषेधकत्वे ऽपि तदाद्यंशस्य निषेधकत्वाभावान्निष्ठापदोपस्थापितस्य तस्य प्रत्ययांशे साकाङ्क्षस्य निष्ठायामेवान्वयस्यौचित्याच्चरितं गदितमित्यादौ दोषो दुर्वार इत्यत आह । परस्य निष्ठातकारस्येति । निष्ठापदस्य समासघटकतया तदर्थान्वयस्यैकदेशान्वयदोषदूषितत्वात्प्रधानीभूततकारविशेष-

न इत्यत्र । तेन दृषत्तीर्णेत्यादौ धातुतकारस्य न नत्वम् ॥

तदन्तेत्यंशानुपस्थितावपि तदादीत्यंशस्य उपस्थितौ रेफदान्तात्परस्य निष्ठातस्येत्यर्थः। तदंशानुपस्थितौ मानाभावात् । तदन्तांशो-

णत्वमेवागत्या स्वीक्रियतइति भावः । केचित्तु प्रकृत्याद्यवयवकसमूहत्वरूपतदादित्वस्य प्रत्ययविशिष्टसाधारणतया स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन प्रत्ययांशे नियताकाङ्क्षत्वाभावादन्यत्रान्वयेपि न दोषः । अत एव एङ्ह्रस्वादित्यत्र सम्बुद्ध्युपस्थापिततदाद्यंशस्य सम्बुद्ध्यवयवहल्विशेषणत्वमपि निर्विवादम् । कथमन्यथा सनाद्यन्ता इत्यत्र समुदायविशेषणता तदाद्यंशस्य । अङ्गसंज्ञायां प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनोपादानादङ्गप्रत्यययोः परस्परमुत्थिताकाङ्क्षत्वान्न तयोरन्यतरव्यतिरेकेणान्यत्रान्वयो युक्तः । उत्थिताकाङ्क्षाया अपि प्राधान्यमन्वये प्रबलं प्रयोजकमिति त्वयुक्तमेवेति स्पष्टमन्यत्रेत्याहुः । एतेनाल्लोपो ऽन इति सूत्रस्थशेखरविरुद्धत्वाच्चिन्त्यो ऽयं ग्रन्थ इति केषांचिदुक्तिः प्रत्युक्ता । अथ तदाद्यंशस्य तकारविशेषणत्वे पञ्चम्यन्तार्थात्परत्वेन प्रत्ययस्यानाश्रयणात्प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिरेव दुरुपपादा स्यादिति चेत्सत्यम् । सात्पदाद्योरिति निषेधबलादादेशप्रत्यययोरित्यनेन प्रत्ययावयवे ऽपि षत्वप्रवृत्तिकल्पनापेक्षया प्रत्ययावयवस्यापि प्रत्ययत्वमित्येव कल्पयितुमुचितम् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्थभाष्यारूढमप्येतत् । इदुदुपधस्येत्यादौ लक्षणानाश्रयणेन लाघवमपि सम्भवतीत्यपरमनुकूलम् । तस्मान्निष्ठावयवतकारस्यापि प्रत्ययत्वमस्त्येवेति न प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तेर्विरोधः । यद्वा साक्षादवयवद्वारा वा तथाविधपरत्वेन कार्यान्तरविधानायाश्रीयमाणे प्रत्यये तदन्तविधिर्नेत्यतो नायं दोष इति दिक् । ननु तदाद्यंशस्याप्यत्राप्रवृत्तिरेवास्तु किमनेनान्वयप्रयासेनेत्यत आह । मानाभावादिति । एकनिषेधे तदन्यनिषेधप्रयोजकस्य सन्नियोगशिष्टत्वस्याभावादित्यर्थः । असन्नियुक्तत्वफलमधस्तान्निरूपितमेव । नन्वनयोरंशयोरसन्नियुक्ततायामाने मुगिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि पचमान इत्यादावदन्ताङ्गस्य मुगित्यर्थे लसार्वधातुकस्यागमेन व्यवधानाददुपदेशात्पर-

त्वाभावेन स्वराप्रवृत्तिमाशङ्क्य वैयधिकरण्यान्वयेन समाहितम् । यदि च प्रकृतपरिभाषया तदन्तांशनिषेधे ऽपि तदाद्यंश उपतिष्ठेत तर्ह्युदुपदेशान्तात्तदादेरित्यर्थेन सामानाधिकरण्ये ऽपि स्वरस्य निर्बाधत्वात्तदसङ्गतिरेवेति चेन्न । अन्तरङ्गपरिभाषाया इव प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अपि सहायमन्तरेणान्वयवैचित्र्यादेव स्वरसाधनार्थं तस्य प्रौढिवादत्वेनादोषात् । अत एव अङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये तदधिकारप्रत्याख्यानाय प्रत्यय इति न्यासमुपक्रम्य तदन्तांशाभावे ऽपि तदाद्यंशमुपादाय प्राकरोदित्यादौ उपसर्गात्पूर्वं प्रसक्तयोरडाटोर्व्यावृत्तिः प्रदर्शितेति प्राहुः । ननु तदन्तांशोपस्थितावपि रेफदकारान्तात्तदादेः परस्य निष्ठान्तावयवतकारस्येत्यर्थे प्रागुक्तदोषस्य प्रसक्त्यभावाद्वृथैव तदन्तविधिनिषेधप्रयास इत्यत आह । तदन्तांशोपस्थिताविति । एकविषयत्वमिति । तदन्तविधिप्रयोजकप्रत्ययादिप्रशब्दस्वरूपविशेष्यस्यैव तदाद्यंशेपि विशेषणं स्यादन्यत्र तथा क्लृप्तत्वादिति भावः । नन्वेवमपि यत्र पञ्चम्यन्तार्थात्परत्वेन प्रत्ययो नाश्रीयते स्यतासी लृलुटोरित्यादौ तत्र तदन्तांशो दुर्वारः । न हि लृलुडन्तपूर्वत्वं वा धातोरसम्भवि येन तदन्तांशो निवर्तेतेत्यत आह । स्यतासी इति । परयोरित्यर्थे इति । निर्दिष्टपरिभाषया सप्तमीनिर्देशेषु पूर्वशब्दस्यैवाध्याहार इत्यत्र मानाभावात्परशब्दस्यैवाध्याहारः । तस्याः खलु परिभाषायास्सप्तमीनिर्देशघटितशास्त्रेण विधीयमानं पूर्वस्यैवाव्यवहितस्यैवेति नियमः प्रयोजनम् । स च प्रदेशेषु परशब्दाध्याहारे ऽपि युज्यतएव । अत एव तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये सप्तमीपञ्चम्युपस्थितौ तूभयोरेकविषयत्वमेव स्यादिति दूषणं दत्तम् ।

पस्थितौ तूभयोरेकविषयत्वमेव स्यादिति दृषत्तीर्णेत्यादौ दोषस्स्यादेव । स्यतासी लृलुटोरित्यादौ लृलुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधिसाकाङ्क्षत्वेन उपस्थितधातोरित्यस्यैवावधित्वेन अन्वयान्न तदन्तविधिः । हल्ङ्याब्भ्य इत्यादौ न दोषः । तत्र कस्मादिति नियतावध्याकाङ्क्षया अभावेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात् । अङ्ग-

भयनिर्देशेषु सन्देहनिरूपणावसरे तास्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्य लसार्वधातुके परतस्तास्यादीनां वेत्याद्युक्तिस्स्वरसत उपपद्यते । किं च परशब्दाध्याहार एव न्याय्यः । अन्यथा ह्येतत्परिभाषाविषयभूतायास्सप्तम्याः परसप्तमीत्वव्यवहारो भाष्यकारादीनामनुपपन्नस्स्यात् । स्वादिष्वसर्वनामस्थानइत्यादौ तूपस्थिततदाद्यंशस्याकाङ्क्षावशादावृत्त्या संज्ञित्वेनावधित्वेन च सम्बध्यतइत्याशयः । एतेन निर्दिष्टपरिभाषया पूर्वशब्दाध्याहारे लृलुटोः परयोरित्यस्य फलविधया भासमानत्वे ऽपि शाब्दत्वाभावेन पञ्चम्यन्तार्थात्परत्वेन शाब्दान्वये प्रवर्तमानस्य प्रकृतपरिभाषाबोध्यतदन्तांशनिषेधस्य प्रवृत्त्ययोगाच्चिन्त्यो ऽयं ग्रन्थ इति परास्तम् । उपस्थितधातोरित्यादि । लृलुडुपस्थापिततदाद्यंशस्य योग्यताबलात्पञ्चम्यन्तत्वमाश्रीयतइति भावः । इदमेव युक्तम्, धातोरित्यस्यावृत्तौ गौरवात् । एवं च सुपि चेत्यादावपि परशब्दाध्याहारे बाधकाभावेन प्रत्ययस्य तदाद्यंशात्मकपञ्चम्यन्तार्थात्परत्वेनाश्रयणमस्त्येव । एवं च प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाश्रयणे यस्तदन्तांशनिषेधस्सो ऽप्यस्या एव परिभाषायाः क्रोडीकारः । निषेधप्रयोजकत्वेन प्रत्ययाश्रयणं निमित्तत्वेन कार्यित्वेन वेत्यत्र नाग्रह इति परमार्थः । नन्वेवं हल्ङ्याब्भ्य इत्यत्रापि ङ्याप्प्रत्ययगतपरत्वस्यावध्याकाङ्क्षयामुपस्थिततदाद्यंशस्य अवधित्वेन योजनीयतया तदन्तांशनिषेधे स्त्रीयतदादेः परौ यौ ङ्यापौ तदन्तात्सुतिसिविधानावध्यादेः परस्य सुतिसीत्यस्य लोप इत्यर्थापत्तौ उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाश्रयणाद्बहुश्रेयसीत्यादौ लोपो दुर्लभ इत्यत आह । हल्ङ्याब्भ्य इति । अवध्याकाङ्क्षाया अभावेनेति । ङ्याप्प्रत्ययगतपरत्वस्य वस्तुतस्सत्त्वे ऽप्यशाब्दतया शाब्दावध्याकाङ्क्षास्फूर्त्ययोगात्तदभाव इत्याशयः । सिद्धान्ते तु तदन्तविधिद्वयाश्रयणाददोष इति स्पष्टं शब्दरत्नादौ । यस्य कस्यापि विशेष्यतामादाय तदन्तविधौ स्त्रीयविधानावध्याद्यवयवकत्वनियम इत्यभिमानः ।

अङ्गसंज्ञासूत्रे इति । उपस्थिततदाद्यंशस्य प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यासम्भवाद्गृहीततदाद्यंशेनान्वये वैयर्थ्याच्च पञ्चम्यन्तता तस्येत्यपि बोध्यम् ॥ अत एवेति । सप्तमीनिर्देशेषु परशब्दाध्याहारद्वारा प्रकृतपरिभाषावशात्तदन्तांशनिषेधाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । निर्देश इति । तदन्तविधावेकशब्दे दीर्घो न स्यादिति बोध्यम् । प्रकृतनिर्देशस्य प्रकारान्तरेण सप्तमीनिर्देशेषु तदन्तांशनिषेधज्ञापकतामपेक्ष्य परशब्दाध्याहारबोधनद्वारा तन्निषेधबोधकत्वमेव ज्यायो लाघवादित्यभिप्रायः । अत्रेदं बोध्यम् । अनया परिभाषया शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलक एव तदन्तांशो निषिध्यते न तूपात्तविशेष्यान्तरनिबन्धनः । अत एवोत्तरपदाधिकार इति वक्ष्यमाणपरिभाषायां हृदयस्येति सूत्रस्थलेखग्रहणस्य ज्ञापकत्वं भाष्यकारोपवर्णितमुपपद्यते । परिभाषा च प्रयोजनवती । हृदयस्येति सूत्रस्य चाणन्ते उत्तरपदे हृदयशब्दस्य हृदादेश इत्यर्थेन लेखशब्दस्याप्यणन्ततया हृल्लेखसिद्धिरिति हि तस्य ज्ञापकता । यदि तत्र तदन्तविधिर्निषिद्धः स्यात्तदा सम्बन्धानर्हत्वादुत्तरपदे इत्यस्याणप्रत्ययांशे निवृत्तौ स्वीयविधानावध्यादेर्हृदयशब्दस्य हृदादेश इत्यर्थे लेखशब्दे प्रसङ्गाभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । घरूपेत्यादावपि प्रकृतपरिभाषयैव सुपि चेत्यादाविव तदन्तांशनिषेधे तस्याः प्रयोजनाभावो ऽपि स्पष्ट एव । प्रकृतभाष्यबलादुपात्तविशेष्यविषये पूर्वशब्दाध्याहारबोधनद्वारा तदन्तांशाभ्यनुज्ञाने तु तदेतदुभयं सुस्थम् । तत्र हि प्रकरणप्राप्तमुत्तरपदात्मकं विशेष्यमुपादीयतएव । न च पूर्वशब्दाध्याहारे ऽपि अणप्रत्ययोपस्थापिततदाद्यंशस्य श्रूयमाणहृदयशब्दविशेषणताया एव युक्तत्वात्प्रकरणप्राप्तोत्तरपदविशेषणत्वेन प्रत्ययस्य तदन्तविध्यस-

संज्ञासूत्रे ऽपि तदादिप्रत्यये परे इत्यर्थे पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव ॥ अत एवोत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशास्संगच्छन्ते ॥ २४ ॥ नन्वेवं कुमारीब्राह्मणिरूपेत्यादौ घरूपेति ह्रस्वापत्तिरत आह । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ हृदयस्य हृल्लेखयदण्-

म्भवाल्लेखग्रहणस्य स्वविषये हृदादेशविधानार्थमावश्यकस्य कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येन यत्र तदादितदन्तांशयोरुभयोरप्युपस्थितिः तत्र तयोस्समानविशेष्यकत्वनियमस्यापि ज्ञापनेनादोषात् । स्पष्टं चेदमुद्द्योते । एवं च तिङ्ङतिङ इत्यादौ पञ्चम्यर्थात्परत्वेन गृहीतस्यापि तिङः पदाधिकारविशेषणतया तदन्तविधिर्भवत्येव । न च सामर्थ्यादेव तत्र तदन्तविधिः । न ह्यतिङन्तात्पदात्परः केवलस्तिङ् सम्भवतीति वाच्यम् । व्यतिसे इत्यादौ तत्सम्भवात् । यत्तु रदाभ्यामित्यत्र निष्ठेत्यस्य लुप्तषष्ठीकपृथक्पदत्वमाश्रित्य निष्ठान्तावयवस्य रेफदकाराभ्यां परस्य प्रत्यासत्त्या निष्ठान्तावयवतकारस्य नत्वमित्यर्थेनैव निर्वाहादस्य सूत्रस्य प्रकृतपरिभाषोदाहरणत्वमयुक्तमित्याहुः, स्तदसत् । कृद्ग्रहणपरिभाषया विशिष्टस्यैव निष्ठान्ततया दृषत्तीर्णवानित्यादौ धातुतकारस्य नत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । थलि च सेटीडन्तो वेत्यादौ तु सौवर्यस्सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति षाष्ठभाष्यबलान्निर्दिष्टपरिभाषोपस्थितिप्रयोजकीभूतौपश्लेषिकाधिकरणसप्तम्यन्तत्वाभावान्न परशब्दाध्याहारमूलकस्तदन्तांशनिषेध इति सर्वमनवद्यमित्याहुः ॥

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥

तदन्तांशनिषेधप्रसङ्गादेवञ्जातीयकस्य परिभाषान्तरस्याप्यत्रैव निरूपणं युक्तमिति सूचयन्नाह । नन्वेवमिति । प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणे चेत्यर्थः । ह्रस्वापत्तिरिति । ब्राह्मणीशब्दाद्रूपपि तसिलादिष्विति पुंवत्त्वस्य जातेश्चेति निषेधे घरूपेति ह्रस्वः । ततः कुमारीशब्देन बहुव्रीहौ वयोवाचिनां वैकल्पिकजातिकार्यस्य जातेरस्त्रीविषयादिति सूत्रभाष्यारूढतया पुंवत्त्वनिषेधे तदन्तविधिना ह्रस्वापत्तिरित्यर्थः । कर्मधारये तु प्रतिप्रसवभूतेन पुंवत्कर्म-

धारयेत्यनेन पुंवत्त्वे कुमारब्राह्मणिरूपेति भवितव्यम् ॥ कुमारीगौरितरेत्युदाहृतवतो भाष्यकारस्याप्ययमेवाशयः । एवं च वाक्यमित्यभिप्रायेण तस्य समासभूतकुमारगौरितरेत्येदुपलक्षणत्वोक्तिः कैयटस्य प्रामादिकीति द्रष्टव्यम् । तथाविधप्रत्ययान्तोत्तरपदपरकत्वाभावाद्ब्राह्मणीशब्दे ह्रस्वानापत्तिरप्यत्र दोषः । लेखग्रहणादिति । यत्तु उत्तरपदाधिकारस्य यत्किञ्चिन्निरूपितविशेष्यत्वाभाव एव ज्ञाप्यतां प्रत्ययग्रहणे तदन्यत्र च प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातात् । एवं चेष्टकापरिचितमित्यादौ इष्टकेषीकामालानामिति प्रभृतिभिर्विधीयमानस्य ह्रस्वादेर्वारणायोत्तरपदविशेष्यकत्वेन प्राप्तस्य तदन्तविधेर्वारणार्थं गिलगिले चेत्यस्य ज्ञापकत्वाश्रयणक्लेशो ऽपि नेत्यपरमनुकूलमित्याहुस्तद्भ्रमात् । तथा सति तस्मान्नुडचि, दस्तीत्यादौ उत्तरपदविशेष्यकत्वेन प्राप्तस्य तदादिविधेरपि दौर्लभ्यापत्तेः । अणप्रत्ययांशे योग्यताविरहादुत्तरपदे इत्यस्यासम्बन्धे ऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रयुक्तस्य शब्दस्वरूपनिबन्धनस्य तदन्तविधेर्दुर्वारतया लेखग्रहणस्य चारितार्थ्यायोगाच्च । अनभिधानादिति । ज्ञापनपरं भाष्यमेवात्र शरणम् । भाष्ये स्पष्टेति । तत्र हि यदणग्रहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणादित्युपक्रम्य अपर आह । अत्यल्पमिदमुच्यते सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणादित्युक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । धर्मिग्राहकसाजात्यादादेशविधिविषयोऽयं तदन्तांशनिषेधः । स च विधिरादेशस्य प्रवर्तक इव निवर्तको ऽपीत्यलुगधिकारस्य संग्रहः । ततश्च रात्रेः कृतीत्यादावागमविधौ न दोषः । न चैतत्परिभाषाया अप्रवृत्तावपि संज्ञाविधावित्यनया प्रदेशेष्वपि तदन्तविध्यभावस्य मूलकारेण व्यवस्थापिततया दोष एवेति वाच्यम् । कुमारीगौरितरेत्यत्र घान्तोत्तरपदपरत्वप्रयुक्तस्य ह्रस्वस्य निवृत्तेरेतत्परिभाषारम्भप्रयोजनत्वोपवर्णनपरहृदयस्येति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इतिवत्तस्या अप्युपात्तविशेष्यनिबन्धनतदन्तांशनिषेधकत्वाभावकल्पनेनादोषात् । स्पष्टमिदं तत्रैव सूत्रे कैयटे । न च सामर्थ्यादेव रात्रेः कृतीत्यत्र तदन्तविधिर्न हि रात्रिशब्दात्परः केवलः कृत्प्रत्ययस्सम्भवतीति वाच्यम् । आचारक्विबन्तात्तृजादौ रात्रयितेत्यादिषु तत्सम्भवात् । न च रात्रेः कृतीत्यत्रैतन्निषे-

लासेष्वित्यत्र लेखग्रहणात् । तत्र लेखेति न घञन्तमनभिधानात् ।
इयं च हृदयस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥ नन्वेवं परमकारीषग-

धाप्रवृत्तये धर्मिग्राहकसाजात्यादेतस्याः स्वरूपेण गृह्यमाणप्रत्ययविषयत्वमिति भट्टाचार्योक्तं युक्तमिति वाच्यम् । घकालतनेष्वित्यादौ प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । कुमारीगौरितरेत्यस्य घरूपेत्येतत्सूत्रविषयस्य प्रकृतपरिभाषोदाहरणत्वं वदता भाष्यकारेण विरोधाच्च । खित्यनव्ययस्येत्यत्रानव्ययस्येति पर्युदासमहिम्नैव तदन्तविधिरिति स्पष्टं भाष्ये । यद्यपि लेखग्रहणेन प्रातिपदिकप्रत्ययोभयसाधारणस्यैव तदन्तांशनिषेधस्य सामान्यतो ज्ञापयितुं शक्यत्वात् परिभाषायां प्रत्यय इत्यस्यावृत्त्या ऽनुवादपरत्वेन समर्थने प्रातिपदिकसम्बन्ध्युत्तरपदविशेष्यकतदन्तांशनिषेधो ऽपि प्रयत्नान्तरमन्तरेणानयैव परिभाषया क्रोडीकर्तुं शक्यते । तदाप्यादेशसम्बन्धिविधिमात्रविषयः प्रत्ययांशे तदन्तविधिनिषेधः । प्रातिपदिकविषये तु कारे सत्यागदस्येत्याद्यागमविधिविषयो ऽपीति विशेषात्प्रत्ययमात्रविषयैवेयं परिभाषा प्रातिपदिकांशे तु ज्ञापकान्तरसाध्यो ऽतिरिक्त एव तदन्तांशनिषेध इति रमणीयः पन्थाः । किञ्चायमुत्तरपदाधिकारे तदन्तांशनिषेधः कृत्स्नो ऽप्युत्तरपदविशेष्यकस्यैव न तु पूर्वपदविशेष्यकस्य तेन ष्यङस्सम्प्रसारणमिष्टकेषीकामालानामित्यादौ पूर्वपदविशेष्यकस्तदन्तविधिर्भवत्येव । उपसर्गस्य घञीत्यादौ तूत्तरपदविशेष्यको ऽपि तदन्तविधिस्सामर्थ्यादेव भवतीति सकलेष्टसिद्धिरित्याहुः ।

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥

तदन्तांशनिषेधप्रस्तावे तदाद्यंशनिषेधस्याप्युपस्थितत्वात्सन्दर्भः । नन्वेवमपीति । तदादिनियमोपस्थापकतया परिभाषाभ्युपगमे इत्यर्थः । इत्यत्रैवेति । इवापिशब्दौ भिन्नक्रमौ । मातृवदस्मिन् कला इतिवदभावे दृष्टान्तः । अति-

कारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रैव परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रापि सम्प्रसारणं न स्यादित्यर्थः । यद्वा परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्र तदादिनियमादप्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य साधनायोत्तरपदाच्छिप्रपूर्वपदात्मकविशेष्यसद्भावे ऽप्यन्तरा शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारेण वनो र चेत्यत्रैव तदन्तविधिद्वयाश्रयणस्यावश्यकत्वादतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि सम्प्रसारणप्रसङ्ग इत्यर्थकं यथाश्रुतमेव साधु । एवं च तदन्तविधिद्वयानभ्युपगमे परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्राव्याप्तिः । तदभ्युपगमे चातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रातिव्याप्तिरिति सर्वथा तदादिनियमो न युक्त इत्यत्र तात्पर्यम् । न च सत्यामपि परिभाषायां तदन्तविधिद्वयाश्रयणादतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र दोषो दुर्वार एवेति वाच्यम्। आरम्भसामर्थ्यात्परिभाषासत्त्वे तदन्तविधिद्वयानभ्युगमेनादोषात् । गोस्त्रियोरित्यत्र तूपसर्जनं प्रातिपदिकमिति विशेष्यद्वयमुपादीयतएवेति न तत्र तदन्तविधिद्वयाश्रयणानुपपत्तिरिति बोध्यम् । के चित्तु गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये स्त्रीप्रत्यये नेति सामान्यतस्तदादिनियमाभावमुपक्रम्य अतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यादौ दोषवारणाय स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति पठितम् । एवं चांशद्वयवतीयं परिभाषा तत्र प्रथमांशमवष्टभ्यांशान्तरस्य न्याय्यत्वात्तथाभूते स्त्रीप्रत्यये गृह्यमाणे तदादिनियमो नेत्यर्थस्यैवानया परिभाषया लाभात्सम्प्रसारणविधौ च ष्यङ्प्रत्ययस्य उपसर्जनानुपसर्जनोभयसाधारण्येन गृहीतत्वादेतन्नियमनिषेधप्रवृत्त्ययोगेन सत्यामपि परिभाषायामतिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र दोषो दुर्वार इत्यत आह । विषयसप्तमीति । अनुपसर्जनइत्येतदित्यर्थः । न तु स्त्रीप्रत्ययइति तस्य गृह्यमाणइत्यनेनान्वयानुपपत्तेः । एवं च स्त्रीप्रत्यये गृह्यमाणे ऽनुपसर्जे-

न्धीपुत्र इत्यत्रैवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रापि ष्यङस्संप्रसारणं पुत्रपत्योरिति स्यादत आह । स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न॥ स्त्रीप्रत्ययइति विषयसप्तमी । यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो न । यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो ऽस्त्येवेत्यर्थः ॥

नस्त्रीप्रत्ययविषये तदादिनियमो नेत्यर्थे ष्यङस्सम्प्रसारणमित्यादौ संग्राहकवाक्यस्योभयसाधारणत्वे ऽप्येतत्परिभाषावशादनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयकत्वेनोपकल्पिते वाक्ये न तदादिनियमो ऽन्यत्र तदादिनियम इति व्यवस्था सुवचा । अनुपसर्जनत्वं चेह स्त्रीप्रत्ययगतं विवक्षितं तच्च न शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावः ॥ तस्य सकलस्त्रीप्रत्ययसाधारण्येन व्यावर्त्यालाभात् । किं तु स्वघटितवृत्त्युपस्थापितार्थान्तरनिरूपितविशेषणत्वाभावलक्षणं प्राधान्यम् । इदमेव लौकिकमित्युच्यते । तच्च स्त्रीप्रत्यये प्रकृत्यर्थद्वारकमाश्रीयते । स्वद्योत्यार्थस्य स्त्रीत्वरूपलिङ्गविशेषस्य प्रकृत्यर्थं प्रति सर्वत्र प्रकारतयैव भासमानतया तत्कृतस्य तस्य क्वापि सम्भवाभावात् । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । यः स्त्रीप्रत्यय इत्यादि । विषयसप्तमीस्वीकारादेव परिभाषा ऽपि प्रयोजनवती । अन्यथा हि कस्यापि शास्त्रस्य अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणवतः प्रसिद्ध्यभावात्तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । यत्तु विषयसप्तमीस्वीकारे अनुपसर्जनइव उपसर्जनांशे ऽपि वाक्यकल्पनाया न्यायप्राप्ततया तादृशवाक्यसाफल्यान्यथानुपपत्त्या स्वीकर्तव्येन तदन्तविधिद्वयेन स्यादेवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्याहुस्तदसत् । कारीषगन्ध्येव मनुष्य इत्यर्थे इवे प्रतिकृताविति विहितस्य कनो लुपि निष्पन्नस्य कारीषगन्ध्याशब्दस्य पतिशब्देन समासे सम्प्रसारणसम्पादकतया तादृशकार्यस्य सार्थकत्वेन तदन्तविधिद्वयापादकसामर्थ्यस्य दुर्वचत्वादिति दिक् । अथ गोस्त्रियोरिति सूत्रभाष्योदाहृते अतिराजकुमारिरित्यत्र ह्रस्वानुपपत्तिः । गोस्त्रियोरित्यत्र हि शास्त्रीयमुपसर्जनं कुमारशब्दप्रकृतिकस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लौकिकोपसर्जनताया निर्विवादत्वात् । परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकस्यानुपसर्जनत्वस्याभावात्तदादिनियमप्रवृत्तौ विग्रहवाक्यीयनियतविभक्तिकत्वेन शास्त्रीयोपसर्जनं यद्राजकुमारीति न तत् स्त्रीप्रत्ययान्तं, यच्च स्त्रीप्रत्ययान्तं कुमारीति न तदुपसर्जनमिति स्त्रीप्रत्ययान्ततादृशोत्तरपदकसमासरूपप्रातिप-

घ्यङ इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसात् । तत्र हि यो ह्यनुपर्जनं भवत्येषा परिभाषा तत्रोपतिष्ठत इति प्रकृतपरिभाषार्थो वर्णितः । अत्र पक्षे एकदेशिसमासप्रत्याख्यानस्यारम्भसमानफलकत्वसम्पत्त्यर्थमर्धकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यादीनामनभिधानमेव शरणमिति सुधीभिर्विभाव्यमित्याहुः ॥

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥

इयं स्त्रीप्रत्यये चेत्यतः प्रागेव निरूपयितुमुचिता । तदाद्यंशनिवर्तकपरिभाषाद्वयमध्ये निरूपणे सङ्गत्यभावात् । तरबन्तादेस्संज्ञा स्यादिति । एवं च घरूपेत्यत्र घशब्देन प्रत्ययान्तस्यैवोपस्थापनात् प्रत्ययग्रहणाभावेन तल्लिङ्गाया उत्तरपदाधिकारपरिभाषाया अप्रवृत्तौ कुमारीब्राह्मणितरेत्यत्र ह्रस्वापत्तिर्दुर्वारेत्यत्र तात्पर्यम् । अन्तग्रहणमस्यां ज्ञापकमिति । न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तलाभे ऽपि श्रूयमाणतदन्तलाभायान्तग्रहणमिति वाच्यम् । तथा सति न ङिसम्बुद्ध्योरित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । धर्मिग्राहकसाजात्याद्यस्य प्रत्ययस्य संज्ञित्वं सम्भाव्यते तेन प्रत्ययेन तदन्तग्रहणं नेति परिभाषार्थः । तेनेदूदेद् द्विवचनमित्यत्र वर्णग्रहणे तदन्तविधावेदन्तद्विवचनस्य प्रगृह्यत्वमव्याहतम् । कृत्तद्धितेति सूत्रे तदन्तांशलाभस्त्वर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेस्तस्य च लौकिकार्थवत्परत्वात् केवलयोश्च तयोस्तादृशार्थवत्त्वासम्भवादिति स्पष्टमन्यत्र । डतरडतमयोस्तु सर्वनामसंज्ञायां फलाभावादेव तदन्तलाभः । न च संज्ञाविधौ तदन्तविधिनिषेधे ऽपि प्रादेशिकेन तदन्तविधिना सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तकार्यनिर्वाह इति वाच्यम् । वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ सुडादिवारणार्थमामि सर्वनाम्नस्सुडित्यादेरवर्णान्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्याद्यर्थकताया आवश्यकत्वेनाङ्गस्येत्यस्य सर्वनामांशे

नन्वेवं तरप्तमपौ घ इत्यादिना तरबन्तादेस्संज्ञा स्यादत आह ।
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणमस्या ज्ञापकम् । न च प्रत्यययोः पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणप-

विशेष्यत्वाभावादेव प्रादेशिकतदन्तविधेर्दुर्लभत्वात् । एवं वतुडत्योरपि संख्यासंज्ञायाः फलाभावादेव तदन्तांशलाभः । न च दिक्संख्ये संज्ञायामित्यत्र समर्थविशेषणत्वेन तदन्तविधौ फलसम्भव इति वाच्यम् । समासप्रत्ययविधाविति तत्र तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । सामन्त्रितमित्यत्र च महासंज्ञाकरणबलादेव तदन्तांशलाभ इति स्पष्टमन्यत्र । अत्रेदं बोध्यम् । परिभाषायां संज्ञाविधाविति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासः । ततश्च संज्ञासम्बन्धिविधानाधिकरणं प्रदेशोपीति तत्रापि निषेधः । अत एव परिभाषायास्साफल्यम् । अन्यथा संज्ञासूत्रे निषेधे ऽपि प्रादेशिकेन तदन्तविधिना विशिष्टे कार्यप्रवृत्तेर्दुर्वारतया तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । तदुक्तं सुप्तिङन्तमिति सूत्रे शेखरे । तत्सामर्थ्यादेव प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिरिति । न चैतत्परिभाषाभावे संज्ञास्थलीय एकः प्रादेशिको द्वितीय इति तदन्तविधिद्वयेन कुमारीपरमब्राह्मणितरेत्यत्र ह्रस्वप्रसङ्गः । सत्यां तु परिभाषायां प्रादेशिक एकस्तदन्तविधिरिति न तत्र ह्रस्वप्रवृत्तिः । एवं च फलवैचित्र्यात्कथं सामर्थ्यं, स्पष्टं चेदं कैयटे इति वाच्यम् । इष्टकापरिचित, मुदकाधिवास इत्यादौ ह्रस्वोदादेशादिवारणार्थेन गिलगिले चेति ज्ञापकसिद्धेन उत्तरपदविशेष्यकप्रातिपदिकीयतदन्तविधिनिषेधेन परिभाषाया अभावे घरूपेत्यत्र घान्तप्रातिपदिकोपस्थापकेन घशब्देनोत्तरपदविशेष्यकद्वितीयतदन्तविधेर्दुर्लभतया फलविशेषस्य दुरुपपादत्वात् । न च प्रगृह्यसंज्ञाविषये ईदूदेद्द्विवचनमित्यत्र तदन्तविध्यभावसम्पादनेन परिभाषायास्साफल्यम् । प्रगृह्यपदस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणतया तत्प्रदेशेषु प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रयुक्तस्य तदन्तांशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम् । ईदाद्यन्तं यद् द्विवचनं तदन्तं प्रगृह्यमित्यर्थेन सत्यपि तदन्तविधौ कुमार्योरगारं कुमार्यगारं, वध्वोरगारं वध्वगारमित्यत्र प्रगृह्यत्वाप्रसङ्गादेतत्परिभाषायास्तत्र फलाभावादप्रवृत्तिरेवेत्याशयात् । नन्वेवमपि क्तक्तवतू निष्ठेत्यत्र तदन्तांशनिषेधः फलम् । तत्प्रदेशे क्लिशः

क्तानिष्ठयोरित्यादौ प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यनया तदन्तांशनिषेधसम्भवात् । न च निष्ठापदेनैव क्तक्तवत्वोर्विधानेन संज्ञाप्रवृत्तेः प्राक् प्रत्ययत्वज्ञानाभावात्तयोः प्रत्ययत्वतज्ज्ञाप्यान्यतरधर्मप्रकारकोपस्थितिजनकत्वासम्भवेन प्रत्ययग्रहण-परिभाषाप्रयुक्ततदन्तांशस्य तत्र दुर्लभतया फलाभावात्स्वोपस्थापकलिङ्गाभावाच्च अप्रवृत्तिरेव तत्रास्याः परिभाषाया इति वाच्यम् । द्विवचनग्रहणेन तदन्तग्रहणाभावस्य प्रकृतपरिभाषाविषयत्वप्रतिपादनपरप्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणस्थभाष्यप्रामाण्याद्र-दाभ्यामित्यत्र तदन्तग्रहणाभावस्य प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्येतत्परिभाषाविषयत्वोपपादनपरयेनविधिरितिसूत्रस्थ-भाष्यप्रामाण्याच्च भाविप्रत्ययसंज्ञाव्याप्यत्वविशिष्टतत्तदानुपूर्वीप्रकारेणैव क्तक्तवत्वादीनां स्वार्थोपस्थापकत्वमवश्यमभ्युपे-यम् । अन्यथा निष्ठोपमानादन्यतरस्यामित्यादौ सम्बध्यमानपूर्वपदादिरूपविशेष्यमहिम्ना तदन्तांशलाभे ऽपि तदाद्यं-शस्य दुर्लभतया सुरापीतं मुखं यस्येत्यर्थे सुरापीतमुख इत्यादौ विशिष्टस्य पूर्वपदस्य निष्ठान्तत्वमादाय उत्तरपदाद्यु-दात्तत्वादिरूपकार्यप्रसङ्गः । ततश्च प्रकृते ऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रयुक्ततदन्तांशस्य दुर्वारतया तन्निवारणायास्याः परिभाषाया आवश्यकत्वात् । किं च कृदतिङित्यत्रापि तदन्तांशनिषेधो ऽस्याः फलम् । तत्प्रदेशे ह्रस्वस्य पितीत्यादौ प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति तदन्तांशनिषेधसम्भव इति चेत्सत्यम् । कार्यकालपक्षे तत्तत्प्रदेशैकवाक्यतापन्नसंज्ञाशा-स्त्राणां वाक्यैकवाक्यतया पृथगेव स्वस्वसंज्ञाप्रतिपादकत्वात्संज्ञावाक्येष्वेकवाक्यतापन्ना प्रकृतपरिभाषा तदन्तांशं निवार-यन्ती विधिवाक्ये ऽपि यदि प्रकारान्तरेणानिवारितस्तदन्तांशः प्राप्नोति तर्हि तमपि वारयतीत्याशयो विभावनीयः । ननु प्रदेशनिषेधस्य फलाभावः । घरूपेत्यत्र उत्तरपदाधिकारपरिभाषयैव तदन्तांशनिषेधसम्भवात् । न च उत्तरपदस्य

रिभाषया तदन्तग्रहणसम्भवात् ज्ञापिते ऽपि फलाभाव इति वाच्यम् । पदसंज्ञायास्स्वादिष्विति विषये प्रकृतिनिष्ठतया पदग्रहणस्य प्रत्यय-मात्रग्रहणत्वाभावात् । सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २१ ॥

विशेष्यतामादाय प्राप्त एव तदन्तांशस्तया निषिध्यते, न तु शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारप्रयुक्त इति वाच्यम् । तथा सति तत्परिभाषाया आनर्थक्यप्रसङ्गात् । ज्ञापितायामपि लेखग्रहणस्य चारितार्थ्याभावेन ज्ञापकतापरभाष्यविरोधाप-त्तेश्च । नाद्घस्येत्यादौ तु प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यनयैव तदन्तांशनिषेध इति चेत्तर्हि आडुत्तमस्य पिच्च यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्यनयोरुत्तमपरस्मैपदसंज्ञाभ्यां तदन्तांशनिषेधः प्रकृतपरिभाषाबोध्यप्रदेशनिषेधस्य फलम् । तत्र हि विकरणव्यवधानेपि प्रवृत्तये धातोरित्यस्य विहितपञ्चम्यन्ततया प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यस्याप्रवृत्तिः । यद्यपि पित्त्वाद्यतिदेशबलात्तत्र तदन्तांशनिषेधस्सुवचस्तथापि तादृशातिदेशस्य साक्षात्तदन्तांशनिषेधकत्वकल्पनामपेक्ष्योक्तार्थ-स्योपोद्बलकत्वकल्पनैव ज्यायसीत्याहुः । के चित्तु संज्ञाविधाविति कर्मषष्ठ्यन्तेनैव समासः । ततश्च संज्ञाकर्मकवि-धानादिकरणे संज्ञाशास्त्रे एव निषेधो न तु प्रदेशे । अत एव गतिकारकोपपदात्कृदित्यादौ तदन्तांशलाभः । न चानया शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलक एव तदन्तांशो निषिध्यते न तूपात्तविशेष्यनिबन्धन इति हृदयस्येति सूत्रस्थकैयटो-क्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम् । एवमपि निष्ठेति पूर्वनिपातविधायके विशेष्यान्तरसान्निध्याभावेन शब्दस्वरूपविशेष्या-ध्याहारमूलकतया सम्पादनीयस्य तदन्तांशस्य निषेधापत्तेः । न च तत्रोपसर्जनं पूर्वमित्यत उपसर्जनपदानुवृत्तेरुपादी-यतएव विशेष्यमिति वाच्यम् । एवमपि निष्ठा च द्व्यजनादित्यत्र शब्दस्वरूपविशेष्याध्याहारमूलकस्य तदन्तांशस्याभी-ष्टस्य दौर्लभ्यापत्तेः । तत्र संज्ञायामित्यनुवर्तमानस्य प्रथमया विपरिणामाद्विशेष्यत्वमित्युक्तौ च क्लेशः । अनादित्यप्र-सज्यप्रतिषेधपरतया न प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यस्याप्रवृत्तिः । तथा च रदाभ्यामित्यत्र प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यनया निष्ठांशे तदन्तांशनिवर्तनपरं येन विधिरिति सूत्रस्थं भाष्यमप्युपपद्यतइत्याहुः ॥

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥

समासो न स्यादिति । चेपइति सूत्रे हि क्तेनाहोरात्रावयवा इत्यतः क्तेनेति वर्तते समर्थग्रहणस्य विशेष्यतामादाय द्वितीयतदन्तविधिस्तु न भवति समासप्रत्ययविधाविति प्रतिषेधादिति भावः । अस्यां ज्ञापकमिति । एकदेशानुमत्या वचनरूपेण तन्त्रान्तरपरिगृहीतायास्सम्पूर्णपरिभाषाया इहाप्यनुमतिः कल्प्यतइत्यत्र तात्पर्यम् । एतेन कारकांशे ज्ञापकालाभेपि न क्षतिः । निघात एवेति । एवं च ज्ञापितायामपि चारितार्थ्यालाभान्नेदं ज्ञापकं युक्तमित्याशङ्काभिप्रायः । पदात्परत्वाभावेन चेति । चो हेतौ न तु समुच्चये । तेन यतः पदात्परत्वाभावस्ततः पादादिस्थत्वमिति तदर्थः । गतिर्गतावित्यत्र त्वनुदात्तं सर्वमापादादावित्येवानुवर्तते न तु पदादि । तस्य हि कुत्सने च सुपीत्यतः प्रागेव निवृत्तिरित्यन्यत्र स्पष्टम् । नन्वेवमपि चारितार्थ्यं दुर्निरूपमेव ज्ञापनोत्तरमुद्धृतशब्दस्यैव क्तान्ततया तन्निरूपितानन्तर्यस्याभिशब्देपि सूपपादत्वादत आह । तत्सामर्थ्यादिति । एवं चानेकगतिसमभिव्याहारे व्यवहितस्यानन्तरग्रहणात्सन्निहितस्य पूर्वपदाधिकारबलाच्च प्रकृतशास्त्राविषयत्वादेकगतिसमभिव्याहृतं प्रकृतं प्रहृतमित्याद्यस्योदाहरणम् ।

नन्वेवमवतप्तेनकुलस्थितमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य क्तान्तत्वाभावात्समासो न स्यादत आह। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ अस्याश्च कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे ऽनन्तरो गतिः प्रकृतिस्वर इत्यर्थके गतिरनन्तर इतिसूत्रे ऽनन्तरग्रहणं ज्ञापकम्। तद्ध्यभ्युद्धृतमित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वाभावादप्राप्तौ तद्व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम्। न चाभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद्गतिर्गतावित्यनेन अभेर्निघात एवेति वाच्यम् । पादादिस्थत्वेन पदात्परत्वाभावेन च तदप्राप्तेः । अनन्तरग्रहणे कृते तत्सामर्थ्याद्गत्याक्षिप्तधातुनिरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यतइति न दोषः। न चाभ्युद्धृतमित्यादावभिना समासे ऽनन्तरस्योदो ऽपूर्वपदत्वेपि स्वरार्थं तदिति वाच्यम् ॥ कारकाद्दत्तेति सूत्रे कारकादिति योगं विभज्य तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य

तत्र हि समासस्वरापवादभूतमव्ययपूर्वपदप्रकृति स्वरं बाधित्वा प्राप्तस्य कृत्स्वरस्य थाथादिस्वरस्य च बाधकोयं सतिशिष्टो गतिस्वर इति सिद्धान्तः । नन्वभ्युद्धृतमित्यादौ व्यवहितनिवृत्तिरेव यद्यनन्तरग्रहणस्य फलं स्यात्तदा विना परिभाषां तादृशलाभप्रसिद्धेरस्तु ज्ञापकता। प्रकृते च वाक्यभेदेन सामर्थ्यात्पूर्वपदाधिकारविरहितेन पुनर्विधानादनन्तरस्य उदादेस्थाथादिस्वरं बाधित्वा पूर्वपदाधिकारादप्राप्तस्य गतिस्वरस्य प्रापकत्वादनन्तरग्रहणं सफलमिति कथं ज्ञापकत्वम् । न चास्यामवस्थायां कृद्ग्रहणपरिभाषाया अभावादुद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वाभावेन गतेः कारकादुपपदाद्वा पूर्वपदात्परे क्तप्रत्ययान्ते प्रवर्तमानस्य थाथादिप्रयुक्तान्तोदात्तस्य प्रकृते प्रसक्त्यभावात्कथं तद्बाधकगतिस्वरविधानेनानन्तरग्रहणसाफल्यमिति वाच्यम्। भाष्यसम्मतफलाभावेन थाथादिसूत्रे पूर्वपदाधिकारसम्बन्धानभ्युपगमेनादोषात्। तस्मादयुक्तमेवेदं ज्ञापकमित्याशयेन शङ्कते न चेति। गतिग्रहणमनुवर्त्येति। सूपमानात् क्त इत्यतः क्त इति वर्तते। पूर्वपदाधिकार एवेह सम्बध्यते।

न तूत्तरपदाधिकारः । योग्यताविरहात् । ततश्च कारकात्पूर्वपदात्परो यो गतिस्ततः परं क्तान्तमन्तोदात्तमिति तदर्थः । थाथादिसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमित्याह कारकादेवेत्यादि । कृत्स्वरेणेति । नन्वस्यामवस्थायामुद्धृतशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात् कृदन्तत्वप्रयुक्तप्रकृतिस्वरस्य वक्तुमशक्यत्वात्कथमुद उदात्तत्वसिद्धिः । न च गतिकारकोपपदादित्यत्र तदन्तविधिद्वयाश्रयणेन कृदन्तान्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरमित्यर्थादिह न दोष इति वाच्यम् । तथा सति देवदत्तकुस्तुम्भुरित्यादौ कारकषष्ठ्या समासे कृदन्तान्तत्वप्रयुक्तेन प्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वप्रसङ्गात् । कुस्तुम्भुशब्दे हि तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यादिना कुशब्दोदात्तस्सतिशिष्टः । सिद्धान्ते तु समासान्तोदात्तत्वमिष्यत इति चेत्तर्हि ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादीदृशेषु कारकषष्ठ्या समासस्य अनभिधानमिति मन्युदेवादयः । केचित्तु ज्ञापितायां परिभाषायामुद्धृतशब्दस्यानया परिभाषया क्तान्तत्वात्थाथादिसूत्रेणान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । इष्यते हि तत्रोद एवोदात्तत्वम् । तस्मात्पूर्वपदाधिकारबाधनेनानेकगतिकेष्वपूर्वपदस्य गतेरुदात्तत्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वमेवानन्तरग्रहणस्येति युक्तं न तु व्यवहितनिवृत्तिफलकत्वेन परिभाषाज्ञापकत्वमित्याशङ्काभिप्रायः । सत्यामपि परिभाषायां थाथादिस्वराप्रवृत्तिप्रयोजकस्य नियमस्य सुवचत्वाद्गतिस्वरेणाद्युदात्तस्योद्धृतशब्दस्य कृदन्तत्वाद्गतिकारकोपपदादित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोद एवोदात्तत्वसिद्धेर्न लक्ष्यासिद्धिप्रयुक्तो दोष इत्युत्त-

कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति नियमेन थाथादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वसिद्धेः । तस्मादनन्तरग्रहणं व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव । यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र कृद्ग्रहणे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमपिशब्दात् तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्यापीति तदर्थः । अन्यथाऽनया कृद्ग्रहणविषये परत्वात् प्रत्ययग्रह-

णस्यान्यतात्पर्यम् । यद्वा ज्ञापकतापक्षे कारकांशे ज्ञापकान्तरालाभाद्वाचनिकत्वस्यैकदेशानुमतिन्यायस्यैव वा स्वीकर्त्तव्यत्वेन लक्ष्यानुरोधाद्वाचनिक्येवैषा विशिष्टपरिभाषा स्वीक्रियतामनन्तरग्रहणं त्वभ्युद्धृतमित्यादौ अनेकगतिकेषु थाथादिस्वरबाधनार्थमस्तु मास्तु परिभाषाज्ञापनार्थमित्याशयोत्र शङ्काबीजम् । उपदर्शितस्थले थाथादिस्वरनिवृत्तिपूर्वकगत्युदात्तस्यान्यथासिद्धत्वाद्व्यवहितनिवृत्तिरेवानन्तरग्रहणस्यासाधारणं फलं तच्च विना परिभाषां न सम्भवतीति मुख्यं ज्ञापकत्वमित्याशयस्समाधानबीजम् । तदन्तविधिद्वयाश्रयणे हि तुल्यरीत्या गतिरनन्तर इत्यत्रापि तदापत्तौ अभ्युद्धृतमित्यादौ विनैव परिभाषामभेः स्वरवारणार्थमनन्तरग्रहणस्य आवश्यकत्वात् ज्ञापकत्वोपवर्णनमसम्बद्धमेव स्यात् । ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्याद्गतिरनन्तर इत्यत्र तदनाश्रयणमिति तु न समञ्जसम् । किं च देवदत्तकुस्तुम्भुरित्यादावतिव्याप्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यानभिधानेन वारणमपि सहृदयानामुद्वेगकरमिति सुधीभिर्विभावनीयमित्याहुः । तदेतत्सर्वमालोच्य व्यवहितनिवृत्त्यर्थकत्वेनैव साफल्यमनन्तरग्रहणस्य न त्वन्यथेत्युपसंहरति । ज्ञापकमेवेति । यत्तु अहीनवाचिनि समासे क्तान्तोत्तरपदे द्वितीयान्तं प्रकृत्येत्यर्थकाहीने द्वितीयेति सूत्रस्थमनुपसर्गइति वक्तव्यमिति वार्तिकमेवैतस्यां परिभाषायां ज्ञापकमित्याशयो न चेत्यादिग्रन्थप्रवृत्तिहेतुरिति, तदसत् । ज्ञापकादन्यसिद्धस्यार्थस्य पुनर्ज्ञापकेन साधनस्यास्वारसिकत्वात् । वाचनिकत्वेन तदङ्गीकारतात्पर्यकत्वे तु तन्त्रान्तराभ्युपगतस्यार्थस्य लक्ष्यानुरोधेनात्र शास्त्रे स्वीकारापेक्षया ज्ञापकेन तत्स्वीकारो न्याय्य इति वक्तुं युक्तमिति दिक् । परिभाषायामपिशब्देन गतिकारकसमभिव्याहृतस्य केवलस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाबोध्यस्य ग्रहणमिति केषां चिद्व्याख्यानं खण्डयति । तद्विशिष्टस्यैवेति । यस्य गतेः कारकस्य वा निमित्तत्वोद्देश्यत्वान्यतररूपेण ग्रहणं तस्य पुनस्सामर्थ्यादेव कृदन्तत्वेनाग्रहणम् । यथा गतिकारकोपपदात्कृत् गतिरनन्तर इत्यादौ तदतिरिक्तगतिकारकसमभिव्याहारे विशिष्टस्यैव ग्रहणमिति तदर्थः । परत्वा-

दिति । व्यावक्रोशीत्यादौ स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधेन क्रोशशब्दादेः प्रसक्तस्य णचः स्त्रियामञित्यस्य वारणेनास्याः परिभाषायास्साफल्यं विरोधेपि परिभाषाणां नियामकत्वादस्त्येवेत्याशयः ॥ परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः । णचः स्त्रियामञित्यत्र स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति तदादिनियमनिषेधे ऽपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाप्रवृत्तियोग्यतामाश्रित्य तदप्राप्तियोग्ये चारितार्थ्याभावमूलकस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य सुवचत्वादिति के चित् । उक्तव्याख्याने फलमाह । अत एवेति । गतिकारकसमभिव्याहारे केवलस्य कृदन्तत्वेन ग्रहणाभावादेवेत्यर्थः । इदमिति । केवलस्य ग्रहणाभावरूपमित्यर्थः । समासे ऽनञ्पूर्वेइत्यादि । तत्र हि स्नात्वाकालक इत्यादौ ल्यब्वारणाय नञ्भिन्नपूर्वपदकस्य क्त्वान्तोत्तरपदकस्य समासस्यावयवो यः क्त्वा तस्य ल्यबित्यर्थे प्रकृत्येत्यादौ प्रकृतपरिभाषया विशिष्टस्यैव क्त्वान्ततया ल्यबभावमाशङ्क्य अनञ्पूर्वेपदइत्यनेन तत्रास्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिर्ज्ञापिता । कैयटे च प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तौ हि समासस्यैव क्त्वान्तत्वात्तदन्तस्य समासस्य नञ्भिन्नपूर्वपदकस्येत्येवार्थस्सम्पद्येत ततश्च नञो गतिकारकाभ्यां व्यतिरिक्तत्वात्तत्पूर्वपदकस्य क्त्वान्तसमासस्याप्रसिद्ध्या व्यर्थमनञ्पूर्वग्रहणमतः परिभाषाया अप्रवृत्तौ ज्ञापकमित्याशयो भाष्यकारस्य

णपरिभाषाया बाध एव स्यादित्यपिग्रहणम् । अत एव सांकूटिनमिति गतिकारकोपपदानामिति कृद्ग्रहणइति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टादेवाणि सिद्ध्यति, न तु संकोटिनमिति पुंयोगादिति सूत्रभाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा तत्र केवलकूटिन्नित्यस्यापीनुणन्तत्वात्ततो ऽणि पाक्षिकदोषो दुर्वार एव स्यात् । स्पष्टं चेदं समासे ऽनञ्पूर्वेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । गतिरनन्तर इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य क्तान्ते उत्तरपदे कार्यविधानात् तत्समवधानेपि केवलस्य क्तान्तत्वेन ग्रहणं बोध्यम् । इयं च कृद्विशेषग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे च न तु कृदकृद्ग्रहणे इत्यनुपसर्जनादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ २८ ॥

र्णितः । एवं च गतिकारकसमभिव्याहारे केवलस्य कृदन्तत्वेन ग्रहणाभावः स्पष्टमेव भाष्यकैयटाभ्यामभिहित इति भावः । नन्वेवं देवदत्तेन कृतमित्यादौ कारकसमभिव्याहृतस्य केवलस्य कृतशब्दस्य कृदन्तत्वाभावात्प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । तथा मूलकेनोपदंशमित्यत्र केवलस्योपदंशमित्यस्य कृदन्तत्वाभावात्कृन्मेजन्त इत्यव्ययत्वमपि न स्यात् । सत्यं, धर्मिग्राहकसाजात्यात्परिभाषायास्समासघटकगतिकारकमात्रपरत्वाभ्युपगमाददोषः । किं च धर्मिग्राहकसाजात्यादेवास्याः कृन्मात्रग्रहणविषयत्वमपि । तदाह इयं चेति । अनुपसर्जनादित्यादि । तत्र हि भाष्ये अनुपसर्जनाधिकारज्ञापिततदन्तविधेरुदाहरणभूते कुम्भकारीत्यत्र प्रकृतपरिभाषया सङ्घातस्यैवाणन्तत्वात् ङीपो ऽन्यथासिद्धिरित्याशङ्क्य कृद्ग्रहणइत्युच्यते न चेदं कृद्ग्रहणम्, कृदप्ययमण् तद्धितोपीत्युक्त्वा समाहितम् । तेन जनित्यादिर्नित्यमित्यादावस्याः परिभाषाया अप्रवृत्त्या दृतिहरिरित्यादौ विशिष्टस्य नाद्युदात्तत्वम् । अत्रेदं बोध्यम् । गतिकारकपूर्वस्येत्यत्र अवधारणापूर्वपदो बहुव्रीहिः । तेन गतिकारकाभ्यामन्यत्पदं यत्र मध्ये प्रविशति न तत्र कृदन्तत्वेन विशिष्टस्य ग्रहणम् । तेन देवदत्तसुन्दरकृतिरित्यत्र कर्तृषष्ठ्या समासे ऽपि करणतृतीयान्तयोगे हस्तेन देवदत्तसुन्दरकृतिरिति वाच्यमेव । न तु तत्र कर्तृकरणे कृता बहुलमिति समासः । गतिकारकातिरिक्तपदान्तरघटितत्वेन देवदत्ताद्यवयवस्य तत्र कृदन्तत्वाभावादिति स्पष्टमाकरे । किं च क्रियाविशेषणानामपि नात्र कारकत्वेन ग्रहणमिति समासे ऽनञ्पूर्वेइति सूत्रे स्पष्टं भाष्यकैयटयोः । तेन परशुद्विधाकरणमित्यत्र करणतृतीयान्तेन न समास इति तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यस्याप्रवृत्तिरित्याहुः ॥

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥

तदन्तविधिप्रस्तावोऽत्र सन्दर्भः । येन विधिरित्यस्यायं प्रपञ्च इति । तत्र पदाङ्गाधिकारयोर्गृह्यमाणं प्रति विशेष्यत्वमेवेत्यत्र तात्पर्यग्राहिकेयं परिभाषेति तत्त्वम् । अत एव तदुत्तरपदस्येति । परमातिमहानित्यादौ दीर्घस्याभीष्टत्वादेवेत्यर्थः । उत्तरपदाधिकार इति । अत्र चोत्तरपदाकाङ्क्षितमध्याहारलब्धं पूर्वपदात्मकं विशेष्यमादायैव तदन्तविधिः । न तूत्तरपदमादाय । तद्विशेष्यकप्रातिपदिकतदन्तविधिर्गिलगिले चेति ज्ञापकेन निषिद्ध इति प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । न तदन्तग्रहणमिति । एवं च तादृशेषु पूर्वपदशब्दस्याध्याहार एव न कल्प्यते । अध्याहृतस्य वा तस्य गृह्यमाणं प्रति विशेष्यत्वाभाव इति बोध्यम् ॥

व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥

तदन्तांशाव्याप्तिनिवारकत्वमत्रैतत्परिभाषानिरूपणे कारणमिति सूचयन्नाह । नन्वेवमिति । इञ् न स्यादिति । ननु पूर्वपरिभाषायां तस्य चेति पाठेन स्वस्यापि ग्रहणादिञ् सिद्धः । न च प्रकृतपरिभाषालब्धा-

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन तदन्तविधिः । येन विधिरित्यस्यायं प्रपञ्चः । तेन इष्टकचितं पक्वेष्टकचितमित्यादाविष्टकेषीकामालानां चिततूलेति ह्रस्वो, महान् परममहान् परमातिमहानित्यादौ सान्तमहत इति दीर्घश्च सिद्धः । अत एव तदुत्तरपदस्येति पाठोऽयुक्त इति भाष्ये स्पष्टम् । अत्र पदशब्देन उत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च । पादस्य पदाज्यातीत्यत्र न तदन्तग्रहणं, लक्ष्यानुरोधादिति सर्वं येन विधिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २९ ॥ नन्वेवमस्यापत्यमिरित्यादावदन्तप्रातिपदिकाभावादिञ् न स्यादत आह । व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥ निमित्तसद्भावाद्विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी । यस्तु [illegible]-

र्थानुवाद एव तत्र तस्य चेत्यंशो न त्वपूर्वस्स्वशब्दानुवृत्तिसाध्य इति वाच्यम् । तथा सति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधविषये रोणीति सूत्रेण विधीयमानस्याणः केवलरोणीशब्दादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादिदमयुक्तमिति चेन्न । धर्मिग्राहकसाजात्यात्तादृशनिषेधस्य सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयकताया वक्ष्यमाणतया रोणीत्यत्र तदप्रवृत्त्या व्यपदेशिवद्भावेनैव रौण इत्यस्यापि सुसाधत्वात्पूर्वपरिभाषास्थस्तस्य चेत्यंशो निष्फल एवेत्याशयात् । निमित्तसद्भावादिति । एतच्चार्थोपलब्धम् । व्यवहारे व्यवहर्तव्यतावच्छेदकस्य हेतुतया विशिष्टव्यवहारहेतोर्विशेषणस्य सत्त्वादिति तदर्थः । अपदेशशब्दविवरणं व्यवहार इति । विशिष्ट इति व्यवहारो मुख्यो यस्येत्यन्वयः । मुख्यत्वं च आरोपविषयताशून्यत्वम् । अतिदेशिविषयं निरूपयति । यस्त्वित्यादि । अविद्यमानव्यपदेश इति बहुव्रीहिः । इदं स्वरूपकथनं तदभाववद्विशेष्यकतत्प्रकारकबुद्धेरेवातिदेशपदार्थत्वात् । असहाय इत्येव त्वेकशब्दार्थः । सहायश्च सजातीयो द्वितीयः । अत्र च साजात्यमतिदेष्टुमिष्टो यो धर्मस्तदाश्रयत्वेन । एवं चातिदिदिक्षितधर्मावच्छिन्नद्वितीयशून्यत्वमसहायत्वमिति फलितम् । यथा व्यतिसे इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययोभयनिरूपितस्य यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वरूपातिदि-

दिविक्षितधर्मस्याश्रयान्तराभावादसहायत्वं से इत्यस्य । हरिषु करोषीत्यादौ तथाविधधर्माक्रान्तस्य सद्भावात्प्रत्ययस्यास-हाय इति न तत्रातिदेशप्रवृत्तिः । तत्र ह्यतिदेशे पदत्वेन सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधप्रसङ्गः । तेन तुल्यमिति फलितार्थकथनमिदम् । असहाये विशिष्टव्यवहारवतीव कार्याणि कर्तव्यानीति सुप्तिङन्तमिति सूत्रस्थशेखरोक्त एव शाब्दो ऽर्थः । उपमेये सप्तमीदर्शनेन सप्तम्यन्तादेव वतेरुचितत्वात् । सप्तमी त्वाद्यन्तवदेकस्मिन्निति सूत्रानुरोधादिति द्रष्टव्यम् । एवं च यादृशविशेषणवैकल्यप्रयुक्तो विशिष्टव्यवहाराभावस्तादृशविशेषणस्यारोपः प्रकृतपरिभाषया बोध्यते । तन्मूलकत्वाद्व्यवहारस्याप्यारोपविषयत्वम् । एतावतैवायं व्यपदेशातिदेश इति वृद्धाः । न तु विशिष्टव्यपदेशातिदेशो गौरवात् । न चैवं निमित्तातिदेशेन साङ्कर्यम् । यश्च शास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तस्य कस्य चिद्धर्मस्यातिदेशः स निमित्तातिदेशः । यथा काभ्यामित्यत्र स्थानिवत्सूत्रेणादेशे सुपि चेत्यस्य प्रवृत्त्यर्थमङ्गत्वारोपः । अयं तु विशिष्टव्यवहारनिमित्तस्यारोपो न ह्याभ्यामित्यत्राकारगतं चरमत्वविशिष्टमवयवत्वमेवारोप्यमाणं सुपि चेत्यस्य प्रवृत्तौ निमित्तम् । किं तु परस्परविरुद्धधर्मद्वयघटितमकारान्तत्वमिति भेदस्य सुवचत्वात् । यत्तु वदन्ति । अभेदे भेदनिबन्धेन विशिष्टव्यवहारोपपत्त्यर्थमनया परिभाषया भेद एवारोप्यते । विवक्षितविशिष्टव्यवहारप्रयोजकविशेषधर्मस्सम्बन्धविधया भासते । ततश्च आभ्यामित्यादौ स्वनिष्ठचरमावयवत्वनिरूपितावयवित्वस्य विशेषणतावच्छेदकसम्बन्धविधया सुलभत्वादकारस्याप्यकारान्तत्वमक्षतम् । येन विधिरित्यस्य लाघवाद्गृह्यमाणस्याङ्गादिरूपविशेष्यान्वये विशेषणतावच्छेदकसम्बन्धविशेषनियामकत्वमेव । यस्मिन्विधिरित्यस्याप्येवमेव । अत एवाभेदे भेदारोप इति ग्रन्थकाराः प्रवदन्तीति, तदसत् । स्वस्य स्वनि-

भावादविद्यमानव्यपदेशो ऽसहायस्स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीत्येकस्मिन्नसहायेपि तत्कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन अकारस्याप्यदन्तत्वान्न क्षतिः । एकस्मिन्नित्युक्तेस्सभासन्नयने आकारस्य नादित्वं, दरिद्रा-

ष्टविधानावधित्वासम्भवेन व्यतिसे इत्यादौ स्ववृत्तिप्रथमावयवत्वनिरूपितावयवित्वसम्बन्धेन प्रत्ययविधानावधिविशिष्टताया दौर्लभ्येन तिङ्विधानावध्याद्यवयवकत्वविशिष्टतिङन्तत्वप्रयुक्तपदत्वव्यवहारस्य दुर्वचत्वात् । लोकेपि भेदमात्रारोपेणाधिकसूर्यपरिस्पन्दाश्रयत्वादिरूपज्येष्ठत्वादीनां सम्बन्धविधया भानं दुर्लभमेव । तस्माद्भेदमूलकविशेषधर्मारोप एवावश्यकः । एवं स्थिते भेदारोप इति प्रवादस्य भेदमूलकविशेषधर्मारोप इत्येवार्थ इति निष्कर्ष इति दिक् । अकारस्याप्यदन्तत्वादिति । अन्तत्वं चरमत्वे सत्यवयवत्वमिति सखण्डो धर्मः । अन्तशब्दश्चरमावयववाचीति व्यवहारात् । तत्र चरमत्वं विद्यमानपूर्वकत्वविशिष्टमविद्यमानपरकत्वमिति गोनर्दीयमते चरमत्वावयवत्वयोरानयनार्थमुभौ व्यपदेशिवद्भावौ । एवमादित्वमपि प्राथम्यविशिष्टमवयवत्वमिति सखण्डो धर्मः प्राथम्यं तु विद्यमानपरकत्वविशिष्टमविद्यमानपूर्वकत्वमतस्तत्राप्युभावेव व्यपदेशिवद्भावौ । अपूर्वानुत्तरलक्षण आद्यन्तभाव इति कात्यायनमते त्वविद्यमानपरकत्वमेव चरमत्वमविद्यमानपूर्वकत्वमेव प्राथम्यमिति तयोरतिदेशमन्तरैव सिद्धत्वादवयवत्वमात्रसाधक एक एव व्यपदेशिवद्भाव इति विवेकः । एकस्मिन्नित्युक्तेरिति । तदभावे हि यो यद्धर्माभावप्रयुक्तयादृशव्यवहाराभाववान् स तद्धर्मारोपेण तादृशव्यवहारविशिष्टः कर्तव्य इत्येव परिभाषार्थस्सम्पद्येत । ततश्च सभासन्नयने सत्यपि भकाराकारस्य समुदायनिरूपितावयवत्वे यावदन्निरूपितप्राथम्याभावादप्रवर्तमान आदित्वव्यवहारस्तथाविधप्राथम्यारोपादापद्येत । तथा दरिद्रातेरिकारे चरमत्वारोपप्रयुक्तो ऽन्तत्वव्यवहारो दुर्वारः । एकस्मिन्नित्युक्तौ चातिदिदिक्षितस्य प्राथम्यस्याश्रयस्सकाराकारो ऽस्तीति न तदारोपेण भकाराकारे समुदायनिरूपितादित्वव्यवहारो नापि दरिद्रातावाकारस्य चरमत्वाश्रयस्य सत्त्वादिकारे तदारोपप्रयुक्तो ऽन्तत्वव्यवहार इत्याशयः । नन्वारोपस्य कार्यार्थत्वात्फलाभाव एव पूर्वोक्तविषये तादृशारो-

पस्य प्रतिबन्धक इत्यत आह । अन्यथेति । वृद्धाच्छ इति । ननु वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्र प्रातिपदिकाधिकाराभावाद्यत्किञ्चित्समुदायघटकयावदन्निरूपितं भकाराकारगतमादित्वमादाय तदादेर्वृद्धसञ्ज्ञायां वृद्धाच्छ इत्यत्र तदन्तविधिना समुदायाच्छप्रत्ययो दुर्वारः । न च समासप्रत्ययविधाविति प्रतिषेध इति वाच्यम् । तादृशनिषेधस्य ग्रहणवता प्रातिपदिकेनेत्येतदेकवाक्यतया प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नविषयताकोपस्थितिजनकप्रातिपदिकपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन वृद्धत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावात्तदप्रवृत्तेरिति चेन्न । लक्ष्यानुरोधेन कार्यकालत्वाभ्युपगमाद्वृद्धसंज्ञायाश्च प्रत्ययप्रदेशे वाक्यैकवाक्यत्वे ऽपि प्रत्यासत्त्या प्रदेशीयोद्देश्यताक्रान्तस्य प्रातिपदिकस्यैव यत्तच्छब्दाभ्यां परामर्शनादोषात् । अत एव गहादिषु समानग्रामशब्दपाठोपि सार्थकः । अथ वृद्धसंज्ञायामादिग्रहणादनतिदिष्टमेवादित्वं तन्निमित्तमित्यभ्युपगमान्नैतादृशेषु वृद्धसंज्ञाप्रसङ्ग इति चेत्तर्हि ज्ञाया अयं ज्ञीय इत्यत्रापि तदप्रवृत्तिप्रसङ्गः । प्रत्युत तद्बलादादित्वघटकमवयवत्वमेवानारोपितं विवक्षितं स्यादिति सभासन्नयनादुद्धुरा तत्प्रवृत्तिर्ज्ञाशब्दाच्च तदप्रवृत्तिरिति महती दुरवस्था । तस्मादतिदेशस्यासहायविषयतायामेव तात्पर्यग्राहकमादिग्रहणमिति युक्तम् । इवर्णान्तलक्षणो ऽञिति । अय इत्यत्र तु भवत्येव प्रत्ययः । तत्र अन्तत्वव्यपदेशहेतोरवयवत्वस्य चरमत्वस्य वा न कश्चिदन्य आश्रय इति व्यपदेशिवद्भावस्य सुवचत्वात् । अतिदेशस्य विशेषविषयत्वमपि धर्मिग्राहकलोकन्यायादेव लभ्यतइत्याह । लोके ऽपीति । ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इति । ज्येष्ठत्वमधिकसूर्यपरिस्पन्दवत्त्वं, कनिष्ठत्वं न्यूनसूर्यपरिस्पन्दवत्त्वं, मध्यमत्वं

धाताविकारस्य नान्तत्वम् । अन्यथा सभासन्नयने भव इत्यर्थे वृद्धाच्छो दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणो ऽञ्च स्यात् । अत एव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न । लोके ऽपि बहुपुत्रसत्त्वे एकस्मिन्न ज्येष्ठकनिष्ठत्वादिव्यवहारः, अयं मे ज्येष्ठो ऽयं मे कनिष्ठो ऽयं मे मध्यम इति । किं त्वेकपुत्रसत्त्वे एव । अनेन चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेशो ऽत एव इयायेत्यादौ एकाच्त्वनिबन्धनद्वित्वसिद्धिः । अत एव भवतीत्यादौ भूइत्यस्याङ्गत्वं, व्यतिसे इत्यादौ से इत्यस्य पदत्व,मिरियानित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वं च सिध्यति । अन्यथा यस्माद्विहितस्तदादि-

तु तदुभयवत्त्वम् । तथाचेदन्त्वावच्छिन्ने पुत्रे निरुक्ते ज्येष्ठत्वादीनामतिदेशस्तादृशाभिलापेन बोध्यते । तत्रातिदिश्यमानधर्माक्रान्तस्य पुत्रान्तरस्याप्रसिद्धत्वादसहायविषयत्वं सिद्धमतिदेशस्येति भावः । तदाह । किं त्वेकपुत्रसत्त्वे एवेति । नन्वाद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यनेन सिद्धे व्यपदेशिवद्वचनं व्यर्थमत आह । अनेन चेति । अशास्त्रीयस्यापीति । तदन्तत्वं येन विधिरित्यनेन बोधितम् । तदादित्वं यस्मिन्विधिरित्यनेन भवति । तस्माच्छास्त्रीयम् । एकाच्त्वं तु न केनापि शास्त्रेण बोधितमित्यशास्त्रीयमित्याशयः ॥ द्वित्वसिद्धिरिति । तत्तत्प्रत्ययविशेषसमभिव्याहारप्रयुक्तयुगपदारोपितप्रायोगिकानेकावस्थाविशिष्टसमुदायत्वारोपात्सकलप्रयोगसमवेतस्वरूपसमुदायभूत एकोयमिण्धातुस्तस्य च लिट्परत्वावस्थावस्थित एको ऽवयवस्तत्र प्राथम्यैकाच्त्वयोरारोपाद् द्वित्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रातिपदिकत्वं चेति । के चित्तु इरियानित्यादावानुमानिकस्यानिवद्भावेन यथोद्देशे प्राक् प्रवृत्तायास्संज्ञाया आरोपेण निर्वाहः । न हि व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरपक्षेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेणानिष्टापादनं युक्तम् । अतो नेदं फलमित्याहुः । ननु अर्थविशिष्टशब्दात्मकस्य धातोरन्यपदार्थतया तदन्तर्भूतस्यार्थसहायविहीनस्याचो वर्तिपदार्थत्वेन विनैवारोपं कैयटोक्तमार्गेणैकाच्त्वस्य सुलभत्वादिया-

येत्यादेरारोपोदाहरणत्वमयुक्तमित्यत: कैयटोक्तिं खण्डयति । यत्त्वित्यादि । अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यामिति । अर्थालिङ्गितश्शब्दस्तदनालिङ्गितत्वेन विवक्षिता च्छुद्धशब्दाद्भिन्नस्तस्यापत्यमिति सूत्रस्थभाष्यसम्मताद्विशिष्टं शुद्धादतिरिच्यतइति न्यायात् विशेषणवद्विशेष्यस्यापि शुद्धस्य विशिष्टान्तर्भावो निर्बाध इत्याशयस्तदाह । अर्थवतो धातोरिति वर्णरूप इति । अर्थानालिङ्गितत्वेन विवक्षित इत्यर्थ: । अयमपि समुदायसमुदायिभावो गौण एव । अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां परिकल्पितत्वेन वैवक्षिकत्वात् । अतो व्यपदेशिवद्भावसाध्य इति कैयटाशय: । ननु धात्ववयवस्यैकाचे द्वित्वं न तु धातोरेवैकाच: । अन्यथा ददरिद्रावित्यादौ द्वित्वानापत्ते: । ततश्च धातोरेकाच्त्वमियायेत्यादौ न द्वित्वोपयोगि । शब्दार्थोभयसमूहरूपस्य धातुत्वस्वीकारेण तदन्तर्भूतस्य अर्थसहायविहीनस्यावयवत्वोपपादने ऽपि तस्यैकाच्त्वं दुर्वचम् । अन्यपदार्थस्यार्थविरहितत्वेन वर्तिपदार्थभूतमेकाचं प्रत्यवयवित्वायोगात् । किं च तथाविधस्यावयवस्याधिकारबलादपेक्षितं प्राथम्यमप्यतिदेशमन्तरेण दुर्वचम् । तस्मात्कथमस्य कैयटस्योक्तिसम्भव इति चेदत्र केचित् । लिटि धातोरित्यस्य यत्रानेकाज्घटितधातुविषयकत्वेनोपप्लुते लक्षणे प्रथमस्येत्यस्य सम्भवो व्यावर्त्यलाभश्च तत्रैव तत्सम्बन्धादवयवषष्ठ्यन्तता धातोरित्यस्य एकाज्धातुविषयकत्वेनोपप्लुते तु लक्षणे कथं चित्प्राथम्यसमर्थने

त्वाभावान्न स्यात् । यत्तु यो ऽर्थवांस्तत्रार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेकाज्व्यपदेशो यथा इयायेत्यादौ अर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एको ऽजिति कैयटस्तन्न ॥ तस्यैकपदा ऋगित्यत्र भाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहारसत्त्वात् । एकपदा ऋगित्यत्र अर्थेन युक्तो व्यपदेश इति भाष्ये उक्तम् । ऋक्त्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याश्शब्दमात्ररूपं पदमेको

क्लेशो व्यावर्त्यालाभश्चेति तदसम्बन्धेन धातोरित्यस्यैव कर्मषष्ठ्यन्तत्व,मेकाच इति तु सम्भवमात्रेण समानाधिकरणं धातोरित्यस्य विशेषणमित्याशयमाहु: ॥ मुख्यव्यवहारसत्त्वादिति ॥ एकपदा ऋगित्यादेर्व्यपदेशिवद्भावोदाहरणत्वनिराकरणाय ह्यर्थेन युक्तो व्यपदेश इत्युक्तं भाष्ये । ततश्च अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां परिकल्पितस्समुदायसमुदायिभावो मुख्य एव न गौण इतीयायेत्यादेर्व्यपदेशिवद्भावफलत्वप्रतिपादनं भाष्यकृतामसङ्गतं स्यादिति भाव: । न च तत्रैकाच्त्वव्यवहारस्य उक्तरीत्या मुख्यत्वसम्भवेन व्यपदेशिवद्भावसाध्यत्वेन गौणत्वोपपादनपरं भाष्यमेकदेशिन एवेति कैयटाशय इति वाच्यम् । यथा वा शिलापुत्रकस्य शरीरमिति व्यपदेशिवद्भावविषयस्यारोपितानेकावस्थामूलकस्य गौणव्यवहारस्य दृष्टान्तत्वसमर्थनपरतदुत्तरकैयटग्रन्थविरोधापत्ते: । केचित्तु विशिष्टशुद्धयोस्सत्यपि कथं चिद्विशेषणप्रयुक्ते भेदे तादृशस्यावयवावयविभावादिरूपसम्बन्धेऽपि शेषनियामकत्वमनुपपन्नं तस्य स्वतस्सिद्धभेदैकसाध्यत्वात् । अन्यथा हि घटो नीलघट इत्यादौ षष्ठीप्रसङ्ग: । ततश्च अर्थविशिष्टशब्दात्मकस्य धातोरवयवत्वं शब्दस्य व्यपदेशिवद्भावसाध्यं गौणमेवेति न मुख्यत्वसम्भव: । ऋगादिशब्दानां पाठविशिष्टार्थाभिधायकत्वे तत्तदर्थमात्राभिधायकत्वे वा तत्सम्बन्धित्वं केवलशब्दस्य पाठात्मकस्य मुख्यमेवेति नैकपदा ऋगित्यत्रत्यभाष्यविरोध इत्याहु: । अर्थशब्दोभयवृत्तित्वेनेति । ऋगादिशब्दानां तत्तदानुपूर्वीविशेषविशिष्टशब्दस्वरूपात्मके पाठे तदर्थे चोभयत्र विशृङ्खला शक्ति: । फलव्यापारयोर्धातुवत् । समभिव्याहारानुरोधी चान्यतरधर्मिको विशिष्टबोध: । प्रकृते च पाठविशिष्ट एवार्थो ऋगादिशब्दार्थ: । एवं च परस्परालिङ्गितशब्दार्थोभयवृत्तित्वमृगादिपदजन्यबोधविषयतावच्छेदकरूपस्य ऋक्त्वादेरिति भाव: । ननु पाठात्मकशब्द एव ऋगादिशब्दानामर्थोऽस्तु । पाठतदर्थोभयशक्तौ गौरवात् । अत एवाणुदित्सूत्रे भाष्ये ऋगित्युक्ते

पाठमात्रं गम्यते नास्या अर्थो गम्यतइत्युक्तम् । अर्थभानं तु क्व चिदभेदोपचारात् । यथा ऋचमनुसरन्तीत्यादौ । तथा चाद्यन्तवत्सूत्रे ऋङ्नामार्थ इत्यादि भाष्यमुपादायाभेदोपचाराद्दृगादिभिश्शब्दैरर्थो ऽभिधीयतइत्युक्तं कैयटे । वाच्यवाचकभावेन पदादिशब्दप्रतिपाद्यकेवलशब्दसम्बन्धित्वस्य अर्थरूपतापन्नानामृगादीनामव्याहतत्वादेकपदा ऋगित्यत्र भाष्यविरोधोपि न । तस्मात्पाठतदर्थोभयशक्तेरनुपयोगो मानाभावश्चेति चेन्न । एकपदा ऋगित्यादौ प्रसिद्धा प्रतीयमानस्यावयवावयविभावस्य निर्वाहाय खलु व्यपदेशिवद्भावोदाहरणत्वमाशङ्क्यार्थेन युक्तो व्यपदेश इत्यादिना समाहितं भाष्ये । यदि चेदानीमवयवावयविभावो न प्रतीयेत तर्ह्यसाङ्गत्यमेव समाधानस्य, तत्प्रतीतिश्च विशिष्टबोधनिर्वाहकादुक्तशब्दार्थोभयशक्तेरेवेति तदुपयोगः । प्रकृतभाष्यमेव च तत्र प्रमाणम् । ऋङ्नामार्थ इत्यादौ नामशब्दस्य वाचकशब्दपरत्वात्पाठविशिष्टतदर्थ एव ऋगादिशब्दार्थ इति भाष्यार्थः । नास्या अर्थः प्रतीयतइत्यणुदित्सूत्रस्थभाष्यस्य तु अर्थविशेषो न प्रतीयते तन्निगमकस्य शब्दविशेषस्य अनुपादानात् । किं तु ऋगर्थत्वेन ऋगर्थ इत्येवार्थ इत्याशयात् । अयात्र पत्ने पदशब्दस्य सुप्तिङन्तमित्यादिना सङ्केतितरूपत्वा संकेतग्राहके चार्थानुपस्थितेश्शब्दार्थो-

ऽवयव इत्यर्थ इति तदाशयः । तस्मादेकस्मिंस्तत्तद्धर्मारोपेण युगपद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा वा शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिस्समुदायरूपत्वाद्यारोपेण एतस्य शरीरमित्यादिव्यवहार,स्तथात्रैकाच्त्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धेयम् । न चासहायएवैतत्प्रवृत्तौ भवतीत्यत्र भूइत्यस्याङ्गत्वानापत्तिः, ससहायत्वादिति वाच्यम् । शपमादायाङ्गत्वे कार्यं यस्माद्विहितस्तदादित्वे तस्य ससहायत्वाभावात् । लोके विजातीयकन्यादिसत्त्वे ऽपि एकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारवत् ।

भयबोधानौचित्येनैकवर्णं पदमित्यत्रानुपपत्तिरेवेति चेन्न । पदशब्देन पदकारव्यवहारप्रसिद्धस्य पृथग्विभज्यमानस्य ग्रहणेनादोषात् । तदेतदभिसन्धायोपसंहरति । तस्मादिति । अवस्थाभिरिति । सहयोगे तृतीया प्राणिनिष्ठवयःकृतबाल्याद्यवस्थाविशिष्टशरीरसमुदायत्वाद्यारोपेणेत्यर्थः । असहायपदार्थकतां द्रढयितुं शङ्कते न चेति । शपमादायेति । अत्र शप्प्रत्ययप्रकृतिनिष्ठयथमावयवत्वनिरूपितावयववित्वं ह्यतिदेश्यम् । तद्धर्माक्रान्तस्यान्यस्यासन्निकृष्टत्वादसहायत्वं भूइत्यस्य । भवशब्दस्तु तिप्रत्ययप्रकृतिनिष्ठतादृशावयवत्वनिरूपितावयवित्वाक्रान्तत्वाद्विजातीय इति न सहायो भवतीति भावः । सजातीयस्यैव सहायता लोकसिद्धेत्याह । लोके ऽपीति । इदन्त्वावच्छिन्ने पुत्रे अतिदिदिक्षितं ज्येष्ठत्वादिकं पुत्रत्वघटितम् । पुत्रत्वं च जन्यत्वे सति पुंस्त्वम् । कन्यायास्तदनाक्रान्तत्वेन विजातीयत्वादसहायः पुत्र इति लोकदृष्टान्ताभिप्रायः । भाष्यविरोधं परिहर्तुं शङ्कते । न चेति । अपर्यालोचनयेत्यस्य निरुक्तासहायार्थकत्वापर्यालोचनयेत्यर्थः । नन्वेवं धुगित्यादौ उह इत्यादिना ससहायत्वात्समुदाये धात्ववयवत्वातिदेशानुपपत्तिरिति चेत्तर्हि तत्तत्कार्यसमर्पकतासामानाधिकरण्येनैव धात्ववयवत्वादिरूपतत्तद्धर्मो लोकन्यायादतिदिश्यते । प्रकृते च भषभावरूपकार्यसमर्पकत्वस्य बश्विरहिते दुर्लभत्वेन तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टस्य अतिदिश्यमानधात्ववयवस्याश्रयान्तराभावादसहाय एव धातुरिति न व्यपदेशिवद्भावानुपपत्तिरित्याशयः । यद्वा धात्ववयवत्वमर्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेव धातौ सिद्धमिति न तत्र व्यपदेशिवद्भावोपयोग इत्याशयः । नन्वसहायएव व्यपदेशिवद्भावाभ्युपगमे अर्थवदसहाये

मुख्यव्यवहारसद्भावाद्व्यपदेशिवद्भावस्यानुपयुक्तत्वेनानर्थकस्यैव तदुदाहरणतया तास्यनुदात्तेदित्यादिष्वनर्थकं वर्णमुपक्रम्यार्थवता व्यपदेशिवद्भावो न चायमर्थवानित्युक्तिर्भाष्यकाराणामसङ्गता स्यादित्यत आह । अर्थवतेति । बोध्यबोधकभावो मत्वर्थः । तत्सदृशेनानर्थकेनेत्यर्थः । सादृश्यं चासहायत्वेनेत्याशयः । कैयटाभिमते यथाश्रुतार्थे त्वनर्थके दोष एवेति सूचयति । कुरुतइत्यादि । अचामन्त्य इतिव्यवहारः कदा चित्प्रकृतिमादाय सम्भवेत् स आदिरिति व्यवहारस्तु दुर्लभ इत्याशयः । इदं तु बोध्यम् । यद्धर्मावच्छिन्ने अतिदेशश्चिकीर्षितस्तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितधर्मस्यैवातिदेशः पूर्वोक्तधर्मिग्राहकलोकदृष्टान्तसाजात्यात् । तेन रामशब्दे सर्वशब्दस्य नातिदेशः । तस्य तन्निरूपितत्वाभावात् । दधि मध्वित्यादावजव्यवहितपूर्वत्वातिदेशेन यणादिप्रसङ्गस्तु न । इको यणचीत्यादौ अज्ग्रहणसामर्थ्येन अनतिदिष्टाच्परत्वस्यैव यणादिप्रवर्तकत्वाभ्युपगमात् । अतो न कोपि दोष इत्याहुः । के चित्तु परस्परनिरूप्यनिरूभकभावापन्नयोर्विभिन्नाधिष्ठानावस्थितिस्वभावयोर्धर्मयोरेकस्मिन् धर्मिण्यारोपेणावस्थानमनया परिभाषया बोध्यते । लोकन्यायेनाप्येतावानेवाश्रयणीयो

न चैवं निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यासङ्गतिः । इकारस्यासहायत्वाभावेन तत्रैकाच्त्वानुपपादनादिति वाच्यम् । एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनया तत्प्रवृत्तेः । अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यत्र अर्थवत्पदेनाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते अर्थबोधकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यतइति तदर्थः । प्रायेणासहायएवार्थवत्त्वात् । कुरुते इत्यादौ तशब्दाकारो ऽचामन्त्य इति व्यवहारे स आदिर्यस्येति व्यवहारे च असहाय एवेति तत्र व्यपदेशिवद्भावेन टिसंज्ञासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३० ॥ ननु गर्गादिभ्यो यञ् तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्यो ऽपि

ऽर्थः सामान्ये पक्षपातात् । न त्वसहायपरत्वमतिदेशस्य । तस्मात्परिभाषायामेकग्रहणं संख्यापरमेव । इत्थं च स्वस्यैव स्वनिरूपितमवयवत्वमवयवित्वं चेतीयायेत्यादौ द्वित्वमाभ्यामित्यादौ दीर्घश्च सिद्धः । यद्येवं दरिद्रातावि- कारस्य स्वनिरूपितमन्तत्वं स्यात् । अस्तु, तत्तु न विशिष्टधातुनिरूपितम् । तन्निरूपितमेव ह्याच्प्रत्ययविधौ उपयोक्ष्यते । सभासन्नयने भकाराकारस्य स्वनिरूपितादित्वे सत्यपि तत्तद्विध्युद्देश्यतापन्नसमुदायनिरूपितादित्वस्य दुर्लभतया न वृद्धसञ्ज्ञाप्रयुक्तच्छप्रत्ययादिप्रसङ्गः । व्यतिसे इत्यादौ तु स्वनिष्ठविधानावधित्वविशिष्टस्वनिरूपितप्रथमावयवत्वस्वावधिकविधानाश्रयत्वविशिष्टस्वनिरूपितचरमावयवत्वस्य चारोपात्परत्वसिद्धिः । हरिष्वित्यादौ प्रत्ययमात्रस्य न पदत्वं, वृक्षप्रचलनन्यायात् । अस्तु वा तथा न सात्पदाद्योरित्यस्य प्रसङ्गः । दधिसेचावित्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे षत्वनिषेधप्रवृत्तये तत्र पदादावादिरिति पञ्चमीसमासाश्रयणात् । सातिग्रहणेन स्वादिष्विति पदत्ववन्निष्ठपदसञ्ज्ञामादाय तन्निषेधाप्रवृत्तेरन्यत्र ज्ञापनाच्च । ननु च करोषीत्यादौ विकरणविशिष्टस्य प्रकृतित्वाभावेन तिङ्प्रत्ययत्वातिदेशस्य तत्र दुर्लभत्वे ऽपि बिभेषीत्यादौ तदतिदेशेन प्रवृत्तेः पदत्वसम्भवादेतन्मते षत्वनिषेधो दुर्वार इति चेत्सत्यम् । प्रत्ययत्वस्य कदा चित्प्रकृतिनिरूपितत्वेन सनिरूपकत्वादतिदेशसम्भवे ऽपि तिङ्त्वस्य कथमतिदेशस्तस्य तन्निरूपितत्वाभावादिति विभावनीयम् । न चैवमपि बिसं मुसलमित्यादौ प्रकृतौ प्रत्ययत्वातिदेशेन प्रत्ययावयवत्वनिबन्धनं षत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । षत्वविधावादेशग्रहणात्किसरादिभ्य इत्यादिनिर्देशाच्च प्रकृतौ प्रत्ययत्वातिदेशाभावबोधनद्वारा षत्वाभावबोधनेनादोषात् । कथमन्यथा भवन्मते ऽपि प्रत्ययलोपोत्तरं प्रकृतावतिदेष्टव्येन

प्रत्ययत्वेन प्राप्तं षत्वं निवर्तेत । एवं च समुदायसद्भावे ऽपीकारस्य स्वनिरूपितावयवत्वनिमित्तकैकाच्त्वव्यवहारे बाधकाभावेन निजां चत्वार एकाच इति भाष्यं स्वरसत उपपद्यतइति तदेवात्रार्थे प्रमाणम् । एकशब्दस्यासहायार्थकत्वाभावादेव च प्रयोजनविचारो ऽपि भाष्यकृता न कृत इति विपश्चितां विचारणीयो ऽयमर्थ इत्याहुः ।

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥

यद्यपि प्रकृतव्यपदेशिवद्भावातिव्याप्तिनिवारणार्थाया उत्तरपरिभाषाया इह निरूपणं न्याय्यं, तथापि तत्र ग्रहणवत्पदसम्बन्धसूचनार्थमिहास्याः परिभाषाया उल्लेखः । तत्फलं तूत्तरपरिभाषाशेषे मूलएव स्फुटीभविष्यति । अनुवाद इति । अपूर्वत्वे गौरवं स्पष्टमेव । अत एव वनो र चेत्यत्र तदन्तविधिद्वयं सिद्धम् । अन्यथा तस्य सिद्धान्ते रादेशमात्रविधायकतया प्रत्ययविधित्वाभावेन समासप्रत्ययेत्यादिनिषेधाप्रवृत्तावप्यनया द्वितीयतदन्तविधिनिषेधो दुर्वारः । तदनुवादत्वाच्चात्र प्रत्ययविधावित्यस्याध्याहारो, वार्तिके च प्रातिपदिकेनेत्यस्य । समासविधावित्यस्य तु नायमनुवादः । धर्मिग्राहकवैजात्यात् । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्यइत्यत्र प्रातिपदिकग्रहणाभावेन तिङन्तान्तेन समर्थेन समासप्रसङ्गाच्च । आद्यस्यात एवेत्यस्यानुवादत्वादेवेत्यर्थो द्वितीयस्य तु प्रत्ययविधिविषयत्वादेवेत्यर्थः ।

स्यादत आह । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ इयं समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः, उगिद्वर्णग्रहणवर्ज,मिति वार्तिकस्यप्रत्ययांशानुवादः । अत एवेयं प्रत्ययविधिविषयएव । अत एव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने अप्तृन्नित्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्युदाहरणं च सङ्गच्छते । अत एव तदन्तविधिसूत्रे भाष्ये समासेत्यादिनिषेधस्य कथनवदस्य न कथनं, सोपि निषेधो विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसूत्रे एव । ध्वनितं चेदमसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे

अनुवादफलं दर्शयति सो ऽपीति । तत्तद्रूपेणेति । प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मपुरस्कारेणेत्यर्थः । गृहीतप्रातिपदिकसूत्रएवेति । बहुव्रीहिगर्भकर्मधारयः । प्रातिपदिकमात्रग्राहकेण तदन्तविधिर्नेत्यत्र तात्पर्यम् । एतत्फलं टिड्ढेति सूत्रे टिद्विषये तदन्तविधिनिषेधकतया वार्तिकाप्रवृत्तिः । न चैवं तत्रोपसर्जनानुपसर्जनसाधारण्येन तदन्तविधावुपसर्जनांशे तन्निषेधायानुपसर्जनादित्यस्यावश्यकत्वेन तदन्तविधिज्ञापनपरभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे ऽनुपसर्जनटिदिति समस्तपाठेनैव निर्वाहे व्यस्तपाठो ज्ञापक इत्याशयात् । यदि तु अनुपसर्जनाधिकारेण ज्ञापिततदन्तविधिनैव तत्र निर्वाह इत्युच्यते, तर्ह्युगिद्वर्णविषये निषेधाप्रवृत्तेरुगिद्वर्णपर्युदासस्यापूर्वत्वाभावः फलम् । किं च वासुदेववाचकादकाराद्विहितमिञमादाय यञिञोश्चेत्यत्र इञः प्रत्ययमात्रग्राहकत्वाभावेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यतदन्तांशस्य प्रसक्त्यभावे ऽपि प्रातिपदिकमात्रबोधकत्वाभावेन प्रकृतनिषेधाप्रवृत्त्या येन विधिरित्यनेन तदन्तविधिः प्रयोजनमित्याहुः । ननु प्रमाणवैकल्यादयुक्त एवायमर्थ इत्यत आह । ध्वनितमिति । भाष्ये इति । तत्र हि असमासग्रहणप्रयोजनप्रस्तावे ठग्विधिघटकपर्युदासवल्लब्धान् गोपुच्छादीनाश्रित्य प्राग्वतेष्ठञित्यत्र तदन्तविधौ परमनिष्कशब्दाट्ठञ्सिद्धिं फलत्वेन प्रदर्श्य ग्रहणवतेति निषेधस्तु न विशिष्य प्रवृत्त्यनिर्देशादित्युक्तम् । यदि

समासप्रत्ययविधावित्यस्य साधारणता, तदा तेन निषेधस्य दुर्वारतया तदविषयता ऽपि वक्तुमुचिता । तदनभिधानाच्चोभयोस्तुल्यविषयता सूचितेति भावः । अथ समासप्रत्ययविधावित्यस्य प्रकृतपरिभाषैकविषयतायामिजादेश्च गुरुमतो ऽनृच्छ इत्यत्रेजादित्वस्य प्रातिपदिकाप्रातिपदिकसाधारणतया निषेधाप्रवृत्तेरिजाद्यन्तादपि धातोराम्प्रत्ययप्रसङ्गः । तथा नौद्व्यच इत्यत्र तदन्तविधिना द्व्यचकान्ताद्बहुचो ऽपि ठन्प्रत्ययप्रसङ्ग इति चेन्न । इजादेरित्यत्रेज्वत इति सिद्धावादिग्रहणेन नौद्व्यच इत्यत्रानेकाच इत्येव सिद्धे द्व्यज्ग्रहणेन च तदन्तविध्यभाव इत्याशयात् । के चित्तु वार्तिकपरिभाषयोरनयोरेकविषयतायां डतरडतमयोस्सर्वनामसञ्ज्ञाविधाने सामर्थ्यात्सञ्ज्ञाविधाविति परिभाषाबाध इत्यनुपपन्नम् । किंसर्वनामबहुभ्य इत्यत्र तन्निषेधाप्रवृत्त्या तदन्तविधिना कतरत्रेत्यादिरूपसम्पादनेन चारितार्थ्यात् । तथा बहुगणेति सूत्रेण संख्यासञ्ज्ञाविधाने तिति प्रत्यये तदन्तग्रहणं सामर्थ्यादित्यप्ययुक्तम् । संख्याया विधार्थ इत्यत्र प्रदेशे तदन्तविधिना कतिथेति रूपसम्पादनेन कृतार्थत्वात् । एवं च कतरेषां कतीत्यादीनामसिद्धिः । तस्मादत्र गत्यन्तरमन्वेषणीयमित्याहुः । परिभाषाभ्युपगमे प्रमाणमाह । अत्र च ज्ञापकमिति । सपूर्वाच्चेति । यत्तु केवलात्तदन्ताच्च

भाष्ये । अत्र च ज्ञापकं सपूर्वाच्चेति सूत्रम् । अन्यथा पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन ॥ ३१ ॥

नन्वेवं सूत्रान्तात् ठक् दशान्ताड्डः एकगोपूर्वादित्यादेः केवलसूत्रशब्ददशन्शब्दैकशब्दादिष्वपि प्रवृत्तिर्व्यपदेशिवद्भावात्स्यादत आह ।

व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन । पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोगएव कर्तव्ये पृथग्योगकरणमस्या ज्ञापकम् । न चेष्टादिभ्य इति सूत्रे अनुवृत्त्यर्थं तथा पाठो ऽत एव अनिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन अनिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगे ऽपि तावत उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । अत एव नान्तादसंख्या-

सामान्यतः प्राप्तस्येन्प्रत्ययस्य नियमेन केवलान्मा भूदित्येवमर्थं सार्थकमिति कथं ज्ञापकत्वमित्याहुः । तदसत् । वचनज्ञापनेन विधायकतामपेक्ष्य नियामकत्वे लाघवाभावात् । किं च नियमेन साक्षाद्विधिबाधकल्पनापेक्षया वचनज्ञापनेन गुणशास्त्रबाधकल्पनमेवोचितमिति दिक् ॥

व्यपदेशिवद्भावो ऽप्रातिपदिकेन ॥

पृथग्योगकरणमिति । चकारस्तु प्रत्याख्यातचकारसमूहान्तर्भूत एवेति भावः । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादिति । अत्र येन विधिरिति सूत्रस्येत्यादिः । अनिष्टत्वादिति । नन्वेकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशो ऽप्यनुवर्तत इति परिभाषया योगविभागमन्तरेव तदनुवृत्तेस्सौलभ्यात्परिभाषाज्ञापनमनुवृत्तिश्चेत्युभयमपि पृथग्योगकरणेन सिध्यतीत्यनिष्टीत्यादीनामनभिधाने मानाभाव इत्याशयेनाह । एकयोगे इति । अत एवेत्यस्य परिभाषाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । चरितार्थमिति । नन्वस्याः परिभाषायाः प्रत्ययविधिविषयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्नान्तादसंख्यादेरित्यस्यागमविधित्वाच्च कथं चारितार्थ्यप्रतिपादनम् । न च मट् प्रत्यय एवास्तु एवं च पञ्चम इत्यादौ लोपवारणाय टिलोपसूत्रे भाधिकाराश्रयणक्लेशो ऽपि नेत्यपरमनुकूलमिति वाच्यम् । अत्र विच्छिन्नत्वात् । [illegible] डटस्सम्बन्धाभावे थुको ऽपि प्रत्ययत्वापत्तेः । न

च तथापि घट् इत्येवास्तु ततश्च वृद्ध्यभावो ङीप् च निर्बाध इति वाच्यम्। जश्त्वे न पदान्तादिति निषेधेनानिष्टप्रसङ्गात् । तस्मादयुक्तमेवेदं पूर्वापरविरोधादिति चेन्न । वक्ष्यमाणग्रन्थे प्रत्ययविधिशब्देन प्रत्ययाधिकारीयविधिविवक्षणेनादोषात् । अत एव सर्वादेस्सादेश्चेति लुक् सर्वानधीते सार्वे इत्यत्र व्यपदेशिवद्भावेन न भवति। प्रातिपदिकग्रहण एवेति । अत्रापि ग्रहणवत्पदसम्बन्धादित्याशयः। न दोष इति । प्रातिपदिकमात्रग्रहणाभावादेवात्र पूर्वपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तदन्तविधावुगिदन्तादित्यर्थेऽपि प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तेरियती भवतीत्यादौ ङीबप्रवृत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः । तत्रैव सूत्रे इति । येन विधिरिति सूत्रे इत्यर्थः । भाष्यकैयटयोरिति । भाष्ये आर्हादगोपुच्छसंख्येत्यत्र प्रतिषिध्यमानेषु गोपुच्छादिषु ग्रहणवतेत्यनेन निषिद्धस्य तदन्तविधेः पुनः प्रापणमसमासग्रहणप्रयोजनमित्यभिधाय विधौ स निषेधः प्रतिषेधश्चायमिति प्रयोजनं प्रत्याख्यातम् । कैयटेन चात एव व्यपदेशिवद्भावप्रतिषेधो ऽपि नेत्युक्तम् । एवं च धर्मिग्राहकसाजात्यसिद्धमनयोः प्रत्ययविधिविषयत्वं सप्रमाणमिति भावः । अत्र के चित् । यत्र सूत्रे गृह्यमाणातिरिक्तग्रहकान्तादिशब्दोपादानं तत्रैव निषेधः प्रकृतपरिभाषया बोध्यते ज्ञापकसाजात्यादित्यवश्यमभ्युपेयम् । अत एव रोणीति सूत्रेण विधीयमानस्याण्प्रत्ययस्य केवलादपि प्रवृत्तिः । ननु तदन्तविधिरेव दुर्लभो, ग्रहणवतेति निषेधात् । न च सापि परिभाषा सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयैव इति वाच्यम् । गर्गादिभ्यो यञित्यादौ कथं चिदादिशब्दघटितत्वेन

देरिति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इयं प्रातिपदिकग्रहणे एव न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे । तेन उगितश्चेत्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । इयं ग्रहणवतेति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तेनाहन्नित्यादेः केवलाहन्शब्दे परमाहन्शब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३२ ॥

ननु वान्तो यीत्यादौ यादौ प्रत्ययइत्यर्थः कथमत आह । यस्मि-

तदन्तविधिनिषेधसम्भवे ऽपि ठक् च मण्डूकादित्यादौ सुतरां तदघटितत्वेन निषेधाप्रवृत्तिप्रसङ्गात्, इति चेन्न । येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यकृता रोणीत्यत्र वाचनिकतदन्तविधेरभ्युपगमात् । एवं रथसीताहलेभ्यो यद्विधावभीष्टेन तदन्तविधिना रथाद्यन्ताज्जायमानस्य यत्प्रत्ययस्य केवलादपि प्रवृत्तिः फलम्। स्पष्टमिदं येन विधिरित्यत्र कैयटे । तथा च असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे कैयटे प्रतिषिध्यमानेषु गोपुच्छादिषु अन्तादिशब्दघटितत्वाभावादेव प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तौ विधित्वाभावादप्रवृत्तिरिति यदुक्तं तदेतद्विरोधाच्चिन्त्यमेवेति तदवलम्बप्रयुक्तमस्याः प्रत्ययविधिविषयताकल्पनं चिन्त्यम् । किं च तद्रीत्या प्रकृतपरिभाषायाः प्रत्ययविधिविषयत्वे आर्हादिति सूत्रे गोपुच्छादय इव नान्तादसंख्यादेरित्यत्र संख्यादिरपि प्रतिषिध्यतएवेति परिभाषाप्रवृत्त्ययोगात्कथमत एवेत्यादिस्वकीयग्रन्थस्सङ्गच्छेत । अन्तादिशब्दानां चातिदिदिक्षितधर्मोपस्थापकानामेव विवक्षणान्न षट्त्स्वस्रादिभ्य इत्यनेन केवलेभ्यः स्वस्रादिभ्यो निषेधस्सिद्धः । पालकान्तान्नेति निषेधस्त्वन्तग्रहणबलात्केवलान्नेति सर्वमनवद्यमित्याहुः ॥

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥

यादौ प्रत्यये इत्यर्थः कथमिति । यान्तइत्यर्थापत्तिरिति नोक्तम् । तादृशप्रत्ययासम्भवात् । न च गोमयमत्ति गोमयात् तमाख्यायाद् गोमय्यादित्यत्राज्झलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेस्तत्सम्भव इति वाच्यम् । बहिरङ्गपरिभाषया तस्यापि यान्तत्वायोगात् । अपवाद इयमिति । एतेनास्याः परिभाषायास्सन्दर्भो विशेषणे एव प्रवृत्तावुपाय उत्सर्गस-

मानदेशा अपवादा इति न्याय इत्यपि सूचितम् । ननु कथमपवादत्वं वान्तो यीत्यत्र तदन्तविधेरसम्भवेन तदादिविधेस्सावकाशत्वादिति चेन्न । उत्सर्गप्राप्तियोग्यताविरहविशिष्टलक्ष्यवत्त्वं ह्यपवादशास्त्रस्य सावकाशत्वम् । प्रकृते च यान्तप्रत्ययपरकाकाराद्यात्मकलक्ष्यासम्भवप्रयुक्तं तदन्तविधेरनुपयुक्तत्वं न हि तावता तदन्तविधिप्राप्तियोग्यताया अभावः । किं च तावन्मात्रफलत्वे यकारग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्याहारग्रहणं व्यर्थमतो निरवकाशत्वमेवेत्याशयात् । परिभाषायामल्ग्रहणइति करणल्युडन्तेन षष्ठीतत्पुरुषः । यच्छब्दस्तु बुद्धिस्थपरामर्शकतया सप्तम्यन्तबोधकः । सप्तमी तु तत्रैव तात्पर्यग्राहिका । एवं च अल्बोधके सप्तम्यन्ते सति प्रत्यासत्त्या तत्करणको यो विधिस्स तदादौ बोध्य इत्यर्थः । एवं च वान्तो यीत्यत्र तदन्तविधेरसम्भवे ऽपि इद्वृद्धावित्यादाविव मन्वर्थलक्षणया यकारवति प्रत्ययइत्यर्थे या काम्यजादावतिप्रसक्तिस्तद्वारणमस्याः परिभाषायाः फलम् । अल्ग्रहणे इति तु प्रियवशे वदः खजित्यादौ प्रियादीनामुपपदविशेषणानां तदादिविधिवारणाय । वाचनिकीति । कोः कत्तत्पुरुषेऽचीत्येव सिद्धे रथवदयोश्चेति सूत्रमस्यां ज्ञापकम् । अन्यथा कोः कदित्यत्र तदन्तविधिना ऽजन्तउत्तरपदइत्यर्थे रथशब्दवदशब्दयोरप्यजन्तत्वाविशेषात्तद्वैयर्थ्यम् । स्पष्टमेव । न च रथवदशब्दाभ्यामाचारक्विबन्ताभ्यां कर्तृक्विपि अतोलोपोत्तरमजन्तत्वाभावेनाप्राप्तस्य कदादेशस्य सिद्धये तत्सूत्रमावश्यकमिति वाच्यम् । स्थानिवद्भावेन तत्राजन्ततायास्सुलभत्वात् । क्वौ लुप्तमिति तु क्विनिमित्तकविधावेवेति स्पष्टमाकरइति चेन्न । तत्सूत्रबलादुक्तवचनकल्पनामपेक्ष्याज्ग्रहणस्य श्रूयमाणजन्तपरत्वकल्पनायां लाघवेन उपदर्शित-

न्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ तदन्तविधेरपवाद इयम् । वाचनिक्येषा येन विधिरित्यत्र भाष्ये पठिता । अस्याश्च स्वरूपसती सप्तमी निमित्तम् । अत एव नेड् वशि कृतीत्यादौ वशादेः कृत इत्यर्थलाभः इयं चार्धधातुकस्येति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणसामर्थ्याद्विशेषणविशेष्ययोरुभयोस्सप्तम्यन्तत्वे एव प्रवर्तते । तेन डस्सि धुडित्यादौ सादेः

स्थले कदादेशसिद्धये सूत्रसार्थक्यसम्भवात् । आद्यन्तवदेकस्मिन्नित्यत्र तदाद्यंशस्य अङ्गसंज्ञापदसंज्ञयोस्सार्थक्यम् । एवं च ज्ञापकाभावाद्वाचनिकत्वमेव तदादिविधेरिति भावः । स्वरूपसतीति ॥ अर्थविशेषानाश्रिता सप्तमीश्रुतिरस्याः परिभाषाया लिङ्गम् । ततश्च यदि कदा चिदर्थान्तराभिधायिनी सप्तमी तथापि प्रवर्ततएवैषा परिभाषेत्याशयः । सामर्थ्यादिति । नन्वादिग्रहणाभावे वलीत्युक्तावार्धधातुकस्येत्यनेन विविभक्तितया सामानाधिकरण्यायोगान्निर्दिष्टपरिभाषया पूर्वत्वाव्यवहितत्वांशयोरुपस्थापने तयोः प्रधानान्वयस्य न्याय्यत्वाद्वल्वर्णाव्यवहितपूर्वस्य आर्धधातुकस्येडागम इत्यर्थे भवितेत्यादौ तदप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न । नेड्वशीति निषेधाच्छमिता यज्ञइति निर्देशाच्च गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायावलम्बेनाङ्गविशेषणतया तदन्वयबोधने क्षत्यभावात् । किं च तदादिप्रवृत्तिप्रयोजकसामानाधिकरण्योपायतया वलीति सप्तम्या अपि षष्ठ्यर्थत्वेन निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तिहेतोरौपश्लेषिकाधिकरणरूपार्थस्य वैकल्या:व न तत्परिभाषोपस्थितिप्रयुक्तो विरुद्धान्वय इत्याहुः । सादेः पदस्येति नार्थ इति । ननु सान्तस्य पदस्येत्यर्थवारणाय विपरीतविशेषणविशेष्यभावस्यावश्यकतया तत एव तदादिविधेरप्रवृत्त्या विशेषणविशेष्ययोस्सप्तम्यन्ततानियमस्य नेदं फलमिति चेत्सत्यम् । नात्र तदन्तविधिनिवारणार्थो विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः । किं तु श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यमिति वार्तिकबलात्तदन्तविधेरुक्तनियमात्तदादिविधेश्चाप्रवृत्तौ गत्यन्तराभावादाश्रीयते तथाविधव्यत्यासो वैयधिकरण्यं च । एवं प्रकृतनियमाधीन एव तत्र पदावयवस्य सस्येत्यर्थलाभ इति विभावनीयम् । तदादिविधिप्रवृत्तौ

च षट्त्स्वित्यादौ धुडनापत्तिर्दोष इति दिक् । निरूपितमिति । सौत्रत्वादनुवृत्तवलादेरित्येतद्विशेषणीभूतवल्पदार्थस्य तकारेण विशेषणात्तकाररूपवलादेरित्यक्षरार्थः । एवं से सिचीत्यादावपि सप्तमी तु प्रथमार्थएवेति तीषसहेति सूत्रे उक्तमित्यर्थः । तकारपरकेच्छत्यादेः परस्य वलादेरिति तु नार्थः । यतस्स्वान्वययोग्यविशेष्यवाचकपदान्तरसमभिव्याहृतस्याल्बोधकसप्तम्यन्तस्य प्रकृतपरिभाषारम्भबलेन विशेषणमात्रपरत्वमेव न तु स्वातन्त्र्येण परसप्तम्यन्तत्वमित्यपि नियमः स्वीक्रियतइत्यभिमानः । अत्रेदमवधेयम् । यदि विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि सप्तम्यन्तत्वमिति नियमस्तदा हुझल्भ्य इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि घसिभसोर्हलि चेति सूत्रादनुवृत्तस्य हलीति सप्तम्यन्तस्य हेरिति षष्ठ्यन्तविशेषणतामादायानया परिभाषया तदादिविधिरुक्तः । यदि च विशेष्यवाचकपदसमभिव्याहृतस्याप्यल्बोधकसप्तम्यन्तस्य विशेषणमात्रबोधकत्वनियममपहाय हलीत्यस्य परसप्तम्यन्ततामाश्रित्य हल्परकाज्झलन्तात्परस्य हेरिति सम्बन्धे हलादेर्हेरित्यर्थः फलतीति भाष्यमुपवर्ण्यते, तर्ह्यार्धधातुकस्येडित्यत्र वलीत्युक्तावपि परसप्तम्यन्तत्वाङ्गविशेषणत्वाभ्यां विनैवादिग्रहणमभीष्टसिद्धेस्स्वांशे चारितार्थ्यालाभाद्विशेषणविशेष्ययोः सप्तम्यन्ततानियमज्ञानस्यैव विरोधः । तस्मादयुक्त एवायं नियमः । किं तु कारनाम्नि च प्राचां हलादौ, तादौ च निति कृत्यताविन्यादावादिग्रहणेनाल्बोधकसप्तम्यन्तस्य समभिव्याहृतसमानाधिकरणभावो न सार्वत्रिक इति ज्ञाप्यते । तेन ङसि धुडित्यादौ वैयधिकरण्यलाभः । आर्धधातुकस्येडित्यत्र आदिग्रहणं तु वलीत्यस्य परसप्तम्यन्ततायां श्रुतसम्बन्धस्य बलीयस्त्वादार्धधातुकविशेषणत्वेन प्राप्तानिष्टवारणार्थमेव स्पष्टार्थमित्याहुः । अथैतस्याः परिभाषायाः फलाभावः । वान्तो यि प्रत्ययइत्यादौ वृत्ते शाखेतिवदवयविन एवाधारत्वविवक्षया प्रत्यये यो यकारस्तत्परकयोरोदौतोरित्येवं सम्बन्धेन प्रत्ययो यकारादिरेवेत्येवंरीत्यैव काम्यजादावतिप्रसङ्गभङ्गात् । अमि पूर्व इत्यादावावश्यकश्चायमर्थः । अन्यथा पूर्वपरयोरित्यधिकारघटकपर-

पदस्येति नार्थः । तीषसहेत्यत्र से सिचीत्यादौ यथा तादेरित्यर्थलाभस्तथा शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ ३३ ॥

शब्देन सर्वनाम्ना प्रधानीभूतस्यामादेरेव परामर्शेन पूर्वरूपादेशेन मकारादेरपि निवृत्तिप्रसङ्गः । न च परशब्दबोधितमम्प्रत्ययादिगतं स्थानित्वमादेः परस्येत्यनेनाद्यक्षरे परिसमाप्यतइति वाच्यम् । यत्र परस्यैव कार्यं तत्रैवादेः परस्येत्येतत्प्रवृत्तेरभीष्टत्वात् । अन्यथा ओमाङोश्चेति पररूपादेशोपि शिवायोमित्यादावोमित्यादावोकारपर्यन्तस्यैव स्यादिति सर्वथा मकारद्वयश्रवणापत्तिः । यदि तत्रादेः परस्येत्यस्य अनेकालित्यनेन परत्वाद्बाधनान्न दोष इत्युच्यते, तर्हि शिवायतेः क्विपि नपुंसके सम्बुद्ध्यन्तस्य हे शिवेत्यस्य ओमा पररूपे पूर्वान्तवद्भावेन धातुत्वान्मोनो धातोरिति नत्वप्रसङ्गः । न च वान्तो यीत्यत्र तदादिविध्यभावे गोगोयुगमित्यत्र गोयुगच्प्रत्ययसम्बन्धिन ओकारस्य तदीययकाराव्यवहितपूर्वत्वमादाय वान्तादेशप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रत्यये ओकारोच्चारणमहिम्नैव तत्र वान्तादेशनिवृत्तिसम्भवात् । न च गोत्रे ऽलुगचीत्यत्र तदादिविध्यभावे प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययस्याज्विषये गोत्रप्रत्ययस्य अलुगित्यर्थेनाज्वत्प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययविवक्षायामित्यर्थस्यैव पर्यवसन्नतया गर्गरूप्यमित्यत्र हलादावपि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययघटकत्वतच्चरमावयवत्वयोरव्यभिचरितत्वेनाज्ग्रहणसामर्थ्यात्तादृशप्रत्ययादिभूतस्यैवाचो ग्रहणमित्यभ्युपगमेनादोषात् । प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययघटकाज्वर्णे परत्वेन विवक्षिते इत्यर्थेन वा न दोषः । न च तृणह इमित्यत्र हलादिपिति सार्वधातुकइति तदादिविध्यभावे तादृशसार्वधातुकस्थे हलीत्युक्तावतृणेडित्यत्रान्तरङ्गत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे प्राधान्येन वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेरिमागमानापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतिपदविधित्वेनेमागमस्याप्यन्तरङ्गतया परत्वेन निर्वाहात् । हल्ङ्यादिलोपश्शब्दान्तरात्प्राप्त्या न नित्यः ॥ यद्वा प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियामकत्वमभ्युपगच्छतो भगवतो भाष्यकारस्य सरणिमनुसृत्य हलीत्यस्यानुवृत्तिं विहाय नाभ्यस्तस्येति सूत्रादचि नेत्यनुवर्त्य सामान्यतो विहितस्येमा-

गमस्याचि निषेधाभ्युपगमाददोषः । न च ङमो ह्रस्वादित्यस्य ङमन्तपदात्परस्य पदस्यस्याचो ङमुडित्यर्थे परमदण्डिनावित्यादौ उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेन प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्तेरन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य उत्तरखण्डस्य पदत्वाद्दीकारस्य च विशिष्टसमुदायमादाय पदस्थत्वाच्च प्राप्तस्य ङमुटो वारणाय तदादिविधिसम्पादकतया परिभाषेयमावश्यकीति वाच्यम् । अचपरकङमन्तपदात्परस्य पदस्य पदपरकङमन्तपदात्परस्याचो वा ङमुडित्यर्थेनादोषात् । न च मिदेर्गुण इत्यादौ शितीत्यस्य लिडात्मनेपदैकवचने दोषवारणाय कर्मधारयत्वाङ्गीकारे तदादिविधिसम्पादनार्थमियमावश्यकी परिभाषा । न हि तत्र प्रत्ययघटकेत्संज्ञकशकार इत्यर्थस्सम्भवति । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव प्रत्ययसंज्ञोद्देश्यतया शकारस्येत्संज्ञाविशिष्टस्य तद्‌घटकत्वायोगात् । प्रत्ययस्येत्संज्ञकशकारादित्वं तु भूतपूर्वगत्या सुलभमिति वाच्यम् । अनुबन्धानामेकान्ततावादे सिद्धान्ते तस्य लोप इति लोपवशादानुमानिकेन स्थानिवद्भावेन सानुबन्धकानां निरनुबन्धका आदेशा इत्यभ्युपगमादनुबन्धकार्येष्वनल्विधाविति प्रतिषेधाभावेन प्रत्यये स्थानिवत्त्वेनेत्संज्ञकशकारादित्वमिव तदादिविध्यभावे ऽपीत्संज्ञकशकारबुद्धेः स्थानिवद्भावेन प्रत्ययात्पूर्वं प्रक्रियाज्ञानवतां सुवचतया तस्य प्रत्ययघटकत्वाभावे ऽपि प्रत्ययपरकेत्संज्ञकशकारपरकस्य मिदेरित्याद्यर्थेनादोषात् । तस्माद्वृथैवैषा परिभाषेति चेर्न्तर्हि बहुविधाभिः क्लिष्टकल्पनाभिस्तत्र तत्र फलान्यथासाधनापेक्षया परिभाषाश्रयणे कः प्रयासः । आश्रीयमाणायां परिभाषायाममि पूर्व इत्यादौ परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकसामानाधिकरण्यानित्यत्वज्ञापनादेव प्रागुक्तान्निर्वाह इति सर्वमुपपन्नमित्याहुः ॥

सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥

व्यपदेशिवदित्यतिदेशे बोधकपरिभाषानिरूपणमतीतमनुसन्धायेदानीमातिदेशिकपरिभाषाणामारम्भः । ननु परिभाषायां द्वन्द्व इत्येकवचनमनुपपन्नम् । द्वन्द्वसमासानां बहुत्वात् । न च द्वन्द्वत्वेन द्वन्द्वसमासान् क्रोडीकृत्य जातिप-

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्धये आह । सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति ॥ द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणाविषयस्सर्वोऽपि द्वन्द्व इत्यर्थः । चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण समाहारेतरेतरयोगयोरविशेषेण द्वन्द्वविधानान्न्या-

रतया निर्देश इति वाच्यम् । सर्वपदानन्वयप्रसङ्गात् । अत एव द्वन्द्वविधायकशास्त्रपरत्वमपि दुर्वचम् । तस्यैकत्वादिति चेत्सत्यम् । द्वन्द्वशब्दो ऽत्र तत्समाससमूहपरस्सर्वशब्दस्त्ववयवकात्स्न्र्ये वर्तते । सर्वः पटो दग्ध इतिवत् । एवं च सर्वावयवावच्छिन्नो द्वन्द्वसमाससमूह इत्यर्थ इत्यदोषः । एकशब्द एकत्वसंख्याविशिष्टबोधकपरः । ततश्च तद्वत्कार्यं लभतइत्यर्थेनानया परिभाषया विकल्पेनैकवचनमतिदिश्यतइति भावः । ननु सर्वशब्दबलान्नियमविषयाणां प्राण्यङ्गादिद्वन्द्वानामपि ग्रहणापत्तौ नियमशास्त्राणामानर्थक्यप्रसङ्गः । न च तेषामितरेतरयोगएवैकवद्भावविधायकत्वेनैकवचनसम्पादकतया पाणिपाद इत्यादिपुल्लिङ्गैकवचनान्तप्रयोगसाधनाय सार्थक्यमिति वाच्यम् । द्विगुरेकवचनमिति साहचर्येण द्वन्द्वश्चेत्यादिषु समाहारद्वन्द्वस्यैव ग्रहीतव्यत्वेनोक्तार्थसिद्धेः । न चैवं दधिपयसी इध्माबर्हिषी इत्यादावपि पाक्षिकैकवद्भावो दुर्वारः । निषेधस्य जातिरप्राणिनामिति नियमव्यावर्तनेन कृतार्थत्वादिति वाच्यम् । न दधिपयआदीनीत्येतन्निषेधस्य जातिरप्राणिनामिति सूत्रबोधितैकवद्भावनियममात्रनिवर्तकत्वाभ्युपगमे तद्ग्रहणे ब्रह्मप्रजापतिशब्दपाठवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । तस्मादिह साहचर्यादिना सर्वथा समाहारद्वन्द्वनिषेध एवेति नियमशास्त्रवैयर्थ्यमेव परिभाषायां सर्वशब्दग्रहणस्य दोष इत्यत आह ॥ द्वन्द्वश्चेत्यादि । प्रकरणाविषयस्सर्व इति । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वान्नियमशास्त्रवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या तदविषय एव द्वन्द्वराशिस्सर्वशब्देन बोध्यतइति भावः । अविशेषेणेत्यस्य लक्ष्यविशेषानादरेणेत्यर्थः । न्यायसिद्धेयमिति । ननु सिद्धान्ते समाहारेतरेतरयोगयोरुभयोरपि समूहस्यैव प्राधान्यादित-

रेतरयोगे समुद्भूतावयवभेदविवक्षामूलकतया सम्पादनीयस्य द्विवचनादेर्विना प्रमाणमनुपपन्नत्वात्कथं न्यायसिद्धत्वमत आह । ज्ञापकमिति । इदं सूत्रं व्यर्थमिति । बहुवचनग्रहणविशिष्टं सूत्रं व्यर्थं न तु सर्वथा सूत्रवैयर्थ्यमेकवद्भावेऽप्येकवचनस्य द्विवचनविधानाय सार्थकत्वादिति बोध्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्यापीति । जातिप्राधान्यएवायमेकवद्भावनियमो न तु व्यक्तिप्राधान्यइत्येवं कल्पनया फलितो यो विकल्पस्तद्बोधकत्वस्यापीति तदर्थः । यथाश्रुते सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एवं च जातिप्राधान्ये नक्षत्रद्वन्द्वस्याभावात् प्रकृतसूत्राप्रवृत्तिरेवेति व्यक्तिप्राधान्ये समाहारेतरयोगयोस्तौल्येन समूहप्रधानत्वेऽपीतरेतरयोगस्योद्भूतावयवभेदविवक्षावलम्बेन द्विवचनादिविषयत्वमित्यर्थबोधनद्वारा निरुक्तपरिभाषाज्ञापनेन बहुवचनग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थ्यमिति भावः । ननूक्तज्ञापकात्समाहारस्यैवोद्भूतावयवभेदविवक्षानिबन्धनं द्विवचनादिकं, न त्वितरेतरयोगस्येति वैपरीत्यमेव किं न स्यादिति चेन्मैवम् । समानमध्यममध्यमवीराश्चेति पुल्लिङ्गबहुवचनान्तप्रयोगस्य पूर्वापराधरोत्तरमिति नपुंसकैकवचनान्तप्रयोगस्य च सूत्रकृतामसङ्गतिप्रसङ्गादिति दिक् । अत एवेत्यस्य ज्ञापकसिद्धत्वेन प्रकृतपरिभाषाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । विपरीतनियमो नेति । अन्यथा प्राण्यङ्गादीनामितरेतरयोगद्वन्द्वस्य न निवृत्तिरन्यत्र तु तन्निवृत्तिस्स्यादिति भावः । एवं च व्यक्तिप्राधान्ये नियमप्रकरणविषयस्य घटपटं घटपटावित्यादेः प्रकृतपरिभाषोदाहरणत्वं निर्बाधमेवेत्यभीष्टसिद्धिरित्याहुः ॥

यसिद्धेयम् । तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रस्थं बहुवचनग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धि तिष्यपुनर्वसु इत्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थम् । न चैवमप्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावेन बहुवचनाभावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् । न चैते प्राणिन इति वाच्यम् । आपोमयः प्राण इति श्रुतेरद्भिर्विना ग्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात् । स्पष्टं चेदं तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे भाष्ये । अत एव द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादौ प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमो न ॥ ३४ ॥

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते ॥ व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रे भाष्ये बहुलमिति योगविभागेन षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति सूत्रे वेति योगविभागेन चैषा साधिता । तेन प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यतीति सिद्धम् । युध्यतइति प्राप्नोति ॥ ३५ ॥

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते ॥

सर्वशब्दघटितत्वेन विकल्पबोधकत्वेन च पूर्वपरिभाषासाम्यादतिदेशप्रकरणमध्ये निरूपणमस्याः परिभाषाया इति बोध्यम् । बहुलमिति । योगविभागेनेति । सूत्रं तु प्रकरणाद्विकरणानामेव व्यत्ययबोधकमित्याशयः । युध्यतीत्यादि । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति त्वेतदुदाहरणस्य प्रकृतपरिभाषया साधनपरेणोक्तभाष्येण विरोधाच्चिन्त्यमित्याशयः ॥

प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥

क्षिय इतीयङ्निर्देश इति। क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वविधायके सूत्रे इत्यर्थः। अनुकरणस्यानुकार्यशब्दस्वरूपबोधकत्वे ऽपि क्रियावाचकत्वाभावाद्धातुत्वाप्राप्त्या तन्निबन्धनेयङादेशो ऽत्रानुपपन्नः प्रकृतपरिभाषां ज्ञापयतीति भावः। नन्वत्र ह्रस्वान्तस्यानुकरणमुत कृतदीर्घस्य । नाद्यः । विप्राभ्यां जेरित्यत्रेव परत्वाद् घेर्ङितीति गुणस्यैव न्याय्यतया ज्ञापितायामपि परिभाषायामियङ्निर्देशानुपपत्तिपरिहारासम्भवात् । नान्त्यः । निर्देशादेव दीर्घग्रहणे लब्धे पुनर्दीर्घग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेरत्रैव सूत्रे शेखरे स्पष्टत्वात् । एवं च क्व चिदजादावियङादेशं प्राप्नुवतस्तस्य धातोरनुकरणे निष्ठायामियङ्विशिष्टरूपदौर्लभ्यादुपलक्षणविधया यस्याजादावेतादृशं रूपं तथाविधाद्दीर्घान्तात् क्षिधातोरित्यर्थस्यावश्यकतया निर्देशानुपपत्तिविरहात्कथं ज्ञापकत्वम् । तथा च सूत्रशेषे भाष्यम्। "अथाप्येतन्नास्ति प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति । एवमपि न दोषः । धातोरजादौ यद्रूपं तदनुक्रियत" इति । अत एव क्षिय इति ल्यपि दीर्घविधायकसूत्रस्थस्यापि तन्निर्देशस्य न ज्ञापकत्वसम्भव इति चेत्सत्यम् । कृतदीर्घस्यैवेयङा निर्देशो दीर्घग्रहणं तु ह्रस्वस्थानिकेयङ्विशिष्टस्यानुकरणमिति भ्रमनिरासार्थमित्याशयेन ज्ञापनोपन्यासः । वस्तुतो भुवो वुग्वोदोर्निय इत्यादेस्तदज्ञापकता युक्ता । अनुकार्यानुकरणयोरर्थभेदेन भेदादियमर्थवती परिभाषा । अत्र च शास्त्रीयाया एव प्रकृतेराश्रयणमनया च शास्त्रीयस्यैव प्रकृतिधर्मस्य अतिदेश इति स्पष्टमृलृक्सूत्रे भाष्यकैयटयोः । धर्मिग्राहकसाजात्यमत्र बीजम् । तेनापशब्दानुकरणेषु नापशब्दत्वं नापि भू सत्तायामित्यादावशास्त्रीयार्थवत्त्वातिदेशनिबन्धनं प्रातिपदिकत्वमिति बोध्यम् । यत्तु गवित्ययमाहेत्यत्र तादृशार्थवत्त्वातिदेशप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाभावश्शास्त्रबोधितधर्मातिदेशाभावप्रयोजनमिति । तदसत्।

ननु क्षिय इत्यादावियङ् कथमत आह । प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ क्षिय इति निर्देशो ऽस्या ज्ञापकः । तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिबन्धनविभक्तिकरणात् अनित्या चेयमिति क्षियो दीर्घादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

ननु रामावित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षे कथं पदत्वम्, उभयत

अर्थवत्त्वातिदेशाभावे ऽपि शास्त्रीयप्रातिपदिकत्वातिदेशस्य दुर्वारत्वात् । तस्मादिहौत्सर्गिकैकवचनप्रवृत्तिलोपाभ्यां पदान्तत्वेन प्राप्तस्य शाकलवकारलोपस्य निवृत्तये वक्ष्यमाणपरिभाषानित्यत्वेन प्रातिपदिकत्वातिदेशाभाव इत्येव युक्तः पन्थाः । अनुकरणस्वरूपभङ्गभीतिस्तु न शास्त्रप्रवृत्तेः प्रतिबन्धिका । ङेरामित्यादौ गुणानुपपत्तेः पटत्पटदित्यादौ जश्त्वानुपपत्तेश्चेति दिक् । अनित्या चेयमिति । इदमनित्यत्वं कार्यभेदेन न तु लक्ष्यभेदेन । एवं चैतद्विषये अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभाव इति नाश्रीयतइत्यत्र तात्पर्यम् । तेन यत्तदेतेभ्य इत्यत्र त्यदादित्वातिदेशादत्वं स्वाश्रयतदभावनिबन्धनश्चैकशेषाभाव इति सर्वं सिद्धमित्याहुः ॥

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥

कार्यकालपक्षे इति । यथोद्देशे तु कार्यविशेषानुसन्धानमन्तरेण नित्यादप्येकादेशात्पूर्वमपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तायाः पदसंज्ञाया आनुमानिकस्थानिवद्भावेन समुदाये सुलभत्वान्नैतन्न्यायोपयोगः । ननु कार्यकालपक्षे ऽपि तादृशस्थानिवद्भावेन समुदाये सुबन्तत्वमाश्रित्य पदसंज्ञा सुलभा । न च सुबन्तत्वस्य सखण्डत्वेनाशास्त्रीयत्वादनतिदेश इति वाच्यम् । स्थानिवत्सूत्रेण ह्यशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः । अत एव प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियामकत्ववर्णनं

भाष्यकारोक्तमुपपद्यते । अन्यथा प्रत्ययलोपोत्तरं तत्तत्प्रत्ययान्तत्वस्य स्थानिवत्सूत्रेणातिदेष्टुमशक्यतया तत्प्रयुक्तकार्यनिर्वाहायावश्यकस्य तस्य सूत्रस्य कथं नियामकत्वमिति तदनुपपत्तिः स्पष्टैव । कथमन्यथा विशिष्टादेशानां वस्नसादीनां सुबन्तत्वातिदेशमूलकः पदाङ्गवद्भावो यन्तीत्यादौ प्रकृत्यादेशेषु प्रत्ययविधानावधित्वरूपप्रकृतित्वातिदेशेन समुदाये तिङन्तत्वमाश्रित्य प्रवर्तमानस्तिङ्ङतिङ इति निघातश्च सिध्येदिति चेन्न । सुप्त्वस्य अल्माचवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रकृतादेशस्थानितावद्वृत्तिधर्मत्वादनल्विधाविति निषेधेन तद्घटितसुबन्तत्वस्यातिदेशे सम्भव इत्याशयात् । आकडारीयसंज्ञासु यथोद्देश एवेति नियमस्तु यत्र परस्परविरोधेन संज्ञाद्वयप्रसङ्गस्तत्रैव बाध्यबाधकभावव्यवस्थापनार्थमिति न प्रकृते तद्विरोध इति बोध्यम् । अन्तादिवत्त्वाभावादिति । इदं प्राचामनुरोधेन । स्वमतेन ह्युभयत आश्रयणे ऽप्यन्तादिवद्भाव इष्यत एव परं तु पौर्वापर्यलक्षणो व्यपवर्गस्तेन दुर्लभः । तावतैवाभीयादित्यादावेर्लिङीति न ह्रस्वः । ग्लायतइत्यादौ स्थानिवद्भावेन व्यपवर्गाश्रयणाल्लत्वमित्यन्यत्रोक्तम् । एवं च प्रकृते व्यपवर्गस्यानुपयुक्तत्वेन यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वस्य अन्तादिवद्भावेन विशिष्टे सुलभत्वात्समुदाये पदत्वमक्षतम् । अत एवार्द्धधातुकविकारसत्त्वेन प्रकृतन्यायस्याप्रवृत्तावपि कावित्यादौ कार्यकाले पदत्वम् । तस्माद्धाप्यश्वो मासपूर्व इत्यादौ सुब्लुगुत्तरं विशिष्टसमासत्वसम्पत्तिरेतत्परिभाषारम्भप्रयोजनम् । तत्र ह्यजहत्स्वार्थायां वृत्तौ प्रत्येकमप्यर्थवत्त्वेनानुमानिकस्थानिवद्भावेन समुदाये तदतिदेशस्य दुर्लभत्वादियमेव परिभाषा तत्समर्थने शरणम् । फलं तु पूर्वत्र न समासइति शाकलप्रतिषेधः, परत्र तृतीयासमासइति सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधश्चेति द्रष्टव्यम् । अन्यवन्नेत्यर्थ इति । वत्यन्तेन नञ्समासो न तु नञ्समासाद्वतिरिति

आश्रयणे अन्तादिवद्भावाभावाद्यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वाभावादत आह । एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यनिषेधे अन्यत्वाभावस्सुतराम् । अत एव तादृशादर्थबोधः । अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यज्ञानात्ततो बोधो न स्यात् ।

भावः । अथ नञ्समासाद्वतिरेवास्तूक्तरीत्या प्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणे गौरवात् । अन्यत्वस्याविकृतप्रतियोगिकत्वेन विवक्षणात् । अनन्यशब्दो ऽत्राविकृतपरः । एकदेशविकृतशब्दस्तु तृतीयातत्पुरुषेण विकृतवाची । ततश्चाविकृतवद्विकृतकार्यं लभतइत्यर्थसम्पत्तौ विकृताविकृतयोर्भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धतया सादृश्यस्य भेदघटितत्वे ऽपि न क्षतिः । न चान्यत्वस्योपस्थितविकृतप्रतियोगिकत्वमुपेक्ष्य अविकृतप्रतियोगिकत्वकल्पनाया अनौचित्येनान्यशब्दस्य विकृतपरत्वे विकृतं स्ववदित्यर्थापत्तौ सादृश्यस्य भेदघटितत्वानभ्युपगमेन कथं चिदर्थोपपत्तावप्यतिदेशवैयर्थ्यं दुर्वारमिति वाच्यम् । स्ववदित्येव सिद्धावनन्यवदित्युक्तेरतिदेशवैयर्थ्याच्च अविकृतप्रतियोगिकस्यैवान्यत्वस्य विवक्षणेनादोषात् । कथमन्यथा प्रसज्यप्रतिषेधवादेप्यस्य दोषस्य निस्तार इति चेदत्र के चित् । पर्युदासपक्षे ऽन्यत्वस्य यावत्प्रतियोगिकस्याप्रसिद्धत्वे ऽपि यत्किञ्चित्प्रतियोगिकस्य तस्य सुप्रसिद्धत्वात्तादृशमेव सामान्येनान्यत्वं गृह्येत । विशिष्याविकृतप्रतियोगिकत्वेन तद्विवक्षायां मानाभावात् । ततश्च क्वप्रत्ययान्तदामलिहशब्दोत्तरपदकप्रादिसमासादाचक्षाणणिजन्तात्क्विपि सुदामलिडित्यत्र स्वभिन्नाव्ययीभावभिन्नबहुव्रीहित्वातिदेशेन नञ्सुभ्यामिति स्वरापत्तेः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु यत्किञ्चिदन्यत्वस्य केवलान्वयितया तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकसादृश्यस्य भेदघटितस्य अप्रसिद्धत्वात्तद्भिन्निष्ठप्रतियोगिताकसादृश्यग्रहणे तस्याः केवलान्वयित्वेन निषेधाप्रसिद्धेस्सादृश्यस्य भेदघटितत्वाभावे ऽपि यत्किञ्चिदन्यत्वविशिष्टस्वनिरूपितसादृश्यस्य स्वस्मिन् दुर्वारत्वेन निषेधानुपपत्तेश्च गत्यन्तराभावेन तत्तद्विकारोपादानकारणीभूताविकृतप्रतियोगिकस्यैवान्यत्वस्य स्वीकर्तव्यत्वेन न प्रागुक्तदोषावकाश इति मूलकाराशयमुद्भावयन्ति । तादृशादिति । विकारविशिष्टादित्यर्थः । यत्तु शास्त्रीयवि-

कारविशिष्टादिति तदर्थः । अत एवाशास्त्रीयविकारविषये रामशब्दस्य ग्रामशब्दार्थबोधकत्वाभावे ऽपि न क्षतिरिति । तदसत् । प्राग्दीव्यत इत्यत्र दीव्यतिशब्दैकदेशानुकरणभूतदीव्यच्छब्दस्याशास्त्रीयविकारविशिष्टस्यार्थबोधकत्वानुपपत्तावर्थस्यावधित्वाभावप्रसङ्गात् । न च दीव्यच्छब्दस्यैवावधित्वमस्तु किं तदर्थपर्यन्तानुधावनेनेति वाच्यम् । तथा सत्यर्थानामवधिविजातीयानामवधिमत्त्वनियमाभावेन तत्तत्प्रकृतीनामेवावधिमत्त्वापत्तौ प्राग्दिव्यतो याः प्रकृतयस्ताभ्यो ऽण्प्रत्यय इत्याद्यर्थेनापवादविषये ऽप्यौत्सर्गिकस्याणादेः प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति भाष्यएव स्पष्टत्वात् । न च निर्देशेनैवानेन लोपस्यापि बोधनादन्यत्रानुमीयमानानामिव शास्त्रीयत्वे बाधकाभावाददोष इति वाच्यम् । तथा सति स्थानिवत्त्वेनैवार्थबोधकत्वस्य सुलभतया तदुपपत्तिसाधकत्वेन प्रवृत्तस्य प्रकृतपरिभाषाज्ञापनपरभाष्यस्य निर्बीजत्वापत्तेरिति । तस्मान्न्यायानित्यत्वादेव क्व चिदर्थबोधकत्वाभावो ऽपीत्येव युक्तमिति दिक् । बोधो न स्यादिति । अनया चानुपूर्वीभेदे ऽप्यविकृतशक्तेरारोपाद् बोध इति भावः । इदं फलं स्थानिवद्भावविषयत्वे द्रष्टव्यम् । तद्विषये तेनैव सिद्धेः । आर्थसमाजग्रस्तमिति । अर्थस्येमान्यार्थानि साधनानि तेषां समाजेन समूहेन ग्रस्तं सम्पन्नमित्यर्थः । अत एवेत्यस्य

एवं च रामितिमान्तस्य यस्माद्विहितस्तत्त्वं औइत्यस्य परादित्वेन सुप्तमितितदादितदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तम् । छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारवन्मान्ते तत्वं लोकन्यायसिद्धम् । अत एव प्राग्दीव्यत इति सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशादीव्यच्छब्दानुकरणमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देशः । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा एकदेशविकृतमनन्यवदितीत्युक्तम् । एतेनायं न्यायश्शास्त्रीयकार्यएव शास्त्रीयविकारएवेत्यपास्तम् । विकृतावयवनिबन्धनकार्ये तु नायं, छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यवहारवत् विकृतावयवत्वव्यवहारस्य दुरुपपादत्वात् ॥ एवमत्तपरिमाणग्रहणे ऽपि नायम् । उक्तयुक्तेः । एतद्येन विधिरित्यत्र

लोकन्यायसिद्धाया अप्यस्याः परिभाषायाश्शास्त्रे आश्रयणीयत्वादेवेत्यर्थः । ज्ञापयतीति । ज्ञापितायां तु परिभाषायां शब्दलाघवसम्पादकतया कथं चिद्विकृतनिर्देशस्य स्वांशे चारितार्थ्यं बोध्यम् । एतेन, लोकन्यायसिद्धत्वेन । अपास्तमिति । लोके विकारकार्ययोरशास्त्रीयत्वे ऽपि प्रवर्तमानस्यास्य न्यायस्य शास्त्रे तन्मात्रविषयकत्वेन सङ्कोचकल्पनायां प्रमाणविरह इत्याशयः । ननु द्यौः पन्था इत्यादौ अनल्विधाविति प्रतिषेधेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तावप्यनेन न्यायेन हलन्तत्वातिदेशमाश्रित्य हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इत्यत आह । विकृतावयवनिबन्धनकार्यइति । दुरुपपादत्वादिति । ध्वनितमिदमृत्व्सूत्रे भाष्ये । तत्र हि राजकीयमित्यत्र कादेशोत्तरमनेन न्यायेनान्नन्तत्वादल्लोपमाशङ्क्य मघवत इत्यादौ श्वयुवेति सम्प्रसारणवारणाय कात्यायनचोदितस्य नकारग्रहणस्यापकर्षणेन नकारान्तान्नन्तग्रहणाददोष इति समाहितम् । नन्वेवमपि भयशब्दे उभयशब्दत्वनिबन्धनं सर्वनामत्वं दुर्वारमेवेत्यत आह । अत्तपरिमाणेत्यादि । अत्तं प्रातिस्विकरूपेण गृहीतं परिमाणमानुपूर्वीविशेषो यस्य तादृशार्थबोधकशब्दग्रहणे इत्यर्थः । यद्यपि लोके द्रोणाढकादिष्वेव परिमाणशब्दव्यवहारो निरूढस्तथा ऽपि परिच्छित्तिसाधनतापुरस्कारेणात्र शास्त्रे तत्तद्वर्णानुपूर्वीविशेषेपि तथा व्यवह्रियतइत्याशयः । उक्तयुक्तेरिति । द्रोणादिपरिमाणशब्ददृष्टान्तमूलकभाष्यकारोक्तयुक्तेरित्यर्थः । एवं चानुपूर्वीविशेषलक्षणाधर्मो नानेन न्यायेनातिदिश्यतइति तात्पर्यम् । ननु गङ्गाप्रविष्टनदीदृष्टान्तमूलकेन नेदमदसोरकोरिति सूत्रस्थककारक-

त्पर्युदासबोधितेन तन्मध्यपतितन्यायेन तथा परिच्छिन्नपरिमाणधर्माणां धातुत्वसर्वनामत्वादीनां शास्त्रे सश्नम्के साकचके चाध्यारोपस्तथा दीव्यद्ग्रहणाभ्यनुज्ञातेनानेनापि लोकन्यायेन तथाविधानां धर्माणामारोपो दुर्वार इत्यत आह। भाष्यकैयटयोरिति । तत्र ह्युक्तपरिमाणानामर्थानां यास्संज्ञास्तासां धातुत्वसर्वनामत्वादीनां द्रोणादिपरिमाणसंज्ञादृष्टान्तेन न्यूनातिरेकाभ्यामन्यथाभूते शब्दस्वरूपे न प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य एवं तद्व्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यतइति यदयं नेदमदसोरकोरित्यककारयोरिदमदसोः प्रतिषेधं शास्तीत्युक्तम् । यद्येकदेशविकृतन्याय ईदृशे विषये प्रवर्तेत तर्हि न्यूनताधिकतयोरपि विकारहेतुत्वाविशेषादनेन न्यायेन उपपत्तौ प्रयत्नान्तरानुसरणं भगवतो भाष्यकारस्य विफलमेव स्यादतस्तेनेदं ध्वनितमिति भावः । अत्रेदं तत्त्वं नेदमदसोरकोरित्यत्र ककारवत्पर्युदासस्तन्मध्यपतितन्यायं ज्ञापयन्यदि विशेषधर्मातिदेशबोधनपूर्वकं तस्यात्तपरिमाणग्रहणविषयतां न बोधयेत्तर्हि स्वांशे चारितार्थ्याभावाज्ज्ञापकानुपपत्तिः । दीव्यद्ग्रहणं त्वेकदेशविकृतन्यायं ज्ञापयदप्यविकृततदीयार्थप्रतिपादकशक्त्यादिरूपसामान्यधर्मातिदेशबोधकताकल्पनयैव कृतार्थत्वादत्तपरिमाणग्रहणविषयतां न्यायस्य कल्पयितुं न प्रभवतीति। एतेन लोपागमवर्णविकारज्ञ इत्यादौ भाष्ये विकारादागमस्य पृथग्गणनादुद्धाभमित्यादितदीयोदाहरणस्वारस्याच्च रूपान्तरापत्तेरेव विकारपदार्थतया श्नमकचोश्च तत्त्वाभावेन प्रकृतन्यायप्रवृत्तिविषयत्वाभावादुक्तभाष्यध्वननासम्भवेन कथमत्तपरिमाणग्रहणविषयत्वाभावो न्यायस्येत्यपास्तम् । किं च अस्तु रूपान्तरापत्तिरेव विकारः । परं तु एकदेशेन विकृतमिति तृतीयातत्पुरुषवशात्सामुदायिको ऽसौ न्यायप्रवृत्त्युपयोगी । अत एव ज्ञापनपरभाष्यसङ्गतिः । अन्यथा लोपस्याप्युक्तरीत्या विकारपदार्थत्वाभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । प्रसिद्धश्च न्यूनाङ्गवदधिकाङ्गेऽपि विकृतत्वव्यवहारो लोके देवदत्तो विकृतः स्थौल्यादिति । ततश्च श्नमकच्कृतविकारस्यापि सामुदायिकस्य न्यायप्रवृत्तिप्रयोजकत्वे बाधकाभावेन युक्त-

भाष्यकैयटयोर्ध्वनितम् ॥ यत्र त्वर्द्धं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जकभूयोवयवदर्शनाभावेन तत्त्वाप्रतीतौ कार्यसिद्ध्यर्थं विकृतानल्-

मेव मूलोक्तमिति वदन्ति । अथैतन्न्यायस्यात्तपरिमाणग्रहणविषयत्वानभ्युपगमे गुडोदकमित्यादौ पूर्वान्तत्वेन एकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वाद्गुडकशब्दस्यानेन न्यायेनोदकशब्दत्वादुदके केवलइति पूर्वपदान्तोदात्तत्वप्रवृत्तिरित्याशयकमन्तवद्भावप्रयोजनप्रतिपादनपरमन्तादिवच्चेति सूत्रस्थं भाष्यं विरुध्येतेति चेन्न । पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गो ऽप्येकादेशो नेति परिभाषामादाय तत्रैकादेशात्पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेरव्याघातादन्यथासिद्धोदाहरणप्रदर्शनपरस्य तद्भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । विप्रतिषेधेनैकादेशात्पूर्वं स्वरप्रवृत्तिरावश्यकी स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादावित्येतत्प्रवृत्त्यर्थमित्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्। के चित्तु येन विधिरितिसूत्रस्थभाष्यबलादागमजन्यविकारस्य प्रकृतन्यायप्रयोजकत्वाभाव एव कल्पनीयो न त्वत्तपरिमाणग्रहणस्य, अत एव आयसावित्यत्र एकादेशोत्तरं सान्तस्याङ्गत्वातिदेशमाश्रित्य नुमापादनपरं, तथा माथितिक इत्यत्र यस्येति लोपोत्तरं तान्तस्य अनेनैव न्यायेनाङ्गत्वातिदेशेन कादेशापादनपरं च स्थानिवद्भावप्रयोजनप्रस्तावे भाष्यकारोक्तमचः परस्मिन्निति सूत्रस्थं सङ्गच्छते । अन्यथाङ्गसंज्ञासूत्रस्थभाष्यबलात्तत्संज्ञाया अत्तपरिमाणसंज्ञात्वेन तदतिदेशासङ्गतिः स्पष्टैव । तत्तदानुपूर्वीविशेष एवाङ्गसंज्ञानिमित्तमिति तदाशयः । अङ्गत्वातिदेशपरभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनायां तु क्लेशः । किं चैवं पचत्वित्यादौ एरुरित्येतत्प्रवृत्त्युत्तरं कार्यकाले पदत्वायानेन न्यायेन तिङ्त्वातिदेश इत्येवं प्रतिपादनपरमप्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यं कथं सङ्गच्छताम् । तिङ्त्वस्य ह्युक्तपरिमाणसंज्ञात्वं स्फुटमेव । तस्माद्यत्र अत्तपरिमाणग्रहणे स्वनिष्ठा प्रकृतन्यायप्रवृत्तिस्तत्र वक्ष्यमाणपरिभाषानित्यत्वमेव शरणमिति युक्ततरमित्याहुः ॥ नन्वनेनैव न्यायेन सिद्धो स्थानिवद्भावो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह । यत्र त्वर्द्धं तदधिकं वेत्यादि । तत्र अर्धविकारो ज्वरत्वरेत्यूठि तूर्णं इत्यादौ, तदधिकविकारो मपर्यन्तादेशेषु त्वदीय इत्यादौ । जातिव्यञ्जकेति ।

विकृताविकृतयोरभेदप्रवृत्तिसाधको धर्मो ऽत्र जातिः । विकृतान्नरूपेति । तेन यशश्शब्दादाचक्षाणणिजन्तात्क्विपि निष्पन्नाद्यश्इत्यस्मात्स्थानिवद्भावेनासन्तत्वमाश्रित्य अस्मायामेधास्रज इति सूत्रान्मत्वर्थे विनिस्सिध्यति । किं च यत्र सर्वस्यैव विकारः किमः क इत्यादिना यत्र वा परिच्छिन्नपरिमाणसंज्ञाया अतिदेशस्तत्र स्थानिवद्भाव एव शरणम् । नन्वेवमप्यभीयादित्यत्रैकादेशोत्तरमनेन न्यायेन भान्तस्य पदत्वाज्जश्त्वापत्तिर्दुर्वारेत्यत आह । क्वचिदित्यादि । अभीयादिति । यत्तु भान्तस्योपसर्गत्वादनेन न्यायेनैकादेशोत्तरमेतेर्लिङीति ह्रस्वापत्तिर्दोष इत्याशय इति । तदसत् । परिच्छिन्नपरिमाणसंज्ञायाः प्रकृतन्यायेनातिदेशमनिच्छतो मूलकारस्य मते प्रकृतन्यायेनोपसर्गत्वस्य दुर्लभतया ह्रस्वापत्तेर्दुर्वचत्वात् । के चित्तु नैतन्न्यायाश्रयणे प्रयोजनम् । न च वाप्यश्व इत्यादौ सुब्लुगुत्तरं समासत्वं प्रयोजनमिति वाच्यम् । कार्यकाले प्रत्ययलक्षणेन सुबन्ततामाश्रित्य पुनस्समाससंज्ञायास्सुवचत्वात् । न हि व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरपक्षेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण दोषोपन्यासो न्याय्यः । तस्माद्यथोद्देशमादाय नात्र समासत्वानुपपत्तिर्दोषः । न च द्व्यङ्गुलमित्यादावन्तरङ्गयणादेशोत्तरमनेन न्यायेन तत्पुरुषत्वादङ्गुलेर्दारुणीति समासान्तः प्रयोजनमिति वाच्यम् । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति न्यायेन समासार्थालौकिकप्रक्रियावाक्यादेव समासान्तोत्पत्त्या निर्वाहात् । न च द्व्यूध्नीत्यादावनङादेशोत्तरं बहुव्रीहित्वातिदेशेन बहुव्रीहेरूधस इति ङीषः प्रवृत्तिः फलमिति वाच्यम् । अनङ्विधौ बहुव्रीहित्वस्यैव

रूपावयवत्वप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रम् । क्वचित्तु लक्ष्यानुसारान्न्यायानाश्रयणम् । तेनाभीयादित्यादिसिद्धिः । स्पष्टं च क्वचिन्न्यायाप्रवृत्तिः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३७ ॥

उद्देश्यतावच्छेदकतया स्थानिवत्सूत्रेण तदतिदेशे बाधकाभावात् । ङीब्विधानसामर्थ्यादेव तदुपपत्तेश्च । न च विपुपुरित्यादावभ्यासांशे हलादिश्शेषोत्तरं सुब्रूपतासम्पादनेन सुविनिर्दुर्भ्य इति षत्वसमर्थनमस्य न्यायस्य प्रयोजनमिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्याश्रित्य षत्वोत्तरमेव द्वित्वप्रवर्तनेनादोषात् । न चाभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन हलादिश्शेषोत्तरमजीगणदित्यत्राभ्यासांशे गणूपत्वातिदेशादी च गण इत्यस्य प्रवृत्तिः प्रयोजनमिति वाच्यम् । भूतपूर्वगणूपत्वमादायापि तत्त्वेत्वस्य सुवचत्वात् । किं च अभ्यासवृत्तिशक्तिजन्योपस्थितिविषयस्यार्थस्य बोधावृत्तिभीत्या तदुत्तरखण्डगतशक्तिजन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकताकल्पनया बोधविषयत्वानभ्युपगमे ऽप्युपस्थितिस्वीकारे बाधकाभावेन वृत्त्या पदार्थोपस्थापकत्वरूपस्यार्थवत्त्वस्य सुवचत्वादानुमानिकस्थानिवद्भावेनैव हलादिश्शेषोत्तरमभ्यासांशे गणूपत्वम् । ईदृशमेवार्थवत्त्वमानुमानिकस्थानिवद्भावे प्रयोजकम् । अत एव चकारेत्यादावुरदत्वोत्तरमर्थविकारविशिष्टस्य प्रकृतन्यायविषयत्वाभावे ऽप्यभ्यासत्वमानुमानिकस्थानिवद्भावेनेति निष्कर्षः । पुनरभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिरप्येतादृशस्थानिवद्भावप्रयोज्यद्विरुक्तधातुपूर्वभागत्वातिदेशैकसाध्या । तस्मादनावश्यकोऽयं न्यायः । अत एव स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्थानिवदित्येव ससम्बन्धिकत्वादादेशे लब्धे पुनरादेशग्रहणमानुमानिकादेशग्रहणार्थमित्येवमभ्युपगतेनानुमानिकस्थानिवद्भावेनैकदेशविकृतन्यायः प्रत्याख्यातः । एवं च रामावित्यादौ पदत्वाय यथोद्देश एव युक्तः । दीव्यद्ग्रहणमपि विनैव न्यायज्ञापकतामुपपद्यते । अर्थनिर्देशेषु स्वरूपस्यानुपयुक्तत्वाद्विग्योगपञ्चमीमादायाप्रथमासामानाधिकरण्यलक्षणेन शतृप्रत्ययेन तदुपपत्तेः । स्पष्टमिदं तत्रैव सूत्रे भाष्ये इत्याहुः ॥

इदानीमन्तरङ्गपरिभाषामुपपिपादयिषुस्तदुपयोगाय प्रदर्शयति ।

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥

विप्रतिषेधशास्त्रादिति । एतेन प्रकारान्तरसिद्धमेव बलीयस्त्वमनूद्यते । न त्वपूर्वं तदनेन बोध्यतइत्युक्तम् । वक्ष्यमाणपरिभाषावतरणेनैवैतदुदाहरणं स्फुरतीति पुनरुदाहरणान्तरमनुपयुक्तमित्याशयेनाह । नन्वेवं भिन्धीत्यादि । ततश्च भिन्तादित्याद्युदाहरणमित्याशयः । तातङा बाधित इति । दृष्टान्तप्रदर्शनार्थमेतत् । धिर्न स्यादिति । विकल्पशास्त्राणामभावांशे ऽपि विधीयमानत्वेन तात्पर्यात्तातङ्पक्षे तेन बाधितः पश्चात्स्थानिवद्भावेन हिबुद्धौ सत्यामपि यथा न भवति तथा तदीयाभावांशेन बाधितो धिभावः पक्षान्तरे ऽपि न स्यादित्यर्थः । इदं तु चिन्त्यम् । अप्राप्तविभाषास्वभावांशस्य सिद्धतया विधेयत्वायोगेन भावांशस्यैव विधेयत्वात् । अन्यथा नपरे न इति विधीयमानो नकारः किन्हुतइत्यादावनुस्वारं यथा बाधते तथा तदीयाभावांशः किन्हुतइत्यादावपि तं बाधेत । अत एव शेषाद्विभाषेति सूत्रे भाष्ये शेषग्रहणं किमर्थम् । याभ्यः प्रकृतिभ्यस्समासान्ता विधीयन्ते ताभ्यः कप् मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्ति । अनवकाशाश्च विधयो बाधका भवन्ति सावकाशाश्च समासान्ताः । को ऽवकाशः । विभाषा कप् यदा न कप् तदा सो ऽवकाश इति परत्वात्कप् प्राप्नोति । तस्माच्छेषग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम् । अभावांशस्यापि विधेयत्वे तु निरवकाशत्वमेवेति तदसङ्गतिः स्पष्टैव । प्राप्तविभाषासु च अभावांश एव विधेयस्तत्र भावांशस्य सिद्धत्वात् । ततश्च ऊकालो ऽज्झिति सूत्रस्थस्याज्ग्रहणस्य तितउच्छत्रमित्यत्र पदान्ताद्वेति तुग्विकल्पाभावः प्रयोजनमिति वदता भाष्यकारेण न विरोधः । तत्र निषेधस्य विधेयत्वेन बलीयस्त्वाद्दीर्घलक्षण इव ह्रस्वलक्षणे ऽपि नित्यस्तुग्निवर्त्येतेति वा तदाशयः । उभयत्र विभाषासु च कथं चिदुभयोरपि विधेयत्वान्न तदंशे नित्यस्य कदापि प्रवृत्तिः । अन्यथा उभयत्र विभाषात्वभङ्गापत्तेः । तस्मात्तातङ्विकल्पस्य अप्राप्तविभाषात्वेन निषे-

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ पूर्वात्परं बलवत् । विप्रतिषेधशास्त्रात् । पूर्वस्य परं बाधकमिति यावत् ॥ ३८ ॥

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातङा बाधितो धिर्न स्यादत आह ।

पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ३९ ॥

धस्य विधेयत्वानुपपत्तिः । अविधीयमानश्च कथमभावांशो धिभावं बाधेत, कथं वा पुनः प्रसङ्ग इति । तस्मात्त्रपुणी इत्यत्र परत्वान्नुमि कृते शीभावो न स्यात् । तथा भवतीत्यत्र गुणे कृते विकरणो न स्यात् । इमावित्यत्र वा मत्वे कृते त्यदाद्यत्वं न स्यादित्यवतरणं युक्तमित्याहुः ॥ यत्तु ईजतुरित्यत्र परत्वात्संप्रसारणे द्वित्वं न स्यात्तथा बहुनड्वांहीत्यत्र नुमि कृते अम्न स्यादित्यवतरणमाहुस्तदसत् । वचिस्वपीति संप्रसारणस्य चतुरनडुहोरित्यामश्च प्रतिपदविधित्वहेतुकान्तरङ्गत्वमाश्रित्य पूर्वमेव प्रवृत्तेस्सुवचतया प्रकृतन्यायस्यानुपयोगात् । क्व चित्तु भिन्धकीत्यत्र परत्वाद्धिभावेन बाधितो ऽकच न स्यादिति पाठः सो ऽपि न समीचीनः । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणान्निमित्तान्तरासत्त्वाच्च अन्तरङ्गत्वादेव धिभावात्पूर्वमकच्सिद्धेः । हुझल्भ्य इति सूत्रस्थं तु भाष्यमेकदेशिनः । कैयटश्च तदनुरोधीति स्पष्टमन्यत्रेति दिक् ॥

॥ पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥

द्वारमिति शेषः । पुनःप्रसङ्गपरिज्ञानाद्बाध्यशास्त्रप्रवृत्तेरुपायस्सिद्ध इत्यर्थः । एवं च सति प्रसङ्गे बाधितमपि शास्त्रं पुनः प्रवर्तनीयमिति फलति । ननु प्रवृत्तौ शास्त्राणां प्रसङ्ग एवासाधारणो हेतुः स च बाधकप्रवृत्तेः पूर्वं सत्प्रतिपक्षतया स्वकार्यसमर्पणासमर्थोपि पश्चात्स्वकार्यं किमिति न साधयेत्ततो न्यायसिद्ध एवायमर्थ इति सत्यपि प्रसङ्गे शास्त्राप्रवृत्तिरेव वाचनिकी ततश्च शास्त्रान्तरेण पश्चादपि बाध्यशास्त्रप्रवृत्तेः प्रतिघातसम्भावनया प्रकृतन्यायोपन्यासो न्याय्यः । तदुपघातश्च प्रकृते सकृद्गतिन्यायाधीन इति स एव पूर्वमुपपादनीयः । अत एव भाष्ये सकृद्गतिन्याय-

मुपक्रम्यैव तद्बाधकतया पुनःप्रसङ्गविज्ञानमुपपादितमिति चेन्न । सकृद्गतिन्यायस्य वाचनिकत्वेन प्रत्यक्षसिद्धेन तेन न्यायसिद्धस्यास्य सर्वथैव बाधौचित्यात्पुनःप्रसङ्गविज्ञानमेव विलीनं स्यात् । अतो वक्ष्यमाणभाष्यानुरोधेन विप्रतिषेधशास्त्रविपरिणामरूपयोरनयोस्तुल्यबलयोः परस्परं बाध्यत्वं बाधकत्वं च लक्ष्यानुरोधादिति नाचोत्सर्गापवादभावो नियत इत्याह । नन्वेवं तिसृणामिति । त्रयादेशः स्यादिति । यद्यपि निमित्तनिमित्तिभ्यामुभाभ्यामपि प्रतिपदोक्तत्वादन्तरङ्गस्तिस्रपेक्षया त्रयादेशः । तथाऽपि तादृशान्तरङ्गत्वानादरेण स्थानिवत्सूत्रे कात्यायनेनोक्तं त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेध इति भाष्यकारोऽपि यथानुरूपो बलिरिति सकृद्गतिन्यायेन तत्प्रत्याचख्यौ । तदिदमिहोपन्यस्तम् । वस्तुतः कुरुतादित्यत्र परत्वात्तातङि स्थानिवत्त्वेन ङित्वादुतश्चेति हेर्लुक्प्रसङ्गः । चतस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र चतस्रभावोत्तरं चतुरनडुहोरित्याम्प्रसङ्गश्च निर्विचिकित्सो दोषः ।

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव ॥

नन्वेवं तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशो पुनस्त्रयादेशः स्यादत आह । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ॥ तत्र क्व चिच्चरितार्थयोरेकस्मिन् युगपदुभयोः कार्ययोरसंभवेन बाधकाभावात्पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः । यदा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्यं तदोभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात् । तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः क्व चिल्लक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थमिति तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवेति पुनःप्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । यत्तु कैयटादयो व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवादुभयोरपि शास्त्रयोस्तत्तल्लक्ष्यविषययोरचरितार्थ्येन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ परमेवेति नियमार्थमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः ॥

परस्परविरोधविशिष्टयोर्द्वयोश्शास्त्रयोरेकत्र प्रवृत्तौ सकृद् बाधितं पुनर्न प्रवर्ततइति परिभाषार्थः । परिभाषाद्वयमपीदं न्यायसिद्धमेवेति दर्शयति । तत्रेत्यादि । अयं भावः । लोकदृष्टान्तस्यापि शास्त्रव्यवस्थापकतया तत्र तत्र प्रायेण परिगृहीतत्वादिह तृजादिशास्त्रीयदृष्टान्तपरिपन्थिभावस्तुल्यबलयोरित्यादिलोकदृष्टान्तश्च नायुक्तः । ततश्च परस्परविरुद्धाभ्यामाभ्यामुभयथा विप्रतिषेधशास्त्रपरिणामादुभयन्यायसिद्धिर्लोकदृष्टान्तात्पुनःप्रसङ्गविज्ञानं शास्त्रीयदृष्टान्तात्सकृद्गतिन्यायो लक्ष्यानुसाराच्च सर्वं व्यवतिष्ठतइति । अत्र कैयटादयो व्यक्तौ पदार्थे सकृद्गतिन्यायो जातौ तु तस्मिन् पुनः प्रसङ्गविज्ञानमिति न्यायद्वयसिद्धिमभ्युपागच्छन् तद्दूषयति । यत्त्वित्यादि । प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवादिति । व्यक्तिपक्षे लक्ष्यव्यक्तीनां भेदात्तत्तत्संस्कारकत्वेन प्रातिस्विकतया लक्षणानां भेदः । जातिपक्षे तु सकलव्यक्त्यनुस्यूता जातिरेव शब्दतो लक्ष्यम् । तच्चैकमेवेति न लक्षणभेदस्य उपयोगः । किं तु लक्ष्यसंस्कारकमेकमेव महावाक्यम् ।

ततश्च व्यक्तिपक्षे सुपि चेत्यादौ रामशब्दस्य दीर्घ इत्यादिरर्थो ऽनेकरूपो जातिपक्षे त्वदन्ताङ्गत्वस्य दीर्घ इत्येकरूप एवार्थः। जातौ विधीयमानं कार्यं तच्च बाधे तदाश्रयव्यक्तिषु सङ्क्रामति व्रीहीन् प्रोक्षतीत्यादिभिर्विधीयमानं प्रोक्षणादिकमिवेत्याशयः। सत्प्रतिपक्षन्यायेनेति। नित्यत्वाभावसाधकेन कृतकत्वरूपहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वाच्छ्रावणत्वहेतुश्शब्दे यथानित्यत्वं साधयितुमपर्याप्तः तथा पूर्वपरशास्त्रे च सुपि च बहुवचने झलीत्येते परस्परविरुद्धत्वाद्वृक्षेभ्य इत्यादौ स्वस्वकार्यं साधयितुं न प्रभवत इति दृष्टान्तसमन्वयः। एवं च शास्त्रचारितार्थ्यमप्रवृत्तौ हेतुस्तदभावश्च पर्यायतायामिति तेषां निष्कर्षः। मानाभावादिति। जातिपक्षे ऽपि सकलव्यक्तिषु प्रवृत्त्यभावे सामान्यजातौ कार्यविधानमनर्थमेवेत्यचारितार्थ्यं विरोधस्तु पक्षद्वयसाधारण इति भावः। किं च नायमर्थः प्रकृतभाष्यानुगृहीतो भाष्यान्तरविरुद्धश्चेत्याह। न ब्राह्मणमित्यादि। सकलव्यक्तिविषयत्वार्थमिति। व्यक्तिपदार्थतायामेकवचनान्तेन ब्राह्मणशब्देनानेकब्राह्मणव्यक्तिबोधनासम्भवादसर्वव्यक्तिविषयत्वं निषेधस्येति भाष्याशयः। यद्यप्युद्देश्यगतसंख्याया अविवक्षणे निषेधस्य विनिगमनाविरहान्निखिलव्यक्तिविषयत्वं वक्तुं युक्तं व्यक्तिवादे ऽपि। तथा गौरनुबन्ध्य इत्यत्रैकवचनोपस्थितस्यैकत्वस्य गोत्वजातावव्यभिचरितत्वेन विधेयगतसंख्याया अविवक्षितत्वायोगेन च व्यक्तिद्वारके तत्सम्बन्धे स्वीक्रियमाणे जातिवादे ऽपि सकलगवानुबन्धनाप्रसक्तेर्न कर्मवैगुण्यदोषः। तथा ऽपि पक्षान्तरेणोपपत्तौ उद्देश्यगतसंख्याया अविवक्षा, विधेयगतसंख्या-

अत्र पक्षे एतन्नियमवशादेतल्लक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपप्लव एव। जातिपक्षे तूद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते क्व चिल्लक्ष्ये चरितार्थयोर्द्वयोश्शास्त्रयोस्सत्प्रतिपक्षन्यायेन युगपदुभयासंभवरूपविरोधस्थले उभयोरप्यप्राप्तौ परविध्यर्थमिति पुनःप्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति, तन्न। व्यक्तिपक्षे सर्वं लक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षइत्यत्र मानाभावात्। न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात्। अत एव सरूपसूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थे ऽनवयवेन साकल्येन विधेः प्रवृत्तेर्गौरनुबन्ध्य इत्यादौ सकलगवानुबन्धनासम्भवात्कर्मणो वैगुण्यमुक्तं द्रव्यवादे चासर्वद्रव्यावगते-

याश्च परम्परया सम्बन्ध इति च प्रयासो विफल इति भाष्याशय इति बोध्यम्। भाष्यस्थस्यानवयवेनेत्यस्य विवरणं साकल्येनेति। असर्वद्रव्यावगतेरित्यस्य आलभ्यव्यत्वेन निखिलव्यक्तिप्रतीत्यभावादित्यर्थः। यत्तु व्यक्तिपक्षे विशेषरूपेण वचनोपप्लवात्तत्लक्ष्यविषयाणां तेषां नैष्फल्यापत्त्या लक्ष्यावर्तनेन विधेस्सकललक्ष्यव्याप्तिरावश्यकी। जातिपक्षे तु लक्षणैक्यात्क्व चिदप्रवृत्तावपि चारितार्थ्यस्य सुवचतया सति विरोधे लक्ष्यावर्तनमपेक्ष्य लक्षणाप्रवृत्तिरेव वरम्। अतो न सकललक्ष्यव्याप्तिः। सामान्यजातौ कार्यविधानं च स्वविषयत्वमात्रेण विरोधिशास्त्रान्तराप्रवर्तकतया चरितार्थम्। न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ च न केन चिच्छास्त्रेण क्व चिदपि विरोध इति सकललक्ष्यव्याप्तिरव्याहता ततो न प्रकृते तद्दृष्टान्तसम्भव इति युक्तमेव कैयटाद्युक्तमित्याहुः। तदसत्। जातिपक्षे ऽपि लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्यार्थबोधकाले हि जातौ बाधितो विधिस्तदाश्रयेषु व्याप्रियते। तत्काले विरोधिशास्त्रान्तरोपस्थितौ मानाभावेन तदीयवाक्यार्थपरिशीलनपूर्वकविषयपरिज्ञानस्य दुर्लभतया सकललक्ष्यव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। यदि तूत्सर्गापवादन्यायेन विरोधिशास्त्रसम्भावनया

जायमानप्रकृतशास्त्रीयवाक्यार्थबोधाप्रामाण्यसन्देहनिवर्तकत्वेन आवश्यके तदीयोपस्थितिप्रयुक्तकार्यार्थपरिशीलने तुल्यन्यायात्तद्विरोधित्वेन प्रकृतशास्त्रस्य प्रसक्तत्वाच्चारितार्थ्यस्य सत्त्वाच्चान्यच द्वयोरपि परस्परविषयपरिहारेण प्रवृत्तिकल्पनायामर्थतस्सिद्धो विरोधविषये प्रवृत्त्यभाव इत्युच्यते । तर्हि व्यक्तिपक्षे ऽप्येवंरीत्या परस्परविषयपरिहारेण वचनोपप्लवकल्पनायामेतादृशे विषये प्रवृत्त्यभावस्तुवच: । यदि चापवादविषयपरिहारेणोत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तावपवादशास्त्रवैयर्थ्यं प्रयोजकमिह तु न विरोधिशास्त्रवैयर्थ्यम्, अपि तु विरोधमात्रं तस्य च शास्त्रीयदृष्टान्तबलात्पर्यायताकल्पकत्वमेव न तु सकललक्ष्यव्याप्तिप्रतिबन्धकत्वमित्युच्यते, तर्हि जातिपक्षे ऽपि तत्तुल्यम् । तदेतदाह । किं चेति । न मानमस्तीति । पक्षविशेषानुपक्रमेणैव भाष्यप्रवृत्तेरित्यर्थ: । ननु तृजादिदृष्टान्तो ह्यचारितार्थ्यमूलकस्तस्य च विरोधमात्रेण कथं प्रकृते प्रवृत्तिस्स्यात्तस्मात्कथं चिदचारितार्थ्ये सम्पादनीये व्यक्तिपक्षे तत्तद्रूपेण लक्ष्यव्यक्तीनामुपस्थितौ विनिगमनाविरहेण विरोधविषये ऽपि लक्षणोपप्लवो न्याय्य: । विरोधस्याशास्त्रीयतया शास्त्रप्रवृत्तिविघातकत्वायोगात् । अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयकयोर्लक्षणयोरचारितार्थ्ये सम्भवतीति प्रकृतदृष्टान्तसङ्गति: । जातिपक्षे तु व्यक्तीनां शब्दादनुपस्थितिरेव, किं तु जातिमात्रस्य । तत्र विरोधतस्तदाश्रयव्यक्तिषु क्रमेणावतरतो विधेर्यत्र विरोधाभावस्तत्र क्व चिच्चारितार्थ्याद्विरोधविषयेनैतद्दृष्टान्तसङ्गतिरत: कैयटोद्भावितो युक्त एव भाष्याशय इति चेत्तर्हि वैपरीत्यमेव कैयटोक्तेरापद्येतेत्याशयेनाह । अपि चेति । व्यक्तिपक्षे ऽपीति । अत्र पक्षे हि व्यक्तीनामानन्त्यात्संग्राहकवाक्यानुरोधेन लक्षणोपप्लवकल्पनाया आवश्यकत्वादुपस्थितलक्ष्यानुरोधिनी लक्षणकल्पना । ततश्च परस्परविरोधेन कार्यद्वयप्रवर्तकयोश्शास्त्रयोरन्यत्र विरोधाभावे

गौरनुबन्ध्य इत्यादावेकं शास्त्रोक्तमपरमशास्त्रोक्तमित्युक्तम् । किं च न हि भाष्योक्ततृजादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्षएव सर्वविषयत्वं न जातिपक्षइत्यत्र मानमस्ति । अपि च व्यक्तिपक्षे ऽपि अन्यव्यक्तिरूपविषयलाभेन चरितार्थयोरियं व्यक्तिर्वि-रोधात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति वक्तुं शक्यम् । जातिपक्षे ऽपि तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः । तत्र लक्ष्यानुसारात्क्व

चरितार्थयोरानर्थक्यभीत्यभावेन तादृशं लक्ष्यं स्वानुपस्थितिद्वारा स्वविषयकं लक्षणं नोपप्लावयतीति भाव: । जातिपक्षे ऽपीति । अस्मिन्पक्षे संग्राहकवाक्यजन्यबोधविषयलक्ष्यस्यैकत्वाल्लक्षणानुरोधेन लक्ष्यकल्पनायां न किं चिद् बाधकं तथा च शास्त्रप्रवृत्तियोग्यलक्ष्यकल्पनायां जातिरेव निमित्तं सा च विरोधविषयेपि वर्तत एवेति कथं तस्या: परित्याग: । विरोधो वा न शास्त्रप्रवृत्ते: प्रतिबन्धक इति तेषामुद्घोष इति भाव: । विनिगमकाभाव इति । इत्यपि वक्तुं शक्यमिति शेष: । तस्मादिह चारितार्थ्यमचारितार्थ्यं वा न विवक्षितं किं तु विरोधमेव पुरस्कृत्य पक्षद्वये ऽपि शास्त्रस्याप्रवृत्तौ लोकदृष्टान्त: पर्यायतायां च शास्त्रीयदृष्टान्त आश्रितो भाष्यकारैरिति युक्तम् । अत एव शास्त्रप्रवृत्तिप्रघट्टके प्रकृतसूत्रे भाष्ये तव्यदादिषु नियमकारितया शास्त्रस्य परस्परविरोधेन धातोरप्रवृत्तिरित्येवंरूपो दोष उद्भावित: । चारितार्थ्यस्यैव शास्त्राप्रवृत्तिनिर्वाहकत्वे हि तव्यदादीनां धातुमात्रात्क्वापि विरोधपरिहारेण चारितार्थ्यस्य दुर्लभतया तदनुपपत्तिस्स्पष्टैव । विरोधस्यैव तत्प्रयोजकत्वे तु वर्तत एव तव्यदादीनां तुल्यबलविरोध इति तदुपपत्तिरित्याहु: । ननु तुल्यबलविरोधस्यैव शास्त्रे दृष्टान्तद्वयस्यापि प्रवृत्तिहेतुत्वे सर्वत्रैव द्वयो: प्रसङ्गात्परस्परविरोधाच्च शास्त्रीयतया प्रबलेन तृजादिदृष्टान्तेन लोकदृष्टान्तस्य बाध एव स्यात् । चारितार्थ्याचारितार्थ्ययो: तत्प्रवृत्तिहेतुत्वे तु भिन्नविषयत्वान्नायं दोष इत्याशङ्कायामाह । तत्रेत्यादि । लक्ष्यानुरोध एव तयोर्दृष्टान्तयोर्विषयविभाजकतया बाध्यबाधकभावं निराकर्तुं

प्रभवतीति निष्फलोयं चारितार्थ्याचारितार्थ्यपर्यालोचनापरिक्लेश इति भावः । यत्तु विरोधमात्रेणैव तृजादिदृष्टान्तस्यात्र शास्त्रे पर्यायतानियामकत्वे सामान्यविशेषयोरपि पर्यायतापत्त्या बाध्यबाधकभावविलयप्रसङ्ग इत्याहुः । तदसत् । तक्रकौण्डिन्यन्यायादिरूपन्यायविशेषेण तत्र बाध्यबाधकभावस्य सुवचत्वादिति दिक् । ननु विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन् स विप्रतिषेध इत्युक्तम् । प्रसज्येते इति प्रसङ्गौ विधी इति च कैयटेन व्याख्यातम् । ततश्च एकस्य कार्यिणः कार्यद्वययोगो विप्रतिषेध इति पर्यवसन्नम् । तादृशश्च विप्रतिषेधो वृत्तेभ्य इत्यादौ एकस्याकारस्येत्वदीर्घाभ्यां योगाद्वर्तत इति युक्तं तत्र विप्रतिषेधशास्त्रस्य परबलीयस्त्वे नियामकत्वम् । शिष्टादित्यादौ तु तातङ्शाभावयोः कार्यिभेदाद्विप्रतिषेधाभावेन कथं परबलीयस्त्वमत आह । द्वयोरित्यादि । इको गुणेति सूत्रे कैयटइति । इदं भाष्यस्याप्युपलक्षणम् । तत्रापि ह्ययमर्थो दृश्यते । शिष्टादित्यादाविति । विषयसप्तमी । एवंविधरूपसंपादकलौ-

चिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्व चिल्लौकिकदृष्टान्ताश्रयणमिति भाष्यसंमतमार्ग एव युक्त इति बोध्यम् । द्वयोः कार्ययोर्यौगपद्येनासम्भव एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगी । इदमिको गुणेति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । यथा शिष्टादित्यादौ तातङ्शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवः । यद्यपि तातङादेः स्थानिवत्त्वेनास्त्येव तत्, तथाप्यादेशप्रवृत्त्युत्तरमेव स न तु तत्प्रवृत्तिकाले । एवं नुम्तृज्वत्त्वयोः प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ युगपदसम्भवः । यदागमा इत्यस्य नुम्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तेः । एवं भिन्धीत्यत्र तातङ्धिभावयोर्युगपदेकस्यानिसम्बन्धस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य चासम्भवो बोध्यः । नुम्नुटोरपि नुटा अजादिविभक्त्यानन्तर्यबाधः । नुमि ह्रस्वान्ताङ्गबाध इत्यसम्भवाद्विप्रतिषेधः । क्व चिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात्स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भवति । तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधास्संगृहीता इति स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये विप्रतिषेधसूत्रस्थपरशब्दस्य इष्टवाचित्वात्तत्संग्रह इति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः ॥४०॥

किकप्रक्रियावाक्ये इति तदर्थः । स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभव इति । अयमसंभवः कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्यौगपद्यासंभवप्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । एकस्थानिसंबन्धस्येति । ननु भनक्तीत्यादौ यथा रोपधयोर्द्वयोः स्थानिनोरेकरमागमनिवर्त्यत्वं तथा तातङ्धिभावयोर्द्वयोरप्यादेशयोरेकस्थानिनिवर्तकत्वमविरुद्धम् । क्रमेण च तयोः प्रयोग इत्यत आह अङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य चेति । अङ्गानन्तर्येण हेरुच्चारणप्रसङ्गे विधीयमानस्यादेशस्य तदानन्तर्येणैव प्रयोगस्यावश्यकत्वेन युगपत्प्रवृत्तयोस्तातङ्धिभावयोरुभयोस्तदानन्तर्यं न संभवतीति भावः । नुम्नुटोरिति । वारीणामित्यादाविति शेषः । एवं प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ नुम्तृज्वत्त्वाभ्यां युगपदेकस्य स्थानित्वावयवित्वयोरप्यसंभव इति बोध्यम् । अन्यत्र विस्तर इति ।

यत्र पूर्वपरशास्त्राभ्यामेकमेव कार्यं बोध्यते यथा कर्त्तैत्यादावप्तृन्नित्यनेन सर्वनामस्थाने चेत्यनेन च दीर्घः । यत्र चैकस्यैव निमित्तानन्तर्यविघातकत्वं नान्यस्य यथा राजेत्यादौ हल्ङ्यादिलोपस्य दीर्घनिमित्तानन्तर्यविघातकत्वम् । न तु दीर्घस्य हल्ङ्यादिलोपनिमित्तानन्तर्यविघातकत्वं तादृशेषु प्रवृत्तिबीजाभावान्न विप्रतिषेधशास्त्रस्य व्यवस्थापकत्वमिति स्पष्टं शेखरादावित्यर्थः ॥

विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥

परत्वादिति । आर्धधातुके नियमस्य चानशि विकरणानां च चारितार्थ्यमिति तुल्यबलत्वं पूर्वपरशास्त्रयोरिति भावः । ननु सामान्यतो लादेशेषु कृतेषु नियमात्पूर्वमिव नियमप्रवृत्त्यनन्तरमपि विकरणप्रवृत्तेस्सुवचतया कृताकृतप्रसङ्गित्वेन विकरणानां नित्यत्वसंभवात्कथं परत्वोक्तिरिति चेत्सत्यम् । यस्मिन् लक्ष्ये शास्त्रान्तरप्रवृत्त्यप्रवृत्तिसाधारण्येन स्वस्य प्रसङ्गस्तत्र तन्नित्यम् । इह तु नियमस्य निवृत्तिरूपत्वात्तत्प्रवृत्त्या निवर्तिते लक्ष्ये विकरणप्रसक्तिरसम्भावितैव किं त्ववशिष्टे लक्ष्यान्तरे ततो नित्यत्वाभाव इत्याशयः । यदि तु नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरुचिता निषेधमुखेन प्रवृत्तावात्मनेपदादीनां विरुद्धलक्षणया तद्भिन्नपरत्वे क्लेशात् । तत्र सामान्यतः प्राप्तस्यैवात्मनेपदादेः पुनर्विधानबलादुत्सर्गशास्त्रस्य तद्विषये संकोचकल्पनायामनिष्टनिवृत्तिरर्थतस्सिद्धा । ततश्चानिवर्तमानमेव एधतइत्यादिनियमशास्त्राणां लक्ष्यम् । तत्र नियमशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरं विकरणप्रसक्तेरविरोधाद्युक्तमेव नित्यत्वं विकरणानामिति चेत्तर्हि तदनादरेणायं ग्रन्थ इति बोध्यम् । तङ्विधानं ज्ञापकमिति । यद्यपि तत्र शेषात्कर्तरीत्यतः परस्मैपदस्य वा क्यष इत्यतो वेत्यस्य च संबन्धात्परस्मैपदस्यैव विभाषया विधानं शब्दतो लभ्यते । तथापि तङि विकल्पः फलतीत्याशयः । यद्वा अतङ्वि-

नन्वेवं एधते इत्यादौ परत्वाद्विकरणे अनुदात्तङित इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानादत आह । विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ अत्र वृद्भ्यस्स्यसनोरिति सूत्रेण स्ये विभाषा तङ्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा स्यव्यवधाने नियमानामप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धा विकल्पविधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रार्थे ज्ञापिते तु स्ये इति तत्र विषयसप्तमी बोध्येति अनुदात्तङित इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।

धानं परस्मैपदविधानमिति तदर्थः । सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धेति । उत्सर्गसमानविषयत्वादपवादानां लादेशोत्तरमेव शबाद्यपवादस्य स्यप्रत्ययस्य प्रवृत्तिरित्याशयः । ननु ज्ञापितायां परिभाषायां नियमप्रवृत्तिकाले स्यप्रत्ययपरत्वासंभवेन विकल्पाप्रवृत्तेर्नियमस्य निष्प्रतिपक्षत्वाद्विकल्पासिद्धिः । न च परिभाषाज्ञापनेन कृतार्थस्यापि विकल्पविधानस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलकत्वेनापवादत्वे बाधकाभावादुपजनिष्यमाणन्यायसहकृतेन नियमबाध इति वाच्यम् । तथा सति नियमात्पूर्वमेव विकरणप्रवृत्तिरिति तद्व्यवधानात्तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलकापवादविषये पुनरुत्सर्गप्रवृत्त्ययोगाच्च सामान्यशास्त्रविहितस्य पदद्वयस्य सुलभतया विकल्पविधानवैयर्थ्यात् । अतः स्वांशे चारितार्थ्यमत आह । विषयसप्तमीति । अनेन यावता विनाऽनुपपत्तिरिति न्यायाद्विषयसप्तमीत्वमपि ज्ञाप्यते । ततश्च नियमबाधनेन विकल्पविधानस्य स्वांशे चारितार्थ्यं सुवचमिति भावः । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि परत्वाद्विकरणेषु विकरणैर्व्यवहितत्वान्नियमो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति यदयमनुपसर्गाद्वेति विभाषां शास्तीत्येवोक्तं भाष्ये । कैयटे तु एतच्च विकल्पविधानं लिङ्लिङर्थं चक्रमे चक्राम क्रम्यात् क्रंसीष्टेति । तस्माद् ज्ञापकदिक् प्रदर्शिता

भाष्यकृता। ज्ञापकं तु वृद्भ्यः स्यसनोरित्यत्र स्ये विभाषा तङ्विधानमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। अत्र पक्षे स्ये इत्यस्य विषयसप्तमीत्वस्वीकारेण निर्दिष्टपरिभाषाबाधकल्पनायां गौरवमतो लाघवसहकृतं पक्षान्तरमाह। विकरणव्यवधानेऽपीति। तत्र हि उपसर्गपूर्वस्य नियमे अड्व्यवायउपसंख्यानं न्यविशतेति कात्यायनेन चोदिते तदुपपादनाय भाष्यकारेणोक्तम्। अत्र खलु लादेशे कृते त्रीणि कार्याणि युगपत् प्राप्नुवन्ति। विकरणा अडागमो नियम इति। तद्यदि सर्वतः पूर्वं नियमो लभ्येत कृतं स्यात्। तत्तु न लभ्यमिति। यदीयं परिभाषा स्यात्तर्हि तदसङ्गतिरेव, विकरणात्पूर्वं नियमप्रवृत्तौ बाधकाभावात्। तथा च भाष्यकारः प्रकृतमर्थं ध्वनयतीति भावः। कैयटे तु स्पष्ट एवायमर्थः। तत्र हि ननु विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वं साधितं तत्किमुच्यते तत्तु न लभ्यमिति। उच्यते अन्यथाऽपि ज्ञापकं समर्थयितुं शक्यते कृतेऽपि विकरणे न व्यवधायक इत्युक्तम्। अत्र पक्षे स्ये इत्यस्य परसप्तमीत्वेऽपि न क्षतिः। स्यप्रत्ययाव्यवहितपूर्वाद्धातोर्विकरणव्यवहितस्य लभ्येत्यर्थसंभवात्। ननु विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वेऽपि नियमात्परत्वादडागमस्तदपेक्षया नित्यत्वाद्विकरणस्ततो बलीयस्त्वान्नियम इति चक्रकेण नियमस्य पूर्वमप्रवृत्तिरिति भाष्याशयात्कथमुपदर्शितार्थध्वनिः। न च नियमस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वादडागमपरत्वस्य पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वायोगेन चक्रकाप्रसक्तिरिति वाच्यम्। तथाविधान्तरङ्गत्वस्य च स्वीकारे विकरणादडागमाच्च पूर्वमेव नियमस्य सुवचतया कथमलाभोक्तिरिति भाष्यासङ्गतेः। प्रकृतपरिभाषाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेश्च। न च चक्रकदोषस्यैव नियमशास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वे चक्रकेष्विष्टौ व्यवस्थेति तत्र तत्र भाष्यकारोपदर्शितरीत्यैव प्रकृतेऽपि दोषनिवारणसंभवे तदवष्टम्भेन वार्त्तिकारम्भस्य प्रकारान्तरेण तत्प्रत्याख्यानसमारम्भस्य च भाष्यकृतो निर्बीजत्वापत्तिरिति वाच्यम्। यत्र शास्त्राणां पुनः पुनः प्रवृत्त्यात्मकेन चक्रकेण लक्ष्यस्यापरिनिष्ठितत्वप्रसङ्गो यथा प्राच्छेदित्यत्र साट्कस्य कृच्छ्रभावे

विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति शादेशिशात इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम्॥ वस्तुतोऽस्माज्ज्ञापकादनुदात्तङित इत्यादिप्रकरणं तिबादिविध्येकवाक्यतया विधायकं तत्र धातोरिति विहितपञ्चमीति

पुनराट् पुनश्च कृच्छ्रभाव इति। तथाविधे विषये लक्ष्यानुरोधिना लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायानित्यत्वेन कथंचिदभ्युपगता शास्त्राणां पुनः प्रवृत्तिरभीष्टव्यवस्थापनायैव भवति न त्वनिष्टापादनायेति चक्रकेष्विष्टौ व्यवस्थेत्यस्यार्थः। इह तु परस्परविरुद्धैर्हेतुभिर्न कस्यापि शास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तिरिति वैषम्यान्नास्ति तादृशसिद्धान्तविषयत्वमित्याशयात्। अत्राहुः। नियमशास्त्रीयप्राथमिकप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं चक्रकमेवेत्येव भाष्यकाराशयः स्यात्तर्हि प्रागुक्तवार्त्तिकप्रत्याख्यानपरतदुत्तरग्रन्थोऽपि विरुध्येत। तत्र हि न्यविश इत्यादौ उपसर्गस्य षष्ठ्यन्ततामाश्रित्य तद्द्योत्यार्थवाचकाद्धातोरित्यर्थेन व्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिरित्युपसंहृतम्। न हि तावता चक्रकदोषो निरस्तः। प्रथममडागमप्रवृत्तावुपायाभावात् येन तदुपपत्तिस्स्यात्। किं च चक्रकेण प्रथममडागमप्रवृत्त्ययोगादड्व्यवायउपसंख्यानमिति वार्तिकं वा कथं सङ्गच्छताम्। तस्मादुपक्रमोपसंहारबलेन परिभाषानादरएव भाष्याशयः प्रतीयते ततो युक्तमेव मूलोक्तमिति। ननु परिभाषाज्ञापनपक्षे स्यइत्यस्य विषयसप्तमीत्वकल्पनायां तस्मिन्निति परिभाषाबाधः। इदानीं विकरणव्यवधाने प्रवृत्तिकल्पनया तस्मादिति परिभाषाबाध इति नास्ति विशेषः। न च विषयसप्तमीत्वकल्पनायामव्यवहितत्वपूर्वत्वयोर्द्वयोरप्यंशयोर्बाधनात्तस्मिन्निति परिभाषायास्सर्वात्मना बाधः। व्यवधानेऽपि प्रवृत्तिरिति कल्पनायामव्यवहितत्वांशस्यैव बाधो न तु परत्वांशस्येत्यांशिको बाधस्तस्मादिति परिभाषाया इति लाघवमिति वाच्यम्। विषयसप्तमीत्वकल्पनया तस्मिन्निति परिभाषायास्सर्वात्मबाधः क्वाचित्कः। व्यवहितप्रवृत्तिकल्पनया तस्मादितिपरिभाषया 'आंशिकबाधस्त्वनुदात्तङित इत्यादिषु बहुषु प्रदेशेष्विति लाघवानवकाशात्। यदि च लादेशोत्तरं स्यतास्योः प्रवृत्तये येन नाप्राप्तिन्यायेन स्वविषये

सर्वत्र प्रसक्तस्य शपो बाधनेन भविष्यति भवितेत्यादौ चरितार्थयोस्तयोर्देविष्यति देवितेत्यादौ परत्वाच्छ्यन्नादिभिर्बाधा मा भूदित्यवश्यमभ्युपगन्तव्येन आर्धधातुकानुवृत्त्यादिना स्यतासोर्लावस्थायामेव प्रवृत्तिरिति स्यतासी ऌलुटोरिति सूत्रस्थाकरसम्मते सिद्धान्ते लादेशविधौ धातोरित्यस्य विहितपञ्चम्यन्ततायास्सकलमतसाधारणत्वे ऽप्यनुदात्तङित इत्यादौ दिग्योगपञ्चम्यन्ततया नियमाप्रवृत्त्या वैयर्थ्यमाश्रित्य स्ये विकल्पविधानेन कथं चिदुक्तपरिभाषाज्ञापकत्वसमर्थने ऽपि स्वांशे चारितार्थ्यसम्पत्तये नियमशास्त्राणां विकरणव्यवधाने ऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थज्ञापनस्यापि गले पतितत्वेन लाघवात्प्रथमत एव तदर्थज्ञापनेन निर्वाहात्परिभाषाज्ञापनपक्षो न युक्त इत्युच्यते । तर्हि नियामकत्वपक्षे नियमशास्त्राणां व्यवहितप्रवृत्तिज्ञापने भिन्नवाक्यतया नियामकेषु अनुदात्तङित इत्यादिषु बहुषु तस्मादितिपरिभाषाबाधकत्वकल्पनमेकमपरं च तदुपपत्तये लादेशविधौ धातोरित्यस्य विहितपञ्चम्यन्तत्वकल्पनमतिरिक्तत्वेन प्रकृतज्ञापकेन वेति गौरवम् । लादेशविध्येकवाक्यतया ऽनुदात्तङित इत्यादीनां विधायकत्वाभ्युपगमे तु लादेशविधिघटकस्य धातोरित्यस्य विहितपञ्चम्यन्तत्वकल्पनामात्रेण तद्विशेषणीभूतेष्वनुदात्तङित इत्यादिषु नातिरिक्तत्वेन तस्मादितिपरिभाषाबाधकल्पनमिति लाघवम् ॥ तस्मादयुक्त एवायं नियामकत्वपक्ष इत्यस्वरसादाह । वस्तुत इति विहितपञ्चमीति । विहितशब्दाध्याहारप्रयुक्ता तदर्थाक्षिप्तपरत्वनिरूपितावधित्वबोधिका पञ्चमी न तु दिक्छब्दाध्याहारप्रयुक्ततदर्थनिरूपितावधित्वबोधिकेत्यर्थः । ईदृशे विषये पञ्चमी तु यस्मात्प्रत्ययविधिरिति निर्देशबलादित्यवगन्तव्यम् । यत्तु विहितशब्दाध्याहारेण तदर्थभूतविधानक्रियानिरूपितावधित्वबोधिका पञ्चमीत्यर्थ इत्याहुः । तदसत् । विधानस्यावधि-

तत्समानाधिकरणमनुदात्तङित इत्यादि विहितविशेषणमेव। एवं च लावस्थायां स्ये ऽपि तद्व्यवधाने तङ्सिद्धिः। शबादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः। यद्वा लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गा आदेशा लकारविशेषापेक्षत्वात्स्यादयो बहिरङ्गा इति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामपि न दोषः। अत्र

निरूपकतायाः कुत्राप्यदर्शनात् । तद्योगपरत्वापेक्षणेन स्वातन्त्र्येण पञ्चम्यन्तानुशासनकल्पनायां विप्रस्य विहितं घृतमित्यादावतिप्रसङ्गाच्चेति न किं चिदेतत् । पूर्वमेवेति । सार्वधातुके परशब्दादीनां विधानादित्याशयः । नियम इत्यस्यात्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थेत्यर्थः । अत्र पक्षे परिभाषात्वमनुदात्तङित इत्यादीनाम् । तद्द्वारेणैवैषां लादेशविध्येकवाक्यताज्ञापनात् । तदुक्तमनुदात्तङित इत्यत्र भाष्ये । यदीयं परिभाषा विज्ञायेत किं कृतं भवति । कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । लस्य तिबादयो भवन्तीत्युपस्थितमिदं भवति । अनुदात्तङित इत्यादिभाष्ये कार्यकालमित्याद्युपलक्षणम् । यथोद्देशे ऽपि क्ङिति चेति सूत्रस्थकैयटरीत्या विध्येकवाक्यतायास्सुवचत्वात् । परं तु यथोद्देशे परिभाषादेशे विध्येकवाक्यता कार्यकाले तु प्रदेशदेश एवेति प्रागुपदर्शितो विशेषः । ननु धातोरित्यस्य विहितपञ्चम्यन्तत्वमनुदात्तङित इत्यादीनां परिभाषात्वं कल्पनीयमित्यस्यैवात्रापि पक्षे क्लेश इत्यत आह । यद्वेति । लमात्रापेक्षत्वादिति । लकारघटितसमुदायानपेक्षत्वादित्यर्थः । लकारविशेषापेक्षत्वादित्यस्य लकारविशेषस्याप्ऌलुड्रूपसमुदायापेक्षत्वादित्यर्थः । एवं च शब्दतस्स्यादिनिमित्तभूतऌलुड्रूपसमुदायघटकलकारनिमित्तकत्वात्तिबादीनामन्तरङ्गत्वम् । तद्घटितसमुदायनिमित्वकत्वाच्च स्यादीनां बहिरङ्गत्वमिति भावः । एतेन सामन्यापेक्षाद्विशेषापेक्षं बहिरङ्गमित्यस्य दूषयिष्यमाणत्वादिदं चिन्त्यमित्यपास्तम् । अथात्र पक्षे वृद्भ्यस्स्यसनोरित्यस्य तिबादिविध्येकवाक्यताया अनुपपत्तिः । लादेशात्पूर्वं स्यप्रत्ययानुत्पत्त्या स्यप्रत्ययपरत्वासम्भवात् । एकवाक्यतानभ्युपगमे च लादेशविध्ये-

कवाक्यतापन्नेनानुदात्तङित इत्यनेन अन्तरङ्गत्वादात्मनेपदे लकारस्याभावात्स्ये परस्मैपदविकल्पविधानस्यानुपपत्तिः । अत आह । अत्र पक्षे इति । यद्वेति पक्षे इत्यर्थः । विषयइति व्याख्येयमिति । विषयसप्तमीति भावः । यद्यपि पूर्वस्मिन् पक्षे विहितपञ्चम्याश्रयणमत्र तु विषयसप्तम्याश्रयणमिति नास्ति लाघवगौरवकृतो विशेषः । तथापि विहितपञ्चम्याश्रयणेन तस्मादिति परिभाषाबाधस्तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नेषु बहुषु वाक्येषु विषयसप्तम्याश्रयणेन तस्मिन्निति परिभाषाबाधः क्व चिदेवेति लाघवमिति गूढाभिसन्धिः । के चित्तु लावस्थायामेव स्यतासी विहितपञ्चम्या च तिबादय इत्येव युक्तम् । अन्यथा देविता देविष्यतीत्यादावन्तरङ्गत्वात्तिबादिषु प्रवर्तयिष्यमाणयोस्स्यतास्योस्स्वविषये सर्वत्र प्रसक्तस्य शपो बाधनेन कृतार्थयोः परत्वाच्छ्यन्नादिभिर्बाधापत्तिरिति भाष्यकारोद्भावितदोषस्य दुर्वारत्वापत्तेः । यदि तु श्यन्नादिविधौ शब्ग्रहणानुवृत्तिविभक्तिविपरिणामाभ्यां श्यन्नादीनां शबादेशत्वाभ्युपगमेन तद्दोषपरिहार इत्युच्यते, तर्हि क्लेशः स्पष्ट एव । किं च लादेशानामुक्तप्रकारेणान्तरङ्गत्वात्प्रथमतः प्रवृत्तिरित्यप्ययुक्तम् । स्यतास्योरपि ल्लृलुडंशे प्रतिपदोक्तत्वेनान्तरङ्गत्वस्य सुवचत्वात् । न चोभयोरन्तरङ्गयोः परत्वं व्यवस्थापकमिति पूर्वं तिबादय इति वाच्यम् । स्यतास्योः कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् । तिबादयो हि स्यतास्योः प्रवृत्तौ तद्व्यवधानाल्लकारस्य न प्रवर्तन्तइत्यनित्याः । अपि च दिग्योगपञ्चम्याश्रयणे लविषीष्टेत्यादौ परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च प्रथमतस्सीयुटि धातोरव्यहितस्य निर्दिश्यमानस्य लस्याभावाल्लादेशानापत्तिरिति स्पष्टमाद्युदात्तश्चेति सूत्रे आकरे । तस्माद्दिह यद्वेत्यादिपक्षश्चिन्त्य इत्याहुः । अथाचैकवाक्यताया असम्भवः । आत्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञाभ्यां विधानं विहितानां च ते संज्ञे इत्यन्योन्याश्रयात् । अत आह । आत्मनेपदशब्दादाविति । भाविसंज्ञेति । भविष्यदात्मनेपदसंज्ञास्तद्योग्या वा तिबादयो भव-

पक्षे वृद्भ्यस्स्येति सूत्रं स्यविषये ञिदिति व्याख्येयम् ॥ आत्मनेपदसंज्ञा भाविसंज्ञा आश्रयणीयेति तत्त्वम् । भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रविहितानियमे तु लुगादिनेव नियमेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या । भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इति ब्रूयात्किं तेन कृतं स्यादिति न्यायस्तु नात्र शास्त्रे आश्रयितुं शक्यः । नियमादिशास्त्राणां वैयर्थ्यापत्तेः । ध्वनितं चेदं स्थानेन्तरतम इति सूत्रे भाष्ये । शास्त्रानर्थक्यं तु वृद्धि-

न्तीति वाक्यार्थ इत्याशयः । इदानीमेकवाक्यतापक्षस्य प्राशस्त्यबोधनाय नियामकत्वपक्षे गौरवमुपपादयति । भिन्नवाक्यतयेत्यादि । अङ्गीकार्येति । यदि च लुगादिभिरनुत्पत्तिरेवान्वाख्यायतइति दृष्टान्तबलेन नियमशास्त्रैरपि सामान्यशास्त्रसङ्कोचो न तु जातनिवृत्तिरित्युच्यते । तर्हि नियामकत्वपक्षस्यैव विलय इत्याशयः । वैयर्थ्यापत्तिरिति । तद्वैयर्थ्यमेव भुक्तवन्तमिति न्यायानाश्रयणे बीजमिति तत्त्वम् । ननु नियमशास्त्रवैयर्थ्यादेकवाक्यतापक्ष एव स्वीक्रियतामित्थं च भुक्तवन्तमिति न्यायोऽप्यादृत एव भवतीति किं भिन्नवाक्यतया नियामकत्वकल्पनया तत्राह । ध्वनितमिति । स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे भाष्ये इति । तत्र हि स्थानेन्तरतमसूत्रस्य भिन्नवाक्यतया शास्त्रान्तरसिद्धादेशनिवर्तकत्वे भुक्तवन्तमिति न्यायविरोधेन जातनिवृत्त्ययोगाच्छास्त्रवैयर्थ्यमापाद्य समाहितम् । उक्तं वा । किमुक्तम् । सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारे पाठादित्येकवाक्यतापक्षेण । तत्र पक्षान्तरस्यानुक्तत्वादुक्तं वेति वाशब्देनायमेवार्थस्सूचित इति भावः । ननु शास्त्रवैयर्थ्यमेव पक्षान्तरङ्गं न स्यादत आह । शास्त्रानर्थक्यमित्यादि । वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये इति । तत्र हि प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिश्शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्रं प्रणयति स्म तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेणेत्युक्तम् । नन्वेकस्याः प्रकृतेरनेकेषां प्रत्ययानामव्यवहितपरत्वेनोत्पत्तेरेव दुर्लभत्वात्कथं

नियमेन जातानां निवृत्तिरत आह । सामान्यशास्त्रेणेति । अन्यत्र विस्तर इति । इदं तु बोध्यम् । विकरणेभ्यः पूर्वं लादेशास्सामान्यतो विहितानां चानुदात्तङित इत्यादिना नियमेन निवृत्तिरिति पक्षे सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इत्यस्य नापूर्वत्वम् । तास्यनुदात्तेदित्यादिना तासेः परस्य लसार्वधातुकस्य विधीयमानानुदात्तत्वं ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यत्वात् । लादेशेभ्यः प्रथमतो विकरणा एकवाक्यतया विहितपञ्चम्या विधानमिति पक्षे पश्चात्प्रवर्तमानलसार्वधातुकप्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधनायावश्यकस्य तासिस्वरस्य ज्ञापकत्वासम्भवादपूर्वत्वमेवोक्तार्थस्येत्याहुः । ननु परान्नित्यस्य बलीयस्त्वं कुत इत्यत आह । कृताकृतप्रसङ्गित्वादिति । तत्रेति । परनित्ययोरित्यर्थः । नित्यस्य बलवत्त्वे बीजमिति । नन्वयं लौकिको न्यायः कथं विप्रतिषेधशास्त्रं बाधते । सत्यम् । चरितार्थाचरितार्थयोरिव क्लृप्ताभावकाक्लृप्ताभावकयोरपि प्रबलदुर्बलभावस्य स्वतस्सिद्धतया तृजादिदृष्टान्तस्य लोकदृष्टान्तस्य वा तत्र वर्णयितुमशक्यत्वेन विधायकतया नियामकतया वा विप्रतिषेधशास्त्राप्रसङ्गः शास्त्रस्य प्रथममत्र वृत्तिप्रयोजकत्वमचारितार्थ्यस्येव नित्यत्वस्यापीति वक्तुं युक्तमित्याहुः ॥

संज्ञासूत्रे भाष्ये तिरस्कृतम् । सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु समाससूत्रस्थकैयटरीत्या प्रधानानुरोधेन गुणभेदकल्पना तावत्प्रकृतिकल्पनया कार्या प्रत्ययनिवृत्तौ च तत्कल्पितप्रकृतेर्वा निवृत्तिः कल्प्येति गौरवमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४१ ॥

परान्नित्यं बलवत् । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । तत्राक्लृप्ताभावकस्य अभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । तदाह । कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् ॥ अत एव तुदतीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वाच्छप्रत्ययादिर्भवति । यद्व्यक्तिसंबन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसंबन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वमित्याशयेनाह । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधि-

कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् ॥

कृताकृतयोश्शास्त्रान्तरप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः प्रसज्यतीति कृताकृतप्रसङ्गि । यद्व्यक्तिसम्बन्धितयेति । यथा पिबन्तीत्यत्र शवन्त्यकारयोः पररूपम् । तथा पिबादेशात्पूर्वं नित्यत्वात्पररूपे पूर्वान्तत्वेन शित्परत्वात्पिबादेश इत्यन्तवद्भावस्य प्रयोजनमुक्तमन्तादिवच्चेति सूत्रे भाष्ये ॥

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति ॥

अत्र शब्दान्तरत्वं वस्तुभूतं तेनातिदेशबलात्तत्त्वबुद्धावपि न क्षतिः । शब्दान्तरात्प्राप्नुवत इति । इदं शदेः शित इति सूत्र एव भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि न्यविशतइत्यादावड्विकरणनियमेषु पदान्तरसापेक्षान्नियमादन्तरङ्गत्वादड्विकरणयोर्नित्यत्वाद्विकरणे विकरणान्तभक्तस्य अडागमस्य धातूपसर्गयोर्व्यवधायकत्वान्नियमाप्राप्तिरित्याशयेन प्रवृत्तस्याड्व्यवायउपसंख्यानमिति वार्तिकस्याकर्तव्यत्वोप यतया । अथापि विकरणात्पूर्वमट् लभ्येत एवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यमङ्गात्पूर्वं विकरणा एषितव्या इत्युक्तम् । तेन च परत्वाद्विकरणात्पूर्वमडागमे धातुभक्तत्वात्तस्य धातूपसर्गयोर्व्यवधायकत्वाभावादात्मनेपदनियमसिद्धिरिति वार्तिकमनावश्यकमित्यभिप्रायो गम्यते यदि शब्दान्तरात्प्राप्नुवता-

मनित्यत्वं न स्यात्तर्हि तदसङ्गतिरेव । तत्त्वे तु शब्दान्तरस्य प्राप्तस्य अडागमस्येव शब्दान्तरात्प्राप्तस्यापि विकरण-स्यानित्यत्वादुभयोरनित्ययोः परत्वं व्यवस्थापकमिति भाष्यसङ्गतिः । शब्दान्तरे प्राप्नुवत इति । इदं वस्वेकाजाद्घसा-मिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि विभिद्वानित्यादौ इड्वारणाय कृते द्विर्वचने य एकाजिति व्याख्याय किं वक्तव्य-मेतत् । न हि कथमनुच्यमानं गम्यते एकाज्ग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तम् । शब्दान्तरे प्राप्त्यानित्यत्वाभावे तु तदसङ्गतिरेव । तत्त्वे तु शब्दान्तरात्प्राप्नुवत इडागमस्येव शब्दान्तरे प्राप्नुवतो द्विर्वचनस्याप्यनित्यतया परत्वेन व्यवस्था स्यादिति भाष्यसङ्गतिः । असिद्धवत्सूत्रे इति । भाष्ये ध्वनितमिति शेषः । कैयटेनेत्युक्तमिति । तत्र कुर्व इत्यादौ उकारलो-पोत्तरन्तस्यासिद्धत्वादत उत्सार्वधातुकइत्युत्वमिष्टं सूत्रानारम्भे कथं सिध्यतीति श्लोकवार्तिककारोक्तप्रयोजनमादाय नित्यत्वात्पूर्वमुकारलोपः पश्चाद् गुणः कृते ह्युकारलोपे प्रत्ययलक्षणेन भवन् गुणो लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य इत्यनित्यः । ततश्चादिष्टादचः पूर्वोकार इत्युत्वविधौ नास्ति स्थानिवत्त्वमित्युक्तम् । नन्वेवं तुदतीत्यादौ गुणे कृते शब्दान्तरात्प्राप्त्या स्थानिवत्सूत्रेण प्राप्त्या च विकरणस्यानित्यत्वं स्यात् । अत आह । यदा त्वित्यादि । कृताकृतप्र-सङ्गित्वमात्रेणेति । व्यक्तिभेदलक्षणभेदयोरनादरेणेत्यर्थः । इदमिन्धिभवतिभ्यां चेति सूत्रस्थभाष्यबलाल्लभ्यते । तत्र

रनित्योभवति ॥ इदं शादेशिशात इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि न्यविशतेत्यत्र विकरणे कृते तदन्तस्याट्, अकृते विकरणे धातुमात्र-स्येति अडनित्य इत्युक्तम् । एतत्तुल्यन्यायेनाह । शब्दान्तरात्प्राप्नुव-तश्शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् ॥ एतन्मूलकमेवाह । लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्यः ॥ अतिदेशविषयइयमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेनोक्ता । यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिविचारो यदा ऽपि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह । क्वचित्कृताकृतप्रसङ्गित्व-मात्रेणापि नित्यता ॥ कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य प्रसङ्गमात्रं नित्यत्वव्यवहारे प्रयोजकं न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रङ्गस्तथेति भावः । तदाह । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तद-नित्यम् ॥ क्वचित्तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्ग एव गृह्यते तदाह । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥

इँ बभूवेत्यादौ गुणवृद्धिनिवारणार्थमारब्धं क्वित्वं भुवो वुको ऽनित्यत्वेन प्रत्याख्यातम् । यद्युक्तरीत्या नित्यत्वमनभ्यु-पगतं स्यात् तर्हि गुणवृद्ध्योः कृतयोरशब्दान्तरप्राप्तिलक्षणान्तरप्राप्तिभ्यामनित्यत्वमेव वुगागमस्येति तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥

आतो ऽनुपसर्गेइति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । तत्र हि आहुः प्रह्व इत्यादौ सम्प्रसारणस्येव तदुत्तरं प्रवर्तिष्य-माणस्यान्तरङ्गेण पररूपेण बाधितस्याप्याकारलोपस्यानेनैवार्थेन कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रमुपादाय नित्यतया द्वयोरप्यनित्य-योः परत्वादाकारलोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धतया सम्प्रसारणेनरमुवङभावे यण्यभीष्टसिद्धेः कविधौ सर्वत्र प्रसारिणिभ्यो ड इति वार्तिकमनावश्यकमित्युक्तम् ॥

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥

इदं विप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्यबलाल्लभ्यते। तत्र स्योन इत्यत्र ऊठि कृते प्रसक्तयोर्यण्गुणयोरन्तरङ्गत्वाद्यणिति वदतो भाष्यकारस्य नित्यत्वाद्गुणात्पूर्वमूठ् गुणस्त्वन्तरङ्गेण यणा बाधितत्वादनित्य इति हि गूढाभिप्रायः। इति पठ्यतइति। तत्र हि श्वः कर्तेत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य यथा शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवतीत्यनित्यत्वं तथा डारौरसामपि स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवतीत्यनित्यत्वम्। ततश्च द्वयोरप्यनित्ययोः परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे पुनः प्रसङ्गविज्ञानाड्डादेशो टिलोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धमभीष्टमन्तोदात्तत्वम्। ननु परस्परप्रतिद्वन्द्विभावेनान्यत्र प्रथमप्रवृत्तिप्रयोजकबलवत्त्वनियामकत्वेन दृष्टानां परत्वादीनां यत्रैकस्मिन् समावेशस्तत्र

सप्तमे कैयटेन एतदुपष्टम्भकं लोकव्यवहारद्वयमुदाहृतम्। वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हते ऽपि सुग्रीवस्य वालिनः प्राबल्यं न व्यवहरन्ति। भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धे ऽपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति। सर्वं चेदं लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितम्। लुटः प्रथमस्येति सूत्रे भाष्ये स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवतीति पठ्यते। यत्र त्वेकस्यैव कार्यस्य परत्वं नित्यत्वं च तत्रेच्छया ऽन्यतरदुभयं वा तस्य बलवत्त्वे नियामकमुल्लेख्यम्। अत एव तत्र तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्ये उच्यते। वस्तुतः परत्वादित्युक्तिरेकदेशिनः। स्पष्टं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे। णौ चङीति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वान्तरङ्गत्वयुक्तद्वित्वस्य प्रथमतः प्रवृत्तौ नित्यत्वादित्येव भाष्ये उक्तम्। एवं नित्यान्तरङ्गयोर्बलवत्त्वमपि यौगपद्यसम्भवएवेति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

तादृशबलवत्तानियामकत्वं समुदाये परिसमाप्यते उत प्रत्येकमिति सन्देहे आह। यत्र त्विति। अन्यतरदुभयं वेति। उभयथा ऽपि भाष्ये दर्शनादुभयथापि तत्कल्पनेति भावः। एकदेशिन इति। समावेशस्थले प्रत्येकं क्लृप्तबलवत्तानियामकत्वस्य त्यागस्समुदाये चाक्लृप्तं तन्नियामकत्वमिति कल्पनायां गौरवादेकदेश्युक्तित्वमेव तथाविधभाष्यस्य न्याय्यमित्याशयः। विप्रतिषेधसूत्रइति। तत्र हि परादन्तरङ्गं बलीय इत्यस्य प्रयोजनप्रस्तावे प्रत्ययविधिरेकादेशादन्तरङ्गतः प्रयोजनमग्निरिन्द्र इति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तम्। पदस्य विभज्यान्वाख्याने यद्यपि प्रत्ययस्य नित्यत्वं तथाप्यन्तरङ्गत्वेनैव सिद्धत्वान्न तदाश्रितमिति। एवं च प्रत्येकं बलवत्तानियामकत्वं स्पष्टमेवोक्तमित्याशयः। णौ चङीति। अस्य अत एवेत्यादिः। नित्यत्वान्तरङ्गत्वयुक्तद्वित्वस्येति। ह्रस्वस्य चङ्णिच्चेत्युभयन्निमित्तम्, द्वित्वस्य तद्घटकश्चङेवेत्यन्तरङ्गत्वमित्याशयः। यौगपद्यासम्भवएवेति। बाधकस्य बाध्यसमानविषयकताया औचित्यमत्र हेतुरित्याहुः। नित्यादपीति। अपिः परसमुच्चायकः। नन्वस्तु नित्यान्तरङ्गयोर्यत्र यौगपद्येन प्रसङ्गस्तत्र यौक्तिकबलवत्त्वोपहिता नित्यादन्तरङ्गस्य ज्ञापकसिद्धबलवत्त्वोपहितस्य बलीयस्त्वम्। न्यायापेक्षया लिङ्गस्य प्रबलत्वात् यत्र तु परान्तरङ्गयोः प्रसङ्गः तत्र वाचनिकबलवत्त्वाक्रान्तपरापेक्षया लिङ्गजन्यबलवत्त्वाक्रान्तस्य कथमन्तर-

ङ्गस्य प्राबल्यम् । श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य दौर्बल्योचित्यात् । एतेन परादन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे विप्रतिषेधशास्त्रमेव हेतुः । ज्ञापकदेशमादाय बहिरङ्गपरिभाषा हि परेत्ययुक्तमेव तुल्यबलत्वाभावात् इति चेन्मैवम् । अन्तरङ्गबलवत्ताज्ञापकेन ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणेनैवोक्तार्थसिद्धेः । अन्यथा शिव आ इहीत्यादौ परत्वात्सवर्णदीर्घे पश्चादाद्गुणे शिवेहीत्यादिसिद्धौ ज्ञापिते ऽपि चारितार्थ्यायोगात् ज्ञापकत्वमेव भज्येतेत्याहुः ॥

॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

अत्र प्राञ्चः ॥ अन्तर्बहिश्शब्दौ व्याप्यव्यापकपरावङ्गशब्दश्च निमित्तवाची निमित्तगतश्च व्याप्यव्यापकभावस्संख्याकृतो विवक्षितः ततश्च बहुसंख्याकनिमित्तापेक्षमल्पसंख्याकनिमित्तापेक्षे कर्तव्ये जातं समकालप्राप्तं चाविद्यमानवदिति परिभाषार्थः । अङ्गशब्देन च तत्तत्कार्योपकारकत्वेन शास्त्रे गृहीतं सर्वं परामृश्यते न तु शब्दस्वरूपमेवेत्याग्रहो मानाभावात् । एवं च संज्ञाविशेषस्यार्थस्य च निमित्तत्वेन ग्रहणं निर्बाधम् । अत एव येनविधिरिति सूत्रे भाष्यम् । इको यणचीत्यादावपि तदादिविधौ स्योन इत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते तन्न सिध्येत् । ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्युक्तम् । तस्य वा सीव्यतेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणवलोपोठां प्रसङ्गे ऊठपवादत्वाद्वलोपं बाधते गुणं त्वन्तरङ्गत्वात् । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीं लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति । ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गः । तत्र कृते यण्गुणौ प्राप्तुत इति कैयटवर्णितो

नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीयो ऽन्तरङ्गे बहिरङ्गस्यासिद्धत्वादित्याह ।

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदाय-

ऽभिप्रायः । ततश्च संज्ञानिमित्तकत्वेन गुणस्य बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवाभ्युपगतम् । बह्वपेक्षं बहिरङ्गमल्पापेक्षमन्तरङ्गमित्यत्राप्ययमेवाकरः प्रमाणम् । तथा च वर्णो वर्णेनेति सूत्रे भाष्यम् । समानाधिकरणसमासाद्बहुव्रीहिर्विप्रतिषेधेन समानाधिकरणसमासस्यावकाशो वीरः पुरुषो वीरपुरुष इति बहुव्रीहेस्तु कण्ठेकाल इति । इहोभयं प्राप्नोति वीरपुरुषको ग्राम इति बहुव्रीहिर्भवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गः कर्मधारयः । का ऽन्तरङ्गता स्वपदार्थे कर्मधारयो ऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति । इत्थं च बहुव्रीहेरर्थनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवोक्तम् । निमित्तगतानामपि धर्माणां निमित्तत्वाविशेषात्सामान्यापेक्षाद्विशेषापेक्षं बहिरङ्गमित्यपि सिद्धं विशेषे हि निमित्तत्वेनोपादीयमाने तदविनाभूतस्य सामान्यस्य निमित्तत्वेन ग्रहणं न्यायप्राप्तमिति विशेषापेक्षमुभयनिमित्तं भवति । सोयमन्तरङ्गबहिरङ्गभावो लक्षणेनैव सिद्धो न लक्ष्यपर्यालोचनमपेक्षते । यश्च पट्व्या मृद्व्या इत्यादौ पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमिति अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकारोपदर्शितो लोकदृष्टान्तसिद्धान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्स इह लक्ष्यदर्शनापेक्षः । प्रक्रियाक्रमाधीनकार्यगतपूर्वापरस्थितिकत्वज्ञानस्य तत्पर्यालोचनामन्तरेण दुर्लभत्वात् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यतइति सिद्धान्तसिद्धं धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यप्येतन्मूलकमेव । अत एव सञ्चस्कारेत्यादावन्तरङ्गत्वात्सुटि पश्चाद् द्विर्वचनेनाभीष्टसिद्धा व्यर्थं सुट्कात्पूर्व इति प्रत्याख्यातं षाष्ठे भाष्ये । अथास्मिन् बह्वपेक्षं बहिरङ्गमल्पापेक्षमन्तरङ्गमिति निष्कर्षे ज्ञापकभूमिविरोधः । तथा हि जातबहिरङ्गस्यासिद्धताविषये वाह ऊठ्त्सूत्रस्यमूठ्ग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि वृद्ध्यर्थम् । अन्यथा सम्प्रसारणमात्रविधाने ऽपि णिवनिमित्तके लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ व्यर्थं तदिति ज्ञापकतासम्भवः । यदि च बह्वपेक्षत्वं बहिरङ्गत्वं संज्ञायाश्च निमित्तत्वं तर्ह्यङ्गलघूपधासंज्ञासापेक्षादार्धधातुकसंज्ञासापेक्षाच्च गुणादङ्गभसंज्ञामात्रसापेक्षस्य सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वानौचित्याच्चारितार्थ्यायोगेन ज्ञापकताभङ्गः । वृद्ध्यपेक्षया न सम्प्रसारणस्य गुणस्य वा बहिरङ्गासिद्धत्वेन चारितार्थ्यसम्भवः । वृद्धावन्तरङ्गे नाजानन्तर्यइति निषेधेन प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिदौर्लभ्यादिति चेत्स-

त्यम् । वाहनं वहतीति वाहनवाट् तस्य वाहनौह इत्यादौ प्राथमिकस्य वाहस्सम्प्रसारणव्यावृत्तये ण्यङ इति सूत्रस्थभाष्यकारोपदर्शितदिशा भसंज्ञाश्विप्रयजाद्यसर्वनामस्थानस्वादिप्रत्ययसम्बन्धस्यावश्यकत्वेन गुणापेक्षया सम्प्रसारणस्य बह्वपेक्षत्वं सूपपादमित्यदोषः । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते अन्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानएव तत्प्रवृत्तेरिति दिक् । अत्रेदं बोध्यम् । जातबहिरङ्गासिद्धत्वमन्तरङ्गस्याप्रवर्तकं यथा पचावेदमित्यत्र गुणस्यासिद्धत्वेन निमित्ताभावादेत ऐ इत्यस्याप्रवृत्तिः । समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वं तु बहिरङ्गस्यैव यथा अदुद्रुवदित्यत्र चङ्निमित्तकाद्रुवङो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वाल्लघूपधगुणस्याप्रवृत्तिरित्याहुः । अन्तरङ्गशास्त्रमेवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तौ लिङ्गम् । अथापि कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां प्रवर्ततएव तत्पक्षे संज्ञापरिभाषाणां विधिदेशीयत्वाभ्युपगमेन प्रकृतपरिभाषादृष्ट्या अन्तरङ्गे त्रैपादिकासिद्धत्वस्य दुर्वचत्वात् । ननु परिभाषादृष्ट्या त्रैपादिकान्तरङ्गस्यासिद्धत्वाभावे ऽपि सापादिकबहिरङ्गशास्त्रदृष्ट्या तदसिद्धत्वस्य दुर्वारत्वेन युगपदुभयोरेकस्यां बुद्धौ समावेशासम्भवादन्तरङ्गबहिरङ्गभाव एव दुर्लभः । अन्तरङ्गे हि बुद्धिस्थे तन्निरूपितं बहिरङ्गत्वेनाभिमतस्य बहिरङ्गत्वं लभ्यते तथा बहिरङ्गनिरूपितमन्तरङ्गत्वमप्यन्तरङ्गत्वेनाभिमतस्य बहिरङ्गे बुद्धिस्थे । ततश्च निरूप्यनिरूपकभावापन्नबहिरङ्गत्वान्तरङ्गत्वरूपधर्मद्वयप्रयोजकयोर्द्वयोरपि शास्त्रयोर्यत्र यौगपद्येनोपस्थितिस्तत्रैवान्तरङ्गबहिरङ्गभावः । यत्र त्वन्यतरस्यासिद्धत्वं तत्र तादृशधर्मद्वयप्रयोजकयोर्द्वयोश्शास्त्रयोरसिद्धासिद्धिभावेन युगपदुपस्थितिविषयता लक्षणस्यैकबुद्ध्युपारोहस्यासम्भवात्कथमन्तरङ्गबहिरङ्गभावः । तदुक्तं विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये नार्कुटादौ विसर्गाभावाय विसर्जनीयो ऽनुत्तरपदे न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति वार्तिकमुपक्रम्य नैष युक्तः परिहारः, अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतावर्थौ सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गे अन्तरङ्गम् । न चाचान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवधानमस्ति किं कारणम् । असिद्धत्वादिति । ततश्च कथं त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषया व्यवस्था स्यादिति चेन्नैवम् । पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र हि कर्तव्ये इत्यध्याहारेण पूर्वशास्त्रीयकर्तव्यतायां जातं समकालप्राप्तं वा परमसिद्धमित्येवार्थो न तु पूर्वशास्त्रप्रवृत्तिविषये परमसिद्धमिति । अन्यथा गोमान् धीमानित्यादौ नलोपप्रवृत्तिविषयतामादाय पूर्वं संयोगान्तलोपस्याप्रवृत्त्यापत्तेः । नार्कुटादौ च वृद्ध्युत्तरमसिद्धत्वादेव विसर्गाप्रवृत्तौ वार्तिकारम्भवैफल्याच्च । तस्माज्जातबहिरङ्गविषये त्रैपादिकासिद्धत्वस्य अन्तरङ्गबहिरङ्गभावप्रतिबन्धकत्वायोगेन परिभाषाप्रवृत्तेरव्याहतत्वात् । प्रागुक्तभाष्यं तु समकालप्राप्तान्तरङ्गभावविषयकं प्रसङ्गाज्जातबहिरङ्गविषये प्रवर्तितं केनाप्येकदेशिना । अत एव जातबहिरङ्गविषये त्रैपादिकान्तरङ्गस्यासिद्धत्वाभावतात्पर्यकं नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्येति तदुत्तरभाष्यं स्वरसत उपपद्यते अनभिनिर्वृत्तं हि बहिरङ्गं सापादिकं पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य विषयः । न ह्यत्र तथा येन त्रैपादिकासिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदुपस्थित्यभाव आपद्येतेति तदाशयः । न चानिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य किं कारणम् । असिद्धत्वादिति जातबहिरङ्गमुपादाय प्रवृत्तस्य तदुत्तरभाष्यस्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । तस्य यथोद्देशतात्पर्यकैकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । यथोद्देशे परिभाषां प्रत्यन्तरङ्गस्यासिद्धतया तन्निरूपितबहिरङ्गत्वस्य बहिरङ्गत्वेनाभिमते दुर्ज्ञेयत्वेनान्तरङ्गबहिरङ्गभावप्रयुक्तायाः प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्त्या यदन्तरङ्गत्वेनाभिमतं तन्निरूपितबहिरङ्गत्वाभिप्रायविषयस्य बहिरङ्गासिद्धत्वं प्रति निमित्तत्वं नेति तदर्थः । अत एव तदुत्तरं कथमिति प्रश्ने यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेत्युत्तरितं भाष्ये । असिद्धेत्यस्याप्रवृत्तेत्यर्थः । ततस्सिद्धान्तिना कार्यकालपक्षमाश्रित्य प्रकृतपरिभाषायास्त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ साधितायां पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कर्तव्ये इत्यस्याध्याहारमजानानेनैकदेशिना कुतो नु खल्वेतत् । द्वयोः परिभाषयोस्सावकाशयोस्समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति च । पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृद्यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्यनया व्यवस्था स्यात् । अतः किमित्युक्तम् । चक्रकदोषाद्द्वयो-

रप्यप्रवृत्त्यापत्तौ नार्कुटादौ रेफस्यासिद्धत्वं दुर्निरूपमिति कार्यकालपक्षाश्रयणात्तत्र किं भवतीति तदाशयः। ततस्सिद्धान्तिना अतो युक्तः परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्त्वा उपसंहृतम्। कर्तव्ये इत्यध्याहारात्कृते पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याप्रवृत्त्या निष्प्रतिपक्षत्वाद्बहिरङ्गपरिभाषया व्यवस्था भविष्यति। मास्तु वा कर्तव्ये इत्यध्याहारः। चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेति बहिरङ्गपरिभाषया व्यवस्था भविष्यति। तस्माद्युक्त एवायं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादिति तदर्थः। इत्थं च कार्यकालपक्षे त्रैपादिकान्तरङ्गमाश्रित्य बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तौ न कश्चिद्विरोधः। अत एव एओङ्सूत्रे भाष्ये वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्तइति पक्षे मातॄणां पितॄणामित्यादौ णत्वार्थं णत्वविधावृकारग्रहणं कर्तव्यमिति गौरवमुद्भाव्य यस्यापि न गृह्यन्ते तस्याप्येष न दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवति ऋवर्णान्नो णत्वमिति। यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति। नैतदस्ति ज्ञापकं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात् नार्नमनिरिति। यत्तर्हि तृप्नोतिशब्दं पठति। यच्चापि नृनमनशब्दं पठति। ननु चोक्तं वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्। न। बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्युक्तम्। तथा रदाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये कृतस्यापत्यं कार्तिः। क्षितस्यापत्यं क्षैतिरित्यादौ निष्ठानत्वाभावाय प्रवृत्तं वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध इति वार्तिकमुपक्रम्य स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्। न वा वक्तव्यः। बहिरङ्गलक्षणत्वात्। बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं नत्वम्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति प्रत्याख्यातम्। अत एव नृमतोऽपत्यं नार्मत इत्यादौ मादुपधाया इति वत्वाभावो नृकल्पस्यापत्यं नार्कल्पिरित्यादौ विसर्गाभावश्च सिद्ध इति

मध्ये ऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम्। एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम्। एतच्च खरवसानयोरिति सूत्रे ऽसिद्धवत्सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। अत्राङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तं गृह्यते। शब्दशास्त्रे तस्य प्रधानत्वात्। तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम्। अत एव न तिस्रिति निषेधश्चरितार्थः। अन्यथा

सर्वमिष्टं संगृहीतमिति प्राहुः। उपाध्यायस्तु वक्ष्यमाणदोषैः प्रागुक्तदोषैश्च तत्रासाङ्गत्यं मन्यमानः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे अन्तर्मध्यइति। मध्यत्वस्य सनिरूपकत्वादाह। बहिरङ्गशास्त्रीयेत्यादि। निमित्तसमुदायश्च लक्ष्यगतो विवक्षितः। तत्रैव घटितघटकभावोपपत्तेः। एवमुत्तरत्रापि। एवं च लक्ष्यगत एवायं बहिरङ्गान्तरङ्गभावस्सर्वत्र कार्याणामिति निष्कर्षः। अत्र बहिरङ्गशब्देन बहिरङ्गत्वेनाभिमतं विवक्षितम्। एवं तदीयसमुदायेत्यत्र तच्छब्देनान्तरङ्गत्वेनाभिमतमतो नान्योन्याश्रयः। एवं च यदीयनिमित्तसमुदायघटितनिमित्तकं यत् तदपेक्षया तद्बहिरङ्गम्। तथा यदीयनिमित्तसमुदायघटकनिमित्तकं यत् तदपेक्षया तदन्तरङ्गमिति परमार्थः। शब्दस्वरूपं निमित्तमिति। अत्रोद्देश्यस्यापि निमित्तत्वेन ग्रहणमङ्गशब्दस्योपकारकमात्रपरत्वात्। न हि कार्यीति न्यायस्तु नात्र प्रवर्तते। ऊठ्ग्रहणेनैतत्परिभाषाज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्यात्। अन्यथा शिवशसोः परस्परमनन्तर्भूतत्वेन तदसङ्गतिरेव ज्ञापकभूमिविरोधात्। षष्ठ्यन्तोपात्तस्यादेशस्यापि निमित्तत्वेन ग्रहणे तु लघूपधगुणोद्देश्यघटितसमुदायोद्देश्यकस्य सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वम्। सम्प्रसारणोद्देश्यघटकसमुदायोद्देश्यकस्य लघूपधगुणस्य अन्तरङ्गत्वमिति परिभाषाप्रवृत्तिसौलभ्यान्न तद्विरोधः। नापि सुस्यूषतीत्याद्यसिद्धिः। अन्यथा ह्यपरनिमित्तकत्वेन अन्तरङ्गत्वादूठः पूर्वं द्वित्वप्रसङ्गः। सिद्धान्ते तु द्वयोरप्यन्तरङ्गत्वेन परत्वाद्व्यवस्था सुवचेत्याहुः। अर्थनिमित्तकस्येति। उपकारकत्वाविशेषात्प्राप्तं निमित्तत्वमर्थस्येह नाश्रीयतइति भावः। उक्तमर्थं प्रमाणयति। अत एवेत्यादि। न तिस्रिति। अन्तरङ्गत्वात्त्रयादेशे तत एत्र दीर्घे पश्चात्तिस्रादेशे

तस्यासिद्धत्वादादेशे दीर्घाप्राप्तिः । स्थानिनि कृतत्वाल्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन तद्बुद्ध्यापि न तत्प्राप्तिरिति वैयर्थ्यमित्याशयः । प्रतिपदविधित्वमूलकं तिस्रादेशस्यान्तरङ्गत्वं तु न । दीर्घस्यापि निमित्तांशे प्रतिपदोक्तत्वेन तन्मूलकान्तरङ्गत्वस्य सुवचत्वात् । न च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन नुटं बाधित्वा त्रयादेशे पश्चान्नुटो ऽप्राप्त्या व्यर्थ एवायं निषेध इति वाच्यम् । तस्यानित्यत्वेनाप्रवृत्त्या सार्थक्यसम्भवात् । त्रयादेशे स्रन्तस्येति । त्रयादेशे कर्तव्ये स्थानिवद्भावेन स्रन्तस्य त्रिशब्दत्वं नेति तदर्थः । नन्वर्थस्य निमित्तत्वानभ्युपगमे वर्णो वर्णेनेति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि कर्मधारयापेक्षया बहुव्रीहेरन्यपदार्थापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वमुक्तमिति चेन्न । कण्ठेकाल इत्यादौ सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकादेव बहुव्रीहिसिद्धिमास्थाय पञ्चभिर्भुक्तमस्येत्यर्थे बहुव्रीहिवारणाय समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिरित्यर्थस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यतया निरवकाशत्वादेव वीरपुरुष इत्यादावन्यपदार्थविवक्षायां कर्मधारयव्यावृत्तौ समानाधिकरणसमासाद् बहुव्रीहिर्विप्रतिषेधेनेति वार्तिकारम्भस्य तत्खण्डनोपायतया बहुव्रीहिकर्मधारययोरन्तरङ्गबहिरङ्गभावोपवर्णनमित्यनयोर्द्वयोरप्येकदेश्युक्तित्वेनादोषात् । यत्तु दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमेन संज्ञायामेव दिक्संख्ययोः कर्मधारयप्रवृत्तेरसंज्ञायां बहुव्रीहेश्चारितार्थ्यं तथा प्राप्तोदक इत्यादौ समासगतस्योदककर्तृकप्राप्तिकर्मरूपार्थस्य अलौकिके आरोपेण समासस्य वक्तव्यतया तत्र प्राप्तशब्दस्य प्राप्तिमात्रबोधकत्वेन सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाप्रवृत्तेश्च तस्य चारितार्थ्यं, ततश्च बहुव्रीहेरपवादत्वासम्भवात् कथमस्य भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वमित्याहुः । तत्रेदं वक्तव्यम् । दिक्संख्ये संज्ञायामित्ययं नियमो हि न कर्मधारयस्य किं त्वेकार्थीभावस्य । अन्यथा वृत्त्यभावे ऽप्येकार्थीभावप्रसङ्गात् । तस्मादसंज्ञायामेकार्थीभावाभावात्कथमिदानीं दिक्संख्याविषये बहुव्रीहिस्स्यात् । सिद्धान्ते तु स्वपदार्थे कर्म-

स्त्रीत्वनिमित्तकतिस्रपेक्षयान्तरङ्गत्वात्त्रयादेशो तदसङ्गतिः स्पष्टैव ॥ अत एव त्रयादेशो स्रन्तस्य प्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्रभाष्यवार्तिकादि संगच्छते । एतेन गौधेरः पचेरन्नित्यादौ एयादीनामङ्गसंज्ञा-

धारयो ऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति व्यवस्थापनादयं नियमः स्वपदार्थमात्रविषयक एवेति । अन्यपदार्थान्तर्भावेण वृत्तौ तद्विषये संज्ञायामसंज्ञायां वा बहुव्रीहिर्भवत्येव प्राप्तोदकादावपि प्रातिपदिकार्थसूत्रस्थशब्दरत्नाद्युक्तमार्गे प्राप्तिकर्त्रुदककर्मेत्येव बोध इति तदर्थारोपे ऽपि अलौकिके वाक्ये प्राप्तशब्दस्य प्राप्तिकर्तृरूपार्थबोधकत्वाबाधेन कथमलौकिके कर्मधारयप्रवृत्तिप्रतिबन्धकमसामानाधिकरण्यं स्यात् । अस्तु वा उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेत्येवार्थः । तावतापि समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिरित्यनुशासनानुरोधेन यदि बहुप्रवृत्तिप्रयोजकतया लौकिकवाक्यीयसामानाधिकरण्यमुपादीयते तर्हि कर्मधारये तस्य कुतस्त्याग इत्यतो न किं चिदेतत् । यदपि पञ्चगवधन इत्यादौ त्रयाणामेकार्थीभावे बहुव्रीहेश्चारितार्थ्यं न हि तत्र कर्मधारयः प्राप्नोति द्वयोरेव तद्विधानादित्याहुस्तदपि न । द्वयोरेकार्थीभावे बहुव्रीहेरप्रवृत्तावनेकग्रहणवैयर्थ्येन चारितार्थ्यस्य दुर्वचत्वात् । अत एव अपवादत्वेन वीरपुरुष इत्यादौ बहुव्रीहिसमर्थनपरमग्रिमं भाष्यं सङ्गच्छते स्थानिवत्सूत्रस्थमुक्तवार्तिकं तद्भाष्यमप्यस्यैकदेश्युक्तित्वे साधकमिति दिक् । एतेनेति । परिभाषायामङ्गशब्देन शब्दस्वरूपस्यैव ग्रहणमित्यभिधानेनेत्यर्थः । अपास्तमिति । संज्ञानिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वाभावादित्याशयः । अपरनिमित्तकत्वेनेति । वृद्धास्स्यसनोरिति स्ये तङ्विकल्पविधानेन विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वज्ञापनं भाष्यकृतामेवम्विधान्तरङ्गत्वज्ञापकमूलकमेव लाघवात् । अत एव शदेश्शित इति सूत्रे भाष्ये अड्व्यवायउपसंख्यानमिति वार्तिकमुपक्रम्य न्यविशतेत्यत्र अडपेक्षया अन्तरङ्गत्वाल्लादेशे ततो ऽड्विकरणयोर्नित्यत्वाद्विकरणे पश्चादटि तेन व्यवधानाद्वातूपसर्गयोर्नेर्विश इति न प्राप्नोतीत्युक्तम् । अन्यथा लादेशस्याडपेक्षया पूर्वं प्रवृत्तावुपायाभावात्तदसङ्गतिरेव । अत एव चुञ्चुपचणपोरुपदेशे यकारादित्वेन यलोपस्य बहिरङ्गासिद्धत्वमास्थाय तयोश्चकारस्येत्संज्ञावारणमित्संज्ञाप्रघट्टकस्थं

भाष्यकैयटयोस्सङ्गच्छते । अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वेन परिभाषायाः परिहरणीयो यद्युपलभ्येतेत्याशयः । यत्तु अपरनिमित्तकस्य कथमन्तरङ्गत्वम् । घटकनिमित्तकस्यान्तरङ्गत्वं घटितनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वमित्येव शब्दमर्यादया लाभात् । अत इदमयुक्तमेवेति । तदसत् । अन्तर्भूतानि पूर्वत्र विद्यमानानि न तु परत्र निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । बहिर्भूतानि कार्यिणः परत्र विद्यमानानि निमित्तानि यस्य तद् बहिरङ्गमिति विवक्षया निरुक्तार्थलाभसम्भवात् । परिभाषा चेयमीदृशान्तरङ्गबहिरङ्गभावविषये ऽपि प्रवर्तत एव प्रागुक्तभाष्यप्रामाण्यादित्याहुः । अन्तरङ्गत्वाद्गुण एव स्यादिति । एवमर्थकमुक्तमित्यर्थः । भाष्ये तु अन्तरङ्गबहिरङ्गे न प्रकल्पेयाताम् । अन्तरङ्गलक्षणस्य यणो बहिरङ्गलक्षणो गुणो बाधकः प्रसज्येत । ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्युक्तम् । अल्पापेक्षत्वादन्तरङ्ग इति । गुणस्य निमित्तपञ्चकाश्रयणम् । ऊठस्तु तच्चतुष्टयाश्रयणमिति भावः । भाष्यासङ्गतेरिति । ननु यणपेक्षया गुणस्य निमित्तपञ्चकाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वे ऽपि यणादेशनिमित्तभूतोनशब्दघटकनशब्दनिमित्तकत्वेन गुणस्यान्तरङ्गताया अपि सुवचत्वेन

द्व्यपेक्षत्वेन बहिरङ्गतया असिद्धत्वात् वलिलोपो न स्यादिति परास्तम् । यणादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ॥ ननु येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे भाष्ये इको यणचीत्याद[illegible]अपि तदन्तविधौ स्योन इत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते तन्न सिध्येत् । ऊनश[illegible]माश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वात् गुण एव स्यादित्युक्तम् । अत्र कैयटः । सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणवलोपोठां प्रसङ्गे ऊठ् अपवादत्वाद्वलोपं बाधते । गुणं त्वन्तरङ्गत्वाद्बाधते । गुणो ह्यङ्गसबन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्धधातुकं चाश्रयति । ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादिं च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्गं तत्र कृते यणगुणौ प्राप्नुत इति । एवं संज्ञापेक्षस्यापि बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति । तन्न । तदन्तविधावपि बहुपदार्थापेक्षत्वस्य गुणे सत्त्वेन तत्र दोषकथनपरभाष्यासङ्गतेः । बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां बह्वपेक्षत्वाल्पापेक्षत्वयोश्शब्दमर्यादया अलाभाच्च ।

विरोधात्परिभाषाया अप्रवृत्तौ परत्वाद् गुणः स्यादित्याशयः । कथमन्यथा षष्ठ्यन्तोपात्तस्यापि निमित्ततया यणा[illegible]म्बन्धिसप्तम्यन्तोपात्तनिमित्तघटकनिमित्तकत्वेन गुणस्येव गुणसम्बन्धिषष्ठ्यन्तोपात्तनिमित्तघटकनिमित्तकत्वेन यणादेशस्याप्यन्तरङ्गतया भवतामपि तद्भाष्यं सङ्गतं स्यात् । अतः कथमसाङ्गत्यमिति चेन्न । बहिरन्तश्शब्दयोस्संख्याकृतबहुत्वाल्पत्वबोधकतां पुरस्कृत्य बह्वपेक्षं बहिरङ्गमल्पापेक्षमन्तरङ्गमित्यभ्युपगच्छता तथाविधबहुत्वाल्पत्वविरोधाद् घटितघटकनिमित्तकयोर्बहिरङ्गान्तरङ्गभावस्य वक्तुमशक्यत्वेनोक्तरीत्या प्रकृतभाष्यसमर्थनानुपपत्तेः । न च बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दयोरावृत्तिवशादर्थद्वयकल्पनया निर्वाह इति वाच्यम् । आवृत्तौ मानाभावाद् गौरवाच्च । घटितघटकनिमित्तकयोर्बहिरङ्गान्तरङ्गभावोपवर्णने एवोपपत्तावधिकस्य बह्वपेक्षं बहिरङ्गमल्पापेक्षमन्तरङ्गमित्यस्य नैष्फल्यापत्तेश्चेत्यास्ताम् । अभ्युपगम्येदमुक्तम् । वस्तुतो बह्वपेक्षं बहिरङ्गमल्पापेक्षमन्तरङ्गमित्ययुक्त एवायमर्थ इत्याह । बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यामिति । शब्दमर्यादा शब्दशक्तिः । अलाभादिति । ननु बहिस्संख्याकान्यङ्गानि यस्य तद् बहिरङ्गम् । अन्तस्संख्या-

कानि निमित्तानि यस्य तदन्तरङ्गमिति व्युत्पत्तिवशाल्लभ्यतएवायमर्थ इति कथमलाभोक्तिरत आह । तथा सतीति । तथाविधार्थबोधतात्पर्ये सतीत्यर्थः । अल्पापेक्षइत्येवेति । यच्च लोकदृष्टान्तसिद्धो ऽन्तरङ्गबहिरङ्गभावः पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमिति भाष्यकारोपदर्शितस्स यथा यथाश्रुते पूर्वोत्तरकालवाचकाभ्यामन्तर्बहिश्शब्दाभ्यां संगृह्यते तद्वदिदानीमपि कालगताल्पत्वबहुत्वबोधकावल्पबहुशब्दावाश्रित्य संग्रहीतुं शक्य इत्यभिमानः । वदेदिति । सैगम्यादिति शेषः । भाष्यकारोक्त कर्ता । तदनुक्त्या च तात्पर्यविरुद्धत्वात्कथं चिद् बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां गम्यमानो ऽप्ययमर्थो न युक्त इत्याशयः । ननु बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां बह्वपेक्षाल्पापेक्षयोः प्रतिपादने यथा क्लेशस्तथा पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यस्य बह्वपेक्षाल्पापेक्षशब्दाभ्यां क्रोडीकरणे तुल्य एव क्लेश इति नास्ति विशेष इत्यत आह । अत एवेति । तदपि वक्तुमुचितमिति । नन्वस्योपलक्षणत्वात्तदप्युक्तमेवातो न दोष इत्यत आह । प्राथम्यादिति । प्रक्रियाक्रमानुरोधेनेति शेषः । तद्देवेति । प्रथमातिक्रमणे निमित्ताभाव एवात्र निमित्तमिति भावः । तन्नोक्तमिति । यद्येवं गुणात्पूर्वमूठः प्रवृत्तिर्दुर्लभा स्यात्तत्राह । किं चेति । वार्णादाङ्गं बलीय इति तु तदन्ततदादिविध्योर्यणो वर्णमात्रानपेक्षत्वात्तदभावे च व्याश्रयत्वादिह नाश्रीयतइति कैयटादयः । अनित्यत्वादनाश्रयणमित्यन्ये । अनित्य इति । लक्ष्यानुरोधाच्छब्दान्तरप्राप्तस्याप्यूठः कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यत्वं गुणस्य तु लक्षणान्तरेण निमित्तविघातादनित्यत्वं च स्वीक्रि-

तथा सत्यसिद्धं बह्वपेक्षमल्पापेक्षइत्येव वदेत् । अत एव विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये गुणाद्यणादेशो ऽन्तरङ्गत्वादित्यस्य स्योन इत्युदाहरणम् । न तु गुणादूठ् अन्तरङ्गत्वादित्युक्तम् । त्वद्रीत्या तदपि वक्तुमुचितम् । प्राथम्यात्तदेव वा वक्तुमुचितम् । मम त्वन्तरङ्गपरिभाषया तद्वारणासम्भवात्तन्नोक्तम् । किं च सिद्धान्ते नित्यत्वाद्गुणात्पूर्वमूठ् गुणस्तु ऊठि यणा बाधितत्वादनित्यः । ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्येण च परिभा-

यतइति तत्त्वम् । किं च यदवलम्बेन चायमुद्घोषो भवतां तदेव भाष्यं विपरीतमित्याह । ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादि । स्पष्टमेवोक्तमिति । एवं च मूलशैथिल्यादचार्थसंज्ञयोर्निमित्तभावस्तत्प्रयुक्तश्च बह्वपेक्षाल्पापेक्षयोरन्तरङ्गबहिरङ्गभावश्च न युक्त इति परमार्थः । एवं स्थिते स्योन इत्यत्र निमित्तचतुष्टयाश्रयादूठो निमित्तपञ्चकाश्रयस्य गुणस्य बहिरङ्गत्वमभिदधता कैयटेन यदुक्तं तदन्तविधिपक्षे परत्वाद् गुणः प्राप्नोतीति तस्योक्तिसम्भव एव दुर्निरूपः । न हि तन्मते घटितघटकनिमित्तकत्वाभ्यां शब्दस्वरूपं निमित्तमाश्रित्य बहिरङ्गान्तरङ्गभावोस्ति येनाल्पापेक्षयणादेशीयान्तरङ्गत्वविघातुकघटकनिमित्तकत्वप्रयुक्तगुणगतान्तरङ्गत्वसम्पादनद्वारेण बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धो विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्यभ्यनुज्ञा च भवेदित्याशयेनाह । यत्त्वित्यादि । ननु मास्तु बह्वपेक्षं बहिरङ्गमिति मते तदादिविधिप्रयुक्तं यणादेशीयशब्दस्वरूपात्मकनिमित्तघटकनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं गुणस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन तु यणादेशगताल्पापेक्षत्वप्रयुक्तान्तरङ्गत्वविघटकमन्तरङ्गत्वं गुणे सुवचं गुणनिमित्तस्य यणादेशनिमित्तादूठः प्रथममेव प्रवृत्तेः । न चैवं तदादितदन्तविध्योरभावे ऽपि तथाविधान्तरङ्गत्वमादाय गुणात्पूर्वं यणो दुर्लभतया तत्प्रयुक्तत्वेन यणादेशाभावोपपादनं भाष्यकैयटयोरसङ्गतमेव स्यादिति वाच्यम् । तत्प्रामाण्येन वार्णकार्यस्य पूर्वोपस्थितनिमित्तकादप्यन्तरङ्गत्वबोधनेनादोषात् । ततश्च द्वयोरप्यन्तरङ्गयोर्बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिविरोधेन विप्रतिषेधशास्त्रस्यैव व्यवस्थापकत्वमित्याशयकतया युक्तमेव कैयटोक्तमित्यत आह । ऊनशब्देत्यादि । भाष्यासङ्गत्येति । तथा सति भाष्ये गुणो बाधकः प्रसज्येतेत्यनन्तरमून-

शब्देत्याद्युपन्यासस्य निष्फलत्वादसङ्गतिः । अस्मन्मते तु तदन्ततदादिविध्योरभावे गुणसम्बन्धिषष्ठ्यन्तोपात्तनिमित्तघटकनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद् बहिरङ्गपरिभाषया यणो गुणबाधकत्वमिष्यते तत्सत्त्वे तु परस्परनिमित्तघटकनिमित्तकत्वादुभयोरप्यन्तरङ्गतया तत्परिभाषाप्रवृत्तिविरोधेन परत्वस्यैव व्यवस्थापकतया गुणस्यैव यण्बाधकत्वं प्रसज्येतेत्याशयकतया साफल्यम् । यदि च कैयटमते ऽपि तदादितदन्तविध्यभावे वार्णकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वं यणः । तत्सत्त्वे तु यणादेशस्योनशब्दाश्रयत्वेन वार्णकार्यत्वाभावात्पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन गुणस्याल्पापेक्षत्वेन च यण इत्युभयोरप्यन्तरङ्गत्वमिति बोधनाय तत्साफल्यमित्युच्यते, तावता ऽपि नशब्दमाश्रित्य गुण इत्येतत्साफल्यं दुर्वचम् । वार्णत्वाभावसाधकतया तदन्तविधिविषयस्यानुल्लेखान्न्यूनता च । तथा हि सत्यूनशब्दसिशब्दावाश्रित्य यणादेशो न त्विकारोकारावित्येव वदेदित्याशय इत्यलम् । ननु गौधेरः पचेरन्नित्यादावेयादेरङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन सत्यपि बहिरङ्गत्वे वलिलोपे अन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्यभ्युपगमात्कथं तत्र यलोपासिद्धिः । अत एव यातिः क्नोपयतीत्यादौ यलोपसिद्धिः । अन्यथा ह्यतो लोपातोलोपयोः पुगागमस्य च बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्स न स्यात् । चेले क्नोपेरिति निर्देशश्चात्रार्थे प्रमाणम् । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति नियमाद्वाय्वोरित्यादौ स्थानिवत्त्वेन यलोपाप्रवृत्तिः । अतस्संज्ञासापेक्षस्य बहिरङ्गतायां न प्रागुक्तलक्ष्यासिद्धिर्दोष इत्यत आह । वलिलोपइति । तत्सूत्रभाष्ये । वलिलोपसूत्रभाष्ये इत्यर्थः । बहि-

षायामङ्गशब्देन सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तं शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते इति स्पष्टमेवोक्तम् । यत्तु कैयटेन तदन्तविधिपक्षे परत्वाद्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तम् । तत्तु ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्यासङ्गत्या चिन्त्यम् । वलिलोपे ऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्ततइति तु न युक्तम् । तत्सूत्र भाष्ये एव वृश्चादिषु लोपाप्रसङ्गमाशङ्क्य उपदेशसामर्थ्यान्न । न च वृश्चतीत्यादौ चारितार्थ्यम् । बहिरङ्गतया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्राप्तेरिति भाष्योक्तेः । यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञायामसिद्धत्वात्पञ्चेत्यत्र न

रङ्गतया सम्प्रसारणस्येति । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वं वलिलोपस्येति भावः । पूर्वमेवेति । पदसंस्कारे स्वसमानकालप्राप्तसम्प्रसारणं बाधित्वेति शेषः । ततश्च सम्प्रसारणात्पूर्वमेव लोपप्रवृत्त्या कृते सम्प्रसारणे क्व तदुच्चारणं स्यादिति निरवकाश एवोपदेश इति भावः । भाष्योक्तेरिति । नन्वस्य भाष्यस्य समकालप्राप्तबहिरङ्गविषये परिभाषाप्रदर्शनपरत्वाज्जातबहिरङ्गविषयकतया वलिलोपे प्रकृतपरिभाषा न प्रवर्ततइति ज्ञापनान्न विरोध इति चेदत्र केचित् । प्रकृतभाष्यमपि जातबहिरङ्गविषयकतयैव प्रकृतपरिभाषाप्रदर्शनपरम् । अन्यथा ह्युपदेशावस्थायां सामर्थ्याल्लोपाप्रवृत्तावपि सम्प्रसारणहलादिश्शेषयोर्वृश्चति वव्रश्चेत्यादौ वल्परत्वाभावेन लोपाप्रवृत्त्या चारितार्थ्याद्व्रश्चन इत्यादौ लोपापत्तिरित्याशयकस्य प्रश्नस्य अन्तरङ्गो लोप इति सिद्धान्तिप्रदर्शितमुत्तरमसम्बद्धमेव स्यात् । जातबहिरङ्गविषयकत्वे तु सम्प्रसारणहलादिश्शेषाभ्यां पूर्वमिव तदुत्तरमपि प्रकृतपरिभाषया वल्परत्वेन नाप्राप्तो लोप इत्युपदेशसामर्थ्याल्लोपाभाव इति युक्तमुत्तरम् । अतो जातबहिरङ्गमादाय वलिलोपे निरुक्तपरिभाषा न प्रवर्ततइत्यस्य युक्ता कल्पना । क्नोपेरिति निर्देशस्तु सामान्यत एव परिभाषाया अनित्यत्वे प्रमाणम् । यातिरित्यादयोपि तन्मूलका एव प्रयोगा इत्याहुः । ननु सिद्धान्ते वृद्भ्यस्स्यसनोरिति स्ये विकल्पविधानस्यैकवाक्यत्वेनानुदात्तङित इत्यादीनां विधायकत्वं लादेशविधौ धातो-

रित्यस्य विहितविशेषणत्वेन विकरणाव्यवधाने ऽपि प्रवृत्तिरित्यर्थस्यैव ज्ञापकतया गोधेर इत्यादिप्रयोगसमर्थनेनोपायभूतमपरनिमित्तकमन्तरङ्गमित्यर्थस्य दुर्लभत्वात्कथं तत्प्रयोगसिद्धिरिति चेन्मैवम् । परिभाषानित्यत्वेनान्यार्थमावश्यकेनैव तत्सिद्धेः । एवं च नियमपक्षएवापरनिमित्तकस्यान्तरङ्गत्वं न त्वेकवाक्यतया विधायकत्वे इति पाक्षिकमेवैतत् । एतेन लुगेकवाक्यतापन्नाव्ययसंज्ञा तु न गुणादितो ऽन्तरङ्गा द्वयोरपि शब्दतस्सुबाश्रयत्वादिति सन्निपातपरिभाषास्थवक्ष्यमाणस्वग्रन्थविरुद्धत्वाच्चिन्त्यमिदमन्तरङ्गत्वमित्यपास्तम् । यत्तु वलिलोपसूत्रभाष्ये जीरदानुरित्यादेः प्रकारान्तरेण सिद्धिमास्थाय वकारस्योद्देश्यांशे प्रत्याख्यानाद्यलोपे परिभाषा न प्रवर्ततइति ज्ञापनाभिप्रायान्न कश्चिद्विरोध इत्याहुः । तदप्ययुक्तम् । अरिग्रियादित्यादौ रिङो बहिरङ्गासिद्धत्वेन यलोपवारणानुपपत्तेरिति दिक् । असिद्धत्वादिति । बहिरङ्गत्वेनेति शेषः । न षडितिनिषेध इति । यथोद्देशे नान्तसंख्यावाचकत्वरूपस्य षट्त्वस्याल्वृत्तिधर्मघटितधर्मतया स्थानिवद्भावेनातिदेष्टुमशक्यत्वात्कार्यकाले विकृतावयवनिबन्धनत्वेन नान्तत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन दुर्लभत्वात् षट्त्वाप्राप्तेश्च प्रकृतपरिभाषामाश्रित्य नलोपासिद्धत्वे षट्त्वोपपत्त्या निषेधसिद्धिरिति प्राचीनानामाशयः । अनाश्रयणादिति । नन्वेवं पञ्चेत्यत्र निषेधानापत्तिः । न च न लोपस्सुबित्यनेन संज्ञाविषये नलोपस्य त्रैपादिकासिद्धत्वेन षट्त्वप्रवृत्त्या निर्वाह इति वाच्यम् । तत्र संज्ञाग्रहणस्य षट्संज्ञायां न प्रयोजनमपि तु घिसंज्ञायां, तेन दत्तदण्डिनावित्यत्र द्वयोरपि पूर्वनिपातो ऽन्यथा द्वन्द्वे घीति दण्डिन्शब्दस्यैव पूर्वनिपातापत्तिरिति तस्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये स्पष्टतया षट्संज्ञायां त्रैपादिकनलोपासिद्धत्वस्य दुर्वचत्वात् । न च दण्डिन्शब्दस्य पूर्वनिपाते सति नलोपे घिसंज्ञा घिसंज्ञायां सत्यामेव

षडिति निषेध इति तच्चिन्त्यम् । नलोपस्य हि पदसंज्ञापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं वाच्यम् । तच्च न, संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपू-

पूर्वनिपात इत्यन्योन्याश्रयादसत्यपि संज्ञाग्रहणे द्वन्द्वे घीत्यस्याप्रवृत्तेर्नेदं संज्ञाग्रहणस्य प्रयोजनमिति वाच्यम् । प्रकृतभाष्यमहिम्ना द्वन्द्वे घीत्यत्र घिशब्दस्य घिसंज्ञायोग्यपरत्वेनादोषात् । अत एव दिव्शब्दकशब्दयोर्द्वन्द्वे द्युकावित्यस्य नियमतस्सिद्धिरिति स्पष्टमन्यत्र । एवं च बहिरङ्गपरिभाषाया एव शरणीकरणीयतया तदुपयोगाय संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वं गले पततीत्यत आह । पञ्चेत्यत्रेति । व्याख्यानसामर्थ्येनेति । ङीब्विधौ षट्त्स्वस्रादीनां पर्युदासेनैव सिद्धौ पृथग्योगारम्भमूलकव्याख्यानसामर्थ्येनेत्यर्थः । न च प्रियपञ्चा द्रौपदीत्यत्र समुदायसापेक्षनलोपस्य पञ्चन्शब्दमात्रसापेक्षायां षट्संज्ञायामसिद्धत्वेन सिद्धां षट्संज्ञामाश्रित्यैकदेशविकृतन्यायसिद्धान्नन्तत्वप्रयुक्तस्य डाबुभाभ्यामिति प्राप्तस्य डापो निवारणेन सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् कथं भूतगत्याश्रयणमिति चेन्न । मन्साहचर्येणानो ऽपि श्रूयमाणनकारान्तस्यैव ग्रहणेन स्वत एव डापः प्राप्त्यभावेन प्रकृतनिषेधस्य तत्रानुपयोगात् । अत एव प्रियमघवती शचीत्यत्रापि न डाप्प्रवृत्तिरिति वदन्ति । यत्तु प्रियपञ्चेत्यत्रैव अन उपधालोपिन इति प्राप्तस्य ङीपो वारणायोक्तव्याख्यानं सार्थकमिति । तदसत् । तस्य ऋन्नेभ्य इतिसूत्रप्राप्तस्यैव ङीपो नियामकत्वे ऽप्यपूर्वतया तद्विधायकत्वाभावात् । स्पष्टं चेदं तत्रैव सूत्रे आकरे इति सुधीभिराकलनीयम् । यद्यपि षट्त्वस्य षान्तनान्तान्यतरसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपत्वेनाल्धर्मत्वाभावस्यान्यत्र परिष्कृततया स्थानिवद्भावादेव तल्लाभे भूतपूर्वगतेरत्रानुपयोग एव । तथा ऽपि कार्यकालपक्षे नलोपोत्तरं षट्त्वसिद्धये नान्तसंख्यावाचकत्वस्य भूतपूर्वगत्यैवाश्रयणीयतया तदेकरूपतालाभलोभादेवमुक्तम् । अन्यथा तत्पक्षे षट्त्वानुपपत्तौ प्रयोजनाभावप्रतिपादनपरं भाष्यमसङ्गतमेव स्यादित्याहुः । के चित्तु व्यवस्थितन्वात्पक्षयोष्षट्संज्ञायां यथोद्देश एवाश्रीयते अत एवाष्टनो दीर्घादिति सूत्रस्थस्य दीर्घग्रहणस्यात्वविकल्पज्ञापकता भाष्योक्ता सङ्गच्छते ।

अन्यथा कृतात्वस्याष्टन्शब्दस्य कार्यकाले नान्तत्वाभावेन षट्संज्ञाया अप्रवृत्त्या झल्युपोत्तममित्यस्याप्राप्तेरष्टाभिरित्यादौ सावकाशस्याष्टन्स्वरस्याष्टभिरित्यादौ झल्युपोत्तममित्यनेन परत्वाद् बाधितस्य सकृद्गतिन्यायात्पुनरप्रवृत्तौ स्वांशे चारितार्थ्याभावेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । दीर्घग्रहणमाकारान्तस्याष्टनष्षट्संज्ञाज्ञापकमिति वदतो वार्तिककारस्याप्ययमेवाशयः । अपूर्वत्वे गौरवात् । तस्मादिह कार्यकालपक्षस्यैवाभावेन तदनुरोधी भूतपूर्वगत्याश्रयणप्रयासो विफल एव स्थानिवद्भावेनैव तत्सिद्धेरित्याहुः । न मानमिति । बहिरङ्गत्वेनाभिमतशास्त्रोपयोगिसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययादेर्निमित्तत्वाश्रयणे मानाभाव इत्यर्थः । न चैवमूठ्ग्रहणस्य परिभाषाज्ञापकत्वानुपपत्तिस्स्वांशे चारितार्थ्यायाङ्गभसंज्ञानिमित्तभूतशसादिर्निमित्तकत्वेनैव सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गताया वक्तव्यत्वादिति वाच्यम् । षष्ठ्यन्तोपात्तस्याप्यस्यां परिभाषायां निमित्तत्वेन ग्रहणात्सम्प्रसारणनिमित्तभूतयोरङ्गयोर्घटितघटकभावेनैव बहिरङ्गान्तरङ्गभावोपपत्त्या ज्ञापकताया निर्बाधत्वात् । ननु सन्निपातपरिभाषामाश्रित्य प्रत्याख्यातमेव कृति तुग्ग्रहणमिति कथं तस्य प्रामाण्यमत आह । ध्वनितमिति । अनयैव परिभाषया निर्वाहे तत्परिभाषोपन्यासो भाष्यकारस्य निर्बीज एव स्यादिति भावः । अपास्तमिति ।

वेषट्त्वमादायेति बोध्यम् । अत एव कृति तुग्ग्रहणं चरितार्थम् । वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वे ऽपि नलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावात् । भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वे ऽपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् परम्परया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् । ध्वनितं चेदं नलोपस्सुबिति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् । अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः । वृश्चत्यादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयोरिति बोध्यम् । एतेन अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद्बलीय इति परिभाषान्तरमित्यपास्तम् । एनामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानाच्च । अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । इयं च त्रिपाद्याम् न प्रवर्तते

ओमाङोरित्याङ्ग्रहणस्यास्मिन्नेवार्थे ज्ञापकत्वाङ्गीकारेण तदर्थस्याप्यनयैव संग्रहे लाघवादिति भावः । ननु सत्यपि लाघवे पृथगुपन्यस्तयोरनयोः परिभाषयोरेकीकरणं प्रमाणविरहादयुक्तमत आह । एनामाश्रित्येति । विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये इति । तत्र ह्यन्तरङ्गं बहिरङ्गाद् बलीय इति परिभाषायाः प्रयोजनान्युपपाद्य यदि सन्ति प्रयोजनानीत्येषा क्रियते । ननु चेयं कर्तव्या । असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षणइति । किं प्रयोजनं पचावेदं पचामेदम् । असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं मा भूदिति । उभे तर्हि कर्तव्ये । नेत्याह । अनयैव सिद्धम् । इहापि स्योनस्योनेति । असिद्धत्वाद् बहिरङ्गलक्षणस्य गुणस्यान्तरङ्गलक्षणो यणादेशो भविष्यतीत्युक्तमिति बोध्यम् । एवं च यदुक्तं सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये अन्तरङ्गाद् बहिरङ्गाद् बलीय इत्युपक्रम्य अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेष्विति । यदप्यचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये बहुप्रयोजनैषा परिभाषा । तस्मादवश्यमेषा कर्तव्येति । तदुभयस्याप्यचेऽार्थे तात्पर्यम् । उपदर्शितविप्रतिषेधसूत्रस्थभाष्यैकवाक्यतालाभायेत्याहुः । अन्तरङ्गशास्त्रत्वमिति । न तु बहिरङ्ग-

शास्त्रत्वमेवं हि सति पपुष इत्यादावातो लोपादिषु सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गासिद्धत्वमाशङ्क्य आभीयानामातो लोपादीनामसिद्धत्वादाभीया बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्ततइति भाष्यकारोक्तमुत्तरं सङ्गच्छते । बहिरङ्गशास्त्रत्वस्यैव लिङ्गत्वे हि गुणशास्त्राणामुपस्थापकसमानाश्रयत्वनियमादन्तरङ्गैरातोलोपादिभिर्व्याश्रयत्वात्तदसङ्गतिरेव । न च बहिरङ्गशास्त्रत्वस्य लिङ्गत्वे ऽपि तत्समानाश्रयायां परिभाषायामाभीयासिद्धत्वेन बहिरङ्गस्याभावान्निरधिष्ठानारोपाप्रवृत्त्या परिभाषाप्रवृत्त्यसम्भव इति युक्तमेवोत्तरमिति वाच्यम् । तथा सति विश्वौह इत्यादौ सम्प्रसारणस्य लघूपधगुणदृष्ट्या बहिरङ्गासिद्धत्वायोगेन ऊठ्ग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थ्यायोगात् ज्ञापनपरभाष्यविरोधापत्तेः । अत्रार्थे फलं दर्शयति । इयं चेति । चो हेतौ यत इयमन्तरङ्गशास्त्रलिङ्गा ततस्त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । त्रैपादिकासिद्धत्वेन लिङ्गपरिज्ञानासम्भवादिति तदर्थः । न प्रवर्ततइत्यस्य कार्यकालयथोद्देशयोरुभयोरपि पक्षयोरिति तात्पर्यम् ॥ ननु कथमस्याः परिभाषायास्सपादसप्ताध्यायीस्थता । यत एतद्दृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वं स्यात्तत्राह । अस्यां चेति । लघूपधगुण इति । अङ्गवृत्तपरिभाषा तु नेह प्रवर्तते । गुणसम्प्रसारणयोरेकाङ्गकार्यत्वाभावात् । तस्या असत्त्वाच्चेति बोध्यम् । यत्तु लोकन्यायसिद्धेनान्तरङ्गं बहिरङ्गाद् बलीय इत्यनेन लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादाद्गुणः प्राप्नोतीति कथं ज्ञापकत्वमित्याहुः । तदसत् । तदर्थस्याप्यनयैव क्रोडीकर्तव्यतया अस्यामवस्थायां तन्न्यायाश्रयणायोगात् । वार्णादाङ्गमिति न्यायेन वार्णस्याद्गुणस्य लघूपधगुणादाङ्गाद्बलीयस्त्वायोगाच्चेति दिक् । तद्वैयर्थ्यमिति । स्यादेतत् । विश्वौहा विश्वौह इत्यादौ ऊडिदमित्यसर्वनामस्थानविभक्त्युदात्तत्वसम्पादनार्थमावश्यकत्वात्कथमूठो वैयर्थ्यम् । न च तस्मादिति परिभाषोपस्थापितमव्यवहितांशमादाय तत्र तादृशस्वरो दुर्लभ एवेति वाच्यम् । ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकबलात्प्रतूर इत्यादौ स्वरसिद्ध्य-

त्रिपाद्या असिद्धत्वात् । अस्याश्च वाहऊठ्सूत्रस्थमूठ्ग्रहणं ज्ञापकमित्येषा सपादसप्ताध्यायीस्था । अन्यथा संप्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ विश्वौह इत्यादिसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

र्थमवश्याभ्युपगन्तव्येनाव्यवहितांशबाधनेन तत्प्रवृत्तेरव्याघातात् । न च वार्तिके प्रतिपदोक्तपरिभाषावशादुपधापदमुच्चार्य विहित एवोठ् गृह्यते न तु वाह ऊडिति न प्रकृते दोष इति वाच्यम् । वृत्तिकाराद्युपदर्शितत्तदुदाहरणानामसाङ्गत्यप्रसङ्गेनानित्यायास्तत्परिभाषाया इहानाश्रयणस्यैव न्याय्यत्वात् । अन्त्यस्य मा भूत् अक्षद्युवा अक्षद्युवे इति प्रकृतवार्तिकफलप्रदर्शनपरभाष्यासङ्गतेश्च । वार्तिके प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तितात्पर्यकत्वे हि अन्त्यानन्त्यसाधारण्येन स्वरनिवारणात्मकफलप्रदर्शनार्थमनुपधाभूतस्य मा भूदित्याद्येव वदेत् । न च स्वरविधावुकारग्रहणमेव क्रियतां विदमिति वायव इत्यादौ वार्तिकबलादेव नातिप्रसङ्गो वार्तिकं च उस्वरउपधाग्रहणं कर्तव्यमित्येव पठ्यतामतो न प्रकृते स्वरप्रवृत्तेर्विघात इत्याशयान्न दोष इति वाच्यम् । तथा सति सोमसुत इत्यादावपि प्रकृतस्वरप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च वविदमिति न्यासेन वकारस्थानिकस्यैव उकारस्य ग्रहणान्न दोष इति वाच्यम् । एवमपि तस्थुष इत्यादौ तथाविधस्वरस्य दुर्वारत्वात् । न च वविदमित्यत्र लोपो व्योर्वलीति लोपेन वकारान्तरं प्रश्लिष्य वृच वाश्च वौ । ऊश्च उश्च वावित्येवं द्वन्द्वद्वयगर्भेण षष्ठीतत्पुरुषेणेदंशब्दादिभिर्द्वन्द्वमाश्रित्य यथासंख्येनान्वये वकारस्थानिक उपधाभूतो य ऊकारो यश्च वाशब्दस्थानिकस्तथाविध उकारस्ताभ्यां परस्येत्याद्यर्थेन विश्वौहः प्रतूर इत्यादौ नाव्याप्तिः । नापि तस्थुष इत्यादावतिव्याप्तिरुकारस्य वाशब्दस्थानिकत्वाभावादिति सर्वं समञ्जसमिति वाच्यम् । यून इत्यादौ तदापत्तेरशक्यवारणत्वात् । न च यून इत्यादेरयमूकारो न वकारस्थानिकः किं तु तत्स्थानिकसम्प्रसारणस्थानिको दीर्घ इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । साक्षात्परम्परासाधारण्येनैव तत्र वकारवाशब्दस्थानिकत्वयोर्विवक्षणीयत्वात् । अन्यथा विश्वौह इत्यादावप्युकारे वाशब्दस्थानिकत्वस्य दौर्लभ्यापत्तेः । अतस्स्वरसमर्थनेन सप्रयोजनस्योठो वैयर्थ्याभावेन

तन्मूलकमर्थान्तरज्ञापनमयुक्तमेवेति चेदत्राहुः । ऊडिदमित्येव स्वरविधौ यथाश्रुतो न्यायः । सवर्णदीर्घेण च तत्रोकारः प्रश्लिष्यते स च साहचर्याद्वकारस्थानिक उपधाभूतो धातुस्थश्च विवक्षितः । तेन तस्थुष इत्यादौ नातिप्रसङ्गो विश्वौह इत्यादौ च अभीष्टस्वरसिद्धिरिति वैयर्थ्यादूठो युक्तमेव मूलोक्तं ज्ञापकत्वमिति । केचित्तु वाह ऊडिति सूत्रे भाष्ये ऊडादिः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य सम्प्रसारणपदानुवर्तनेन तस्यादेशत्वं समर्थितम् । ततो वाह ऊडित्यस्य ठित्वाभाव एव प्रतीयते । च्छ्वोः शूडित्यस्य त्वादेशत्वसम्पादकोपायान्तराभावादागमत्वे दोषसम्भवाच्च ठित्वमेवेति तस्मिन्नेव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च वृद्धिविधौ कृतचत्वं ष्ठान्तोपि तन्त्रेण निमित्ततया गृह्यते । वाह ऊडित्यत्र दीर्घोच्चारणात् । तस्य हि वृद्धिविधौ कृतचत्वस्य च्छ्वोः शूठस्सहग्रहणाविघातुकत्वमेव प्रयोजनम् । इदमेवाभिसन्धाय भाष्ये धौत इत्यत्र वृद्ध्यभावमाशङ्क्य चत्वे कृते भविष्यतीति परिहरता सिद्धान्तिना चत्वमसिद्धमित्येकदेशिनश्शङ्कायां,आश्रयात्सिद्धत्वमिति परिहार उक्तः । तत्राश्रयादित्यस्य वाह ऊड्दीर्घवैयर्थ्यमूलकतन्त्रनिर्देशप्रयुक्ताच्छ्वोःशूठः कृतचत्वस्यापि वृद्धिविधौ निमित्तकत्वेनाश्रयणादित्यर्थः । तत एतदुत्तरमसत्यन्यस्मिन्नाश्रयात्सिद्धत्वमित्याशयानभिज्ञस्यैकदेशिनः प्रश्नं परिजिहीर्षुणा सिद्धान्तिना वाह ऊडपि ठित्करिष्यते आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यतीत्युक्तम् । यत उक्तरीत्या च्छ्वोःशूठः कृतचत्वस्यापि वृद्धिविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादसिद्धत्वाभावस्ततो वाह ऊडपि ठित्सदृशो न तु तद्व्यावृत्तिप्रयोजकधर्म-

सत्यां हि तस्यां बहिरङ्गसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणो न स्यात् । न च पुगन्तेति सूत्रे निमित्तमिको विशेषणम् । अत एव भिनत्तीत्यादौ न गुणः । एवं च नाजानन्तर्यइति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैवान्वयात् पुगन्तेत्यादौ कर्मधारयाश्रयणेन प्रत्ययपराङ्गावयवलघूपधारूपेको गुण इति भाष्यसंमतेऽर्थे भिनत्तीत्यादावदोषाच्च । अकारान्तोपसर्गे अनकारान्तोपपदे वहेर्वाहेर्वा ण्विविचावनभिधानान्न स्त एव । वार्यूह इत्या-

विशेषाश्रय इति हि तदाशयः । अत एव वाह ऊडपि ठिदिति नोक्तम् । किं च द्वयोरपि ठित्त्वे वृद्धिविधावुभयोष्ठान्तयोरनुकरणे लक्षणवशसम्पन्नमेव चत्वमिति कस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वाभावादाश्रयात्सिद्धत्वमित्यस्यासङ्गतिरेव । यथाश्रुतार्थपर्यालोचनेन तद्भाष्यस्य चिन्त्यतां वदन् कैयटश्चिन्त्य एव । न चैवमप्युपेत इत्यादौ वृद्धिवारणोपायत्वेन एचीत्येतद्विशेषणसमन्वयाय योगविभागेन भाष्यकारोपदर्शिते न्यासे द्वयोरप्यसंग्रह इति वाच्यम् । योगविभागो हि यथाश्रुतस्य विभागकरणं न तु न्यासान्तरेण तथाकरणम् । ततश्च एत्येधतीत्येको योग उठ्स्विति चापर इत्येव भाष्यतात्पर्यम् । उपदर्शितन्यासस्तदर्थोपपादनपर ऊठीति च तत्रोपलक्षणमेवेत्यदोषात् । एवं च स्वरविधौ वार्तिकबलात् ठित एव ग्रहणं न तु टित इति वाह ऊड्विषये स्वराप्रवृत्तिरेव । प्रकृतपरिभाषाज्ञापनपरवाहऊठ्सूत्रभाष्येणाप्ययमेवार्थो ध्वनितस्स्वरांशे दोषानुद्भावनात् वृत्तिकारादीनां तु प्रमाद एवातो न ज्ञापकताभङ्ग इत्याहुः । बहिरङ्गसम्प्रसारणस्येति । अस्य यथा बहिरङ्गत्वं तदधस्तान्निरूपितम् । अदोषाच्चेति । चो हेतौ यतो भाष्यकारोक्तरीत्या भिनत्तीत्यादावदोषस्ततो निमित्तभूतस्य प्रत्ययस्य अङ्गांशएवान्वय इति तदाशयः । नन्वूठ्सम्प्रसारणयोर्विशेषदर्शनात् ज्ञापकत्वानुपपत्तिरत आह । अकारान्तोपसर्गेइत्यादि । प्रोह इत्यादौ सम्प्रसारणगुणयोः पररूपप्रसङ्गः । शाल्यूह इत्यादौ च दीर्घश्रवणानापत्तिरिति बोध्यम् । अनभिधानादिति । ज्ञापनपरं भाष्यमेवात्र मानम् । इह विचो ऽनभि-

धानं चिन्त्यम् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन ऊडादेशाप्रसङ्गात् । विचशब्देन वा क्विबुपलक्षणीयः । क्वौ लुप्तमित्यनेन स्थानिवत्त्वनिषेधात् । न च क्विपि यजादित्वप्रयुक्तं सम्प्रसारणं प्रसज्येतेति वाच्यम् । काम्यच्सूत्रभाष्यबलेन यजादिभ्यो विहितएव किति तत्प्रवृत्तिरित्यदोषात् । केचित्तु वाहृधातोरिदमनभिधानमित्याहुः । कार्यकालपक्षे इति । परिभाषादृष्ट्या त्रैपादिकस्यान्तरङ्गत्वेनाभिमतस्य असिद्धत्वेऽपि तद्दृष्ट्या परिभाषायास्सिद्धत्वादत्र पक्षे विधीनामेव स्वातन्त्र्यात्स्वीयोपकाराय तदाकाङ्क्षितायाः परिभाषायास्त्रिपाद्यामप्युपस्थितौ न विरोध इत्याशयः ॥ पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादिति । अयं भावः । शास्त्रे चेतनत्वारोपस्य बहुशो दृष्टत्वादिह परिभाषायां तदारोपात्तया ज्ञायमानमेवान्तरङ्गं परिभाषोपस्थितौ तद्बोध्यान्तरङ्गशास्त्रीयप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरप्रयोजकस्य बहिरङ्गासिद्धत्वस्य वा नियामकं न तु वस्तुभूतम् । अन्यथा भाधिकारीयेष्वप्यन्तरङ्गेषु परिभाषाप्रवृत्तावसिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । ततश्च कार्यकालेऽपि परिभाषायां विधिदेशीयत्वानभ्युपगमात्त्रैपादिकासिद्धत्वेनान्तरङ्गत्वेनाभिमतस्याविद्यमानतया तदपेक्षया बहिरङ्गत्वेनाभिमते षापादिके बहिरङ्गत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात्तन्निरूपितमन्तरङ्गत्वमपि दुर्ज्ञेयमेव निरूपितबुद्धेर्निरूपकबुद्ध्यधीनत्वात् । तदुक्तं विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतावर्थौ सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गे अन्तरङ्गमिति । तस्मात्स्वप्रवृत्तिप्रयोजकान्तरङ्गबहिरङ्गभावपरिज्ञानस्य दौर्लभ्यात्कथमिह तया परिभाषया व्यवस्था स्यात् । न चेदमयुक्तम् । तथा हि अतो रोरिति सूत्रे भाष्य अप्लुतादप्लुतइति विशेषणादुत्वं प्रति प्लुतस्य नासिद्धत्वमित्यभिधाय अप्लुतादप्लुतवचने समासपदे

दि तूहतेः क्विपि बोध्यम् । धातूनामनेकार्थकत्वान्नार्थासङ्गतिः । प्रौह इत्याद्यसाध्वेव । वृद्धेरप्राप्तेः । अस्योहस्यानर्थक्यान्न प्रादूहोढेत्यस्यापि प्रवृत्तिः । न च कार्यकालपक्षे त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् ॥ पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्य तन्निरूपितबहिरङ्गत्वाभावात्तया तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवात् ॥ न चानया

प्रतिषेधः । आगच्छ हे पयोट् आगच्छ हे पयोदेत्युक्तम् । तत्र परत्वात् प्लुते प्लुतपरत्वादाद्ये प्लुतात् परत्वादन्त्येऽप्युत्वानापत्तिरिति चोदितस्य प्रतिषेधस्य वाक्याश्रयात् प्लुतात्पदाश्रयमुत्वमन्तरङ्गत्वात्प्रथमतः प्रवर्ततइति परिहार उक्तः । तथा प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे भाष्ये सिद्धः प्लुतस्स्वरसन्धिष्वित्युक्तस्य शालेन्द्रादावतिप्रसङ्गवारणाय बहिरङ्गः प्लुत अन्तरङ्ग एकादेश इति समाहितम् । यदि च निजबुद्धिगोचरस्यैवान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तत्वं स्यात्तदा प्रमाणबलादुत्वैकादेशावन्तरङ्गौ प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वाभावेऽपि परिभाषां प्रति प्लुतासिद्धत्वस्य दुर्वारतया बहिरङ्गाभावे तन्निरूपितान्तरङ्गत्वस्यान्तरङ्गत्वेनाभिमते षापादिके दुर्ज्ञेयत्वेन परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकान्तरङ्गबहिरङ्गभावपरिज्ञानस्य दुर्लभत्वात्तुल्यरीत्या परिभाषाप्रवृत्तिविरोधेन भाष्यासङ्गतेरिति वाच्यम् । उत्वस्वरसन्ध्योः प्लुतस्यासिद्धत्वाभावकल्पनं तदीयप्रापकप्रतिबन्धकसाधारणमित्यभ्युपगमेनादोषात् । अन्यथा बहिरङ्गपरिभाषां प्रतीति विप्रतिषेधशास्त्रं प्रत्यपि प्लुतासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वेन प्लुतगतपरत्वस्य व्यवस्थापकत्वायोगात् प्रतिषेधवार्तिकस्यैवानुत्थितिस्स्यात् । द्वितीयेऽपि प्रकृतिभावं प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वाभावो नानुगृहीतः स्यात् । किं चास्याः परिभाषाया आरोपबोधकत्वेन बहिरङ्गस्य प्लुतस्यासिद्धत्वे निरधिष्ठानारोपासम्भवात्कथं प्लुतस्य बहिरङ्गासिद्धत्वम् । अस्तु वा तद्भाष्यबलादन्तरङ्गबहिरङ्गयोरेव चेतनत्वारोपानयोः परस्परबुद्धिगोचर एव अन्तरङ्गबहिरङ्गभावस्स्वदृष्ट्या विद्यमानताविहीनोऽपि वस्तुभूतः परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम् । आभात्सूत्रस्थं तु भाष्यमापाततः प्रवृत्तमनित्यत्वमेव तत्र शरणमिति । तावतापि न निर्वाहः बहिरङ्गं प्रत्यन्तरङ्गस्यासिद्धत्वात् । न च पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कर्तव्ये इत्यध्याहाराकृते तदयोग इति वाच्यम् । सिद्धा-

न्तभूते शास्त्रासिद्धत्वपक्षे तस्यायुक्तत्वात् । इदानीं शास्त्रस्य कर्तव्यत्वानुपपत्तावपि कार्यद्वारिका सा शास्त्रे स्वीक्रियतइति कल्पनायाः क्लिष्टत्वात् । उपपदविभक्तेरिति न्यायेनाधिकरणसप्तम्या एव न्याय्यत्वाच्च । तस्माच्छास्त्रे चेतनत्वारोपात्परशास्त्रं पूर्वशास्त्रीयबुद्धिगोचरत्वाभाववदित्यर्थः । स्वच्छायेत्यादौ श्चुत्वस्य जश्त्वबुद्धिविषयत्वाभावाद्द्विप्रतिषेधशास्त्रबुद्धिविषयत्वाभावाच्च पूर्वमप्रवृत्तावपि पश्चात्प्रवृत्तौ न विरोधः । आवश्यकं चेदं कृते परस्यासिद्धत्वम् । अन्यथा दुग्धं दोग्धेत्यादौ तकाररूपझल्निमित्तकधत्वप्रवृत्त्युत्तरं सन्निपातपरिभाषया झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वं प्रति घत्वमनिमित्तं स्यात् । तथा धत्वनिमित्तकं घकारस्य झलां जशिति जश्त्वमपि न स्यात् । कृते ऽप्यसिद्धत्वे तु घत्वदृष्ट्या धत्वस्य तद्दृष्ट्या जश्त्वस्य चासिद्धत्वेन निमित्तविघातकत्वापरिज्ञानान्न तया परिभाषया धत्वजश्त्वयोः प्रवृत्तौ प्रतिबन्धः । न च सन्निपातलक्षणविधिं प्रति तद्विघातकविधेरसिद्धत्वाभावे ऽपि स्वदृष्ट्या तदसिद्धत्वमेवेह परिभाषायाः प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकमिति वाच्यम् । लोकन्यायसिद्धायास्तत्परिभाषायास्तत्तत्सन्निपातलक्षणशास्त्रस्य स्वकीयसन्निपातविघातकविधेरनिमित्तमित्येवमात्मकवाक्यशेषरूपेणोपकारकतया तद्रूपत्वाभ्युपगममन्तरा परिभाषां प्रति पृथगसिद्धत्वस्य दुर्वचत्वात् । न च सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन कथमतिदेश इति वाच्यम् । नहो ध इति धत्वविधानादेतादृशस्याप्यतिदेशबोधनेनादोषात् । तद्धि नद्ध इत्यादौ झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वाय यद्यशास्त्रीयत्वात्सन्निपातः पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन नातिदिश्येत तकाररूपझल्निमित्तकं धत्वं झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वं प्रत्यनया परिभाषया न निमित्तं स्यादिति तदसङ्गतिरेव । न च रदाभ्यामित्येतद्व्यावृत्तये धत्वविधानं दकारविधाने हि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् ।

पूर्वस्यासिद्धत्वादभावेन तं प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्रवृत्त्यापत्तेः ।

सन्निपातातिदेशमनभ्युपगच्छतां तत्प्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात् ॥ तकारविधानस्यापि सुवचत्वाच्च । अधिकमग्रे निरूपयिष्यतइत्यलम् । अस्तु वा कर्तव्ये इत्यध्याहारः कथं चित् । तथा ऽपि स्वदृष्ट्या त्रैपादिकासिद्धत्वेनान्तरङ्गस्याविद्यमानतया कं प्रतीयं परिभाषा बहिरङ्गासिद्धत्वं बोधयेत् । तदुक्तं भाष्ये नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति । तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य । अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति । असिद्धेत्यस्याप्रवृत्तेत्यर्थः । एतेन कर्तव्ये इत्यस्याध्याहाराभावे सत्यपि कृते परस्यासिद्धत्वे बहिरङ्गान्तरङ्गभावस्यान्तरङ्गगोचरस्यैव परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभ्युपगमात् प्रवर्ततएव कार्यकाले त्रैपादिकेषु बहिरङ्गपरिभाषेत्यपास्तम् । नन्वसिद्धत्वस्य कार्यप्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरफलकत्वात्त्रैपादिकासिद्धत्वस्य कार्यज्ञानोत्तरमेव प्रवृत्तिः । तच्च कार्यज्ञानं कार्यकालपक्षे तत्तच्छास्त्रीयविशेषवाक्यार्थबोधप्रयुक्तमेव न तु पदपदार्थोपस्थितिमात्रप्रयोज्यसामान्यवाक्यार्थबोधप्रयुक्तं सामान्यभूतम् । अन्यथा कार्यकालपक्षस्यैवोच्छेदप्रसङ्गात् । स्पष्टमिदं प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे आकरे ततश्च स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषाणां स्वीयविशेषवाक्यार्थबोधनिर्णयाय विधिशास्त्रैराक्षिप्तानामुपस्थितौ तत्तत्परिभाषाप्रयोज्येनोपकारविशेषेण जायमाने विधिशास्त्रीयवाक्यार्थबोधे तत्प्रयुक्तं विशेषकार्यज्ञानमादाय पश्चात्प्रवर्तिष्यमाणेन त्रैपादिकासिद्धत्वेन ततः पूर्वमेव विध्युपकारिकाया अन्तरङ्गपरिभाषायाः कथं प्रतिबन्धस्स्यात् । यदि तु अस्या अपि परिभाषायाः कार्यज्ञानसहायेन वाक्यैकवाक्यतया स्वोपस्थापकान्तरङ्गापेक्षया बहिरङ्गासिद्धत्वबोधकत्वे ऽपि निर्दिष्टपरिभाषादिवत्पदैकवाक्यतया विधिशास्त्रीयविशिष्टवाक्यार्थबोधोपरञ्जकत्वाभावात् पूर्वत्रासिद्धशास्त्रसमकक्षतया प्रथमतः प्रवृत्तौ प्रमाणाभाव इत्युच्यते तर्हि भवतु त्रैपादिकासिद्धत्वबहिरङ्गासिद्धत्वयोर्यौगपद्येनैव प्रसङ्गस्तावतापि त्रैपादिकासिद्धत्वस्य प्रथमप्रवृत्तिप्रयोजकसाधनान्तरानुपलम्भाद् बहिरङ्गासिद्धत्वमेव प्रथमं प्रवर्तेत । तदुक्तं भाष्ये एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं तत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम् । खरवसानयोर्विसर्जनीयः उपस्थितमिदं भवति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे एवमेषा परिभाषा सिद्धा भवतीति ।

ततश्च कार्यकालपक्षे कुतस्त्रिपाद्यां बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याशयेन शङ्कते । न चेति । अप्रवृत्त्यापत्तेरिति । कार्यकालपक्षे तत्तत्प्रदेशोपस्थितयोर्द्वयोरप्यचारितार्थ्येन विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तिः । पर्यायेण प्रवृत्तावेकस्यैव प्रयोगस्य साधुत्वासाधुत्वयोः प्रसङ्गः । चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेत्यस्यापि नायं विषयः । यत्रैकैकप्रवृत्त्युत्तरमन्यान्यस्य प्रवृत्तिस्तद्विषयो हि स इत्याशयः । तथा च भाष्यम् । कुतो नु खल्वेतत् । द्वयोः परिभाषयोस्सावकाशयोस्समवस्थितयोः पूर्वत्रासिद्धमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति च । पूर्वत्रासिद्धमित्येतामुपमृद्य असिद्धं बहिरङ्गमित्येतया व्यवस्था भविष्यति । न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्येतामुपमृद्य पूर्वत्रासिद्धमित्येतया व्यवस्था स्यात् । अतः किमिति । परस्परविरोधाद् द्वयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तौ नार्कुटादौ विसर्जनीयो दुरुद्धर इति किमेतावदुद्घोषस्य प्रयोजनमिति तदर्थः ॥ चक्रकेष्विष्टतो व्यवस्थेत्यस्य विषयसङ्कोचमन्तरेण प्रवृत्तिं मन्यमानं प्रत्याह किं चेति । बाध एवोचित इति । श्रुतिलिङ्गेति सूत्रेण जैमिनीये श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य दुर्बलत्वाभिधानादिति भावः । ननु श्रुतिलिङ्गेति सूत्रस्य यत्र कदा चन स्तरीरसीत्यादावैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यादिप्रत्यक्षश्रुतिबोधिताग्न्याद्युपस्थानविनियोगे सम्पन्ने तदाकाङ्क्षाया अनुत्थानेनेन्द्रादिपदवत्त्वरूपलिङ्गेन विनियोजकश्रुत्यन्तरकल्पनाया असम्भवादिन्द्राद्युपस्थानविनियोगस्यैकशेषे द्वन्द्वस्येवाप्राप्तिरेव बाधस्तथाविधो हि विषयः । प्रकृते चान्यार्थं लिङ्गविशेषेणानुमिताया बहिरङ्गपरिभाषाया अन्तरङ्गशास्त्रीयाकाङ्क्षाबलात्त्रि-

किं च पूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेन आनुमानिक्या अस्या बाध एवोचितः । अतः कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरेव । अत एव कार्यकालपक्षमुपक्रम्योक्तयुक्तीरुक्त्वा ततो ऽयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादितीत्युक्तं विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिना । त्रिपादीस्थे ऽन्तरङ्गे कर्तव्ये अयं परिहारो ऽयुक्त इति तदर्थः । किं तु वचनमेवारब्धव्यमिति तदाशयः । अत एव निगाल्यतइत्यादौ लत्वार्थं तस्य दोष इति वचनमेवारब्धम् । अन्यथा ऽन्तरङ्गत्वात्सिलोपा-

पाद्यामुपस्थितायाः पूर्वत्रासिद्धशास्त्रेण बाध इति भेदात्कथं तन्न्यायप्रवृत्तिरिति चेत्तर्हि प्रत्यक्षत्वानुमानिकत्वरूपधर्मद्वयसाम्याद्विषयसङ्कोचे प्रमाणाभावाद्वा प्रकृते ऽपि तन्न्यायप्रवृत्तिरित्याशयः । यद्वा पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारतया प्रत्यक्षत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादन्तरङ्गत्वं, बहिरङ्गपरिभाषायास्तु लक्ष्यपर्यालोचनापेक्षान्तरङ्गरूपलिङ्गोपस्थाप्यतया विलम्बोपस्थितिकत्वाद् बहिरङ्गत्वम् । अतो लोकन्यायसिद्धबहिरङ्गासिद्धत्वेनैव बहिरङ्गासिद्धत्वस्य बाध इत्याशयः । अयं परिहारो न युक्त इति । अतो ऽयुक्तोयं परिहार इत्यत्र भाष्ये नञ्घटित एव युक्तश्छेदः । अन्यथा नैष युक्तः परिहार इत्युपक्रमस्य अनेनोपसंहारेण विरोधापत्तेरिति भावः । वचनमेवारब्धव्यमिति । एवमुपसंहरतो भाष्यकारस्य नार्कुटो नार्पत्यमित्यादौ विसर्गाभावाय विसर्जनीयो ऽनुत्तरपदइति वचनमेवारब्धव्यमित्यत्र तात्पर्यमित्यर्थः । समुदायद्वारेणोत्तरपदनिमित्तको यो रेफस्तस्य विसर्गो नेति तदर्थः । तेन दास्याः पुत्र इत्यलुक्समासे न दोषो नार्कुट इत्यादौ चाङ्गनिमित्तकवृद्धिप्रयुक्तस्य रेफस्याङ्गद्वारेणोत्तरपदनिमित्तकत्वं च नानुपपन्नमिति निषेधसिद्धिश्च । समुदायद्वारकं चावयवस्य निमित्तत्वं द्विर्वचने ऽचीत्यत्र स्पष्टमाकरे । न च वचनारम्भे नृकल्पस्यापत्यं नार्कल्पिरित्यादौ रेफस्योत्तरपदे सत्यनुत्पन्नत्वाद्विसर्गो दुर्वार इति वाच्यम् । उत्तरपदशब्दस्यार्थवद्वृत्तिचरमावयवपरत्वेनादोषात् । अत एव राज्ञीव

राजवदित्यत्र ङावुत्तरपदइति निर्देशेन न ङिसम्बुद्ध्योरित्यस्याप्रवृत्त्या नलोपसिद्धिः । न च बहिरङ्गपरिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तौ कृतस्यापत्यं कार्तिः क्षितस्यापत्यं क्षैतिरित्यादौ रदाभ्यां क्षियो दीर्घादिति निष्ठानत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध इति कात्यायनेन तत्रापि वचनस्यारम्भात् । न च फुल्लस्यापत्यं फौल्लिरित्यत्र ञिफला विशरणइत्यस्मादुत्वसन्नियोगेन विधीयमानस्य निष्ठालत्वस्य वृद्ध्युत्तरं निवृत्तिवारणाय त्रिपाद्यां परिभाषायाः प्रवृत्तिरावश्यकी न हि तत्र प्रागुक्तवचनेन निर्वाहः प्रतिषेधस्यानिष्टत्वादिति वाच्यम् । पञ्चमीसमासपक्षे स्थानिवद्भावेन तन्निवृत्तिवारणात् । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति च तस्य दोषस्संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषिद्धम् । मादुपधाया इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणाच्च नृमतो ऽपत्यं नार्मत इत्यत्र वत्वाभावः । महिष्मानित्यत्र तदभावश्च यवादेराकृतिगणत्वात्सिद्धः । एतन्मूलकमेव नार्मते वत्वप्रतिषेध इति वार्तिकमपूर्वत्वे गौरवात् । किं च त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिमभ्युपगच्छता ऽप्यक्राष्टामित्यादौ झलो झलीति सलोपोत्तरं तस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन षढोः कस्सीति प्रवृत्तिवारणाय यथोद्देशमाश्रित्य परिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरभ्युपगन्तव्यैवेति फलानामन्यथासिद्धौ किं त्रिपाद्यां तत्प्रवृत्त्यभिनिवेशेन । न्यायोपहितत्वादस्यैव भाष्यस्य सिद्धान्त्युक्तित्वम् । यच्च एओङ्सूत्रे रदाभ्यामिति सूत्रे संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे च त्रिपाद्यामेतत्परिभाषाप्रवर्तनपरं भाष्यं, तस्यैकदेश्युक्तित्वं न्यायविहीनत्वादिति भावः । ननु प्रमाणविरोधे न्यायस्यापि परित्यागो दृश्यते । यथा तौ सदिति निर्देशाद् भ्रष्टावसरन्यायस्य । किं चैकं प्रमाणीकृत्य बहूनां सजातीयानामप्रामाण्यकल्पनापेक्षया बहूनां प्रामाण्यादेकस्याप्रामाण्यमुचितमित्येषोपि न्यायः । तस्मात्कथमस्य सिद्धान्त्युक्तित्वमत आह । अत एवेति । तद्वैयर्थ्यमिति । ननु प्रायतइत्यादावुपसर्गस्यायतावितिलत्वापेक्षया सवर्णदीर्घस्य बहि-

त्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ये ऽपि लक्ष्यानुरोधादानुमानिक्याप्यन्तरङ्गपरिभाषया प्रत्यक्षसिद्धस्य पूर्वत्रेत्यस्य बाधं वदन्ति, ते ऽपि लक्षणैकचक्षुर्भिर्नादर्तव्या इति दिक् ॥

रङ्गत्वाभावेन परिभाषाप्रवृत्तिविरहात् स्थानिवत्त्वेन लत्वसमर्थनायावश्यकमेव वचनमिति कथं तद्वैयर्थ्यम् । न च पूर्वान्तत्वेन उपसर्गत्वं परादित्वेनायतित्वमिति विनैव स्थानिवद्भावं निर्वाह इति वाच्यम् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवदिति निषेधात् । सत्त्वे वा पौर्वापर्यलक्षणस्य व्यपवर्गस्य दौर्लभ्यात् । न च धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यन्तरङ्गत्वं लत्वस्येति वाच्यम् । तस्यान्यादृशविषयकताया वक्ष्यमाणत्वात् । इति चेत्तर्हि प्रकृतपरिभाषोदाहरणसाधकत्वेन भाष्यकारोपदर्शितस्य तस्य वचनस्य वैयर्थ्यमित्याशयः । न च यथोद्देशपक्षाभिप्रायकत्वेन वचनारम्भस्य सार्थक्यात्कथं वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरपक्षेण लक्ष्यसिद्धौ पक्षान्तरानुरोधेन वचनारम्भस्यानावश्यकत्वात् । कथमन्यथा पक्षद्वयसाधारणतया प्रवृत्तानां वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेध इत्यादीनां वचनानां कार्यकालपक्षावलम्बेन प्रत्याख्यानं कुर्वद्भवतामालम्बभूतमेव भाष्यमुपपद्यताम् । तथा णत्वविषयकोपि वचनारम्भः प्रकृतार्थे प्रमाणम् । यत्तु प्रहिणोतीत्यादौ गुणोत्तरं हिनुमीनेति णत्वसिद्धये वचनारम्भः । न हि तत्र प्रकृतपरिभाषया निर्वाहे णत्वस्यैव बहिरङ्गत्वादित्याहुस्तदसत् । आनुमानिकस्थानिवद्भावेनैकदेशविकृतन्यायेन वा गुणोत्तरमपि हिनुशब्दत्वमाश्रित्य णत्वस्य सुवचतया बहिरङ्गपरिभाषाविषयाणां माषवपनीत्यादीनामेव वचनारम्भप्रयोजकत्वात् । तक्षिरक्षिभ्यां णयन्ताभ्यां क्विपि तक् रक् इत्यादौ संयोगादिलोपं वारयितुं तद्विषये वचनारम्भस्सार्थकः । नादर्तव्या इत्यस्य कैयटादय इत्याशयः । अत्रायं निष्कर्षः । त्रैपादिकान्तरङ्गशास्त्रस्य परिभाषां प्रत्यसिद्धत्वाभावो द्वेधा परिभाषाणां विधिदेशीयत्वाभ्युपगमेन निर्दिष्टपरिभाषादिवत्पदैकवाक्यतया विध्युपकारकत्वेन वा । इह तु तयोरुभयोरप्यसम्भवः । तथा हि विधिदेशीयत्वं तु परिभाषाणां व्यवहर्तृदृष्टान्तेन निराकृतमेवाधस्तात् । पदैकवाक्यतापि न पूर्वत्रासिद्धशास्त्रवदतिदेशबोधकत्वेन

विधिभिरेकक्रियासम्बन्धस्य बाधितत्वात् । अतः कार्यकाले ऽपि त्रिपाद्यामस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिरेव । ननु यथोद्देशे परिभाषाणामेव स्वातन्त्र्यात्तासु चेतनत्वारोपस्य आवश्यकतया प्रकृते ऽपि तदारोपात्परिभाषाबुद्धिगोचरत्वेनैवान्तरङ्गभावस्य बहिरङ्गासिद्धत्वसम्पादनेन अन्तरङ्गस्य प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा प्रयोजकत्वम् । कार्यकाले तु विधीनामेव स्वातन्त्र्यात्तेषु चेतनत्वारोपस्य न्याय्यत्वेनान्तरङ्गशास्त्रीयबुद्धिगोचरस्यैवान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य परिभाषाप्रवर्तकत्वमिति युक्तम् । परिभाषा चेयमत्र पक्षे सामान्यमुखेन यदन्तरङ्गं तन्निरूपितबहिरङ्गत्वाक्रान्तस्य तदपेक्षमसिद्धत्वमित्येव बोधयति । न तु यथोद्देशवच्छृङ्गग्राहिकया तत्तदन्तरङ्गमुपादाय त्वदपेक्षया बहिरङ्गमसिद्धमिति । सामान्योपकारस्य च न त्रैपादिकासिद्धत्वं प्रतिबन्धकम् । सामान्यस्यान्यत्र प्रसिद्धत्वात् । नापि परिभाषोपस्थितेः । अन्तरङ्गदृष्ट्या परिभाषाया असिद्धत्वाभावेन तद्विषयकोपकारकाकाङ्क्षाया दुर्वारत्वात् । भाधिकारे तु परिभाषाया अप्रवृत्तिर्यथोद्देशपक्षावलम्बादेव । तस्मात्कथमस्याः परिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम् । सामान्योपकारस्य तत्तदन्तरङ्गशास्त्रीयविशेषव्यवस्थापकत्वे मानाभावः । न हि विशेष्योपकारमन्तरा तत्सम्भवो नापि विशेषव्यवस्थामन्तरेणान्तरङ्गशास्त्रीयप्रवृत्तिनिवृत्त्योरसन्देहः । किं च गुणशास्त्रकृतोपकारस्तत्तद्विद्ध्युद्देश्यकत्वेनैव प्रवृत्तौ विधेः प्रवर्तको निवर्तको वा सा चोद्देश्यता सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वेत्यन्यत् । ततश्च त्रैपादिकासिद्धत्वेन सुतरामविद्यमानस्य सामान्यरूपेणाप्युद्देश्यत्वायोगात्कथं प्रकृतपरिभाषाबोधितेन तथाविधोपकारेण त्रैपादिकान्तरङ्गशास्त्रीयप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्व्यवस्था स्यात् । ततश्च पक्षद्वये ऽपि परिभाषाभिर्विशेषेणैवोपकार एष्टव्यः । एवं च परिभाषाबुद्धिगोचर एवान्तरङ्गबहिरङ्गभावः प्रकृतोपयोगीति त्रैपादिकासिद्धत्वेन तत्प्रतिबन्धान्न त्रिपाद्यां परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति विभाव्यताम् । यत्तु घटकनिमित्तकत्वमन्तरङ्गत्वं तच्च लक्ष्यसमवायिकार्यगतम् । लक्ष्यं तु परिभाषादृष्ट्या सिद्धमेव ततस्त्रैपादिके ऽप्यन्तरङ्गशास्त्रे कुतो न तत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति । तत्रेदं विचार्यते । स्वदृष्ट्या लक्ष्यस्याविद्यमानवद्भावाभावे ऽपि न तत्र परिभाषोपस्थितिः । किं तु शास्त्रे तत्र च कार्यगतमारोपितमन्तरङ्गत्वमुपस्थापकम् । शास्त्रस्यासिद्धत्वे च निरधिष्ठानारोपासम्भवात् क्व तदारोपेण परिभाषोपस्थितिरस्यात् । यद्वा शास्त्रगतमन्तरङ्गबोधकत्वमेव लिङ्गम् । शास्त्रस्याविद्यमानवत्त्वे च कथं तत्परिज्ञानं स्यात् । सम्भवेदेवं यदि विनष्टघटीयरूपं चाक्षुषं स्यादतो न किं चिदेतत् । अत्रेदं बोध्यम् । अन्तरङ्गशास्त्रस्यापि स्वगतान्तरङ्गत्वपरिज्ञानं पक्षद्वयसाधारण्येनावश्यकम् । अन्यथा हि कार्यकालेनाहमन्तरङ्गमिति परिभाषामेव नाक्षिपेत् । यथोद्देशे वा परिभाषाक्षिप्तमन्तरङ्गन्तद्देशन्न प्राप्नुयात् । एवञ्च कार्यकालेन्तरङ्गशास्त्रगतमन्तरङ्गबहिरङ्गभावपरिज्ञानमाकाङ्क्षाहेतुः । परिभाषागतञ्च तत्परिज्ञानम्प्रवर्तकम् । यथोद्देशे तु विपरीतमिति विवेकः । यदि चासिद्धवत्सूत्रस्थं भाष्यमनादृत्यपरिभाषागतस्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावपरिज्ञानस्यान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं नाभ्युपगम्यते तदा प्रतिद्वन्द्विभाविनावित्यादिना त्रैपादिकासिद्धत्वस्य परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकान्तरङ्गबहिरङ्गभावपरिज्ञानविघटकत्वोपपादनपरभाष्यस्यासाङ्गत्यप्रसङ्गः । यदि च तद्भाष्यसामरस्यायान्तरङ्गबहिरङ्गयोः परस्परबुद्धिगोचर एवान्तरङ्गबहिरङ्गभावः परिभाषाप्रवर्तकः कृते ऽपि पूर्वस्मिन् परस्यासिद्धत्वमित्यवगम्यते । तदा पूर्वस्मिन् कर्तव्यएव परस्यासिद्धत्वमित्याशयकस्याग्रिमभाष्यस्यास्वारसिकत्वापत्तिः । तत्समर्थनाय प्रतिद्वन्द्विभाविनावित्यादिभाष्यस्य समकालप्राप्तबहिरङ्गविषयकत्वं नानभि नर्वृत्त इत्यादेर्जातबहिरङ्गविषयकत्वमिति कल्पनायां नाकुट इत्याद्युपक्रमविरोधः । एव च परिभाषागतस्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावपरिज्ञानस्य परिभाषाप्रवर्तकत्वमित्येव प्रतिद्वन्द्विभाविनावित्यादिभाष्याभिप्रायः । अत एवेतद्भाष्यान्तर्गतस्यासिद्धत्वादित्यस्य परिभाषां प्रत्यसिद्धत्वादित्यर्थं कैयटश्चावर्णयत् । नानभिनिर्वृत्त इत्यादि भाष्यं तु बहिरङ्गदृष्ट्यान्तरङ्गस्य असिद्धत्वाभावे ऽपि परिभाषां प्रत्यसिद्धत्वात्त्रिपाद्यां परिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र कर्तव्ये इत्यध्याहारो निष्फल एव तत्फलं हि त्रिपाद्यां परिभाषायाः प्रवृत्तिरिति चोद्यपरिहाराभ्यां प्रदर्शनपरम् । अतो न तद्विरोधः । अत

एव कुतो नु खल्वेतदित्यादिचरमभाष्योपपत्तिः । अन्यथा तस्यैकदेश्युक्तित्वकल्पनापत्तिः । नानभिनिर्वृत्त इति भाष्यमुपादाय वस्तुस्थितिकथनमिति वदन् कैयटोऽप्यमुमेवार्थमभिप्रैति । किं च वस्तुतो विद्यमान एवान्तरङ्गबहिरङ्गभावो यदि परिभाषाप्रवर्तको यदि वा पूर्वत्रासिद्धमित्यत्रावध्यवधिमतोस्साजात्यनियमात्पूर्वत्रशब्देन परिभाषाशास्त्रं न गृह्येत तदा यथोद्देशेऽपि परिभाषायास्त्रिपाद्यां प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यतो महदनिष्टम् । तस्मादुक्तरीत्या पक्षद्वयेऽपि परिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरित्येव समञ्जसमिति नव्याः प्रवदन्तीत्यलम् । ननु जातबहिरङ्गासिद्धत्वे प्रमाणमस्तु धर्मिग्राहकसाजात्याद्वाह ऊठ्ग्रहणं समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वे किं मानमत आह । अत एवेति । समकालप्राप्तबहिरङ्गस्याप्यसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । विभज्यान्वाख्याने समकालप्राप्तिसम्भव इति दर्शयति । खट्वा आ ऊढेति । अन्तरङ्गत्वादिति । नित्यत्वं तूभयसाधारणम् । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति सवर्णदीर्घस्यापि नित्यत्वसम्भवादित्याशयः ॥ ननु सवर्णदीर्घापेक्षया गुणस्यान्तरङ्गत्वमनुपपन्नम् । पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयाश्रयत्वस्योभयोस्तुल्यत्वात् । परनिमित्तकत्वमप्युभयोस्समानमत आह । साधनबोधकप्रत्ययेत्यादि । सम्बन्धक्रमेण पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वादिति भावः । धातूपसर्गकार्यत्वं तु नान्तरङ्गत्वप्रयोजकं प्रेद्ध इत्यादौ व्यभिचारात् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्येतद्विषयश्चाग्रे स्फुटीभविष्यति । ननु प्रक्रियाक्रमेण परनिमित्तस्य पूर्वमुपस्थितावपि पूर्वनिमित्तानुपस्थित्या मास्तु सवर्णदीर्घस्य तादृशक्रमाधीनं पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वम् । प्रायोगिकक्रमाधीनं तु तद्दुर्वारमेव । एवंरीत्याऽप्यन्तरङ्गत्वमचः परस्मि-

अत एवोमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि खट्वा आ ऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिप्राप्तौ पररूपार्थम् ॥ साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगे पश्चात् खट्वाशब्दस्य समुदायेन योगाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसम्बन्धे तु नास्य प्रवृत्तिः ज्ञापकपरसंप्रसारणाच्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन अनित्यं प्रकृतिवदनु-

न्नीति सूत्रे कर्च्यो हर्य्येत्यादौ प्रथमतः पूर्वयणादेशप्रवृत्तिद्वारेणोदात्तयणो हल्पूर्वादित्येतत्स्वरसिद्धये पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमित्यभिदधता भाष्यकारेण स्पष्टमेवोक्तम् । ततश्च तुल्य एवान्तरङ्गबहिरङ्गभावो गुणदीर्घयोरित्यन्तरङ्गताया अव्यवस्थापकत्वेन परत्वात्प्रसक्तं सवर्णदीर्घं बाधित्वा पररूपविधानायावश्यकमेवाङ्ग्रहणमिति कथं ज्ञापकत्वमिति चेत्सत्यम् । आङ्ग्रहणस्योक्तार्थज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्येन प्रयोगीयोच्चारणक्रमाधीनपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वप्रयुक्तान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्यैव पदाश्रितकार्यमात्रविषयकत्वमित्यभ्युपगम्यते प्रकृते तु नानापदाश्रितं कार्यमित्यदोषः । तदेतदाह भाष्ये स्पष्टमिति । नन्वेवमप्येहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसम्बन्धे प्रसक्तां वृद्धिं बाधित्वा पूर्वं तत्त्वेनानुकार्यगतस्याङ्त्वस्यातिदेशमाश्रित्य पररूपविधानायावश्यकमेवाङ्ग्रहणम् । न चानेन न्यायेन प्रकृतिपर्याप्तस्यैव धर्मस्यातिदेशो न तु तदवयवे गतस्य मानाभावात् । अत एवास्य वामीयमित्यादौ सुब्लुको न प्रसङ्ग इति दुर्लभ एवाङ्त्वातिदेश इति वाच्यम् । अस्यवामीयमित्यादेर्न्यायानित्यत्वेनैवोपपत्तिमाश्रित्यापो योनियन्मतुप्स्विति वार्तिकेनानुकरणभूतेऽप्सुशब्दे सुपो मतुप्यलुग्विधानबलेन अवयवगतस्याप्यनुकार्यधर्मस्यातिदेष्टव्यत्वेनाङ्त्वस्य सुवचत्वात् । न चैवमप्यन्तवद्भावेनाङ्त्वस्यानुकार्ये फलाभावादप्रवृत्तेरनुकरणे तदतिदेशो दुर्लभ एवेति वाच्यम् । गङ्गे अमू इत्यादौ प्रगृह्यसंज्ञाप्रयोजकद्विवचनत्वादिसम्पत्तये भविष्यति किं चित्प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेणाप्यतिदेशप्रवृत्त्यभ्युपगमात् । अत एवातिखट्वायेत्यत्र

स्वाश्रयमाकारत्वं स्थानिवद्भावेनाप्त्वमिति याडापादितो भाष्ये । दीर्घम्यानिनि फलाभावेनाप्त्वातिदेशाभावे हि तदसङ्गतिः स्पष्टैव । उक्तप्रकारेणातिदेशप्रवृत्तेस्तु नधिकेत्यादौ धात्वन्तयकोस्तु नित्यमितीत्वावृत्तिरपि फलं बोध्यम् । ततश्च कथं ज्ञापकत्वमत आह । एहीत्यादि । एतदप्रवृत्तेरिति । यदि तु प्रागुक्तवार्तिके मतिष्वित्येव पाठो ऽप्सुमतिरित्युदाहरणमिति समासशेखरे स्पष्टम् । अनुकार्यावयवगतधर्मस्य च नेष्यतएवातिदेशः । ततश्च नैतादृशेषु क्तातिदेशप्रयुक्तो दोष इत्युच्यते । तद्यैहीत्येतदन्तर्गतस्यैकारमात्रस्यानुकरणे प्रसक्तस्य दोषस्य परिहारार्थमयमुद्योगः । कृतसन्धेरेहीत्यादेरननुकृतस्य शिवादिशब्दसम्बन्धस्त्वयुक्त एव ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादिति दिक् । प्रसङ्गाद्धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यस्य विषयविशेषं व्यवस्थापयितुं प्राचीनोक्तव्यवस्थायामसाङ्गत्यबोधनाय तद्बीजभूतं पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्यादि सिद्धान्तं तावद्दूषयति । यत्त्वित्यादि । तत्संज्ञकशब्देनेति । एवं च उपसर्गसम्बन्धस्य प्राथमिकत्वात्तत्प्रयुक्तं कार्यमन्तरङ्गम् । साधनसम्बन्धस्य पाश्चात्यतया तत्प्रयुक्तं बहिरङ्गमिति तदाशयः ॥ साध्यत्वेन बोधादिति । तादृशबोधविषयत्वमेव क्रियायास्स्वरूपमिति भावः । साधनाकाङ्क्षयेति । साध्यसाधनयोर्मिथो निरूप्यनिरूपकभावापन्नधर्माक्रान्तत्वात्तयोर्नियतसाकाङ्क्षत्वमिति बोध्यम् । निश्चितक्रियेत्यस्य निष्पन्नक्रियेत्यर्थः । साधनसम्बन्धेनैव क्रियाया

करणमित्यतिदेशमादाय लब्धाङ्त्वे एतदप्रवृत्तेः । यत्तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन, उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन, साधनेन कारकेण, तत्प्रयुक्तकार्येण वा । अत एवानुभूयतइत्यादौ सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारसिद्धिरिति, तन्न । क्रियायास्साध्यत्वेन बोधात्साध्यस्य च साधनाकाङ्क्षया तत्सम्बन्धोत्तरमेव निश्चितक्रियाबोधेन साधनकार्यप्रवृत्त्युत्तरमेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य सम्बन्धौचित्यात् । अत एव सुट्कात्पूर्व इति सूत्रे पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्युक्त्वा नैतत्सारं पूर्वं धातुस्साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्युक्त्या उक्तस्यैव युक्तत्वमुक्तम् । साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयतीत्यादिना ।

नष्पाद्यत्वावगमस्तादृशसम्बन्धावगमश्च साधनबोधकप्रत्ययसमभिव्याहाराधीन इति तत्त्वम् । सम्बन्धौचित्यादिति । क्रियात्वनिश्चयोत्तरमेव हि तन्निमित्तकोपसर्गसंज्ञाप्रवृत्तिः । तदुत्तरं च ते प्राग्धातोरिति प्रादीनां धातुसम्बन्धः क्रियात्वनिश्चयश्च साधनसम्बन्धपूर्वक इत्यतो धातोरादौ साधनबोधकप्रत्ययादिसम्बन्धः । पश्चादुपसर्गसम्बन्ध इति युक्तः क्रम इत्याशयः । इत्यादिनेति । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि । अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्य उपसर्गेण विशेषश्शक्यो वक्तुमित्यनेनेत्यर्थः । उपपदमतिङिति सूत्रे गतिर्गताविति सूत्रे च भाष्ये परिशीलितो ऽयमर्थः । ननु निष्पन्नः पूर्वमुपसर्गद्योत्यविशेषसम्बन्धवत्तिङादिप्रतिपाद्यकर्त्रादिरूपकारकसम्बन्धो ऽपि दुर्वचः । न ह्यनिष्पन्नेनार्थेन कस्य चित्सम्बन्धो भवतीति चेत्सत्यम् । क्रियाकारकयोर्निष्पाद्यनिष्पादकभावस्य निर्विवादतया कारकनिरूपितं निष्पाद्यत्वमेव क्रियायां सम्बन्धः । तच्चाश्रयत्वसम्बन्धावच्छिन्ननिष्पत्तिरेवेति न तस्य निष्पत्त्यन्तरसापेक्षत्वमनवस्थाप्रसङ्गात् । उपसर्गबोध्यविशेषसम्बन्धो विशेषणविशेष्यभावः । स च वस्तुनिष्पत्त्यनन्तरभावी । न ह्यनिष्पन्ने घटे रक्तोयं श्यामोयमिति विशेषसम्बन्धावगाही व्यवहारः । तस्मात्क्रियारूपस्य वस्तुनो निष्पत्त्यनन्तरमेव विशेषस-

म्बन्ध इति तस्य निष्पत्तिसापेक्षत्वम् । तदुक्तं गतिर्गतावित्यत्र अभिनिर्वृत्तस्येति प्रतीकमुपादाय कैयटे सतो ह्यर्थस्य विशेषणेन सम्बन्धो दृश्यते साधनायत्तं च क्रियायास्सत्त्वम् । ननु चासत् साधनेन वा कथं सम्बध्यते इति चेत्साधनेन तस्या उत्पाद एव सम्बन्धः । साधनादवाप्तजन्मा क्रिया उपसर्गेण विशेष्यतइति । ननु साधनसम्बन्धात्पूर्वमुपसर्गसमभिव्याहाराधीनविशेषसम्बन्धानभ्युपगमे विशिष्टस्य साधनसाध्यत्वनिबन्धक्रियात्वस्य दुरुपपादतया तन्निरूपितकारकत्वकर्मत्वयोरनुपपन्नत्वात्सामान्यस्य चाकर्मकत्वादुपास्यते गुरुरित्यादौ कर्मणि लकारो दुर्लभः । तथा वीत्येतदुपसर्गसम्बन्धोत्तरं करोतेर्विकारार्थकत्वेनाकर्मकत्वे ऽपि साधनसम्बन्धवेलायामुत्पादनार्थकतया सकर्मकत्वेन विक्रियते सैन्धवेनेत्यादौ भावे लकारानापत्तेरत आह । उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेणेति । अयं भावः । उपसर्गाणां वाचकत्वे तदर्थसम्बन्धस्य तत्समभिव्याहारैकसाध्यत्वात्तदसम्बन्धे तदर्थासम्बन्ध इति शक्यते वक्तुम् । इह च तेषां द्योतकत्वमेव तच्च समभिव्याहृतधातुनिष्ठविशिष्टार्थविषयकशक्त्यभिव्यञ्जकत्वम् । एवं चानेकार्थत्वाद्धातूनामेव विशिष्टार्थे शक्तिरिति विशिष्टैव क्रिया साधनेन साध्यते न तु साधनादवाप्तरूपा ऽसावन्यतो विशेषं लभते । तदुक्तं भाष्ये । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धस्तमभ्यन्तरीकृत्य धातुस्साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं यो हि मन्यते पूर्वं धातुस्साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति आस्यते गुरुरित्यकर्मकः उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकस्स्यादिति । धातूपसर्गसमभिव्याहाराधीनत्वेन योऽर्थस्तवाभिमतस्तं विशिष्टार्थं केवलो धातुरेव स्वार्थं कृत्वा साध्यत्वेन बोधाय साधनेन युज्यते । पश्चादुपसर्गसंज्ञकशब्देन यस्तूपसर्गाणां वाचकत्वमभ्युपेत्य शब्दसम्बन्धवदर्थसम्बन्धो ऽपि साधनसम्बन्धानन्तरमेवेति मन्यते तस्य आस्यते उपास्यते इत्यनयोरुभयोरप्यकर्मकत्वमेव स्यादिति तदर्थः । इत्थं च

उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण धातुनैव अर्थाभिधानादुक्तेषु कर्मणि लकारादिसिद्धिः । पश्चाच्छ्रोतृबोधाय द्योतकोपसर्गसम्बन्धः । एवं चान्तरङ्ग-

नदी वहति भारं वहतीतिवदकर्मकत्वसकर्मकत्वयोर्व्यवस्था सुवचा । साधनसम्बन्धकालएव उपसर्गसमभिव्याहाराभावे ऽपि तद्द्योत्यार्थसम्बन्धस्याक्षतत्वादिति । तदाह लकारादिसिद्धिरिति । नन्वेवं धातुनैव विशिष्टार्थप्रतीतावुपसर्गाणामप्रयोग एव स्यादत आह । पश्चाच्छ्रोतृबोधायेति । अन्यथा केवलात्ततो ऽन्यथाप्रतीयमानो विशिष्टार्थः कथं प्रतीयेतेति भावः । तदुक्तं गतिर्गतावित्यत्र कैयटे विशिष्टैव क्रिया साधनेनोह्यते ततश्च प्रयोक्ता विशिष्टायाः क्रियायास्साधनेन सम्बन्धं प्रतिपादयितुं धातूपसर्गयोस्समुदायं प्रयुङ्क्ते इति । एवं च पूर्वमुपसर्गेणेत्यस्य तद्द्योत्यार्थेनेत्यर्थः । पश्चादुपसर्गेणेत्यस्य तत्संज्ञकशब्देनेत्यर्थ इत्युक्तौ तु नानयोः पक्षयोर्विरोधः । ततश्च पूर्वमुपसर्गद्योत्यार्थसम्बन्धस्ततो वाचकप्रत्ययसमभिव्याहाराधीनस्साधनसम्बन्धः पश्चादुपसर्गसमभिव्याहार इत्येवंविधक्रमानुरोधिनान्तत्तत्प्रयुक्तकार्याणां पौर्वापर्येलक्षणो ऽन्तरङ्गबहिरङ्गभाव इति वस्तुस्थितिः । स्यादेतत् । पूर्वमुपसर्गसमभिव्याहारानभ्युपगमे विषुषुपतुरित्याद्यसिद्धिः । तत्र नित्यत्वात्सम्प्रसारणे पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्येतत्प्रारम्भसामर्थ्याद् द्वित्वापेक्षया तत्प्रयुक्तहलादिश्शेषापेक्षया च षत्वस्यासिद्धत्वाभावे ऽपि साधनबोधकप्रत्ययप्रयुक्तद्वित्वादिप्रवृत्तिवेलायामुपसर्गसमभिव्याहाराभावात्पश्चाच्च सुब्रूपत्वाभावात्सुविनिर्दुर्भ्य इत्यस्याप्रवृत्त्या तदप्राप्तेः । न च हलादिश्शेषोत्तरमेकदेशविकृतन्यायेन सुब्रूपत्वात् षत्वं सुलभमिति वाच्यम् । सत्यामप्युक्तरीत्या सुब्रूपतायामभ्यासस्यानर्थकत्वेनार्थवद्ग्रहणपरिभाषया तदप्राप्तेः । अत एव विसुष्वापेत्यत्र तदप्रवृत्तिरिति चेन्मैवम् । अर्थवत्सुप्सम्बन्धिनस्सस्येत्यर्थेनोत्तरखण्डस्यार्थवत्तया तत्सम्बन्धित्वस्याभ्याससकारे ऽपि पारम्परिकस्याक्षतत्वेन दोषाभावात् । विसुष्वापेत्यत्र तूत्तरखण्डे सम्प्रसारणाप्रवृत्त्या तस्यार्थवत्सुप्सम्बन्धित्वाभावाददोषः । नन्वेवमप्युष्ट्रप्रणायो गोसम्प्रदाय इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगविरोधः । संज्ञासूत्रे तत्र ग्रहणान्महासंज्ञाकरणाच्च उपपदसंज्ञासन्नियोगेनैव कर्मण्यणित्यादीनां प्रवृत्तिरित्यर्थस्याकरसम्मततया

प्रथमतः कर्माद्युपपदसमभिव्याहारस्यावश्यकतया संज्ञासन्नियोगेनाणाद्युत्पत्तौ तदन्तेन सुबुत्पत्तेः पूर्वमुपपदसमासे विशिष्टात्सुबुत्पत्त्यनन्तरं प्रयोगकाले समभिव्याहर्तव्यानामुपसर्गाणां समासमध्यगतत्वेन प्रयोक्तुमशक्यत्वादिति चेत्सत्यम् । उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण बुद्धिगतकर्मादीनामुपपदसंज्ञासन्नियोगेन प्रत्ययोत्पत्तौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं गतिसमासारम्भादुपसर्गयोगे गतिसमासोत्तरं कर्माद्युपपदसमभिव्याहारपूर्वकस्तत्समास इति तदुपपत्तिः । अत एव कर्मोपपदात्कविधावनुपसर्गग्रहणं सार्थकम् । अन्यथा ह्युपपदविषये प्रादीनामुक्तरीत्या प्रयोगानुपपत्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । स्पष्टमिदमुपपदमतिङिन्त्यत्रोद्द्योतइति तत एवावधार्यमित्याहुः अथैवं सम्परिभ्यां करोतावित्यादेस्ताभ्यां परस्य करोतेस्सुडित्येवमर्थे सञ्चस्कार समस्कार्षीदित्यादौ प्रयोगवेलायामर्थविशेषस्फोरणाय प्रयुज्यमानस्य समित्युपसर्गस्य द्वित्वादिप्रवृत्तिवेलायामसमभिव्याहृततया प्रथमतो द्वित्वादावनिष्टवारणायावश्यकं कात्पूर्वग्रहणं यदि तु सम्परिभ्यां परत्वयोग्यस्य करोतेरित्यर्थे इति पक्षः । यदि वा पदावधिकमन्वाख्यानमिति पूर्वमेवोपसर्गसमभिव्याहाराश्रयणेन सम्परिभ्यां परस्येत्येवार्थे इति पक्षः । उभयथा ऽपि साधनबोधकप्रत्ययनिमित्तकद्वित्वादेः प्रक्रियाक्रमाधीनपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वानपायात्स्यादेवानिष्टप्रसङ्गो विना कात्पूर्वग्रहणमिति कथं तत्प्रत्याख्यानं भाष्यकाराणामत आह । एवं चेति । अन्तरङ्गतरार्थकेति । पूर्वोपस्थितिविषयत्वमिहान्तरङ्गत्वं बोध्यम् । उपसर्गद्योत्यार्थविशेषविशिष्टस्यैव साधनसम्बन्धाद्द्वित्वादिकार्याणां प्रथमप्रवृत्तिप्रयोजकसाधनीभूतकर्त्राद्यर्थविषयकोपस्थितेरप्युपसर्गद्योत्यार्थविषयकोपस्थितेः पूर्वकालिकत्वादन्तरङ्गतरत्वम् । इत्थं च द्वित्वाद्यपेक्षया प्रथमप्रवृत्तिप्रयोजकमन्तरङ्गत्वं सुटो निर्बाधमित्याशयः । नन्वर्थस्य

तरार्थकोपसर्गनिमित्तस्सुट् सम् कृति इत्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्तते ततो द्वित्वादि । अत एव प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं यदागमा इति न्यायेन समाहितं भाष्ये । अत एव प्रत्येति प्रत्यय इत्यादिसिद्धिः ।

परिभाषायामङ्गशब्देन ग्रहणं नेति निरूपितमधस्तात् ततश्च सुटः पूर्वोपस्थितोपसर्गद्योत्यार्थनिमित्तकत्वलक्षणमन्तरङ्गत्वमाश्रित्य कथं तया परिभाषया व्यवस्था स्यात् । सत्यम् । इह खल्वर्थविशेषविशिष्ट उपसर्गो निमित्तं न केवलमर्थः । विशिष्टे चार्थद्वारकं पूर्वोपस्थितिकत्वम् । अथवा हस्तिस्मृतिर्हस्तिपकमिव एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमिति न्यायेन द्योत्यार्थविषयकोपस्थितिर्जायमाना द्योतकमुपसर्गमुपस्थापयतीति अर्थविशिष्टस्योपसर्गस्यैव पूर्वोपस्थितिकत्वमिति नानुपपत्तिः । अत एव अन्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तक इत्युक्तं न त्वन्तरङ्गतरोपसर्गद्योत्यार्थनिमित्तक इत्युक्तमिति वदन्ति । यत्तु सम्परिभ्यामिति तृतीयान्तं ताभ्यामर्थद्वारा सम्बद्धस्य करोतेरित्यर्थे इति, तदसत् । तथा सति सम्परिद्योत्यार्थवाचिनः करोतेरित्यर्थस्य पर्यवसन्नत्वादलंशब्दसमभिव्याहारेऽपि करोतेस्तथाविधार्थवाचकत्वसम्भवादलङ्करोतीत्यादावपि सुट्प्रसङ्गात् । यदि सामर्थ्याद्भाविसम्परिद्योत्यत्वविशिष्टार्थवाचिनः करोतेरित्यर्थस्य विवक्षणादलंशब्दयोगे सम्परिद्योत्यत्वस्योपलक्षणत्वेऽपि विशेषणत्वाभावाददोष इत्युच्यते, तर्हि समलङ्करोतीत्यत्र तदापत्तिर्दुर्वारा । यदि तु सम्परीतरगतिनिरूपितद्योत्यत्वाभावसामानाधिकरण्येन तद्द्योत्यत्वविशिष्टो योऽर्थस्तथाविधार्थवाचिन इति विवक्ष्यते तर्ह्यलं संस्करोतीत्यत्राभीष्टस्य सुडागमस्यानापत्तिः । तस्मात्सम्परिभ्यां परत्वयोग्यस्य करोतेरित्येवार्थो युक्तः । ततश्च उपात्प्रतियत्नेत्यादावपि न क्लेशः । आवश्यकश्चायमर्थः । अन्यथा विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति समो लोपे स्कर्तेत्येतन्मात्रप्रयोगस्यापि साधुत्वमभीष्टमनुपपन्नं स्यात् । नेर्विशो विपराभ्यां जेरित्यादावप्येषैव गतिरिति सर्वमनाविलमिति दिक् । अत एव प्रणिदापयतीति । उपसर्गसमभिव्याहारस्य पाश्चात्यत्वादेवेत्यर्थः । प्रणिदापयतीत्यत्र उपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टाण्णिचि पुकि तद्विशिष्टस्य घुत्वमादायोपसर्गनिमित्तकं णत्वं समर्थितं भाष्ये । यदि तु पूर्वमुपसर्गयोगस्तदा अन्तरङ्गत्वात्पुकः पूर्वं णत्वे तदसङ्गतिरेव । न च पूर्वशास्त्रप्रवृत्तियोग्यतायां परशास्त्रस्य चेत्यादिक-

त्वेनासिद्धत्वात्कथमादौ णत्वमिति वाच्यम् । विरोधे सत्येव चैपादिकासिद्धत्वप्रवृत्तिरिह तु पुङ्णत्वयोर्यौगपद्येन प्रवृत्तौ न कश्चिद्विरोध इत्याशयात् । एवं स्थिते धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यस्य विषयमाह । यदुपसर्गेत्यादि । अयं भावः । उपसर्गाणां स्वरूपनिर्देशेष्वर्थवद्ग्रहणपरिभाषावशादर्थविशेषविशिष्टस्यैवोपसर्गस्य निमित्तता न तु केवलस्य ततश्चार्थद्वारा पूर्वोपस्थितिकत्वात्तादृशार्थविशिष्टोपसर्गनिमित्तकं कार्यमन्तरङ्गमित्ययं धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यस्य विषयः । अस्ति हि सुडागमस्यैवम्विधमन्तरङ्गत्वं नेर्गदेत्यत्र तूपसर्गात्परत्वं निमित्तं तच्च प्रयोगकालएव सम्भवतीति न प्रणिदापयतीत्यादीनां णत्वमस्य विषयः । न वा प्रत्येति प्रत्यय इत्यादौ सवर्णदीर्घस्तद्विधावुपसर्गस्य निमित्तत्वेनानुपादानादिति । अत एवेति । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यस्योक्तविषयत्वादेवेत्यर्थः । यद्वा उपसर्गसमभिव्याहारस्य पाश्चात्यत्वादेवेत्यर्थः । बहिरङ्गो गुण इति । पूर्वमुपसर्गसमभिव्याहारे हि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेन गुणस्यान्तरङ्गत्वमेव स्यादिति तदसङ्गतिरेव । भाष्ये उक्तमिति । ननु प्रकरणादिग्लक्षणयोरेव गुणवृद्ध्योर्न धात्वित्यनेन निषेधो न्याय्यः । ततश्चानिग्लक्षणत्वादाद्गुणस्य न निषेध इति परिहारान्तरसम्भवादन्यथासिद्धम् । प्रयोजन-

अन्यथान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे रूपासिद्धेः । यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थाश्रितं विशिष्टोपसर्गनिमित्तत्वात्तदन्तरङ्गम् । यत्तु न तथा तत्र पूर्वगतसाधननिमित्तमेवान्तरङ्गम् । अत एव न धात्विति सूत्रे प्रेद्ध इत्यत्र गुणो बहिरङ्ग इति भाष्ये उक्तम् । किं च पूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोस्समासे ऐकस्वर्याद्यापत्तिरिति उपपदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिः अत एव गोरध्ययने वृत्तमितिनिर्देशस्सङ्गच्छते । इदं च सामान्यापेक्षं ज्ञापकं, भावतिङोपि पूर्वमुत्पत्तेः । अन्यथा तत्र समासापत्तिः । तिङि त्वतिङिति निषेधान्न दोषो यदि भावतिङ्युपसर्गयोगोस्तीत्यलम् ॥

मभिदधानो भाष्यकारः कथमत्रार्थे प्रमाणमित्यरुचेराह । किं चेति । ऐकस्वर्याद्यापत्तिरिति । अन्वभवदित्यादौ अभीष्टस्य शाकलप्रकृतिभावस्य न समासइति निषेध आदिशब्दार्थः ॥ ननु साधनबोधकप्रत्ययोत्तरमुपसर्गसमभिव्याहारे ऽपि धातूपसर्गयोस्समासो दुर्वारः । अतिङिति तु तिङन्तोत्तरपदकसमासवारणेन चरितार्थम् । न च पूर्वं साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्तौ साधनसंसृष्टस्यैवार्थस्य उपसर्गार्थेन योगो न केवलं धात्वर्थस्येति धातुना सामर्थ्याभावादेव समासाभाव इति वाच्यम् । उपसर्गार्थविशिष्टस्यैव धात्वर्थस्य साधनेन सम्बन्धाद्धातूपसर्गयोस्सामर्थ्यस्य सुवचत्वादिति चेत्सत्यम् । अतिङित्यनेन तिङुपस्थाप्यसाधनसंसृष्टार्थेन धातुना गतेरसामर्थ्यमेव बोध्यतइति न धातुना समासस्य प्रसङ्गः । इत्थं च अवयवद्वारकसामर्थ्यमूलकस्तिङन्तोत्तरपदको ऽपि समासो न प्राप्नोतीति न कश्चिद्दोषः । अत्र च भाष्यानुग्रहो बीजं तदाह । उपपदमतिङिति सूत्रे भाष्ये इति । ननु भवतु प्रागुक्तरीत्या साधनबोधकप्रत्ययविषये तदुत्पत्त्यनन्तरमेव उपसर्गसमभिव्याहारः । यत्र तु भावार्थक एव प्रत्ययो यथा व्यत्ययो विपर्यय इति तत्र पूर्वमुपसर्गसमभिव्याहारप्रयुक्तो दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह । गोरध्ययने इति निर्देश इति । ज्ञापकस्य कृन्मात्रविषयकत्वव्युदासायाह । सामान्यापेक्षमिति । यद्युपसर्गयोगोस्तीति । यत्र पूर्वं पश्चाद्वा योगे विशेषस्तादृशोपसर्गयोगोस्ति यदीत्यर्थः । एतेन सैन्धवैर्विचक्रे योषितां समूहैः प्रचेले इत्यादिप्रामाणिकप्रयोगाणामुपलम्भादसन्दिग्धे सन्दिग्धवचनमिदमनुपपन्नमित्यपा-

अस्तिशब्दादिति । अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते । अस्तीत्यव्ययस्य सत्तावदर्थकतया सत्ताप्रतिपादनाय तत्समवधाने अस्तिक्रियायाः फलाभावेन प्रयोगाप्रसक्त्या तत्सामानाधिकरण्यासम्भवान्मतुपो न प्राप्तिरिति भावः । तदुक्तं भाष्ये । अस्तिसामानाधिकरण्ये मतुब्विधीयते न चास्तेरस्ति सामानाधिकरण्यमिति । गवादीनां सम्भवव्यभिचाराभ्यामस्तिसामानाधिकरण्यं सम्भवति । अस्तेस्त्वव्यभिचारादस्तिसामानाधिकरण्यासम्भव इति कैयटः । अस्तिमानिति वृत्तावस्तिशब्दस्सत्ताकर्तृत्वेन धनस्यैव प्रत्यायको वृत्तिस्वाभाव्यादिति तत्त्वम् । वैयर्थ्यमिति । के चित्तु प्रतिपदविधित्वेन तदोस्सस्साविति सत्वं त्यदाद्यत्वस्य बाधकं स्यादिति साफल्यादनन्त्यग्रहणस्य न वैयर्थ्यमित्याहुः । पादः पदितिसूत्रे इति तत्र हि निर्दिश्यमानपरिभाषाफलनिरूपणावसरे तामादीनामिटश्च रुदितामित्यादौ प्रवृत्तिविषये सम्प्रधारणायां परत्वादिटमाशङ्क्य अन्तरङ्गत्वं तामादीनामुक्तं भाष्ये । कैयटे च प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकारात्तामादीनामन्तरङ्गत्वमुक्तम् । एवंविधान्तरङ्गबहिरङ्गभावसत्त्वे तु तेषां विशेषापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गत्वप्रतिपादनमसङ्गतमेव स्यादित्याशयः । के चित्तु प्रतिपदोक्तत्वेनैव तामादीनामन्तरङ्गत्वमिति भाष्याशयः कैयटश्च प्राग्लादेशेभ्यो

गोर्नास्तीति प्रतिपाद्य सिद्धान्तिना मत्वर्थे द्विगोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनैतत्सिद्धमित्युक्तम् । अत एव तदोस्सस्सावितिसूत्रे ऽनन्त्ययोरिति चरितार्थम् । अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्त्यस्यात्वे ऽनन्त्यस्यैव सत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । पादः पदिति सूत्रे भाष्यकैयटयोरप्येतदन्तरङ्गत्वाभाव एव सूचित इति सुधियो विभावयन्तु । नन्वेवमसुस्त्रुवदित्यत्र लघूपधगुणादुवङो ऽल्पनिमित्तत्वाभावादुवङ् स्यादिति चेन्न । तत्रान्तः कार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वसत्त्वात् । अन्तःकार्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वम् । अङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात् । इदमन्तरङ्गत्वं लोकन्यायसिद्धमिति मनुष्योयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शरीरकार्याणि करोति ततस्सुहृदां ततस्सम्बन्धिनाम् । अर्था-

धात्वधिकारादित्यनैमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वमभिप्रैतीत्ययुक्तमेव । आतृतीयसमाप्तेर्धात्वधिकारे ऽपि यासुड्विधिघटकस्य परस्मैपदेष्वित्यस्य विषयसप्तम्यन्ततया लावस्थायामेव यासुटि तद्व्यवधाने क्रियास्तामित्यादौ तामादीनां प्रवृत्तये धातोरित्यस्य विहितपञ्चम्यन्ततया परनिमित्तकत्वाभावस्य सुवचत्वात् । तस्मादुपदर्शितान्तरङ्गबहिरङ्गभावनिराकरणेनानयोर्भाष्यकैयटयोः प्रामाण्यसम्भव इत्याहुः । उवङ् स्यादिति । ननु सिद्धान्तेपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणात्पूर्वं नित्यत्वाच्च ङिद्विर्वचने ऽचीति निषेधादुवङो ऽप्राप्तौ द्वित्वात्परत्वाल्लघूपधगुणो दुर्वारः । न च लघूपधगुणसम्बन्धिषष्ठ्यन्तोपात्तनिमित्तघटकचङ्निमित्तकत्वेन द्वित्वस्यान्तरङ्गतया प्रथममेव प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । एवमपि ओणेरृदित्करणेन उपधाकार्यस्य द्वित्वापेक्षया प्राबल्यबोधनेन द्वित्वात्पूर्वं गुणस्य दुर्वारत्वात् । अत्राहुः । ज्ञापकसाजात्यादुपधाकार्यस्य द्वित्वसमाननिमित्तकस्य चङ्निमित्तकस्यैव वा द्वित्वापेक्षया प्राबल्यं ज्ञाप्यते न त्वन्यस्येत्यदोषः । अल्पनिमित्तकत्वाभावादिति । प्राचीनमतेनाप्यन्तरङ्गत्वालाभ इति बोधनार्थमिदम् । अन्तःकार्यत्वमिति । अन्तर्भूतनिमित्तककार्यत्वमित्यर्थः । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमिति । अलौकिकवाक्यीयोच्चारणक्रमेणेति भावः । नन्विदमन्तरङ्गत्वं न बहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकं कृते बहिरङ्गे करिष्यमाणं यदन्तरङ्गं तत्वस्यैव तत्प्रयोजकत्वं ज्ञापकसाधर्म्येण तत्रैव

लाभादत आह । इदमिति । अन्तःकार्यत्वरूपमित्यर्थः । भाष्ये स्पष्टमिति । ईदृशान्तरङ्गत्वस्य परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकतायामिदमेव भाष्यं प्रमाणमिति भावः ॥ न तु जातस्येति । एतेन जातबहिरङ्गविषयायाः परिभाषाया अन्यथासिद्धत्वं निराकृतम् । अङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्चेति । ऊठ्ग्रहणेनैतत्परिभाषाज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्यादवयवद्वारा कार्यानुभववतो निमित्तत्वेन ग्रहणे मास्तु न हि कार्यीति न्यायप्रवृत्तिः । साक्षात्कार्यानुभववतो निमित्तत्वेन ग्रहणे न्यायप्रवृत्तिः केन वार्यते इत्याशयः । ननु द्विषन्तप इत्यादावनुस्वारे खिदन्तोत्तरपदकस्य मुमो बहिरङ्गासिद्धत्वाभावायास्याः परिभाषाया उत्तरपदाधिकारे यदि प्रवृत्तिर्नेष्यते तदा श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलमित्यादावपि खिदन्तोत्तरपदनिमित्तकस्य

नामपि जातिव्यक्तिलिङ्गसङ्ख्याकारकाणां बोधक्रमश्शास्त्रकृत्कल्पितस्तत्र क्रमेणैव तद्बोधकशब्दप्रादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमेणैव तत्कार्याणीति पट्व्येत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वादित्यादिना अचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव यथा पट्व्येत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्याने । न तु जातस्य बहिरङ्गस्यैतादृशे ऽन्तरङ्गे ऽसिद्धतानियामकं प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभादिति वाह ऊठ्सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एव वाय्वोरित्यादौ वलिलोपो यणस्थानिवत्त्वेन वारितो भाष्यकृता । क्रमेणान्वाख्याने तूक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वं पश्चात्प्रवृत्तिकत्वं बहिरङ्गस्यासिद्धत्वं बोध्यम् । यत्त्वेवंरीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति, तच्चिन्त्यम् । स्रजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि टिलोपस्यापवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षाश्रयेण वारणस्य प्रकृत्यैकाजिति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृत्कृतस्य नैष्फल्यापत्तेः । त्वदुक्तरीत्या विन्मतोर्लुको बहिरङ्गासिद्धत्वेन अनायासतस्तद्वारणात् । भाष्ये ईदृशरीत्या बहिरङ्गत्वस्य क्वाप्यनाश्रयणा[illegible] । परिभाषायामङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्च । इयं चोत्तरपदाधिकारस्य बहिरङ्गस्य नास्तित्वबोधिकेति इच एकाचोऽमिति सूत्रे भाष्ये पूर्वपक्ष-

इच एकाच इति विहितस्य अमो बहिरङ्गासिद्धत्वायोगात्स्वमोरिति लुगापत्तिरत आह । इयं चेति । पूर्वपक्ष्युक्तिरिति । अथेह कथं भवितव्यम् । श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलं श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलमाहो स्विच्छ्रिमन्यमिति विप्रतिपत्तिमुद्भाव्य श्रियंमन्यमिति भवितव्यमित्युक्त्वा स्वमोर्नपुंसकादिति लुक्कस्मान्न भवतीति पूर्वपक्षमुपक्रम्य बहिरङ्गपरिभाषया न भविष्यतीति सिद्धान्त्युक्तौ नैषा परिभाषा उत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषस्स्यात् । द्विष-

न्तपः परन्तप इति । तस्माच्छिमन्यमित्येव भवितव्यमिति हि तदुक्तिः । न्यायाप्रवृत्तिप्रयोजनान्यथासिद्ध्या चास्याः पूर्वपक्ष्युक्तित्वमिति सूचयन्नाह । परन्तप इत्यादाविति । अनुस्वार इति । इदमुपलक्षणमरुन्तुद इत्यत्र संयोगान्तलोपस्य । नव्या दीक्षितादयः । तदुक्तित्वमित्यस्य पूर्वपक्ष्युक्तित्वमित्यर्थः । आहुरिति । श्रियंमन्यं गाम्मन्यमित्यादावियङात्वादीनां प्रवृत्तिरम्प्रत्ययत्वातिदेशबलादेवेति बोध्यम् । अथैतत्परिभाषाभ्युपगमे बहिरङ्गसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वादातोलोपो न स्यादत आह । आभीयइत्यादि । उपस्थापकतया स्वसमानाश्रयस्य अन्तरङ्गस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनाभीयया बहिरङ्गपरिभाषया न तादृशस्य बहिरङ्गासिद्धत्वम् । अन्तरङ्गस्याविद्यमानतया बहिरङ्गत्वेनाभिमतस्य तन्निरूपितबहिरङ्गत्वायोगेन परिभाषाप्रवृत्त्ययोगादिति तदर्थः । बहिरङ्गसमानाश्रयत्वं तु परिभाषाया दुर्वचम् । बहिरङ्गस्य तदुपस्थापकत्वाभावात् । उपस्थापकसमाननिमित्तकत्वमेव ह्युपस्थाप्यानाम् । बहिरङ्गस्यैवोपस्थापकत्वे तु विश्वौह इत्यादौ गुणदृष्ट्या सम्प्रसारणस्योक्तरीत्या बहिरङ्गासिद्धत्वानुपपत्तावूठ्ग्रहणस्य चारितार्थ्यायोगात् ज्ञापकभूमिविरोध इति प्रागेवोपपादितम् । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि वसुसम्प्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम् । पपुषः पश्य । किं पुनः कारणं न सिध्यति । बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च । समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । व्याश्रयं चैतत् । द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ ।

युक्तिरिति सा नादर्तव्या। परन्तप इत्यादावनुस्वारेणासिद्धत्वं मुमस्त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेः । नवीनमते ऽपि यथोद्देशपक्षाश्रयणेन अन्यथासिद्धोदाहरणादानेन तस्य तदुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः । आभीये ऽन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य समानाश्रयस्य नानेनासिद्धत्वमसिद्धत्वादित्यसिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवं सिचि वृद्धिर्येन नाप्राप्तिन्यायेन अन्तरङ्गबोधकत्वमूलकं न सिच्यन्तरङ्गमस्तीतीको गुणेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५० ॥

बहिरङ्गलक्षणत्वमसिद्धत्वं च । तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तम् । बहिरङ्गलक्षणत्वं तु नैव प्रत्युक्तम् । नैष दोषः । अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतावर्थौ सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गे अन्तरङ्गम् । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवधानमस्ति । असिद्धत्वात् । नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गे अन्तरङ्गं प्राप्नोति । तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्येत्याद्युक्तम् । तत्र नानभिनिर्वृत्तइत्याद्युक्तिरन्तरङ्गस्य परिभाषायाश्च समानाश्रयत्वबोधनाय । यत्तु तद्भाष्यबलाद्धर्मिग्राहकसाजात्येन यत्र बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य समवायिकारणं तत्रैवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरिह तु सम्प्रसारणं बहिरङ्गमातोलोपस्य निमित्तकारणमतो न प्रवृत्तिरित्याशयमुद्भावयन्ति । तदसत् । प्रतिद्वन्द्वभाविनावित्याद्युपक्रमभाष्यासाङ्गत्यापत्तेः । अरिरियादित्यादौ रिङो बहिरङ्गासिद्धत्वेन यलोपवारणानुपपत्तेश्चेति दिक् । अन्तरङ्गत्वाव्यवस्थापकत्वप्रसङ्गादाह । एवमिति । इको गुणेति सूत्रे भाष्ये इति । तत्र हि वृद्धिविधौ स्थानिनिर्देशात्सिचि वृद्धेरिग्लक्षणत्वसम्पादनद्वारा क्ङितीति निषेधप्रवर्तनाय वृद्धिग्रहणम् । न्यधुवीत् । नैतदस्ति अन्तरङ्गत्वादुवङि कृते अनन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति । एवं तर्हि न सिच्यन्तरङ्गमस्ति । यदयं ह्यन्तेत्यत्र णिश्विग्रहणं करोतीत्युक्तम् । न्यायादप्येतत्सिध्यति । येननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गस्य वृद्ध्या बाधनादिति कैयटः । तेनाचिरायीदित्यादावभीष्टा वृद्धिस्सिध्यतीति सर्वमनुकूलम् ॥

नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः ।

अर्थतो ऽस्या अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वात्सङ्गतिः । नन्वेवमिति । परिभाषायां स्वीकृतायामित्यर्थः । अन्तरङ्गो यणिति । ऊठ्निमित्तभूताङ्गघटकवकारस्थानिकोकारनिमित्तकत्वेनास्यान्तरङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । एवमष्टादशेत्यादावुत्तरपदनिमित्तकस्यात्वस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गस्सवर्णदीर्घो न स्यादित्यपि दोषः । अधीत्येत्यादि । अधिस् इत्वा इति स्थिते अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधतइति न्यायेनाव्ययसुब्लुगपेक्षया सामासिकस्तत्प्रयोजकसमासस्य च प्राबल्यबोधनाज्जाते समासे सुब्लुकि ल्यपोन्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वाभावेन अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधतइत्यस्याप्रवृत्त्या सवर्णदीर्घे ल्यप्येकपदसम्बन्धिह्रस्वप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन तुकोन्तरङ्गत्वमित्याशयः । यद्वा पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गो ऽप्येकादेशो नेति पूर्वं समासः । पूर्वपदत्वेनोत्तरपदत्वेन च निमित्तत्वमित्यत्र मानाभाव इत्याशयः । तदाह समासे जाते इति । यत्तु समासात्पूर्वं संहिताया अविवक्षणान्न तत्कार्यमिति । तदसत् । धातूपसर्गयोस्समासाभावेपि संहिताया नित्यत्वात् । तदुक्तम् । संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षा-

नन्वेवम् अक्षद्यूरित्यादौ बहिरङ्गस्य ऊठो ऽसिद्धत्वादन्तरङ्गो यण् न स्यादत आह । नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः ॥ अत्र षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथा ऽधीत्येत्यादौ समासोत्तरं ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वाल्ल्यबुत्पत्तिपर्यन्तमपि असंहितया ऽवस्थानासम्भवेन एकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षं बहिरङ्गमिति प्रेद्ध इत्यादौ गुणो बहिरङ्ग इति ग्रन्थेन। न धातुलोप इति सूत्रे संयोगान्तलोप इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । यत्तु षत्वग्रहणमपि ज्ञापकम् । अन्यथा को ऽसिचदित्यादौ पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति । तन्न । इणः पूर्वपदसम्बन्धित्वेन

मपेक्षतइति । अत उक्तरीत्या सवर्णदीर्घाप्रवृत्तिस्समासात्पूर्वमित्येव युक्तमित्याहुः । ननु घटितघटकनिमित्तकत्वेन न तुगेकादेशयोरन्तरङ्गबहिरङ्गभावो वक्तुं युज्यतइत्यत आह । पदद्वयसम्बन्धीति । न धातुलोप इति सूत्रे इति । प्रेद्ध इत्यादावेकपदसम्बन्ध्यार्धधातुकप्रत्ययाक्षिप्तधातुघटकेकारप्रत्ययोभयनिमित्तकत्वादन्तरङ्गो निषेधः । गुणस्तु पूर्वोत्तरपदसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वाद् बहिरङ्ग इति हि तदाशयः । नन्विदं भाष्यं पूर्वपक्षिणो न सिद्धान्तिन इति कथं प्रामाण्यमत आह । संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे इति । तत्र हि यणः प्रतिषेधो वाच्यो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तम् । ननु पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयनिमित्तकस्य बहिरङ्गत्वे को ऽसिचदित्यादावेकादेशस्यापि तथाविधत्वेन बहिरङ्गतया षत्वग्रहणस्यापि ज्ञापकतासम्भवात्तुग्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वमित्ययुक्तमत आह । यत्त्वित्यादि । इणः पूर्वपदसम्बन्धित्वेनेति । पूर्वपदान्तवर्णस्थानिकत्वेनेति भावः । तथा च उरण्रपर इति सूत्रे भाष्यम् । यो ह्युभयोः स्थाने भवति लभते ऽसावन्यतरतो व्यपदेशमिति । समत्वादिति । नन्वेकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावे ऽसिचदित्यस्यैकदेशविकृ-

तन्न्यायेन पदत्वात्सात्पदाद्योरिति निषेधेन षत्वाप्रवृत्तेर्व्यर्थमेव षत्वग्रहणं न च प्रेद्ध इत्यादाविवान्तरङ्गे निषेधे बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वम् । किं चातिदिश्यमानधर्मनिमित्तककार्यस्यैवातिदेशप्रवृत्तेस्सात्पदाद्योरिति निषेधस्य पूर्वान्तवद्भावप्रयुक्तो न कोपि धर्मो निमित्तत्वेनाश्रीयतइति निषेधस्याप्रवृत्तिरेवेति वाच्यम् । पदस्यादिः पदादिरिति षष्ठीसमासपक्षे उक्तरीत्या निषेधाप्रवृत्तावपि पदादादिरिति पञ्चमीसमासपक्षे निषेधस्य सुवचत्वादत आह । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेनेति । विनिगमनाविरहादिति भावः । न सात्पदाद्योरिति । न च निषेधप्रतिबन्धस्य अशास्त्रीयत्वात्कथं तथातिदेश इति वाच्यम् । अभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वेन निषेधप्रतिबन्धस्य विधिरूपतया शास्त्रीयत्वमित्याशयात् । ननु परादिवद्भावादिना: पूर्वपदसम्बन्धित्वाभावेन षत्वस्यैकादेशादन्तरङ्गत्वमेवेति युक्तमेव तस्यापि ज्ञापकत्वमत आह । त्रैपादिके ऽन्तरङ्गे इति । किं च प्रवसतीति प्रोः । उपवसतीत्युपोः । क्विप् तस्य भावः प्रोष्ट्वमुपोष्ट्वमित्यादौ ह्रस्वात्तादाविति षत्वसमर्थनायासिद्धवचने षत्वग्रहणमावश्यकम् । षत्वविध्युपात्ततद्धितग्रहणेन तदादंशोपस्थापनाद्विशिष्टनिमित्तकतया प्रत्यङ्गत्वायोगान्न ज्ञापकत्वशङ्कावकाशः । यत्तु निरुक्तोदाहरणविषये वौरिति दीर्घप्रवृत्तेरसिद्धत्वे ऽप्येकादेशस्य दीर्घात्परत्वेन ह्रस्वात्तादावि त्यस्याप्राप्ते नैतादृशानि षत्वग्रहणं प्रयोजयन्तीत्याहु,स्तद्भ्रमसात् । प्र उस् इत्याद्यवस्थायां गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे कृतसन्धेरेव तद्धितोत्पत्त्या गुणात्मकैकादेशविशिष्टतादृश-

षत्वस्यापि पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोस्समत्वात् । एकादेशस्य परादिवत्त्वेनासिचदित्यस्य पदत्वे ऽपि पदादित्वाभावान्न सात्पदाद्योरित्यनेन निषेधः । त्रैपादिके ऽन्तरङ्गे कार्यकालपक्षे ऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वाच्च ॥ परिभाषार्थस्तु अचो ऽन्यानन्तर्यनिमित्तके ऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः । बहिष्पदेन बहिरङ्गं तस्य भावो बहिष्ट्वं बहिरङ्गत्वं तत्प्रयुक्तासिद्धत्वस्य

प्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तात्त्वप्रत्यये सुब्लुकि अन्तर्वर्तिविभक्तिनिमित्तकत्वेन त्वप्रत्ययात्मकासर्वनामस्थानस्वादिनिमित्तकत्वेन वा पदत्वमास्थाय रुत्वप्रवृत्तावप्येकादेशात्पूर्वं तदप्राप्त्या वौरित्यस्य दुरुपपादत्वात् । सात्पदाद्योरित्यस्य तु नात्र प्रसक्तिस्तस्य सातिसाहचर्येणापदान्तषत्वविषयकत्वेन पदान्तविषये तदप्रवृत्तेः । शासिवसीति षत्वविषये तु निषेधप्रवृत्तिर्निर्विवादैवेत्यसिद्धवचनघटकषत्वग्रहणस्य न ज्ञापकत्वसम्भव इत्यपि वदन्ति । ननु वेञ्धातोः क्विपि निष्पन्ने उशब्दे तुग्वारणाय सार्थक्यात्कथं तुग्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वम् । न च पदान्तपदाद्योरेवैकादेशस्यासिद्धत्वमत एव शकहूषु परिवीष्वित्यादौ षत्वसिद्धिरिति स्पष्टमाकरे इति वाच्यम् । भ्यामादौ स्वादिष्विति पदत्वमाश्रित्य तथाविधैकादेशस्य उशब्देपि सुवचत्वादिति चेन्न । ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्येन पूर्वपदान्तोत्तरपदाद्योरेवैकादेशस्यासिद्धत्वमित्यवश्याभ्युपगन्तव्यत्वेन सत्यभिधाने निरुक्तोदाहरणे तुक्प्रवृत्तरभीष्टत्वात् । सिद्धान्ते परिवीश्शकहूरित्यादौ परत्वाद्दीर्घ इति दिक् । अत्र प्राञ्चः । अचोरानन्तर्यमिति द्विवचनान्तेन समासः । अन्तरङ्गबहिरङ्गशब्दयोरध्याहारः । एवं च निमित्तनिमित्तिभावापन्नाज्द्वयनिरूपितपरस्परानन्तर्ये बहिरङ्गे ऽन्तरङ्गे वा निमित्तत्वेनाश्रीयमाणे बहिरङ्गासिद्धत्वं नेति प्रकृतपरिभाषां व्याचख्युस्तदसत् । पचावेदं पचामेदमिति भाष्यकाराद्युदाहृतबहिरङ्गपरिभाषोदाहरणासाङ्गत्यप्रसङ्गात् । प्रेद्ध इत्यत्र निषेधाद्गुणस्य बहिरङ्गत्वमास्थाय निषेधाप्रवृत्तिप्रतिपादनपरनधातुलोपसूत्रस्थभाष्यविरोधापातात् । कृति तुग्ग्रहणवैय[illegible] । परिभाषार्थस्त्विति । अत्र आनन्तर्यमन्यनिरूपितव्यवधानराहित्यं निर्दिष्टपरिभाषालभ्यं निमित्तं यस्मिन्निति व्यधिकरणो बहुव्रीहिः । अत्र इति च सम्बन्धसामान्यषष्ठी न तु स्थाने ज्ञापकभूम्न्यनुरोधात् ।

अन्यत्वं चोद्देश्यप्रतियोगिकम् । एवं च सप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तान्यतरबोध्यानन्तर्यविशिष्टाजुद्देश्यके ऽन्तरङ्गे कर्तव्ये इति फलितोर्थः । तत्प्रयुक्तासिद्धत्वस्येति । बहिष्ट्वपदमर्थगत्या स्ववाच्यबहिरङ्गत्वनिमित्तकासिद्धत्वे उपचरितमिति भावः । तेन पचावेदमिति । अजानन्तर्यइत्यस्यान्तरङ्गविशेषणत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । आनन्तर्यनिमित्तकत्वाभावादिति । यद्यपि धातोरिति वर्तते तथापि विकरणादिव्यवहितस्यैत्वसिद्धये तस्य विहितपञ्चम्यन्तत्वमिति भावः । अत एव एत्वे आद्गुणप्रतिषेधः । न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादित्येत ए इति सूत्रे कात्यायनः । बहिरङ्गांशे धर्मिग्राहकसाजात्यसिद्धस्य विशेषणस्य व्यावर्त्यं दर्शयति । जातस्येति । दीर्घगुणादेरिति । अयजइन्द्रमित्यादौ पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गस्सवर्णदीर्घः । धियतीत्यादावुत्तरकालोपस्थितिकत्वादियङादेशीयनिमित्तघटितषष्ठ्यन्तोपात्तनिमित्तकत्वा-

न प्रक्लृप्तिः न प्राप्तिरिति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गइत्युक्त्वा नाजानन्तर्यइति वक्ष्यामीति भाष्योक्त्या तत्रत्यस्यान्तरङ्गइत्यस्यानुवृत्तिसूचनात् । तेन पचावेदमित्यादौ न दोषः । अन्तरङ्गस्याच्स्थानिककार्यस्यैत्वस्यान्यानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात् । जातस्य बहिरङ्गस्येत्युक्त्या अयजे इन्द्रं धियतीत्यादौ बहिरङ्गदीर्घगुणादेरसिद्धत्वं सिद्धम् । अत एव इणङ्शीनामाद्गुणस्सवर्णदीर्घत्वाच्छचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादिति सङ्गच्छते । अत एवोमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि शिवआ इहि इति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थं, न चाक्षद्यूरित्यत्र यणि कृते ऊठो ऽसिद्धत्वाद्वलिलोपापत्तिरिति वाच्यम् । अचो ऽन्यानन्तर्यनिमित्तके ऽन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते तस्मिन् यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये नासिद्धमिति तदर्थात् । असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे तु अस्या वैयर्थ्यं तेनैव सिद्धेः । अत एव न लोपस्सुबिति सूत्रे कृति तुग्ग्रहणं

द्वा लघूपधगुणो बहिरङ्गः । सवर्णदीर्घत्वादिति । इदं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये । तन्निमित्तग्रहणे ऽपि धियतीत्यादावियङादेशस्यान्तरङ्गत्वाद् बहिरङ्गो लघूपधगुणो न प्रवर्ततइति शचङन्तस्य प्रतिषेधो न वक्तव्य इति तदर्थः । ननु पदसंस्कारे अयजे इन्द्रमित्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वस्यानुपयोग एव धियतीत्यादावियङि कर्तव्ये अजादिप्रत्ययानन्तर्यविशिष्टमङ्गमुद्देश्यमतः कथमिदमुभयं तत्फलं स्यादत आह । अत एवेति । पट्व्या मृद्व्येत्यादौ प्रथमतः पूर्वयणादेशसिद्धये नित्यः परयणादेशः पैरश्चासौ व्यवस्थया । युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यतीत्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यकारोपदर्शितं परयणादेशीयबहिरङ्गासिद्धत्वमस्य मूर्द्धाभिषिक्तं फलमिति तात्पर्यम् । इत्यर्थादिति ॥ विप्रतिषेधसूत्रे प्रकृतपरिभाषोदाहरणत्वेनाक्षद्यूरित्यस्योपदर्शनमयथार्थं भाष्यकाराणां प्रमाणमिति भावः । ये तु प्रकृतपरिभाषाया उक्तमर्थमनभ्युपगच्छन्तो बहिरङ्गपरिभाषानित्यत्वेनाक्षद्यूरित्यादौ वलिलोपं वारयन्ति तन्मतं निराकर्तुमाह । असिद्धपरिभाषाया

इति । इदानीं स्वान्तत्येण परिभाषां प्रत्याख्यातुं शङ्कते न चैवमिति । अनावश्यकत्वबोधनादिति ॥ तुग्विधौ प्रत्याययहणं परिभाषालभ्यतदाद्यंशस्यानुपस्थितिः फलाभावात् । अत एव कृदतिङिति सूत्रस्थभाष्यकारोपदर्शिता धात्वादेरितिसूत्रघटकधातुग्रहणानुवृत्तिरप्येकदेशिन एव । एवं च ह्रस्वस्यैव तुग्विधानात्परिभाषाविषयतया भाष्यविरोध इत्याशयः । पूर्वयणादेशस्साधित इति । तद्भाष्यप्रामाण्यादोमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणाच्च जातबहिरङ्गमात्रविषयकत्वेन परिभाषायास्सङ्कोचकल्पनापेक्षया तस्या अनावश्यकत्वकल्पनैव लघीयसीति भावः । ननु श्रौतमानन्तर्यमाश्रीयते परिभाषायामिति ह्रस्वस्य पितीतिसूत्रस्थभाष्यतात्पर्यकल्पनायां तु न तद्विरोधः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्युक्त्वा नाजानन्तर्य इति वक्ष्यामीति भाष्यबलेन बहिरङ्गपरिभाषास्थान्तरङ्गपदस्य प्रकृतपरिभाषाजन्यवाक्यार्थबोधीयविषयतासमर्पकत्वप्रतीत्या जातबहिरङ्गविषयकतायास्स्वयमेवोपवर्णनान्नैवाचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति कथमनावश्यकत्वबोधनमस्याः

चरितार्थम् । अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ बहिर्भूतभ्यान्निमित्तकपदत्वा[illegible]त्वेन बहिरङ्गतया नलोपासिद्धत्वेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । मम तु तुकि आजानन्तर्यसत्वान्न दोषः । न चैवं सति ह्रस्वस्य पितीति भाष्यविरोधः । तत्र हि ग्रामणिपुत्र इत्यत्र इको ह्रस्वो ऽङ्य इति ह्रस्वे कृते तुकमाशङ्क्य ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन समाहितम् । नाजानन्तर्य इत्यस्य सत्वे तत्र तदप्राप्तेरसङ्गतिः स्पष्टैवेति वाच्यम् । तेन भाष्येणास्या अनावश्यकत्वबोधनात् । तज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव न्याय्यत्वात् अत एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये पटु ई आ इत्यत्र परयणादेशस्यानया ऽसिद्धत्वात्पूर्वयणादेशस्साधितः । अत एवैषा भाष्ये पुनः क्वापि नोल्लिखिता । अत एवान्तरङ्गपरिभाषामुपक्रम्य विप्रतिषेधसूत्रे ऽस्या बहूनि प्रयोजनानि सन्ति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेष्वित्युक्तं सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये ॥ प्रतिविधानं च परिभाषाविषये अनित्यत्वाश्रयणमेवेति ध्वनितमित्यलम् ॥ ५१ ॥

परिभाषाया इत्यस्यचेराह । अत एवेति । नोल्लिखितेति । सिद्धान्तिनेति शेषः । एवं च पूर्वपक्षिणा विप्रतिषेधसूत्रे तदुल्लेखे ऽपि न क्षतिः । ननु विप्रतिषेधसूत्रस्थतदुल्लेखस्य पूर्वपक्षीयत्वं विप्रतिपन्नमत आह । अत एवेति । विप्रतिषेधसूत्रे इति । अस्य उपदर्शितानीति शेषः । दोषेष्वित्युक्तमित्यस्य सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रे इत्यनेनान्वयः । ध्वनितमिति । तत्र नाजानन्तर्य इत्यादिना पृथक् प्रतिविधानमनुक्त्वा तथा कथनात्प्रतिविधेयशब्दस्यैकवचनान्तत्वाद्दोषशब्दस्य बहुवचनान्तत्वाच्च बहूनां दोषाणां परिभाषानित्यत्वरूपमेकं प्रतिविधानमिति भाष्यकारो मन्यते । किं च नाजानन्तर्य इति प्रतिविधानं विप्रतिषेधसूत्रप्रतिपादितं सिद्धान्ती यद्यावश्यकत्वेनाभिप्रैष्यत् तदा तत्र प्रतिविधानमप्युक्तमित्येवावक्ष्यत् । अपि चैवमन्तरङ्गानपीत्यादीनामप्यनावश्यकतैव परिभाषानित्यत्वेनैवोपपत्तेः । तत्तज्ज्ञापकसामग्री निखिला ऽपि तदनित्यतायामेव प्रमाणमनावश्यकत्वेपि तदुल्लेखः परिभाषाया अप्रवृत्तिविषयपरिज्ञानार्थं इत्युपाध्यायगूढाभिप्रायः तदिदमभिसन्धायोपसंहरति । अलमिति । अत्रद्यूरित्यादौ यलोपवारणमपि परिभाषाया अनित्यत्वेनैवोपपद्यत इति सर्वमनवद्यम् ॥

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते ॥

प्रतिविधानप्रस्तावात्समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वप्रतिविधानारम्भः । नन्वेवमिति । समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वाभ्युपगमे इत्यर्थः ॥ समासाश्रितत्वेनेत्यस्य तदर्थावबोधकतत्संज्ञकप्रक्रियावाक्याश्रितत्वेनेत्यर्थः । लुकमित्यस्य च तत्प्रयोजकसमाससंज्ञामित्यर्थः । यथाश्रुतं तु न युक्तं लुक्प्राक्कालिकसमाससंज्ञाप्रवृत्तिकालएव हल्ङ्यादिलोपप्रवृत्त्या लुका सम्प्रधारणानुपपत्तेः । हल्ङ्यादिलोपइति । ननु लोपापेक्षया परत्वान्नुमाद्यापादनं युक्तमिति चेत्सत्यम् । फले विशेषाभावादेवम्विधेषु विप्रतिषेधशास्त्रस्याप्रवृत्तिरपरनिमित्तकत्वेन हल्ङ्यादिलोपस्यान्तरङ्गत्वमित्येव वाचोपाध्यायाशय उद्भाव्यताम् । अन्तरङ्गानपीत्यपिना तदपेक्षया दुर्बलस्य परस्यापि बाधनं कैमुत्येन सूचितम् । तेन तत्कुलमित्यादौ परमपि त्यदाद्यत्वं बाधित्वा प्रकृतपरिभाषया स्वमोरिति लुगेव शोभना आपो यस्मिन्नित्यर्थे स्वप् इत्यत्र प्रतिपदोक्तस्याप्नृन्निति दीर्घस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेनान्तरङ्गत्वमेवेति तं बाधित्वा नपुंसकत्वलक्षणो लुक् । विभक्तिनिमित्तकत्वेनेति । त्वं प्रथमः पुत्रो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ त्वाद्यादेशवारणार्थमष्टन आ विभक्तावित्यतो विभक्तावित्यनुवर्तत इति भावः । अत एव प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे भाष्यम् । किमर्थमिदमुच्यते न त्वमावेकवचनइत्येव सिद्धम् । न

नन्वेवं गोमत्प्रिय इत्यादौ पदद्वयनिमित्तकसमासाश्रितत्वेन बहिरङ्गं लुकं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे नुमागमः स्यादत आह ॥ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते ॥ अत्र च प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रं ज्ञापकं त्वत्कृतमित्यादौ लुगपेक्षया ऽन्तरङ्गत्वाद्विभक्तिनिमित्तकेन त्वमावेकवचनइत्यनेन सिद्धे इदं व्यर्थं सत् ज्ञापकम् । ननु तव पुत्रस्त्वत्पुत्र इत्यादौ तवममादिबाधनार्थं तदावश्यकमिति चेदेवं तर्हि अत्र मपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिस्तद्ज्ञापिकेति

सिद्धमिति । एकवचनइत्युच्यते न चास्त्यैकवचनं पश्याम इत्युक्तम् । सूत्रघटकस्यैकवचनशब्दस्यार्थविशेषपरत्वादनुवृत्तिलभ्या युष्मदस्मद्भ्यामेकार्थकाभ्यां परत्वेन गृहीता विभक्तिरेकवचनमेव सम्पद्यतइति वा तदाशयः । तवममादिबाधनार्थमिति । त्वद्धितमित्यादौ तुभ्यमह्यावादिशब्दार्थौ । ननु समासात्प्रागलौकिके वाक्ये सुब्लुगभावेन तद्व्यवधानादुत्तरपदनिमित्तकयोस्त्वमयोरप्राप्तिः । सुपमादाय प्रत्ययनिमित्तकत्वेन तत्प्राप्तिः । उत्तरपदसाहचर्येण वृत्तिचरमावयवस्यैव प्रत्ययस्य विवक्षणीयत्वात् । अत एव त्वमावेकवचनइति चरितार्थम् । अन्यथा प्रत्ययनिमित्तकत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवं त्वदीय इत्यादावपि अलौकिके वाक्ये सुपा व्यवधानात्तद्धितनिमित्तकयोर्वृत्तिचरमावयवत्वाभावात्सुब्निमित्तकयोश्च तयोरप्रसङ्ग एव । तथा च तस्यामवस्थायां तवममादिप्रवृत्तेरप्रतिहतत्वात्कथं तन्निवर्तकयोस्त्वमयोर्विधानेन सूत्रसार्थक्यं स्यादिति चेन्न । निरवकाशेनानेन सूत्रेण उपजनिष्यमाणनिमित्तो ऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधतइति न्यायबोधनद्वारा पूर्वमेव तवममादीनां निवर्तकतया तत्सार्थक्यमित्याशयात् । न चैतादृशन्यायबोधनद्वारा शास्त्रबाधकल्पनापेक्षया लाघवात्प्रकृतपरिभाषाज्ञापनमेव युक्तमिति वाच्यम् । एतत्परिभाषाज्ञापने ऽपि शास्त्रबाधाया गले पतितत्वेन तुल्यतया लाघवस्य दुर्निरूपत्वात् । न चैवमपि विनिगमनाविरहात्परिभाषाज्ञापनमेव किं न स्यादिति वाच्यम् । तत्तदपवादशास्त्रवैयर्थ्यमूलकेन अदभ्यस्तादित्यादौ परिक्लृप्तस्य उपजनिष्यमाणन्यायस्य बोधनेनैव सार्थक्यसम्भवादपूर्वतया प्रकृतपरिभाषाज्ञापने क्लेशाधिक्येन गौरवादित्यलम् । मपर्यन्ताग्रहणानुवृत्तिरिति । यत्तु तवममौ ङस्यवृत्ता-

विति न्यासेन पूर्वत्रापकर्षणेन च त्वत्पुत्र इत्यादौ तवममादिव्यावृत्त्या त्वमावेकवचनइत्यनेनैवाभीष्टसिद्धेर्विशिष्टमेव सूत्रं ज्ञापकम्। न चैवं न्यासे परमतवेत्यादौ तवममाद्यादेशानामप्रवृत्तिर्युष्मदस्मदोर्वृत्तिघटकत्वादिति वाच्यम्। अवृत्तावित्यस्य निमित्तविशेषणत्वेन वृत्तिघटकातिरिक्ते ङसीत्याद्यर्थपरतया परमतवेत्यादौ समासप्रकृतिकस्य ङसादेर्वृत्तिघटकत्वाभावेनादोषादित्याहुः। तदसत्। इवेन समासे तवेवेत्यादौ वृत्तिघटके ङसि तवममाद्यनापत्तेः। षष्ठ्या आक्रोशे पुत्रे ऽन्यतरस्यामित्यलुकि तव पुत्र इत्यादौ तदनापत्तेश्चेति दिक्। ननु युष्मदस्मच्छब्दाभ्यामाचारक्विपि प्रातिपदिकप्रकृतिके वा णिचि त्वमयोर्विधानेन प्रत्ययांशे सूत्रस्य सावकाशतया कथमुपजनिष्यमाणेति न्यायेन तवममादिबाधकतया सूत्रसार्थक्योपवर्णने निर्भर इत्यत आह। युष्मदादिभ्य इति। ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यादिति। ज्ञापकत्वोपपादकं यद्भाष्यं तद्विघटकतया सूत्रसार्थक्योपपादके तदुत्तरे भाष्ये प्रत्ययांशस्यातादृशक्विबाद्यंशे सार्थक्यानुद्भावनादिति तदर्थः। नन्विदं भाष्यमुपलक्षणविधया तत्रापि सार्थक्यप्रतिपादनपरमेवेत्यत आह। नुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनेति। तत्र हि अथास्य कस्मान्न भवतीत्यादिना क्वाप्रत्ययादिति विहितस्यामो नुटमाशङ्क्य सानुबन्धकत्वेन समाधायोक्तं स तर्ह्येवमर्थमनुबन्धः कर्तव्यः। ननु चावश्यमित्संज्ञापरित्राणार्थमनुबन्धः कर्तव्यः। नार्थ इत्संज्ञापरित्राणार्थेन। इत्कार्याभावादित्संज्ञा न भविष्यति। इदमस्तीत्कार्यं मिदचो ऽन्त्यात्पर इति। प्रत्ययान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषः। मिदचोन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः परश्चेति वेति। अत्र कैयटः। हलन्तेभ्य आचारक्विबन्तेभ्य आम्यस्त्येव विशेषः। नैतदस्ति एकीयमतमेतत्। तत्र हलन्तेभ्य आचारक्विबभावो ऽनभिधाना-

भाष्यकृतः। युष्मदादिभ्य आचारक्विप्तु न। सम्पूर्णसूत्रज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यात् ह्रस्वनद्याप इति नुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारक्विबभावाच्च। एवमेकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकप्रकृतिकणिचो ऽप्यनभिधानं बोध्यम्। एतेन त्वादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तम्। न चोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्याये-

दित्याह। एवं च स्पष्टमेव भाष्यकैयटाभ्यामनभिधानं प्रतीयतइत्याशयः। ननु युष्मदस्मच्छब्दाभ्यां प्रातिपदिकप्रकृतिके णिचि मपर्यन्तस्येति सूत्रभाष्यसम्मते प्रत्ययांशस्य सार्थक्यं सूपपादमत आह। एवमेकार्थकाभ्यामिति। मपर्यन्तस्येति सूत्रे भाष्ये परिग्रहणाभावे मान्तइतीयत्युच्यमाने यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः। क्व च मान्ते युष्मयतेरस्मयतेश्चाप्प्रत्ययइत्युक्तम्। अतस्तस्य बह्वर्थविषयकत्वान्न प्रकृतार्थविरोध इति भावः। केचित्तु त्वमावेकवचनइत्येतच्छास्त्रीयविषयविशेषव्यवस्थापनाय प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रापि विभक्तावित्यनुवर्तनीयम्। प्रत्यये उत्तरपदे च परतो या विभक्तिस्तस्यामित्येवं तदर्थः। एवं च त्वत्पुत्र इत्यादावेतत्सूत्रविधेययोस्त्वमयोर्निरवकाशत्वादलौकिके वाक्ये सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यतः प्रथममेव प्रवृत्तेर्विनैव प्रयासं भाष्यकारोपपादिततवममादिबाधकत्वं स्वरसत उपपद्यते। अथ मास्तु विभक्तिग्रहणानुवृत्तिः। त्वमावेकवचनइत्यस्यापि पृथगनारम्भ एवास्तु प्रत्ययसामान्ये चाविशेषेण प्रत्ययोत्तरपदयोरित्येव प्रवर्तताम् को विरोध इति चेन्न। मपर्यन्तानुवृत्तेः प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वानुपपत्त्या विरोधस्य जागरूकत्वात्। न हि त्वमावेकवचनइत्येतच्छास्त्रारम्भमन्तरेण त्वत्कृतमित्यादौ त्वमादेशयोरन्यथा सिद्धिः। यया तत्र सर्वादेशपरिहारार्थायाः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्रानुवर्तमानायामपर्यन्तानुवृत्तेर्वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वमुपपद्येत। न च त्वमावेकवचनइत्यत्र फलाभावेन विभक्तिग्रहणासम्बन्धे तेनैव प्रत्ययोत्तरपदयोरप्यादेशप्रवृत्त्या व्यर्थमेव प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रमिति वाच्यम्। त्वं सुन्दरः पुत्रो यस्येत्येवं त्रिपदबहुव्रीहौ त्वमयोरप्रवृत्तये तत्र विभक्तिग्रहणसम्बन्धस्यावश्यक-

त्वात् । न च प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र विभक्तिग्रहणसम्बन्धे व्यासस्थले चरितार्थयोस्तवममयोः युवे ऽन्यतरस्यामित्यलुकि तव पुत्र इत्यादावुत्तरपदनिमित्तकाभ्यां त्वमादेशाभ्यामपवादत्वाद्बाधापत्तिरिति वाच्यम् । प्रकृतपरिभाषानारम्भे त्वत्पुत्र इत्यादौ लुकीव अलुक्यपि तथाविधबाधकत्वसम्भवे ऽपि सिद्धान्ते प्रकृतपरिभाषया लुग्विषये तवममयोरप्राप्त्या चरितार्थयोरुत्तरपदनिमित्तकयोस्त्वमयोरपवादोपीति न्यायेन तवममाभ्यामेवान्तरङ्गतया बाधाभ्युपगमेनादोषात् । इत्थं च प्रातिपदिकप्रकृतिके क्विपि णिचि वा प्रत्ययपरकविभक्तिपरत्वासम्भवेन तन्निमित्तकयोस्त्वमयोरप्राप्त्या तथाविधे चारितार्थ्यस्य दुर्वचत्वादनभिधानाश्रयणं मूलकृतो दुराग्रह एवेत्याहुः । असिद्धवत्सूत्रभाष्यसम्मतेनेति । तत्र

नासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसम्मतेन मपर्यन्तस्यैवादेशे सिद्धे तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् । तस्य श्नमकजादौ व्यभिचारादिति चेन्न । श्नमि मित्त्वेन बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेन अकचि प्राक्टिग्रहणेन तस्य बाधेति अत्रोत्सर्गत्यागे मानाभावात् । अत एव तस्मिन्नणि चेत्यनेन युष्माकाद्यादेशविधानं चरितार्थम् । अन्यथा आकङमेव विदध्यात् । आकङि तवकाद्यादेशयोरेतदपवादयोरुक्तन्यायेन अन्त्यादेशत्वापत्तिरतस्तद्विधानमिदमेव तज्ज्ञापकम् । यद्यपि विरोधे बाधकत्वमिति वार्तिकमते ऽयं न्यायः । भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं सत्यपि सम्भवे बाधकत्वमिच्छतीत्यनभिहितसूत्रस्थकैयटरीत्या नायं नियमः । तथापि युष्माकाद्यादेशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वीक्रियतएवेति प्रकृते न दोषः । एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम् । एवं च मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वत्कृतमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्था । तत्र चान्तरङ्गत्वात्त्वमावित्येव सिद्धे व्यर्था सा एतज्ज्ञापिकेति । ज्ञापिते त्वस्मिन् एतद्विषये तवादीनामप्राप्त्या तदपवादत्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तदाशयः । यत्तु हरदत्तेन अन्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रत्यये उत्तरपदे च मपर्यन्तासम्भवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्था सती ज्ञापिकेत्युक्तम् । तन्न ॥

हि भाष्ये एधीत्यस्य तत्सूत्रोदाहरणत्वखण्डनावसरे उक्तमेत्वं लोपापवादो विज्ञास्यते न च सकारस्य लोपः प्राप्नोतीत्युक्तम् । उक्तन्यायानाश्रयणे एत्वस्य लोपस्यान्यकारस्थानिकत्वासम्भवेन तदसङ्गतिरेवेति भावः । स्वीक्रियतएवेति । यथा भवेदित्यादावियादेशस्य दीर्घबाधकत्वोपपत्तये वार्तिककारमते तत्परित्यागः । तथा भाष्यकारमते ऽपि सति सम्भवे तत्स्वीकार इति भावः । मपर्यन्तासम्भवेनेति । आदेशानां हलन्तत्वान्मपर्यन्ताच्छेषस्य लुप्तत्वाच्च ममादेशेपि तदसम्भवः । यत्र हि मान्तात्किं चिदवशिष्टं तत्रैव मपर्यन्तव्यवहारः कटिपर्यन्तं स्नानमित्यादौ तथा दर्शनात् । परिग्रहणाच्च युष्मदस्मदवयवीभूतस्य तथाविधस्येह ग्रहणम् । न च मान्तस्येत्युक्ते यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशा-

स्युः । परिग्रहणाच्च वैयधिकरण्यान्वयलाभेनान्यथाप्यादेशसिद्धिरिति कथमुक्तार्थलाभ इति वाच्यम् । म इत्युक्तावपि तदन्तविधिना सामानाधिकरण्यलाभादन्तग्रहणेनैव वैयधिकरण्यान्वयसिद्धेरवशिष्टस्य परिग्रहणस्य निरुक्तार्थसंग्रहमन्तरेण सार्थक्यायोगात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये इत्याशयः । तद्विषये तदप्रवृत्तेरिति । तवममविषये त्वमयोः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतद्विषये तवममयोश्चाप्रवृत्तेरिति तदर्थः । एवं च विषयाभावप्रयुक्तं वैयर्थ्यं नेह ज्ञापकताबीजं किं त्वन्यथासिद्धिप्रयुक्तमेव तदिति भावः । ननु एधीत्यत्राभीयासिद्धत्वेन निर्वाहाच्छ्रमकजादिषु व्यभिचाराद्वेदित्यादौ विरोधाच्च नात्र शास्त्रे उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्याय आश्रयितुं युक्तः । युष्माकाद्यादेशविधानस्यापि नैतन्न्यायज्ञापकतासम्भवः । तस्मिन्नणि च, तवकममकौ, आकङनेकवचने, इति न्यासेनैवोपपत्त्या ज्ञापनोत्तरमपि स्वांशे चारितार्थ्यायोगात् । किं तु वैचित्र्यार्थमेव तादृशादेशविधानम् । एवं च कथमीदृशन्यायालम्बेन परिभाषाज्ञापनमत आह । वस्तुत इति । वार्तिकरीत्येति । तन्मते हि एकस्य द्विकार्ययोगात्मके विरोध एवापवादापवादकभावाभ्युपगमादुच्यते कथं चिदयं न्याय आश्रयितुमिति भावः । वाचनिक एवेति । नन्वन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वमूलकतया नाजान-

अन्तरङ्गाणामप्यपवादबाध्यत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेः । वस्तुत इदं ज्ञापकं वार्तिकरीत्यैव । भाष्यरीत्या तु वाचनिक एवायमर्थ इत्याहुः ॥ इदं सुपो धात्विति लुग्विषये एवेति के चित् । एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः न ङसयोरित्यादिसूत्रस्याकरप्रामाण्येन लुङ्मात्रविषया । आद्ये हे त्रपु इत्यादावनेन लोपं बाधित्वा लुग्भवतीति भाष्ये उक्तम् । अन्त्येन्तरङ्गांश्च विधीन् सर्वोपि लुग्बाधते न सुब्लुगेव । अत एव सनीस्रंस इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादौ एकादेशात्प्रागेव टापो लुक् । अन्यथा कृतैकादेशस्य लुकि आकारश्रवणं न स्यादिति कैयटे उक्तम् । एतदनुरोधाद्यत्तद्राजस्येति सूत्रे कैयटेनोक्तम् । अङ्गानतिक्रान्तो ऽत्यङ्ग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजस्येति लुङ् स्यादित्याशङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे ऽन्तरङ्गानपीति

न्तर्यपरिभाषावत्प्रकृतपरिभाषाया अपि सिद्धा ज्ञापकसिद्धत्वमेव किं तु परम्परया । अत एव भवतादिति प्रतीकमुपादाय शब्देन्दुशेखरे ज्ञापकसिद्धत्वमेवास्याः परिभाषाया अभिहितम् । ततश्च कथं भाष्यमते वाचनिकत्वोक्तिरिति चेत्सत्यम् । तुक्यसिद्धवचनेन जातबहिरङ्गविषय एव परिभाषानित्यत्वं ज्ञापकसाजात्यादाश्रीयत इत्यभ्युपगच्छतामियमुक्तिः । तदाह आहुरिति । के चित्तु तत्कुलमित्यादौ विप्रतिषेधशास्त्रबाधनार्थमस्य वाचनिकत्वमेव अपिशब्देन लुकः परबाधकताया अप्यावश्यकतया परिभाषायामाश्रयणीयत्वादित्याहुः । सुपो धात्विति लुग्विषये एवेति । धर्मिग्राहकसाजात्यादिति तद्भावः । आकरप्रामाण्येनेति । आकरोत्र भाष्यं कैयटश्च । तत्प्रामाण्याच्चात्र प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इत्येवाश्रयणीयमिति भावः । लुङ् स्यादिति । तद्राजसूत्रे बहुशब्दस्य बहुवचनपरत्वे पदावधिके ऽन्वाख्याने अतिक्रान्ता अङ्गाः यस इत्यवस्थायां परत्वात्सामासिके शसो लुकि लुमता लोपात्प्रत्ययलक्षणायोगेन बहुवचनपरत्वाभाव इति शङ्काभिप्रायः । न चैवं पदाश्रयत्वेन तद्राजलुको ऽन्तरङ्गत्वात्कथं विशिष्टसमासाश्रयस्य सुब्लुकः परबलीयस्त्वमिति

वाच्यम् । अपरनिमित्तकत्वेन सुब्लुको ऽप्यन्तरङ्गत्वाविशेषादुभयोरन्तरङ्गयोः परत्वेन व्यवस्थाया औचित्यात् । इत्याशङ्क्येत्यस्य मनसीति शेषः । कैयटे हि न चात्र बहुवचनं पश्याम इति भाष्यप्रतीकमुपादाय अन्तरङ्गानपि विधीन्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्ययं लुक् प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति ज्ञापकादस्यैवात्र सम्भवाद् बाधतइति भाव इत्येवोक्तम् । अस्यैवात्रेत्यनेन प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतद्विषये सुब्लुक एव सम्भवाद्धर्मिग्राहकसाजात्येन तस्यैव बलीयस्त्वं युक्तमिति सूचितम् । तदाह । सुब्लुक एवेति । लुगपेक्षयेति । धर्मिग्राहकसाजात्येन लुगितरकार्यापेक्षयैव लुकः प्राबल्यम्, न तु लुगपेक्षयेति भाष्यकाराशयो ऽत्र न्याय्य इति भावः । ननु सत्यामस्यां परिभाषायां सर्वस्तोमादिबहुव्रीहौ सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तं बाधित्वा सामासिके लुकि परत्वाद् बहुव्रीहिप्रयुक्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वरे स्वतस्सर्वशब्दस्योञ्छादित्वेनान्तोदात्तत्वादन्तोदात्तपूर्वपदकत्वापत्तिर्दुर्वारा । इष्यते तु तत्राद्युदात्तपूर्वपदकत्वमत आह । अनेन न्यायेनेति । अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक इति । सर्वस्तोम इत्यादौ तु सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वात्कृते ऽपि लुकि सर्वस्य सुपीत्यस्य प्रवृत्तिसम्भवान्निमित्तविनाशकत्वाभावेन न तदपेक्षया लुकः प्राबल्यमनया परिभाषया बोध्यतइति भावः । ननु गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमाद्यपेक्षया सामासिकलुकः प्रकृतपरिभाषया प्राबल्यबोधने ऽपि समासस्य तदभावात्स्यादेव अनिष्टप्रसङ्गो ऽत आह । तत्प्रयोजकसमानादीनां चेति । आदिशब्दादुक्तस्थले प्रातिपदिकसंज्ञा गोमन्यतीत्यादौ धातुसंज्ञा च सङ्गृह्यते । अत्रेदं बोध्यम् । ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्क्वचिदस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिस्तेन कुरुतात्त्वतादित्यादौ परत्वात्तातङि सकृद्गतिन्यायात्पुनश्च हेर्लुगभाव इत्यभीष्टसिद्धिः । स्पष्टमिदं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे । ननु

न्यायेन अयं लुक् सुब्लुको बाधकः स्यादित्याशङ्क्य सुब्लुक एवानेन बलवत्त्वं बोध्यतइत्युक्तं तत्रेति द्रष्टव्यम् । लुगपेक्षया लुको बलवत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदाशङ्कासमाधानं वक्तुं युक्तम् । अनेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं बोध्यतइत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५२ ॥

नन्वेवं सोमेन्द्रे ऽन्तरङ्गत्वाद्गुणे पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाभावेन नेन्द्रस्य परस्येति वृद्धिनिषेधो व्यर्थः । अन्तादिभावस्तूभयत आश्रयणे नि-

भाष्यकृन्मते वाचनिकत्वात्कथमुक्तार्थलाभ इति चेत्सत्यम् । तन्मते ऽप्यन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वमूलकत्वादन्तरङ्गांशे ज्ञापकसिद्धत्वमेव, परविषये तु विप्रतिषेधसूत्रघटकपरशब्दस्येष्टवाचित्वादिष्टानिष्टविचारस्य च लक्ष्यानुरोधित्वाच्च न लक्ष्यविरोधेन लुकः प्राबल्यमनया बोध्यतइति न कोपि दोष इत्याहुः ॥

॥ पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥

नन्वेवमिति । समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वे इत्यर्थः । पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाभावेनेति । नेन्द्रस्य परस्येत्यत्र परत्वस्य सावधिकत्वेन प्रत्यासत्त्या पूर्वपदावधिकस्यैव तस्य ग्रहणादिदं फलतीति भावः । उभयत आश्रयणे निषिद्धइति । ननु कथमयं निषेधः । न च युगपदेकस्य कोटिद्वयघटकतया निमित्तत्वनिमित्तित्वयोर्विरोधादतिदेशाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अतिदेशानामाहार्यारोपरूपतया परस्परविरुद्धयोरपि धर्मयोर्यौगपद्येनातिदेशसम्भवात् । न च तादृशधर्मद्वयारोपे ऽपि तद्धर्मविशिष्टव्यक्तिद्वयपौर्वापर्यलक्षणो व्यपवर्गो दुर्लभः । तदुक्तमुपसर्गाद्ध्रस्व इति सूत्रे भाष्ये । इह कस्मान्न भवति प्रोह्यते उपोह्यते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादिति । ततश्च व्यपवर्गाभावप्रयुक्तकार्यनिर्वाहाभावेन फलाभावादतिदेशाप्रवृत्तिरेतन्न्यायबीजमिति वाच्यम् । व्यपवर्गस्याप्याहार्यारोपे बाधकाभावात् । न च पूर्वापरव्यक्तिभेद-

प्रयोज्यस्यास्मादयं परस्तस्मादयं पूर्व इत्येव व्यपवर्गस्यैकस्यामादेशव्यक्तौ दुर्ज्ञेयत्वादतिदेशासम्भव इति भाष्यतात्पर्यमिति वाच्यम् । तथा सति प्रायतइत्यादावेकादेशोत्तरं लत्वसमर्थनायोपसर्गायत्योः पौर्वापर्यलक्षणस्य व्यपवर्गस्याचः परस्मिन्नित्यनेनाप्यतिदेशासम्भवादुपसर्गस्यायताविति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । तस्मादयुक्त एवायमुभयत आश्रयणे निषेध इति चेत्तर्हि शास्त्रीयत्वाभावाद्व्यपवर्गस्यान्तादिवद्भावादलाभः । शास्त्रीयस्यैव शास्त्रेणातिदेष्टुमुचितत्वात् । अतो नैष्फल्यादुभयत आश्रयणे तदप्रवृत्तिः । अचः परस्मिन्नित्यनेन त्वशास्त्रीयस्याप्यतिदेशस्स्वरविधौ निषेधारम्भादेवं च न पूर्वोक्तयोर्ह्रस्वलत्वप्रकरणस्थयोर्भाष्ययोः परस्परविरोध इत्याहुः । नन्वेवमप्येकदेशविकृतन्यायेन पूर्वपदत्वमेकादेशविशिष्टस्य परादिवद्भावेनेन्द्रशब्दात्मकोत्तरपदत्वमिति निषेधोपपत्तौ कथं वैयर्थ्यम् । न च शास्त्रीयत्वाद्व्यपवर्गस्यानेनापि न्यायेनातिदेष्टुमशक्यत्वादनुपपत्तिरेवेति वाच्यम् । अशास्त्रीयस्याप्यनेन न्यायेनातिदेष्टुमिष्टत्वात् । ध्वनितं चेदमन्तादिवत्सूत्रे भाष्ये । तत्र हि एकादेशविशिष्टस्य पूर्वपदत्वे दकशब्दस्यानेन न्यायेनोदकशब्दत्वादुदके केवलइति पूर्वपदान्तोदात्तत्वसिद्धिरन्तवद्भावस्य प्रयोजनमित्युक्तम् । यद्यनेन न्यायेन व्यपवर्गस्याशास्त्रीयस्यानतिदेशस्तदा गुडशब्दोदकशब्दयोः पौर्वापर्यनिमित्तकः पूर्वपदान्तोदात्तस्वरो न प्रवर्ततएवेति तदनुपपत्तिः स्पष्टैव । अत एव रामावित्यत्र मान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वादौ इत्यस्य परादिवत्त्वेन सुप्त्वाच्च कार्यकालपक्षे पदत्वमिति सिद्धान्तः । स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यत्वस्वनिष्ठपरत्वापरत्वान्यतरावधित्वैतदुभयसम्बन्धेन प्रत्ययविशिष्टत्वरूपप्रकृतित्वस्याशास्त्रीयत्वादेतन्न्यायगोचरत्वाभावे तदनुपपत्तिरेव । न चैवं प्रोह्यतइत्यादौ प्रकृतन्यायेनोपसर्गत्वं व्यपवर्गं चाश्रित्य

षिद्धः । किं च वृद्धिरत्र न प्राप्नोति । अन्तादिवत्त्वोभयाभावे ऽपि पूर्वान्तवत्त्वेनैकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वेन्द्रशब्दस्यैकदेशविकृतन्यायेन उत्तरपदत्वे ऽपि तस्यानच्कत्वात् । एकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन यस्येति लोपेनापहारात् । न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । उत्तरपदाद्यच्स्थानिकत्वाद्वृद्धेस्त-

ह्रस्वप्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । परिच्छिन्नपरिमाणधर्मतया विकृतव्यक्तावनेन लोकन्यायेनोपसर्गत्वस्यातिदेष्टुमशक्यत्वेनादोषात् । स्पष्टं चेदमिण्धातौ शेखरे । यत्तु तादृशस्थले प्रकृतन्यायप्रसक्तह्रस्ववारणोपायतया न्यायस्याहार्यारोपबोधकत्वाद्वस्तु भूतपूर्वापरभेदप्रयुक्तो व्यपवर्गो दुर्निरूप इत्यशास्त्रीयस्यानेन न्यायेनातिदेशाभाव इत्यभिप्रायेणोपसर्गाद्ध्रस्व इति सूत्रे विवरणकारैरुक्तं तत्प्रागुपपादितान्तादिवत्सूत्रभाष्येण विरोधादुपेक्ष्यम् । तस्मादयुक्तमेवेदं वैयर्थ्यापादनमित्यरुचेराह । किं चेति । न प्राप्नोतीति । एवं च न साक्षात्स्वप्रवृत्त्यसम्भवमूलकं निषेधस्य वैयर्थ्यं किं तु स्वप्रवृत्तिप्रयोजकप्रतियोगिप्रवृत्तिसम्भवाभावमूलकमित्याशयः । एकदेशविकृतन्यायेनेत्यस्य उत्तरपदत्वे ऽपीत्यनेनान्वयः । निषेधाभावेनेति । देवतावाचकद्वन्द्वघटकयोः पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिरित्येव देवताद्वन्द्वे चेति वृद्धिबोधकानुशासनार्थ इति व्यपवर्गस्य निमित्तत्वेनानुपादानात् उभयत आश्रयणे बाधकाभाव इत्याशयः । तदाश्रयणे चेति । उभयत आश्रयणेनेत्यर्थः । अनच्कत्वादिति । नन्वेकदेशविकृतन्यायपक्षे तस्यानच्कत्वे ऽपि उभयत आश्रयणपक्षे एकादेशविशिष्टस्यैवोत्तरपदत्वात्कथमनच्कत्वमित्याशयेन शङ्कते न चेति । उत्तरपदत्वमिति । एकदेशविकृतन्यायादुभयत आश्रयणाद्वा पूर्वपदत्वमित्यपि बोध्यम् । तदभावेनेति । अयं भावः । देवताद्वन्द्वे चेत्यत्र प्रत्यासत्त्या देवतावाचकयोरेव पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिरित्यर्थो ऽवश्यमभ्युपेयः । अन्यथा इन्द्रश्च पर्वतश्च तयोरयमैन्द्रपर्वत इत्यत्राप्युत्तरपदवृद्धिप्रसङ्गात् । एवं च देवतावाचकोत्तरपदादिर्य इकारो वृद्धेर्हेतुस्स एकादेशेनापहृतः । यश्चैकादेशो नासौ देवतावाचकोत्तरपदादिः ।

न ह्यशास्त्रीयस्य देवतावाचकत्वस्यान्तादिवद्भावादतिदेशस्सम्भवति । न वा तादृशानुपूर्वीविशिष्टस्य त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यमन्त्रस्तुत्या ऽन्यतररूपदेवतावाचकतया क्व चित्प्रसिद्धिरस्ति । न चैवमाग्निवारुणमित्यादौ यस्येति लोपे ऽपि देवतावाचकत्वाभावाद्वृद्धेरप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एकदेशविकृतन्यायेनाशास्त्रीयस्याप्यतिदेष्टुमिष्टतया लोपानन्तरमप्युत्तरपदे देवतावाचकत्वस्य सुवचत्वात् । ततश्च विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावविधया देवतावाचकोत्तरपदाद्यवयवत्वमेकादेशस्य नास्तीति । नन्वेकादेशविशिष्टे देवतावाचकत्वाभावस्तद्वाचकेकाराद्यात्मकेन्द्रशब्दानुपूर्व्यभावप्रयुक्तस्तादृशानुपूर्व्यभावश्चेकारवैकल्यमूलक इतीकारत्वमेवातिदिश्यतामेकादेशे विशिष्टस्य देवतावाचकत्वमार्थसमाजग्रस्तम् । अत: कुतो न वृद्धिस्तत्राह । तादूप्यानतिदेशादिति । तयोरेकादेशस्यानिनोर्यद्रूपमकारत्वेकारत्वाद्यात्मको धर्मस्तदेव तादूप्यम् । स्वार्थे ष्यञ् । ततश्च वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यातिदेशाभावादिति तदर्थ: । तदुक्तमन्तादिवत्सूत्रे भाष्ये वर्णाश्रये ऽन्तादिवद्भावप्रतिषेधो न वा ऽतादूप्यातिदेशादिति । तुक्यसिद्धवचनेनायमर्थस्सिद्ध: । अन्यथा ऽधीत्येत्यादावेकादेशस्य परादिवद्भावेन ह्रस्वत्वात्तुक्सिद्धेः तद्वैयर्थ्यमेवेति तदभिप्रायं कैयट: । तदाह भाष्ये स्पष्टमिति । अन्तादिवत्सूत्रे इति शेष: । अन्तादिशब्दयोस्तद्वल्लक्षकतया समुदायधर्मस्यैव तेनातिदेश इति तत्त्वम् । अत एवेति । ईदृशे त्वन्तादिवद्भावेन कार्यनिर्वाहाभावादेवेत्यर्थ: । आशङ्कितमिति । दिग्वाचकात्परेषां ग्रामनगरान्यतरवाचकानामुत्तरपदभावेनाप्राप्तेः ।

तादूप्यानतिदेशात् । अन्यथा खट्वाभिरित्यादावपि पूर्वान्तवत्त्वेन अदन्तत्वे भिस ऐसापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् ॥ अत एव पूर्वैषुकामशमीत्यादावन्तरङ्गत्वाद्गुणे वृद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितम् । तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च । तदुक्तं भाष्ये इन्द्रे द्वावचौ एको यस्येति लोपेनापहृतः पर एकादेशेन ततो ऽनच्क इन्द्रस्सम्पन्नस्तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेरिति । मरुदादिभिरिन्द्रस्य द्वन्द्वे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातः । अत आह । पूर्वोत्तरपदनिमित्तककार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ अत्र

दानामादेरचो वृद्धिरिति प्राचां ग्रामनगराणाम् इत्यस्यार्थ: । ततश्च पूर्वशब्देषुकामशमीशब्दावयवयोराद्गुणोत्तरमेकादेशविहीनस्यैकदेशविकृतन्यायेन पूर्वपदत्वदिग्वाचकत्वयोराश्रयणे तद्विशिष्टस्य परादिवद्भावादुत्तरपदत्वेपि ग्रामवाचकत्वं दुर्लभमशास्त्रीयत्वेनातिदेष्टुमशक्यत्वात् । यद्येकदेशविकृतन्यायेनैकादेशविहीनस्य ग्रामवाचकत्वमुत्तरपदत्वं चाभ्युपेयते, तदा पूर्वान्तवत्त्वेनैकादेशविशिष्टस्य पूर्वपदत्वलाभे ऽपि दिग्वाचकत्वं दुर्लभम् । अशास्त्रीयत्वात् । उभयत आश्रयणे तु व्यपवर्गो दुर्लभ इत्यतो वृद्धेरप्राप्तिरित्याशङ्काभिप्राय: । नन्वेकादेशविशिष्टस्य मा भूत्परादिवद्भावेन देवतावाचकत्वादिकमेकदेशविकृतन्यायेन तु सूपपादमत आह । तदेकदेशमात्रस्येति । तदेकदेशमात्रसम्बन्धिविकारप्रयोज्यविकारविशिष्टम् । तदन्यवन्नेति न्यायशरीरमिति तात्पर्यम् । उक्तमर्थं प्रमाणयति । तदुक्तमिति । विप्रतिषेधसूत्रे ऽन्तादिवत्सूत्रे चेति भाव: । इन्द्रस्यैवेति । अजाद्यदन्तत्वात् अभ्यर्हितत्वाच्चेति भाव: । सोमशब्देन समासे तु महाप्रलयपर्यन्तस्थायित्वेन शिवशिरोभूषणत्वेन चेन्द्रापेक्षया सोमस्याभ्यर्हितत्वात्सोमशब्दस्यैव पूर्वनिपात इत्याशय: । अत्रेदं बोध्यम् । वस्तुभूतं पूर्वपदमुत्तरपदं च यत्र शब्दतो निमित्तं तथाविधं कार्यमस्या: परिभाषाया विषय: । न तु धर्मिग्राहकसाजात्यात्पूर्वपदत्वमुत्तरपदत्वं च यत्र कार्ये निमित्तं तादृशमेवेत्याग्रह: । अत एव परमाहमित्यादौ सवर्णदीर्घात्पूर्वमनया परिभाषया मपर्यन्तस्यादेशसमर्थनपरमदस औ सुलोपश्चेति सूत्रस्थं सङ्गच्छते । अन्यथा त्वाहौ सावित्यादौ पूर्वपदत्वोत्तरपदत्वयोरनिमित्तत्वेन तदसङ्गतिरेव । शब्दत इत्युक्तेश्च भावेन लात्र इत्यादौ गुणात्पूर्वं

यणादेशो न भवति । अस्ति हि यणादेशे ऽपि तद्भावभावित्वेन निमित्तत्वं पूर्वोत्तरपदयोः । किं च परिभाषायामेकादेशपदं सन्धिकार्योपलक्षणम् । तेन राचिमट इत्यादौ राचेः कृतीति मुमः पूर्वमन्तरङ्गो यणादेशो नेति सर्वेष्टसिद्धिरित्याहुः ॥

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । विशिष्टसमासापेक्षल्यबपेक्षया प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षकार्याणामन्तरङ्गत्वमित्याशयः । ल्यब्ग्रहणं ज्ञापकमिति । नन्वनेन ज्ञापकेन ल्यब्विषये सामान्यतः प्रकृतिप्रत्ययोभयमात्रनिमित्तकानामन्तरङ्गकार्याणामप्रवृत्तिरित्येव ज्ञाप्यतां न ल्यपीति सूत्रं च न कर्तव्यमित्यपरमनुकूलमिति चेन्न । अधीत्येत्यादौ तु गागमस्याप्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च क्त्वाश्रयानुबन्धकार्याणां ल्यब्विषये प्रवृत्त्यभावो ज्ञाप्यतां तुगागमस्तु न तथाभूत इति नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तथा सति प्रलूयेत्यादौ गुणनिषेधस्यापि दौर्लभ्यापत्तेः । न च भावकार्याणामेव तथाभूतानां ल्यब्विषये धर्मिग्राहकसाजात्यादप्रवृत्तिः कल्प्यतामिति वाच्यम् । प्रोह्य गत इत्यादौ सम्प्रसारणस्य प्रमथ्यगत इत्यादौ नलोपस्य चानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्परिभाषाज्ञापनमेव युक्तमित्याशयः । भाष्ये स्पष्टमिति । तत्र हि जग्धौ सिद्धे ऽन्तरङ्गत्वात्ति कितीति ल्यबुच्यते । ज्ञापकं त्वन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनमित्युक्तम् । इदं तु बोध्यम् । धर्मिग्राहकसा-

नेन्द्रस्येति निषेध एव ज्ञापक इति अन्तादिवच्च विप्रतिषेधे परमिति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि प्रधाय प्रस्थायेत्यादावन्तरङ्गत्वाद्धित्वादिषु कृतेषु ल्यप् स्यादित्यत आह । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते ॥ अदो जग्धीति सूत्रे ति कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमस्या ज्ञापकमित्यदो जग्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

नन्वेवमियायेत्यादौ द्वित्वे कृते ऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे तदसिद्धिरत आह ॥ वार्णादाङ्गं बलीयो भवति ॥ तेनान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा वृद्धिरिति तत्सिद्धिः ॥ अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ्विधायकसूत्र-

जात्याद्यादृशान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वं ल्यपस्तादृशान्तरङ्गबाधकत्वमेव प्रकृतपरिभाषया बोध्यते । अत एव प्रेय्यगत इत्यादाविच्छत्यादेर्ण्यन्तात् क्त्वो ल्यपि लघूपधगुणे पश्चाल्ल्यपि लघुपूर्वत्वाभावाल्ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशो न भवति । अन्यथा प्रकृतपरिभाषया गुणात्पूर्वं ल्यबुत्पत्तौ पश्चाद्गुणायादेशयोः प्रतिपदोक्तत्वेन गुणात्पूर्वमयादेशो दुर्वारः । परिभाषाफलं तु परिधायेत्यादौ दधातेर्हिरिति न हिभावप्रवृत्तिः । प्रदायेत्यादौ दो दद् घोरिति ददादेशाप्रवृत्तिः । प्रस्थायेत्यादौ द्यतिस्यतीतीत्वाप्रवृत्तिश्चेत्यादि स्वयमूहनीयमित्याहुः ॥

वार्णादाङ्गं बलीयः ॥

असवर्णग्रहणं ज्ञापकमिति । अंशान्तरं तु इयतीत्याद्यर्थमावश्यकमित्यभिमानः । तद्व्यर्थमिति । नन्वीयतुरित्यादौ दीर्घ इणः किति इणो यणित्येतत्सूत्रविधेयाभ्यां दीर्घयणादेशाभ्यां प्रतिपदोक्तत्वेन बाधात्सवर्णदीर्घाप्रवृत्त्या यणः स्थानिवत्त्वेन प्राप्तस्येयङो वारणायावश्यकत्वात्कथं तद्वैयर्थ्यमिति चेत्सत्यम् । अस्यामवस्थायां सवर्णदीर्घसमान-

कालिकत्वेन प्रसक्तस्येयङादेशस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायमूलकचारितार्थ्योपहितबाधकत्वेनैवाभ्याससदीर्घेण प्रथमतो बाधनीयतया बाधकप्रवृत्त्युत्तरमीदृशेषु पुनरुत्सर्गाप्रवृत्त्या नास्त्यसवर्णग्रहणस्य सार्थक्यसम्भव इत्याहुः । बहिरङ्गाविति । अभ्याससम्बन्धिसमुदायभूताङ्गनिमित्तकत्वेन घटितनिमित्तकत्वरूपमत्र बहिरङ्गत्वं द्रष्टव्यम् । यत्तु अभ्याससंज्ञोत्तरकालप्राप्तिकत्वादियङुवङोर्बहिरङ्गत्वं सवर्णदीर्घस्य तु ततः प्राक्कालप्राप्तिकत्वेन पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वादन्तरङ्गत्वमिति, तदसत् । इयेष ईषतुरित्यादौ सर्वेषामेव हलादिश्शेषोत्तरकालप्राप्तिकतया पौर्वापर्यविशिष्टोपस्थितिप्रयुक्तान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य दुर्वचत्वात् । वस्तुतोऽस्य ग्रन्थस्य प्राचीनमतानुवादरूपत्वात्तन्मते संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्याश्रयणेन स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्यभिप्रेत्य तदभिप्रायेणैवायमुल्लेख इत्याहुः । यणपवादत्वस्येति । यद्यपि ऋच्छति इति स्थिते यणं बाधित्वा तक्रकौण्डिन्यन्यायेनार्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वं तन्निराकृत्य लघूपधगुणः परबलीयस्त्वात् तमपसार्यान्तरङ्गत्वाद्यणादेशस्तदपवादत्वादित्वमित्येवं चक्रकेण निरुक्तस्थले यणो दुर्लभत्वादियङ्यणोरपवादापवादकभावो दुर्निरूपस्तथापि इष्टतो व्यवस्थामाश्रित्य गुणोत्तरमित्वे तत्सम्भव इत्याशयः । न च ईषतुरित्यादावियङादेशस्य यणपवादत्व-

स्यमसवर्णग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धि ईषतुरित्यादौ इयङ्व्यावृत्त्यर्थम् । एतत्परिभाषाभावे त्वीषतुरित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण बाधात्तद्व्यर्थम् । इयङुवङौ अभ्याससम्बन्धनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गौ । न चेयङपवाद इति वाच्यम् । येननाप्राप्तिन्यायेन इयर्तीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्तयणपवादत्वस्यैव निर्णयादिति प्राञ्चः । परे त्वेतत्परिभाषाभावे अभ्यासस्येति सूत्रमेव व्यर्थम् । न च इयाय इयेषेत्यादौ चरितार्थं, तयोरपि पूर्वप्रवृत्तगुणस्य पूर्वप्रवृत्तवृद्धेश्च द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे कृते पुनः प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घापत्तेः । न च इयर्तीत्यादौ तच्चरितार्थं तावन्मात्रप्रयोज-

निर्णयेन सवर्णदीर्घेणान्तरङ्गेण बाधादसवर्णग्रहणस्य वैयर्थ्यमियङंशे । ऊखतुरित्यादावुवङस्सवर्णादीर्घस्याप्यपवादतया तद्विषये सवर्णदीर्घाप्रवृत्त्या प्रसक्तस्योवङो निवृत्तये चरितार्थत्वादसवर्णग्रहणस्य कथं ज्ञापकतासम्भव इति वाच्यम् । अभ्यासस्यानाविति न्यासेनेकारपरपर्युदासेनैव सिद्धावतिरिच्यमानमसवर्णग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमित्याशयात् । नन्वेतत्परिभाषाज्ञापनपरतत्सूत्रस्थभाष्यकारीयोपक्रमोपसंहाराभ्यां विशिष्टस्यैव सूत्रस्य ज्ञापकतालाभात्कथमसवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वमिति प्राचीनोद्घोषो दोषाय न भवेदित्याशयेन सिद्धान्तमाह । परे त्विति । द्विर्वचने ऽचीति । ननु यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्ता विधीनामप्रवृत्तिस्तन्निमित्तसम्पादनार्थमतिदेशानां प्रवृत्तिश्चक्रे इत्यादौ च यणादेशोत्तरमेकाच्त्वस्य द्वित्वनिमित्तभूतस्याभावाद् द्वित्वप्रवृत्तये युक्तमतिदेशविषयत्वम् । इयेषेत्यादौ सत्स्वपि गुणादिष्वेकाच्त्वस्याव्याघातात्कथमतिदेशप्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम् । द्वित्वविधावेकाच्त्वमेव न निमित्तं किं तु धातुत्वमपि तस्य च गुणवृद्ध्यादिभिरन्यथाभूतेष्वतिदेशमन्तरा दुर्लभत्वात्तद्वैकल्यप्रयुक्तायां द्वित्वशास्त्राप्रवृत्तावतिदेशोऽयमाश्रीयते । न ह्येकदेशविकृतन्यायेन निर्वाहः । धातुत्वस्यापि द्रोणत्वादिवत्परिच्छिन्नपरिमाणधर्मतया तादृशेन लोकन्यायेनातिदेष्टुमशक्यत्वात् । नाप्यानुमानिकेन स्थानिवद्भावेन तदतिदेशोऽत्र युक्तः । श्रुतत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च रूपातिदेशस्यैव न्याय्यत्वादित्याहुः ॥

पुनः प्राप्ते इति ॥ न च द्वित्वे कर्तव्ये इत्यतिदेशविधौ कालावधारणात् द्वित्वकर्तव्यतायामेव तत्प्रवृत्त्या कृते द्वित्वे तादृशरूपनिवृत्तेस्स्वत एव सिद्धत्वात्किमर्थं गुणवृद्ध्यादीनां पुनः प्रवृत्त्याश्रयणमिति वाच्यम् । तत्प्रवृत्तिमन्तरेण अतिदिष्टरूपनिवृत्तेरयोगात् । कालावधारणं तु न तादृशरूपनिवर्तकं जग्मतुरित्यादावभ्यासखण्डे ऽप्यकारश्रवणानापत्तेः । किं तु कृतद्वित्वानां ये गुणवृद्ध्यादय आदेशास्तेषां कार्यान्तरं प्रत्यतिदेशनिवर्तकम् । अत एव द्वित्वोत्तरं गुणवृद्ध्योः स्थानिरूपातिदेशादियायेत्यादावियो यण् एरनेकाच इत्यादीनामप्रवृत्तिः ॥ न च लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात्कथं गुणवृद्ध्योः पुनः प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । आगन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनोत्तरखण्डस्य षाष्ठद्वित्वनिष्पन्नत्वादतिरिक्तत्वेनादोषात् । न च द्वित्वनिष्पन्नस्यातिरिक्तत्वे प्रतीषिषतीत्यादावुत्तरखण्डस्य प्रत्ययत्वाभावादिन्षत्वादीनामनुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्वरूपतो भेदेपि पूर्वखण्डीयतत्तद्धर्मविशिष्टस्यैव सजातीयस्योत्तरखण्डस्य द्वित्वनिष्पन्नत्वाभ्युपगमेनादोषादिति दिक् ॥ अन्तरङ्गत्वादिति । यद्यपि प्रयोगक्रमाधीनपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं यथा सवर्णदीर्घस्य तथा द्वित्वप्रवृत्तिप्राक्कालिकनिमित्तोपस्थितिमादाय गुणवृद्ध्योरपि प्रक्रियाक्रमाधीनपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं सुवचम्, तथापि घटकनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं सवर्णदीर्घस्यैव । तच्च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपादन्तरङ्गत्वात्प्रबलमित्यभिप्रायः ।

नकत्वे उरित्येव ब्रूयात् । य्वोरित्यनुवर्तते इणो यणिति साहचर्याद्व्याख्यानाच्च ऋधातोरेव ग्रहणम् । अर्तेरिवर्णस्य इयङित्यर्थः । अभ्यासस्यार्तौ अभ्यासस्यार्त्तेरिति वा गुरुत्वान्न युक्तम् । न च एऐओऔशब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो लिटि इयङाद्यर्थं तत्सूत्रमावश्यकम् । तथा ओणृधातोर्ण्वुलन्तादिच्छाक्यजन्तात्सनि उवोणकीयषतीत्याद्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् । षाष्ठप्रथमान्हिकान्तस्थभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानात् । अन्त्ये द्वितीयद्विर्वचनस्य सत्त्वेन त्वदुक्तप्रयोगस्य

उरित्येव ब्रूयादिति । ननु ऊटीवीत्यत्र प्रश्लिष्टादिणधातोर्णौ थलि इयेथेत्यत्रेयङ्विधानाय सूत्रस्यावश्यकतया निरुक्तन्यासेन तदसंग्रहात्कथं सूत्रवैयर्थ्यमिति चेन्न । अर्त्यर्थमेतत्स्यादिति सूत्रसार्थक्यमाशङ्क्य न ह्येकमुदाहरणमिति न्यायेन सम्पूर्णसूत्रस्य वैयर्थ्योपपादनपरदाश्वानितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तादृशप्रयोगाणामनभिधानमित्याशयात् । के चित्तु लादेशानामपरनिमित्तकत्वप्रयुक्तादन्तरङ्गत्वाद् द्विर्वचने ऽचीत्यस्यारम्भाच्च प्रथमतः प्रवृत्तौ द्वित्वात्परत्वादिगन्तलक्षणे गुणे द्वित्वप्रवृत्तौ ह्रस्वापेक्षया ऽन्तरङ्गत्वादयादेशे तादृशप्रयोगस्यैवासम्भवो वार्णपरिभाषा तु नेदानीमस्तीत्याहुः ॥ ननु उरिति न्यासे अङ्गस्येत्यनेन लक्ष्यानुरोधाद्वैयधिकरण्यमाश्रित्य कथं चिदङ्गावयवस्य ऋकारस्याच्परकस्येयङित्यर्थाभ्युपगमे ऽर्यर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वे ऋकाराभावादियर्तीत्यादावियङादेशो न स्यात्कर्चेत्यादौ च तत्प्रवृत्तिः स्यादत आह । य्वोरित्यनुवर्ततइति । उकारानुवृत्तेरनुपयोगादेकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानाच्चेकारो ऽनुवर्ततइत्याशयः । नन्वङ्गावयवस्य ऋकारस्य इकार इत्यर्थे सम्बन्धान्तरस्यासत्त्वात् स्थानसम्बन्धस्य न्याय्यत्वाच्च ऋकारस्थानिकस्येकारस्येत्यर्थस्य पर्यवसन्नतया इयर्तीत्यादेस्सिद्धावप्यरियर्तीत्यादेरसिद्धिरत आह । साहचर्यादित्यादि । व्याख्यानाच्चेति । सूत्रान्तरसाहचर्यस्यासमञ्जसत्वमभिप्रेत्य हेत्वन्तरोल्लेखः । व्याख्यानं चाचि श्नुधातुभ्रुवामित्यतो ऽनुवर्तमानधातुग्रहणमूलकं द्रष्टव्यम् । अर्तेरिकारस्येति । धातुसंज्ञावता ऋकारस्येत्यर्थे हि उरित्यवयवषष्ठी सम्पद्यतइति भावः । षाष्ठप्रथमान्हिकान्तस्थभाष्येति । इदमधस्तादुक्तं दाश्वानिति सूत्रस्थमित्यनुसन्धेयम् । अनभिधानादिति । एऐओऔशब्देभ्य आचा-

रक्विपो ऽनभिधानं वदव्रजेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि । अतो ल्रान्तस्येति सूत्राद्ग्रहणमनुवर्त्य वदव्रज्योरकारस्य अचश्च वृद्धिरित्येव सिद्धे हल्ग्रहणं जातिग्रहणार्थम् । तेनाराङ्क्षीदित्यादिसिद्धिरित्युक्त्वा तत्राजन्तस्येत्यर्थवारणाय हल्ग्रहणमित्याशङ्क्य अदन्ते लोपेन दीर्घान्ते फलाभावेन इगन्ते सिचि वृद्धिरित्यतः सिद्धत्वेन सन्ध्यक्षरान्तस्य धातोरभावेन च फलाभावादजन्तस्येति नार्थ इत्युक्तम् । लक्षणैकचक्षुष्काणामनभिधानं न सदुत्तरमत आह । अन्त्ये इति । दुर्लभत्वादिति । यथेष्टं नामधातुष्वित्यनेन प्रथमस्य द्वितीयस्य तृतीयस्य वा शास्त्रेण द्विर्वचनं प्रति कार्यित्वेनोद्दिष्टानामेकाचामन्यतमस्य द्विर्वचनमैच्छिकमिति प्रतिपाद्यते न त्वजादेरपि प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनमपूर्वतया

दुर्लभत्वात् । एवं सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकता युक्ता । यद्यपि भाष्ये यदयमभ्यासस्यासवर्णइत्यसवर्णग्रहणं करोतीति ग्रन्थेन असवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते, तथापि न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरो ऽभ्यासो भवतीति तदुपपादनग्रन्थेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते। अग्रे ऽपि नैतदस्ति ज्ञापकमत्यर्थमेतत्स्यादित्यनेन सूत्रसार्थक्यमेव दर्शितम् । असवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तद्व्यावृत्तिप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव दर्शितं स्यात् । न चाकृतव्यूहपरिभाषया इयाय इयेषेत्यादौ सवर्णदीर्घाप्राप्तिर्यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि गुणस्स्यादिति सम्भावनायास्सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्तेस्सूपपादत्वात्कथं संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम् । तस्या असत्त्वात्, सत्त्वे वा एतद्भाष्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव तन्निमित्तविनाशकबहिरङ्गविधेः प्राप्तिस्तत्रैवैतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराच्च । न चान्तरङ्गत्वाद्दीर्घेऽपि इयायेत्यादौ पूर्वान्तत्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च णल्यसवर्णे इयङ्विधानेन सूत्रं चरितार्थम् । न चाचि श्नु इत्यनेन सिद्धिः वृद्धिबाधनार्थत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्या असवर्णपदेन अभ्यासोत्तरखण्डसम्बन्ध्यसवर्णाच एव ग्रहणात् शास्त्रबाधकल्पनापेक्षया परिभाषाज्ञापकत्वस्यैवो-

प्रतिपाद्यतइत्याशयः । आद्येपि । अनृच्छ इति पर्युदासेनेजादेरित्यस्यौपदेशिकधातुविषयत्वे ऽपि कास्प्रत्ययादित्याम् दुर्वारः । कास्यनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमित्यस्योपक्रमस्वारस्येन न प्रत्ययग्रहणापनयने तात्पर्यं किं तु सत्येव प्रत्ययग्रहणे अनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमित्यभिप्राय इति नव्यमतसिद्धत्वादित्याहुः । ऊर्णोतेरूर्णवेति तु छान्दसं मन्त्रत्वादामभावः । तन्वादीनां बहुलं छन्दसीत्येव तत्रोवङ् सिद्ध इति न तदर्थमपीदं सूत्रमिति स्पष्टं दाश्वानिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । प्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमिति । अन्तरङ्गकार्यप्रवृत्त्युत्तरमिति तु नोक्तम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गकार्यप्रवृत्तिप्रतिबन्धकतया तद्विषये प्रथममन्तरङ्गकार्यप्रवृत्तेरयुक्तत्वात् । शास्त्रबाधकल्पनेति । णलकारात्मकासवर्णाज्ग्रहणे ह्यचो

जयतीत्येतच्छास्त्रबाधकल्पना गले पततीति भावः । आहुरिति । के चित्तु सवर्णदीर्घोत्तरमेकादेशस्यानिवद्भावादभ्यासेकारस्य णलकारात्मकासवर्णाच्परत्वाभावेनैव तत्रेयङादेशस्याप्रवृत्तिः । अचः परस्मिन्निति हि यत्किंचित्स्थान्यपेक्षया पूर्वत्वेन दृष्टस्यापि विधौ प्रवर्तते । अत एव कृदतिङिति सूत्रे भाष्ये अतिङ्ग्रहणाभावे धातुग्रहणानुवृत्त्या शबन्तस्य धातुत्वाभावात्तुगागमनिवृत्तावपि चिकीर्षतीत्यादौ शबेकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन धातुत्वस्य सुवचतया तुगागमो दुर्वार इत्याशङ्क्य एकादेशस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन शपा व्यवधानात्तिङ्रूपकृत्प्रत्ययपरत्वाभावात्तदप्रवृत्तिरिति समाहितम् । परत्वादन्तवद्भावः स्थानिवद्भावस्य प्रतिबन्धकस्स्यादिति तु न शङ्क्यम् । भाष्यप्रामाण्यादेतद्विषये पूर्वविप्रतिषेधस्याभीष्टत्वादिति स्पष्टं कैयटइति वदन्ति । ननु सत्यामस्यां परिभाषायां गाङ् गतावित्यस्माल्लट्याताम।दौ शपि सवर्णदीर्घात्पूर्वमातो ङित इत्यस्य प्रवृत्तौ गाते इत्याद्यसिद्धिः । ततश्चास्य धातोरादादिकत्वे भौवादिकत्वे वा नास्ति फलविशेष इति सिद्धान्तव्याकोपः ॥ तथा यया तयेत्यादौ त्यदाद्यत्वोत्तरं टापः पूर्वमिनाद्यादेशापत्तिरत आह । सा चेयमिति । समानकार्यित्वएवेति । कार्यित्वमागमादेशसाधारणम् । समानस्थानिकत्वएवेत्यन्यत्रापि स्थानिपदं कार्यिमात्रोपलक्षणम् । अतो न वारिणी इत्यादौ सवर्णदीर्घात्पूर्वं नुम्प्रवृत्तेर्बाधो नापि ग्रन्थकर्तुः परस्परविरोध इति बोध्यम् । अत एव च्छ्वोरिति सतुङ्निर्देशस्य प्रकृतपरिभाषानित्यत्वज्ञापकतापरवक्ष्यमाणग्रन्थसङ्गतिः । नन्वेवं गाङो भौवादिकत्वे लटश्शानचि शबेकादेशात्पूर्वमाने मुगित्यस्य प्रवृत्तौ गामान इति स्यात् । आदादिकत्वे तु शपो लुकि तदप्रवृत्त्या गान इत्येव भविष्यतीति फलवैलक्षण्यापत्तिरिति चेन्न । वक्ष्यमाणेन परिभाषाया अनित्यत्वेन प्रकृतविषये तदप्रवृत्तौ मुगागमात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादेकादेशे वैलक्षण्यस्य दुर्वचत्वात् । न चैवमावश्यकेन वक्ष्यमाणपरिभाषाया अनि-

चित्याश्चेत्याहुः । सा चेयं धर्मिग्राहकमानादाङ्वार्णयोस्समानकार्यित्वे एव । यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रये एवैषेति, तन्न । ज्ञापिते ऽपि इयाय इयेषेत्याद्यसिद्धेः सूत्रे वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाच्च । स्योन

त्यत्वेनैव निर्वाहे समानकार्यितामात्रविषयत्वकल्पनाप्रयासो विफल एवेति वाच्यम् । तादृशकल्पनाया अप्यनित्यत्वमूलकतयैवाभ्युपगमेनादोषात् । पङ्क्तिविंशतीति सूत्रभाष्यबलेनानुगमसम्भवे तत्परित्यागस्यानौचित्याच्च । किं च भावकार्यविषयकत्वमप्यस्याः परिभाषाया अभ्युपेयम् । अत एव मघोन इत्यादौ सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपात्पूर्वमल्लोपो ऽन इत्यस्याप्रवृत्तिरन्यथा विभक्तेरुदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिरित्यादि स्वयमूहनीयमिति दिक् । वृद्ध्यादेः स्थानिवत्त्वेनेति । नन्वियायेत्यादाविकारादेशभूते वृद्ध्यादौ स्थानिवद्भावेनेकारबुद्धौ भवतु सवर्णत्वमायादौ वृद्ध्याद्यादेशे तस्य दुर्निरूपतया कथमसवर्णइति प्रतिषेधः । न च वृद्ध्यादौ स्थानिन्यचः परस्मिन्निति शास्त्रेणातिदिष्टस्य सवर्णत्वस्य पुनरायादौ तदादेशे तेनैवातिदेश इति वाच्यम् । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेनैकस्मिन् लक्ष्ये पुनः पुनरतिदेशशास्त्रस्यैकस्य प्रवृत्तेरयोगात् ॥ अत एव एतिकेत्यादौ प्रत्ययस्थादितीत्वं सिध्यति । अन्यथा टाबेकादेशस्य स्थानिवद्भावेन त्यदाद्यकारनिष्पन्नपररूपात्मकस्य पुनः स्थानिवद्भावेनाकारद्वयव्यवधानादाप्परकत्वाभाव इति तदनापत्तिर्दुर्वारा । सूत्रं तु सर्विकेत्यादौ चरितार्थमिति स्पष्टमुद्द्योतशेखरयोरिति चेन्न । स्थानिवद्भावप्रकरणे स्थानिस्थानिनो ऽपि स्थानित्वेन ग्रहणात्त्वस्थानिभूतवृद्ध्यादिस्थानिगतस्य सवर्णत्वस्य वृद्ध्याद्यादेशे आयादावतिदेश इत्याशयात् । एतिकेत्यत्र तु टाबेकादेशे स्थानिभूतपररूपस्थानिन्यकारे पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा विद्यमानस्यैकवर्णव्यवधानस्यैवातिदेश इति न क्षतिः । अतिदेशस्य पुनः प्रवृत्तौ टाबेकादेशस्थानिवत्त्वेनैकं पररूपस्थानिवत्त्वेनान्यदिति वर्णद्वयव्यवधानं स्पष्टमेव । अत एव यून इत्यादौ सवर्णदीर्घोत्तरं न सम्प्रसारणइति निषेधप्रवृत्तिरन्यथा सम्प्रसारणस्थानिकपूर्वरूपादेशस्य सवर्णदीर्घस्य स्थानि-

वत्त्वेन सम्प्रसारणत्वायोगान्निषेधप्रवृत्तेर्दौर्लभ्यमेव । यूनस्तिरिति निर्देशश्चाचार्ये बीजमिति वदन्ति । केचित्तु निर्देशादस्मादतिदेशविषये लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्याप्रवृत्तिरित्येव ज्ञाप्यताम् । एतिकेत्यात्यादौ तु न यासयोरिति निषेधादित्वविधावविशेषेणैकादेशस्य स्थानिवत्त्वाभावकल्पनेनैव निर्वाहः । अत एव यन्निमित्तवैकल्यादुपदेशाप्रवृत्तिस्तादृशनिमित्ताभावे ऽपि कार्यमतिदिश्यते प्राधान्यादित्येवमात्मकं कार्यातिदेशपक्षमभ्युपेत्याभावातिदेशे ऽपि न क्षतिः । अन्यथा टाबेकादेशस्थानिभूतपररूपस्थानिन्यकारे सत्यकारान्तरस्यापि सद्भावाद्वर्णद्वयव्यवधानेनाप्रवर्तमानस्येत्वविधेरत्र परस्मिन्नित्यनेन तत्र निवृत्तौ स्यादेव दोष इत्याहुः । अथायं स्थानिवद्भावो निमित्तातिदेशादियङादेर्निवर्तक उत कार्यातिदेशाद्वा । नाद्यः ॥ आयादौ विशिष्टे सवर्णत्वातिदेशे ऽपि तदवयवीभूतावर्णगतमसवर्णत्वमाश्रित्येयङादेशस्य सुवचत्वात् । अतिदिश्यमानधर्मा हि स्वसामानाधिकरण्येनैव स्वविरुद्धधर्मनिवर्तको न त्वन्यथा । अत एवात्र परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये परस्मिन्नित्यस्य युवजानिरित्यत्र यलोपोपपत्तिः प्रयोजनमित्युपन्यस्य स्थाश्रयमत्र वलत्वं भविष्यतीत्यनेन निङादेशसम्बन्धिनकारनिबन्धनो लोपस्सत्यपि स्थानिवत्त्वे निर्बाध इति नेदं प्रयोजनमित्युक्तम् । नान्त्यः । अभावात्मको ऽपि कार्यातिदेशः स्थानिनिमित्तकत्वेन यन्न भवति तदादेशनिमित्तकत्वेनापि न भवतीत्येवंरूपतया विशिष्टादेशनिमित्तकत्वेन प्राप्तस्यैव निवर्तको न तु तदवयवनिमित्तकत्वेन प्रसक्तस्य । अत एव युवजानिरित्यादावभावातिदेशपक्षे ऽपि न प्रयोजनमित्याशयेन यो ऽचादेशो नासावाश्रीयते यश्चाश्रीते नासावादेश इत्युक्तं

इत्यत्र तु वक्ष्यमाणरीत्या अनित्यत्वादप्रवृत्तौ गुणादन्तरङ्गत्वाद्यणादेशः । न चैवमपि इयायेत्यादौ इयङ् दुर्लभः । तत्र कर्तव्ये वृद्ध्यादेः स्थानिवत्त्वेन असवर्णइति प्रतिषेधादिति वाच्यम् । सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः ॥ एतच्च सामान्यापेक्षम् । अभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वं नेति । अत एवारतीत्यादौ यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादभ्यासस्य हलादिःशेषे इति दीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम् । दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च । अरिय्रियादित्यत्र

तत्रैव भाष्ये । तस्मादयुक्तमेवेदं स्थानिवत्त्वापादनमिति चेदत्राहुः । इयङादिविधावसवर्णइति प्रसज्यप्रतिषेधो न तु पर्युदासः । लक्ष्यानुरोधात् । अत एवेयेषेत्यादावियङ्सिद्धिः । अन्यथा इयायेत्यादौ चरितार्थस्येयङादेशस्य स्थानिवद्भावेन सवर्णत्वातिदेशादप्रवृत्तिरेव स्यात् । वक्ष्यमाणरीत्या स्थानिवत्त्वनिषेधज्ञापने तु न कश्चिद्दोष इति । एतच्च सामान्यापेक्षमिति । असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातादिति भावः । तदुत्तरखण्डादेशस्येति । एतत्फलं वव्रश्चेत्यत्र स्थानिवद्भावेनोरदत्वस्य सम्प्रसारणतया वकारस्य सम्प्रसारणाभावः । यदि तु न सम्प्रसारणइति निषेधो ऽपि शास्त्रबोधितत्वात्कार्यमेवेत्युच्यते तदा प्रयोजनान्तरमन्वेष्यम् । तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतमिति । कार्यं चोत्तरखण्डनिमित्तकमेव प्रत्यासत्तेः । तेन यातिरित्यत्राभ्यासखण्डीयातो लोपे यन्निमित्तके तदुत्तरखण्डादेशस्यातो लोपस्य स्थानिवद्भावसिद्धिः । दीर्घविधौ तन्निषेधाच्चेति । ननु स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवदिति नियमात्कथमिह स्थानिवत्त्वनिषेधः । न च फलाभावात् दीर्घविषयतादृशनियमस्यानाश्रयणमिति वाच्यम् । विव्यतुरित्यदावुपधायां चेति प्राप्तदीर्घनिवर्तकस्थानिवद्भावसम्पादकतया फलस्य सुवचत्वादिति चेन्न । द्विरुक्तेषूत्तरखण्डस्यैव धातुत्वेन प्रत्यासत्त्या हल्परकधातूपधाभूतरेफवकारपूर्वस्य धातोरवयवस्येको विधीयमानस्य दीर्घस्य विव्यतुरित्यादावभ्यासखण्डीयेकारे धात्ववयवत्वाभाववति सत्यपि स्थानिवद्भावनिषेधे प्रवृत्त्ययोगेन दीर्घांशे तादृशनियमस्यानुपयोगादनाश्रय-

णामित्याशयात् । युक्तं चैतत् । अन्यथा नपदान्तसूत्रप्राप्तस्थानिवद्भावनिषेधनस्य तेन नियमेन वारणे ऽपि पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदित्यनेन प्राप्तस्य निषेधस्य दुर्वारतया स्यादेव विव्यतुरित्यादावनिष्टप्रसङ्गः । न च सामर्थ्यादस्यापि निषेधस्य तादृशनियमो निवर्तक इति वाच्यम् । तदपेक्षया प्रत्यासत्तिमूलकेन निरुक्तव्याख्यानेन दीर्घाप्रवृत्तिकल्पनाया एव समञ्जसत्वात् । अभ्यासावयवस्य परम्परया धातुसम्बन्धित्वे ऽपि न धात्ववयवत्वमिति स्पष्टमुद्द्योतशेखरयोः । प्रत्यासत्तिवशादेव परिपूर्वाह्वेञः क्वविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्यो ड इति डप्रत्यये टिलोपे दीर्घपरिहारः परिव्य इत्यादाविति प्राहुः । प्रतिबध्यमानकार्यकुक्षावभ्यासनिवेशप्रयोजनं तु निन्यतुरित्यादावुत्तरखण्डीयनकारस्यानिदितामिति लोपाभाव इति बोध्यम् । अरिरियादिति । अत्र परत्वाद्रिङादेशे पुनःप्रसङ्गविज्ञानादियङादेशः । यद्यपि क्रमिकान्वाख्याने पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वलक्षणमन्तरङ्गत्वमियङादेशस्य सुवचं तथा ऽपि पदावधिके ऽन्वाने रिङ एव तथाविधमन्तरङ्गत्वमिति पक्षयोरवैलक्षण्यायानित्या बहिरङ्गपरिभाषा ऽत्र न प्रवर्ततइति शब्देन्दुशेखरस्वरसः । वस्तुतः पदावधिकमेवान्वाख्यानमाश्रित्य प्रागुक्तेनान्तरङ्गत्वेन पूर्वं रिङादेशः पश्चादियङादेश इत्याशयः । यदि च पक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितत्वादिह क्रमिकमेवान्वाख्यानमाश्रित्य कालिकेन च तथाविधेनान्तरङ्गत्वेन प्रथममियङादेश इत्युच्यते तदा ज्ञाप्याभावीयप्रतियोगिन्यभ्यासकार्यप्रतिबन्धकतानिवेशस्य प्रयोजनमरिरियतीति बोध्यम् । न च वर्णमात्राश्रयत्वेन यणादेशस्येव प्रागुक्तप्रकारेणेयङादेशस्याप्यन्तरङ्गत्वादुभयोरन्तरङ्गयोः परत्वेन व्यवस्थाया औचित्यात्प्रथममियङादेशे तत्रापि फलं दुर्निरूपमिति वाच्यम् । परत्वापेक्षया बलीयसा नित्यत्वेन पूर्वं यण एव प्रवृत्त्या फलस्य

स्थानिवत्त्वेन इयङ् भवत्येव तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावात् । इयं चाङ्गसबन्धिन्याङ्गस्यैवेति स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि कुमार्यै इत्यादौ यणुत्तरमाडुक्तः । इयं चानित्या चक्षोरिति सतुक्कनिर्देशात् । अन्यथान्तरङ्गत्वात्पूर्वं तुकश्शादेशे तुको ऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५५ ॥

सुवचत्वात् । रिङो बहिरङ्गासिद्धत्वेन वल्परत्वाभावान्नैतादृशेषु यलोपप्रसक्तिरिति स्पष्टमन्यत्र । यत्तु ज्ञाप्यकोटावत्र प्रतिबन्धकतानिवेशे कटीवीत्यत्र प्रश्लिष्टादिधातोर्लिट्यतुसादिषूत्तरखण्डीयस्यैरनेकाच इति यणः स्थानिवत्त्वेन अच्त्वमाश्रित्य पूर्वखण्डसम्बन्धिन इकारस्येको यणचीति यणादेशप्रसङ्ग इत्याहुः । तदसत् । केचित्कारीयमतसिद्धस्य तादृशप्रश्लेषस्योपाध्यायानां मते स्वीकाराभावेनादोषात् । किं च ऋति ऋ वा लृति लृ वेति वार्तिकविधेययोस्सामानाधिकरण्येन दृष्टाया ईषत्स्पृष्टतायाः स्थानिवत्त्वेनातिदिष्टेनाच्त्वेन निवर्तयितुमशक्यतया सावर्ण्याभावादियङादेशस्यैव प्रसक्त्या यणापादनमयुक्तम् । यदि च वक्ष्यमाणेन वर्णपरिभाषानित्यत्वेन यणापादनमित्युच्यते, तदा तथाविधेनानित्यत्वेन यणादेशं निवर्त्य सवर्णदीर्घे तत इयङादेश इत्यभ्युपगमे स्थानिवद्भावस्यैवाप्रसङ्ग इति कुतो नोच्यते । अतो नायमापत्तिविषय इति दिक् । अङ्गसम्बन्धिन्याङ्गइति । धर्मिग्राहकसाजात्यमत्र बीजम् । अङ्गसम्बन्धित्वमत्राङ्गोद्देश्यकत्वम् । उद्देश्यता चावयवद्वारा साक्षाद्वा ततो न ज्ञापकभूमिविरोधः । सतुक्कनिर्देशादिति । अङ्गकार्यप्रवृत्तिविषयतासम्भावनायामपि वर्णकार्यस्य पूर्वमप्रवृत्तिरित्यप्यनया परिभाषया बोध्यते अत एवाध्यैयातामित्यादौ लावस्थायामटि लादेशोत्तरमियङादेशं प्रवर्तिष्यमाणमपेक्षते न तु ततः पूर्वमाटश्चेति वृद्धिरिति भावः । अन्यत्र विस्तर इति ॥ सामान्यतो ऽनेन अनित्यत्वं ज्ञाप्यतइत्येव युक्तं समानस्थानिककार्यमात्रविषयकत्वमिति तु न युक्तं, चङ्क्रम्यतइत्यादौ तुकः पूर्वं नुगागमानापत्तेः । स्योन इत्यत्र लघूपधगुणात्पूर्वमन्तरङ्गयणादेशानापत्तेश्च । अङ्गसम्बन्धिन्याङ्गइत्यप्ययुक्तं कुले दधिनी इत्यादौ श्यादेशात्पूर्वं वृद्धिप्रसङ्गेऽपि दोषारापत्तेः । श्यादेशस्तु हलन्तेषु चरितार्थः । अनित्यत्वेनैवानिष्टवारणं युक्तमित्याहुः ॥

॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥

नन्वेवमिति । यथा इयायेत्यादावन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे दोषस्तथा सेदुष इत्यादावन्तरङ्गत्वादिडागमे दोष इति दोषयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावबोधनद्वारा तन्निवर्तकयोः परिभाषयोरपि सादृश्यबोधनेन सङ्गतिप्रदर्शनार्थमेवमित्युक्तिः । यत्तु एवमित्यस्यान्तरङ्गपरिभाषायां सत्यामित्यर्थ इति, तच्चिन्त्यम् । सम्प्रसारणप्रवृत्तिप्रयोजककसाद्युत्पत्तेः पूर्वमेव कालिकेनान्तरङ्गत्वेन प्रवर्तमानस्य क्वसोरिडागमस्यान्तरङ्गपरिभाषाविषयत्वाभावेनासत्यामपि तस्यां दोषध्रौव्यात् । अन्तरङ्गं हि समकालप्राप्तमुत्तरकालप्राप्तमेव वा तद्विषयः । पदावधिके ऽन्वाख्याने प्रतिपदोक्तत्वलक्षणमन्तरङ्गत्वं सम्प्रसारणस्यैव स्वीकृत्य परिभाषैषा प्रत्याख्यास्यते ततो न तदनुरोधेनाप्यवतरणग्रन्थस्योक्तार्थवर्णनं युज्यतइति विभावनीयम् । अध्याहार इति ॥ अयं च सामर्थ्याल्लभ्यते ॥ अन्यथा ह्येनामाश्रित्य शास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गः । पश्चादिति । समानाधिकरणं विशेषणमिदमुत्तरकालिके इति तदर्थः । अच्त्वविनाश इति । अल्पाच्तरमिति निर्देशेन वृत्तिघट-

नन्वेवं सेदुष इत्यादौ क्वसोरन्तरङ्गत्वादिटि ततस्सम्प्रसारणे ऽपीटः श्रवणापत्तिरिति चेदत्र केचित् ॥ अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ न कृतो व्यूहो विशिष्टनिश्चयश्शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैरित्यर्थः । भाविनि निमित्तविनाशे इत्यध्याहारः । बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात्सम्भाविते ऽन्तरङ्गं नेति यावत् । अत्र च ज्ञापकं समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रे समर्थानामिति । तद्धि सूत्थितादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्पत्त्यर्थम् । अन्यथा ऽन्तरङ्गत्वाद्दीर्घे कृते एव प्रत्ययप्राप्त्या तद्व्यर्थता स्पष्टैव । तत्र हि भाविन्या ऽऽदिवृद्ध्या सवर्णाच्त्वविनाशः स्पष्ट एव । न चात्रैकादेशप्रवृत्तिसमये वृद्ध्यप्राप्त्या एकादेशे कृते आदेशे वृद्धेः प्राप्तावपि तन्निमित्तविनाशाभाव इति वाच्यम् । तद्द्वारैव निमित्तविनाशसत्त्वेनाक्षतेः । न च सौत्थितौ बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्ध-

काच्पदीयचकारगतचुत्वप्रयुक्तकार्याभावो ज्ञाप्यते । एकशेषस्य वृत्तित्वाभावाच्च न पस्पशास्थेनाच्चेति भाष्यप्रयोगेण विरोधः । यद्वा निरुक्तनिर्देशेन प्रत्याहारात्मकाच्पदीयचकारस्य सामान्यत एव चुत्वप्रयुक्तकार्यसमर्पकत्वाभावो ज्ञाप्यते अत एवाज्भिरव्यवहिता इति संयोगसंज्ञासूत्रस्थसकलग्रन्थकृद्व्यवहारोपपत्तिः । पस्पशास्थे भाष्यप्रयोगे तु भाष्यकाराणामैच्छिकं कुत्वम् । यत्तु प्रकृतनिर्देशबलान्न पदान्तादित्यत्र चोरित्यनुवर्तनेनाच्पदस्यचकारगतचुत्वनिमित्तको ऽन्यस्य श्चुत्वाभाव इति । तदयुक्तम् । प्रश्चेति सूत्रे धातोरित्यनुवर्तनेन छशान्तयोरपि धात्वोरेव षत्वमिति मते निच्शु इत्यत्राभीष्टस्य श्चुत्वस्य दौर्लभ्यापत्तेरिति वदन्ति । तद्द्वारैवेति । यथा श्रीपायेत्यत्र सुपि चेति दीर्घप्रवृत्तौ निमित्तस्यावर्णत्वस्यादेशे ऽनुवर्तमानस्यातो लोपप्रयुक्तो विघातः सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिनिमित्तं तद्वद्दीर्घनिमित्तस्याक्त्वस्यादेशे ऽनुवर्तमानस्य बहिरङ्गवृद्धिप्रयुक्तो विनाशः प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तं स्यादतो न समर्थानांग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थ्यविरहशङ्केत्याशयः । बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वादिति । ननु जातस्य समकालप्राप्तस्य वा बहिरङ्गस्यासिद्धत्वं बहिर-

ङ्गपरिभाषया बोध्यते इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्कथमिह वृद्धेरसिद्धत्वमिति चेदत्राहुः । जातस्य समकालप्राप्तस्यैव वेति नापूर्वोऽर्थः, किं त्वन्तरङ्गप्रवृत्तिवेलायां प्रापकतया प्रतिबन्धकतया वा यदुपस्थितं बहिरङ्गं तस्यैवासिद्धत्वं नानुपस्थितस्य मानाभावादिति न्यायलब्धोऽयमर्थः । ततश्चान्तरङ्गनिमित्तविनाशलक्षणस्य प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिकारणस्य निष्पादकत्वादिह परिभाषाद्वारेणान्तरङ्गप्रवृत्तिवेलायां बहिरङ्गा वृद्धिरुपस्थितैवेति युक्तमन्तरङ्गदृष्ट्या तदसिद्धत्वम् । यद्वा प्रकृतपरिभाषायाः प्रवृत्तिहेतोरन्तरङ्गविनाशस्य निष्पादकत्वात्तत्प्रापकत्वेनोपस्थिताया बहिरङ्गवृद्धेः परिभाषामपेक्ष्यासिद्धत्वमिहाभिधित्सितम् । परिभाषा ह्यन्तरङ्गस्य निवर्तकत्वात्तन्निमित्तकत्वेनान्तरङ्गा । एतेन स्वकीयबुद्धिगोचरस्यैव बहिरङ्गप्रयुक्तान्तरङ्गनिमित्तविनाशस्य परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभ्युपगमादन्तरङ्गदृष्ट्या बहिरङ्गस्यासिद्धत्वे ऽपि स्वदृष्ट्या ऽसिद्धत्वात्प्रवर्तत एव परिभाषेति नायमाशङ्काविषय इति निरस्तमित्युपाध्यायानुयायिनः । न तु जाते इति । एतत्परिभाषाया अभावे जनिष्यमाणबहिरङ्गप्रवृत्तिवेलायां कथमप्यनुपस्थितत्वादित्याशयः । मानाभावादिति । ननु समर्थानांग्रहणेनैव जनिष्यमाणबहिरङ्गस्यासिद्धत्वं ज्ञाप्यते परिभाषानित्यत्वज्ञापने ऽप्युक्तार्थज्ञापनमन्तरेण ज्ञापकसार्थक्यायोगात् प्रकृतपरिभाषाज्ञापकतावादिनामपि जातसमकालप्राप्तयोरेव बहिरङ्गयोरसिद्धत्वमित्यंशस्त्वांशे चारितार्थ्याय ज्ञापनीय एवेति न विशेषः । अयमंशः प्रत्यासत्तिन्यायानुगृहीत इति चेत्सो ऽपि व्याप्तिन्यायानुगृहीत एवेति कुतो-

त्वान्न तन्निमित्तविनाश इति वाच्यम् । समर्थग्रहणेनैतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् । यत्तु समर्थग्रहणेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यतइति, तन्न । असिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तबहिरङ्गस्य पूर्वं जातबहिरङ्गस्य वा अन्तरङ्गे कार्ये कर्तव्ये ऽसिद्धत्वं बोध्यते न तु जाते ऽन्तरङ्गे तस्य तत्त्वं बोध्यते मानाभावात्फलाभावाच्च ॥ एवं च सूत्थितादावेकादेशस्य परिभाषासाध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासम्भवात् । अन्तरङ्गानपि विधीनित्यादेरप्यस्यामेवान्तर्भावः ।

विशेष इत्यत आह । फलाभावादिति । न च उभये देवमनुष्या इत्यत्र निमित्तान्तरानपेक्षणेन प्रथमं प्रवर्तमानां नित्यसर्वनामसंज्ञामाश्रित्य तयबन्तत्वप्रयुक्तजस्निमित्तकवैकल्पिकसर्वनामसंज्ञायाः पश्चात्प्रवर्तमानाया बहिरङ्गत्वादप्रवृत्तिः प्रयोजनमिति वाच्यम् । तयादेशे उभयप्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्रस्थवार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यकारोक्तिमनुसृत्य उभयशब्दप्रवृत्तिकस्यायचः प्रत्ययान्तरत्वकल्पनयैव वैकल्पिकसर्वनामसंज्ञावारणसम्भवेन जनिष्यमाणबहिरङ्गासिद्धत्वप्रयोजनस्य तत्र दुर्वचत्वात् । किं च नात्र बहिरङ्गत्वेन निर्वाहः । विकल्पस्योभयशब्दांशे पाक्षिकनिषेधमात्रसम्पादकतया निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन नित्यापेक्षया बहिरङ्गस्यापि विकल्पस्यैव प्राबल्यात् । अस्तु वा प्रथमचरमेत्यत्र जसीत्यस्य विषयसप्तम्यन्ततया प्रातिपदिकसंज्ञासमनन्तरमेव तदीयविषयतायास्सुवचत्वेन यथोद्देशे ऽपि नित्यवैकल्पिकसंज्ञयोर्युगपदेव प्राप्तिरिति समकालप्राप्तबहिरङ्गासिद्धत्वेनोपपत्तौ विफल एवायमुपजनिष्यमाणबहिरङ्गासिद्धत्वकल्पनाप्रयास इति दिक् । ज्ञापनासम्भवादिति । अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वे ज्ञापिते तदनित्यत्वेन सेदुष इत्यादौ कालिकान्तरङ्गत्वमाश्रित्य प्रथमं प्रवर्तमानस्येडागमादेर्वारयितुमशक्यत्वात्तत्प्रवृत्तिप्रयुक्तो दुर्वारः । परिभाषाज्ञापने तु तयैव पूर्वं प्रसज्यमानस्येडागमादेर्निवृत्तिरिति न दोष इत्याहुः । नन्वन्तरङ्गपरिभाषाया नित्यत्वं ज्ञापयतां तेनैवान्तरङ्गानपीत्यादीनां क्रोडीकारसम्भवाल्लाघवं परिभाषाज्ञापकतावादिनां तु तदसम्भवाद्गौरवमिति शङ्कां निराकर्तुमाह । अन्त-

रङ्गानपीत्यादि । आदिपदेन अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यबित्यस्य संग्रहः । वार्णपरिभाषायाः पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमित्यस्याश्च नास्यामन्तर्भावः । तद्विषये जवे जवाते आग्नेन्द्रस्सोमेन्द्र इत्यादौ बहिरङ्गभूतौवडानङ्भ्यामन्तरङ्गनिमित्तनाशस्य दुर्निरूपत्वात् । नन्वन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यबित्येतद्विषये प्रदायेत्यादौ बहिरङ्गेण ल्यबादेशेन दधाद्यादेशरूपान्तरङ्गनिमित्तभूतनकारादित्वादेर्विनाशस्य स्पष्टतया भवतु तस्याः परिभाषायाः प्रकृतपरिभाषायामन्तर्भावः । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुगित्यस्यास्तु कथमन्तर्भावः । तद्विषये गोमद्दण्डीत्यादौ अन्तरङ्गत्वाद्धल्ङ्यादिलोपे विषयाभावेन बहिरङ्गस्य लुकोऽप्राप्त्या तत्कृतनिमित्तविनाशस्य दुर्वचत्वात् । अत आह । एतत्प्रवृत्ताविति । सम्भावनापीति । यद्यप्यन्तरङ्गप्रवृत्तेः पूर्वमेव तत्प्रतिबन्धाय परिभाषाप्रवृत्तेरावश्यकतया तत्काले बहिरङ्गकृतान्तरङ्गीयनिमित्तविनाशस्य दुर्लभत्वादन्तरङ्गप्रवृत्तिप्रयुक्ता निमित्तविनाशसम्भावनैव निमित्तं तथापि सङ्कोचे मानाभावादन्तरङ्गप्रवृत्त्यभावसम्भावनाप्रयुक्तापि निमित्तविनाशसम्भावना तत्प्रवृत्तौ निमित्तमिति प्रतिपादनार्थमेतत् । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुगित्यस्याः परिभाषायाः प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्यत्र भाष्यकारीयं मपर्यन्तग्रहणानुवर्तनं लाघवादीदृशसम्भावनायाः प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकतायामेव ज्ञापकमित्याशयः । नन्वेतादृशसम्भावनायाः प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिहेतुत्वावश्यंभावे व्यापकत्वादियमेव सर्वत्र परिभाषाप्रवृत्तौ हेतुत्वेन स्वीक्रियतां किमन्तरङ्गप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयुक्तनिमित्तविनाशसम्भावनाया अतिरिक्तहेतुताकल्पनेन । ततश्च व्यर्थ एवायमपिशब्दघटितसम्भावनापीत्युल्लेख इति चेदत्राहुः । विशिष्य तत्र तत्र परिभाषाप्रवृत्तये विशेषेण कार्यकारणभावस्यावश्यकतया निमित्तविनाशसम्भा-

एतत्प्रवृत्तौ निमित्तविनाशसम्भावनापि निमित्तम् । अत एव गोमद्दण्डीत्यादौ हल्ङ्यादिलोपो न । अन्यथा हल्ङ्यादिलोपकाले सामासिकलुकोऽप्राप्त्या तदुत्तरं चापहार्याभावादप्राप्त्या लोपस्यैवापत्तेः । अस्ति चात्रापि यदि लोपो न स्यात्तर्हि लुक्स्यादिति सम्भा-

वनायास्तत्तदन्तरङ्गप्रवृत्त्यभावविषयकत्वविशिष्टसम्भावनाप्रयुक्तत्वेन निमित्तविनाशसम्भावनायाः कारणताकल्पनायामभावस्याधिकस्य सर्वत्र कारणतावच्छेदककोटिप्रवेशे गौरवात्तदविषयकसम्भावनाप्रयुक्तनिमित्तविनाशसम्भावनाया यत्रासम्भवस्तत्रैव गुरुभूततादृशसम्भावनाप्रयुक्तनिमित्तविनाशसम्भावनायाः प्रमाणबलात्प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तिहेतुत्वमन्यत्र त्वभावाविषयकसम्भावनाप्रयुक्ताया एव तस्यास्तत्त्वं सम्भवति लघौ गुरोरन्याय्यत्वात् । किं च अभावविषयकसम्भावनाप्रयुक्ताया एव तस्याः प्रत्यासत्त्या परिभाषाप्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनायां ज्ञापकानुरोधेन तादृशी सम्भावना परिभाषाया लुङ्मात्रविषयकतामेव किं न सम्भावयेत् । तस्मादन्तरङ्गप्रवृत्त्यभावविषयकत्वविशिष्टसम्भावनाप्रयुक्तत्वेन तदविषयकसम्भावनाप्रयुक्तत्वेन बहिरङ्गकृतान्तरङ्गनिमित्तविनाशसम्भावनायाः परिभाषाप्रवृत्तिं प्रति हेतुत्वकल्पनमावश्यकमिति सार्थक एवायमपिशब्दः । एतेन सौत्थितिरित्यादावप्यभावविषयकसम्भावनाप्रयुक्तनिमित्तविनाशसम्भावनामाश्रित्य परिभाषाप्रवृत्तिसौलभ्यादादेशद्वारकनिमित्तविनाशसम्भावनापरिग्रहपरिक्लेशो मूलकृतामयुक्त इत्यपास्तमिति । केचित्तु गोमत्प्रिय इत्यादौ अन्तरङ्गभूतहल्ङ्यादिलोपप्रवृत्त्यभावविषयकसम्भावनाप्रयुक्तबहिरङ्गसामासिकलुक्कृतान्तरङ्गनिमित्तविनाशसम्भावनामाश्रित्य प्रकृतपरिभाषया हल्ङ्यादिलोपप्रतिबन्धेनाभीष्टसिद्धावपि तत्कुलमित्यादौ त्यदाद्यत्वापेक्षया नपुंसकलुको बहिरङ्गत्वाभावेन तत्कृतनिमित्तविनाशसम्भावनामाश्रित्य परिभाषाप्रवृत्तेरयोगाल्लुकः पूर्वं त्यदाद्यत्वप्रतिबन्धो दुर्वचः । सम्भावनायामन्तरङ्गबहिरङ्गयोरनिवेशे तु पदावधिकेऽन्वाख्याने गोमत्प्रिय इत्यादौ हल्ङ्यादिलोपकृतनिमित्तविनाशसम्भावनामाश्रित्य लुक एवाप्रवृत्तिः प्रसज्येत । तत्कुलमित्यादावपि विनिगमनाविरहात्त्यदाद्यत्वकृतनिमि-

त्तविनाशसम्भावनामादाय लुक एव निवृत्तिस्स्यात् । ततश्च नपुंसकलुग्विषये त्यदाद्यत्वादिकार्यनिवृत्त्यर्थमावश्यकत्वेवा-न्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुगिति परिभाषेति नास्यां परिभाषायामन्तर्भावो युज्यते । यदि त्वन्तरङ्गानपीति परिभाषा-परांशे विप्रतिषेधसूत्रस्थपरशब्दस्येष्टवाचकतालब्धार्थानुवाद एवेति तदंशे नास्यामन्तर्भावोपयोग इत्युच्यते तर्ह्यन्तर-ङ्गांशे ऽपि तुह्योस्तातङिति सूत्रस्थशब्देन्दुशेखरोक्तरीत्या बहिरङ्गपरिभाषानित्यत्वसिद्धार्थानुवाद एव सा परिभाषेति क उपयोगो ऽन्तर्भावस्येति सुधीभिर्विभावनीयमित्याहुः । ननु ज्ञापितायामस्यां परिभाषायामल्लोपोन इति सूत्रस्थं तपरकरणमनर्थकं स्यादत आह । अल्लोपो ऽन इत्यादि । अनित्यत्वज्ञापनेनेति । एतत्फलमतिभवकानित्यादावकच-प्रवृत्तिः । अन्यथा समासप्रयुक्तेनोपसर्जनत्वेन भाविना निमित्तभूतसर्वनामसंज्ञाविनाशसम्भावनया प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तौ तदनुपपत्तिस्स्पष्टैव । प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनमप्यत्रार्थे प्रमाणमिति वदन्ति । इत्थमस्याः परिभाषाया दीक्षिताद्यभिप्रेतं

वना । अल्लोपो ऽन इति सूत्रस्थतपरकरणं तु परिभाषानित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थम् । तद्धि अन इत्यादौ लोपवारणाय । अन्यथा दीर्घाभावे लोपसम्भावनया एतत्परिभाषाबलाद् दीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः । समर्थानामिति सूत्रे कैयटस्तु समर्थवचनेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति तेन पपुष इत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृते ऽपीडागमो न प्रवर्ततइति वदन् न कृते व्यूहे विशिष्टस्तर्कौ निमित्तकारणनाशे ऽपि कार्यस्थितिरूपो यैरित्यर्थमभिप्रैति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति यावत् । सूत्थितादिजि वृद्धौ दीर्घाप्रवृत्तौ सावुत्थितिर्मा भूदिति समर्थानामिति । लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः । लोके हि निमित्तं द्विविधं दृष्टं कार्यस्थितिनियामकं तदनियामकं चेति आद्यं यथा न्यायनये अपेक्षाबुद्धिः तन्नाशे द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । वेदान्तिनये च प्रारब्धस्य विक्षेपस्थितिनियामकत्वं च प्रसिद्धमेव द्वितीयं यथा दण्डादि, तन्नाशे ऽपि कार्यनाशादर्शनात् । शास्त्रे लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्था । भाविनि निमित्तनाशे

वाक्यार्थं निरूप्य कैयटाभिप्रेतमर्थमाह । समर्थानामिति सूत्रे कैयट इति । दीर्घनिवृत्ताविति । प्रकृतपरिभाषयेति शेषः । ननु सौत्थितिरित्यादौ सवर्णदीर्घनिमित्तस्यादेशद्वारा ऽनुवर्तमानस्याक्रस्यैव तद्गतो दीर्घस्यापि वृद्ध्यादेशेनैव निवृत्तेर्निवर्तनीयाभावात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिस्स्यात् । ततश्च स्वांशे चारितार्थ्यं दुर्निरूपमेवेति चेत्सत्यम् । निमित्त-विनाशे ऽतत्प्रयुक्तविशेषविशिष्टस्य तद्रहितशब्दस्वरूपमादेशत्वेन प्रकृतपरिभाषया बोध्यते प्रवृत्तनैमित्तिकस्य प्रकारा-न्तरेण निवर्तयितुमशक्यत्वात् । ततश्च सवर्णदीर्घनिमित्तविनाशे तत्प्रयुक्तविशेषविशिष्टस्य सौत्थितिरित्यादेरनया तद्रहितस्सावुत्थितिरित्येवमादेश आपद्यतेत्याशयाददोषः । समर्थानांग्रहणे तु सामर्थ्याद्वृत्तिरेवैतद्विषये परिभाषाया इत्यभीष्टसिद्धिरित्याहुः । ज्ञापकसिद्धत्वस्योभयवादिसाधारणत्वेपि दीक्षिताद्यभिप्रेतमेव युक्तं प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरा-दस्पर्शनं वरमिति न्यायादत आह । लोकन्यायसिद्ध इति । वक्ष्यमाणलौकिकदृष्टान्तसिद्ध इत्यर्थः । तदाशय इति ।

केचित्तु लोके दण्डनाशघटनाशयोर्व्यभिचारादवच्छेदकावच्छेदेन निमित्तकारणनाशकार्यनाशयोर्निमित्तनिमित्तिभावस्यानुपपन्नत्वेऽपि प्रातिस्विकतया प्रारब्धविक्षेपयोरपेक्षाबुद्धिद्वित्वाद्योश्च यथा तथैव तद्विनाशयोरप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव निमित्तनिमित्तिभावः क्लृप्तः। शास्त्रे हि उपरागस्नानयोरिव अज्यणाद्योर्वाचनिको निमित्तनिमित्तिभावो न त्वन्वयव्यतिरेकस्यार्थः। व्यतिरेकासम्भवात्। ततश्च शास्त्रीयनिमित्तनिमित्तिविनाशयोरपि अपूर्वतया कल्पनीये निमित्तनिमित्तिभावे तथाविधस्य लोकदृष्टान्तस्याननुगुणतया ज्ञापकाश्रयणस्यावश्यकत्वाद्दीक्षितादुक्तमेव युक्तं न्यायोपहितत्वादित्याहुः। सर्वथा वचनकल्पनायां क्लेश एवेत्याशयेनाह। परे त्विति। प्रतिपदविधित्वादिति। ततश्च शीघ्रोपस्थितिकत्वेनान्तरङ्गत्वं सम्प्रसारणस्येति भावः। ननु क्रादिनियमस्य नेड्वशीत्यस्याप्यविशेषान्निवर्तकतया वस्वेकाजित्यस्य क्वसुप्रत्ययांशे तादृशनियमप्रापितेडागमस्य नियामकत्वेऽपि नियमशास्त्राणां विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तात् इडागमस्यापि पदविधित्वं वक्तुं युक्तं, किं च क्रादिनियमस्य नेड्वशीत्येतन्निवर्तकत्वे फलाभावात् अप्राप्तस्येडागमस्य विधायकमेव वस्वेकाजितिसूत्रमिति न्याय्यम्। अन्यथा नेड्वशीत्यस्य क्रादिनियमेन सङ्कोचस्तस्य च वस्वेकाजित्यनेन सङ्कोच इति शास्त्रद्वयसङ्कोचकल्पनायां गौरवात्। ततो निर्विवादमेवास्यापि प्रतिपदविधित्वमित्युभयोस्तुल्यबलतया परत्वात्प्रथममिडागमे रूपासिद्धिरिति चेन्न। परत्वापेक्षया प्राबल्यसम्पादकेन नित्यत्वेन पूर्वं सम्प्रसारणे रूपसिद्धेरव्याहतिरित्याशयात्। न च बहिर्भूतयजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिनिमित्तकाङ्गभसंज्ञासापेक्षसम्प्रसारणापेक्षया प्रयोगीयोच्चारणक्रमाधीनपूर्वोपस्थितिविषयनिमित्तकत्वरूपमन्तरङ्गत्वमाश्रित्य प्रथममिडागमे रूपासिद्धिरेवेति वाच्यम्। आतिदेशिक-

पूर्वमनुत्पत्तौ तु न कश्चिन्न्यायो नापि सम्प्रतिपन्नो दृष्टान्तः समर्थानामित्यस्यापि लोकसिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यसम्भवे लोकासिद्धापूर्वतादृशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति तदाशय इति। परे तु सेदुष इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्याने सेद्वस् अस् इति स्थिते इट्सम्प्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वात्पूर्वं सम्प्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धिरिति स्पष्टं समर्थानामिति सूत्रे कैयटे।

लिट्त्वप्रयुक्तद्वित्वाभ्यासलोपनिमित्तकेडागमापेक्षया प्रक्रियाक्रमानुरोधेन सम्प्रसारणेऽपि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्य सुवचतया तुल्यत्वेन परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकान्तरङ्गत्वस्यान्यतरस्मिन्नुपपादयितुमशक्यत्वात्। केचित्तु इडागमगतमन्तरङ्गत्वं नान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकम्। तासि च क्लृप इति तासेरिट्प्रतिषेधात्। अन्यथा तासिनिमित्तकेडागमकर्तव्यतायां बहिर्भूतलुङ्निमित्तकस्य तासेर्बहिरङ्गासिद्धत्वेनैव तदप्रवृत्तौ निषेधो व्यर्थ एव स्यात्। अत एव भविता भविष्यतीत्यादिसिद्धिः। इत्थं च प्रतिपदविधित्वादिलक्षणस्य इडागमगतान्तरङ्गत्वस्य परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभावेन अनुपयुक्तत्वात्सम्प्रसारणगतमेव तथाविधमन्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गपरिभाषया निर्वाह इति मूलकाराशयमुद्भावयन्ति। अथ क्रमिकान्वाख्यानेऽपि पूर्वमिडागमे सम्प्रसारणोत्तरं यणि सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गासिद्धत्वाद्यलोपे रूपसिद्धिः। यणि तु नासिद्धत्वं नाजानन्तर्य इति निषेधात्। एवं च परिभाषानुपयोगाय विभज्यान्वाख्यानपक्षाश्रयणमिह व्यर्थमिति चेन्न। अक्षद्यूरित्यादौ यलोपवारणाय नाजानन्तर्यपरिभाषाया अजानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च तस्मिन् यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वं नेत्यर्थस्यावश्यकतया यलोपस्य दुर्लभत्वात्। न च सिद्धान्ते नाजानन्तर्यपरिभाषाया अनाश्रयणादनित्याया अन्तरङ्गपरिभाषाया लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितत्वाच्च प्रकृते

बहिरङ्गासिद्धत्वप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यामिष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । यथि बहिरङ्गासिद्धत्वस्यानित्यत्वादप्रवृत्तिर्यलोपे तु तत्प्रवृत्तिरित्येकस्मिन्नेव लक्ष्ये कार्यभेदेन असिद्धत्वस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः कल्पनायामक्षद्यूरित्यादौ बहिरङ्गासिद्धत्वस्यानित्यत्वादप्रवृत्तिरिह तु तत्सम्पादनायासिद्धत्वस्य प्रवृत्तिरित्येवमेकस्मिन्नेव कार्ये लक्ष्यभेदेन तत्प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योः कल्पनायां च क्रमिकान्वाख्याने क्लेशबाहुल्यमित्याशयात् । नियामकमिति । अन्तरङ्गत्वादिति शेषः । ननु परिभाषानभ्युपगमे सोत्थितिरित्यादावन्तरङ्गत्वादेव सन्धिकार्यप्रवृत्तेर्व्यर्थं समर्थानामिति सूत्रे समर्थग्रहणमत आह । समर्थानामित्यादि उदाहरणमुक्तमिति । तत्र हि विभज्यान्वाख्याने ञित्स्वरसवर्णदीर्घयोः प्राप्तौ सवर्णदीर्घोन्तरङ्गत्वाद्भवति अन्यथा पूर्वमुपसर्गकार्यस्य ञित्स्वरे पश्चात्सवर्णदीर्घे स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादाविति पाक्षिकस्वरितत्वप्रसङ्गः । इष्यते तु सवर्णदीर्घस्य नित्यमाद्युदात्तत्वमिति परिभाषोदाहरणत्वं तस्य । समर्थग्रहणस्यापूर्वतया सन्धिकार्यनिवर्तकत्वे हि तदसङ्गतिरेवेत्याशयः । इदमीदृशेषु विभज्यान्वाख्याने ऽपि प्रमाणीभवितुमर्हति । ननु विभज्यान्वाख्याने ऽपि समर्थग्रहणस्य प्रकृतपरिभाषाज्ञापनद्वारेणापूर्वार्थबोधकत्वे सम्भवत्यन्यथा सिद्धार्थानुवादकत्वकल्पनमयुक्तं स्वरांशे निमित्ताभावादेव परिभाषाया अप्रवृत्तेर्युक्तमेव भाष्यकारोक्तमन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणत्वं वैक्षमाणिरित्यादेरत आह । किं चेति । वृद्धिवारणायेति । एवं च समर्थग्रहणस्य साफल्यान्न ज्ञापकासम्भव इत्याशयः । विभज्यान्वाख्यानेन परिभाषाप्रत्याख्यानं भाष्यानुरोधादेव न तु स्वच्छन्दादत आह । अत एवासिद्धवत्सूत्रे इति । तदसङ्गतिरिति । ननु पपुष इत्यादौ सम्प्रसारणोत्तरं वलादित्वरूपनिमित्तविनाशादिडागमाप्रवृत्तौ तत्प्रयुक्तस्यातोलोपस्या ऽपि कैयटोक्तदिशा प्रकृतपरिभाषया निवृत्त्या सम्प्रसारणनिमित्तकत्वेन पुनरातोलोपप्रवृत्तये वचनारम्भ इत्येवं परतया भाष्यस्य सुयोजत्वात्कथं प्रत्याख्याने प्रमाणं स्यात् । न च वचनारम्भस्येड्निमित्तकातोलोपनिवृत्तिप्रयुक्तवन्निमित्तकातोलोपप्रवृत्तिमात्रफलकतया पुनस्तदप्रवर्तनलाघवानुरोधादातोलो-

असिद्धवत्सूत्रे च कैयटे स्पष्टमेव तत् । यद्यपि प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजम् । तथापि पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वे ऽपि नियामकं भवत्येवेति तदाशयः निरूपितं चैतद्बृहच्छब्देन्दुशेखरे । समर्थानामितिसूत्रस्थसमर्थग्रहणं तु विष्णु इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथा भ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवाद एव । ध्वनितं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये । तत्र हि वैक्षमाणिरित्यन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम् । किं च विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित इति स्थिते वार्णादाङ्गं बलीय इति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थग्रहणमित्यत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत एव असिद्धवत्सूत्रे वसुसम्प्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम् । पपुष इत्यादौ वसोस्सम्प्रसारणे कृते आतो लोपो यथा स्यादिति भाष्ये उक्तम् । पदस्य विभज्यान्वाख्याने पूर्वोक्तकैयटरीत्या पूर्वं सम्प्रसारणे इटो ऽप्राप्त्या तन्निमित्तक एवातो लोप इति तदाशयः । अन्यथा अन्तरङ्गत्वादिटि तन्निमित्तक एवातो लोप इति तदसङ्गतिः ।

पस्यानिवृत्तिर्वसुसम्प्रसारणइत्येव वक्तव्ये तथाविधवचनस्यास्वारसिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । चिच्युषइत्यादौ यणा-दीनामुपपत्त्यर्थमाभीयासिद्धत्वस्याप्यनेन वचनेन निवर्तयितुं तादृशवचनारम्भस्यावश्यकत्वात् । किं च दीक्षितादिमते प्रकृतपरिभाषया बहिरङ्गसम्प्रसारणप्रयुक्तनिमित्तविनाशसम्भावनामाश्रित्य पूर्वेमिडागमाप्रवृत्तौ सम्प्रसारणनिमित्तकत्वेनैव तचातो लोपस्योपपादनीयतया युक्तमेव यथाश्रुतं वचनं भाष्यं चेति न प्रकृतपरिभाषाप्रत्याख्यानसम्भव इत्यत आह । अत एव चौ प्रत्यङ्गस्येति । न प्रत्याख्यानमिति । ननु प्रतीच इत्यादौ यणाद्यादेशवारणाय प्राचीनैराचार्यैरारब्धमिदं वचनमनूद्य भाष्यकारैर्दीर्घारम्भज्ञापकादेव तत्र यणाद्यप्रवृत्तिमास्थाय प्रत्याख्यातम् । तदुक्तं भाष्ये । इहान्ये आचार्या-श्चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमाहुः । तदिहापि साध्यम् । नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यः । न चौ प्रत्यङ्गं भवतीति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्तीति । ततश्च कुतो न प्रत्याख्यातम् । न च प्रकृतपरिभाषया सिद्धे ज्ञापकाश्रयणं निष्फलमिति वाच्यम् । तेन ज्ञापकेन प्रकृतपरिभाषाज्ञापनद्वारेण तत्सिद्धिरित्याशयात् । अत एव ज्ञापयतीत्युक्तम् । अन्यथा हि वचनाद्दीर्घ इत्येव वदेत् । तस्मात्परिभाषाप्रत्याख्यानं निर्युक्तिकमेवेत्यत आह । अत एव छ्वोरिति । अत्तरस्वारस्य-

अत एव चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इति वचनं वार्तिककृता आरब्धं भाष्यकृता च न प्रत्यङ्गमन्तरङ्गम् । अस्यां परिभाषायां सत्यां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव च्छ्वोरिति सूत्रे अवश्यं तुगभावार्थं यत्नः कार्यो-ऽन्तरङ्गत्वात्तत्प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम् । एतत्सत्त्वे तुको ऽप्राप्त्या यत्ना-वश्यकत्वकथनमसङ्गतमिति स्पष्टमेव । न च तदनित्यत्वज्ञापनार्थमे-तदिति तदाशयः । अवश्यमत्रेत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः । किं चानयैव प्रत्ययोरुत्तरपदयोश्च अदो जग्धिर्ल्यप्तीत्यनयोश्चारितार्थ्येन तज्ज्ञाप-कताबलाल्लुकूल्यपोरन्तरङ्गबाधकता भाष्योक्ता भज्येत । किं चैषा भाष्ये न दृश्यते तदुक्तमसिद्धवत्सूत्रे कैयटे । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्य-पाय इति परिभाषाया भाष्यकृता ऽनाश्रयणादिति । पदसंस्कारपक्षे हरिरित्यादौ विसर्गादौ कृते ततो गच्छतीत्यादिसम्बन्धे हरिः गच्छती-त्याद्येव साधु, तत्तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयणमेव वेति दिक् ॥ ५५ ॥

भङ्गापत्तिरिति । अन्तरङ्गनिवर्तकोपायस्य सुतरामभावे हि तथा कथनमिति भावः । ननु वाञ्छतेरप्रत्यये वान् वाञ्छौ व.ञ्छ इत्यादौ शादेशाप्रवृत्तये सतुक्कनिर्देशरूपयत्नस्यावश्यकतां भाष्यकारो मन्यते न तु प्रकृतपरिभाषाया अभावादिति चेन्न । तथा सति तद्विषये यथालक्षणमप्रयुक्तेइति भाष्यकारोक्तेरस्वारसिकत्वापतेः । अन्यथा हि तत्र शादेशाभावमु-द्भाव्य वाञ्छौ वाञ्छ इत्येवेष्यतइत्येव वदेदित्याशयः । भाष्योक्ता भज्येतेति । यद्यपि प्रकृतपरिभाषाया अभ्युपगमे तयैव सर्वनिर्वाहाल्लाघवम् । अनभ्युपगमे च लुम्ल्यपोः पृथगन्तरङ्गबाधकताबोधकवचनद्वयाश्रयणे सेदुष इत्यादावन्तरङ्गनिवृ-त्तये विभज्यान्वाख्यानपक्षावलम्बने च गौरवं, तथा ऽपि अन्तरङ्गप्रवृत्तिसम्भावनाप्रयुक्तत्वेन तदभावसम्भावनाप्रयुक्तत्वेन च निमित्तविनाशसम्भावनायाः परिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकताकल्पनायामपि भवकानित्यादेस्समर्थनायानित्यत्वकल्पनायां च परिभाषाङ्गीकारे ऽपि तुल्यमेव गौरवम् । अथवा प्रामाणिकं गौरवं न दोषावहमित्याशयः । इत्थमेनां परिभाषां दूष-यित्वा पदसंस्कारे प्राचीनप्रदर्शितं परिभाषाफलं दूषयति । पदसंस्कारेत्यादि । हरिः गच्छतीत्याद्येवेति । न तु

भाविन्यवसानभङ्गे विसर्जनीयस्य पूर्वमप्रवृत्तिः । अवसानभङ्गे वा तन्निवृत्तिरिति मन्यते । इदं तु चिन्त्यं विसर्जनीयस्य स इति सूत्रभाष्यविरोधात् । तत्र हि खरीत्यस्यानुवृत्त्यभावे ऽपि खर्येव विसर्ग इति प्रतिपादनाय खरवसानयोर्विसर्जनीयं विधाय तस्यानेन सत्वविधानादन्यतरस्मिन् सत्वं यदि च खरवसानयोरुभयोरपि सत्वं स्यात्तर्हि विसर्जनीयविधानं व्यर्थं स्यात् । इत्युपक्रम्य शर्परे विसर्जनीय इति ज्ञापकात्खर्येव विसर्जनीयस्य स इत्यस्य प्रवृत्तिः । विपर्यये तु खरि विसर्जनीयस्य सिद्धतया पुनर्विधानमनर्थकं स्यादित्युक्तम् । यद्यवसाननिमित्तकस्य विसर्जनीयस्य पदान्तरसमभिव्याहारेणावसानभङ्गसम्भावनायामपि विसर्जनीयस्य पूर्वं प्रवृत्तिः । प्रवृत्तस्य निमित्तविनाशे निवृत्त्यभावस्तदा तादृशविसर्जनीयघटितेकः त्सरुरित्यादौ सत्वनिवृत्तये विसर्जनीयविधानेन सार्थकस्य शर्परइत्यस्य भाष्यकारोक्ता ज्ञापकता भज्येत तस्मादिह विसर्जनीयरहितस्य हरिर्गच्छतीत्यादेरेव साधुत्वम् । तच्च परिभाषैकसाध्यं पदसंस्कारइत्यवश्यस्वीकरणीया परिभाषेत्यत आह । तद्विषयइत्यादि । अनाश्रयणमिति । पक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थितत्वात्सेदुष इत्यादौ पदावधिकमेवान्वाख्यानमुक्तविषये तु क्रमिकान्वाख्यानमेवेत्याश्रयणेन सर्वनिर्वाहात्परिभाषाश्रयणं व्यर्थम् । हरिः ओमित्यस्य वैदिकसम्प्रदायसिद्धस्य शिक्षाकारवचनबलादेवास्तु कथंचित्साधुत्वम् । वागाशीर्दत्तो वाचिक इत्यादौ तु सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतायां त्रैपादिकस्य पूर्वमप्रवृत्त्या कुत्वाद्यभावस्तद्विषये पदावधिकमेव वा ऽन्वाख्यानमिति परमार्थः । अथास्याः परिभाषाया अभावे वृक्णो वृक्ण इत्यादौ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइतिविसर्जनीयान्तेषु कार्येषु प्रवृत्तेषु द्विर्वचने पूर्वखण्डे रोरभावादुत्वाप्रवृत्त्या रूपासिद्धिरिति चेन्न । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइत्यस्यानित्यत्वादनाश्रयणेन सान्तएवैतादृशेषु द्वित्वप्रवृत्तावभीष्टसिद्धेः । न च निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इत्यर्थकतया कैय-

अन्तरङ्गादप्यपवादो बलवान्, तत्रापवादपदार्थमाह । येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥ प्राप्ते इति भावे क्तः ।

टोक्तरीत्या प्रकृतपरिभाषाया अभावे धातुपाठपठितानां ष्ठादीनां धात्वादेरिति सत्वे ऽपि प्रवृत्ते तत्समभिव्याहृते श्रूयमाणस्य ष्टुत्वस्य स्थाता स्थानमित्यादौ निवृत्त्युपायाभाव इति वाच्यम् । संज्ञाशास्त्रदृष्ट्या लक्षणवशसम्पन्नस्य ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेन तद्विरहितस्यैव धातुसंज्ञाप्रवृत्त्या ष्टुत्वसहितस्य प्रयोगविषयताया दौर्लभ्यादिति सकलेष्टसिद्धिः ॥

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥

तत्रापवादपदार्थमिति । प्रागुपदर्शितपरनित्येतिपरिभाषाघटकापवादपदप्रतिपाद्यकर्मकं वर्तमानकालिकं कथनमिति तदर्थः । लोकन्याय एवापवादस्यान्तरङ्गादिबाधकत्वं साधयतीति न तदर्थं वचनापेक्षा किंत्वपवादपदार्थनिर्णयार्थमेव बाधको भवतीत्यस्यापवादो भवतीत्येवार्थः । ततश्च पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामिति परिभाषोद्दिष्टक्रमप्रसक्तस्यापवादबलवत्वाबोधनस्योपजीव्यत्वमिहास्याः परिभाषायास्सन्दर्भे इत्याशयः । भावे क्त इति । नपुंसके भावे क्त इत्यनेनेति बोध्यम् । नचैवं नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठ्या उपसंख्यानमिति वार्तिकबलात्तद्योगे कर्तृतृतीयाया अनुपपत्तिरिति वाच्यम् । शेषत्वविवक्षया षष्ठी शेषइत्यनेनैव सतां गतमित्यादौ षष्ठीप्रवृत्तिमास्थाय वार्तिकस्य प्रत्याख्याततया कर्तृत्वविवक्षायां तृतीयाया निर्बाधत्वात् । कर्तृकर्मणोरिति तु न प्रवर्तते न लोकेति निषेधात् । नञ्द्वयस्येति । प्राथमिकस्य नञो नलोपाभावः पृषोदरादित्वात् । नञर्थकनशब्दो माङर्थकमाशब्दवदप्रामाणिक इति स्पष्टमन्यत्र । दार्ढ्य-[illegible]नादिति । अवश्यम्भाव एवेह दार्ढ्यम् । प्राप्त्यावश्यकत्वं चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वम् । सिद्धसाध्यसमभिव्याहारन्यायात्सप्तिसप्तम्या निमित्तनिमित्तिभावो बोध्यते । ततश्च स्वोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकप्राप्तिनिमित्तको यत्कर्मकः

प्रारम्भस्य तस्यापवाद इत्यक्षरार्थः । तादृशी च प्राप्तिर्व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देशकस्यैवेति व्यापकधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्य व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकं बाधकमिति फलति । तदाह एवं चेति । विशेषधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकस्यैव विशेषशास्त्रतया पुनर्विशेषधर्मावच्छिन्नेति व्यर्थम् । विशेषशास्त्रशब्दस्य तत्वेनाभिमतपरतया कथञ्चित्सार्थक्यसम्पादनेऽपि विशेषणतया तस्य परनिपातो न युक्त इत्याहुः । बाध इति । यथा आद्गुण इत्यस्य वृद्धिरेचीत्यनेन । तत्र हि वृद्धिरेचीत्येतच्छास्त्रीयमेचपरकाकारत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नं यदुद्देश्यं तद्वृत्त्यच्परकाकारत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वमाद्गुण इत्यस्येति स्पष्टमेव । ननु विषयभेदेन बाधस्थलेनेदं सम्भवति । तथा च प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनेन बाध इष्टो न सिध्येत् । न हि तत्र द्वितीयद्विर्वचनोद्देश्यभूताजादिधात्ववयवद्वितीयैकाच्खण्डवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकं प्रथमद्विर्वचनं भवतीति चेत्सत्यम् । अत्र साक्षाद्विशेषणद्वारेण वा तयोरुद्देश्ययोस्सामान्यविशेषभावोपहिततत्तद्धर्मावच्छिन्नत्वं विवक्षितं ततश्च द्वितीयद्विर्वचनोद्देश्यभूताजादिधात्ववयवद्वितीयैकाच्खण्डीयविशेषणगताजादिधातुत्वापेक्षया सामान्यभूतो धातुत्वरूपो यो धर्मस्तदवच्छिन्नप्रकारताविशिष्टोद्देश्यताकस्य प्रथमद्विर्वचनस्य अजादिधातुत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टोद्देश्यताकद्वितीयद्विर्वचनेन बाध इत्येवमुपपद्यतएव विषयभेदेऽप्यपवादापवादकभावः । अलोन्त्यस्यानेकाल्शिदित्यनयोरपि अपवादापवादकभावो निर्विवादः । आदेशानुवादेन स्थानषष्ठ्यन्तपदबोध्यसमुदायचरमावयवीभूताल्त्वावच्छिन्ननिवर्तकत्वतथाविधसकलावयवावच्छिन्नसमुदायनिवर्तकत्वयोरेव विधेयत्वे-

येन नाप्राप्ते इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यकप्राप्तावित्यर्थः । नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात् । एवं च विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः ॥ तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यं हि तस्य बाधकत्वे बीजम् । अत एवा-

नोद्देश्यगतसामान्यविशेषभावस्य सुवचत्वात् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । केचित्तु यौगपद्यासम्भवरूपविरोधे सत्येव बाधकत्वमभ्युपगच्छतः कात्यायनस्य मते विषयैक्यएव बाध्यबाधकभाव इति युज्यते तत्र सामान्यविशेषभावस्योद्देश्यगतस्य तदुपयोगित्वोपवर्णनं विषयभेदेन सम्भवे सत्यपि बाधकत्वमभीप्सतो भगवतो भाष्यकारस्य मते तु नोद्देश्यगतसामान्यविशेषभावस्य सम्भवो नाप्युपयोगः । परन्तूद्देश्यनिमित्तघटितसमुदायात्मकलक्ष्यगतयदीयप्राप्तिविषयताव्यापकप्राप्तिविषयताको यस्य तस्य बाध्यः तथाविधलक्ष्यगतप्राप्तिविषयताव्याप्यप्राप्तिविषयताको यस्य तस्य बाधक इत्येतावानेवात्र विवक्षितोर्थः । अचिरादेशस्य नुडपवादत्वमुद्भाव्य न तिसृचतसृ इति ज्ञापकान्नुट्समर्थनपरं तृज्वत्सूत्रस्थं भाष्यमप्यत्रैवार्थे गमकमतस्सर्वत्रोद्देश्यगतसामान्यविशेषभावसमर्थनपरिक्लेशो व्यर्थ इत्याहुः । उक्तार्थस्योपपत्तिं दर्शयति । तदप्राप्तीति । यत उत्सर्गशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्ते तदीयोद्देश्यविशेषणतावच्छेदकानाक्रान्तविशेषणताविशिष्टोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते वा चारितार्थ्याभावो बाधबीजमत उक्तरीत्या विशेषशास्त्रेण सामान्यशास्त्रस्य बाधो विभिन्नविषयेऽपीति निष्कर्षः । उत्सर्गप्राप्तियोग्यताविरहविशिष्टे लक्ष्ये सार्थक्याभाव इत्यादियथाश्रुतं तु न युक्तम् । दिग्य इत्यादावुत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरं तदीयप्राप्तियोग्यताविरहवति द्वितीयखण्डे प्रवृत्त्या सार्थकस्य दिग्यादेशस्य द्विर्वचनबाधकतायां बीजदौर्लभ्यापत्तेः । उत्तरग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । ननु यत्र सामान्यशास्त्रस्य प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तियोग्यलक्ष्याभावस्तत्र शास्त्रवैयर्थ्यभयाद्भवतु तत्र सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः । यत्र तु सामान्यशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरं विशेषशास्त्रस्य कथंचित्सार्थक्यसम्भवस्तत्र शास्त्रवैयर्थ्याभावात्कथम्बाध इत्यत आह । अत एवेति । तत्रहि भाष्ये । आर्धधातुके वा

प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वेति पक्षद्वयमुपक्रम्य आद्ये गोपाया गोपायाञ्चकारेति न प्राप्नोति प्रत्ययान्तत्वाभावादकारप्रत्ययस्याम्प्रत्ययस्य चानुपपत्तेः । न च लिटि तिबादेशे आयप्रत्यये तदन्तादामिति द्वितीये न दोष इति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातेन कृतस्यायप्रत्ययस्य तादृशसन्निपातविघातुकमायप्रत्ययं प्रति निमित्तत्वायोगात् । अन्त्ये जुगोपेति न प्राप्नोति । आयस्य निवृत्तावप्यामो निवृत्त्युपायाभावात् । न च निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति स्यादेवामो निवृत्तिरिति वाच्यम् । आम्प्रत्ययनिमित्तकस्यायप्रत्ययापायस्य तदपायस्य निमित्तत्वायोगात् । एवं गुप्तिरित्यपि न प्राप्नोति अकारप्रत्ययोत्पत्तौ वा प्रत्ययनिवृत्तावपि क्तिन्प्रत्ययस्याप्राप्तेरित्येवम्पक्षद्वये ऽपि दोषोद्भावनेन । आयादयो वा सार्वधातुके नित्यमिति न्यासान्तरमाश्रित्योक्तं स्यादिबलीयस्त्वं तु तुल्यनिमित्तत्वादिति प्रतिपादितम् । तदाह । इत्याशङ्क्येति । स्यादिभिरव्याप्तो ऽवकाश इति । स्यादिविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्ताप्रवर्तनभूमिरित्यर्थः । अत्र शपि कृते चरितार्थानामप्यायादीनामनवकाशत्वप्रतिपादनपरभाष्यप्रामाण्यात् उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिकालिकस्वप्राप्तियोग्यलक्ष्यशून्यत्व-

यादय इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादावायादीन् बाधित्वा परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्य अनवकाशा आयादयः गोपायतीत्यादावपि शप्स्यादिः प्राप्नोति । न च शपि सत्यसति वा न विशेषः । अन्यदिदमुच्यते नास्ति विशेष इति ॥ यदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तो ऽवकाश इति स नास्त्यवकाश इति भाष्ये उक्तम् । एवमत्र तत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्ये ऽपि तदव्याप्तो ऽवकाशो नास्तीति सममेव । किं चानेन न्यायेन तत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्ये ऽपि बाधबोधनम् । अन्यथा अनवकाशत्वेनैव बाधे सिद्धे तत्कथनवैयर्थ्यापत्तेः तक्रकौण्डिन्यन्यायप्रदर्शनवैयर्थ्यापत्तेश्च । यथा प्रथमद्विर्वचनस्य तदुत्तरं सावकाशेनापि द्वितीयद्विर्वचनेन बाधः । यथा वा आदेरपि प्रवृत्त्या चरितार्थेनादेः परस्येत्यनेन अलोन्त्यस्य बाधः । तदुक्तं मिदचोन्त्यादिति सूत्रे भाष्ये सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं

लक्षणमप्यनवकाशत्वं बाधकताबीजमिति सूचितम् । तदाह । एवमत्रेति । चारितार्थ्ये ऽपीत्यपिरुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तकस्वप्रवृत्तियोग्यलक्ष्यशून्यत्वरूपस्य सर्वथा निरवकाशत्वस्य समुच्चायकः । वस्तुतस्सर्वथा निरवकाशत्वस्यैव बाधप्रयोजकत्वे न्यायवैफल्यमेवेत्याह किं चेति । चारितार्थ्ये ऽपीति । अपिरवधारणे । निपातानामनेकार्थत्वात् । द्वितीयद्विर्वचनेनेति । इदमनभ्यासग्रहणं प्रत्याचक्षाणस्य भगवतो भाष्यकारस्य मतेन । सूत्रवार्तिककारयोस्तु मते सर्वथा निरवकाशत्वमेव द्वितीयद्विर्वचनस्य । इत एवारुचेरुदाहरणान्तरमाश्रितम् । यथा वेति । न केवलमार्थिक एवायमर्थो भाष्ये यच्चारितार्थ्ये ऽपि सामान्यविहितस्य विशेषविहितं बाधकमिति । किन्तु वाचनिको ऽपीत्याह । तदुक्तमिति । मिदचोन्त्यात्सूत्र इति । तत्र हि पयांसि यशांसीत्यादौ झलन्तलक्षणस्य नुमागमस्य अन्त्याजवधिकपरत्वचरमावयवीभूतव्यञ्जननिवर्तकत्वयोर्यौगपद्यसम्भवेन निरवकाशत्वरूपविरोधहेत्वभावादन्त्याचः परत्वेन स्थाने योगत्वस्य बाधो न स्यादित्याशङ्क्य । नैवेश्वर आज्ञापयति नापि धर्मसूत्रकाराः पठन्ति । अपवादैरुत्सर्गा बाध्यन्तामिति । किं

तर्हि लौकिको ऽयं दृष्टान्तः । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति । तद्यथा सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि सम्भवे तक्रदानं दधिदानस्य निवर्तकं भवतीत्युक्तम् । अन्यथेत्यस्य चारितार्थ्यमूलकबाधकत्वानभ्युपगमे इत्यर्थः । नन्वेतादृशलोकदृष्टान्तबलात्कथञ्चिच्चरितार्थानामपवादानां निरवकाशत्वप्रयुक्तविरोधाभावेऽप्युत्सर्गप्राप्तिकालिकप्राप्तियोग्यलक्ष्यविरहप्रयुक्तेन विरोधेनोत्सर्गनिवर्तकत्वमिति । लभ्यते । तत्र यत्र गोपायिष्यतीत्यादौ स्यादीनामायादीनां च यौगपद्येन प्रवृत्तौ धात्वानन्तर्यासम्भवप्रयुक्तो विरोधो यत्र वा दिग्य इत्यादौ दयतेर्दिगिप्रयोगरूपद्विर्वचनस्य दिग्यादेशनिवर्त्यत्वयोर्यौगपद्यासम्भवप्रयुक्तो विरोधस्तत्र सामान्यविहितस्य विशेषविहितेन निवृत्तिः । यत्र तु विषयभेदेन प्रवृत्तिरादेः परस्येत्यादौ तत्र युगपत्प्रवृत्तौ सर्वथा विरोधाभावात्कथं सामान्यविहितस्य विशेषविहितं निवर्तकं स्यात् । न हि सुतरां विरोधाभावे बाधकत्वं युज्यते । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति कम्बलदानमपि दधिदानस्य निवर्तकं स्यात् । किं च लिङो यासुट् तकारथकारयोस्सुडिति विषयभेदाद्बाध्यबाधकभावो नेत्यादिप्रवादो ऽपि व्याकुप्येत तस्मादयुक्तमेव विषयभेदे बाधकत्वमत आह । अत एवेति । विषयभेदे प्रकृतन्यायप्रदर्शनपरान्मिदचोऽन्त्यात्पर इतिसूत्रस्थभाष्यबलादेवानेन न्यायेन तत्र बाधकत्वमित्यर्थः । अयं भावः । वृद्धव्यवहारबलात्समावेशसम्भवे ऽपि सामान्यविहितस्य विशेषविहितमविशेषाद् बाधकमिति कल्प्यते । स च समावेशः पौर्वापर्येण विषयभेदेन वेत्यन्यत् । कम्बलदानं तु न दधिदानस्य निवर्तकम् । सजातीयस्यैव बाधकत्वा-

कौण्डिन्यायेत्यत्र तक्रदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात् । तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यसम्भवात् । अत एव विषयभेदेऽप्यपवादत्वम् । अत एवाचिरादेशेन सुटोऽप्यपवादत्वाद्बाधमाशङ्क्य नतिस्त्रिति ज्ञापकेन समाहितं तृज्वत्क्रोष्टुरिति सूत्रे भाष्ये । तेन निषेधेन विषयभेदे ऽप्यपवादाभाव एव बोध्यतइति कश्चित् । तन्न । चिन्त्य-

भ्युपगमात् । न हि कम्बलो दध्नस्सजातीयः । विभिन्नकार्यकारित्वात् । एवं स्वसमानकालप्रसक्तिकस्यैव बाधकत्वम् । न हीदानीं ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां श्वः परश्वो वा कौण्डिन्याय तक्रमित्युक्ते कालान्तरीयतक्रदानस्येदानीन्तनदधिदाननिवर्तकत्वं लोके दृश्यते । ततश्च यासुड्विधौ परस्मैपदेष्वित्यस्य विषयसप्तम्यन्ततया तदुत्पत्तेः पूर्वमेव जातस्य यासुडागमस्य तदुत्पत्त्युत्तरकालिकप्रवृत्तिकेन सुडागमेन विशेषविहितेनापि न निवृत्तिरेवमन्यत्रापीति न प्रागुक्तप्रवादविरोधः । एतेन प्यायतेर्लिटि पिप्ये इत्यादौ लिड्यङोरित्यस्य विषयसप्तम्यन्ततया विभिन्नकालप्रवृत्तिकेन पीभावेन द्विर्वचनस्य बाधो नेत्युक्तप्रायमिति । उक्तमर्थं प्रमाणान्तरेण द्रढयति । अत एवेति । बाधमाशङ्क्येति । ननु चरितार्थविषयस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायस्य विषयभेदेऽपि प्रवृत्तिरिति खलु प्रस्तावः । अचिरादेशस्तु सर्वथा निरवकाशो नुटं बाधते न हि कृते नुट्यचिरादेशस्य प्रसक्तिरस्ति । ततश्च कथमिदं भाष्यं न्यायस्य विषयभेदे प्रवृत्तौ गमकं स्यात् । सत्यम् । समाने विषये गुणदीर्घोत्वानां बाधनेन चरितार्थो ऽयमचिरादेशो विभिन्नविषयं नुटमनेनैव न्यायेन बाधत इत्याशयः । केचित्तु यत्र समाने विषये भिन्ने वा सामान्यप्रवृत्त्युत्तरं विशेषविहितस्य प्रवृत्तियोग्यता तथाभूतो ऽस्य विषयः लोके तथैव दर्शनात् । प्रकृते तु कृते नुट्यचिरादेशस्य प्रवृत्तियोग्यताया दौर्लभ्यान्न्यायविषयत्वायोगेन निरवकाशत्वप्रयुक्तस्यैव बाधकस्य विषयभेदे ऽपि प्रवृत्ताविदं भाष्यं गमकमिति वक्तुं युक्तमिति वदन्ति । यत्तु प्रकृतन्यायस्य विषयभेदे ऽपि प्रवृत्तौ इदमोऽम इति व्यर्थम् । इदोऽय् पुंसि यस्त्वावित्याभ्यामपवादभूताभ्यां त्यदाद्यत्वस्य बाधेनैवोपपत्तेः । न ह्ययादेशयादेशप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गस्य त्यदाद्यत्वस्य प्रवृत्तिविघातस्तत्फलमिति वक्तुं युज्यते । लोके तक्र-

दानोत्तरं दधिदानादर्शनेन प्रकृतविषये बाधकप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्न्यायेनैव निवर्तयितुं शक्यत्वात् । तस्मादयुक्तैषा न्यायस्य विषयभेदे प्रवृत्तिरित्याहु, स्तच्चिन्त्यम् । न्यायानित्यत्वज्ञापनेनापि तत्सार्थक्यसम्भवात् । अनाप्यक इत्यादिना त्यदाद्यत्वबाधाभावस्य स्यतासिभ्यां तिबादिबाधाभावस्य च तत्फलत्वोपपादने बाधकाभावाच्चेति दिक् । तदुत्तरग्रन्थेनेति । तत्र हि दिग्यादेशमुपक्रम्य नैवमनवकाशः कृते द्विर्वचने प्रवृत्त्यविघातात् । अथ पुनरेवमप्यनवकाशं मन्यसे तदा लक्ष्यदोषप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तत्राथ पुनरित्याद्युक्तग्रन्थेन चारितार्थ्यप्रतिपादनपरस्य पूर्वग्रन्थस्यारुचिग्रस्तत्वमुपाध्यायो मन्यते । वार्तिकमतमिति । असति खल्वपि सम्भवे बाधनं भवति अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यादिति तद्धितेष्वचामादेरित्यत्र प्रतिपादितम् । अत्रेत्थं वार्तिकमतप्रपञ्चः । तक्रकौण्डिन्यन्यायो नात्र शास्त्रे आश्रयितुं शक्यते । तक्रदानोत्तरं तस्यामेव व्यक्तौ दधिदानस्य प्रवृत्तियोग्यतायामपि विशेषविहितेन तक्रदानेन दधिदानस्य बाधो दृश्यते । शास्त्रे तु दिग्यइत्यादौ प्रवृत्ते सामान्ये व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तियोग्येन विशेषविहितेनोत्सर्गबाधनमिति न्यायाननुगुणत्वात् । किं च फलाभावो ऽपि न्यायाश्रयणे । तथा हि सामान्यशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरकालिकं चारितार्थ्यमादाय विशेषविहितस्य लब्धावकाशतया प्रकृतविषये विप्रतिषेधशास्त्रबलादेवोत्सर्गनिवृत्तिसिद्धौ किमनेन न्यायेन विप्रतिषेधसूत्रे च न केवलमेकस्य द्विकार्ययोगात्मक एव विरोधो बाधकताबीजमपि तु भिन्नविषययोरपि कार्ययोर्यौगपद्येन प्रवृत्त्यसम्भवरूपो ऽपीति स्पष्टमन्यत्र । अत एव शिष्टादित्यादौ परेण तातङादिना शाभावादिर्बाध्यते अथ परत्वाभावो यत्र बाधकस्य

तोर्लुका टिलोपमात्रस्य बाधानापत्तेः । यत्तु दयतेर्दिगिति सूत्रे द्वित्वोत्तरं दिग्यादेशस्य चारितार्थ्यं कैयटेनोक्तं तत्प्रौढ्या । ध्वनितं तेनापि तस्य तथात्वं तदुत्तरग्रन्थेन असम्भवएव बाधकत्वं विरोधस्य तद्बीजत्वादिति वार्तिकमतं तु भाष्यकृता दूषितत्वान्न लक्ष्यसिद्ध्युपयोगि । तक्रकौण्डिन्यन्यायो ऽपि तदप्राप्तियोग्ये ऽचारितार्थ्यविषयो विधेयविषय एवेति तद्धितेष्वचामादेः धातोरेकाच इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् । क्व चित्तु सर्वथा अनवकाशत्वादेव बाधकत्वं यथा ङेराम्नो

यथा परमस्रजिष्ठुस्स्रग्यिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुका टिलोपस्य बाधने तत्र पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणेन निर्वाहः । न च अहः अहोभ्यामित्यादौ रुत्वरुत्वयोरसिद्धत्वात् प्राप्तस्य नलोपस्य बाधनमेतन्न्यायप्रयोजनमिति वाच्यम् । अहन्निति सूत्रस्यावृत्त्या नलोपाभावनिपातनेन तदुपपत्तेः । न च यशांसि पयांसीत्यादौ झलन्तलक्षणस्य नुमो मिदचोन्त्यात्परत्वेन स्थानेयोगत्वस्य बाधनमेतन्न्यायस्यानन्यथासिद्धं प्रयोजनं न हि तत्र विप्रतिषेधशास्त्रेण व्यवस्था सम्भवति विरोधाभावादिति वाच्यम् । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन परस्परमनन्विताभ्यामेव ताभ्यां पृथक् प्रधानोपकारेण लक्ष्यसंस्कारे चरमव्यञ्जनविशिष्टस्यैकया साधुत्वमपरया च तद्विरहितस्येति विरोधस्य सुवचत्वात्तस्मादिह शास्त्रे तादृशन्यायस्यानाश्रयणमेवेति । भाष्यकृता दूषितत्वादिति । द्वित्वनिष्पन्नस्यापि सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेन तद्व्यक्तित्वस्य सुवचत्वान्न लोकन्यायवैगुण्यसम्पादको व्यक्तिभेदः । अन्यथा द्विप्रयोगात्मके द्विर्वचने तथाविधस्य धातुत्वादिकमपि दुर्वचं स्यात् । किं च परमस्रजिष्ठ इत्यादौ टिलोपवारणाय पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे क्लेशः । वस्तुतष्टिलोपविन्मतुल्लोपयोर्यौगपद्येन प्रवृत्तौ विरोधाभावादेतादृशे विषये विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तेरनुपपत्तिरेव । न च विरोधाभावाट्टिलोपविन्मतोर्लुको यौगपद्येन प्रवृत्तौ लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनष्टिलोपाप्रवृत्त्या निर्वाहान्नैतन्न्यायोपयोग इति वाच्यम् ।

विन्मतोर्लुका टिभागादधिकस्यापि लुप्ततया टिलोपमात्रकृतविकाराभावेन तल्लक्ष्यत्वस्य दुर्वचत्वेन पाश्चात्यटिलोपप्रवृत्तिवारणस्य प्रकृतन्यायैकशरणत्वात् । अपि च गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन प्र.शेषु परस्परमनन्वये ऽपि विध्येकवाक्यतया लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्यार्थबोधकाले परस्परसम्बन्धे बाधकाभावः । अन्यथा तथाविधबोधकालिकस्थानेयोगत्वस्यैको गुणवृद्धी इत्यादिभिरप्यनन्वयप्रसङ्गः । तस्मादुक्तन्यायेनैव यशांसीत्यादौ मिदचोन्त्यात्परत्वं स्थानेयोगत्वस्य निवर्तकम् । एवं छ्वन्तरुपसर्गेभ्यो ऽप ईदित्यादिभिर्द्वीपमित्यादौ आदेः परस्यालोन्त्यस्येत्याभ्यामाद्यन्तयोरादेशद्वयप्रसङ्गो ऽप्यनेनैव न्यायेन वारणीय इत्यवश्याश्रयितव्योयं न्यायः । अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वेन परिहरणीय इति भाष्यकाराणामाशयः । न लक्ष्यसिद्ध्युपयोगीति । यथोत्तरं हि मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः । भाष्ये स्पष्टमिति । अनवकाशविषयत्वं तद्धितेष्वचामित्यत्र विधेयविषयत्वं तु धातोरेकाच इत्यत्रास्य न्यायस्य भाष्ये प्रतिपादितमित्यर्थः । नन्वपवादेन बाधितस्योत्सर्गस्य पुनरप्रवृत्तिः । अन्यथा द्वितीयद्विर्वचनविषये ऽपि प्रथमद्विर्वचनस्य प्रवृत्तिः स्यादिति

याडादिबाधकत्वं न हि याडादिषु कृतेषु ङेराम् प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्य व्यवधानात् । तत्र स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तेषां बाधस्तत्र बाधके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्रवृत्तिरस्ति तदा भवत्येव सः । यथा तत्रैव याडादयः । अप्राप्तौ तु न । यथा पचेयुरित्यादौ दीर्घबाधके निरवकाशे इयादौ दीर्घाभावस्तदेतत्पठ्यते । क्व चिदपवादविषये ऽप्युत्सर्गो ऽभिनिविशते इति । अपवादशब्दो ऽत्र बाधकपरः । तदुक्तं गुणो यङ्लुकोरित्यत्र भाष्ये । अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते । अजीगणत् । अत्र गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं बाधते । न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं बाधते । किं तर्ह्यनवकाशत्वादिति ग्रन्थेन । गणरूपाभ्यासान्तस्य ईत्वमित्यर्थे हलादिशेषेण तन्निवृत्तौ तदनवकाश ईत्वे तु कृते तदप्राप्तिरन्त्यहलो ऽभावात् । अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन च साधितम् । तस्मिंश्च सति

खलु व्यवस्था, ततश्च अपवादविषये ऽप्युत्सर्गो ऽभिनिविशतइति प्रवादस्य का गतिरत आह । क्व चिदित्यादि । बाधकपर इति । विशेषविहितत्वाविशेषे ऽपि यश्च प्रकृतन्यायबलाच्चारितार्थ्यमूलकत्वेनान्यं बाधते सोऽपवादः । यस्तु सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति न्यायमूलकतया सर्वथा निरवकाशत्वेनान्यं बाधते स बाधक एव नापवादः । यद्यपि बाधकत्वं परनित्यादिसाधारणं तथापि निरवकाशत्वेन बाधके बाधकशब्दस्य योगरूढिरिति भावः । तदुक्तमिति । क्व चिदपवादशब्दस्य लक्षणया बाधकपरत्वं सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधकेनापवादपदशक्यत्वमिति यत्तदित्यर्थः । तत्राद्यमभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्तइत्यनेन । द्वितीयं तु न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिशेषं बाधतइत्यनेनेति विवेकः । तदनवकाश इति । न च स्थानिवद्भावेन गणरूपत्वं सुलभमिति वाच्यम् । अभ्यासत्वेनानर्थक्यादर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तेः । एकदेशविकृतन्यायेनापि न तद्रूपलाभः । एक-

परिभाषाधर्मत्वादित्याशयः । सामर्थ्याच्छिष्टस्येति । सामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या स्थानिवद्भावेन लोकन्यायेन वा निर्वाह इति भावः । यद्यपि गणो यो ऽभ्यास इत्युक्ते हलादिश्शेषोत्तरं सामर्थ्याश्रयणमन्तरा ऽप्यादेशप्रवृत्तिस्सुवचा तथापि निरवकाशत्वप्रतिपादनपरभाष्यबलात् गण्रूपस्याभ्यासस्येति सामानाधिकरण्यमाश्रयणीयमित्याशयेनैवमुक्तम् । फलं तु मृग्यम् । एवं चोत्सर्गप्रवृत्तिप्रतिबद्धप्रवृत्तिको बाधकस्तत्प्रवृत्त्यप्रतिबद्धप्रवृत्तिकस्त्वपवाद इति निष्कर्षः । अथ सर्वथा निरवकाशविषये ऽप्युत्सर्गकर्तृकावश्यकप्राप्तिरेव बाधकत्वोपजीव्यतया प्रकृतन्यायस्तदंशे ऽप्यपवादत्वं कुतो न साधयतीत्याशयेन शङ्कते न चेति । दीर्घविधानमिति । अज्ग्रहणमजादेशगमेरजन्ताङ्गस्येत्युभयविधार्थलाभायेति भावः । मीग्रहणेनेति । ननु दीर्घान्तस्य मिनोतेर्लाक्षणिकत्वान्मीनातिग्रहणेन कृतार्थेन मिग्रहणेन कथं ग्रहणं स्यात् । सत्यम् । गामादाग्रहणेष्वविशेष इति माग्रहणविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्त्या तत्साहचर्यान्मीग्रहणे ऽप्यनित्या सा न

लोपे कृते सामर्थ्याच्छिष्टस्यान्त्यस्येत्वमिति न दोषः । न च येननाप्राप्तिन्यायेन अपवादत्वमप्यस्य सुवचम् । तस्य चरितार्थविषयताया उक्तत्वात् । इको झलिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितमेतत् । तत्र हि अज्झनेति दीर्घेण गुणोत्तरं फलाभावेन अनवकाशत्वाद्गुणे बाधिते दीर्घोत्तरङ्गुणस्स्यात् दीर्घविधानं तु मिनोतेर्दीर्घे कृते सनि मीमेत्यत्र मीग्रहणेन ग्रहणे ऽर्थवत् अत्र पश्चात्प्राप्तगुणबाधनार्थमिको झलिति किस्वमित्युक्तम्। अन्यथा अपवादत्वेन बाधे तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तौ भाष्यस्य सूत्रस्य चासङ्गतिस्स्पष्टैव । यत्तु काञ्चनीत्यादावपवादमयड्विषये ऽप्यण् भवति क्व चिदपवादविषये ऽपीति न्यायादिति । तन्न । अण् कर्मणि चेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र ह्यणः पुनर्वचनमपवादविषये ऽनिवृत्त्यर्थं गोदायो व्रजतीत्युक्तम् । काञ्चनीत्यादौ काञ्चनेन निर्मितेत्यर्थे शैषिकोण् बोध्यः । अत्रेदं बोध्यम् । येन नाप्राप्ते इत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वेतरेणेत्यर्थः । तदा स्वविषये स्वेतरद्यत्प्राप्नोति तत्तद्बाध्यम् । विध्यन्तराप्राप्तविषयाभावात् । इयमेव हि बा-

प्रवर्ततइत्याहुः । न च दीर्घप्रवृत्तावप्रवृत्तौ वा कित्वाभावादस्यामवस्थायामेज्विषयत्वेन मीनातिमिनोतीत्यात्वे माग्रहणेन ग्रहणादिसभावोपपत्त्या व्यर्थमेव दीर्घविधानमिति सामर्थ्यादेव गुणनिवृत्तौ निरर्थकमेव कित्वमिति वाच्यम् । सनि मीमेत्यत्र मीग्रहणादस्यामप्यवस्थायां मीनातिमिनोतीत्यात्वस्य सन्यप्रवृत्तिकल्पनेनादोषात् । अन्यथा सामर्थ्यमूलकत्वेन गुणनिवृत्तिकल्पनायां णयन्तात्सनि ज्ञीप्सतीत्यत्र णेरनिटीति णिलोपस्यापि विनिगमनाविरहादप्रवृत्तौ महदनिष्टमापद्येतेति णिलोपस्तु प्रयोजनमित्यादिना भाष्ये स्पष्टमिति दिक् । शैषिकोऽणिति । शेषइति विधिसूत्रविहितोऽणित्यर्थः । वृद्धाच्छ इति त्वधिकारविषयो न तु विधिविषयइत्याशयः । परनित्यान्तरङ्गेभ्यः प्रकृते विशेष इत्याह । अत्रेदं बोध्यमिति । अनवकाशत्वेन बाधे ऽपीति । लक्ष्यानुरोध एव बाध्यसामान्यचिन्ताबाध्यविशेषचिन्तयोराश्रये

प्रधानं बीजमतस्सत्युदाहरणे कुतो न तयोः प्रवृत्तिरनवकाशविषये स्यादित्याशयः । यद्युदाहरणमस्तीति । नेदं सन्देहपरम् । उदाहरणस्य प्रसिद्धत्वात् । अपि तूदाहरणाभाव एव तयोरनवकाशविषये प्रवृत्त्यभावहेतुः । इह तूदाहरणं प्रसिद्धमस्त्येवेति तयोः प्रवृत्तिरपरिहार्या भवतीत्येवन्तात्पर्यकम् । उदाहरणं तु गुणदीर्घोत्वानामचिरादेशेन बाधो बाध्यसामान्यचिन्तायाः । बाध्यविशेषचिन्तायास्तु अतो गुण इत्यनेनाकस्सवर्णे दीर्घ इत्यस्यैव बाधो न तु प्रथमयोरित्यस्यापीत्यादि द्रष्टव्यम् । लक्षणेनेत्यर्थ इति । अत्र पक्षे लक्ष्ये प्राप्तिः कार्यद्वारिका स्वीकरणीयेति क्रमशमुद्राव्याह । कार्येणेत्यर्थ इति । अत्र पक्षे कार्याणामेवापवाद्यापवादकभावश्शास्त्राणां तु तद्वारकइति द्रष्टव्यम् । अत्र विशेषचिन्तायां विशेषः ॥

ध्यसामान्यचिन्तेति व्यवह्रियते । अनवकाशत्वेन बाधे ऽप्येषा वक्तुं शक्या यद्युदाहरणमस्ति । विनिगमनाविरहात् । यदि तु येनेत्यस्य लक्षणेनेत्यर्थो ऽथ कार्येणेत्यर्थो वा तदा बाध्यविशेषचिन्ता । अनवकाशत्वेन बाधे ऽपि एतद्बाधेन सार्थक्यमुत तद्बाधेन एवं विशेषचिन्तासम्भवो यद्युदाहरणमस्ति । तत्र येन कार्येणेत्यर्थे पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये प्राप्ते आरभ्यमाणाया वृद्धेस्तद्बाधकत्वे निर्णीते किं शास्त्रविहितस्येत्येवं तद्विशेषचिन्तायामाह । पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् । अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभाव आकाङ्क्षानिवृत्तेः । विप्रतिषेधशास्त्रबाधे मानाभावाच्चेति तस्य बीजम् ॥ ५९ ॥

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तेत्यस्य ओष्ठाद्यंशे ङीब्निषेधत्वावच्छिन्नबाधकत्वे निर्णीते किंविहितस्येत्याकाङ्क्षायामाह । मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ तेनौष्ठादिषु पञ्चसु असंयोगोपधादिति प्रतिषेध एव बाध्यते । न तु सहनञ्विद्यमानलक्षण इति

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥

सूत्रपाठे प्रथमतः पठितानि विशेषशास्त्राणि सामान्यशास्त्रान्तरापेक्षया सन्निहितान्येव तानि बाधन्ते न व्यवहितानीति परिभाषार्थः । मानाभावाच्चेति । तेनावेहीत्यत्र ओमाङोरिति पररूपमेव साधु । न त्वेतिलक्षणा वृद्धिरित्याशयः ।

मध्ये ऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥

सामान्यशास्त्राणां मध्ये पठितानि विशेषशास्त्राणि स्वापेक्षया पूर्वभूतान्येव तानि बाधन्ते न तु पराणीत्यर्थः । असंयोगोपधादिति प्रतिषेध इति । प्रसज्यप्रतिषेध एवायं न तु पर्युदास इति भाष्यस्वरसः ।

हेरपि विकल्पस्स्यादिति । ननु सेर्ह्यपिच्चेत्येव सिद्धे अपिद्ग्रहणात्तावत एवोत्तरत्रानुवृत्तिरिति नायं दोषः । न च ह्यपिच्चेत्युक्ते ङिच्चेत्यन्त्यादेशप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तातङ्न्यायेन सर्वादेशत्वसिद्धेः । न चैवमप्यस्य सानुबन्धकत्वे क्रियासमभिहारे लोडिति विहितस्य निरनुबन्धकस्यैव लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति इत्यादौ ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति न्यायादिति वाच्यम् । लोटो हिङ्स्वाविति तस्यापि सानुबन्धकस्यैव विधाने बाधकाभावादिति चेत्सत्यम् । स्थानिनस्सिपः पित्त्वेनानुदात्तत्वादान्तरतम्यादादेशस्य प्रसक्तस्य तादृशस्वरस्य सामर्थ्याद्वारणायापिद्ग्रहणस्य सार्थक्यादुक्तदोषोदुर्वार इति विभावनीयमित्याहुः ॥

नासिकोदरेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ पूर्वोपस्थितबाधे नैराकाङ्क्ष्यमस्या बीजम् ॥ ६० ॥

ननु वा च्छन्दसीत्यनेन सेर्ह्यपिच्चेत्यनन्तरस्यापित्त्वस्यैव हेरपि विकल्पस्स्यात् । तथा नेटीति निषेधो ऽनन्तरहलन्तलक्षणाया इव सिचिवृद्धिमृजिवृद्ध्योरपि स्यादत उक्तन्यायमूलकमेवाह । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिप्रतिषेधो वेति ॥ अत एव संख्याव्ययादेरिति ङीब्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्ध्यनन्तरस्य ङीषो विध्यभावाय एवं न क्तिचीति सूत्रे दीर्घग्रहणं चरितार्थम् । तद्ध्यनन्तरस्य अनुदात्तोपदेशेत्यस्यैव निषेधाभावाय। मध्ये ऽपवादा इति न्यायापेक्षया अनन्तरस्येति न्यायः प्रबल इति अष्टाभ्य इति सूत्रे कैयटः । प्रत्यासत्तिमूलकोयं लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थित इत्यपि पक्षान्तरम् । तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्सामर्थ्येन वा बाध्यते ऽयं न्यायः । यथा टिड्ढेति सूत्रेण टापा व्यवहितस्यापि ङीपो विधिः । न षडित्यादि द्वयोरपि टाप्ङीपोः प्रति-

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा ॥

दीर्घग्रहणं चेति । अस्यां परिभाषायामंशद्वयं विधिः प्रतिषेध इति । तत्र विध्यंशे संख्याव्ययादेरिति सूत्रस्थं ङीप्ग्रहणं ज्ञापकम् । प्रतिषेधांशे चेतद्दीर्घग्रहणमिति भावः । अष्टाभ्य इति । तत्र हि औशस्तु लुक् तत्र षड्भ्यो ऽप्येवं प्रसज्यते । अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तर इत्यष्टपुत्र इत्यादावुत्तरपदपरत्वावस्थायां सामासिकलुग्बाधकतया प्रसक्तस्यौशादेशस्य वारणाय प्रवृत्तस्य भाष्यकारोपवर्णितस्य श्लोकवार्तिकस्य व्याख्यावसरे यो वा तस्मादिति प्रतीकमुपादाय कैयटेनोक्तम् । ननु मध्येपवादन्यायेन द्वितीयाध्यायविहितसामासिकलुक एव बाधः प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र हि द्वावपि व्यवहितौ पूर्वोत्तरौ तत्र पूर्वानुभवाहितसंस्कारोपजनितस्मृत्युपारूढस्य पूर्वस्य बाधो युक्तः । इह त्वनेकाध्यायव्यवहितो द्वितीयाध्यायविहितस्सामासिको लुक् महता प्रयत्नेन स्मरणीयः । अनन्तरस्त्वनुभवविषयं इति स एव बाध्यते इत्युक्तम् । एवं च मध्येपवादन्यायादस्य प्राबल्यं स्पष्टमेव तेनाभिहितमिति भावः । तदाह कैयट इति । पक्षान्तरमिति । अत्र कैयट एवाहेति शेषः । ङीपो विधिरिति । डाप एव विधाने त्वदन्तत्वा-

ट्टापैव सिद्धे सूत्रमेव व्यर्थं स्यादिति बोध्यम् । भाष्ये स्पष्टेति । तत्र हि अनपुंसकस्येति प्रसज्यप्रतिषेध इति शि सर्वनामस्थानमित्यस्यापि प्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्यानेन न्यायेन समाहितमिति द्रष्टव्यम् ॥

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥

अत्राभिनिवेशनक्रियायाः कर्मत्वेन लक्षणैकचक्षुष्कस्सम्बध्यतइत्याशयेनाह । लक्षणैकचक्षुष्क इत्यादि । लक्षणेनैव यस्य लक्ष्यपरिज्ञानं सोसावस्मदादिर्लक्षणैकचक्षुष्कः । अत्रायं क्रमः । प्रथममुत्सर्गशास्त्रीयसामान्यवाक्यार्थः । पदपदार्थोपस्थितौ तादृशवाक्यार्थस्यापरिहार्यत्वात् । पश्चाद् बाधकसम्भावनायां तदाकाङ्क्षया बुद्ध्यारूढस्यापवादशास्त्रस्य विषयविशेषपरिज्ञानोपयोगी विशेषवाक्यार्थः । ततस्तदीयविषयपरिहारेणोत्सर्गशास्त्रीयो लक्ष्यसंस्कारको महावाक्यार्थ इति । एवं चेकोयणचीत्यादेरसवर्णाचप्रत्याहारघटकवर्णाव्यवहितपूर्वत्वोपहितस्येक्प्रत्याहारघटकवर्णस्य यणित्यादिरर्थ इति सवर्णाज्घटिते श्रीश इत्यादौ उत्सर्गशास्त्रीयलक्षणोपप्लवाभावादपवादभूतेन सवर्णदीर्घादिना न विकल्प इति बोध्यम् । चारितार्थ्याभावादिति । जक्षतीत्यादौ समकालप्राप्तान्तादेशबाधनेन चरितार्थस्यादादेशस्य दधतीत्यादौ

षेधः। इयं च शि सर्वनामस्थानमित्यादौ भाष्ये स्पष्टेत्यन्यत्र विस्तरः॥६१॥

ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गत्वादन्तादेशे ऽलूविधौ स्थानिवत्त्वाभावाददादेशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह । पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्चये उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति । अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः । अभिनिविशन्तीत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायस्य तु नात्र प्राप्ति,रन्तादेशाप्राप्तिविषये चारितार्थ्याभावात् । लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनापि अपवादविषयं परित्यज्य उत्सर्गेण लक्ष्यं संस्करोति तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोगे एव धर्मोत्पत्तेस्तदाह । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गो ऽभिनिविशते ॥

पूर्वोपस्थितनिमित्तकेनान्तरङ्गेणान्तादेशेन बाधनसम्भवाद्युक्तमेवास्यापवादोपि यद्यन्यत्रेत्येतन्न्यायविषयत्वमिति पूर्वपक्षः । जक्षतीत्यादावप्यभ्यस्तसंज्ञाप्रवृत्त्युत्तरभावी खल्वदादेशः संज्ञाप्रवृत्तिप्राग्भावी चान्तादेश इति कथं तयोस्समकालप्राप्तिकत्वं लक्ष्यानुरोधाच्चात्र कार्यकालपक्षस्यैवाश्रयणमतस्सर्वथाप्यचरितार्थ एवादादेश इति सिद्धान्तः । उत्तरपरिभाषां लक्ष्यैकचक्षुष्कपरतया योजयितुमवतारयति । लक्ष्यैकचक्षुष्क इति । लक्षणज्ञानानधीनलक्ष्यपरिज्ञानवान् यस्स लक्ष्यैकचक्षुष्कः । लक्ष्यं संस्करोतीति । ननु लक्ष्यपरिज्ञानार्थत्वाल्लक्षणस्य यस्य स्वत एव लक्ष्यपरिज्ञानं लक्ष्यैकचक्षुष्कस्य योगिनस्तस्य किं शास्त्रेणेत्यत आह । तस्यापीति । धर्मोत्पत्तेरिति । एकश्शब्दस्सम्यग्ज्ञातश्शास्त्रान्वितस्सुप्रयुक्तस्स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति श्रुतिरिह प्रमाणम् । अवयवार्थपूर्वकं ज्ञातार्थः । शास्त्रेण संस्कृतः । शिष्टोक्तविधिना प्रयुक्तः । एको ऽपि शब्दस्स्वर्गे कामितफलप्रदो भवतीति तदर्थः । कार्यमात्रस्य योगिभिर्धर्मबुद्ध्यैवाचरणाच्छब्दप्रयोगानुष्ठानस्यापि धर्मार्थत्वान्यथानुपपत्त्या तेषां शास्त्रीयप्रक्रियास्मरणमावश्यकमित्याशयः ॥

प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गो ऽभिनिविशते ॥

अथ लक्ष्यैकचक्षुष्कः क्रमे । ननु तत इत्यस्य अपवादशास्त्रपर्यालोचनानन्तरमित्यर्थस्य पुरस्स्फूर्तिकतया पूर्वपरिभाषापेक्षया न वैलक्षण्यं लक्ष्यैकचक्षुष्कविषयकत्वमप्यस्या असङ्गतं अपवादविषयपरिज्ञानाय तेषां लक्षणानपेक्षणादत आह । प्रागपीत्यर्थ इति । ननु तथा सति प्रकल्प्येत्यसम्बद्धम् । तस्य परिकल्पनार्थकत्वात्तस्याश्च लक्षणैकचक्षुष्कानुरोधिशास्त्रपर्यालोचनापूर्वकत्वादत आह । परित्यज्येत्यर्थ इति । इत्थं पूर्वपरिभाषां लक्षणैकचक्षुष्कविषयतया प्रकृतपरिभाषां लक्ष्यैकचक्षुष्कपरतया च व्यवस्थाप्य तत्र भाष्यप्रामाण्यं दर्शयति । अत एवेति । अधिकारिभेदेन व्यवस्थापनादेवेत्यर्थः । इत्यर्थकमुक्तमिति । तत्र हि भाष्ये तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिहिते कर्त्रादौ प्रथमेत्यर्थकमभिहिते प्रथमेति कात्यायनोक्तं लक्षणमुपक्रम्य देवदत्तः पचतीत्यादौ तिङुत्पत्तेः पूर्वं तिङभिहितकर्त्रादेरभावात्प्रथमैवेति नियमाभावो न सामान्यशास्त्रप्राप्तानां द्वितीयादीनामनिवृत्तत्वादप्रथमासामानाधिकरण्यलक्षणयोरपवादभूतयोश्शतृशानचोः प्रवृत्तिविषयतया तिङामनुत्पत्तौ तदभिहितकर्त्रादिनिबन्धनाया अप्रवृत्तिरित्याशङ्कां समर्थयितुं न चापवादविषये

तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात्प्रागपीत्यर्थः । प्रकल्प्य इत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः । अत एव प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये इदं द्वयमप्युक्त्वा न कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत्प्रतीक्षते इत्यर्थकमुक्तम् । एतन्मूलकमेव नवीनाः पठन्ति । उपजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंज्ञातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते इति । यत्त्वभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्येति प्रतीकमुपादाय यथा न सम्प्रसारणे इति परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेध इत्युक्तम् ॥ तत्तु तत इत्याद्यक्षरार्थाननुगुणम् । यत्त्वपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थं

उत्सर्गो ऽभिनिविशते पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः । प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गो ऽभिनिविशते न तावदत्र कदाचित्तिङादेशो भवति अपवादौ शतृशानचौ तावत्प्रतीक्षत इत्युक्तम् । तत्र कदाचिदित्यस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कस्य लक्षणैकचक्षुष्कस्य वा लक्ष्यसंस्कारकाले इत्यर्थ इत्याशयः । नन्वेताभ्यामेव परिभाषाभ्यां निर्वाहादुपजनिष्यमाणनिमित्तोप्यपवाद उपसंज्ञातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति परिभाषान्तरं किमित्याश्रीयते तत्राह । एतन्मूलकमेवेति । अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेनेति । अयमत्र कैयटाशयः । व्यक्तिपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवेन संस्कारादपवादशास्त्रीयलक्ष्यविषयकत्वेन विनिगमनाविरहादुपप्लुतस्य सामान्यशास्त्रीयस्यापि लक्षणस्य निरवकाशत्वादुत्सर्गापवादयोस्तदंशे पर्यायताप्रसक्तौ वासरूपसूत्राद्यारम्भबलेन तन्निवारणोपायतया प्रथममपवादशास्त्रीयो लक्ष्यसंस्कारः पश्चादपवादेन व्याप्ते लक्ष्ये स्वविषयत्वाभावात्तद्व्यतिरिक्तलक्ष्यविषयकत्वेन उपप्लुतेर्लक्षणैरुत्सर्गशास्त्रीयो लक्ष्यसंस्कार इति पूर्वं ह्यपवादा इत्ययं न्यायः । जातिपक्षे तु एकेनैव लक्षणेन निखिललक्ष्यव्यक्तीनां संस्कारात्तस्य च तज्जात्यवच्छिन्नेषु कतिपयलक्ष्येषु प्रवृत्त्या चरितार्थ्यादपवादशास्त्रारम्भबलात्तदीयं विषयं परिकल्प्यैव उत्सर्गस्य प्रवृत्तिरिति प्रकल्प्येत्ययं न्यायः । न्यायद्वयेऽपि अभिनिवेशक्रियायाः कर्मत्वेनाधिकरणत्वेन वा लक्ष्यमेवाभिसम्बध्यते । प्रवृत्तिरेव चात्राभिनिवेश इति । तदेतत्प्रातिपदिकार्थसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तत्र हि । इह दर्शनद्वयं सर्वविशेषस्वीकारेण वा उत्सर्गप्रवृत्तिः । जातिपक्ष-

विशेषावगाहनेन वा। पूर्वस्मिन् दर्शने उत्सर्गस्य विषयविभागाय पूर्वमपवादः प्रवर्तते पश्चात्तद्विमुक्ते विषये उत्सर्गः प्रवर्तते। द्वितीये तु दर्शने अपवादविषयं परिकल्प्योत्सर्गः प्रवर्तते इत्युक्तम्। अपदार्थाननुगुणमिति। अपवादविषयं परिकल्प्योत्सर्गः प्रवर्ततइत्यर्थे ल्यपैवाभिनिवेशस्योत्तरकालिकत्वज्ञाभानत इत्यनर्थकमिति भावः। यदि तु तस्य बाधकविषयादन्यदित्यर्थेन तदुपपत्तिरित्युच्यते तर्हि जातिपक्षे ऽपि व्यक्तावेव कार्यपर्यवसानाद्व्यक्तिभेदनिबन्धनस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वस्य गलेपतितत्वाल्लक्ष्यैक्ये वा बाधकविषयत्वपरिज्ञानमन्तरेण प्रथमं तत्परिहारस्य दुर्वचत्वात्कथमुक्तपरिभाषां जातिपक्षे व्यवस्थापयेत्। तस्मादुक्तरीत्या लक्ष्यैकचक्षुष्कपरतयैव तद्व्यवस्थापनं युक्तं न सम्प्रसारणइति तु सामर्थ्यात्स्वविषये पूर्वस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणं वारयतीति स्पष्टं तत्रैव सूत्रे भाष्ये इत्याहुः। केचित्तु लक्ष्यैकचक्षुष्कपरतया शास्त्रव्यवस्थापनमनुचितं तेषां शास्त्रानुपयोगात्। न हि लक्ष्यैकचक्षुष्कानधिकृत्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः शब्दतत्त्वविदां तेषां जिज्ञासानुपपत्तेः। शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वके साधुशब्दप्रयोगे धर्माभ्युदय इत्यप्ययुक्तं साधुशब्दप्रयोगे प्रयोक्तॄणामभ्युदयस्साधुत्वज्ञानपूर्वके तत्प्रयोगे महानभ्युदय इत्येव पस्पशान्हिकान्तस्थभाष्यमर्यादया लाभात्। एतद्भाष्यबलादेकश्शब्द इत्यादिश्रुतौ शास्त्रान्वित इत्यस्यापि साधुत्वज्ञानविषय इत्येवार्थो न्याय्यः। किं चाङ्गानां प्रधानभूतवेदोपकारकत्वेनैव पारायणादिभिर्धर्मसाधनत्वं न तु वेदवत्स्वरूपतः व्याकरणस्य हि साधुत्वबोधनमुपकारः। यत्र तु साधुत्वज्ञानं प्रकारान्तरेण सिद्धं तत्र शास्त्रवैयर्थ्यमेवेति तथाभूतस्य पारायणे स्मरणे वा न कश्चिद्विशेषः। तत्र तत्र

इति तदर्थ इति। तन्न। अभिनिविशते, अपवादविषयमित्यादिपदस्वारस्यभङ्गापत्तेः। पदजन्यपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधाभावे कारणाभावाच्च। यत्र त्वपवादो निषिद्धस्तत्रापवादविषये ऽप्युत्सर्गः प्रवर्ततएव। यथा वृक्षावित्यत्र नादिचीतिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादत्र वर्तमानस्य वृद्धिबाधकत्वाभावाद् वृद्धिः प्रवर्तते। अत एव तौ सदित्यादि सङ्गच्छते। अत एव निर्देशाद् भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र

प्रत्याख्यानभाष्यमप्यत एव सङ्गच्छते। शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वके साधुशब्दप्रयोगे क्लेशाधिक्याद्धर्मातिशय इत्यप्ययुक्तम्। विहितस्यैव क्लेशस्य धर्मसाधनत्वात्। अन्यथा उत्सर्गशास्त्रीयवाक्यार्थस्मरणमपेक्ष्य बाधकशास्त्रीयवाक्यार्थस्मरणप्रयुक्ततदीयविषयपर्यालोचनापूर्वकोत्सर्गवाक्यार्थस्मरणस्य क्लिष्टत्वादपवादशास्त्रीयविषयपर्यालोचनमपि लक्ष्यैकचक्षुष्काणामावश्यकं स्यात्। ततो नायमनयोः परिभाषयोर्व्यवस्थापनप्रकारो युक्तः। किन्तु सामान्यशास्त्राणामपवादशास्त्रीयारम्भप्रयुक्तस्तदीयविषयपरिहारो द्वेधा प्रथममपवादशास्त्रस्य लक्ष्ये प्रवृत्तौ स्वविषयत्वाभावेन तत्र प्रवृत्तेः पूर्वमेव विशिष्टवाक्यार्थबोधप्रयुक्तेन अपवादविषयत्वज्ञानेन वा। तत्राद्ये प्रथममपवादशास्त्रीयो लक्ष्यसंस्कारः पश्चादुत्सर्गशास्त्रीयः। द्वितीये तु अपवादविषयं परित्यज्य प्रथममेव उत्सर्गशास्त्रीयलक्ष्यसंस्कारः पश्चादपवादशास्त्रस्येत्येवमनयोः परिभाषाशास्त्रयोर्व्यवस्था। अत एव न कदाचितावदुत्सर्गो ऽभिनिविशतइत्यादिभाष्यं स्वरसत उपपद्यते। कदाचिदित्यस्य हि पूर्वं समकालं वेत्येव हि पूर्वस्फूर्तिकोर्थः। तत्र समकालप्राप्तोत्सर्गविषयकः प्रथमः। पूर्वकालप्राप्तिकोत्सर्गविषयको द्वितीयः। तस्य च न सम्प्रसारणइत्येव मूर्द्धाभिषिक्तमुदाहरणम्। तद्विषये ज्ञापकेन प्रथमं पूर्वस्य सम्प्रसारणवारणमपि भाष्ये प्रकृतन्यायबोधनद्वारकमेव लाघवादतो न तद्विरोध इति सुधीभिराकलनीयमित्याहुः। नोत्सर्गवाक्यार्थ इति। मुख्यवाक्यार्थो ऽपि नेति तदाशय इति मन्यते। यदि च अपवादशास्त्रीयलक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थात्पूर्वमुत्सर्गशास्त्रीयस्तथाभूतो वाक्यार्थो नेत्येव तदाशय इत्युच्यते तदा नात्र वक्ष्यमाणदूषणावकाश इति ध्येयम्। भ्रष्टावसर-

न्यायस्येति । भ्रष्टावसरो न प्रवर्तत इति न्यायः । अनाश्रयणमिति । ननु लक्षणैकचक्षुष्काणां न्यायाश्रयणं तदनाश्रयणं वा लक्षणैकसमधिगम्यम् । अतो विना प्रमाणं नेदं युज्यते । तत्राह । ध्वनितं चेदमित्यादि । इको गुणेति सूत्रे इत्यस्य भाष्यप्रदीपोद्द्योते इत्यनेनान्वयः । भाष्ये इत्यस्य च नान्तःपादमिति सूत्रे इत्यादिः । एवं च नान्तःपादमिति सूत्रे ध्वनितमितीको गुणेति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितमित्यर्थः । नान्तःपादमित्यत्र हि भाष्ये सुजाते अश्वसूनृत इत्यादौ पररूपनिषेधोत्तरमुत्सर्गस्यायादेशस्य प्रसक्तिमाशङ्क्य एङीति यद्यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेन बाध्यसामान्यचिन्तामूलकेन समाहितम् । प्रकृतन्यायसत्त्वे चानेनैव सिद्धौ किं तथाविधेन व्याख्यानेनेति तेनैतन्न्यायानाश्रयणं सम्यगेव । एतेन परिभाषायां वृद्धिग्रहणाभावे सिचि वृद्धिरित्यनेनाभैत्सीदित्यादौ व्यञ्जनस्य वृद्ध्यापत्तिशङ्कायां हलन्तलक्षणाया नेटीति निषेधे प्रकृतन्यायेनोत्सर्गभूतसिचिवृद्धिवारणपरेण तत्सूत्रभाष्येण न्यायानाश्रयणध्वननासम्भवात्तादृशभाष्यध्वनितत्वेन तत्रत्योद्द्योते निरूपणाभावाच्च चिन्त्यमिदमिति केषांचिदुक्तिः परास्ता । सङ्घोद्घावित्यादिनि-

शास्त्रे ऽनाश्रयणम् । ध्वनितं चेदमिको गुणेति सूत्रे भाष्ये भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् । अत्र देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं नेति न्यायस्य विषय एव नास्ति हते देवदत्तउन्मज्जनं न । देवदत्तहननोद्यतस्य हनने तु भवत्येवोन्मज्जनम् । प्रकृते ऽपि न पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेर्हननं किन्तु हननोद्यमसजातीयप्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्यैव निषेधात् । प्रतिपदविधित्वमपि निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम् । स्पष्टं चेदं शेषाद्विभाषेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकम् । ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्य अनवकाशा विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कबभावे सावकाशा इत्युक्तम् । क्वचित्तु अनवकाशत्वाभावेपि परनित्यादिसमवधाने शी-

घ्रोपस्थितिकत्वाच्च तेषामेव बाधकत्वमिति बोध्यम् ।

द्वैशो ऽपि न्यायानाश्रयणस्यैव बीजमितितत्त्वम् । केचित्तु कालविशेषपुरस्कारेण विहितानां क्रमप्राप्तानां वा कार्याणां मध्ये यस्यावसरो भ्रष्टस्स पुनर्न प्रवर्तते यथा वसन्ते विहितस्याधानादेस्तत्कालातिपत्तावनुष्ठानाभावः । यथा वा क्रमप्राप्तानामवहननादीनां स्वकालपरिभ्रंशे प्रवृत्त्यभाव इति न्यायशरीरम् । वृद्धिरेचीत्यादेश्चात्र शास्त्रेऽचपरकारोच्चारणकालः प्राप्त्यवसरः स च पूर्वसवर्णदीर्घस्य वृत्तावित्यादौ नादिचीत्यनेन निषेधोत्तरमप्यव्याहत एवेति कथं न्यायप्रवृत्त्या वृद्धिवारणं स्यात् । सकृदवसरभ्रंशे पुनरप्रवृत्तिरिति न्यायशरीरमिति तु न युक्तं प्रथमे वसन्ते कस्याश्चिदनुपपत्तेरप्रवर्तमानस्याधानादेर्वसन्तान्तरे प्रवृत्तिविरोधात् । क्रमभ्रष्टानामवहननादीनां पुनः क्रमेणानुष्ठानविरोधाच्च । तस्मादत्र शास्त्रे स्वत एवाप्रवर्तमानस्य तादृशन्यायस्य निवर्तनोपायान्वेषणप्रयासो व्यर्थ एव इको गुणेति सूत्रभाष्यमेकदेशिन एव सर्वं षामित्यादीत्याहुः । नन्वेवं देवदत्तहन्तृहतन्यायेन वृत्तावित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घविधिना बाधितायां वृद्धेः पुनः प्रवृत्तिर्दुर्वचा । अत्र देवदत्तस्येत्यादि । न्यायस्य विषय एव नेति । उत्सर्गापवादभावमूलके सामान्यशास्त्रबाधे न्यायस्य विषयता नेत्यर्थः । यत्र त्वादेशस्य लोपो यथा भवतुन् इत्यादौ लोटस्तेर्ह्यादेशस्य लुक् तत्र न्यायविषयतास्त्येवेति सेरनुन्मज्जनमनेन न्यायेनेति द्रष्टव्यम् । प्रसङ्गादाह । प्रतिपदविधित्वमिति । निरवकाशत्वानुपहितस्यापि तस्य बाधप्रयोजकत्वे येन नाप्राप्तिन्यायविरोध इति तत्त्वम् । कैयटविरोधिसन्निपाते इत्यस्य बलीयांस इति

शेषः । अपवादशब्दं विहाय प्रतिपदशब्दघटितत्वेन पाठादमुमेवार्थं कैयटो मन्यतइत्याशयः । लोपेन समाहितमिति । नव्यैरिति शेषः । सन्निपातपरिभाषा चानित्यत्वादिह नाश्रीयतइति तदाशयः । के चित्तु नात्र प्रतिपदोक्तत्वप्रयुक्तं हल्ङ्यादिलोपापेक्षमन्तरङ्गत्वमेत्वस्य वक्तुं युक्तम् । तस्य सावकाशविषयत्वात् । एत्वविधिश्च निरवकाशः । न हि हल्ङ्यादिलोपाप्राप्तिविषये सम्बुद्धिनिमित्तकस्य एत्वस्य क्व चिच्चारितार्थ्यं सम्भवति ततश्च सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायेन अपवादत्वात्प्रथममेत्वे हल्ङ्यादिलोपाप्रवृत्तिरित्येव वक्तुमुचितमिति नव्यानामयं प्रमाद एवेत्याहुः । प्रतिपदोक्तत्वप्रयुक्तस्यान्तरङ्गत्वस्य फलं स्वाम्यीति । तत्र हि स्त्रीपुंसयोश्चरितार्थस्य अमृन्निति दीर्घस्य झलन्तलक्षणान्नुमः पूर्वं प्रवृत्तौ उक्तविधमेवान्तरङ्गत्वं शरणमिति ध्येयम् ॥

घ्रोपस्थितनिमित्तकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिकत्वं बलवत्त्वं प्रतिपदविधित्वेनापि परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे कैयटेन पाठात्। अत एव रमे इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्वे आकारप्रश्लेषाद्धल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य एङ्ह्रस्वादिति लोपेन समाहितम् । नन्वयजे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सवर्णदीर्घेण बाधस्स्यादत आह । अपवादो ऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ निरवकाशत्वरूपबाधकत्वबीजस्याभावात् । एवं च प्रकृते ऽन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घस्समानाश्रये चरितार्थो यणगुणयोरपवादो ऽपि बाध्यते । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गविषये इदम् । यत्तु आगमादेशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्नफलकत्वात् अत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बलेन न दधिदानबाध इति चक्षोरिति सूत्रे कैयटस्तन्न। अपवादो नुक् दीर्घत्वस्येति

॥ अपवादो ऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥

अन्तरङ्गादपवादस्य बलीयस्त्वे प्रसक्तस्यानिष्टस्य वारकत्वेन पूर्वापवादत्वादिहास्यासन्दर्भः । एवमुत्तरत्रापि । अपवादो ऽपि बाध्यतइति । तथा च विप्रतिषेधसूत्रे वार्तिकम् । इण्ङिशीनामाद्गुणस्सवर्णदीर्घत्वादिति । कात्यायनोक्तलक्ष्यसाधर्म्यादन्तरङ्गविशेषविषयकत्वमेवास्य न्यायस्य कल्पयितुमुचितमित्याशयेनाह । पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपेति । तेन वसुवाचिनो वशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि ऊरित्यत्र समानाश्रये चरितार्थस्याप्यठो हिरण्यद्यूरित्यादौ वर्णमात्राश्रयेण वलिलोपेन अन्तरङ्गेणोठो बाधाभाव इत्याशयः । के चित्तु इण्ङिशीनामित्यादिकात्यायनोक्तवचनानुरोधादनुमीयमानायाः प्रकृतपरिभाषाया इडादिस्थानिकगुणमात्रविषयकत्वमेव युक्तं यथाचार्यैः फलानि परिगणितानि तथास्मदादीनां तदतिरिक्तफलकल्पनाभिनिवेशस्यायुक्तत्वात् । अत एव न लोकेति सूत्रे भाष्यकारोक्त उकारप्रश्लेषस्सङ्गच्छते । एवं च अद्य ई ईहतइत्यत्र अद्येहतइत्येव साध्वित्याहुः । कैयट इति । विजातीययोरप्यागमादेशयोरपवा-

द्यापवादकभावाभ्युपगमे च्छ्वोरिति सतुक्कनिर्देशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । अपवादभूतेन शादेशेन तुको बाधनेनैवोपपत्तेरिति तदाशयः । भाष्यविरोधादिति । ननु नुग्विधावत इति तपरकरणादुत्सर्गभूतदीर्घप्रवृत्त्यनन्तरकालिकचारितार्थ्यविरहात्सर्वथा निरवकाशो नुगित्यपवादशब्दो भाष्ये बाधकपर इत्यवश्यमभ्युपेयं कैयटस्तु लोकदृष्टान्तबलात्सतुक्कग्रहणाच्च येननाप्राप्तिन्यायप्रयुक्तश्चारितार्थ्यमूलकबाध्यबाधकभावात्मकापवादापवादकभावो विजातीययोर्नैत्येवम्पर इति कथमुक्तभाष्येण कैयटस्य विरोधः स्यादिति चेन्न । तपरसूत्रे फलाभावाद्गौरवाच्च तत्र तकारस्योच्चारणमात्रफलकतया चारितार्थ्यमूलकबाधकत्वरूपापवादत्वस्य नुग्विधेस्सूपपादत्वेन यथाश्रुतभाष्यस्यैव सामञ्जस्ये सर्वथा निरवकाशत्वरूपबाधपरत्वकल्पनाया अयुक्तत्वेन विरोधस्य दुर्वारत्वात् । अत एव नुको दीर्घापवादत्वप्रयुक्तमकिद्ग्रहणस्योत्तरपरिभाषाज्ञापकत्वं भाष्यकारोक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा सर्वथा निरवकाशत्वेन बाधे बाधकप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्निर्विवादतया नुगुत्तरं प्रवर्तमानस्य दीर्घस्य वारणायाकिद्ग्रहणस्य सार्थकतया तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्माच्च शास्त्रे विजातीययोरप्यपवादापवादकभावः प्रकृतबलाद्दुर्वार एव अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वेन परिहरणीयस्सतुक्कग्रहणं चानित्यत्वस्यैवोपोद्बलकमित्युपाध्याया मन्यत इत्याहुः ॥

दीर्घोकित इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् ॥ नन्वजीगणदित्यादौ गणेरीत्वं निरवकाशत्वाद्धलादिशेषं बाधेत तत्राह । अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ दीर्घोकित इत्यत्राकिद्ग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा यंयम्यते इत्यत्र नुकि कृते ऽनजन्तत्वाद्दीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इयं च परान्तरङ्गादिबाधकानामप्यबाधकत्वबोधिका । तेनाचीकरत् मीमांसते इत्यादि सिद्धम् । आद्ये सन्वद्भावस्य परत्वाद्दी-

अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥

अत्र लोपोऽपि विकारो व्याख्यानात् । तेनाजीगणदित्यादौ दीर्घस्य हलादिशेषबाधकत्वाभावसिद्धिः । अकिद्ग्रहणमस्यां ज्ञापकमिति । ननु ज्ञापितेऽपि स्वांशे चारितार्थ्याभावादिदमयुक्तम् । न हि कृते क्त्यजन्तोऽभ्यासस्सम्भवति । येन दीर्घविधावकिद्ग्रहणं परिभाषाज्ञापनोत्तरं स्वांशे चरितार्थं स्यात् । न च वैयधिकरण्येनाभ्यासस्याचो दीर्घ इति सम्बन्धात्तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । ज्ञापनात्पूर्वमपि तथाविधान्वयसम्भवाद्वैयर्थ्याभावेन ज्ञापकताया दुर्वचत्वादिति चेत्सत्यम् । वैयधिकरण्यान्वयोप्यकिद्ग्रहणेन ज्ञाप्यते यावता विना ऽनुपपत्तिस्तावत्सर्वं ज्ञाप्यतइति न्यायात् । अन्यथा सामानाधिकरण्ये सम्भवति वैयधिकरण्यं कथं स्यात् । न चैवमावश्यकस्य वैयधिकरण्यान्वयस्य ज्ञापनेन कृतार्थत्वात्कथं परिभाषाज्ञापकत्वमकिद्ग्रहणस्येति वाच्यम् । वैयधिकरण्यान्वयज्ञापने ऽपि नुका दीर्घापवादतया तद्विषये दीर्घस्य प्रवृत्त्ययोगादकिद्ग्रहणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । इदमेवाभिसन्धाय भाष्ये नुको दीर्घापवादमूलकतयैव अकिद्ग्रहणस्य प्रकृतपरिभाषाज्ञापकत्वं समर्थितम् । न च चर्करीतीत्यादौ रुकि दीर्घवारणायाकिद्ग्रहणस्य सार्थकतया नुग्रूपापवादविषये तदप्रवृत्तिमात्रेण वैयर्थ्यायोगात्परिभाषाज्ञापकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । नुक इव रुकोऽपि तदपवादत्वस्य सुवचत्वेन ज्ञापकत्वानपायादतो न काप्यनुपपत्तिरिति विभाव्यताम् । यत्तु वरिवर्तीत्यादौ रिगागमे सत्यप्यजन्तत्वाच्चतेस्तत्र दीर्घनिवर्तनेन चरितार्थत्वादकिद्ग्रहणस्य वैयधिकरण्यान्वयज्ञापकत्वानुपपत्तिरित्याहुस्तदसत् । दीर्घान्तस्य रीगागमस्य पृथग्विधानसामर्थ्येनैव दीर्घनिवृत्तेरकिद्ग्रहणस्य तदंशे फलाभावेन निरुक्तान्वयज्ञापनस्य निर्बाध-

त्वात् । इदं च वैयधिकरण्यान्वयज्ञापनमभ्यासविकारमात्रविषयं प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातात् । तेन चिच्छासतीत्यादावन्तरङ्गत्वात्तुगागमे सत्यपि अभ्यासस्य सन्यत इतीत्वं सिद्ध्यति । न च तुको हलादिश्शेषेण निवृत्तावदन्तोऽभ्यासस्सम्भवतीति सामानाधिकरण्यान्वये ऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्या साक्षादादेशद्वारेण वाऽभ्यासंज्ञाप्रवृत्तिकाले सन्निहितानामेव हलां तेन निवृत्तिस्वीकारेण तुको हलादिःशेषनिवर्त्यत्वायोगात् । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । नुकि कृते अनजन्तत्वादित्यादि । अबाधकत्वबोधिकेति । ननु यत्रैकैकप्रवृत्त्युत्तरमन्योन्यस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति कैयटाशयः । एवं च किद्विषये यंयम्यते इत्यादौ नुगादिप्रवृत्त्युत्तरमकित इति प्रतिषेधादप्रवर्तमानस्यापि दीर्घस्य प्रवृत्तियोग्यताया अव्याघातात्कथं धर्मिग्राहकमानविरोध इत्यत आह । मानुबधादीनामित्यादि । अन्यत्र विस्तर इति । अभ्यासविकाराणां परस्परविरोधविरहपूर्वकस्समावेश इति प्रकृतपरिभाषायाः प्रतिपाद्यांशः । तेन सति सम्भवे यौगपद्येनैव तेषां प्रवृत्तिर्यथा यंयम्यतइत्यादौ नुगागमहलादिश्शेषयोः । यत्र तु यौगपद्येन प्रवृत्त्यसम्भवस्तत्र क्रमेणैव यथा मीमांसतइत्यादावित्वप्रवृत्त्युत्तरं दीर्घः । यत्र तु बाध्यप्रवृत्त्युत्तरं बाधकप्रवृत्त्या तत्समावेशः तत्र बाध्यप्रवृत्त्युत्तरमेव बाधकप्रवृत्तिर्यथा अजीगणदित्यत्र हलादिश्शेषोत्तरमीत्वम् । सम्प्रसारणाभ्यास-

र्घेण बाधः प्राप्नोति । अन्त्ये मानुबधेति दीर्घेणान्तरङ्गत्वादित्वस्य बाधः प्राप्तः । यत्तु यत्रैकैकप्रवृत्त्युत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्रैव प्रवृत्तिरित्यत एकेति सूत्रे कैयटस्तन्न । नुकि कृते दीर्घाप्राप्त्या धर्मिग्राहकमानविरोधात् । मानुबधादीनां दीर्घे कृते इत्वाप्राप्त्या गुणो यङ्लुकोरिति सूत्रे भाष्योक्ततदुदाहरणासङ्गतेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ननु तच्छीलादितन्विषये ण्वुलपि स्यात् । न च तन्नपवादः असरूपापवादस्य विकल्पेन बाधकत्वादत आह । ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ण्वुला सिद्धे निन्दहिंसादिसूत्रेणैकाज्भ्यो वुञ्विधानमस्या ज्ञापकम् । तत्र ण्वुल्वुञोस्स्वरे विशेषाभावात् ताच्छीलिकेष्वि-

लोपयोस्तु नायं न्यायः लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्येतत्सूत्रस्थेनोभयेषांग्रहणेन तद्विषये प्रकृतन्यायाप्रवृत्तेस्सामान्येन ज्ञापनात् । तेन विव्यधे विव्याधेत्यादौ यकारस्य सम्प्रसारणसिद्धिः । पापच्यतइत्यादौ परत्वाद्दीर्घेण बाधादेत्वाभ्यासलोपौ न भवत इत्यत एकेतिसूत्रस्थभाष्यस्याप्युपपत्तिरिति स्पष्टमुद्द्योतशेखरयोः । केचित्तु विकारो नाम रूपान्तरप्राप्तिस्सा चावयवानामन्यथाभावइव अवयवनाशावयवान्तरोत्पत्तिभ्यामपि भवत्येव समुदायस्येति युक्तमभ्यासविकारशब्देन ग्रहणं हलादिःशेषस्य आगमानां च विकारसम्पादकत्वात् । यश्च सर्वलोपो ऽभ्यासस्य नायं तद्विकारत्वेन युज्यते ग्रहीतुमभावात्मकत्वात् । अत एव पस्पशायां लोपागमवर्णविकारज्ञ इत्यत्र विकाराल्लोपस्य पृथगुपादानं दीर्घोऽकित इत्यत्र हलादिश्शेषप्रयुक्ताभ्यासावयवलोपस्य विकारत्वप्रतिपादनं च भाष्यकारस्य न परस्परं विरुध्यते एवञ्चाभ्यासलोपे प्रकृतपरिभाषायाः प्रवृत्तियोग्यताविरहात्तद्विषये परिभाषाप्रवृत्त्यभावसाधकप्रयत्नान्तरान्वेषणं वृथैवेत्याहुः ॥

ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥

अपवादप्रस्तावो ऽत्र सङ्गतिः । ण्वुलपि स्यादिति । कर्तृसामान्ये विधीयमानस्य ताच्छील्यादिविशेषविशिष्टे कर्तरि प्रवृत्तौ बाधकाभाव इत्याशयः । स्वरे विशेषाभावादिति । निन्दक इत्यादौ ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वे लित्यौति

प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वे वा विशेषाभावादित्यर्थः । ननु ताच्छीलिकेषु वासरूपविध्यभावे निराकर्ता निराकरिष्णुरित्यादौ तृन्निष्णुचोः पर्यायता न सिध्येदत आह । विषयसप्तमीति । न तु निर्धारणसप्तमी कारकविभक्तेर्न्याय्यत्वात् । एवं च ताच्छीलिकविषयस्तदितरसम्बन्धी वासरूपविधिर्नेति परिभाषार्थ इति तत्त्वम् ॥

क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥

नन्वेवमित्यस्य यथा तच्छीलादितृन्विषये ण्वुलाद्यापत्तिरेवं नपुंसकत्वविशिष्टभावादिरूपक्तल्युडादिविषये घञाद्यापत्तिरित्यर्थः । यद्वा ताच्छीलिकानामताच्छीलिकानां च प्रत्येकं वासरूपविधिस्वीकारे इत्यादि तदर्थः । यत्त्वत्र

ति विषयसप्तमी । तेन ताच्छीलिकैरताच्छीलिकैश्च वासरूपविधिर्नास्तीति बोध्यम् । नन्वेवं कम्रा कम्पनेत्यसिद्धिर्नमिकम्पीति रेणानुदात्तेतश्च हलादेरिति युचो बाधादिति चेन्न । सूददीपदीक्षश्चेत्यनेन दीपेर्युज्निषेधेनोक्तार्थस्यानित्यत्वात् । नन्वेवं हसितं छात्रस्य हसनमित्यादौ घञ्, इच्छति भोक्तुमित्यत्र लिङ्लोटौ, ईषत्पानस्सोमो भवतेत्यत्र खल् प्राप्नोतीत्यत आह । क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ इदं वासरूपविधेरनित्यत्वात्सिद्धम् । तदनित्यत्वे चार्हे कृत्यतृचश्चेति । तत्र चकारेण समुच्चीयमानलिङा कृत्यतृचोर्बाधा मा भूदिति कृत्यतृज्ग्रहणं क्रियतइत्यन्यत्र विस्तरः । वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥

ननु श्वः पक्तेत्यत्र वासरूपविधिना लृडपि प्राप्नोति कृते आदेशे वैरूप्यादत आह । लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ आदेशकृतवैरूप्यवत्सु लकारेषु स नास्तीत्यर्थः ॥ अत्र च हशश्वतोर्लङ् चेति लङ्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा परोक्षे इति लिटा लङस्समावेशो सारूप्या-

साहचर्याद्भावार्थकस्यैव ल्युटो ग्रहणं तेन करणाधिकरणयोर्ल्युटि नायं निषेध इति, तदसत् । ईषत्पानस्सोमो भवतेत्यत्र कर्मण्यनेन न्यायेन खल्निषेधप्रतिपादनपरेण भाष्येणास्यां परिभाषायां साहचर्यानाश्रयणबोधनात्तदेतद्ध्वनयन्नाह । ईषत्पान इत्यादि । नन्वस्तु फलम् । किमस्यां परिभाषायां प्रमाणमत आह । इदं चेति । अनित्यत्वादिति । अनेनैव पूर्वोत्तरपरिभाषयोस्सिद्धौ पृथक् ज्ञापकान्तरोपादानं प्रपञ्चार्थमिति द्रष्टव्यम् ॥

लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥

ज्ञापकमिति । भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्हशश्वतोरेव लङिति नियमार्थत्वं तु न । ज्ञापनेोत्तरं विधायकत्वलाभात् । विधायकत्वे सम्भवति नियामकताया अन्याय्यत्वादिति भावः । ननु स्वतस्सिद्धवैरूप्ययुक्तेषु तृजादिषु चरितार्थस्य

वासरूपविधेरादेशगतारोपितवैरूप्यवत्सु लकारेषु प्रवृत्तौ मानाभावः न ह्यादेशे स्थानिधर्मस्येव स्थानिन्यादेशधर्मस्याप्यतिदेशश्शास्त्रसिद्धः । येन तत्र तादृशविधेः प्रवृत्तिस्स्यात् । एवञ्च न्यायसिद्ध एव लादेशेषु वासरूपविध्यभाव इति व्यर्थमत्र ज्ञापकानुसरणमिति चेत् । अत्र केचित् । नानुबन्धकृतमसारूप्यमित्यनया प्रत्ययानामौपदेशिकस्य वैरूप्यस्य वासरूपविधिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वाभाव बोधनात्प्रायोगिकस्यैव तस्य तादृशविधिप्रवृत्तिप्रयोजकताया आवश्यकतया लकाराणां सर्वैरेवादेशैरपहार्यत्वादादेशद्वारकस्य वैरूप्यस्य ण्वुलादाविव लकारेष्वपि तादृशविधिप्रवृत्तिप्रयोजकत्वं न्यायप्राप्तम् । प्रायोगिकत्वैरूप्यग्रहणे क्विबादिषु सर्वापहारिणा लोपेन प्रयोगे रूपाप्रसिद्धेस्तथाविधवैरूप्यनिबन्धनस्य वासरूपविधेरप्रवृत्तिरिति तु न शङ्क्यम् । विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावविधया बाध्यसम्बन्धिरूपप्रतियोगिकसादृश्यविशिष्टरूपाभावात्मकस्य प्रायोगिकवैरूप्यस्य प्रयोगे रूपाभावेऽपि सुवचतया तत्प्रवृत्तेरव्याघातात् । एवञ्चानारोपितमेव वैरूप्यमादेशकृतं लकारेषु वासरूपविधेः प्रवर्तकमिति युक्तमेतन्निवर्तकपरिभाषासमर्थनाय ज्ञापकानुसरणमित्याहुः । सदादिभ्य इति । सदेर्भूतादित्वस्य हेतुहेतुमद्भावादौ लिङि फलं द्रष्टव्यम् । अद्यश्वो वा भविष्यतीत्यादावनद्यतनत्वाविवक्षया भविष्यत्सामान्ये लृडिति वदन्ति ॥

त्सिद्ध इति किं लङ्विधानेन । सदादिभिस्तिङां समावेशार्थं शतृविधायके विभाषाग्रहणानुवृत्तिर्लिटः कानज्वेत्यत्र वाग्रहणं च कृतम् । तज्ज्ञापयति । वासरूपसूत्रे अपवाद आदेशत्वानाक्रान्तः प्रत्यय एव गृह्यतइति कैयटादौ ध्वनितम् । तत्फलं तु सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः क्वसुरेव । न तु पक्षे तिङिति बोध्यम् । ननु ङमो ह्रस्वादित्यादौ ङमः परस्याचो ऽचि परतो ङमो वेति सन्देहस्स्यादत आह । उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ अचीति निर्देशस्य मय उञ इत्युत्तरत्र चारितार्थ्यं पञ्चमीनिर्देशो ऽनवकाश इति तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यैव प्रवृत्तिः । यत्र तु ड्सि धुडित्यादावुभयोरप्यचारितार्थ्यं तत्र तस्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यैव परत्वात्तेनैव व्यवस्था ॥ एवमुभयोश्चारितार्थ्येपि यथा आमि सर्वनाम्न इत्यादौ

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥

इत्थं सपरिकरायां पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय इति परिभाषायां निरूपितायां बलीयश्शब्दघटितत्वेन साधर्म्यादुपस्थिताया अस्याः परिभाषाया उपेक्षानर्हत्वादुचित एवेदानीमस्या उल्लेख इत्याहुः । सन्देहस्स्यादिति । ततश्च वाक्यभेदकल्पनया द्वयोरपि पर्यायेण कार्यप्रसङ्गः । युगपदुभयोरपि प्रत्येकं कार्यप्रवृत्तिरिति तु न युक्तम् । निमित्तत्वनिमित्तित्वयोर्यौगपद्यविरोधादेकः पूर्वपरयोरिति ज्ञापकाद्वेत्याशयः । परत्वानवकाशत्वाभ्यां पञ्चमीनिर्देशस्य सिद्धं बलवत्त्वमनया परिभाषया ऽनूद्यते न त्वियमपूर्वा । तदाह अनवकाश इति । ङमो ङमुटि कुर्वन्नास्तइत्यादौ णत्वं दुर्वारमिति भावः । परत्वात्तेनैवेति । अन्यत्र लब्धावकाशयोरिव निरवकाशयोरपि तुल्यबलत्वमक्षतमेवेत्याशयः । ननु तस्मिन्निति परिभाषाया अप्रवृत्तावपि सीति सप्तम्या औपश्लेषिकाधिकरणबोधकतया डकाराव्यवहितपरस्य सकारेपि श्लिष्टस्यान्यस्येव कार्यं स्यान्न तु सकारस्येत्यनिष्टप्रसङ्ग इति चेत् । अत्र केचित् । ईदृशेषु तस्मादितिपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकेन दिग्योगपञ्चमीनिर्देशेन तस्मिन्नितिपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयोजकमौपश्लेषिकाधिकरणबोधकत्वमेव बाध्यते

भाष्यप्रामाण्यात्। ततश्च षष्ठ्यर्थिकेयं पञ्चमी सम्पद्यते । लाघवेन कृतार्थत्वात्सप्तमीनिर्देशस्यापि न वैयर्थ्यं षष्ठीनिर्देशे हि मात्रागौरवं स्पष्टमतो न दोष इत्याहुः। यत्तु सप्तमीनिर्देशस्य लाघवेन चरितार्थत्वादनवकाशत्वेनैव पञ्चमीनिर्देशस्य बाधकताया औचित्यात्परत्वादित्ययुक्तमिति वदन्ति, तदसत् । सप्तमीनिर्देशस्याधिकरणातिरिक्तार्थबोधकतायाः पञ्चमीनिर्देशगतपरत्वप्रयुक्तबाधाधीनत्वेन ततः पूर्वं षष्ठ्यर्थत्वानिश्चयेन लाघवस्य दुर्वचत्वात् । यदपि धुटो धकारस्य चर्त्वासिद्धत्वेन द्वितीयादेशाप्रवर्तनार्थकतया डकारस्य तत्प्रवृत्तौ तुडागमेनापि निर्वाह इति सामर्थ्यादेव पञ्चमीनिर्देशस्य बलवत्त्वमिति नात्र प्रयत्नान्तराश्रयणोपयोग इत्याहुस्तदप्ययुक्तम् । नश्चेत्युत्तरसूत्रविषये सन् त्सीदतीत्यादौ नकारस्य चर्त्वाप्राप्त्या रूपवैजात्यसम्भवेन सामर्थ्यायोगादिति दिक् । आदिति पञ्चमीति । भवतामित्यत्र सुड्निवृत्तये तदनुवृत्तिरिति बोध्यम् । कैयटे चेति । दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यत्र तु पञ्चमीनिर्देशष्षष्ठ्यर्थे सेनासुराच्छायेति ज्ञापकादित्यपि तत्रैव स्पष्टम् ॥

तत्र आमीति सप्तमी त्रेस्त्रय इत्यत्र कृतार्था। आदिति पञ्चमी आज्जसेरसुगित्यत्र चरितार्थेति स्पष्टं तस्मिन्निति सूत्रे कैयटे ॥ नन्वतः कृकमीति सत्वम् अयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात् कुम्भशब्दस्यैवोपादानादत आह । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं बोध्यम्। अपिना केवलस्यापीत्यर्थः। अस्याश्च ज्ञापकं समानाधिकरणाधिकारस्थकुमारश्रमणादिभिरिति सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिपाठः । स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमारीशब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं न कुमारशब्दस्येति तज्ज्ञापकम्। इयञ्च द्विषत्परयोरित्याद्युपपदविधौ महदात्वे ञिन्नित्स्वरविधौ समासान्तविधौ राजस्वरे ब्राह्मणकुमारयोर्बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि इत्यादौ समाससङ्घातग्रहणेषु च न प्रवर्ततइति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥

सिंहावलोकन्यायादतिदेशस्मृत्या तत्फलायाः प्रकृतपरिभाषायाः प्रक्रमः । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वेति । उभयविषयेपि भाष्ये परिभाषायाः प्रवर्तितत्वादित्याशयः। श्रमणादिपाठ इति । युवा खलतीति सूत्रे भाष्ये तु तत्रत्यजरतीशब्दपाठस्यैतत्परिभाषाज्ञापकत्वं दृश्यते । अतिव्याप्तिं वारयन्नाह इयञ्चेति । उपपदविधिसमासान्तमहदात्वेष्वेतत्परिभाषाप्रवृत्त्यभावाद् द्विषतीतापो मद्रराज्ञी महतीप्रिय इत्यादिषु खच्प्रत्ययसमासान्तपुंवद्भावा न प्रवर्तन्ते। ञित्स्वरविधावेतदप्रवृत्तेर्दाक्षीत्यादाविञन्तादितो मनुष्येति ङीपि सैावरीणां सप्तमीनान्तदन्तसप्तमीत्वेन विशिष्टस्य ञिदन्तत्वात्प्राप्तमाद्युदात्तत्वं न भवति । राजस्वरे तदप्रवृत्त्या राजा चेति सूत्रेण राजन् शब्दस्य ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोर्विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो ब्राह्मणीकुमारीशब्दयोरुत्तरपदयोर्न प्रवर्तते । बहोर्नञ्वदित्यनेन बहुशब्दपूर्वपदसमासस्य उत्तरप-

दार्थबाहुल्ये नञ्सुभ्यां चेत्यनेन नञ्पूर्वपदकसमासस्य विधीयमानमन्तोदात्तत्वमतिदिश्यते । ततश्च बहुगोमानित्यादाविव बहुगोमतीत्यादौ प्रकृतपरिभाषया प्रसक्तमनिष्टम् । समाससङ्घातग्रहणेष्विति । अवयवीभूतपूर्वोत्तरपदग्रहणे तु राजस्वरव्यतिरिक्ते प्रवर्तत एव परिभाषा । तेन कुसूलकूपकुम्भशालम्बिले इत्यादिना विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः कुसूलीबिलमित्यादावपि निर्विवाद इति स्पष्टं भाष्ये । भाष्याच्चेति । इदमग्रे स्फुटी भविष्यति । अप्रवृत्तिरिति । सति फले भाष्यकारोपदर्शितोदाहरणातिरिक्तेपि प्रवृत्तिर्भवत्येव दिङ्मात्रत्वादुदाहरणानामित्याशयः । नन्वेवमिति । अयं भावः । सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा यत्र यादृशं प्रातिपदिकमुपादीयते तत्र तद्रूपानुपहितस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य वाच्यवृत्त्या तथा विधेन प्रातिपदिकेन प्रत्यायनं शास्त्रसहस्रेणाप्यशक्यम् । तस्मात्प्रकृतपरिभाषया तत्र तत्र लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्याप्यध्याहारो बोध्यत इत्यवश्यमभ्युपेयम् । एवं च लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टे प्रातिपदिकपर्याप्ततत्तद्धर्मप्रयुक्तकार्याणामनुपपत्तिरिति । तदाह बहुव्रीहित्वाभावादिति । अतिदिश्यते इति । इदमेव युक्तम् । अन्यथा हि वाक्य-

स्पष्टम् । विभक्तिनिमित्तककार्यं च नेत्यपि तत्रैव । तत्र समासान्तविधाववयवग्रहणे एव न । समाससङ्घातग्रहणे तु प्रवर्तत एव । स्वरविधावेव समाससङ्घातग्रहणे तत्र दोषोक्तेः । बहुव्रीहेरूधस इति सूत्रे भाष्याच्च । एतावत्स्वेवानित्यत्वादप्रवृत्तिः । दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेः ॥ नन्वेवं बहुव्रीहेरूधसो ङीषिति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । तत्र हि कुण्डोध्नीत्यत्र नद्यृतश्चेति कबापादितो नद्यन्तस्य बहुव्रीहेरित्यर्थान्नद्यन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः ।नद्यन्तानां यस्समास इत्यर्थेन परिहृतम् । नद्यन्तप्रकृतिकसमासोत्तरपदकस्समास इतीति चेन्न । अनया परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकतद्व्याप्यधर्माणां विशिष्टे ऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यत इत्याशयात् ॥ ७१ ॥

भेदकल्पनापत्तौ गौरवं स्पष्टमेव । इदं त्ववधेयम् । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टे तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकपर्याप्तधर्माणामेवातिदेश इत्यत्र नाग्रहः । किं तु तदेकदेशभूतप्रातिपदिकपर्याप्तानामपि । अत एव दर्शनीयमानीत्यादौ क्यङ्मानिनोश्चेति पुंवद्भावः प्रकृतपरिभाषायाः प्रयोजनमित्युक्तं भाष्ये । प्रकृत्येकदेशगतधर्माणामनतिदेशे हि सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे विशिष्टादेव नान्तलक्षणो ङीबिति मानिनीशब्दस्योत्तरपदत्वाभावात्तदसङ्गतिरेव तेनायस्कर्णीत्यत्र पाककर्णेति विहितङीषन्तैकदेशस्य उत्तरपदत्वमादायातः कृकमीति सत्वमपि युक्तमस्याः परिभाषायाः प्रयोजनम् । स्पष्टं चेदं स्वाङ्गाच्चेत इत्यत्र शेखरे । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येत्यत्र तु नास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः । आदिन्शब्दस्य प्राधान्याद्विशेषणताया एव न्याय्यतया पुत्रादिनीत्यादावेकवर्णव्यवधाने नान्तरीयके चरितार्थस्य तादृशनिषेधस्य पुत्र्यादिनीत्यादावनेकवर्णव्यवधाने प्रवृत्त्यनौचित्येन नैष्फल्यात् । वा हतजग्धयोरित्यत्र तु प्रवर्तत एव तदीयोदाहरणेषु व्यवधानकृतविशेषाभावादिति वदन्ति ॥

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥

इह निषेधस्य सन्दर्भस्स्पष्ट एव । विभक्तिनिमित्तके कार्ये प्रातिपदिकेन लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणं नेति परिभाषार्थः । अत्र विभक्तेर्निमित्तत्वं यथा कथं चित् न तु विभक्तित्वतद्व्याप्यधर्मपुरस्कारेणैवेत्याग्रहो मानाभावात् । अत एव सम्प्रसारणविधौ तद्धितभिन्नत्वेनोपादीयमानाया विभक्तेर्वस्तुभूतनिमित्तत्वमादाय विभक्तिनिमित्तकतया युवतीः पश्येत्यादौ लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्य सम्प्रसारणे प्रकृतनिषेधप्रवृत्तिसौलभ्यान्नावतरणग्रन्थविरोधः । न च श्वयुवमघोनामिति सूत्रे भाष्ये नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थमिति वार्तिकप्रत्याख्यानप्रशंसायामल्लोपोऽन इति सूत्रादन्ग्रहणमपकृष्य श्वादीनामन्नन्तानामिति व्याख्यानेन युवतीः पश्य मघवतः पश्येत्यादौ सम्प्रसारणं निराकृतमिति प्रकृतपरिभाषाया अनुपयोगादयुक्तमेवेदमवतरणमिति वाच्यम् । सुपथी सखीत्यादावात्वणिद्वद्भावप्रभृत्यनिष्टवारणार्थमवश्याभ्युपगन्तव्यया प्रकृतपरिभाषयैव निर्वाहादनुपयुक्त एवान्ग्रहणापकर्षप्रयुक्तो व्याख्यानपरिक्लेश इत्याशयात् । न च मघवतेत्यादौ त्रादेशविशिष्टे सम्प्रसारणाभावाय तथाविधव्याख्यानक्लेशोऽप्यावश्यक इति वाच्यम् । छान्दसत्वादेव तादृशेषु सम्प्रसारणाभावस्य भाष्यकृता समर्थितत्वात् । यत्तु अन्नन्तत्वातिदेशादिदमवतरणमिति । तदसत् । अन्नन्तत्वस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वाभावेन अतिदेशानर्हत्वात् । अन्यथा तटीशब्दादेर्लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टाददन्तत्वातिदेशेनात्तइन्धनावित्याद्यापत्तेरिति दिक् । किं चात्र कार्यिणोऽपि निमित्तत्वेन ग्रहणं न हि कार्यीति न्यायस्य तु नात्र प्रवृत्तिः । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् । अत एव शुन्या शुन्ये इत्यादौ गौरादिङीषः स्थाने प्रवृत्त

नन्वेवं यूनः पश्येत्यत्रेव युवतीः पश्येत्यत्रापि श्वयुवेति सम्प्रसारणं स्यादत आह । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ स्पष्टा चेयं युवोरनाकावित्यत्र भाष्ये । घटघटीग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्तन्मूलैषेत्यन्ये ॥ ७२ ॥

यणमाश्रित्य उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यनेन प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रसक्तस्य न गोश्वन्निति निषेधस्य बाधनमेतत्परिभाषायाः प्रयोजनमिति युवोरनाकाविति सूत्रस्थं भाष्यमुपपद्यते । अन्यथा स्वरविधौ विभक्तेः कार्यित्वेन निमित्तत्वायोगात्तदसङ्गतिरेव । नन्वेवं चित्रगवीणामित्याद्यसिद्धिः । कुमति चेत्यस्य हि प्रत्यासत्त्या कवर्गवदुत्तरपदघटितसमासप्रकृतिकविभक्तिनकारएव प्रवृत्तिः । अत एव षष्ठ्या आक्रोशइत्यलुक्कि पूर्वपापानां विपाक इत्यादौ विभक्तिनकारस्य णत्वाभावः । एवं च ङीषन्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषालभ्यस्य समासत्वस्य प्रकृतपरिभाषया निषेधे णत्वाप्राप्त्या तथाविधरूपदौर्लभ्यादिति चेत् । अत्र के चित् । यत्र विभक्तेस्साक्षात्कार्यित्वं निमित्तत्वं वा तत्रैवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः । न तु परम्परया । मानाभावात् । णत्वविधौ च विभक्तेर्न साक्षात्कार्यित्वं किं तु नकारद्वारकमिति न चित्रगवीणामित्यादौ प्रकृतपरिभाषया णत्वप्रतिबन्ध इत्याहुः । स्पष्टा चेयमिति । वचनरूपेणेति भावः । घटघटीग्रहणेनेति । शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसङ्ख्यानमिति वार्तिकस्थेनेत्यर्थः । लिङ्गबोधकतिप्रत्ययान्तस्य युवतिशब्दस्य प्रातिपदिकत्वसम्पत्तये यूनस्तिरित्यतः प्रागुपक्रान्तेन तद्धिताधिकारेणास्याः परिभाषाया अनित्यत्वमिति के चित् । अन्ये इति । अत्रारुचेर्द्योतकस्य भाष्याविचारितत्वमेव हेतुः । अथ यूनस्तिरित्यस्य लिङ्गविशिष्टपरिभाषादोषेषु भाष्यकारैरपरिगणनाद्यूनीशब्दात्तिप्रत्ययप्रसङ्ग इति चेत्सत्यम् । ङ्याब्ग्रहणप्रत्याख्याने येननाप्राप्तिन्यायेन तिप्रत्ययस्य ङीबपवादतया तद्विषये ङीप्प्रत्ययस्याप्रसङ्गः । तत्सत्त्वे वा ङ्याबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिरिति नियमो यत्र परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा ङ्याब्भ्यां प्राक्तद्धितप्रसङ्गस्तद्विषयइत्यपवादविषये प्रकृते तादृशनियमस्याप्रसक्त्या न

ङीबन्तात्तिप्रत्ययप्रवृत्तिरिति विभावनीयमित्याहुः । केचित्तु भाष्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषाविषये दोषाणामप्युदाहरणमेव न तु परिगणनम् । तत्र साकल्येन परिगणिता इत्युक्तिस्तु सर्वेषामेव दोषाणां परिगणने ऽपि प्रवृत्तिविषयापेक्षया तेषामल्पत्वमेव न तु परिभाषानारम्भापादकं तेषामाधिक्यमिति प्रतिपादयितुमतः परिभाषाप्रवृत्त्यभावादेव यूनीशब्दात्तिप्रत्ययाप्रवृत्तिः । इत्थं च दीर्घाह्नी प्रावृडित्यत्र प्रकृतपरिभाषया प्रसक्तमहन्निति रुत्वमपि सुपरिहरमिति सकलेष्टसिद्धिरित्याहुः ॥

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥

लिङ्गपदवत्त्वेन साधर्म्यात्तत्रास्याः परिभाषाया आरम्भः । परिभाषायां लिङ्गवचनमिति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रनिर्देशेषु धर्मिण एव वाक्यार्थकोटिप्रवेशो न तु विशेषणत्वेनोपस्थितयोर्लिङ्गसंख्ययोरित्यर्थः । नित्यनपुंसकत्वार्थमिति । अर्धं समेंशकइति कोशबलात्समांशवाचिनस्तस्य नित्यनपुंसकत्वमिति दीक्षितादयः । अन्यत्र निरूपितमिति । एओङ् एच इगिति सूत्रयोरर्धं एकारो ऽर्धं ओकार इति समांशवाचिनोपि भाष्ये पुंस्त्वाभिधानेन नित्यनपुंसकत्वस्याप्रामाणिक-

ननु तस्यापत्यमित्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशागार्ग्यावित्याद्ययुक्तमत आह । सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ अर्धं नपुंसकमित्यत्र नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकम् । नित्यनपुंसकत्वार्थं तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम् । धान्यपलालन्यायेन नान्तरीयकतया तयोरुपादानमिति तस्यापत्यमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अत एव आकडारादित्यत्र एकेति चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ननु भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरिति विधीयमानः क्यङ् क्व दिवा भृशा भवन्तीत्यत्रापि स्यादत आह । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थावगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं च यत्किञ्चिद् दृश्यते तत्र तस्माद्भिन्ने तत्सदृशे अधिकरणे द्रव्ये कार्यं

तया न तत्परिग्रहणार्थं नपुंसकग्रहणमिति तत्रैव सूत्रे प्रतिपादितमित्यर्थः । भाष्ये तु न्यायसिद्धत्वमेवास्याः परिभाषाया उपदर्शितमित्याह । धान्यपलालन्यायेनेत्यादि । एवं तत्र भाष्यम् । यथा कश्चिद्धान्यार्थी शालिकलापं सतुषं सपलालमाहरति नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय तुषपलालान्युत्सृजति । तथा कश्चिन्मांसार्थी मत्स्यान् सशल्कान् सकण्टकानाहरति । नान्तरीयकत्वात् । स यावदादेयं तावदादाय शल्ककण्टकान्युत्सृजति । एवमिहापि नान्तरीयकत्वात्पुल्लिङ्गेन निर्देशः क्रियते एकवचनान्तेन च । न ह्यत्र निर्देशस्तन्त्रमिति । अयं भावः । लिङ्गसंख्यासम्बन्धमन्तरेण केवलस्य धर्मिणः सुबन्तेन निर्देशासम्भवादपदस्य निर्देशानर्हत्वाद्यावल्लिङ्गसम्बन्धेन निर्देष्टुमशक्यत्वाच्च तत्र तत्र शास्त्रे निर्देशोपपत्तये नान्तरीयकत्वात्प्रसक्तयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोरसति यत्ने लोकदृष्टान्तेनैव परित्यागस्सिद्ध इति नात्र वचनापेक्षा । यत्ने तु सति भवत्येव तद्विवक्षा यथा सुप्सुपेत्यत्र एकत्वसङ्ख्यायाः । तत्र ह्यनेकैस्सुबन्तैरनेकेषां सुबन्तानां यौगपद्येन समासवारणार्थमावश्यकी तद्विवक्षा । यत्नश्च तत्र बहुव्रीहिसूत्रस्थमनेकग्रहणं स्वरितत्वं वा । तथा यदास्वैरीति सूत्रे लिङ्गसर्वनामनपुंसकनिर्देशेन सिद्धौ स्त्रीलिङ्गनिर्देशो विवक्षार्थं इति पुन्नपुंसकयोस्तत्कार्याभावः । उद्देश्यांशे सङ्ख्याया अविवक्षितत्वं तन्त्रान्तरे ऽपि प्रसिद्धमेव ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादौ । प्रकृतशास्त्रे तु विधेयांशे तदविवक्षा

लक्ष्यानुरोधादिति विशेषः । एवमेव तदधीते तद्वेदेत्यादौ क्रियाविशेषविशिष्टे कर्तरि निर्देष्टव्येनान्तरीयकतया प्रसक्तस्य कालस्य तत्करोति तदाचष्टइत्यादौ क्रियाविशेषस्यैवासत्त्वभूतस्य निर्देशे प्रसक्तयोश्च कालकारकयोः परित्यागो न्यायसिद्ध एवेति सर्वमुपपद्यतइति । नान्तरीयकत्वं चाविनाभावः । विनार्थकादन्तराशब्दाद्गहादित्वाच्छप्रत्यये नञ्तत्पुरुषे भाष्यप्रयोगान्नलोपाभावे स्वार्थिके च कन्प्रत्यये नान्तरीयकशब्द इति कैयटेन व्युत्पादनात् । ननु ज्ञापकसिद्धत्ववादिनां भवतु लिङ्गविषये नपुंसकग्रहणमविवक्षायां प्रमाणं ववचनांशे त्वविवक्षायां प्रमाणाभाव इत्यत आह । अत एवेत्यादि । अन्यत्र विस्तर इति । भावइतिसूत्रस्योद्द्योतइत्यर्थः । एतेन यत्र यत्र अस्माभिर्विशेषो वक्तव्यस्तत्र तत्रास्मदीयैर्ग्रन्थान्तरैर्विशेषो ऽवगम्यतां वक्तव्यांशस्तु न क्व चिदुपेक्षित इत्यभिप्रायो ध्वन्यतइत्यलम् ॥

नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थावगतिः ॥

सोत्रनिर्देशेषु विशेषणीभूतलिङ्गसङ्ख्याविशेषप्रतीतिनिर्णायकपरिभाषानिरूपणे तदाश्रयद्रव्यविशेषबोधकपरिभाषोपस्थितेर्न्याय्यत्वादत्रैतस्याः परिभाषायाः प्रतिपादनमित्याहुः । तथार्थावगतिरस्तीति । अब्राह्मण इत्युक्ते ब्राह्मणप्रतियोगिकसादृश्यसामानाधिकरण्येन भेदप्रतीतिः,श्चन्द्र इवेत्युक्ते चन्द्रप्रतियोगिकभेदसामानाधिकरण्येन सादृश्यप्रतीतिश्च

विज्ञायते, हि यतस्तथा ऽर्थावगतिरस्ति। न ह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति। अतः च्व्यन्तभिन्ने च्व्यन्तसदृशे अभूततद्भावविषये क्यङिति नोक्तदोषः। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामित्यादौ विभक्तिग्रहणं त्वेतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव। एतेन विभक्तावित्याद्यस्य अनित्यत्वे ज्ञापकमिति वदन्तः परास्ताः। अनित्यत्वे भाष्यसंमतफलाभावात्। अत एवाकर्तरि चेति सूत्रे कारकग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति बोध्यम्। स्पष्टा चेयं भृशादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये। अत्रान्यसदृशेत्युक्त्या सादृश्यस्य भेदाघटितत्वं सूचयतीति निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ॥ २४ ॥

ननु व्याघ्री कच्छपीत्यादौ सुबन्तेन समासात्ततोप्यन्तरङ्गत्वात्

लोके प्रसिद्धेत्यर्थः । न चैवं "तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाष्षट् प्रकीर्तिताः" इत्यभियुक्तवचने सादृश्यभेदयोः पार्थक्येन नञर्थत्वकथनमनुपपन्नमिति वाच्यम् । भेदविशिष्टे सादृश्ये सादृश्यविशिष्टे भेदे च नञो वृत्तिकल्पनायां प्रधानाप्रधानभावमूलकेन भेदेन तथा कथने बाधकाभावात् । भेदविशिष्टसादृश्यबोधकत्वं नञो मृगो न भीम इत्यादौ वेदे प्रसिद्धम् । ननु परिभाषाया अनित्यत्वे द्वित्वविधावेतदप्रवृत्तावनचीत्यस्य सादृश्यवैकल्येन भेदमात्रप्रत्यायकत्वसम्भवादवसानस्यापि ततो बोधे पर्युदासेनैवोपपत्तौ प्रसज्यप्रतिषेधो गुरुभूतो नाश्रयणीय इति फलमस्त्येवेत्यत आह । भाष्यसंमतफलाभावादिति । अवसाने द्वित्वसिद्धये भाष्ये प्रसज्यप्रतिषेध एवाश्रितो न त्वेतदनित्यत्वमिति भावः । भेदाघटितत्वमिति । अखण्डत्वमपि तस्येति के चित् ॥

गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः ॥

नञ्घटितप्रस्तावात्तथाविधेनातिङ्ग्रहणेन बोधितायाः प्रकृतपरिभाषायाः प्रारम्भः । अतिङन्तश्चेति । अतिङन्तोत्तरपदक इत्यर्थः । सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्येति । अत्र तृतीयान्तस्यैव निवृत्तिर्न तु प्रथमान्तस्य । अन्यथा पाचको व्रजतीत्यादौ तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्युपपदसंज्ञकस्य व्रजतीत्यादेस्समासवारणाय अतिङन्तपूर्वपदकस्समास इत्यर्थकतया तस्यावश्यकत्वेन प्रकृतपरिभाषाज्ञापनानुपपत्तेः । न च मा भूनरामित्यादौ सुपेत्यस्यानुवृत्तावपि तिङन्तरहितस्समास इत्यर्थकतया समासवारणार्थमावश्यकस्यातिङ्ग्रहणस्य तन्निवृत्तिबोधनद्वारा परिभाषाज्ञापकत्वमनुपपन्नमेवेति वाच्यम् । सुपेत्यनुवृत्तौ प्रत्यासत्त्या उपपदनिमित्तकप्रत्ययचरमावयवकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तेन समास इत्यर्थसम्पत्त्या निरुक्तस्थले समासाप्रवृत्तेरतिङ्ग्रहणवैयर्थ्यस्य सुवचतया ज्ञापकताया निर्बाधत्वात् । अश्वक्रीती सिद्धेति । अन्यथा ह्यन्तरङ्गत्वाट्टाप्यदन्तत्वाभावात् ङीपोऽप्राप्त्या तदसिद्धिः । ननु व्याघ्राश्वक्रीत्यादिष्वन्तरङ्गभूतटापा समासबाधनं नोपपद्यते । लुक्प्रयोजकसमासादीनामप्यन्तरङ्गानपीति न्यायेन प्राबल्यबोधनात् । अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ समासात्प्रागन्तरङ्गत्वान्नुमादयो न प्रवर्तन्ते । अत एव च मपर्यन्तानुवृत्तेस्तत्परिभाषाज्ञापनेनान्तरं चारितार्थ्यम् । अन्यथा त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इत्यादौ समासात्प्रागन्तरङ्गत्वात्तवममादेशयोः प्रवृत्तौ तदीयं चारितार्थ्यं दुर्निरूपमेव स्यात् । एवं च समासात्प्रागन्तरङ्गानपीति न्यायबलात्समासोत्तरमपवादविषयत्वाच्च टापोऽप्रवृत्त्या सिद्धमिष्टमिति व्यर्थैवैषा परिभाषा ज्ञापनक्लेशोऽप्यप्रयोजक इति चेदत्राहुः । यथान्तरङ्गनिमित्तविनाशकत्वं लुकस्तथैव तस्य तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं तया परिभाषया बोध्यते धर्मिग्राहकमानसाजात्यात् सामान्यतो बाधकल्पनायां मानाभावाच्च ।

टाप्यदन्तत्वाभावात् जातिलक्षणो ङीष् न स्यादत आह । गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः ॥ उपपदमिति सूत्रेऽतिङ्ग्रहणेन कुगतीत्यत्र तदपकर्षणेन अतिङन्तश्च समास इत्यर्थात् तयोस्सूत्रयोस्सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्या एकदेशानुमत्या कारकांशे च सिद्धेयम् । तेनाश्वक्रीती सिद्धा । अन्यथा

प्रकृते तु लुका टापो निमित्तस्यादन्तत्वस्य विघाताभावात्तत्प्रयोजकसमासस्य प्राबल्यायोगेन टाप्प्रवृत्त्या प्रसक्तस्यानिष्टस्य वारणार्थमियमवश्याभ्युपेया परिभाषेति । अथ कृते लुकि अपवादविषयत्वाट्टापोऽप्रवृत्त्या वर्तत एवान्तरङ्गनिमित्तविनाशः । अपवादविषयत्वाभावोऽपि हि तस्य निमित्तम् । किञ्चान्तरङ्गाप्रवर्तकलुक एव प्राबल्यमित्यवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा गोमत्प्रिय इत्यादौ हल्ङ्यादिलोपे सोः कार्यित्वेन निमित्तत्वायोगात्तं प्रति लुकः प्राबल्यानापत्तेः । न च विशिष्टस्य जातिवाचकत्वादपवादविषयत्वेऽपि तदेकदेशस्य तथात्वाभावाल्लुगुत्तरमपि टापस्सम्भवत्येव प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । जहत्स्वार्थायां वृत्तौ समासघटकानामानर्थक्येन तदर्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात् पक्षान्तरेऽपि स्वार्थविशेषितरूढ्यर्थबोधकतदवयवार्थगतस्त्रीत्वस्याप्राधान्याच्च टाप्प्रवृत्तेर्दुर्वचत्वात् । अत एव सिद्धान्तेऽपि व्याघ्र्यादिसिद्धिः । अन्यथा सत्यामप्यस्यां परिभाषायां समाने विषये तटीत्यादौ टापो बाधनेन कृतार्थस्य जातिलक्षणस्य ङीपो विभिन्नविषये अन्तरङ्गेण टापो बाधे तदसिद्धिरेव । एवं च अन्तरङ्गानपीति न्यायेनैव व्याघ्र्यादौ लुक्समासाभ्यां प्राक्टापोऽप्रवृत्त्या प्रकृतपरिभाषावैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति चेदत्र केचित् । अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक एव प्राबल्यमुचितम् । अन्यथा सुतटीको ह्रदो बहुघटीकः कुलाल इत्यादावपि लुक्समासाभ्यां प्राक्तथाविधस्य ङीपो दौर्लभ्यापत्तेः । तच्च निमित्तं सप्तम्याद्यन्तोपात्तशब्दस्वरूपमेव न त्वन्यत् तत्रान्तरङ्गबहिरङ्गशब्दाभ्यां तथाविधस्यैवोपस्थितेः । अत एवोक्तोदाहरणे ङीपो निमित्तभूतस्यानुपसर्जनत्वस्य समासद्वारा विनाशकस्यापि लुको न प्राबल्यम् । किं च प्रकृतविषये

कार्यिणो निमित्तत्वेन ग्रहणे प्रतिबन्धकाभावः । न हि कार्यीति न्यायस्य गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन परिभाषासु प्रवृत्त्ययोगात् । अन्तरङ्गपरिभाषायां षष्ठ्यन्तोपात्तस्यापि निमित्तत्वेन ग्रहणेन तदपवादभूतायामन्तरङ्गानपीत्यस्यामपि तथा न्याय्यत्वाच्च । अतो हल्ङ्यादिलोपं प्रति न लुकः प्राबल्यहानिः । तस्माद्घ्याघ्रश्वक्रीत्यादिषु समासात्पूर्वमवयवाट्टापो वारणस्यान्तरङ्गानपीत्येतन्न्यायानधीनत्वात्तन्निवृत्तिः प्रकृतपरिभाषैकसाध्येति युक्तमेव यथोक्तमित्याहुः । अदन्तत्वाभावादिति । अत इत्यधिकारबाधे ह्युत्तरत्रापि तदसम्बन्धप्रसक्तिः धनक्रीतादेरसिद्धिश्चेति भावः । तद्दूनयन्नाह । अनित्यत्वादिति । एतच्च कर्तृकरणे कृता बहुलमिति सूत्रस्थाद्बहुलग्रहणाल्लभ्यतइत्युपपदमतिङिति सूत्रे कैयटः । कारकांशे ऽप्येकदेशानुमत्या सामान्येन प्रकृतपरिभाषायास्साधितत्वाद्देवोपपदमतिङितिसूत्रभाष्योपपत्तिरिति तदेव तत्र प्रमाणमित्याह । अत एवेत्यादि । षष्ठीसमासो ऽपीति । एतेन प्रागुक्तबहुलग्रहणबलात्तृतीयान्तस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमपि

पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात्क्रीतात्करणेति ङीष् न स्यात् । अस्या अनित्यत्वात्क्व चित्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासः । यथा सा हि तस्य धनक्रीतेति। अन्ये त्वनित्यत्वे न मानं तत्राजादित्वात् टाबित्याहुः । अत एव कुम्भकार इत्यत्र षष्ठीसमासो ऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव । षष्ठीसमासाभावे च उपपदसमासकृत एकार्थीभाव इति न तत्र वाक्यमित्युपपदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्तिकम् । अथवा षष्ठीसमासः । यदा न षष्ठीसमासस्तदा उपपदसमास इति तत्प्रत्याख्यानं च यद्यप्युपपदसमासस्यान्तरङ्गाभिप्रायकं न वा षष्ठीसमासादुपपदसमास इति वार्तिकक्तोक्तम् । तथा ऽपि तदुभयप्रत्याख्यानपरमथवेति भाष्यम् । परिभाषायां सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्त्यन्तेन कृद्भिस्समासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव लाभात् । एतेन कारकतद्विशेषयोरुपादाने एवेति परास्तम् । अस्याविध्येकवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत्कार्यव्यवस्थापकत्वेन उपादाने एवेत्यर्थालाभाच्च ॥ ७५ ॥

समास इत्यभ्युपगमात्कारकांशे प्रकृतार्थसिद्धिरिति परास्तम् । तृतीयातिरिक्तविषये कृदन्तैस्समासानापत्तेः । यथा न ष्ठीसमास इति । षष्ठीसमासस्य सुबन्तेनैव प्रवृत्तौ तदभावपक्षे सुबुत्पत्तेः पूर्वं प्रवर्तमानस्य उपपदसमासस्य दौर्लभ्याद्भाष्यासङ्गतिरिति भावः । अन्तरङ्गत्वाभिप्रायकमिति । सुबन्तेन षष्ठीसमासः कृदन्तेन उपपदसमास इत्येव तदाशयः । उभयप्रत्याख्यानपरत्वं च तत्सङ्कोचकप्रमाणान्तराभावात्सिद्धम् । एतेनेति । षष्ठीसमासविषयकत्वेनापि प्रकृतन्यायस्य भाष्यकारैरभ्युपगतत्वेनेत्यर्थः । कारकतद्विशेषोपादानएवेति । कारकविशेषोपादानएव प्रवृत्तिः । सामान्यतः कारकोपादानेन समासविधानस्याप्रसिद्धेः । एवं च कर्तृकरणे कृता बहुलमित्यनेन सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासप्रवृत्तिः कारकांशे प्रकृतपरिभाषायाः प्रयोजनमिति तदाशयः । अलाभाच्चेति । चकारः प्रागुक्तभाष्यविरोधसमुच्चायकः । ततश्च कथञ्चित्कारक-

ग्रहणे ऽप्यस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः सम्बन्धसामान्यविवक्षायां कथञ्चित्कारकत्वमाश्रित्याप्येषा प्रवर्तते । अत एव पालकान्तान्नेति वार्तिकस्थभाष्यकारोदाहरणे गोपालिकेत्यादौ तृजकाभ्यामिति निषेधेन कारकषष्ठीसमासस्याप्रवृत्तौ स्वीक्रियमाणस्सम्बन्धसामान्यषष्ठीसमासो ऽपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव प्रवर्ततइति न तत्रेत्वानुपपत्तिः । अन्यथा समासोत्तरं जायमानस्य टापस्सुपः परत्वात्तदनुपपत्तिस्स्पष्टैव । निरूपितं चैतत्प्रकृतवार्तिकस्थयोरुद्द्योतशेखरयोरिति दिक् । केचित्तु विशेषरूपेण यत्र कारकमुपादीयते तत्रैवास्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिर्न तु षष्ठीत्यादौ कथञ्चित्कारकग्रहणे कारकाणां कृदन्तेन समास इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या कारकोपादानेन विधीयमानसमासविषयतायाः औचित्येन तद्भिन्नतिरिक्ते तत्प्रवृत्तौ मानाभावात् । अत एव ङ्याप्सूत्रे भाष्ये लिङ्गविशिष्टपरिभाषावलम्बेनापां स्रष्ठीत्यादौ तृजकाभ्यामिति षष्ठीसमासनिषेधसाधनोद्योगस्सङ्गच्छते । अन्यथा ङीबन्तेन समासाप्रसक्त्या तदसङ्गतिरेव । एवं द्वितीया श्रितेत्यादिना श्रितादिभिष्टाबन्तैस्समाससम्पत्तये पूर्वान्तवद्भाव आस्थितस्तत्रैव सूत्रे भाष्ये कृदन्तेनैव समासे तुकस्तस्योपयोगस्स्यात् । किं च षष्ठीत्यादौ सुपेत्यस्य क्लृप्तसम्बन्धतया कथं परित्यागः प्रकृतपरिभाषया तदसम्बन्ध इति चेत् नटस्य शृणोतीत्यादौ तिङन्तेनापि समासस्स्यात् । कृदन्तविषये सम्बन्धो ऽन्यत्रासम्बन्ध इति चेत् । वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदप्रसङ्गः । तस्मादुपपदमतिङिति सूत्रस्थं भाष्यं प्रागुपदर्शितङ्याप्सूत्रभाष्यतात्पर्यविरोधान्न्यायविरोधाच्चैकदेशिनः । उपपदसमासविषये षष्ठीसमासस्य बहिरङ्गत्वादप्रवृत्तिरिति वार्तिककारोक्तमेव युक्तमुत्तरम् । अपि च कथं चित्कारकत्वमाश्रित्य सम्बन्धसामान्यषष्ठीविषये प्रकृतपरिभाषया सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासव्यवस्थापनमयुक्तमेव । उपपदांशे परिभाषोदाहरण-

ननु उगिदचामिति सूत्रे धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमेन अधातोरेव नुमि सिद्धे किमर्थमधातुग्रहणमत आह । साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ तत्तद्वचनसामर्थ्यान्न्यायसिद्धेयम् । तत्सामर्थ्यादभूतपूर्वस्यापीत्यर्थेन गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादौ नुम्सिद्धिः ।

त्वेन सकलग्रन्थकारोपदर्शितस्य कच्छपीत्यस्यासाङ्गत्यापत्तेः । तत्र ह्यधिकरणस्य सम्बन्धसामान्यविवक्षया कारकत्वाभावात्तस्य तदुदाहरणत्वम् । उक्तरीत्या कारकत्वमादायैतत्तत्परिभाषाप्रवृत्तौ च तदसङ्गतिरेव । तथा दधिसेचावित्यादौ सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तसमासस्यापि सुबुत्पत्तेः पूर्वं प्रवृत्तावुत्तरपदे प्रत्ययलक्षणेन पदत्वायोगात्सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधानापत्तिः । रामभामिनीत्यादौ प्रातिपदिकान्तत्वलक्षणस्य णत्वस्य प्रसङ्गः । गोपालिकेत्यत्र अणन्तात्स्वार्थिकः कप्रत्यय इति तदन्ताट्टापि तस्य सुपः परत्वाभावाद्युक्तमेवेत्वमिति सुधीभिराकलनीयमित्याहुः ॥

साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥

अत्रापि पूर्ववत्सन्दर्भः सम्प्रति भवं साम्प्रतिकं कालाट्ठञ् । असाम्प्रतिक इति निर्देशो ऽत्र मूलम् । साम्प्रतिकस्य विशेषणस्याभावे भूतपूर्वस्य उपलक्षणस्य गतिर्ज्ञानं भवतीत्यर्थः । तत्सामर्थ्यादिति । कार्यप्रवृत्तिवेलायां शास्त्रगृहीतनिमित्तभूतधर्मस्याभावे तत्तद्वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वं तथाविधं धर्ममादाय कार्यप्रवृत्तिरिति भावः । प्रकृते च गोमत्यतेः क्विपि नुम्विधानकाले धातुत्वे ऽपि पूर्वं विद्यमानमधातुत्वमादाय नुम्प्रवृत्तिः । तत्तद्वचसामर्थ्यादेवेयं सिद्धेति नापूर्वा । ननु धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमाश्रयणेनाधातुग्रहणस्य सार्थक्यासम्भवे ऽपि अञ्चन्तेश्चेन्नलोपिन एवेति नियमाभ्युपगमे सम्भवत्येव सार्थक्यमिति कथं सामर्थ्यमिति चेन्न । नकारविशिष्टस्याञ्चतेस्सत्यपि नुमि वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद् द्वयोरपि नकारयोरनुस्वारे विशेषाभावान्नपुंसकस्य झलच इत्यस्माज्झलच इत्यनुवर्त्य अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्यर्थाच्च फलाभावेनोक्तनियमानुपपत्तेः । नुम्सिद्धिरिति । एवं छेत्येत्यादौ क्त्वः क्त्विवसामर्थ्याद्भूतपूर्वलघूपधत्वमादाय पुगन्तेति गुणः । अवगल्भाञ्चक्रइत्यादावाचारे ऽवगल्भेति क्विप्यन्त्याकारस्यानुनासिकत्वप्रतिज्ञानेनेत्संज्ञालोपयोरुप-

सर्गविनिर्मुक्तस्य गल्भ इत्यस्योत्तरयोश्च भूतपूर्वानेकाच्त्वमादाय नुम्प्रत्यय इत्यपि बोध्यम् । नामीत्यादिसूत्रेष्विति । नामीति सूत्रे हि भाष्ये किमर्थं सनकारग्रहणं क्रियते आमि दीर्घ इत्येवोच्येत यदागमन्यायेन नकारविशिष्टस्य आम्ग्रहणेन ग्रहणं भविष्यति । अग्नीनामिन्दूनामित्यादौ नित्यत्वात्प्रथमं दीर्घे ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तस्य नुटः प्रवृत्तिर्भूतपूर्वह्रस्वान्तत्वमादाय वचनसामर्थ्याद्भविष्यति । ततश्च नोपधाया इत्युत्तरार्थं सनकारग्रहणं चर्मणामित्यत्र दीर्घनिवृत्तिफलकमित्युक्तम् ॥

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि ॥

विशेषणप्रशंसावशादत्रैषा परिभाषा प्रदर्श्या । संविज्ञानं सम्यक्त्वेन ज्ञानम् । सम्यक्त्वं च धर्मिपारतन्त्र्येण प्रधानविशेष्यान्वय्यवयवार्थकत्वम् । तदाह विशेष्यान्वयित्वमिति । प्रधानविशेष्यभूतक्रियान्वयित्वमित्यर्थः ॥

समवायसम्बन्धेनेति । संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेनेति क्वचित्पाठः । कैयटोऽप्येवम् । प्रायस्तद्गुणसंविज्ञानमिति । लम्बकर्णमानय लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ विशेष्यभूतान्यपदार्थे समवेतानां संयुक्तानां वा वर्ति-

नामीत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टा ॥ ७६ ॥

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि॥ अपिना अतद्गुणसंविज्ञानम् । तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयेनाऽन्वयित्वमिति तदर्थः । यत्र समवायसम्बन्धेन सम्बन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणसंविज्ञानम् । अन्यत्र प्रायोऽन्यत् । लम्बकर्णचित्रगू उदाहरणे । सर्वादीनि जहीत्यादय इति चोदाहरणे । सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७७ ॥

ननु वदस्सुपि क्यप् चेत्यत्र चेनानुकृष्टस्य यतो भुवो भावे इत्यत्राप्यनुवृत्तिस्स्यादित्यत आह । चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ णमुल्यनुवर्तमाने अव्यये यथाभिप्रेतेति सूत्रे पुनर्णमुल्ग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा क्त्वा चेति वदेत् । तद्ध्युत्तरत्रोभयोस्सम्बन्धार्थम् । उदाहरणानि स्पष्टानि ।

पदार्थानां प्रधानविशेष्यान्वय्यात्मन्यानयनादौ अविनाभावात्तद्गुणसंविज्ञानं क्वचिदुक्तसम्बन्धेन सम्बन्धित्वेऽप्यन्यपदार्थस्य तदभावः । यथा लम्बकर्णो भोज्यतां चित्रवासा बोध्यतामित्यादौ । न हि तत्र कर्णप्रभृतीनां भुजिक्रियासम्बन्धो वासःप्रभृतीनां वा बोधनक्रियासम्बन्धस्सम्भवति । क्वचिदुक्तातिरिक्तसम्बन्धेन सम्बन्धित्वेऽप्यन्यपदार्थस्य तद्गुणसंविज्ञानम् । वर्तिपदार्थानां प्रधानविशेष्यान्वयसम्भवात् । यथा तरुणवत्सां गां ददाति दृढसेनो राजा युध्यतइत्यादौ। तत्र हि जन्यजनकभावेन सम्बन्धेन सम्बन्धित्वेऽप्यन्यपदार्थस्य दानक्रियायां वत्सान्वयः । स्वस्वामिभावेन तत्त्वेऽपि राज्ञो युद्धक्रियायां सेनान्वयः सर्वानुभवसिद्धः । तदाह प्रायोऽन्यदिति । लम्बकर्णचित्रगू इति । लम्बकर्णमानय चित्रगुमानयेति वाक्यघटकावेतौ । तत्र कर्णयोरानयनक्रियान्वयसम्भवो गवां च तदसम्भव इति युक्तमनयोरुदाहरणत्वम् । बहुव्रीहावुपसर्जनानां विशिष्टक्रियान्वययोग्यविशेष्यसमवधाने विशेषणत्वमन्यथा चोपलक्षणत्वं सम्बन्धनियमस्त्वकिञ्चित्कर इति परमार्थः । इदं मत्वर्थीयेऽपि न्यायसाम्याद् दण्डीविषाणी चानीयतामित्यादौ संयुक्तदण्डस्य समवेतस्य विषाणस्य च विशेषणत्वम् । गोमानानीयतामित्यादौ स्वामित्वनिरूपकाणां गवां प्रधानविशेष्यान्वयाभावादुपलक्षणत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥

नञ्युक्तपदप्रशंसायां तद्घटितायास्सूत्रघटितपदविशेषज्ञापितायाअपि कथञ्चिदुपस्थितेरत्रैतस्याः परिभाषाया उपन्यासः । चकारेणानुवर्तमानस्य परत्र सम्बन्धो नेति परिभाषार्थः । नन्वेवं षष्ठी चानादर इत्यत्र चकारेणानुकृष्टायास्सप्तम्यास्स्वामीश्वरेत्यत्र सम्बन्धो न स्यादत आह । इदमनित्यमिति । अन्तरान्तरेणेति । ननु विधेयाश्रवणादाकाङ्क्षापूरणाय स्यादेव तत्र द्वितीयायास्सम्बन्ध इति नेदं फलम् । न च तत्राकाङ्क्षावशात्तृतीयाया एव सम्बन्ध स्यादिति वाच्यम् । तथा सत्यपवर्गे तृतीयेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति चेत्तर्हि तदेव सूचमेतदनित्यत्वे प्रमाणमित्याशयः । व्याख्यानादिति । अन्यथा द्युद्भ्यो लुङीत्यत्र विभाषाग्रहणानुवृत्तये चकारः कर्तव्यस्स्यादिति भाष्ये उक्तम् । लुक्खौ चेति । ठन्खञोर्विकल्पेन विधाने पक्षे प्राप्तस्यौत्सर्गिकस्य ठञो ऽध्यर्धेति लुक्यभीष्टं रूपत्रयं सिध्यतीति वार्तिककृता प्रत्याख्यातमेतत् ॥

इदमनित्यम्। अत एव तृतीया चहोरित्यत्र चानुकृष्टाया अपि द्वितीयाया अन्तरान्तरेणेत्यत्र सम्बन्धः। लुटि च क्लृप इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थसकलचकारप्रत्याख्यानेन विरुद्धेयम् । व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयात् । कुलिजाल्लुक्खौ चेति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च । तत्र हि द्विगोष्ठंश्चेति सूत्रात् ष्ठनस्तत्र चेनानुकृष्टस्य खोऽन्यतरस्यामित्यस्य चानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक्खौ चेति भाष्ये प्रत्याख्यातम् ॥ १८ ॥

नन्वनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोतीत्यत आह । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः । नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदासो ऽस्या ज्ञापकः । अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । धर्मिग्राहकमानादेव च स्वरोद्देश्यकविधिविषयमिदम् । अत एव शतुरनुमो नद्यजादी अन्त्यः

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥

नञ्युक्तपदबोधितपरिभाषाप्रस्तावादत्रैतस्याः परिभाषायाः प्रतिपादनम् । एवमुत्तरपरिभाषाया अपीति बोध्यम् । पृथिव्यादिपर्युदास इति । स हि द्यावापृथिवीत्यादौ देवताद्वन्द्वे चेत्यनेन प्राप्तस्य पूर्वोत्तरपदोभयाद्युदात्तत्वस्य निषेधं वारयितुम् । स्वरोद्देश्यकविधिविषयमिति । उदात्तत्वादिगुणविशिष्टोद्देश्यकविधिविषयकमित्यर्थः । अत्रार्थे सूत्रकारसंमतिमाह । अत एवेति । शतुरनुमो नद्यजादी इत्यस्य । अनुम्को यश्शता तदन्तात्परा नदी अजादिविभक्तिश्चोदात्तेत्यर्थः । ननु दधतीदधतेत्यादौ नद्यजादिविभक्त्योरुदात्तताव्यावृत्त्यर्थमचान्तोदात्तादित्यनुवृत्तेराकरसम्मतत्वात्स्वरोद्देश्यक एवायं विधिरिति कथमजादिग्रहणमुक्तकल्पनया सार्थकं स्यात्कथं वा तुदभ्यामित्यादौ विभक्त्युदात्तत्वव्यावृत्तिः ।

यदि तु स्वरोद्देश्यक एव यो विधिर्न तु स्वरप्रापकस्तथाभूतोऽस्याः प्रवृत्तिविषय इत्युच्यते तर्हि प्रकृतसूत्रविषये सर्वथैव तदप्रवृत्त्यापत्त्या तुदती तुदतेत्यादावन्तोदात्तत्वस्य शत्रन्ते दुर्वचत्वेन विधेर्निर्विषयत्वप्रसङ्ग इति चेन्न । उद्देश्यकोटिप्रविष्टोदात्तादिसम्बन्धिचरमावयवत्वादिव्यवहारविरोधिव्यञ्जनविषयकत्वकल्पनेनादोषात् । अत एव समासस्येति सूत्रे भाष्ये ऽप्यनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च विधीयमानस्य व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च प्रवृत्तौ पृथिव्यादिपर्युदासः प्रमाणमित्येवोक्तम् । ञ्नित्यादिर्नित्यमिति सूत्रे ऽपि भाष्ये स्फुटमेतत् । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यत्राविद्यमानोदात्तस्याऽज्झल्सङ्घातस्यानुदात्तशब्देन ग्रहणान्नब्विषयस्येत्याद्युदात्ते दधि मध्वित्यादौ स्वरितत्वप्रवृत्तये प्रकृतपरिभाषाया अनुपयोग इति तत्रैव

कर्तृयकीत्यादावजादी अच इत्यादेश्चारितार्थ्यम् । अत एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्वतीशब्दत्वादन्तोवत्या इति स्वरो न, उदश्वित्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः । स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये। उच्चैरुदात्त इति सूत्रे कैयटस्तु इयमनावश्यकी समभिव्याहृताजुपरागेण हलोप्युदात्तादिवदवभासात्तदुपपत्तेरित्याह । तत्र भाष्ये ऽपि ध्वनितमेतत् ॥ ७९ ॥

नन्वेवमपि राजदृषदित्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं षकारस्य न स्यादत आह । हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ अस्याश्च यतो ऽनाव इति सूत्रे नौप्रतिषेधो ज्ञापकः । नाव्यमित्यत्रादिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चाकारस्स्वरयोग्यो नासावादिरिति प्रतिषेधो ऽनर्थकः । न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्रूपोस्त्विति वाच्यम् । तथा सति निमित्तभूतद्व्यच्कत्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेन आद्युदा-

भाष्ये स्पष्टमिति दिक् । अचः कर्तृयकीति । उपदेशे अजन्तात्परो यो यक् तदन्तस्यादिरुदात्तो वेत्यर्थः । तत्र हि पच्यते स्वयमेवेत्यादौ प्रकृतस्वरव्यावृत्तये क्रियमाणमज्ग्रहणमेतत्परिभाषाप्रवृत्तावनर्थकमेव स्यादिति भावः । मतुबुदात्तत्वं चेति । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तान्नुटश्च परो मतुबुदात्त इति ह्रस्वनुड्भ्यामित्यस्यार्थः । स्पष्टं चेदमिति । उक्तरीत्या स्वरोद्देश्यकविधिविषयत्वमित्यर्थः । अत एवोत्तरपरिभाषारम्भश्चरितार्थः । अन्यथा सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समासेन स्वरोद्देश्यके तद्विधायके चास्याः प्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । कैयटस्त्विति । नञ्जनुदात्तत्वादीनामज्धर्मत्वादजुपरागेण व्यञ्जनेषु तद्धर्मावभासे ऽप्यवास्तविकत्वादनुदात्तादिशब्दैस्तेषां ग्रहणे मानाभाव इत्ययुक्त एवायं कैयट इत्यत आह । भाष्येपीति । तत्र ह्युदात्तत्वादीनामज्धर्मत्वं व्यञ्जनेषु तु सामीप्यमूलकमवभासमात्रमित्येवं व्यवस्थाप्य व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च स्वरोद्देश्यकस्यानुदात्तादेरजित्यादेः प्रवृत्तये न कश्चिदुपायः प्रदर्शितः । तेन च प्रातिभासिकानुदात्तत्वादिधर्मवतां व्यञ्जनानामप्यनुदात्तादिशब्दैर्ग्रहणमिति भाष्यकारस्सूचयतीत्याशयः ॥

हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥

न स्वरयोग्य इति उदात्तत्वादीनां स्वतो व्यञ्जनधर्मत्वाभावात्तद्योग्यत्वाभावः । अन्तरतमाज्रूप इति । नकारस्थाने दन्त्यत्वादिसाम्याद् लृकारो विधीयतामित्यर्थः । उपजीव्यविरोधेनेति । ननु लक्ष्यागत एव ह्युपजीव्योपजीव-

कभावो न्यायविषयः । स च कार्यप्रवृत्त्यनन्तरमेव न तु ततः प्राक् । प्राक् तत्प्रवृत्तौ च भवत्येवोपजीव्यविरोध इति कथमिह तथाविधो न्याय इति चेत्सत्यम् । उपजीव्यस्य विरुद्धं नोत्पादयतीति न्यायशरीरम् । ततश्च ह्रस्वकत्वरूपमुपजीव्यं नकारस्याल्कारप्रापणेन नोत्पादयतीति वक्तुं युक्ततया सम्भवत्येवायं न्यायः । निमित्तवारणस्यैवोपजीव्यत्वेन ग्रहणादिको यणचीत्यादौ कार्यित्वेन गृहीतस्येकारादेस्स्वविरुद्धयकाराद्युत्पादने ऽपि न क्षतिरित्याहुः । अथ नौप्रतिषेधस्य प्रकृतन्यायानाश्रयणबोधनेनापि चरितार्थत्वात्कथमेतत्परिभाषाज्ञापनमिति चेन्मैवम् । परिभाषाया अभावे वधिकेत्यादाविवे प्रतिकृताविति कनि नित्त्वप्रयुक्तमाद्युदात्तत्वमादाय शेषनिघातेन सर्वेषामेव हलां निवृत्त्यापत्त्या कनः ककारवैयर्थ्यापत्तेः । न च केण इत्यत्र विशेषणार्थं तदुच्चारणमिति वाच्यम् । शेषनिघातेन ककारस्यान्तरतमानुदात्ताकारे भसंज्ञाप्रयुक्तकार्यापत्त्या तदंशे ह्रस्वविधानानुपयोगात् । ततश्च नौप्रतिषेधेन अवश्यज्ञापनीयायां परिभाषायां ज्ञापनोपायतया न्यायोऽप्ययमभ्यनुज्ञायतइति न काप्यनुपपत्तिरिति दिक् । केचित्तु परिभाषाया अभावे शेषनिघातेन

त्ताप्राप्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्पष्टा चेयं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ ८० ॥

ननु पूरणगुणेति निषेधस्तव्यत्यपि स्यात्, दिव औत् इत्यौत्वं दिवेः क्विप्यपि स्यात्, तथा यतो ऽनाव इति स्वरो ण्यत्यपि स्यात्, ऋदृशो ऽङि गुण इति चङ्यपि स्यादत आह । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ॥ वामदेवात् ड्यड्याविति सूत्रे ड्यतोर्ङित्त्वमनयोर्ज्ञापकम् । तद्धि ययतोश्चातदर्थे इत्यत्र तयोर्ग्रहणार्थम् । नञः परस्य ययदन्तस्योत्तरपदस्यान्त उदात्त इति तदर्थः । एवं चावामदेव्ये ऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । तस्मान्नानुबन्धकग्रहणे । स चान्यश्चानुबन्धो यस्य तद्ग्रहणं नेत्यर्थः । एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे । दिव औदित्यादौ सञ्चारितत्वात् । वर्णग्रहणे चानयोरप्रवृत्तिरिति स्पष्टमौङ आप इत्यत्र भाष्ये । येनानुबन्धेन

सर्वत्रैव ककारस्याकारादेशापत्तौ पूर्वस्याणस्तत्प्रयुक्तलोपादिप्रवृत्त्या निरर्थकात्केण इति ह्रस्वारम्भात्कनः ककारोच्चारणाद्वा परिभाषैषा ज्ञाप्यतां, नौप्रतिषेधेनैतज्ज्ञापनं तु न युक्तम् । तदुपायत्वेन न्यायाश्रयणे गौरवात्फलाभावाच्चेत्याहुः ॥

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ॥ तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ॥

नञ्पूर्वपदकसमासीयस्वरविशेषव्यवस्थापकविधिघटकीभूतपदार्थनिर्णायकत्वादेतयोः परिभाषयोरुल्लेखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेति । तदुक्तं भाष्ये । "सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ ङितौ । ग्रहणं मातदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे" इति । दिव औदित्यादौ भाष्ये इति । तत्र दिव औत्वे धातुप्रतिषेध इति वार्तिकं प्रथमपरिभाषया प्रत्याख्यातम् । क्विबन्तो दिव्धातुरुदित्त्वात्सानुबन्धकः । प्रातिपदिकं त्वव्युत्पन्नत्वान्निरनुबन्धकमित्याशयः । दिवेर्डिविरित्यौणादिकेन व्युत्पन्नत्वाङ्गीकारे द्वितीयपरिभाषया धातोरेव ग्रहणं स्यादिति न शङ्क्यम् । अनुबन्धविशिष्टोच्चारणएव द्वितीयपरिभाषाप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । न च व्युत्पत्तिपक्षे उत्सृष्टानुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहणमिति धातुग्रहणं दुर्वारमिति वाच्यम् । धातुप्रतिषेधवार्तिकप्रत्याख्यानभाष्यप्रामाण्येनैतद्विषये व्यवस्थितस्याव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाभ्युपगमात् । औङ आप

इत्यत्रेति । तत्र हि भाष्ये ङकारस्तूच्चारणार्थो वर्णग्रहणमिति श्लोकवार्तिककारोपदर्शिते पक्षे निरनुबन्धकपरिभाषायां प्रथमाद्विवचनस्यैव ग्रहणं स्यादित्युद्भाव्य नैषा वर्णग्रहणेषु प्रवर्ततइत्युक्तम् । न भाष्यादिसंमत इति । उत्सृष्टानुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहणमिति तत्र तत्र व्यवस्थापितत्वादित्याशयः ॥

क्व चित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥

पूर्वपरिभाषाज्ञापकभूततद्धितप्रशंसावशादत्रैतस्याः परिभाषायाः प्रतिपादनम् । एवं समासान्तानां तद्धितत्वाविशेषादुत्तरपरिभाषाया अपि । प्रकृतित इति सार्वविभक्तिकष्षष्ठ्यर्थे तसिः । क्व चिदित्युक्त्या स्वार्थिकानां प्रकृतिसम्बन्धिलिङ्गसङ्ख्यानुवृत्तिरौत्सर्गिकीत्युक्तम् । अयं भावः । महासंज्ञाकरणेन प्रत्ययानामर्थवत्तानैयत्यादनिर्दिष्टार्थानां तेषामर्था-

सानुबन्धकत्वं द्व्यनुबन्धकत्वादि वा तदनुच्चारणएवैषा धर्मिग्राहकमानात् । तेन जश्शसोरित्यत्र नैषेति निरनुबन्धकत्वात्तद्धितशस एवात्र ग्रहणं स्यादिति न शङ्क्यम् । एवमन्त्या अन्यतरानुबन्धोच्चारणएव । तेन वनो र चेत्यादौ ङ्वनिप्क्वनिपोर्ग्रहणसिद्धिः । एकानुबन्धकग्रहणे सम्भवतीति त्वर्थो न भाष्यादिसंमत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८२ ॥

ननु कुटीर इत्यादौ स्वार्थिकत्वात्स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवृत्तेर्न्यायप्राप्तत्वात् पुंस्त्वानुपपत्तिः । अपूकल्यमित्यत्र नपुंसकत्वैकवचनयोरनुपपत्तिश्चेत्यत आह ॥ क्व चित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ णचः स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरस्यां ज्ञापिका । अन्यथा कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति स्त्रियामेव विधानात्किन्तेन । स्पष्टाचेयं बहुज्विधायके भाष्ये ॥ ८३ ॥

ननु सुपथी नगरीति युवोरनाकाविति सूत्रभाष्योदाहृतइनः स्त्रियामिति कप् स्यादत आह । समासान्तविधिरनित्यः ॥ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे इत्यन्तोदात्तत्वायांश्वादिषु राजन्शब्दपाठोऽस्यां ज्ञापकः । अन्यथा

न्वेषणे पुरस्स्फूर्तिकेन प्रकृत्यर्थेन तत्कल्पनायां प्रकारतया भासमानयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोः परित्यागायोगात्तदनुवृत्तिर्न्याय्या वैपरीत्यं तु प्रमाणापेक्षमिति । तदाह स्त्रियामित्युक्तिरस्यां ज्ञापिकेति । बहुज्विधायके इति । तत्रत्येन तुशब्देनेवायमर्थो निरूपितो भाष्ये ॥

समासान्तविधिरनित्यः ॥

टचैवेति । प्रतिकूलो राजा प्रतिराज इत्यादौ राजाहस्सखिभ्य इत्येतद्विहितेनेत्यर्थः । किं तेनेति । ननु प्रतेरंश्वादय इत्यस्य प्रतेः परास्तत्पुरुषघटका उत्तरभूता अंश्वादयोऽन्तोदात्ता इति हि वाक्यार्थः । ततश्च टिलोपोत्तरमवशिष्टस्य ज्ञात्तसङ्घातस्यैकदेशविकृतन्यायेन राजन्शब्दतया सतिशिष्टत्वेन रेफाकारस्योदात्तविधानाय सार्थक्यात्कथं वैयर्थ्यम् । न च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन टिलोपात्पूर्वं जकाराकारस्योदात्तत्वे शेषनिघातेनानुदात्तस्य टजकारस्यैव

टिलोपोत्तरमुदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्ततया भवितव्यमतो दुर्वचमेव रेफाकारस्योदात्तत्वमिति वाच्यम् । टिलोपस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायेन स्वरात्पूर्वं प्रवृत्तिविघाते पश्चादपि तदप्रवृत्त्या रूपासिद्धिप्रसङ्गेनानित्यस्य तादृशन्यायस्यैतद्विषये प्रवृत्त्ययोगात् । बहिरङ्गत्वं तूभयोरपि विशिष्टनिमित्तकत्वादविशिष्टम् । अनित्यत्वमपि शब्दान्तरप्राप्त्या स्वरस्य स्वरभिन्नस्य प्राप्त्या टिलोपस्य च तुल्यमेव । परत्वं तु टिलोपस्यैवेति नास्ति ज्ञापकतासम्भव इति चेदत्राहुः । सौवरीयां सप्तमीनां षष्ठ्यर्थकत्वादश्वाद्युत्तरपदकस्य तत्पुरुषस्यान्त उदात्त इत्यर्थे टचो नित्यत्वे तद्वैयर्थ्येन ज्ञापकत्वमित्याशयः । यद्वा जराया जरसिति सूत्रस्थशेखररीत्या परिच्छिन्नपरिमाणधर्मस्य राजन्शब्दत्वस्य टिलोपोत्तरमवशिष्टे लोकन्यायेनातिदेशो दुर्लभः । आनुमानिकष्टिलोपप्रयुक्तस्यानिवद्भावोऽपि विशिष्टे प्रतिराजित्यत्र स्थानिधर्मसम्पादको न तु तदेकदेशे स्थान्येकदेशधर्मसम्पादक इति यथाश्रुते ऽपि रेफाकारे स्वरप्रवृत्तिदौर्लभ्यान्न ज्ञापकताविरोध इत्युपाध्यायानुयायिनः । भाष्ये स्पष्टेति । इदं परिभाषायां भाष्यकृत्संमतिप्रदर्शनाय । भाष्ये तु द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहावित्यत्र मूर्धस्विति नकारान्तनिर्देशो ज्ञापकः । अन्यथा प्रक्रमाभेदाय मूर्धस्विति निर्देष्टव्ये तथा निर्देशस्यानुपपत्तिरेवेत्युक्तम् । केचित्तु ऋक्पूरब्धूः पथामित्यकृतसमासान्तनिर्देशः प्रकृतार्थे ज्ञापक इत्याहुः ॥

टचैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे किन्तेन ॥ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धस्विति स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ८४ ॥

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोति ततश्च लुक् स्यात् तथा उपादास्तेत्यत्रात्वे कृते स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं प्राप्नोतीत्यत आह । सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ सन्निपातो द्वयोस्सम्बन्धस्तन्निमित्तो विधिस्तं सन्निपातं यो विहन्ति स तस्यानिमित्तम् । उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा । अत एवात्र सन्निपातशब्देन न पूर्वपरयोस्सम्बन्ध एव किन्तु विशेषणसन्निपातो ऽपि गृह्यते । अत एव ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकह्रस्वत्वे ऽपि पिति कृतीति

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥

षट्संज्ञा प्राप्नोतीति । ननु बहिर्भूतसर्वनामस्थाननिमित्तकस्य नुमो बहिरङ्गतया षट्संज्ञादृष्ट्या नान्तत्वाभावात्कथं तत्प्राप्तिरिति चेन्न । संज्ञानां विधिनिमित्तनिमित्तकत्वेन लुगर्थायास्संज्ञाया अपि जस्निमित्तकतया नुमो बहिरङ्गत्वायोगात् । न चाकृतव्यूहपरिभाषया प्रकृते नुमागमाप्राप्तेरापादनीयतया नेदं युक्तमिति वाच्यम् । सिद्धान्ते तत्परिभाषाया अभावात् । सत्त्वे वा दूषणान्तरत्वेनादोषाच्चेत्याहुः । इत्वं प्राप्नोतीति । ननु कित्त्वमेत्वनिमित्तभूतेज्विषयत्वसन्निपातविघातकं न त्वित्वमतो मास्तु कित्त्वमित्वं तु स्यादेवेति कथमनया परिभाषया तन्निवृत्तिरिति चेन्न । कित्त्वसन्नियोगशिष्टत्वेनेत्वस्य प्रकृतपरिभाषया कित्त्वनिवृत्तावुत्तरपरिभाषया तन्निवृत्तिरित्याशयात् । पौर्वापर्यलक्षण एव सम्बन्धस्सन्निपात इति प्राचीनोक्तेरयुक्ततां ध्वनयन्नाह । द्वयोस्सम्बन्ध इति ॥ विशेष्यविशेषणभावो ऽपीत्यर्थः । तं विहन्तीति । कर्मण्यणित्यण् प्रत्ययः । भावघञन्तेन षष्ठीसमासे तु स्वस्यापि तद्विघातकत्वानापत्तिरित्याशयः । ननु किमेतस्यां परिभाषायां प्रमाणमित्यत आह । उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति । एतेनात्र प्रकरणे प्रकृतपरिभाषानिरूपणे सङ्गतिरपि प्रदर्शिता । उपजीव्यविरोधन्यायसहायोज्जीवितायाः खलु हल्स्वरप्राप्ताविव्यैतत्परिभाषानिरूपणोत्तरमस्याः परिभाषाया

निरूपणं न्यायप्राप्तमित्याहुः । अत अवेति । न्यायमूलकत्वादेवेत्यर्थः । ननु विशेषणविशेष्यभावरूपसम्बन्धस्य सन्निपातशब्देन परिभाषायां ग्रहणे क उपयोगस्तत्राह । अत एवेति । ईदृशसम्बन्धस्यापि सन्निपातशब्देन ग्रहणादेवेत्यर्थः। विघातस्स्पष्ट एवेति । इदं ह्रस्वस्यैव तुगागम इत्यभिप्रायेण । तत्पक्षे ह्यागमसन्निधाने विशिष्टएवाच्त्वं तकारस्य समुदायावयवत्वमवयवावयवन्यायगम्यं पाश्चात्यमित्यागमविधानकालिकाजन्तत्वविघातो दुर्वारः । ह्रस्वान्तस्य तुगागमे तु यदागमन्यायेन विधानवेलायामेवावयवत्वग्रह इति नास्त्यजन्तत्वविघात इति बोध्यम् । यत्तु वाचि ह्रस्वश्चेत्येव सिद्धे वामीति पृथक् नदीसंज्ञाविकल्पारम्भो ऽस्यां ज्ञापकः । स हि श्रीणां भ्रूणामित्यादावजादिप्रत्ययानन्तर्यनिमित्तस्य नदीत्वस्य तदीयसन्निपातविघातकनुडागमं प्रति निमित्तत्वायोगादप्राप्तस्य तस्य विधानाय । प्रकृतपरिभाषाया अभावे तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यस्या ज्ञापकसिद्धत्वमिच्छन्ति । तदनेन प्रत्युक्तम् । ज्ञापकसाजात्येन पौर्वापर्यलक्षणस्यैव सन्निपा-

तुग्न । प्रातिपदिकाजन्तत्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तदविघातकत्वात् । तुक्यजन्तत्वविघातस्स्पष्ट एव । न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वम् ; अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणस्योक्तत्वात् । किञ्च षत्वतुकोरसिद्ध इत्येतद्बलात्कृति तुग्ग्रहणाच्च तुग्वधौ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । सर्वविधसन्निपातग्रहणादेव वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्येतत्परिभाषादोषनिरूपणावसरे वार्तिककृतोक्तम् । न हि प्रत्ययः पूर्वसन्निपातनिमित्तकः स एव च सन्निपातशब्देन गृह्यतइति मत्वा न प्रत्ययस्सन्निपातनिमित्तक इति शङ्कायां तदभ्युपेत्यैवाङ्गसञ्ज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादित्येकदेशिनोक्तमिति न तद्भाष्यविरोधः ॥ किं चैवं शैवो गार्ग्यो वैनतेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्वानापत्त्या वर्णाश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यम् । ग्रामणि कुलं

तस्य परिभाषायां ग्रहणापत्तेः । यदागमन्यायेन विधानकालएवावयवत्वबोधनेन सन्निपातविघातकत्वाभावात्तदारम्भस्य वैचित्र्यमात्रफलकताया एव युक्तत्वाच्चेत्याहुः । नन्वर्थकृतबहिरङ्गत्वाश्रयणेनापि ग्रामणि कुलमित्यादौ तुग्व्यावृत्तिसम्भवाद्विशेषणविशेष्यभावसन्निपातस्यैतत्परिभाषाविषयत्वकल्पनं नातीवोपयुज्यते । तत्राह । किं च षत्वतुकोरिति । परिभाषाया अप्रवृत्तेरिति । नाजानन्तर्यपरिभाषया निषेधेन बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेन वेति भावः । विशेषणविशेष्यभावरूपसन्निपातस्यात्र ग्रहणे प्रमाणमप्यस्तीत्याह । सर्वविधसन्निपातग्रहणादेवेति । ननु वार्तिककृत्संमतो ऽप्ययमर्थो भाष्यकृदुपेक्ष्य एवोत्तरमुनेः प्रामाण्यात्तत्राह । एकदेशिनोक्तमिति । सिद्धान्तिन एव तथाविधं प्रामाण्यमिति भावः । तस्यैकदेश्युक्तित्वं साधयति । किं चैवमिति । वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादिति कात्यायनवचनस्य प्रत्ययसन्निपातप्रयुक्ताङ्गसंज्ञा प्रकृतिसम्बन्धिवर्णविनाशकं यस्येतिलोपं प्रति निमित्तं न स्यादित्याशयकत्वे प्रत्ययांशे वर्णाश्रयत्वविशेषणमनर्थकमित्यजानानो ऽसावेकदेश्येवेति भावः । यदि विशेषणविशेष्यभावो ऽप्यत्र सन्निपातो यदि वा तुग्विषये बहिरङ्गपरिभाषायास्सुतरामप्रवृत्तिस्तदा ग्रामणि कुलमित्यादाविको ह्रस्व इति प्राप्तं ह्रस्वमुपादाय प्रसक्तस्य तुगागमस्य बहिरङ्गपरिभाषया वारणं कृन्मेजन्त इति सूत्रस्थं भाष्यकृतामसम्बन्धं स्यात् । तत्राह । ग्रामणि कुलमि-

त्यादि । एकदेशिनेति । नासौ सिद्धान्ती । तुग्विधावुक्तरीत्या बहिरङ्गपरिभाषायाः प्रवर्तयितुमशक्यत्वात् । ईङ गताविन्यतः क्विपि नपुंसके इ कुलमित्यादावर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणात्तुगपेक्षया विशिष्टनिमित्तकत्वाभावाच्च परिभाषेयं दोषेष्वपरिगणितत्वाच्च कृन्निमित्तकतुग्निवृत्तये प्रकृतपरिभाषाया अवश्यमाश्रयितव्यत्वेन बहिरङ्गपरिभाषया तुग्विषयेतत्प्रयोजनखण्डनायोगाच्चेत्याशयः । तदाह । अत एवेति । अस्य केचिदित्यनेनान्वयः । सन्निपातलक्षणविधित्वमिति । तद्विघातकविधित्वं तु न तथा । तथाहि सति स्वविनाश्यसन्निपातनिमित्तको विधिस्स्वप्रवृत्तौ निमित्तं न भवतीत्यर्थस्स्यात् । स च लोकन्यायाननुगुण इति भावः । फलतीति । ततश्च सन्निपातनिमित्तकतत्तच्छास्त्रीयवाक्यशेषरूपेणैतन्निमित्तभूतसन्निपातविघातकविधेरिदमनिमित्तमित्येवमनया परिभाषया निमित्तत्वाभावबोधनादेतद्विषये तथाविधसन्निपातविघातकविधेरप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । यञादित्वसापेक्षत्वादिति । ननु बह्वपेक्षत्वलक्षणं बहिरङ्गत्वमधस्तान्निरा-

ग्रामणिपुत्र इत्यादावुत्तरपदनिमित्तके ह्रस्वत्वे यथाकथञ्चिद्बहिरङ्गपरिभाषया ऽपि वारणं संभवतीति कृन्मेजन्त इत्यत्र ह्रस्वस्य पितीत्यत्र चैकदेशिना तया परिभाषया तुग्वारितो भाष्ये । अत एव परिभाषाफलत्वेनेदमुक्तं कृन्मेजन्त इति सूत्रे वार्तिककृतेति केचित् । सन्निपातलक्षणविधित्वमस्या लिङ्गम् । स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो यस्सन्निपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तशास्त्रस्य स्वयमनिमित्तमिति फलति ॥ नन्वेवं रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घानापत्तिः । अदन्ताङ्गङेसन्निपातेन जातस्य यादेशस्य तदविघातकत्वात् । न च यञादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वान्नात्र सन्निपातविघात इति वाच्यम् । आरोपितासिद्धत्वे ऽपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेनैतत्प्रवृत्तेः । किं चान्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धत्वे ऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः । किं चातिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादाय एतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ सम्बुद्धिलोपे ऽपि स्थानिव-

कृतमेवेति कथमिदमाशङ्क्यते । सत्यम् । तादृशबहिरङ्गत्वाश्रयणे ऽप्यत्र न निर्वाह इत्याशयेनैतद्ग्रन्थप्रवृत्तिरित्याहुः । आरोपितासिद्धत्वेपीति । प्रवृत्तस्यैव विघातस्यारोपितमसिद्धत्वं न त्वप्रवृत्तस्येति भावः । नन्वारोपस्यापि शास्त्रविहितस्य कार्यप्रवृत्त्यप्रवृत्तिनियामकत्वं दृष्टम् । अन्यथा ह्यारोपबोधकशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यत आह । किञ्चान्तरङ्गे इति । अत एव पट्व्या मृद्व्येत्यादौ पूर्वयणादेशप्रवृत्त्यवस्थायामसिद्धो ऽपि यणादेशः पश्चात्प्रवर्तत इति बोध्यम् । ननु सन्निपातलक्षणविध्येकवाक्यता ह्यस्याः प्रवृत्तिबीजं ततश्च लक्ष्यप्रवृत्तेः पूर्वं वाक्यार्थबोधकाल एव ङेर्य इत्येतच्छास्त्रैकवाक्यतया परिभाषया यादेशस्य तदीयसन्निपातविघातकविधिं प्रति निमित्तत्वाभावस्य बोधनीयतया तदानीमन्तरङ्गभूतयादेशदृष्ट्या तदेकवाक्यतापन्नपरिभाषादृष्ट्या च बहिरङ्गत्वेन यत्र सन्निपातविघाताभावबुद्धिस्तत्र तथा बोधयितुमशक्यतया दीर्घविधावप्रवृत्तया तया परिभाषया पश्चादसिद्धत्वाभाववतो ऽपि तस्य निवृत्त्ययोगादिदमयुक्तमेवेत्यत आह । किं चैवमिति । आहार्यारोपस्याप्यन्यत्र शास्त्रवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या भवतु कार्यकारित्वमिह तु प्रमाणान्तरविरोधा[illegible]

इति भावः । भाष्यासङ्गतिरिति । यदि तु स्थानिवद्भावेन सन्निपातविघाताभावबुद्धिरादेशस्य लक्ष्यप्रवृत्त्यनन्तरमेवेति प्रवृत्तिकालिकं तद्विघातमादाय तदंशे परिभाषाप्रवृत्तिर्दुर्वारा बहिरङ्गांशे तु लक्ष्ये प्रवृत्तिमन्तरैव बहिरङ्गत्वेन ज्ञातस्याविद्यमानताबुद्धौ कथमपि तद्विघाताभावादप्रवृत्तिरेव तस्या इति वैजात्येनैतद्भाष्योपपत्तेरातिदेशिकसन्निपातविघाताभावे ऽपि परिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थे प्रामाण्यासम्भव इति मन्यते तदा यादेशस्सुपि चेति दीर्घस्येति प्रकृतविषये परिभाषाया अतिव्याप्तिप्रदर्शनपरमेव भाष्यमुक्तार्थे गमकमिति बोध्यम् । के चित्तु तद्भाष्यबलाद् बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं नाश्रीयत इत्येव युक्तमुक्तकल्पनायामन्यत्र फलाभावादित्याहुः । पूर्वत्रासिद्धीये ऽपीति । इदं तु चिन्त्यम् । फलाभावात् । दुग्धं दोग्धेत्यादौ घत्वनिमित्तकस्य झषस्तथोरिति धत्वस्य प्रकृतपरिभाषया जश्त्वं प्रति निमित्तत्वानुपपत्तौ रूपासिद्धिप्रसङ्गाच्च । इको यणचीत्युत्तरं मय उञो वेति न्यासेन वकारादेशे ऽपि किम्वुक्तमित्यादौ प्रकृ०परिभाषया मकारस्यानुस्वारनिवृत्तौ त्रिपाद्यां तन्निवृत्तये गुरुभूतस्य मय उञो वेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । न च त्रिपाद्यां तादृशगुरुभूतन्यासेन परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञाप्यतां तथा च दुग्धं दोग्धेत्यादौ जश्त्वस्य परिभाषाया अनित्यत्वमूलकेन प्रवृत्त्यभावेन सुवचतया न काप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । परिभाषादोषेषु त्रैपादिकानामेषां भाष्यकारैरपरिगणनेन निरुक्तानित्यत्वज्ञापनमाश्रित्य तत्समर्थनस्यास्वारसिकत्वात् । न च दधि मध्वित्यादौ नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्यनेन प्रवृत्तमाद्युदात्तत्वमाश्रित्य विधी-

त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावात्तत्रैतस्यातिव्याप्तिपरक्रन्मेजन्त इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवत्त्वमिति चेत्तर्ह्यसिद्धत्वमपि कथमिति विभावय । अशास्त्रीये ऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेरीदूदेदिति सूत्रे कैयटे स्पष्टमुक्तत्वात् । एवं च पूर्वत्रासिद्धीये ऽपि कार्ये एतत्परिभाषाया अप्रवृत्तिर्भवत्येवेति चेत् । न । कष्टायेति निर्देशेनास्या अनित्यत्वात् । ययोस्सन्निपातविघातकं

यमानस्योदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यस्य शेषनिघातप्रयोजकत्वाभावस्त्रिपाद्यां परिभाषाप्रवृत्तेः प्रयोजनमिति वाच्यम् । सन्निपातनिमित्तकविधित्वरूपलिङ्गेनोपतिष्ठमानया प्रकृतपरिभाषया तत्तच्छास्त्रीयविशिष्टवाक्यार्थबोधोत्तरं वाक्यैकवाक्यतया स्वनिमित्तभूतसन्निपातविघातकविधिं प्रतीदं निमित्तं न भवतीत्येवं विघातकविधेर्निमित्तत्वाभावस्य बोधनीयतया परिभाषादृष्ट्या प्रकृते सन्निपातनिमित्तकविधेरसिद्धत्वेन लिङ्गपरिज्ञानाभावात्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । प्रवृत्तावप्यनया वाक्यान्तरेण निमित्तत्वाभावबोधनात्पूर्वमेव सन्निपातनिमित्तकविध्येकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रेण प्रत्यक्षसिद्धेनासिद्धत्वप्रतिपादने पश्चात्सन्निपातनिमित्तकविधित्वस्य दुर्ज्ञेयतया तद्विघातकविध्यन्तरनिरूपितनिमित्ततासमर्पकत्वाभावस्य तद्गतस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वाच्च । न चास्याः परिभाषाया उपजीव्यविरोधन्यायमूलकत्वेन लोकन्यायतया सूत्रपाठगतसन्निवेशापेक्षपूर्वत्वोपहितशास्त्रसमर्पकेण तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धशास्त्रघटकपूर्वग्रहणेन ग्रहीतुमशक्यतया परिभाषादृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वं दुर्वचमिति वाच्यम् । पुरुषारम्भसहायेनैव भगवता भाष्यकृता तत्र तत्र लोकन्यायानां शास्त्रव्यवस्थापकत्वोपवर्णनेन शास्त्रविषयतासम्पत्त्यर्थं धर्मिग्राहकसाजात्ये विशेषविषयतालाभार्थं च ज्ञापकापेक्षाया आवश्यकत्वात् । न चात्रार्थे ज्ञापकासम्भव इति वाच्यम् । न तिसृचतसृ इति निषेधस्य ज्ञापकत्वात् । अन्यथा तिसृणां चतसृणामित्यत्र ऋदन्तलक्षणे ङीपि दीर्घस्यानुपयोगेन तद्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् । ज्ञापितायां तु प्रकृतपरिभाषायां विभक्त्यानन्तर्यनिमित्तकस्य तिसृचतसृभावस्य तत्सन्निपातविघातकङीबुत्पत्तिं प्रति निमित्तत्वायोगादृकारान्तयोस्तयोर्दीर्घनिवारणाय निषेधसार्थक्यात् । न च तिसृचतसृशब्दयोस्स्वस्रादिपाठेन न षडिति निषेधादेव

ङीपो ऽप्राप्त्या निषेधसार्थक्यसम्भवात्कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। कृन्मेजन्त इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तयोस्स्वस्रादिपाठस्यानार्षत्वात्। तत्र हि तिस्रश्चतस्र इत्यत्र ङीप्प्रत्ययमुत्त्राव्य आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न तिसृचतसृभावे ङीब् भवतीति यदयं न तिसृचतसृ इति नामि दीर्घत्वप्रतिषेधं शास्तीत्युक्तम्। तयोस्स्वस्रादिपाठस्य प्रामाणिकत्वे तदसङ्गतिस्स्पष्टैव। किं चानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यपि परिभाषा सा ऽपि वाक्यैकवाक्यतया स्वकार्यनिर्वाहिका ततः कथं त्रिपाद्यां प्रवर्तेत तस्मादस्याः परिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तिरेव युक्तेति सुधीभिराकलनीयमित्याहुः। नाग्रह इति।

शास्त्रं तयोस्सन्निपातनिमित्तकविधौ उपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः। अत एव दाक्षिरित्यत्र अकारान्तप्रकृतीञ्सन्निपातनिमित्ताङ्गसंज्ञा ऽनया परिभाषया अल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्यानित्यत्वेन समाहितं कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये। न ह्यङ्गसंज्ञायामदन्तस्याङ्गसंज्ञेत्युक्तमस्ति। न च कुम्भकारेभ्य आधयइत्यादावव्ययसंज्ञाया अनया परिभाषया वारणपरभाष्यासङ्गतिः। अनया परिभाषया लुङ्मा भूत्। अव्ययत्वं तु स्यादेव। लुका हि तदीयसन्निपातस्य विघातो नाव्ययसंज्ञायाः, संज्ञाफलं त्वकच् स्यादिति वाच्यम्। एतदुदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन साक्षात्परम्परया वा स्वनिमित्तसन्निपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थेनादोषात्। एतेनात्राकच् स्यादित्यपास्तम्। न च कार्यकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाबाधेप्यकजेकवाक्यतापन्ना स्यादिति वाच्यम्। अन्तरङ्गायां तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात्। लुगेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादितोऽन्तरङ्गा उभयोरपि शब्दतस्सुबाश्रयत्वात्। न यासयोरिति निर्देशाच्चैषा ऽनित्या तेन नातिप्रसङ्गः। स्पष्टा चेयं कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये। अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि। वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तम्। दाक्षिः। आत्वं पुग्विधेः। क्नापयति। पुग्घ्रस्वत्वस्य। अदीदपत्। त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः। यासेति। इड्वि-

अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वेन परिहर्तुं शक्यतइत्याशयः। परम्परयेति। अत एव शतानीत्यादौ लुक्प्रवृत्तिद्वारा नुमागमनिमित्तभूतसन्निपातविघातकायाष्षट्संज्ञाया अनया परिभाषया निवृत्तिरित्याहुः। शब्दत इति। अकच् तु सुबुत्पत्त्यनन्तरं प्रवर्तमानो ऽपि न तथासुबाश्रय इत्यभिप्रायः। न यासयोरिति। कष्टायेति निर्देशस्सुपि चेति दीर्घएव परिभाषाया अप्रवृत्तौ निमित्तं स्यादित्यभिमानः। आत्वं पुग्विधेरिति। इदमाकारस्यैव पुगित्यभिप्रायेण। विशिष्टस्यैव तद्विधाने तु विधानकालएव यदागमन्यायेन तस्य प्रकृतिघटकत्वनिश्चयात्क्व सन्निपातविघात इति स्पष्टं प्रदीपोद्द्योतयोः।

यादेशस्सुपि चेति दीर्घत्वस्येति । श्रीपायेत्यादावातो लोपे प्रकृतपरिभाषा प्रवर्तत एव । तत्र हि यादेशनिमित्तभूतह्रस्वत्वस्याकारगतस्य दीर्घेण निवृत्तावप्यकारत्वरूपसामान्यमादेशेऽप्यनुवर्तत एवेति लोपे सन्निपातविघातस्स्पष्ट इति वदन्ति ॥

सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः ॥

न्यायसिद्धत्वमप्यस्याः परिभाषायास्सम्भवतीति तत्प्रयुक्तेन सादृश्येन सन्निपातपरिभाषानिरूपणानन्तरमेतन्निरूपणमिति वदन्ति ॥ समुच्चयेन विहितानां मध्ये द्वयोरन्यतरस्य निवृत्तौ सम्भावितायामुभयोरपि निवृत्तिरिति परिभाषार्थः । सम्भावनानिवेशाच्च पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यत्रेन्द्रशब्दान्तस्याकारस्य न निवृत्तिः । अन्यथा तत्रान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घोत्तरमानुगागमनिवृत्तौ तस्यापि निवृत्तिः प्रसज्येत । ननु सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्बलवत्त्वाल्लुक्तद्धितलुकीत्यस्य प्रथमं प्रवृत्तौ तत्सन्नियुक्तानुगागमनिवृत्तेरपि सवर्णदीर्घात्पूर्वमेव सुलभत्वाद्व्यर्थ एव सम्भावनानिवेश इति चेत्तर्हि पञ्चभिरेनीभिः क्रीतः पञ्चैत इत्यत्र तकारश्रवणं तत्फलम् । अन्यथा देवदत्तहन्तृहतन्यायेन नकारनिवृत्युत्तरं

धिराकारलोपस्य । पपिवान् । ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्, अन्तोदात्तादुत्तरपदात् इति मतुब्विभक्त्युदात्तत्वं पूर्वनिघातस्य । अग्निमान् । परमवाचा । नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोपस्य । नदि कुमारीत्यादि । यादेशः सुपि चेति दीर्घत्वस्य । कष्टाय । इतोन्यत्र प्रवृत्तिरेव दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८५ ॥

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ द्विगोर्लुगित्यणो लुकि लुक्तद्धितइति स्त्रीप्रत्ययलुक्यानुकः श्रवणापत्तिरत आह ।

सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यपायः ॥ अत्र च बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् इति सूत्रस्थं छग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि छमात्रस्य लुग्बोधनद्वारा कुको निवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थम् । कृतकुगागमा नडाद्यन्तर्गणा बिल्वादय एव तत्र निर्दिष्टा बिल्वकादिशब्देन । न चैवमपि

तन्निवर्तकस्य तकारस्योन्मज्जनायोगात्कथं तकारः श्रूयेत । तत्सत्त्वे तु प्रसक्तस्यैव नकारस्य निवृत्त्या न दोष इत्याहुः । अपायत्वात्यन्तिकी निवृत्तिः । तेन श्येन्या अपत्यं श्यैनेय इत्यत्र स्थानिवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययबुद्धेस्सौलभ्यान्नास्त्यात्यन्तिकी निवृत्तिरिति प्रकृतपरिभाषाविषयत्वाभावान्नकारनिवृत्त्यभावः । अथेह कथं स्थानिवद्भावः । न हि किञ्चिदत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य भावरूपमभावरूपं वा शास्त्रेण कर्तव्यं कार्यमस्ति येन स्थानिवत्त्वस्याऽवकाशस्स्यात् । सत्यम् । पूर्वविधावित्यस्य स्थित्यर्थकभावसाधनविधिशब्दघटितस्यापि तत्र तन्त्रेण निर्देशाश्रयणात्पूर्वस्य स्थितावपि स्थानिवत्त्वस्य सुवचत्वेनेष्टसिद्ध्यविरोधः । स्पष्टं चेदं तत्रैवाकरे । तदेतद्ध्वनयति स्थानिवत्त्वेन सिद्धमिति । छमात्रस्येति । लुग्विधानबलात्प्रत्ययस्याक्षेपे कृतकुगागमेभ्यो बिल्वकादिभ्य इतरस्यासम्भवेन सामर्थ्याच्छग्रहणं सावधारणमित्याशयः । ननु बिल्वादिशब्दप्रकृतिककप्रत्ययान्तस्यानुकरणे छप्रत्ययव्यतिरिक्तस्यापि तेभ्यस्सम्भवात्सार्थकं छग्रहणमिति कथमुक्तार्थसिद्धिरत आह । कृतकुगागमा इति । कप्रत्ययान्तानां गणे पाठाभावादाकृतिगणत्वस्वीकारे गौरवाच्चेति भावः ।

क्कग्रहणं व्यर्थमिति । एवं च स्वांशे चारितार्थ्याभावात् ज्ञापकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्काभिप्रायः । चारितार्थ्यादिति । ननु लुग्ग्रहणबलादेव प्रतिपदोक्तानां ग्रहणं सिद्धम् । अन्यथा लोपानुवृत्त्यैव निर्वाहे किन्तेन । न हि विकारार्थस्याणो लुकि लोपे वा विशेषो ऽस्तीति व्यर्थमेव क्कग्रहणमिति चेन्न । लोपे वृद्धिर्यस्येति लोपयोः प्रवृत्तिर्लुकि तु स्थानिवत्त्वनिषेधादप्रवृत्तिरिति वैजात्येन लुग्ग्रहणसामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात् । नन्वेवमपि कुडागमे कर्तव्ये प्रकृतेः कुगागमविधानबलादेव कुको निवृत्त्यभावसिद्धौ व्यर्थमेव क्कग्रहणम् । न च कुडागमे क्कस्य प्रत्ययादित्वाभावादियादेशानापत्तिरिति वाच्यम् । आयन्नादिषु स्वरसिद्ध्यर्थमावश्यकेनोपदेशिवद्वचनेन कुटः पूर्वमादेशप्रवृत्त्या निर्वाहादिति चेन्न । स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वासम्भवेन कुड्विधाने वाक्यभेदप्रसक्त्या लाघवार्थं कुग्विधानस्यावश्यकतया सामर्थ्योपक्षयात् । कुग्विधाने हि समुच्चयेनैकवाक्यतया विधानसम्भव इत्याहुः । केचिदत्र कृतकुगागमनिर्देशो व्यर्थः । न चैवं प्रतिपदोक्तबिल्वाद्यणवारणायावश्यकस्य क्कग्रहणस्य प्रकृतार्थज्ञापकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तावन्मात्रफलकत्वे सकृन्निर्देशेनैव सिद्धौ व्यर्थस्य

क्कग्रहणं व्यर्थम् । कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादेव तदनिवृत्तिसिद्धेः । अन्यथा बिल्वादिभ्य इत्येव वदेत् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया बिल्वादिपुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ततो ऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन बिल्वादिभ्यो ऽणिति विकारार्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं कुगनुवादचारितार्थ्यात् । समुच्चयार्थकचशब्दयोगे तु विधेययोरेककालिकत्वैकदेशत्वनियमान्न न्यायसिद्धापीयम् । यत्तु णाविष्ठवदित्यनेन पुंवत्त्वविधानमेतदनित्यत्वज्ञापनार्थम् । अन्यथा एतयतीत्यादौ टिलोपेनैव ङीपि निवृत्ते सन्नियोगशिष्टपरिभाषया नस्यापि निवृत्त्या एतयतीत्यादिसिद्धौ पुंवत्त्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति टेरिति सूत्रे कैयटस्तन्न । इडबिडमाचष्टे ऐडबिडयतीत्यादौ पुंवत्त्वस्यावश्यकत्वात् । एनेयशब्दैनेय इत्यादि तु स्थानिवत्त्वेन सिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८६ ॥

क्कग्रहणस्य प्रकृतार्थज्ञापकताया अपि सुवचत्वादित्याहुः । न्यायसिद्धापीति । केचित्तु दण्डिना कुण्डलिना च देवदत्तेन भवितव्यमित्येवं समुच्चीयमानयोर्दण्डकुण्डलादोर्विधाने यौगपद्यस्यानुभविकत्वे ऽपि विहितयोस्तयोरन्यतरस्यापायसम्भावनया तदुभयापायस्यानुभवविरुद्धत्वादयुक्तं न्यायसिद्धत्वमस्याः परिभाषाया इति वदन्ति ॥ स्थानिवत्त्वेनेति । पूर्वस्य स्थितावपि स्थानिवत्त्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः । न च प्रसक्तस्यैव नकारस्य ङीब्निवृत्तौ सम्भावितायामनया परिभाषया निवृत्तिः स्वीक्रियतइति पूर्वत्वेन स्थितेर्दुर्वचत्वात्कथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम् । विधिशब्दस्य प्रवृत्त्यर्थकतामाश्रित्य प्रवृत्तावेव स्थानिवत्त्वाङ्गीकारेणादोषात् । अत एव विधिशब्दस्य भावसाधनतायामायन्नासन्नित्युदाहृतं भाष्ये । न हि तत्र स्थानिवद्भावमन्तरेणेडागमस्सम्भवति । येन स्थितौ स्थानिवत्त्वे तदुपपत्तिः स्यात् । न च स्थितावपि स्थानिवद्भावो वक्तव्यः । अन्यथा गणयतीत्यादौ वृद्ध्यापत्तेरिति वाच्यं ; स्वरे निषेधादचः परस्मिन्नित्यनेन अभावस्याप्यतिदेश-

व्यत्वेनादोषात् । यत्तु सत्यामस्यां परिभाषायां पञ्चेन्द्र इत्यादौ लुका ङीष्निवृत्तिसम्भावनामाश्रित्य आनुगागमनिवृत्तौ तत्सन्नियुक्तो ङीषपि न स्यादित्यानुगागमनिवृत्त्यभावमुपजीव्य प्रवर्तनीयस्य ङीषस्सम्भावनाद्वारेणानुगागमनिवर्तकं लुकं प्रति निमित्तत्वायोगात्सन्निपातपरिभाषया लुगेव न स्यादिति वदन्ति । तदसत् । बिल्वकादिभ्य इति लुग्विधानमहिम्ना प्रकृतपरिभाषाविषये सन्निपातपरिभाषाया अनित्याया अप्रवृत्तिज्ञापनेनादोषात् । अन्यथा वैकल्पक इत्यादौ कुगनिवृत्त्युपजीवकस्य तत्सन्नियुक्तस्य छस्य स्वोपजीव्यकुगनिवृत्तिविघातकं लुकं प्रति तया परिभाषया निमित्तत्वायोगेन तद्विधानमनर्थकमेव स्यादित्याहुः । केचित्तु धर्मिग्राहकसाजात्यादियं लुङ्मात्रविषया तेनैनेयः श्यैनेय इत्यादौ लोपेनैतस्याः प्रवृत्तिः । एवं प्रवृत्तौ स्थानिवद्भावो नाश्रयणीयः । पञ्चेन्द्र इत्यादौ लुकि तदप्रवृत्तये क्विलुगुपधेति वार्तिके लुग्ग्रहणमपि न कर्तव्यं भवतीति महल्लाघवम् । ध्वनितश्चायमर्थः प्रवृत्तौ स्थानिवदित्यस्य लावस्थायामडागमविधानेनाभीयासिद्धत्वेनैव वा अन्यथासिद्धमायन्नासन्नित्युदाहरणमुपदर्शयता भगवता भाष्यकारेण । तादृशस्थानिवद्भावस्यानन्यथासिद्धस्यैनेयाद्युदाहरणसत्त्वे हि तदप्रदर्शनादसामञ्जस्यमेव तद्भाष्यस्येति युक्तमुत्पश्यन्तु सुधिय इत्याहुः । यद्यपि लुका अनुत्पत्तिरेवेत्यन्वाख्याने पञ्चेन्द्र इत्यादौ ङीष्प्रत्ययानुत्पत्तौ तत्सन्नियोगशिष्टस्यानुगागमस्याप्यप्रवृत्तिरेव । सन्नियोगशिष्टानां सह वेति न्यायात् । तादृशन्यायस्यानुवृत्तिनिवृत्तिमात्रविषयकत्वं तु न युक्तं, मानाभावात् । अत एव अोत्व-

ननु चुरा शीलमस्यास्सा चौरीत्यादौ शीलं, छत्रादिभ्यो णः, इति णे ङीब् न प्राप्नोतीत्यत आह । ताच्छीलिके णे ऽण्कृतानि भवन्ति ॥ अन् इत्यणि विहितप्रकृतिभावबाधनार्थं कार्मस्ताच्छील्ये इति निपातनमस्या ज्ञापकम् । ताच्छीलिकणान्तादणो द्वयच इति फिञ्सिद्धिरप्यस्याः प्रयोजनमिति नव्याः । ताच्छीलकइत्युक्तेस्तदस्यां प्रहरणमिति

प्रतिषेधसन्नियोगशिष्टमुत्वं तदभावे न प्रवर्ततइति सिद्धान्तः । न च लुका अनुत्पत्तिरिति पक्षे लोपेनाप्यनुत्पत्तिरित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा प्रत्ययलक्षणसूत्रे वैरूप्यापत्तेः । ततश्च एनेयश्श्यैनेय इत्यादौ नकारस्यानुत्पत्तिरुक्तन्यायादिति वाच्यम् । स्थानिवत्त्वे ङीबुत्पत्तिबुद्ध्या तदुत्पत्तेः । लुकि तु स्थानिवद्भावो निषिद्ध एव । लुग्विधौ छग्रहणं तु तेनैव न्यायेन द्वयोरप्यनुत्पत्तौ छस्यैवानुत्पत्तिर्न तु कुगागमस्येति नियमार्थं न तु प्रकृतपरिभाषाज्ञापनार्थम् । न च कुगनुवादमहिम्ना तदंशे उत्पत्तिबोधनादुक्तन्यायाप्रवृत्तिबोधनाद्वा छस्यैवानुत्पत्तिर्भविष्यतीति व्यर्थमेवात्र पक्षे छग्रहणमिति वाच्यम् । बिल्वाद्यणो वारणाय तदनुवाद इति प्रागावेदितत्वात् । एवं चैषा परिभाषा निष्फला । तथा ऽपि लुका अनुत्पत्तिरिति पक्षे दाक्षिरित्यादौ प्रत्ययोत्पत्तिकाले प्रकृतेरदन्तत्वाभावादिञनापत्तिः । न च भूतपूर्वगत्या परिक्रमदन्तत्वमादाय तदुपपत्तिरिति वाच्यम् । हरितयतेः क्विपा निष्पन्नहरिच्छब्दादपि तदापत्तेः । तद्वारणाय प्रत्ययोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकादन्तत्वमाश्रीयतइति चेत्, गौरवम् । एवं यस्स इत्यादौ हल्ङ्यादिना त्यदाद्यत्वात्पूर्वं सुबनुत्पत्तिवारणाय त्यदादीनाम इत्यत्र विभक्तावित्यस्य विषयसप्तमीत्वे क्लेशः । किं चातो हेरिति लुका भवेत्यादौ हेरनुत्पत्तौ स्थानिभूतसिबाद्युत्पत्तिपरिहाराय यत्नः कार्यः । अपि च बुद्धिविपरिणामकल्पनावशेन ह्यसौ पक्षः । सा चेको यणचीत्यादिभावादेशविषये ऽपि तुल्यैवेति को विशेषो लुकैवानुत्पत्तिरिति । तस्मान्नासौ समञ्जसः पक्ष इति परिभाषा स्वीकृतेत्यलम् ॥

ताच्छीलिके णे ऽण्कृतानि भवन्ति ॥

तद्धितप्रत्ययप्रशंसावशादचैतस्याः परिभाषाया उपन्यासः । फिञ्सिद्धिरिति । अन्यथा चाण्कृतानीति बहुवच-

नमनर्थकमेव स्यादिति भावः । नव्या इति । एतेनैतद्भाष्यकारानुगृहीतं फलमिति सूचितम् ॥

धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥

निपातनज्ञाप्यत्वसाधर्म्यादत्रैतस्याः परिभाषाया उल्लेखः । धातूद्देश्यकं कार्यं धातुप्रकृतिके धात्वधिकारीयप्रत्यये भवति नान्यस्मिन्निति परिभाषाया अर्थः । तत्वनिपातनमिति । अन्यथा हनस्तो ऽचिण्णलोरित्येव सिद्धे तदानर्थक्यं स्पष्टमेवेति भावः । ननु हो हन्तेरिति कुत्वाभावाय तत्वनिपातनमस्तु । न च तावन्मात्रफलकत्वे कुत्वप्रकरणे न यीत्येव ब्रूयादिति वाच्यम् । तथा सति वार्त्रघ्न्यमित्यादावपि कुत्वाभावप्रसङ्गादिति चेन्न । एकैकप्रयोजनसम्पादकत्वे तत्तत्प्रकरण एव निपातनीयतया प्रकरणविशेषानादरेण तन्निपातनमनेकप्रयोजनसम्पादकं सत् तकारनिपातनार्थमपीति ज्ञापकत्वाच्चतेः । तदेतत्कैयटेनोक्तमनेकप्रयोजनत्वान्निपातानामिति । एतेन टिलोपाभावार्थं निपातनमिति न प्रकृतार्थज्ञापकतासम्भव इति केषां चिदुक्तिः प्रत्युक्ता । के चित्तु तादेशस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्तद्विषये टिलोपस्याप्राप्तिरेव । न यीति न्यासेपि यादिप्रत्ययनिमित्तकस्यैव प्रत्यासत्त्या तेन निषेधस्वीकारान्नकारनिमित्तकस्य वार्त्रघ्न्यमित्या-

णे दाण्डेत्येव । कार्म इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८७ ॥

ननु कंसपरिमृड्भ्यामित्यादौ मृजेर्वृद्धिर्दुर्वारेत्यत आह । धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति । भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनमस्या ज्ञापकम् । धातोस्स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रमृड्भिरित्यादावनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यमापादनेन भाष्ये दूषितः । यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तं तत्रेयं व्यवस्थापिका । तेन पदान्तत्वनिबन्धनं नशेर्वा इति कुत्वं प्रनड्भ्यामित्यादौ भवत्येव । इयङादिविधौ तु नैषा । न भूसुधियोरिति निषेधेनानित्यत्वात् । मृजेर्वृद्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टा ॥ ८८ ॥

ननु सर्वक उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्ययसंज्ञे न स्यातामत आह ।

दावभीष्टस्य कुत्वस्य तेन निवृत्त्ययोगाद् भ्रौणहत्ये कुत्वाभावसिद्धिरिति तादेशमात्रप्रयोजनकत्वान्निपातनस्य ज्ञापकत्वं सुवचमित्याहुः । तदसत् । न यीति न्यासे हन्तेर्यति घात्य इत्यसिद्ध्यापत्तेः । यत्तु हो हन्तेरित्यत्र विहितविशेषणाश्रयणात्कुत्वाभावसिद्धिरिति ज्ञापनाभिप्रायमाहुः । तदप्यसत् । हनस्त इत्यत्रापि तुल्यत्वात् । स्वरूपग्रहणे इत्यस्य स्वानुपूर्व्युपस्थापकधातुग्रहणे इत्यर्थः । यत्कार्यमित्यादि । धर्मिग्राहकप्रमाणसाजात्यात्प्रत्ययस्य यत्र निमित्तत्वेनाश्रयणं तत्रैवेयं नियामिकेत्यर्थः । मृजेर्वृद्धिरित्यादौ त्वङ्गाक्षिप्तस्तद्द्वारको वा प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयत एवेति भावः । नशेर्वेति कुत्वमिति । कुत्वविधेः प्रयोजनं तु यङ्लुक्यनानगित्यादावित्याशयः । न च यथा यङ्लुकि हल्ङ्यादिलोपेन लुप्तस्य तिपो धातुप्रत्ययस्य प्रत्ययलक्षणेन कुत्वनिमित्तता तथा प्रणग्भ्यामित्यादौ वेरपृक्तलोपेन लुप्तस्य क्विनो निमित्तत्वं प्रातिपदिकसंज्ञाद्वारा वर्तत एवेति कथमुक्तकल्पनाया उपयोग इति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्या धातुविहितप्रत्ययनिमित्तकपदत्वप्रयुक्तमेव पदान्तत्वं कुत्वनिमित्तं स्यादित्यभिमानात् । निषेधेनेति । निर्देशेनेति वक्तुं युक्तं प्रकृतपरिभाषया न भूसुधियोरित्योसीयङादेशस्य दुर्लभत्वात् । निषेधस्तु कर्थाञ्चिदिको यणचीत्यस्य निवर्तनेनापि कृतार्थः स्यादिति दिक् ॥

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥

तद्धितविषयकत्वाविशेषादत्रोपन्यासः । यद्घटकपूर्वोत्तरावयवावधिकमध्यत्वोपहितदेशावच्छिन्नविधेयताश्रयो यस्स तद्बोधकशब्देन बोध्य इति परिभाषार्थः । ज्ञापक इति । गङ्गाप्रविष्टनदीदृष्टान्तेन तु नैतस्याः परिभाषायास्सिद्धिः । परिच्छिन्नपरिमाणवस्तुविशेषधर्माणां द्रोणत्वादीनामिव तत्तदानुपूर्वीविशेषपरिच्छिन्नशब्दधर्माणां सर्वनामत्वादीनामपि न्यूनाधिकभावेनान्यथात्वे शास्त्रव्यापारमन्तरेण प्रवृत्त्यसम्भवात् । अतो ज्ञापकसाध्य एवायमर्थ इति येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । यदि तु नेदमदसोरिति सूत्रे भाष्ये इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । इमौ शक्यावकर्तुं कथमेवं वक्ष्यामि । इदमदसोः कादिति । अतो भिस इत्येव सिद्धे नियमार्थं भविष्यति । इदमदसोर्भिसो यदैस् स्यात्तर्हि कादेव नान्यत्रेत्यकोरिति प्रत्याख्यातमित्युच्यते, तदा एतत्तदोस्सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलीत्यत्रत्यमकोरित्युक्तार्थे ज्ञापकम् । विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये नेदमसोरित्यत्रत्यस्याकोरित्यस्य ज्ञापकत्वोपवर्णनं तु सूत्ररीत्येति द्रष्टव्यम् ॥

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ नेदमदसोरकोरिति सूत्रे ऽकोरिति निषेधो ऽस्या ज्ञापकः । तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यतइति येन विधिरिति सूत्रे पाठः ॥ ८९ ॥

ननु गातिस्थाघुपाभूभ्य इति सिचो लुक्, अपासीदित्यादौ पातेरपि स्यादत आह । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ अस्याश्च ज्ञापकस्स्वरतिसूतीति सूत्रे सूङिति वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देश इति कैयटः । तन्न । साहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्य तज्ज्ञापकत्वासंभवात् । ध्वनिता चेयं परिभाषा यस्य विभाषेत्यत्र भाष्ये । तत्र विदित इति प्रयोगे निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधो विभाषा गमहनविदविशामिति सूत्रे शविकरणस्य ग्रहणम् । लुग्विकरणश्चायमित्युक्तम् । तत्र चो हेतौ । यतो ऽयं लुग्विकरणो ऽतो विशिसाहचर्याच्छविकरणस्य ग्रहणं न तु हनिसाह-

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥

गृह्यमाणस्य यत्किञ्चिदर्थाभिधायकत्वमूलकं साधर्म्यमिह सङ्गतेर्बीजम् । एवमुत्तरपरिभाषायामपि द्रष्टव्यम् । लुग्विकरणालुग्विकरणयोरुभयोरपि ग्रहणप्रसक्तावलुग्विकरणस्य ग्रहणं न तु लुग्विकरणस्येति परिभाषार्थः । षूङिति वक्तव्ये इति । षू इत्यननुबन्धकस्योक्तौ तु तौदादिकषूप्रसवे इत्यस्यैव निरनुबन्धकस्य ग्रहणं स्यात् । न तु दैवादिकादादिकयोस्सानुबन्धकयोः । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति न्यायादिति भावः । तत्र साहचर्यादिति । पूर्वोत्तरसाहचर्यादित्यर्थः । चिन्त्यमिति । यत्तु वदन्ति दिवादावूषूङिति ऊदित्पाठेनैव सिद्धौ षूङ्ग्रहणमत्र साहचर्यं न व्यवस्थापकमिति बोधनार्थं स्यादिति पृथग्निर्देशः परिभाषायां ज्ञापकमित्याशयाद्युक्त एवायं कैयट इति । तदापाततः । ज्ञापितायामपि परिभाषायां पृथग्निर्देशमन्तरेण सामर्थ्याद् द्वयोरपि तयोर्ग्रहणसिद्ध्या

स्वांशे चारितार्थ्यायोगेन ज्ञापकत्वानुपपत्तेः । अस्यापीति । लुग्विकरणस्य वेतेरपीत्यर्थः । ननु परसाहचर्यात्पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेन प्राबल्याल्लुग्विकरणस्य प्रकृतपरिभाषाबलादलुग्विकरणस्येत्येवमुभयोः परस्परविरोधेन श्रा पाके इत्यत्र लाक्षणिकलुग्विकरणयोरिव प्रकृते लुग्विकरणालुग्विकरणयोर्द्वयोरपि ग्रहणं दुर्वारमिति चेत्सत्यम् । भाष्यप्रामाण्यात्साहचर्यस्य साहचर्यान्तरनिरूपितबलवत्ताधायकन्यायविशेषाणामीदृशे विषये प्रवृत्त्यभावोऽभ्युपगम्यत इत्यदोषः । यदि च पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यन्यभाष्यप्रामाण्यादत्राानाश्रयणमिति कल्प्यते ; तदा लक्ष्यगतपरत्वमूलकेन बलवत्त्वेन परसाहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यादिति नास्ति परिभाषायाः प्रयोजनमत्रेति प्राचीनानुयायिनः । अत एवेति । प्रमाणान्तरसिद्धत्वाभावादेवेत्यर्थः । न हि प्रमाणान्तरसिद्धायां लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायामिव निर्दिष्टपरिभाषायामपूर्वायामेवकारो दृश्यतइति भावः । भाष्यकृता चोक्तमिति । एतत्परिभाषायाः प्रकारान्तरेण सिद्धावेनामाश्रित्य वार्तिकं प्रत्याख्यातं स्यादिति भावः । एवं चैषा ध्वनितवाचनिकीति बोध्यम् ॥

चर्यादस्यापि, एतत्परिभाषाविरोधादिति तदाशयः । अत एव परिभाषायां लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तम् । कण्ठतस्तु भाष्ये एषा न क्वापि पठिता । गातिस्थेति सूत्रे पिबतेर्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृता सर्वत्रैव पाग्रहणे लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति भाष्यकृता चोक्तम् । स्वरतिसूतीति सूत्रे कैयटेन च स्पष्टमुक्ता ॥ ९० ॥

ननु प्रजिघाययिषतीत्यादौ हेरचङीति विधीयमानं कुत्वं न स्यादत आह । प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ अचङीति प्रतिषेध एवास्या ज्ञापकः । इयं च कुत्वविषयैव । हेरचङीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ९१ ॥

ननु युष्मभ्यमित्यादौ भ्यस इत्यत्र भ्यमिति छेदे भ्यसो भ्यमि कृतेऽन्त्यलोपएत्वं स्यादत आह । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन् सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तावविधानं भवतीत्यर्थः । एषा च ज्यादादीयस इत्याद्विधानेन

प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥

अचङीति प्रतिषेध इति । ननु हिनोतेरभ्यासात्परस्य कुत्वमिति खलु सूत्रार्थः । ततश्च ण्यन्ते ऽप्यजीहयदित्यत्र हिनोतेरभ्यासो नान्यस्य । चङ्परकधात्ववयवस्यैकाच एव द्वित्वविधानात् । एवं च कुत्वप्राप्तेरव्याघातात्कथं प्रतिषेधानर्थक्यमिति चेन्न । ण्वुलन्तप्रकृतिकाच्चाणण्यन्तात्सनि जिहायकयिषतीत्यत्र कुत्ववारणाय हि धातुनिष्ठाङ्गसंज्ञानिमित्तभूतप्रत्ययप्रयुक्तद्वित्वनिमित्तकाभ्यासात्परस्य कुत्वमित्यर्थस्य प्रत्यासत्तिमूलकस्य अवश्यमभ्युपेयतया प्रकृते द्वित्वनिमित्तभूतस्य चङ्प्रत्ययस्य णिजन्तनिष्ठाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वे ऽपि हि धातुनिष्ठाङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाभावेन कुत्वाप्राप्तेः प्रतिषेधानर्थक्यमित्याशयात् । कुत्वविषयैवेति । तदुक्तं भाष्ये । हेरचङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात् । ज्ञापकं तु चङोन्यत्र ण्यन्ते ऽपि कुत्वभावस्येति । तदाह भाष्ये स्पष्टेति । परिभाषाफलं तु प्रजिघाययिषतीत्यत्र ण्यन्तात्सनि कुत्वमिति बोध्यम् ॥

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥

अङ्गाधिकारीयकार्यविशेषनिर्णायकपूर्वपरिभाषानिरूपणे तथाविधकार्यविषयकत्वेन प्रकृतपरिभाषाया अप्युपस्थितिरत्रोपन्यासहेतुः । दीर्घेण सिद्धे इति । उरुया धृष्णुयेत्यादौ छान्दसत्वादेव दीर्घनिवृत्तेर्दीर्घविधौ क्ङितीत्यस्यानुवृत्तेरुपयोगाभाव इत्याशयः । अत एवेति । आङ्ग्रहणज्ञाप्यत्वादेवेत्यर्थः । एवं च ज्ञापकभूम्यनुरोधाद्भिन्नस्थानिकाङ्गकार्यविषयकत्वमप्यस्यास्सिध्यतीति भावः । ननु सत्यामस्यां परिभाषायां येषां तेषामित्यादौ त्यदाद्यत्वोत्तरं बहुवचने झल्येदित्येत्वं न स्यादत आह इयं चानित्येति । अथ किमेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनम् । न च यूयं वयमित्यत्र अमादेशस्य स्थानिवत्त्वेन जश्त्वमाश्रित्य प्रसक्तस्य शीभावस्याभावः प्रयोजनमिति वाच्यम् । ङेप्रथमयोरित्यत्र मकारान्तरप्रश्लेषेणाम् मान्त एवावतिष्ठतइति व्याख्यानेनादोषात् । जसश्शीत्यत्र सकारप्रश्लेषेण सान्तस्यैव जसश्शीभावविधानाच्च । न च पिबतीत्यत्र पाघ्रेति पिबादेशे गुणाभावः प्रयोजनमिति वाच्यम् । पिबादेशस्यादन्तत्वाभ्युपगमेनादोषात् । न च युष्मभ्यमस्मभ्यमित्यत्र शेषेलोपोन्त्यलोप इति पक्षे भ्यमिति च्छेदे भ्यमादेशोत्तरं बहुवचने झल्येदित्य-

ज्ञापिता । अन्यथा इकारलोपेनाकृत्सार्वेति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव भिन्नस्थानिकाङ्गकार्यविषयाप्येषा । इयं चानित्या द्वयोरिति निर्देशात् । अनित्यत्वबललभ्यार्थमादायैव भ्यसो भ्यमिति सूत्रे भाष्ये निष्ठितस्येति पठितम् । केचित्त्वनया परिभाषया न किञ्चिल्लक्ष्यं साध्यते । अत एव ज्ञाजनोर्जा, ज्यादादीयसः, इति सूत्रयोरेनां ज्ञापयित्वा किं प्रयोजनमिति प्रश्नेपि पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः । स न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तम् । न तु लक्ष्यसिद्धिरूपम् । तदुक्तं भ्यसो भ्यमित्यत्राभ्यमिति छेदः । शेषे लोपश्चान्त्यलोप एव । अतो गुणे इति पररूपेण सिद्धं युष्मभ्यमित्यन्यत्र निरूपितम् । एवं च सूत्रद्वयस्थमेतज्ज्ञापनपरं भाष्यं भ्यसो भ्यमिति सूत्रस्थं च भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः । यत्तु ओरोदिति वाच्ये ओर्गुण इति

स्याप्रवृत्तिः प्रयोजनमिति वाच्यम् । अभ्यमिति च्छेदमाश्रित्य अभ्यमादेशविधानेन तदप्राप्तेः । न च क्रियात्क्रियास्तामित्यादौ रिङादेशोत्तरमकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घाभावः प्रयोजनमिति वाच्यम् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यादेव तदप्राप्तेः । न च श्रीपायेत्यत्र सुपि चेति दीर्घोत्तरमातो लोपाभावः प्रयोजनमिति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया निर्वाहात् । तस्मादनन्यथासिद्धप्रयोजनराहित्यादयुक्तैवैषा परिभाषेति प्रत्याचष्टे के चित्त्विति । एकदेश्युक्तिरिति । ज्ञाजनोरित्यत्र ज इत्युक्तावप्यतो दीर्घो यञीति दीर्घे सिध्यत्यभीष्टमिति दीर्घोच्चारणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तम् । फलान्तराभावात् प्वादनामिति ह्रस्वनिवृत्तये दीर्घनिर्देशसाफल्याच्च ज्ञापनपरं भाष्यमेकदेशिनः । भ्यसो भ्यमित्यत्र भाष्ये भ्यम् अभ्यम् वा आदेश इति विकल्प्य यथेच्छसि तथाऽस्तु युष्मभ्यमित्यादौ भ्यमादेशेन्त्यलोपे प्रकृतपरिभाषया बहुवचने झल्येदित्यस्याप्रवृत्तिरित्युक्तम् । भ्यमादेशे टिलोपपक्षे रूपासिद्धिप्रसङ्गाच्छेषग्रहणप्रत्याख्यानेन तत्पक्षाभावेपि न चादेशो हलादिरस्तीति युष्मदस्मदोरनादेशइति सिद्धान्तिसंमतभाष्यविरोधात्तदप्येकदेशिन एव । ज्यादादीयस इत्यनेन ज्यात्परस्यात्वविधानमुरुया धृष्णुयेत्यादौ दीर्घवारणार्थमकृत्सार्वेत्यत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तावेव गमकं न तूक्तपरिभाषायाम् । छान्द-

सत्वेनोक्तोदाहरणे दीर्घवारणे क्लेशाच्छन्दोर्थमपि बहुशस्सूत्रकारप्रवृत्तिदर्शनाच्च । ज्ञापनोपपत्तये लोपानुवृत्तिकल्पनायां तत्सन्नियुक्तयिटो निवृत्तिविषयकयत्नान्तरान्वेषणे क्लेशाच्च । किञ्चासाधारणप्रयोजनविहीनायाः प्रकृतपरिभाषायास्स्वीकारे प्रसक्तस्यानिष्टस्य लक्ष्यानुरोधिना तदनित्यत्वेन वारणे वृथा प्रयास इति तन्मूलस्यास्यापि भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वं न्यायप्राप्तमित्याशयः । इत उत्तरम् अनित्यतासाधर्म्येण परिभाषापाठे निबद्धा अपि परिभाषाः काश्चिद्भाष्यकृदसम्मत्या प्रत्याचष्टे । यत्त्वित्यादिना ॥

संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ॥

ननु सत्यामस्यां परिभाषायां शास्त्रमात्रस्य संज्ञापूर्वकत्वात्सर्वत्रैवानिष्टप्रसङ्ग इत्यत आह । इदं चेति । स्वायम्भुवमिति । संज्ञापूर्वकत्वेन गुणस्याप्रवृत्तेरुवङ् ॥

आगमशास्त्रमनित्यम् ॥

शास्त्रं शासनम् । "एतच्छास्त्रमुणादि"ष्वित्यादौ तथा दर्शनात् । एवञ्चागमविधानमनित्यमिति तदर्थः ॥

गुणग्रहणात् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्वएव । तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् ॥ ९३ ॥

तथा निलोडित्येव सिद्धे आनिग्रहणात् ॥ आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादि सिद्धम् ॥ तथा तनादिपाठादेव सिद्धे तनादिकृञ्भ्य इति सूत्रे कृञ् ग्रहणात् । गणकार्यमनित्यम् ॥ तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् । तथा विनार्थनञा समासेनानुदात्तं पदमेकमित्येव सिद्धे वर्जग्रहणात् । नञ्घटितमनित्यम् ॥ तेन नेयङुवङित्यस्यानित्यत्वाद्धे सुभ्रु इति सिद्धमिति । तन्न । भाष्ये ऽदर्शनात् । भाष्यानुक्तज्ञापितार्थस्य साधुताया नियामकत्वे मानाभावात् ॥ भा-

गणकार्यमनित्यम् ॥

गणनिर्देशप्रयुक्तं कार्यमनित्यमित्यर्थः । न विश्वसेदिति । अदादिकत्वप्रयुक्तस्य शब्लुकः प्रवृत्त्यभावः ॥

अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥

एवं च युध्यतीत्यादौ पदव्यत्ययसाधुत्वसमर्थनाय प्रयत्नान्तरं नाश्रयणीयम् ॥

नञ्घटितमनित्यम् ॥

नञ्घटितशास्त्रबोधितः पर्युदासे फलितः प्रसज्यप्रतिषेधे वाच्यश्च यो निषेधस्स इहानित्य इत्यर्थः । भाष्ये अदर्शनादिति । ननु भाष्यानुक्तत्वे ऽपि शिष्टप्रयोगसमर्थनाय सूत्राक्षरवैयर्थ्यान्यथानुपपत्त्या स्वीक्रियन्तामेताः परिभाषाः को दोषस्तत्राह । भाष्यानुक्तेति । सकलसाधुप्रयोगसमर्थनचातुर्यनिधेः पतञ्जलेरज्ञानकल्पनापेक्षया तथाविधप्रयोगाणामसाधुत्वमेव न्याय्यमित्याशयः । नन्वेतादृशपरिभाषाणामनभ्युपगमे तत्तत्परिभाषाज्ञापकभूतानां सूत्राक्षराणामानर्थक्यपरिहारो दुर्वच इत्यत आह । अदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया इति । भाष्यकृत्प्रत्याख्यातेष्वपि सूत्राक्षरेष्वेवैव कल्पना, लौकिकफलाभावेन हि प्रत्याख्यानमित्याहुः ॥ इदमभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुतो ज्ञापकत्वमेव न सम्भवतीत्याह । किं

चेति । न सार्थक्यमिति । एवं च स्वांशे चारितार्थ्याभावेन ज्ञापकत्वानुपपत्तिरिति भावः । लोड्ग्रहणवदिति । एवं च व्यर्थमेव तयोरुभयोर्ग्रहणमिति भावः । यत्तु लोड्ग्रहणमाड्ग्रहणे यथा व्यर्थं तथा लोड्ग्रहणे आड्ग्रहणमित्यर्थः । उभयोरपि वैयर्थ्यमिति तु न युक्तम् । प्रपूर्वात्पुनातेः क्तिनि ऋल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावदिति नत्वे प्रपूनिरित्यत्रापि णत्वापत्तेः । कृत्यच इति तु नात्र प्रवर्तते । न भाभूपू इति निषेधादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तत्र णत्वनिवृत्तेस्सुवचत्वात् । न केवलं भाष्यानुक्तत्वमेवैतासु परिभाषासु किन्तु भाष्यविरोधो ऽपीत्याह । अत एवेति ।

ष्याविचारितप्रयोजनानां सौत्राक्षराणां पारायणादावदृष्टमात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् । किं च ज्ञापितेप्यानीत्यस्य न सार्थक्यमाडागमशून्यप्रयोगस्याप्रसिद्धेः । अड्ग्रहणं तु लोड्ग्रहणवदिति बोध्यम् । अत एव घोर्लोपो लेटि वेति सूत्रे वेति प्रत्याख्यातम् । लोपेप्याट्पक्षआटः श्रवणं भविष्यति दधादिति । अटि दधदिति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे त्वाट्यसति दधादित्यसिद्ध्या वाग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव । एतेन यत्कैयटे केचिदित्यादिना अस्यैव वाग्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापकतोक्ता सा ऽपि चिन्त्या । प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् । तनादिसूत्रे कृञ्ग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च । चक्षिङो ङकारस्यान्तेदित्त्वाभावसम्पादनेन चारितार्थ्याच्च । एवमेव । आतिदेशिकमनित्यं, सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान्; इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम् । स्वायम्भु-

घसंज्ञकानामन्तस्य वा लोपो लेटि परे इति सूत्रार्थः । दधद्रत्नानीत्यादावडागमपक्षे दीर्घाभावः प्रयोजनम् । प्रत्याख्यातमिति । लेटो ऽडाटाविति विधीयमानयोरडाटोः पर्यायेण प्रवृत्तौ लोपस्य नित्यत्वे ऽपि आट्पक्षे यदग्निरग्नये दधादित्यादौ दीर्घश्रवणं निर्बाधमिति व्यर्थं वाग्रहणमिति भावः । तदाह लोपे ऽपीति । तदनित्यत्वज्ञापकतेति । आगमविधानानित्यत्वज्ञापकतेत्यर्थः ॥ एवमन्यत्रापि ज्ञापकत्वासम्भव एवेत्यभिसन्धायाह । चक्षिङ इत्यादि । चारितार्थ्यादिति । अन्यथा नुम् दुर्वार इति भावः । न च ङित्त्वादेवात्मनेपदसिद्धेरस्यानुदात्तेत्त्वं व्यर्थमिति वाच्यम् । विचक्षणः प्रथयन्नित्यत्रानुदात्तेतश्च हलादेरिति युजर्थमावश्यकत्वात् । अन्यदप्येवंजातीयकमयुक्तमेवेत्याह । एवमिति । आतिदेशिकमनित्यमिति । अत्र च लोटो लङ्वदित्यतिदेशो ज्ञापकः । अन्यथा ङ्लोङित्युक्तावपि ङित्कार्यनिर्वाहे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेन जुह्वत्वित्यादौ सिजभ्यस्तेति जुसो ऽप्रवृत्तिरिति प्राञ्चः । सिच्साहचर्यादभ्यस्तविदिभ्यामप्यनतिदिष्टङित्त्ववतो लकारस्य झेर्जुसित्यर्थादुक्तोदाहरणे जुसनिवारणादनर्थकं भाष्यानुक्तं चेत्ययुक्तमेतदित्युपाध्याया मन्यते । युक्तं चैतत् । लोटो लङ्वदित्यत्र भाष्ये यान्तुवान्तुप्रभृतिष्वतिदेशेन जुसमापाद्य लङश्शाकटायनस्यैवेत्यत्र ङित इत्यनुवर्तनेप्यादन्तात्परस्य ङितो लङ एव सम्भवेनातिरिक्तस्य लङ्ग्रहणस्यानतिदिष्टलङ्ग्रहणार्थत्वमाश्रित्य समाहितत्वेन सिजभ्यस्तेत्यत्रापि तथाविधरीतेरेव सूचनात् । एतेन लोटो लङ्वदित्यत्र विदो लटो वेत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादीदृशेषु जुसिवृत्तिरित्यपि निरस्तम् । भाष्यकृत्परिगणितातिरिक्तानां व्यवस्थितविभा-

षाणां लक्ष्यनिर्णायकत्वायोगाच्चेत्याहुः । लोपविधिरिड्विधिरिति । अत्र मूलं मृग्यम् । यत्तु नाग्लोपीत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं सर्वविधिभ्यो लोपविधेर्बलवत्त्वे ज्ञापकम् । तद्धि वारि आख्यत् अववारदित्यादौ ह्रस्वाभावाय, परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपे हि तदानर्थक्यं स्पष्टमेव । तेन पटुमाख्यत् अपीपटदित्यादौ सन्वद्भावस्सिद्ध इत्याहुस्तन्न । सप्तमे भाष्ये तादृशप्रत्याहारग्रहणस्य वृद्धेर्लोपो बलीयानित्येतावन्मात्रांशज्ञापकताया एव व्यवस्थापिततया तद्वैजात्येनोक्तार्थज्ञापकत्वायोगात्तावता चरितार्थस्याधिकार्थकल्पकत्वायोगाच्च । यदपि नेड्वशीत्यत्र इडित्यनुवृत्तावार्धधातुकस्येडित्यत्र पुनरिड्ग्रहणादिड्विधेस्सर्वतो बलवत्त्वमिति । तदप्ययुक्तम् । आर्धधातुकस्येड्वलादेरितिसूत्रस्थस्य तस्य नेड्वशीति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् । सत्त्वे वा दीधीवेवीटामितिसूत्रस्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानोपायतया तस्य गुणरूपविकारनिवृत्त्यर्थकत्वेन भाष्ये समर्थितत्वादुक्तार्थासिद्धेरित्यलम् । असाध्वेवेति । के चित्तु इदं चिन्त्यम् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन समर्थनी-

वमित्यादिलोकेऽसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः । यदपि ननु हन्तेर्यङ्लुकि आशीर्लिङि वधादेशो न स्यादत आह । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ षाष्ठद्वित्वस्य द्विःप्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धम् । अत एव जुहुधीत्यादौ द्वित्वे कृते धित्वसिद्धिरिति । तदपि न । भाष्येऽदर्शनात् । किं च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोस्तत्त्वबोधनेऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावः । अत एव दयतेर्दिगीति सूत्रेऽस्तेः परत्वाद् द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य विषयसप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । तस्मादुत्तरखण्डमादा-

यानामभियुक्तव्यवहारसिद्धानामनेकेषामुदाहरणानामुपलम्भात् । तथा हि स्पशधातोर्यङन्तादकारप्रत्यये पस्पशाशब्दस्साधुत्वेन सकलसंमतः । तत्र दीर्घोकित इति दीर्घः प्रकृतपरिभाषया वारणीयः । एवमहितुण्डेन चरतीत्यर्थे प्राग्वहतीये ठक्याहितुण्डिक इत्यत्र तद्धितेष्वचामित्यादिवृद्ध्यभावः । तथा उरशब्दादाचारणिचीष्ठवद्भावेन वरादेशे वरयतीत्यत्र हरदत्तादिसकलग्रन्थकारसम्मत उपधावृद्ध्यभावश्च । एतेषामेवञ्जातीयकानामन्येषां च यदि पृषोदरादित्वेन बाहुलकेन च समर्थनमुच्यते तर्हि परिभाषाश्रयणे को भारः । न चेयं भाष्यकारेणाननुगृहीतेति भ्रमितव्यम् । श्वादेरिञीति सूत्रे भाष्ये शौवादंष्ट्रो मणिरिति प्रयुञ्जानेन भगवता प्रकृतपरिभाषायास्सूचनात् । अन्यथा श्वादंष्ट्रायां भव इत्यर्थे वृद्धाच्छ इत्यस्य प्रसक्तेरणप्रत्ययान्तप्रयोगस्यासाङ्गत्यं स्पष्टमेव । तद्भाष्यबलात्तु छप्रत्ययनिवर्तकापूर्ववचनकल्पनापेक्षया प्रमाणान्तरसिद्धप्रकृतपरिभाषाश्रयणस्य समुचितत्वात् । एतेन विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्वएवैषा परिभाषेति निरस्तम् । अतिप्रसङ्गस्तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्सुपरिहरः ॥ तस्मादाश्रयणीयैषा परिभाषा, भाषायामपि साधुरेव स्वायम्भुवशब्द इति वदन्ति ॥

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥

धित्वसिद्धिरिति । अन्यथा प्रत्येकमानर्थक्यात्समुदायस्य हुधातुत्वाभावाच्च तदप्राप्तिरेवेति भावः । उत्तरखण्डमादायैवेति । द्विरुक्तेषु समुदायस्यैवार्थवत्त्वे खण्डद्वयात्मकस्य तस्य धातुपाठे पाठाभावादवयवयोश्चानर्थक्याद्धा-

तुसंज्ञाप्रयुक्तकार्याणामप्रसङ्गः । द्वयोरपि खण्डयोरर्थवत्त्वे बोधावृत्तिप्रसङ्गः । तस्मादुत्तरखण्डस्यैव अर्थवत्त्वं धातुत्वं चेति भावः । ननूत्तरखण्डस्यैवार्थवत्त्वं धातुत्वं चेत्युक्तौ प्रणिजगादेत्यादौ अभ्यासस्यानर्थक्यादुत्तरखण्डस्याभ्यासेन व्यवधानाच्च गदादिपरत्वाभावेन नेर्गदेति णत्वं न स्यात् । न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति णत्वोत्तरं द्वित्वमिति नायं दोष इति वाच्यम् । पूर्वं धातुस्साधनेन युज्यतइति सिद्धान्तात्साधनबोधकप्रत्ययप्रयुक्तस्य द्वित्वस्यान्तरङ्गत्वा-त्परस्याप्युपसर्गनिमित्तककार्यस्य णत्वस्य प्रथमं प्रवृत्त्ययोगादिति चेन्न । नेर्गदेत्यत्र षष्ठ्यर्थकत्वात्सप्तम्याः क्रियाविशेष-

यैव यथायोगं तत्तत्कार्ये प्रवृत्तिर्बोध्या। भूसुवोरित्यस्य तदन्ताङ्गस्ये-त्यर्थात् प्राप्तस्य गुणनिषेधे बोभूत्विति नियम इति न तद्विरोधः । तस्माद्धन्तेर्यङ्लुकि वध्यादित्यादि माधवाद्युदाहृतं चिन्त्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ यदपि ननु वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धमित्यत्रेक्पपरिभा-षोपस्थितौ शालीयाद्यसिद्धिरत आह । विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानु-वादे ॥ अनूद्यमानविशेषणेषु तन्नियामकपरिभाषा नोपतिष्ठतइति तदर्थः । विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां विधेयेनासिद्धतया सम्बन्धास-म्भवे ऽपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थानां तद्विशेषणाव्यव-स्थापकत्वे मानाभाव इति तर्कमूलेयम् । किं चोदीचामातः स्थाने इति सूत्रे स्थानेग्रहणमस्या लिङ्गम् । अन्यथा षष्ठी स्थाने इति परिभाषयैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति । तन्न । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादौ ष्यङस्सम्प्रसारणमिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या अल्लोपो ऽन इत्यादौ चैत-स्या व्यभिचरितत्वात् । भाष्यानुक्तत्वाच्च । स्थानसम्बन्धो न परिभाषा-लभ्य इत्यर्थस्य षष्ठीस्थाने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन त्वदुक्तज्ञा-पकासम्भवाच्च । तत्र स्थानेग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेव । किं च विधौ

विषयकस्वनिष्ठशक्त्यभिव्यञ्जकत्वेन गदादिसम्बन्धिनो नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णत्वमित्यर्थेनादोषात् । अत एव प्रण्यगदिदित्यादावडागमव्यधाने ऽपि णत्वसिद्धिरिति स्पष्टमाकरे । चिन्त्यमिति । आर्धधातुकइत्यस्यान्यत्र विष-यसप्तम्यन्ततया प्रकृते ऽप्यर्थाधिकारात्तथात्वे तदनुरोधिनो लिङीत्यस्य परसप्तम्यन्तत्वायोगात्प्रथमं वधादेशे ततो द्वित्वे दीर्घो ऽकित इति दीर्घे वावध्यादित्येव सत्यभिधाने रूपमित्याहुः ॥

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥

अनूद्यमानविशेषणमुद्देश्यविशेषणम् । एतस्या व्यभिचरितत्वादिति । विधौ परिभाषोपतिष्ठतइत्यस्यास्तत्र तत्र व्यभिचरितत्वादित्यर्थः । व्यभिचारश्च उदात्तस्वरितयोरित्यत्रानूद्यमानविशेषणे षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्य प्रवृत्तिः । अचो रहाभ्यामित्यत्र तथाभूते रहाभ्यामित्यंशे अच इति पञ्चमीमादाय तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषया परत्वाव्यवहित-

त्वांशयोरसम्बन्ध इत्येवं द्रष्टव्यः । विधीयतइत्यध्याहारमूलक इति । न च तदध्याहारोऽप्येतत्परिभाषामूलक इति वाच्यम् । गुणवृद्धिशब्दयोरनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमहिम्ना ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यस्योकालोजित्यतोनुवृत्तस्यावृत्तिबलेन च तदध्याहारस्य सुवचत्वात् । नास्याः फलमिति । किन्तु दोषा एवेत्याशयः ॥

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥

अनित्यपञ्चकनिरूपणानन्तरं भाष्यानुक्तत्वप्रयुक्तेन साधर्म्येण प्रसक्तेः पूर्वंपरिभाषाद्वयं निरूपितम् । इयं तु विभक्त्यर्थविशेषनिर्णायकस्यानेग्रहणस्याप्यपूर्वपरिभाषानिरूपणे विभक्तिविशेषनियामकत्वेनोपस्थित्या निरूप्यते । अत्र प्राञ्चः । कारकत्वं क्रियान्वयित्वम् । तदर्थकविभक्तिः कारकविभक्तिः । उपपदविभक्तिस्तु तद्व्यतिरिक्ता । न्यायसिद्धा चेयं परिभाषा । सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यते क्रियायाः प्राधान्येन प्रधानकार्याणां बलवत्त्वात् । विशेष्यभूतायास्तस्याः प्राथमिकोपस्थितिविषयत्वेन तन्निमित्तककार्याणामन्तरङ्गत्वाच्च क्रियान्वय्यर्थकविभक्तेर्बलवत्त्वसिद्धेः । अतो नापूर्वेत्याहुः । तच्च वक्ष्यमाणदूषणैरसाङ्गत्यमालोच्यान्यथा व्याचष्टे । क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वमिति । क्रियाजनकत्वं कारकत्वम् । कारकाणां क्रियान्वयनियमस्तु जनकस्य जन्यं प्रति नियताकाङ्क्षत्वादिति भावः । ध्वनितमिति । भाष्ये इति शेषः । तत्र हि प्रकृतपरिभाषया तृतीयातः प्रथमायाः प्राबल्यमास्थायाप्रधानेग्रहणं प्रत्याख्यातम् । यदि च क्रियान्वयित्वमेव

परिभाषेति प्रवाद इको गुणवृद्धी अचश्चेत्यनयोर्विधीयतइत्यध्याहारमूलकः । अन्यत्र तु नास्याः फलमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९३ ॥

ननु नमस्करोति देवान् नमस्यति देवानित्यादौ नमस्स्वस्तीति चतुर्थी दुर्वारेत्यत आह । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वम् । तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति सा ऽपि कारकविभक्तिरिति सहयुक्ते इत्यादिसूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । इयं च वाचनिक्येव । अत एव यस्य च भावेनेति सप्तम्यपेक्षया अधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वमनेन न्यायेन तत्र च दीयते इतिसूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम् । एतेन क्रियान्व-

कारकत्वं तदा प्रथमाप्रतिपाद्यस्य प्रातिपदिकार्थस्य तिङर्थान्वयित्वे ऽपि क्रियान्वयाभावात्कारकविभक्तित्वाभावेन तदसङ्गतिरेव । वाचनिकीति । यतः प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्वेनैतया परिभाषया प्राबल्यमभ्युपेयमत इयं वाचनिकी । न हि पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौ तृतीयापेक्षया प्रधानकार्यत्वमन्तरङ्गत्वं वा सम्भवति येनेयं न्यायसिद्धा स्यादित्याशयः । ननु प्रातिपदिकार्थएव विधीयमानत्वादन्तरङ्गा, तृतीया तु बहिर्भूतसहशब्दार्थसम्बन्धे विधीयमाना बहिरङ्गेति न्यायेनैव प्रथमायाः प्राबल्यम् । किञ्च सहयुक्तइत्यस्य सहार्थसम्बन्धप्रतियोगिवाचकात्तृतीयेत्यर्थः । उपपदविभक्त्यस्सम्बन्धप्रतियोगिवाचकात्सम्बन्धे इति सिद्धान्तात् । एवं च पित्रादिभ्यः प्रधानवाचिभ्यस्तृतीयाया अप्रवृत्तिरेव । अपिच यादृशविभक्त्यर्थस्य यादृशविभक्त्यर्थापेक्षया साक्षात्क्रियान्वयस्सा तदपेक्षया कारकविभक्तिरित्यभ्युपेयम् । अत एव नमोस्तु दारैस्ताराभिस्सह सोमाय वाजिनइत्यादौ प्रत्याख्याने ऽप्यप्रधानग्रहणस्य न प्रधाने तृतीया । ततो वाचनिकत्वमप्रयोजकमत आह । अत एवेति । ध्वनितमिति । तत्र हि भाष्ये कार्यग्रहणमनर्थकं भवेन कृतत्वादिति कात्यायनेन कार्यग्रहणे प्रत्याख्याते भाष्यकृता कार्यग्रहणमेव भवान् प्रत्याचष्टे न पुनर्दीयतेग्रहणमपि । यथैव यन्माबे

कार्यं तन्मासे भवं भवति । एवं यदपि मासे दीयते तदपि मासे भवं भवति । तत्र तत्र भव इत्येव सिद्धम् । नसिध्यति । नैतन्मासे दीयते किन्तर्हि मासे गते । एवं तर्ह्यौपश्लेषिकमधिकरणं विज्ञास्यतइति बोध्यपरिहाराभ्यां दीयतेग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तत्र कैयटः । मासे दीयतइति नैषा ऽधिकरणसप्तमी किन्तर्हि यस्य च भावेनेति । तत्र भव इत्यत्र चाधिकरणसप्तम्याश्रिता । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायात् । इह त्वतिदेशसामर्थ्याद्भावलक्षणसप्तम्याश्रयणमित्यवान्तरपूर्वपक्षाशयमुपवर्ण्य मासे अतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति तत्र भव इत्येव सिद्धम् । कारकप्रकरणे च गौणस्यापि संज्ञा भवतीति चरमसिद्धान्ताशयमवोचत् । तदाह कैयटेनेति । एवं च भावलक्षणसप्तम्यपेक्षया भाष्यकैयटाभ्युपगतमधिकरणसप्तम्याः कारकविभक्तित्वेन प्राबल्यं निर्वोढुं वाचनिकत्वमस्याः परिभाषायाः क्रियाजनकत्वमिति भावः । ननु दानक्रियासम्बन्धस्योभयसाधारणत्वेप्यधिकरणसप्तमीनिमित्तभूतः क्रियाकारकभावोन्तरङ्गश्शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । भावलक्षणसप्तमीप्रवृत्तिहेतुर्ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु बहिरङ्गः क्रियाकारकभावसम्बन्धमूलकत्वेन विलम्बोपस्थितिकत्वात् । न हि ज्ञापनक्रियासम्बन्धमन्तरेण सम्बन्धिनो ज्ञाप्यज्ञापकभावस्सम्भवति ।

यित्वं कारकत्वमित्यपास्तम् । यस्य च भावेनेति सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात् । ये तु प्रधानीभूतक्रियासम्बन्धनिमित्तककार्यत्वेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं वदन्ति तेषामुभयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वे न तदसङ्गतिस्स्पष्टैव ॥ नमोवरिव इति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवारणाय भाष्ये उपन्यासस्यासङ्गतिश्च । एतेन क्रियाकारकसम्बन्धोन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गोपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकस्सम्बन्ध इति तन्निमित्ता बहिरङ्गेत्यपास्तम् । ननुनमस्यतीत्यत्र नमःपदार्थे ऽपि क्रियाकारकभावेनैवान्वयात् अत्र च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं मुण्डयतौ मुण्डस्येव । सहयुक्ते इत्यादौ च प्रधाने प्रथमासाधनार्थमियं भाष्ये उपन्यस्तेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६४ ॥

किञ्च ज्ञाप्यज्ञापकभावो ऽपि न साक्षात् । न हि मानेन दानक्रिया ज्ञाप्यते किन्तु तत्कर्तृकातिक्रमणक्रियया तदपि कालद्वारकमिति पारम्परिकः । ततश्च न्यायेनैव प्राबल्यमधिकरणसप्तम्या उपपद्यतइति वाचनिकत्वमनुपयुक्तमेवास्याः परिभाषाया इत्यत आह । नमोवरिव इति सूत्रे इति । नमस्यतीत्यादौ उत्कृष्टत्वबोधनन्नमःपदार्थः । तदनुकूलश्च व्यापारो विशिष्टार्थः । एवं च क्रियाजन्यफलाश्रयत्वलक्षणकर्मत्वनिमित्तकद्वितीयापेक्षया विशेषणीभूतनमःपदार्थसम्बन्धनिबन्धनायाश्चतुर्थ्या एवान्तरङ्गत्वाद्वचनमन्तरेण तन्निवर्तनायोगाद्वाचनिकत्वमस्याः परिभाषाया इति भावः । नन्वन्तरङ्गादपि प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वेन प्रधानीभूतविशिष्टक्रियानिरूपितकर्मत्वप्रयुक्ता द्वितीयैव प्रवर्तते न त्वप्रधानभूतनमःपदार्थसम्बन्धनिबन्धना चतुर्थी । अत एव मूलकेनोपदंशमित्यादौ प्रधानभुजिक्रियानिरूपितकरणत्वप्रयुक्ता तृतीयैव न त्वप्रधानभूतोपदंशनक्रियानिरूपितकर्मत्वप्रयुक्ता द्वितीयेति सिद्धान्तः । इत्थं च वाचनिकत्वे प्रकृतपरिभाषायाः प्रयोजनं मृग्यमेवेत्यत आह । सहयुक्तइत्यादाविति । न्यायेनैव निर्वाहे तत्र तत्र भाष्यकारीयप्रकृतपरिभाषाप्रदर्शनवैफल्यप्रसङ्गादर्थद्वारकस्यान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्याश्रयणं न युज्यतइत्यभिमानः ॥

अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य ॥

वाचनिकत्वप्रयुक्तं साधर्म्यमिह सङ्गतेर्हेतुः । इतराव्यवधाने इति । इतरत्वं च चरमवर्णवृत्तिवर्णविभाजकधर्मपुरस्कारेण । एवं च चरमवर्णवृत्तिवर्णविभाजकधर्मविरुद्धतादृशधर्मवद्वर्णकृतं व्यवधानं यत्रान्त्ये तद्वर्णयोस्तत्रायं न्यायो न प्रवर्ततइति निष्कर्षः । तेनादमुयङित्यत्र रेफेणान्त्यवर्णतद्वर्णयोर्व्यवधाने ऽपि न क्षतिः । चरितार्थमिति । अन्यथा प्रकृतपरिभाषया पूर्वस्य यणस्सम्प्रसारणाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव एधेते इत्यादौ लिङस्सलोप इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिरिति बोध्यम् । उत्थिताकाङ्क्षतयेति । प्रधानान्वयापेक्षया ऽप्युत्थिताकाङ्क्षान्वयः प्रबलः । अत एव नोपधाया इत्युपधाग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा दीर्घश्रवणादुपस्थितस्याच इत्यस्याङ्गांशे विशेष्यत्वाभ्युपगमेन नान्तस्याचो नामि दीर्घ इत्यर्थे येननाव्यवधानन्यायेनोपधाया एव दीर्घप्रवृत्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । उदात्तनिर्देशादिति । स्वरितेनाधिकार इतिशास्त्रबलात्स्वरितत्वनिर्देशे सङ्ख्यातानुदेशस्य प्रवृत्तिरन्यत्राप्रवृत्तिरिति यथा व्यवस्था

नन्वदमुयङित्यादौ पूर्वस्यापि मुत्वापत्तिरत आह । अनन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्य ॥ अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः । अन्यथा धात्वादेर्नत्वसत्वे नेता सोतेत्यादावेव स्यातां न तु नमति सिञ्चतीत्यादौ । अनन्त्यविकारइति च लिङ्गम् । अन्त्येन समानो देशो यस्य सोन्त्यसदेशः तत्त्वं चान्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानेन बोध्यम् । अत एव विद्ध इत्याद्यर्थं न सम्प्रसारणे इति चरितार्थम् । अल्लोपो ऽन इत्यादेरनस्तक्षणेत्यादावाद्याकारादावप्रवृत्तिरप्यस्याः फलम् । यजादिस्वादिपराऽन्नन्ताङ्गस्याकारस्य लोप इत्यर्थस्यैवाङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षतया औचित्यादङ्गावयवयजादिस्वादिपरस्यान इत्यादिक्रमेणानेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया ऽस्या उचितत्वात् । न चैषा ष्यङस्सम्प्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति भ्रमितव्यम् । वार्तिकोक्तफलानामनेकक्लिष्टकल्पनाभिरन्यथा-

तथा प्रकृते ऽपि न सम्प्रसारणइति निषेधबलादुदात्तनिर्देशे परिभाषाया अप्रवृत्तिरन्यत्र प्रवृत्तिरिति व्यवस्था स्वीक्रियतइति भावः । युक्तं चैतत् । अन्यथा भसंज्ञाविषये यणो ऽप्रवृत्त्या चरमवर्णवृत्त्यच्त्वविरुद्धहल्त्वाक्रान्तेन रेफेणान्त्यवर्णतद्वर्णयोर्व्यवधानादेतत्परिभाषाया अप्रवृत्तावदमुईच इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । उदात्तनिर्देशेन परिभाषाव्यवस्थापने तु सकलेष्टसिद्धिः । अन्तरङ्गत्वादिति । अपरनिमित्तकत्वेनेति भावः । यद्यपि प्रतिपदविधित्वलक्षणमन्तरङ्गत्वं वृद्धेरप्यस्तीति द्वयोरन्तरङ्गयोः परत्वाद्वृद्धौ नेदमस्याः परिभाषायाः प्रयोजनमिति वक्तुं शक्यम् । तथापि प्रकृतपरिभाषाप्रयोजनप्रतिपादनावसरे भाष्ये वृद्धेरेतद्विषये तथाविधमन्तरङ्गमनादृतमिति तदनुसारेणेयमुक्तिः । यदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन न गृह्यन्ते तदा लक्षणभेदाद्रलीक्लृप्यतइत्यत्र टीको रेफस्य लत्वेनायं न्यायः प्रवर्तते । अन्यदा तु लक्षणैक्यादुदात्तनिर्देशेनैव तत्रास्य न्यायस्याप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । कुर्यादित्यादावनया परिभाषया कस्य चित्सकारस्य लोपे तदवशिष्टस्य स्कोरिति लोप इति नास्ति दूषणावकाश इत्यलम् ॥

नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥

विकारपदवत्तासाधर्म्यमाश्रित्य अचास्याः परिभाषाया उपन्यासः । यद्वा अनन्त्यविकारव्यवस्थापकपरिभाषानिरूपणे तत्परिपन्थित्वेनान्त्यविकारव्यवस्थापिकाया अस्या अप्युपस्थितेरुपन्यासः । अस्यां नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वेति सूत्रं ज्ञापकम् । अन्यथा वाम्रेडितस्येत्येव सिद्धे निषेधकरणमन्त्यग्रहणं च निरर्थकं स्यात् । अनभ्यासविकारइति तु वाचनिकम्, अर्तिपिपर्त्योश्चेति निर्देशसिद्धं वेत्यन्यत् । अभ्यासो ऽनर्थक इति । अनभ्यासविकारइति भाष्यकृतः

सिद्धिं प्रदर्श्यापि यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्सिद्धमित्युपसंहारात् । मिमार्जिषतीत्यर्थञ्च । तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वादित्वे परत्वादभ्यासकार्ये ततो ऽभ्यासेकारस्य वृद्धिवारणायावश्यकी । न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वत्वेन सिद्धिर्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः । यत्तु न सम्प्रसारणइति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीत्युक्तं तस्यायमर्थः । एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतत्परिभाषायाः प्रयोजनानि न भवन्ति व्यथादावन्त्यसमानदेशयणो ऽभावादिति । नैतान्येतस्याः प्रयोजनानीति पाठो ऽपि क्व चिद् दृश्यते । वाचनिक्येषा स्पष्टा च ष्यङ इति सूत्रे ऽदसोसेरिति सूत्रे के चिदन्त्यसदेशस्येत्यनेन भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ९५ ॥

नन्वव्यक्तानुकरणस्यात इति पररूपं पटत् इति पटितीत्यादावलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य प्राप्नोतीत्यत आह । नानर्थके ऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ अनभ्यासेत्युक्तेर्विभक्तीत्यादौ भृञामित् इत्याद्यन्त्यस्यैव । अभ्यासो ऽनर्थको ऽर्थावृत्त्यभावात् । किं तूत्तरखण्ड एवार्थवानित्यन्यत्र निरूपितम् । एषा अलोन्त्यात्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । फलानामन्यथासिद्धिकरणेन प्रत्याख्याता चेति तत एवावधार्यताम् ॥ ९६ ॥

पर्युदासो ऽप्यचार्थे प्रमाणमिति बोध्यम् । आवृत्त्यभावादिति । तदुक्तं कैयटे शब्दस्यावृत्तिर्नार्थस्येति । अत्र विकारशब्देन भावादेश एव गृह्यते । तेनाच लोपोभ्यासस्येति घ्वसोरेद्धाविति च लोपस्त्रस्यैवाभ्यासस्य भवति । भाष्ये स्पष्टेति । वचनरूपेणेति शेषः । फलानामन्यथासिद्धिकरणेनेति । तथाहि । अव्यक्तानुकरणस्यात इताविति विधीयमानस्य पररूपस्यान्त्यादेशत्वाभावः प्रकृतपरिभाषायाः प्रयोजनम् । तच्च नाम्रेडितस्येति ज्ञापकात्तचान्त्यादेशत्वानुपपत्त्या सिद्धम् । तथा घ्वसोरेद्धाविति लोपस्यान्त्यादेशत्वाभावः प्रयोजनम् । तच्च लोपश्चेति द्विशकारकनिर्देशेन लोपस्य शित्त्वसम्पादना-

त्सिद्धम् । तथा हलि लोप इति विधीयमानस्य लोपस्यान्त्यादेशत्वाभावः प्रयोजनम् । तदप्यनाप्यक इत्यनेन सर्वस्यैवानादेशं विधाय हलादावनो नकारस्य लोपे पररूपे च सिद्धमिष्टमिति न प्रयोजनम् । तथा सनि मीमेति मीमादीनामच लोपो ऽभ्यासस्येति विधीयमानलोपस्यान्त्यादेशत्वाभावः प्रयोजनम् । तन्न मीमादीनामनुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरचग्रहणात्समग्रस्याभ्यासस्य लोपविधानात्सिद्धमित्येतं भाष्ये उक्तम् । नन्वसत्यामस्यां परिभाषायामादिर्ञिटुडव इति विधीयमानमित्त्वमाश्रित्य जायमानो लोपोऽन्त्यस्यैव स्यात् इष्यते तु सर्वस्येति चेन्नसत्यम् । इत्पदानुवृत्त्यैव सिद्धे तस्य ग्रहणात्सर्वादेशो भविष्यति । न च श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्चेति विधीयमानो लोपो विना प्रकृतपरिभाषामभीष्टस्सर्वादेशो न स्यादिति वाच्यम् । श्वेताश्वादीनां लोप इत्येव सिद्धावश्वतरादीनां पृथग्ग्रहणबलेनेन सर्वादेशत्वाच्चतेः । कथमन्यथा सत्यामप्यस्यां परिभाषायामश्वतरयोरर्थवत्त्वादलोन्त्यविधेर्निवृत्तिः । न चैवमपि चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेति विधीयमानस्सर्वादेशो न स्यादिति वाच्यम् । आदिग्रहणेनैव सिद्धावक्षरग्रहणमतिरिच्यमानं सर्वादेशत्वं साधयतीत्यदोषात् । विभाषा भवदिति वार्तिकविहित ओकारो ऽपि न वकारस्यावग्रहणसामर्थ्यादन्यथा हि वस्येत्येव ब्रूयादिति सकलेष्टसिद्धिरतो नास्ति परिभाषायाः प्रयोजनमित्याहुः ॥

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेत्यादौ पुमान् स्त्रियेत्येकशेषापत्तिः । स्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्तकृतविशेषाभावादत आह । प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः ॥ तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्ताप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषस्यापि सत्त्वेन न दोषः । स्पष्टा चेयं पुमां स्त्रिया, नपुंसकमनपुंसकेनेत्यनयोर्भाष्ये । अन्तरङ्गोपजीव्यादपि प्रधानं प्रबलमिति हेतुमति चेत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥ ९७ ॥

ननु स्वस्रादित्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्य ङीब्निषेधः परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्दे ऽपि स्यादत आह । अवयवप्रसिद्धेस्समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणम् । न परिच्छेत्तृवाचकस्य । योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरूढिजोपस्थितिः प्रतिबन्धिकेति व्युत्पत्तिरेव तद्बीजम् । रथकाराधिकरणन्यायसिद्धो ऽयमर्थः । कश्चित्तु

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः ॥

अनर्थकप्रशंसायामर्थवद्विषयककार्यविशेषनिर्णायिकाया अपि परिभाषायाः कथञ्चिदुपस्थितेरुपन्यासः । अत्र प्राधान्यमन्यनिरूपितविशेषणताराहित्यम् । तच्च लिङ्गसङ्ख्ययोस्स्वाश्रयद्वारकम् । तयोर्धर्मिविशेषणत्वनियमात् । न तु यत्किञ्चिन्निरूपितविशेष्यतारूपम् । परमब्राह्मणवत्सा च परमब्राह्मणीवत्सश्चेत्यत्रैकशेषप्रसङ्गात् । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र ह्यन्तरङ्गमुपजीव्यं च प्रयोज्यक्रियानिरूपितं कर्तृत्वं बाधित्वा प्रधानभूतप्रयोजकक्रियापेक्षं कर्मत्वं प्रवर्तत इति गत्यादिसूत्रं नियामकमित्युक्तमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

अवयवप्रसिद्धेस्समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥

अर्थप्रशंसाया अवतीर्णत्वादेतस्याः परिभाषाया उपन्यासः । अवयवशक्तिजन्यपदार्थोपस्थित्यपेक्षया समुदायशक्तिजन्यतदुपस्थितिः प्रबला वाक्यार्थबोधनिर्वाहिकेति परिभाषार्थः । तदनालिङ्गितेति । तेन केवलरूढिविषयमिदं

योगरूढिविषये पङ्कजादौ तु योगार्थस्यापि पङ्कजनिकर्तृत्वादेः पद्मादौ रूढ्यर्थे विशेषणतया बोधविषयत्वं भवत्येव। व्युत्पत्तिरिति। वैशेषिकादिसम्मतेति शेषः। रथकाराधिकरणेत्यादि। रथकारशब्देन जातिविशेषविशिष्टस्य माहिष्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायतइति मन्वादिप्रसिद्धस्य बोधने रूढिर्योगमपहरतीति यो जैमिनीयानां न्यायस्तेनैतस्याः परिभाषायास्सिद्धिरित्यर्थः। एतेन सकलतन्त्रप्रसिद्धोयं न्यायो नात्यपूर्वः प्रकृतशास्त्रैकगोचर इति सूचितम्। इत्येव वदेदिति। असन्देहार्थमेवं पठितव्ये तथाविधपाठबलेनापूर्वकल्पनापेक्षया सकलतन्त्रप्रसिद्धेनानेन न्यायेन समुदायग्रहणमीदृशविषये समञ्जसमिति केचित्। अन्ये तु अवयवार्थापेक्षया समुदायार्थस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेनान्तरङ्गत्वादन्तरङ्गन्यायसिद्धमिदं जैमिनीयानामप्ययमेवाशय इत्याहुः॥

व्यवस्थितविभाषया ऽपि कार्याणि क्रियन्ते॥

रूढिशब्दे गवाक्षादौ कार्यव्यवस्थापकत्वादवैतदुपक्रमः। व्यवस्थिता नियता व्यवपूर्वात्तिष्ठतेः कर्तरि क्तः। परिभाषायां क्रियन्ते इत्यस्य क्वचिदिति पूरणीयम्। विकल्पेषु सर्वत्र स्वविषये भावाभावयोः पर्यायेण प्रवृत्तिर्युक्ता द्वयोरप्युद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधानात्। क्वचित्तु तयोरन्यतरस्य लक्ष्यानुरोधात्सङ्कोचस्स्वीक्रियतइति तदर्थः।

दीधीवेवीटामित्यत्रानया परिभाषया दीधीङ्वेवीङोरेव ग्रहणं न दीङ् धीङ् वेञ् वीनामिति। तन्न। तथा सति दीवेधीवीटामित्येव वदेदित्यन्ये॥ ९८॥

ननु वातायनार्थे गवाक्षे ऽवङो वैकल्पिकत्वात् गोक्ष इत्याद्यपि स्यादत आह। व्यवस्थितविभाषया ऽपि कार्याणि क्रियन्ते॥ लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्था बोध्या। शाच्छेति सूत्रे लटश्शत्रित्यादिसूत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा॥ ९९॥

तद्व्युनयन्नाह लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति। भाष्यसम्मतैवेति। "देवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्विधिः। मिथस्तेन विभाष्यन्ते गवाक्षस्संशितव्रत" इति व्यवस्थितविभाषाविषयाणामुदाहरणानां भाष्ये परिगणितत्वादिति भावः। देवत्रात इत्यत्र राजविशेषे वाच्ये नुदविदेति प्राप्तस्य पाक्षिकस्य नत्वस्याभावः। गल इत्यत्र प्राण्यवयवे वाच्ये पाक्षिकस्याचि विभाषेति प्रसक्तस्य लत्वाभावस्य निवृत्तिः। ग्राह इत्यत्र जलचरे विभाषा ग्रह इति प्राप्तस्य पाक्षिकस्य णप्रत्ययाभावस्य निवृत्तिः। हन्तीति पलायतइत्यादावितिशब्दयोगे लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति प्राप्तयोश्शतृशानचोः पाक्षिकयोरभावः। वाता यत्र गवाक्षइत्यत्रावङ् स्फोटायनस्येति विहितस्य पाक्षिकस्यावङ्भावस्य निवृत्तिः। संशित इत्यत्र व्रते वाच्ये शाच्छोरन्यतरस्यामिति प्राप्तस्य पाक्षिकस्येत्वाभावस्य निवृत्तिः। एतावन्ति व्यवस्थितविभाषायाः प्रयोजनानीति तदर्थः। एवं च यदुक्तं दीक्षितादिभिरभिनिविशश्चेत्यत्र परिक्रयणे सम्प्रदानमित्यतो ऽनुवृत्तस्यान्यतरस्यांग्रहणस्येको ह्रस्व इत्यत्र गालवग्रहणस्य च व्यवस्थितविभाषात्वमुक्तं तदप्रामाणिकमिति द्रष्टव्यम्। एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानामिति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगबलादभिनिविशश्चेत्यत्राविकृतानुपूर्वीविवक्षणात्पापे अभिनिवेश इत्यादावाधारस्य कर्मत्वाभावः। कारीषगन्धीपुत्र इत्यादौ च ह्रस्वदीर्घयोर्यौगपद्येन प्रसक्तौ परत्वाद्दीर्घे सकृद्गतिन्यायेन पुनर्ह्रस्वाप्रवृत्तिरित्यतो न कश्चिद्दोष इत्याहुः॥

विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् ॥

पूर्वपरिभाषायां नियमप्रशंसनादचैतन्निरूपणमिति द्रष्टव्यम् । अपूर्वविधित्वनियमविधित्वयोर्यत्र सम्भवस्तत्रा-पूर्वविधित्वमेव न तु नियमविधित्वमिति परिभाषार्थः । यद्यपीष्टानिष्टसाधारण्येन सामान्यशास्त्रप्रवृत्तौ समारभ्यमाणानां घातोस्तन्निमित्तस्येत्यादीनां पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यादेरिव परिसङ्ख्याविधित्वमेव न तु नियमविधित्वमत्र शास्त्रे तस्य व्रीहीनवहन्तीत्यादौ यत्रेष्टप्राप्तिः पाक्षिकी तथाविधविषयत्वात् । उक्तं च जैमिनीयैः । "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते" इति । तथा ऽप्यन्यनिवृत्तिसाधर्म्येण परिसङ्ख्यापि नियम इति भाष्यकारादिभिर्व्यवह्रियतइत्यदोषः । अश्रुताया अन्यनिवृत्तेरिति । विरुद्धलक्षणया निषेधमुखेन प्रवृत्तावितो ऽपि गौरवमिति बोध्यम् । यस्य हल इत्यादि । तत्र हि भाष्ये यस्येति सङ्घातग्रहणे सामर्थ्यान्सर्वस्य लोप उत हलः परस्यैव यस्येत्येवं नियमो वेति विचारे । कैमर्थक्यान्नियमो भविष्यति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इहास्ति विधेयम् । किम् । अन्त्यस्य लोपः प्राप्तस्सर्वस्य विधेयः । तत्र पूर्वो विधिरस्तु नियमो वेति । अपूर्वविधिर्भविष्यति न नियम इत्युक्तम् । एवमिजादेरित्यत्रापीति स्पष्टमेव भाष्यकारैरियमभ्युपगता परिभाषेत्याशयः ॥

विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान् । नियमे ह्यश्रुताया अन्यनिवृत्तेस्सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवाददोषश्चेति लाघवाद्विधिरेवेति बोध्यम् । यस्य हल इत्यत्र भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १०० ॥

नन्वाशंसायां भूतवच्चेत्यनेन लुङ इव लङ्लिटोरप्यतिदेशस्स्यादत आह । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थितिजनकसामग्र्यभावो ऽस्या बीजम् । तेनानद्यतनभूतरूपे विशेषे विहितयोस्तयोर्नातिदेशः । इयमनित्या न ल्यपीति लिङ्गात् । तेन स्थानिवत्सूत्रेण विशेषातिदेशो ऽपि । स्पष्टं चैतत्सर्वं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये ॥ १०१ ॥

ननु तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं किरतीत्यादावपि स्यादत आह । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ इयं चाङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये पठिता । वर्णग्रहणे च न प्रवर्ततइति तत्रैव कैयटे स्पष्टम् । अत

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥

न्यायसिद्धत्वप्रयुक्तं साधर्म्यमेवात्र सङ्गतेर्बीजम् । न त्वन्यत् । न ल्यपीति । स्थानिवद्भावेन कित्त्वमाश्रित्य प्राप्तस्य घुमास्थेतीत्वस्य ह्यनेन प्रतिषेधः क्रियते । क्त्वात्वस्य किदकित्साधारणत्वेन विशेषधर्मस्य कित्त्वस्यातिदेशाभावे प्रतिषेधवैयर्थ्यादुक्तार्थस्यानित्यत्वे प्रमाणमिति भावः । स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये इति । तत्र हि सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः । सामान्ये ऽतिदिश्यमाने विशेषो नातिदिष्टो भवति । तद्यथा ब्राह्मणवदस्मिन् क्षत्रिये वर्तितव्यमिति सामान्यं यद्ब्राह्मणकार्यं तत् क्षत्रिये ऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापीत्यनल्विधावित्यस्य विशेषातिदेशनिषेधार्थस्य वैयर्थ्यापादनमिषेणोक्तार्थस्य तद्विषये प्रवृत्त्यभावः प्रदर्शित इत्यवधेयम् ॥

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् ॥

नियमप्रसङ्गान्नियमबोधकपरिभाषाया उपन्यासः । एवमुत्तरपरिभाषाणामप्येवञ्जातीयकानामिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये पठितेति । एतेनेयं वाचनिकीत्युक्तम् । वर्णग्रहणे च न प्रवर्ततइति । अत एवास्य च्वावितीत्वं शुक्लीकरोतीत्यादावकारस्य प्रत्ययत्वाभावे ऽपि प्रवर्तते । अत एवेत्यस्य परिभाषाभ्युपगमादेवेत्यर्थः । फलाभावं पर्यालोच्य परिभाषां प्रत्याचष्टे । परे त्विति । एकदेशिनेति । वर्णग्रहणेष्वेतत्परिभाषायाः प्रवृत्त्ययोगेनाब्भक्ष इत्यादावपो भीत्यादेः प्रसङ्गेन एनामाश्रित्य अङ्गाधिकारप्रत्याख्यानानुपपत्तेरस्यैकदेश्युक्तित्वमित्याशयः । वार्तिककृतोक्तमिति । भाष्यकृता च दिव उदित्यादावादेशेषु दित्त्वमभ्युपगम्य प्रकृतवार्तिकं प्रत्याख्यातम् । न त्वेनां परिभाषामाश्रित्येत्यपि बोध्यम् । व्याख्यानादिति । वले इत्यत्र संज्ञायामित्यनुवर्तनात् सनाशंसेत्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाबलाच्चेत्यर्थः । नन्वसत्यां परिभाषायां वसुस्रंस्वित्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषया वसुशब्दस्य वारणे ऽपि स्रंस्वादिसाहचर्याद्वसुस्तम्भे इति पठितस्य दैवादिकस्य धातोर्ग्रहणं दुर्वारम् । न च वसोस्सम्प्रसारणमित्यत्र ङ्युनुबन्धकस्य क्वसोर्ग्रहणाविघाताय विदेश्शतुरिति विहितस्य वसोस्सकारानुबन्धासङ्गस्य भाष्यारूढत्वाद्दत्वविधौ वसुस्विति निर्देशाद्धातोरग्रहणमिति वाच्यम् । तथा सति क्वसोर्ग्रहणस्य दुर्लभतया सेदिवद्भ्यामित्यादौ दत्वानापत्तेः । न च क्वसुश्चेति विहितस्य क्वसोरपि सकारानुबन्ध आसज्यते ततश्च दत्वविधावुभयोर्ग्रहणं सुलभमिति वाच्यम् । तदनुबन्धकपरिभाषया वसुस्ग्रहणे क्वसुसो ग्रहणस्य दुर्वचत्वात् । न च

एव सनाशंसभिक्ष उः, वले, इत्यत्र सन्वलयोः प्रत्यययोर्ग्रहणम् । परे तु तित्स्वरितमिति सूत्रे एषा परिभाषा लक्ष्यसंस्काराय भाष्ये क्वापि नाश्रितेति कैयटेनोक्तम् । अङ्गस्येति सूत्रे तत्प्रत्याख्यायैषा भाष्ये एकदेशिनोक्ता । अत एव तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृतोक्तम् ॥ उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानात्प्रत्यययोरेव ग्रहणमित्याहुः ॥ १०२ ॥

वसुसस्कारानुबन्धासञ्जनसामर्थ्येन प्रकृते तदनुबन्धकपरिभाषा बाध्यतइति वाच्यम् । एवमपि सम्प्रसारणविधौ तत्परिभाषया क्वसुसो ग्रहणस्य दुर्लभत्वात् । न च विदेश्शतुरित्यनेन निरनुबन्धकवसादेशविधाने ऽपि स्थानिवद्भावेन ङित्त्ववदुगित्त्वस्यापि सिद्धावुकारानुबन्धकरणादेव क्वसेःस्सम्प्रसारणविधौ ग्रहणाविघात इति वाच्यम् । उकाराभावे दत्वविधौ क्वसोर्ग्रहणाविघाताय वसुसिति सान्तनिर्देशायोगात् । न चोच्चारणार्थकोकारकरणेनापि कथञ्चिद्दत्वविधौ सहग्रहणसिद्धौ तत्रेत्संज्ञायोग्यानुनासिकत्ववदुकारकरणेन तदुच्चारणं क्वसोरपि सम्प्रसारणविधौ ग्रहणार्थमेवेति वाच्यम् । उच्चारणार्थानामपि विनेत्संज्ञां निवृत्त्युपायाभावेनेत्संज्ञाया आवश्यकतया विशेषस्य दुर्वचत्वात् । क्वसोस्सित्त्वे सिति चेति पदत्वमादाय वसेः क्वसावूषिवानित्यादौ रुत्वापत्तेश्चेति चेन्न । विदेश्शतुरितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन वसोः क्विबन्तस्यानभिधानमित्याशयात् । तत्र हि भाष्ये विदेश्शतुरिति विहितस्य सम्प्रसारणविधौ क्वसोस्सहग्रहणाविघाताय सकारानुबन्धासङ्ग आस्थितः । वसुधातोः क्विबन्तस्य सत्वे हि सम्प्रसारणविधौ तदनुबन्धकपरिभाषया वसुसः क्वसोर्ग्रहणस्य दुर्वचतया तदसङ्गतिस्स्पष्टैव । एतेन मतुवसोरुरित्यत्रापि धातोर्ग्रहणं स्यादित्यपि निरस्तमिति दिक् । केचित्तु प्रकृतभाष्यबलात्परिभाषास्वीकार एव युक्तः । अनभिधानब्रह्मास्त्रमादाय धातुग्रहणवारणे क्लेशात् । प्रेतचीवरवसा स्वनोग्रयेति कालिदासप्रयोगासङ्गतेश्च । एवं च वनो र चेत्यत्रापि न विवादः । तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं तु गातिस्थेति सूत्रे पिबतेर्ग्रहणं कर्तव्यमिति लुग्विकरणपरिभाषाया इव प्रकृतपरिभाषाया अवयुत्यानुवादः । तत्प्रत्याख्यानपरं च भाष्यं तत्सूत्रे प्रकृतपरिभाषायाः प्रयोजनाभाव इत्यभिप्रायकमिति नास्ति कश्चिद्विरोध इत्याहुः ॥

सहचरितासहचरितयोस्सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥

विशब्दसाहचर्यादिति । यद्यप्यनुपसर्गो ऽपि विशब्दः पक्ष्यादिवाची वर्तते । तथा ऽपि तस्य नियतपुल्लिङ्गतया सुप्रत्ययेन व्यवधानात्ततः परो जिधातुर्न सम्भवतीत्युपसर्गस्यैव तस्य ग्रहणमित्याशयः । यदि तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया टाबन्तस्य लाक्षणिकत्वादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमित्युच्यते तदा नास्तीह प्रकृतपरिभाषायाः प्रयोजनमिति फलान्तरमन्वेष्टव्यं परन्तु भाष्यानुसारादेवमुक्तम् । तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये स्पष्टमिति । ननु साहचर्यस्याभिधानियामकत्वादेतत्परिभाषायास्सिद्धिः । तस्याभिधानियामकत्वं चाभियुक्तैरुक्तम् । "संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः । सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिस्स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव" इति । साहचर्यं सहचरणम् । तच्च प्रसिद्धमेव लोके अभिधानियामकत्वेन दृश्यते यथा रामलक्ष्मणावित्यादौ । विपराशब्दयोस्तूपसर्गयोर्न क्वचिदन्यत्र सहचरणं दृष्टम्, अतः कथमनया परिभाषया व्यवस्था

ननु विपराभ्याञ्जेरित्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके पराजयति सेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह । सहचरितासहचरितयोस्सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । सहचरणं च सदृशयोरेवेति सहचरितशब्देन सादृश्यवानुच्यते । रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकम् । सदृशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव सहप्रयोग इत्युत्सर्गाच्च । ध्वनितं चेदं कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेण लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीमाशङ्क्य यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने चायं खल्वपशब्दो ऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य को ऽन्यस्सहायो भवितुमर्हत्यन्यो वर्जनार्थाद्यथा ऽस्य गोस्सहायेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इत्युक्तम् । तेन हि सदृशानामेव प्रयोगे सहायभावो बोधितः । द्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे साहचर्येणैव कृत्वोर्थस्य ग्रहणे

स्यात्तत्राह । सहचरणमित्यादि । सादृश्यमेवेति । समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितं सादृश्यमेवानेकार्थेषु अर्थविशेषप्रतीतिनियामकं न तु सहचरणमिति भावः । अभियुक्तकारिकायामपि साहचर्यशब्देन सादृश्यमेव विवक्षितमिति न क्षतिः । युक्तिसिद्धत्वे ऽपि प्रमाणविरुद्धत्वादयुक्तो ऽयमर्थ इत्यत आह । ध्वनितं चेदमिति । परिर्दृष्टापचार इति । परिशब्दो वर्जनावर्जनयोरुभयोरपि दृष्टव्यवहारः । अपशब्दस्तु वर्जनार्थ एव दृष्टव्यवहार इत्यर्थः । बोधित इति । एवं च विशब्दसादृश्यात्पराशब्दो ऽपि प्रकृतपरिभाषया ऽत्रोपसर्ग एव प्रत्याय्यतइति न काप्यनुपपत्तिरित्याशयः । कृत्वोर्थग्रहणादिति । द्वौ त्रीन् वा सुनोतीति द्विसुती त्रिसुती ताभ्यामाचक्षाणण्यन्ताभ्यां क्विपि सत्वे र्वोरिति दीर्घे विसर्गे च न द्विस्त्रिरिति रूपसम्भव इत्याशयः ॥

श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् ॥

यद्यप्यस्यां परिभाषायां वाच्यवृत्त्या नियमो न प्रतीयते तथापि कथञ्चित्फलविधया प्रतीयतइति नियमप्रतिपादिकानां परिभाषाणां मध्ये उपन्यासः । तद्ध्वनयन्नाह श्रुतेनैवेति । श्रुत्यपेक्षया लिङ्गस्य दुर्बलत्वान्न्यायसिद्धेयम् । तदुक्तं जैमिनीये "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा"दिति ॥ लिङ्गमस्थ्यादीनामिति । तत्फलमादृगमहन इति क्विप्प्रयान्तत्वेन व्युत्पादिते विशेष्यनिघ्ने दधिशब्दे स्त्रीपुंसयोरनङादेशप्रवृत्त्यभावः । यदि तु योगाद्रूढिर्बलीयसीति नियतनपुंसकस्य क्षीरविकारवाचिन एव ग्रहणमित्युच्यते तदा स्त्रीपुंसयोः क्व चित्सङ्केतितानां तेषामनङ्प्रवृत्तिरुत्तरत्रानुवृत्तिरेव वा तत्फलमिति बोध्यम् । न्यायसिद्धस्याप्यर्थस्य न केवलं लक्ष्यानुरोधादेशाच शास्त्रे स्वीकारः किन्तु प्रमाणबलादपीत्याह । अत एवेति । अनुवर्तमानश्शता सूत्रशेषभूतत्वाच्छ्रुतः अधिकारस्तु प्रकरणप्राप्तत्वादनुमित इत्यभिसन्धिः । भाष्ये इति । तत्रहि शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणं नपुंसकान्तादङ्गा-

सिद्धे कृत्वोर्थग्रहणादेषा ऽनित्या । तेन दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्ये ऽपि आगमस्य इटो ग्रहणमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०३ ॥

नन्वस्थिदधीत्यनङ् प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यत्र न स्यादङ्गस्य नपुंसकत्वाभावादत आह ॥ श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलीयान् ॥ श्रुतेनैव सम्बन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः । प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः । एवं च तत्र लिङ्गमस्थ्यादीनामेव विशेषणं नाङ्गस्य । शिशीनुम्विधिषु तु गृह्यमाणस्याभावात् प्रकरणप्राप्ताङ्गस्यैव विशेषणम् । अत एव वा नपुंसकस्येति सूत्रे वा शाविति न कृतम् । तत्र नपुंसकग्रहणं हि गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्यात् बहवो ददतो येषु तानि कुलानि बहुददतीत्यत्र मा भूत् बहूनि ददन्ति येषु ते बहुददन्त इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । स्पष्टं चेदं स्वमोर्नपुंसकादित्यत्र भाष्ये । केचित्त्वचो रहाभ्यां द्वे इत्यत्र श्रुतेन रेफस्य निमित्तत्वेन यरन्तर्भावादनुमितं कार्यित्वं बाध्यत-

दिति शब्दग्रहणमुत नपुंसकत्वविशिष्टबोधकादङ्गादित्यर्थग्रहणमित्येवं विकल्प्य उभयथा दोषं प्रदर्श्य व्यवस्थापितम् । नन्वनेनासन्दिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यम् । न हि नपुंसकं नाम शब्दो ऽस्ति किन्तर्ह्युच्यते अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमिति । अत्राप्यर्थग्रहणमेव । तत्रैतावान् सन्देहः । क्व प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते क्व गृह्यमाणस्येति । शिशीलुङ्नुम्विधिषु प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते । अस्थ्यादिषु गृह्यमाणस्येति । तेनैषा परिभाषा ध्वन्यतइत्याशयः । यद्यपि विशेषणविशेष्यभावे कामचारात् शिशीलुङ्नुम्विधिषु नपुंसकग्रहणमङ्गविशेषणमस्थ्यादिषु गृह्यमाणस्येति वदन् इमां परिभाषां कैयटो नापेक्षत । तथापि कामचारस्य लक्ष्यानुरोधे पर्यवसन्नतया ततो वरं परिभाषाश्रयणमित्युपाध्यायाशयः । नन्वेतत्परिभाषाश्रयणे मिदेर्गुण इत्यादौ लिङ्गेनानुमितस्य इक इत्यस्य गुणादिना सम्बन्धायोगाद्विधेयस्यान्त्यादेशत्वाप्रसङ्ग इति चेन्न । मिद इर्मिदिस्तस्य मिदेरिति तच्छेषपक्षसमर्थनपरभाष्यकारीयव्याख्यानेनादोषात् । न च सार्वधातुका-

र्धधातुकयोरित्यत्रानेन न्यायेन प्रकरणप्राप्ताङ्गापेक्षया प्रबलस्य लिङ्गप्राप्तस्येक इत्यस्य विधेयनिमित्ताभ्यां सम्बन्धः स्यात्। अङ्गस्येत्यस्य च वैयधिकरण्येन श्रुताभ्यां निमित्तभूतसार्वधातुकार्धधातुकाभ्यामेव सम्बन्धः स्यादित्थं च अङ्गावयवसार्वधातुकार्धधातुकाव्यवहितपूर्वस्येको गुण इत्यर्थे भवतीत्यादौ शबादिनिमित्तकत्वेन गुणप्रवृत्तावपि करोति सुनोतीत्यादौ तिङ्प्रत्ययस्याङ्गावयवत्वाभावाद् गुणो दुर्लभ इति वाच्यम् । नित्यं करोतेरुपसर्गात्सुनोतीत्यादिनिर्देशबलेन तदंशे प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनेनादोषात् । यत्र तूभयं श्रूयते तत्र प्राधान्येन व्यवस्था यथा विभाषा सपूर्वस्येत्यत्रानुपसर्जनादिति सपूर्वस्येत्यनेन सम्बन्ध्यते न तु पतिशब्देनेति । तेन पतिशब्दस्योपसर्जनत्वे ऽपि दृढपत्नीत्यादावादेशसिद्धिरिति दिक् । तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेति । किञ्चैतादृशे विषये प्रकृतन्यायस्याप्रवृत्तिरेव युक्ता । अन्यथा लोपश्शाकल्यस्येत्यत्र यकारवकारयोस्साचाच्छ्रुतेन कार्यित्वेन प्रत्याहारादनुमितस्य निमित्तत्वस्य बाधे देवा यान्तीत्यादौ लोपानापत्तिः । उर्णोया युसिति निर्देशात् ज्ञापकसाजात्याच्च प्रकृतशास्त्रे तादृशन्यायस्य विशेषणविशेष्यभावमात्रविषयकताया एवौचित्याच्चेत्यलम् ॥

इत्येतदुदाहरणमाहुः । तन्न । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०४ ॥

ननु तत्पुरुषे तुल्यार्थेति स्वरः परमेण कारकेण परमकारकेणेत्यादौ स्यात् तथा गातिस्थाघुपाभूभ्य इति लुक् पैत्रोवैशोषणइत्यतः कृतत्वात्परस्यापि स्यादत आह । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् । लक्षणं लाक्षणिकमुपचारात् ॥ तत्तद्विभक्तिविशेषाद्यनुवादेन विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तस्तस्यैव ग्रहणं शीघ्रोपस्थितिकत्वात् द्वितीयो वा विलम्बोपस्थितिकः । पै इत्यस्य पा इति रूपं लक्षणानुसन्धानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिकम् । पिबतेस्तु तच्छीघ्रोपस्थितिकम् । इदमेव ह्येतत्परिभाषाबीजम् । इयं च वर्णग्रहणे

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥

लक्षणशब्दस्यार्शआदित्वकल्पने ऽपि लक्षणापेक्षया लाघवं दुर्निरूपमित्याशयेनाह । उपचारादिति । यत्र शास्त्रे विशिष्यनिमित्तत्वेनोपादीयते यो विभक्त्यादिस्तद्बोधकपदघटितशास्त्रबोधितस्समासादिस्तत्र प्रतिपदोक्तः ॥ यथा तत्पुरुषे तुल्यार्थेत्यत्र निमित्तत्वेन गृहीततृतीयादिविभक्तिबोधकतृतीयादिपदघटितसूत्रविहितस्तृतीयातत्पुरुषादिः प्रतिपदोक्तस्ततोन्यः कर्मधारयादिर्लाक्षणिकः । तथा यस्य स्वरूपनिष्पत्तिर्लक्षणान्तरं नापेक्षते तत्प्रतिपदोक्तं यथा पानार्थकः पाधातुः । शोषणार्थकस्त्वादेच इत्यात्वेन निष्पन्नत्वात्तद्विपरीत इति लाक्षणिकः । एवमुभयथा प्रत्येकं प्रतिपदोक्तं लाक्षणिकं च । विनिगमनाविरहाच्च परिभाषायामुभयविधमप्युभयं गृह्यते । शीघ्रोपस्थितिकत्वविलम्बोपस्थितिकत्वयोः परिभाषानिदानभूतयोरुभयत्र तुल्यत्वात् । तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह तत्तद्विभक्तीत्यादि । अवतारितं च प्रागुभयथा । वर्णग्रहणेष्वस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिमभीप्सतां प्राचां मतं दूषयितुमाह वर्णग्रहणे ऽपीति । ओत्सूत्रे भाष्ये इति । तत्र हि अदोभवत्पुरोभवदित्यत्र ओत्सूत्रेण प्राप्ता प्रगृह्यसंज्ञा प्रकृतपरिभाषया परिहृता । वर्णग्रहणेष्वस्या अप्रवृत्तौ हि तदसङ्गतिरेव । किं चास्य प्राचीनाप्रवादस्य प्रमाणमेव दुर्लभ-

मित्याह । यत्त्वित्यादि । उपदेशग्रहणादिति । अयमत्र प्राचीनानामाशयः । लिटि धातोरित्यतो धातुग्रहणमनुवर्त्य धातोरेजन्तस्यात्वमित्यर्थेन गोभ्यां नौभ्यामित्यादावात्वव्यावृत्तेरुपदेशग्रहणमचैषीदस्तोषीदित्यादावात्ववारणाय लाक्षणिकत्वेन तत्र तद्वारणवैयर्थ्याद्वर्णग्रहणेष्वस्या अप्रवृत्तौ ज्ञापकमिति । दूषितमिति । धातुग्रहणानुवृत्तेरणिजोरिति-सूत्रस्थभाष्यकारानभिप्रेतत्वात् तदनुवृत्तौ चानुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव धातुसंज्ञेति नधातुलोपइतिसूत्रभाष्याल्लब्धत्वादुदीचां माङ इति निर्देशानुपपत्तेश्च गोभ्यामित्यादावात्ववारणायावश्यकस्योपदेशग्रहणस्य निरुक्तार्थज्ञापकत्वानुपपत्तिरूपदूषणेनेत्यर्थः । नन्वेवं धेट आत्वस्य लाक्षणिकत्वात् स्थापयतीत्यादौ पुगागमो न स्यादत आह । अनित्या चेयमिति । महाव्याहृतिग्रहणमिति । तच्च भुवरिति निपातस्य निरूढं नाम । भूशब्दप्रकृतिकजसन्तस्य ङसन्तस्य च लाक्षणिकस्य व्यावृत्तये क्रियमाणं तदस्याः परिभाषाया अनित्यत्वे प्रमाणमित्याशयः । लक्ष्यानुरोधादस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तितदभावौ वर्णग्रहणे विशिष्टग्रहणे च न तु विशिष्टग्रहणे वृत्तिर्वर्णग्रहणे प्रवृत्त्यभाव इत्यनुगमसंभवः । प्रमाणविरोधादिति तत्त्वम् ॥

ऽपि ओत्सूत्रे भाष्ये सञ्चारितत्वात् । यत्तु वर्णग्रहणे नैषा आदेच इत्यत्रोपदेशग्रहणादिति । तत्तु तस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे दूषितमिति तत एव द्रष्टव्यम् । अनित्या चेयं भुवश्च महाव्याहृतेरिति महाव्याहृतिग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०५ ॥

नन्वेवं देङो दोधातोश्च कृतात्वस्य घुसंज्ञा न स्यात्तथा मेङ आत्वे प्रणिमातेत्यादौ नेर्गदनदेति णत्वं न स्यात्तथा गै इत्यस्यात्वे घुमास्थेतीत्वं न स्यादत आह । गामादाग्रहणेष्वविशेषः ॥ अत्र ज्ञापकं दैपः पित्त्वं तद्ध्यदाबिति सामान्यग्रहणार्थम् । अन्यथा लाक्षणिकत्वादेव विधौ तदग्रहणे सिद्धे किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्त्वेन । तेन चैकदेशानुमतिद्वारा सम्पूर्णपरिभाषा ज्ञाप्यते । इयं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषालुग्विकरणपरिभाषाणां बाधिका दाधाघ्विति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ गातिस्थेति सूत्रे इणादेशगाग्रहणमेवेष्यतइत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०६ ॥

गामादाग्रहणेष्वविशेषः ॥

अपवादत्वादवैतस्याः परिभाषाया उपन्यासः ॥ गामादाग्रहणेषु सामान्यमेव गृह्यते न तु विशेषोपस्थापकपरिभाषाभिर्विशेष इत्यर्थः । इयं चेत्यादि । तत्र घुसंज्ञायां दाग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायास्तदनुबन्धकपरिभाषायाश्च बाधनम् । तेन दीङ् देङ् दो दाणां चतुर्णां ग्रहणम् । नेर्गदेत्यत्र माग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया एव बाधनं मेङो ग्रहणाय न तु लुग्विकरपरिभाषायाः मा मानइत्यस्य तत्र माङिति पठित्वा व्यावर्तनीयत्वात् । घुमास्थेत्यत्र गाग्रहणे तिसृणामपि परिभाषाणां बाधनाल्लाक्षणिकस्य गैधातोरिङो गाङस्सानुबन्धकस्य लुग्विकरणस्य च ग्रहणमित्यादि स्वयमूहनीयम् । नन्वेवं गातिस्थेत्यत्र गैधातोः कृतात्वस्य ग्रहणं दुर्वारम् । अत आह । गातिस्थेति । गास्थेति पठितव्ये गातीति लुग्विकरणनिर्देशात्तस्यैव ग्रहणमित्याशयः ॥

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ क्व चित्समुदाये ऽपि ॥

लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्यस्य न्यायसिद्धतया तत्साधर्म्यादेवैतस्या उपन्यासः । वाक्यपरिसमाप्तिर्वाक्यजन्यबोधीयोद्देश्यताविश्रान्तिः भुजिवदिति षष्ठ्यन्ताद्वतिः । तथा च लोके विधेयभूतभुजिक्रियानिरूपितोद्देश्यतापरिसमाप्तिर्यथा प्रत्येकं देवदत्तादिषु तथा प्रकृतशास्त्रे वृद्ध्यादिसंज्ञानिरूपितोद्देश्यताया अप्यादैजादिषु प्रत्येकमेव परिसमाप्तिः । अभ्यस्तसंज्ञादौ तु समुदाये तत्परिसमाप्तिर्गर्गदण्डनन्यायात् । गर्गाश्शतं दण्ड्यन्तामित्यत्र हि वाक्यशेषबोधितप्राधान्यवतश्शतस्याप्रधानगर्गानुरोधेनावृत्त्ययोगात्समुदाय एव दण्डनक्रियानिरूपितोद्देश्यताविश्रान्तिः । लक्ष्यानुरोधादनयोर्व्यवस्था । संयोगसमाससंज्ञयोस्तु संयुज्यन्ते वर्णा अत्र संयोगः । समस्यन्ते पदान्यत्र समास इत्येवमन्वर्थसंज्ञानादप्युक्तार्थलाभ इति सर्वमनवद्यम् ॥

ननु वृद्ध्यादिसंज्ञास्समुदाये स्युरत आह । प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ देवदत्तादयो भोज्यन्तामित्यत्र भुजिवत् ॥ १०७ ॥

नन्वेवं संयोगसंज्ञा समाससंज्ञा अभ्यस्तसंज्ञा ऽपि प्रत्येकं स्युरत आह । क्व चित्समुदाये ऽपि ॥ गर्गाश्शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीत्यादौ दण्डनवत् । लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ॥१०८॥

ननु यू स्त्र्याख्यावित्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादनण्त्वेन ग्राहकसूत्राप्राप्तोदात्ताद्यन्यतमोच्चारणे ऽन्यस्वरकस्य संज्ञा न स्यादत आह ॥ अभेदका गुणाः ॥ असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो ऽभेदको न विवक्षित इत्यर्थः । अत्र चास्थिदधीत्यादावनङादेरुदात्तस्यैवोच्चारणेन सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकम् । स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तोदात्तादित्युदात्तादिशब्दोच्चारणे विवक्षैव । उञः, ऊं, इत्यत्र निरनुनासिकएवोच्चारणीये यत्नाधिक्येनानुनासिकोच्चारणाद्विवक्षा बोध्या । पथिमथ्यृभुक्षामित्यादौ स्थान्यनुरूपतया ऽनुनासिकएवोच्चारणीये नि-

गुणा अभेदकाः ॥

संज्ञाविषयकविशेषनिर्णायकत्वमिह सन्दर्भहेतुः । असति यत्नइति । गुणराहित्येनोच्चारणायोगाद्ग्रान्यपलालन्यायेन केन चिद्गुणेनोच्चारितायां वर्णव्यक्तौ उपलभ्यमानो गुणस्तद्ग्राह्यकोटौ न प्रविशतीति पर्यवसितोऽर्थः । स्वरूपेणोच्चारितत्वं च श्रावणज्ञानविषयवर्णवृत्तित्वम् । गुणत्वं च सजातीयवर्णनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति विजातीयवर्णवृत्तित्वम् । साजात्यमुच्चारणकालेन । वैजात्यं तु स्थानेनेति बोध्यम् । यथा अनुनासिकह्रस्वाकारसजातीयनिरनुनासिकतादृशाकारनिष्ठो यो भेदस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वं विभिन्नस्थानकेकारादिवर्णवृत्तित्वं चास्तीत्यानुनासिक्यं गुणः । विभिन्नस्थानजन्येकारादिवृत्तिह्रस्वत्वादेर्गुणत्ववारणाय सत्यन्तम् । परस्परवृत्तिसमानकालवदकारादिभेदीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतानामत्वादीनां गुणत्ववारणाय विशेष्यदलम् । यत्नाधिक्येनेति । एकस्थानसाध्यवर्णोच्चारणादनेक-

स्थानसाध्यवर्णोच्चारणादनेकस्थानसाध्यवर्णोच्चारणे क्लेशजनकं यत्नाधिक्यमनुभवसिद्धमित्याशयः । अनुदात्तएवोच्चारणीये इति । ननूदात्तानुदात्तयोरुच्चारणे को विशेषः । न च स्थानेन्तरतमपरिभाषाप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यां विशेष इति वाच्यम् । अनुदात्तस्य स्थान्यनुरूपस्योच्चारणे ऽप्यनया परिभाषया तदविवक्षणे सर्वेषामेव प्रसक्तौ स्थानेन्तरतमपरिभाषाप्रवृत्तिमन्तरा निर्वाहाभावात् इति चेन्न । ईदृशविषये स्थानेन्तरतमपरिभाषाप्रवृत्तिप्रयुक्तफलाभावसम्भावनया प्रकृतपरिभाषाया अप्रवृत्तौ फलाभावादेव पश्चात्तस्या अप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वेन लाघवात् । परमास्थिशब्दादाविति । तत्र सतिशिष्टं समासान्तोदात्तत्वम् । नञ्विषयस्येति चाखण्डप्रातिपदिकविषयं ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्यादित्याशयः । ननु ज्ञापनोपपत्त्यर्थमष्टाध्याय्यास्त्रैस्वर्येण पाठ इत्यवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा ह्येकश्रुत्या पाठेन सिद्धौ उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं सम्पद्यतइत्युदात्तग्रहणस्य स्वांशे चारितार्थ्यायोगात्तदनुपपत्तिरेव ।। एवं च तत्र यदुच्यते भाष्यकारैरुदात्तनिपातनं करिष्यतइत्यादि तद्विरुद्धं स्यादत आह । चतसर्याद्युदात्तनिपातनमित्यादि । इति पक्षे त्विति । एवं च ज्ञापनपरभाष्यप्रामाण्यादुदात्तनिपातनपरभाष्यप्रामाण्याच्च पक्षद्वयमपीदं भाष्यकाराभिमतमिति भावः । इदमन्ये त्वित्यादिना वृद्धिसूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

रनुनासिकोच्चारणात्तद्विवक्षा। एतदर्थमेवासति यत्नइत्युक्तम् । न चैवमस्थ्यादीनां नञ्विषयस्येत्याद्युदात्ततयान्त्यादेशस्यानङः स्थान्यनुरूपे अनुदात्तएवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । परमास्थिशब्दादावन्तोदात्त उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावात् । चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते वधादेशआद्युदात्तनिपातनं करिष्यते पदादयो ऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते सहस्य स उदात्तो निपात्यतइत्यादि भाष्यं त्वेकश्रुत्या ऽष्टाध्यायीपाठे क्व चिदुदात्ताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याशयेन। त्रैस्वर्येण पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकपरं भाष्यमिति कैयटादयः। परे तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्ते ऽन्यादृशप्रयोगकरणं तद्रूपाद्यर्थत्वात्तत्र तत्रोदात्तत्वादिविवक्षा। तिसृचतसृत्स्वित्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्ते ऽन्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणमन्यत्र स्थान्यनुरूपे स्वरउच्चा-

तदाह कैयटादय इति । परे त्विति । इदमपि तत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अन्यत्र स्थान्यनुरूपे इति । वध इत्यस्य स्थान्यनुसारेण प्रातिपदिकस्वरेण च अन्तोदात्ततया निर्देष्टव्ये आद्युदात्तनिर्देशो विवक्षार्थः । ननु सहस्य स इत्यत्र प्रातिपदिकस्वरेणोदात्तत्वस्य न्याय्यतया कथं विवक्षार्थं स्यादिति चेन्न । तिरसस्तिर्यलोपइत्यादाविव अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया प्रातिपदिकत्वाभावेन निर्देशे फिट्स्वराप्राप्त्या स्थान्यनुरूपस्वरितनिर्देशेनापि सिद्धौ भेदविवक्षामूलकोदात्तनिर्देशो विवक्षार्थं इत्याशयात् । न मानमिति । अनङुदात्त इति उदात्तग्रहणं तथा पाठे व्यर्थमित्यपि बोध्यम् । क्व चिदिति । भाष्यकारैरुक्त इतिशेषः । ऐक्ष्वाकेति । क्षत्रियवाचकादपत्यार्थे जनपदशब्दात् क्षत्रियादित्यञि आद्युदात्तस्य देशवाचकाज्जातार्थे कोपधादित्यणि अन्तोदात्तस्य च स्वरभेदादेकोक्त्या तयोरुकारलोपार्थे निपातनासम्भवादुभयसङ्ग्रहार्थमेकश्रुत्या निपातनमाश्रितं भाष्यकारैरुपायान्तरत्वेन । प्रकृतपरिभाषया ऽपि सिद्धेः । एवं च सर्वत्रैकश्रुत्या पाठे विशेषेण तत्र तथाभिधानमसम्बद्धं स्यादिति भावः । यत्तु स्वरस्य रूपत्वाभावो भाष्याद्रूढ इति स्वरभेदस्य साद्रूप्य-

विघटकत्वाभावादेकशेषेण द्वयोर्निपातनं सम्भवतीति व्यर्थमेकश्रुत्याश्रयणमित्याहुस्तदसत् । एकशेषे सत्येव द्वयोरप्यकारलोपनिपातनम् । तस्मिंश्च सत्येव सारूप्यादेकशेषप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयात् । अग्रन्नित्यत्र तु तृशब्दे तृन्तृचोभिन्नस्वरयोर्ग्रहणमेकशेषेण एकश्रुत्या प्रकृतपरिभाषया वेति नास्ति कश्चिद्विशेषः । विधेयविषयइति । अत्र यद्वक्तव्यं तद्वाव्यमानपरिभाषायामुक्तम् । नास्योपयोग इति ॥ गुणाभेदकत्वस्य वर्णग्रहणेष्वनुपयोग इत्यर्थः । ननु जातिपक्षे यू स्त्याख्यावित्यादौ ह्रस्वस्यापि ग्रहणं स्यादत आह ॥ दीर्घमात्रवृत्तीति । दीर्घनिर्देशबलात्तन्मात्रपर्याप्तैव तत्ज्जातिराश्रीयतइत्यभिसन्धिः ॥

रणीये तत्तदुच्चारणं विवक्षार्थम् । सम्पूर्णाष्टाध्याय्याचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । क्व चित्पदस्यैकश्रुत्या ऽपि पाठो यथा दाण्डिनायनादिसूत्रे ऐक्ष्वाकेति । यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तथा ऽपि व्याख्यानतो ऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः । विधेयविषये त्वप्रत्यय इति निषेधान्न गुणाभेदकत्वेन सवर्णग्रहणम् । अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः । अत एव तद्वानासामिति सूत्रनिर्देशः । अन्यथा प्रत्यये भाषायामिति नित्यमनुनासिकः स्यात् । जातिपक्षे तु नास्योपयोग इति बोध्यम् । यू इत्यादौ दीर्घमात्रवृत्तिजातिनिर्देशान्न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०९ ॥

ननु सर्वनामानीत्यत्र णत्वाभावनिपातने ऽपि लोके सणत्वप्रयोगस्य साधुत्वं स्यादत आह । बाधकान्येव निपातनानि ॥ तत्तत्कार्ये नाप्राप्ते निपातनारम्भात् । पुराणप्रोक्तेष्विति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तो ऽपि पृषोदरादित्वान्नेति बोध्यम् । पुराणेति पृषोदरादिः पुरातनेति चेत्यन्ये । इयं सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा । अबाधकान्यपि निपातनानीति तु भाष्यविरुद्धम् ॥ ११० ॥

बाधकान्येव निपातनानि ॥

संज्ञाप्रवृत्तिविषयकविशेषनिर्णायकपरिभाषानिरूपणप्रस्तावे तथाभूतशब्दस्वरूपगतसाधुत्वनियामकपरिभाषाया अप्युपस्थितेर्न्याय्यत्वादत्रैतत्परिभाषाया उपन्यासः । नाप्राप्ते इति । यथा कप्रत्यये नाप्राप्ते विशेषेणाव्ययसर्वनाम्नामित्यकच्प्रत्ययारम्भस्तथा सर्वनामानीत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामग इति णत्वे नाप्राप्ते तदभावनिपातनारम्भः । एवं च निपातनमपि वचनवदपवादएवेत्युत्सर्गस्य नित्यबाधक एवेत्याशयः । परिभाषादोषं परिहरति । पुराणप्रोक्तेष्विति । पृषोदरादित्वादिति । पुरातनशब्दे निपातनात्प्राप्तस्तकारलोपः पृषोदरादिपाठबलात्पक्षे न भवतीत्यर्थः । अन्ये इति ।

पृषोदरादिषु पुराणपुरातनशब्दयोः पृथक्पाठेनोभयसिद्धा ऽन्यत्र निपातनक्लेशो नास्तीत्यत्र पक्षे लाघवं बोध्यम्। अबाधकान्यपि निपातनानीति। इदमेतादृशप्रयोगसंरक्षणार्थं वृत्तिकारादिभिरभ्युपगतम्। भाष्यविरुद्धमिति। सर्वादि-सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमित्यर्थः। तत्र हि बाधकान्येव निपातनानीत्युपक्रम्य व्यवस्थापितम्। इहान्ये वैयाकरणास्समस्तते विभाषा लोपमारभन्ते। समोवाहिततनतयोर्वेति। सहितं संहितं सततं सन्ततम्। इह भवान्निपातनाल्लोपमिच्छति। अपरस्पराः क्रियासातत्यइति। यथाप्राप्तं च सन्ततमिति न सिध्यति। कर्तव्यो ऽत्र यत्नः। बाधकान्येव निपात-नानि भवन्तीति। लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपीति पृषोदरादिश्लोके समोवाहिततनतयोरिति पठनीयम्। तेनै-वात्र मकारलोपो न तु निपातनादिति तदाशयः। इत्थं स्पष्ट एव भाष्यविरोधो वृत्तिकारादीनाम्। लुबविशेषइत्यनेन प्राप्तस्य लुपो विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशबलात्पौर्णमास्यां ज्ञाप्यमानो निषेधस्तत्रैव सूत्रे श्रव-णेति निर्देशबलादनित्य इति ज्ञाप्यते। तेन श्रावणीसिद्धिर्निर्बाधा। अतिशायने तमबिष्ठनाविति सूत्रे दीर्घनिपातनब-लादतिशयनशब्दस्य तदर्थे साधुत्वाभाव एवेत्याहुः॥

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः॥

यद्यपीयं न संज्ञाप्रवृत्तौ उपकारिका नापि संज्ञास्वरूपव्यवस्थापिका। तथापि संज्ञापूर्वकस्य ह्रस्वत्वादेः प्रवृ-त्तिं व्यवस्थापयतीति कथञ्चित्सन्दर्भमालोच्यात्रास्याः परिभाषाया उल्लेख इत्याहुः। असति बाधके लक्ष्यतावच्छे-

ननु उखधातोर्द्वित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात्पूर्वमभ्यासह्रस्वत्वाप्रवृत्तौ हलादिशेषे सवर्णदीर्घे ह्रस्वापत्तिरत आह। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः॥ एवंच ह्रस्वस्यापि ह्रस्वत्वे कृते लक्ष्येलक्षणन्यायेन न पुनर्ह्रस्वः। तदु-क्तमिको झलिति सूत्रे भाष्ये। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवदिति सिद्धे ऽपि ह्रस्वादि करोतीत्यर्थः। न च लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव

दकावच्छेदेन लक्षणप्रवृत्तेर्न्याय्यतया जलभरिते तच्छून्ये च यथा पर्जन्यो वर्षति, तथा सत्यसति वा स्वरूपगते विशेषे सर्वत्रैव स्वविषये लक्षणं संस्कारः प्रवर्ततइत्यर्थः। नन्वपूर्वकारित्वं हि शास्त्रस्य स्वरूपं तथा च यत्र प्रवृत्ता-वप्रवृत्तौ वा विशेषाभावस्तत्र स्वरूपविघातादयोग्यत्वेन तस्याप्रवृत्तिरेव युक्ता। तदुक्तं भाष्ये अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्। तद्यथा अग्निर्यददग्धं तद्दहति यत्तु दग्धं पुनर्न दहति। तस्मात्कथं पर्जन्यवच्छास्त्रप्रवृत्तिरिति चेद-त्राहुः। अपूर्वकारित्वं च शास्त्राणां न केवलमिको यणचीत्यादिवद्रूपान्तरसम्पादकत्वमेव किन्तु तन्निवर्तकत्वमपि विनि-गमनाविरहात्। ततश्च मो राजिसमः क्वावित्यादेर्यथा स्वरूपावस्थापनेन रूपान्तरनिवर्तकत्वं तथा ह्रस्व इत्यादेरपि स्वविषये प्रथमं प्रवृत्तस्य पश्चादप्रवृत्त्या स्पष्टमेव रूपान्तरनिवर्तकत्वम्। किं च शास्त्राणामसति निषेधे प्रयोजनमेव प्रधानं प्रवृत्तिबीजं ततश्च यत्र खट्वानामित्यादौ दीर्घादिप्रवृत्तेस्सुतरां प्रयोजनाभावस्तत्र मा ऽस्तु नामीत्यादेः प्रवृत्ति-र्यत्र तु पूर्वं प्रवृत्तस्य ह्रस्वादेः पश्चादप्रवृत्तिलक्षणमूखतुरित्यादौ प्रयोजनं सम्भवति तत्र ह्रस्व इत्यादेः प्रवृत्तिः केन वार्यते। तस्माद्युक्तमेव सति प्रयोजने प्रवृत्तिकालिकस्वरूपविशेषाभावे ऽपि पर्जन्यवल्लक्षणप्रवर्तनमिति। तदेतदभिस-न्धायाह। एवञ्चेत्यादि। ह्रस्वे कृते इति। दीर्घात्पूर्वमाङ्गत्वादिति भावः॥

॥ लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः॥

सङ्गतिप्रदर्शनाय नत्रगर्भवाक्यघटकत्वेन प्रकृतायाः परिभाषाया निर्देशः। सङ्गतिरत्रोपजीव्यत्वम्। पूर्वपरिभाषाप्रयोजनस्यैतदधीनत्वादिति द्रष्टव्यम्। सूत्रस्यैव मानत्वादिति। वार्तिकमपि सूत्रकाराभिप्रेतमेव। "सूत्रे-

ष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृत्तौ यच्च वार्तिके" इत्यभियुक्तोक्तेरिति वदन्ति । यत्तु प्राञ्चः । इरयोरइन्ति सूत्रस्थं द्विवचनग्रहणमत्र प्रमाणम् । तद्धि दध्रइत्यादाविरयो रेभावे क्रादिनियमप्रापितेडागमविशिष्टस्य तस्य पुनारेभावार्थम् । एतत्परिभाषाया अभावे रेभावस्येडागमोत्तरं पुनःप्रवृत्तेरयत्नत एव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न च रेभावोत्तरमिडागमे रेभावविधानवैयर्थ्यादिटो ऽप्रवृत्त्या द्विवचनस्य चारितार्थ्यायोगात्कथमुक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । इडागमाप्रवृत्तिविषये चक्रइत्यादौ चरितार्थत्वेन क्रादिनियमप्रापितेडागमविषये दध्रइत्यादौ प्रसक्तस्य तस्य निवृत्त्युपायाभावेन द्विवचननिर्देशस्य सार्थक्यसम्भवात् । न च द्विवचनाभावे रेभावोत्तरमिडागम इडागमोत्तरं रेभाव इत्येवञ्चक्रकेणाव्यवस्था स्यात् । द्विवचने तु इरयो रेभावस्यापीडागमविशिष्टस्य प्रसङ्गे रेभाव इत्यर्थादिडागमाप्रवृत्त्या चक्रकनिवर्तनेन सामर्थ्योपपन्नत्वात्कथमुक्तार्थज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । शास्त्राणां व्यवस्थाकारित्वनियमसिद्धाच्चक्रकेऽप्रवृत्तौ व्यवस्थेति भाष्यकारीयसिद्धान्तादिडागमनिवृत्तेस्तत्यां पुनः प्रवृत्तौ द्विवचनमन्तरेणाप्यभीष्टसिद्धेरित्याहुस्तदसत् । स्वविधेयस्य स्वकीयवाक्यार्थबोधवेलायामसिद्धत्वेन सिद्धधर्मस्योद्देश्यतायास्तत्र बाधिततया सामर्थ्यात्सङ्ग्रहार्थमावश्यकस्य द्विवचनग्रहणस्य निरुक्तार्थज्ञापकत्वासंभवात् । न च स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वाभावे षट्त्सन्त इत्यादौ चर्त्वनिष्पन्नं तकारमादाय डकारस्य चर्त्वानापत्तिरिति वाच्यम् । डकारस्य चर्त्वार्थमुपप्लुते लक्षणे तकारस्य विधेयत्वाभावेनोद्देश्यत्वाक्षतेः । किं च रेभावस्येडागमविशिष्टस्य लाक्षणिकत्वेन पुनश्च रेभावस्य दौर्लभ्यादावश्यकं द्विवचनमिति ज्ञापकत्वमयुक्तमेव । यदप्यानन्त्या-

प्रवृत्तिरित्यत्र न मानमिति वाच्यम् । समो वा लोपमेकइति लोपेन एकसकारस्य द्वित्वे द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्य च सिद्धौ समस्सुटीति सूत्रस्यैव मानत्वात् । संप्रसारणाच्च सिचि वृद्धिरित्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च । अत्र विकारकृतो लक्ष्यभेदो नेति सिचि वृद्धिरिति भाष्यात्प्रतीयतइत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १११ ॥

पत्तिरेव प्रकृतपरिभाषायां मानमन्यथा शास्त्रमव्यवस्थापकमेव स्यादिति, तदपि न । उदवोढामित्यादौ प्रकृतपरिभाषया वृद्धिनिवारणपरभाष्यविरोधापत्तेः । तत्र वह्स्तामिति स्थिते ढत्वादेरसिद्धत्वाद्वृद्धौ ढत्वढलोपयोस्सहिवहोरित्योत्वे तस्य सत्यामपि पौनःपुन्येन वृद्धौ रूपानन्त्याभावः । यदि तु रूपानन्त्यापत्तिरपरिनिष्ठितत्वापत्तिरित्युच्यते, तदा द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वघटितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसम्भवेन तद्विषये परिभाषाया अप्रवृत्तिप्रसङ्ग इति युक्तमेव मूलोक्तमित्यलम् ॥ सम्प्रसारणाच्चेति । तत्र हि भाष्ये शकहूर्थमित्यादौ पूर्वरूपवारणाय सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमिति वार्तिककृदारब्धं वचनमेनां परिभाषामाश्रित्य प्रत्याख्यातम् । लक्ष्यभेदो नेति । किं तु तल्लक्ष्यत्वमेवेति भावः । तत्त्वं च स्वप्रथमप्राप्त्यावुद्देश्यत्वेन गृहीतसमुदायघटकविधीयमानेतदुभयाघटितत्वे सति स्वप्रथमप्राप्तिकालिकप्राप्तियोग्यताभाववत्त्वम् । पथ इत्यादौ प्रथमप्राप्त्यावुद्देश्यत्वेन गृहीतसमुदायघटकवर्णविधीयमानेतदुभयाघटितत्वं प्रथमप्राप्तिकालिकप्राप्तियोग्यत्वाभावश्चास्तीति लक्षणसमन्वयः । एधेतेत्यादौ प्रथमप्राप्त्यावुद्देश्यत्वेन गृहीतसार्वधातुकलिङ्प्रत्ययघटकवर्णातिरिक्ताघटितत्वेन द्वितीयसकारलोपे तल्लक्ष्यत्ववारणाय विशेष्यदलम् । परमराजपुरुष इत्यादाववान्तरसमासप्रयुक्तान्तोदात्तप्रवृत्तिवेलायां विशिष्टसमासप्रयुक्तस्यान्तोदात्तस्य प्रवृत्तियोग्यताया अभावेन तत्प्रवृत्तौ तल्लक्ष्यत्ववारणाय सत्यन्तम् । उदवोढामित्यादावादेशविशिष्टस्य तल्लक्ष्यत्वसिद्धये सत्यन्तघटकपर्युदस्यमानकोटौ विधीयमाननिवेशः । भूयादित्यादौ झल्परसंयोगादिलोपपदान्तसंयोगादिलोपयोः प्रवृत्त्या ऽपि निर्वाहः । एवमपाचितरामेधाञ्चकारेत्यादावपि तल्लक्ष्यत्वतदभावाभ्यां चिणो लुक्प्रवृत्त्यभावस्सुपो लुक् च सिध्यतीति तदर्थमाभी-

यासिद्धत्वमव्ययत्वं भाष्यकारोपवर्णितमुपायान्तरं बोध्यम् । ननु सिचि वृद्धिरितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्तस्यानिकविकारविशिष्टस्य तल्लक्ष्यत्वे ऽपि तस्य तदन्यस्य च स्थाने यो विकारस्तद्विशिष्टस्य तल्लक्ष्यत्वे मानाभाव इति चेन्न । शकन्ध्वर्थमित्यादौ प्रकृतपरिभाषया पूर्वरूपनिवारणपरसंप्रसारणाच्चेतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तथाभूतस्यापि तल्लक्ष्यताया आवश्यकत्वात् । न चैवं गाङ् गतावित्यस्य भौवादिकतायामातांभ्रयोर्गाते इत्यत्र शपा सवर्णदीर्घोत्तरं पुनस्सवर्णदीर्घो न स्यात्तथा चिकीर्षन्तीत्यत्र शबकारेण पररूपोत्तरमन्त्याकारेण तन्न स्यादिति वाच्यम् । ऊकालोजिति निर्देशबलात्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनेन क्व चिदप्रवृत्त्या निर्वाहादिति दिक् ॥

निषेधाश्च बलीयांसः ॥

इत्थं श्रुतानुमितयोरिति परिभाषानिरूपणोत्तरं प्रसक्तानुप्रसक्त्या परिभाषान्तराण्युपन्यस्य इदानीं सिंहावलोकनन्यायेन बलवत्ताबोधकपरिभाषाप्रस्तावमपेत्य प्रकृतपरिभाषाया आरम्भः । कस्मादिति नियताकाङ्क्षायामध्याहारेण पूरयति । अन्तरङ्गादुपजीव्यादपीति । ननु सत्यामस्यां परिभाषायां न वृद्धि इत्यत्र चतुर्भ्य इति व्यर्थम् । तद्धि

ननु स्यन्दूधातोस्स्यन्त्स्यतीत्यादावात्मनेपदनिमित्तत्वाभावनिमित्तकत्वान्न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वादूदिल्लक्षणस्येह विकल्पस्यापत्तिरत आह । निषेधाश्च बलीयांसः ॥ अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि बलीयांस इत्यर्थः । चतुर्भ्य इति तु स्पष्टार्थमेव । अत एव तत्प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अत एव सवर्णसंज्ञादेर्निषेधविषये न विकल्पः । अन्यथा मीमांसकरीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन प्राबल्यात्तस्य सर्वथा बाधानुपपत्त्या दुर्वारस्स इति मञ्जूषायां विस्तरः । अत एव द्वन्द्वे च विभाषा जसीति चरितार्थम् । विध्युन्मूलनाय प्रवृत्तिरस्या बीजम् । न लुमता, कमेर्णिङित्यनयोर्भाष्ये स्पष्टैषा ॥ ११२ ॥

स्यन्दरूदिल्लक्षणविकल्पान्निषेधस्य प्राबल्यबोधनाय । अन्यथा गणान्तस्य कृपेस्तासि च क्लृप इति विशिष्य निषेधात्तदसङ्गतिरेवेत्यत आह । चतुर्भ्य इति । ननु चतुर्भ्य इत्येवाश्रित्य परिभाषा प्रत्याख्यायतां तत्राह । अत एव सवर्णसञ्ज्ञेति । चरितार्थमिति । अन्यथा द्वन्द्वे चेति निषेधस्य स्वोपजीव्यसर्वनामसञ्ज्ञाविषयसर्वथाबाधानुपपत्त्या विकल्पसिद्धौ विभाषा जसीत्यस्यारम्भो विफल एव स्यादित्याशयः । विध्युन्मूलनायेति । अयं भावः । यत्र निषेधविषयादन्यत्र विधेश्चारितार्थ्यं निषेधस्य च तदभावस्तत्र निरवकाशत्वेनापवादत्वादेव स्वविषये निषेधो विधेस्सर्वथा बाधकः । यत्र तु विधिनिषेधयोर्द्वयोरपि परस्परविषयपरिहारेण चारितार्थ्यं तत्र परत्वादिबाधकताबीजासम्भवे ऽपि विध्युन्मूलनस्वाभाव्यान्निषेध एव विधेर्निवर्तक इति ॥ भाष्ये स्पष्टेति । नलुमतेत्यत्र हि भाष्ये उत्तरपदत्वे चापदादिविधावित्येतद्वार्तिकप्रत्याख्यानप्रशंसायां परमवागित्यत्र समुदायप्रकृतिकामन्तर्वर्तिनीं वा विभक्तिमाश्रित्य प्राप्ता पदसंज्ञा प्रकृतपरिभाषावशादसर्वनामस्थानइत्यनेन बाध्यतइत्युक्तम् । कमेर्णिङित्यत्र च क्विद्विधाविग्रहणाननुवृत्तिमते णिङो णकारस्य णिलोपविधौ सामान्यग्रहणाविघातार्थत्वात् ङकारस्य आत्मनेपदार्थत्वाच्च द्वयोरपि सावकाशतया कामयतइत्यादौ प्रकृतपरिभाषावशाद् बलीयस्त्वेन वृद्धेर्निषेधः प्राप्नोतीत्युक्तम् । यद्यपीदं भाष्यद्वयमेकदेशिन एव तथापि भाष्यकाराव्यवहृतत्वशङ्काव्युदासार्थमिदमुक्तमित्याहुः ॥

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययास्स्वार्थे ॥

न्यायसिद्धत्वप्रयुक्तेन साधर्म्येणास्याः परिभाषाया उल्लेखः । प्रतिपूर्वादिणधातोरन्तर्भावितण्यर्थाद्चप्रत्ययः कर्माकाङ्क्षायां च स्वस्वप्रकृत्यर्थयोस्सम्बन्धः । ततश्च स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकत्वं प्रत्ययत्वमिति सिद्धम् । तदाह प्रत्याय्यते सो ऽपीति । भाष्ये स्पष्टेति । इयमागमादेशयोः प्रत्ययत्ववारणाय महासंज्ञाबलाद्भाष्यकारैराश्रिता ॥

योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥

पूर्वपरिभाषया प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोरपि एकार्थकत्वं बोध्यते । योगविभागे ऽपि प्रायश एकविधेयकत्वमेवेति कथञ्चित्साधर्म्यमाश्रित्याचैतस्याः परिभाषाया उपन्यासः । विश्वतोमुखत्वात्सूत्राणां योगविभागे ऽप्याचार्यतात्पर्यकल्पनमविरुद्धम् । तदुक्तमभियुक्तैः । अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरिति । तत्र प्रतिपिपादयिषितार्थविषयकप्रतिपत्तिजनकप्रकारान्तरापेक्षया न्यूनवर्णकत्वमल्पाक्षरत्वम् । स्वगतसन्दे-

नन्वत्यन्तस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह । अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययास्स्वार्थे ॥ यस्स्वार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते सो ऽपि प्रत्यय इत्यस्याप्यङ्गीकारात्तस्य प्रत्ययत्वमिति न दोषः । स्वार्थे-इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थइत्यर्थः । महासंज्ञाबलात्तदर्थाकाङ्क्षायामन्यानुपस्थितिरस्या बीजम् ॥ सुपि स्थ इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टैषा ॥ ११३ ॥

योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ इष्टसिद्धिरेव न त्वनिष्टापादनं कार्यमित्यर्थः । तत्तत्समानविधिकद्वितीययोगेन विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनमेतद्बीजम् ॥ ११४ ॥

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ तत्र तत्रान्यतरस्यां विभाषा वेति सूत्रनिर्देशज्ञापितमिदम् ॥ ११५ ॥

हनिवर्तकप्रमाणान्तरानपेक्षत्वमसन्दिग्धत्वम् । साक्षात्प्रवर्तकत्वं सारवत्त्वम् । योगविभागादिभिरनेकार्थबोधकत्वं विश्वतोमुखत्वम् । अनर्थकपदरहितत्वमस्तोभत्वम् । अनवद्यत्वं च पारायणेनापि फलजनकत्वमिति वदन्ति । एतद्बीजमिति । सुपि स्थ इत्यत्र भाष्ये ध्वनितमेतत् । तत्र हि स्थ इति योगविभागेन विधीयमानस्य कप्रत्ययस्य भावार्थकत्वमेव न त्वन्यार्थकत्वमित्युक्तम् ॥

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥

सजातीयवैयर्थ्यमूलकज्ञापनविषयत्वमप्यस्त्येवेति सन्दर्भः । चर्चा विभागः । न केवलं चर्चा पदानीति पस्पशास्थभाष्यव्याख्यावसरे कैयटेन तथैवाभिहितत्वात् । एवं च पर्यायशब्देषूच्चारणगौरवेणार्थान्तरसाधनाभिनिवेशो न युक्त इति भावः । बहुलग्रहणं तु न वाशब्दपर्यायः । किन्तु बहूनर्थान् लाति गृह्णातीति व्युत्पत्तिवशादनेकार्थसङ्ग्राहकं सत्कार्ये भवतीत्यर्थे विकल्पस्यापि पर्यवसानमित्युणादयो बहुलमितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः । ततश्च मघवा बहुलमित्यत्र वेति वक्तव्ये बहुलग्रहणान्मघवानित्यत्र दीर्घे संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाभाव इति सिद्धान्तो न विरुध्यतीति ध्येयम् ॥

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥

आद्रियतइत्येतत्पदानुवृत्तिलाभार्थमत्रैतस्या उपन्यासः । ज्ञापकसिद्धं सर्वत्र नाद्रियते । किन्त्विष्टस्थलएवेति भावः । तदाह । अनिष्टं नापादनीयमिति । ननु स्पष्टतया पाठे गौरवमिति लाघवार्थमनुमानाद्बोधनमस्तु । कथमुक्तार्थलाभ इति चेन्न । गौरवस्य क्लेशसम्पादकत्वाद्दुष्टता । क्लेशश्च शब्दोच्चारणप्रयोजककण्ठताल्वोष्ठपुटव्यापारेणैव । न तु ज्ञानजनकमनोव्यापारेणेत्यनुशासनमनुभवो वा दृश्यतइत्यतो ज्ञानगौरवपराहतस्यानुमानिकबोधनस्यापि शब्दोच्चारणादविशिष्टता । किन्तूच्चारणे स्पष्टप्रतीतिर्गुण इत्याशयात् । भाष्यानुगृहीतत्वाच्च । युक्तैवैषा कल्पनेत्याह ॥ भाष्ये ध्वनितमिति । तत्र तत्र प्रमाणमनपेक्ष्यापि परिभाषाणामनित्यत्वादनिष्टेष्वप्रवृत्तिमभ्युपगच्छता भाष्यकारेणायमर्थो ध्वन्यतइत्युपाध्यायो मन्यते । उपलक्षणमिति । प्रमाणसाम्यादिति बोध्यम् । न्यायसिद्धं स्थानिवत्सूत्रमिति । इदं स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्याने । तत्सत्त्वे तु न्यायेन शास्त्रबाधानौचित्यादपूर्वमेव स्थानिवत्सूत्रमित्याहुः । ज्ञापकसिद्धमिति । जग्धिविधौ ल्यब्ग्रहणमत्र ज्ञापकम् । अन्यथा स्थानिवद्भावेन तादित्वमादाय ल्यप्यपि जग्धिभावसिद्धौ

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ स्पष्टमेव पठितव्ये ऽनुमानाद्बोधनमसार्वत्रिकत्वार्थमित्यर्थः । तेन ज्ञापकसिद्धपरिभाषया ऽनिष्टं नापादनीयमिति तात्पर्यम् । भाष्ये ऽपि ध्वनितमेतत् ङ्याप्सूत्रादौ । ज्ञापकेति न्यायस्याप्युपलक्षणम् । न्यायज्ञापकसिद्धानामपि केषांचित्कथनमन्येषामनित्यत्वबोधनायेति भावः । यथा तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति न्यायसिद्धम् । स्थानिवत्सूत्रं ज्ञापकसिद्धं च तत्रानल्विधाविति ॥ ११६ ॥

ननु द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेत्यादौ घत्वादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं द्वित्वे एकत्र घत्वमपरत्र ढत्वमित्यस्याप्यापत्तिरत आह । पूर्वत्रासि-

किं तेन । एवं च ज्ञापकन्यायसिद्धानां केषांचित्पुनःपाठ एव अन्येषां तथाविधानामनित्यत्वबोधनद्वारेणोक्तार्थे निर्विचिकित्सं प्रमाणम् । ज्ञापकसिद्धानामसिद्धं बहिरङ्गमित्यादीनां न्यायसिद्धानां सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येत्यादीनां च नापूर्वमनित्यत्वमित्याहुः ॥

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥

वाचनिकानामसार्वत्रिकत्वं वचनैकसाध्यमिति सूचनार्थमत्रैतस्या उपन्यासः । पूर्वत्रासिद्धशब्दो अधिकारपरः । ततो गहादेराकृतिगणत्वाद्भवार्थे छप्रत्ययः । ततश्च पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे यच्छास्त्रं तत्राद्वित्वइत्युपतिष्ठतइत्यक्षरार्थः । प्रदेशेषु तादृशाधिकारे चैकवाक्यतया लब्धमर्थमाह । द्वित्वभिन्नइत्यादि । द्वित्वे कर्तव्ये त्रैपादिकासिद्धत्वं नेति तु नार्थः । तथा सति द्वित्वस्यापि शास्त्रान्तरं प्रत्यसिद्धत्वानापत्तौ दीर्घात्पूर्वं नकारस्य द्वित्वे पश्चादुपधाभूतस्याचो दौर्लभ्येन दीर्घानापत्तेः । द्युभ्यामित्यादौ वकारद्वित्वोत्तरमुत्वे पूर्वत्र वकारश्रवणापत्तेश्च । प्रकृते हि षाष्ठं धातुद्वित्वमाष्टमिकं पदद्वित्वं वर्णद्वित्वं च गृह्यते विनिगमनाविरहादिति स्पष्टं प्रदीपोद्द्योतयोः । अत एव वाग्ग्वाक् इति भाष्योक्तं द्वित्वोदाहरणं सङ्गच्छते । अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वाद्गकारस्य द्वित्वे परस्यावसानिकचर्त्वेन ककारे ऽपि पूर्वत्र गकारश्रवणापत्त्या तदसङ्गतिरेव । खरि चेत्यनेन तु न निर्वाहः । तद्दृष्ट्या वावसानइत्यस्यासिद्ध-

त्वात् । न च वावसानइत्यस्य अपवादतया तद्विषये जश्त्वाप्रवृत्त्या ककारस्यैव द्वित्वमिति न प्रागुक्तभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । द्वित्वप्रवृत्तिवेलायां त्रैपादिकासिद्धत्वेन निवृत्तस्य वावसानइत्यस्य अपवादभूतस्यापि जश्त्वनिवर्तकत्वायोगात् । न च वर्णद्वित्वस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धतया कथं प्रकृतपरिभाषायां ग्रहणमिति वाच्यम् । पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याधिकारत्वेन तत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नस्य तस्य तद्देशीयतया द्वित्वविध्येकवाक्यतापन्नतयाविधपूर्वत्रासिद्धशास्त्रं प्रतीव तच्छेषभूतां प्रकृतपरिभाषां प्रत्यपि द्वित्वासिद्धत्वस्य दुर्वचत्वात् । न च वर्णद्वित्वस्यैतत्परिभाषाविषयत्वे सय्यन्तेत्यादावनुनासिकयकारद्वयघटितरूपसम्पत्तये द्वित्वे परसवर्णस्य सिद्धत्वं वक्तव्यमिति पूर्वत्रासिद्धसूत्रस्थवार्तिकारम्भवैफल्यमिति वाच्यम् । तादृशवार्तिकस्यापूर्वत्वकल्पनापेक्षया प्रकृतपरिभाषीयांशविशेषानुवादरूपत्वे लाघवात् । अथ वर्णद्वित्वस्यापि प्रकृतपरिभाषाविषयत्वे कृष्णर्धिरित्यत्र द्वित्वात्पूर्वं जश्त्वस्य प्रवर्तनीयतया तद्व्यत्ययप्रतिपादनपरो दीक्षितादीनां ग्रन्थो विरुध्येतेत्यत आह । यत्र चेत्यादि । कृष्णर्धिरिति । ननु द्वित्वात्पूर्वं जश्त्वाभ्युपगमे सकृदेव तत्प्रवृत्तिः । द्वित्वोत्तरं तु द्विवारमिति प्रक्रियायामस्ति विशेष इत्याह रूपे इति । नास्याः प्रवृत्तिरिति । अनियमे नियमकारिणी परिभाषा नियमानियमौ च कार्यगतावेव प्राधान्यादिति भावः । नन्वेवं सन्नन्तप्रघट्टके प्रकृतपरिभाषावशादीर्त्सतीत्यत्र चर्त्वोत्तरं द्वित्वोपपादनं दीक्षितादीनामसबद्धं स्यादिति चेन्न । पूर्वं चर्त्वे द्वित्वनिष्पन्नोत्तरखण्डीयतकारस्य चर्त्वनिष्पन्नसजातीयत्वे ऽप्यतिरिक्तत्वेनासिद्धत्वायोगाच्चयो द्वितीया इत्यस्य प्रवृत्त्या रूपवैजात्यसम्भवेन प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तेरव्याघातात् । अत एव वाक्क् इति भाष्योदाहरणे चरमककारगतचर्त्वासिद्धत्वमाश्रित्य पूर्वस्य

द्वीयमद्वित्वे ॥ द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः । पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारभवं शास्त्रमस्या लिङ्गं यत्र च सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फले विशेषस्तत्रैवेयम् । कृष्णर्द्धिरित्यादौ जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ११२ ॥

झलां जश् झशीति गकारो न प्रवर्ततइत्याहुः । स्यादेतत् । द्वित्वनिष्पन्नस्यातिरिक्तत्वे घ्नणधातोरुपदेशे नान्तत्वेऽपि प्रकृतपरिभाषया णत्वोत्तरं द्वित्वे णकारस्यासिद्धत्वाभावेन यङ्लुकि दन्घ्नन्तीत्यादावभीष्टयोरनुस्वारपरसवर्णयोरनुपपत्तिरिति चेत्तर्हि प्रकृतपरिभाषाया अनित्यत्वेन णत्वात्पूर्वमेव तत्र द्वित्वप्रवृत्तिस्वीकाराददोषः । अनित्यत्वे प्रमाणं तूभौ साभ्यासस्येति सूत्रम् । तद्धि प्राणिणदित्यादावुभयोरपि नकारयोर्णत्वार्थं प्रकृतपरिभाषावशादनितेरित्यस्य प्रवृत्त्युत्तरमेव द्वित्वे व्यर्थमेवेति तदेतदनित्यत्वं ज्ञापयति । न च ज्ञापिते ऽप्यनित्यत्वे व्यर्थं तत्रोभौग्रहणम् । आरम्भसामर्थ्यादेव द्वयोर्नकारयोर्णसिद्धेरिति वाच्यम् । अभ्यासस्यानर्थक्यादुत्तरखण्डस्य च सुतरामप्राप्तस्य प्राणिणदित्यादौ क्वचित्समर्पणे कृतार्थस्य उभयत्र तत्सम्पादने सामर्थ्यायोगेनोभौग्रहणस्यावश्यकत्वात् । न च परिषस्वजइत्यादावभ्याससकारस्यार्थवत्सुनोत्यादिधातुसंबन्धित्ववदभ्यासनकारे ऽपि अनधातुसंबन्धित्वस्य पारम्परिकस्य सुवचतया पूर्वसूत्रेण सिद्धावुत्तरखण्डनकारस्य व्यवहितस्य णत्वसम्पत्तये वचनारम्भो भविष्यतीति व्यर्थमेवोभौग्रहणमिति वाच्यम् ॥ एवमपि व्यवहितस्योत्तरखण्डनकारस्यैव णत्वार्थं वचनारम्भस्यादित्यावश्यकमुभौग्रहणमित्याशयात् । इदमसिद्धत्वं णत्वमात्रविषयं ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति प्राञ्चः । नव्यास्तु सामान्यापेक्षमेव ज्ञापकं प्रमाणानां सामान्यपक्षपातात् । तेन ऊढमाख्यत् जौजढदित्यत्र ढत्वादेरसिद्धत्वमाश्रित्य पूर्वं द्वित्वमित्याहुः । भाष्ये स्पष्टेति । अस्यां च परिभाषायां ग्राहकसूत्रस्थमण्ग्रहणं ज्ञापकम् । परणकारेण प्रत्याहाराश्रयणं हि सय्यन्ता विद्वाँल्लिखतीत्यादावनुनासि-

कयवलानां यत्वेन द्वित्वार्थं प्रकृतपरिभाषाया अभावे द्वित्वात्पूर्वं परसवर्णस्य दौर्लभ्यात्तद्वैयर्थ्यमेवेति ज्ञापकत्वसम्भवः। यदि तु जातिपक्षावलम्बेन ग्राहकसूत्रस्थमण्ग्रहणं भगवता भाष्यकारेण प्रत्याख्यायतइत्युच्यते तदा वाचनिक्येवैषा परिभाषेति निष्कर्षः॥

एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति॥

द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेत्यादावनया परिभाषया घत्वढत्वयोर्व्यवस्थामाश्रित्य पूर्वपरिभाषाविषयत्वनिराकरणं पुराणवैयाकरणानामयुक्तमिति द्योतयितुमत्रैतस्याः परिभाषाया आरम्भः। तदाह भिन्नार्थत्वसम्भावनेति। यत्र समुच्चयादिना यादृशार्थलाभाय शब्दाकृतेरेकस्याः प्रयोगः प्रक्रान्तस्तत्र तादृशार्थबोधिकायास्तदन्यस्याश्शब्दाकृतेः प्रयोगो न भविष्यति किन्तु तस्या एवाकृतेरिति परिभाषार्थः॥ यथा गवामश्वानां च पुरुषविशेषे स्वस्वामिभावं प्रतिपादयितुं गोशब्दात् षष्ठ्याकृतेरुपक्रमे ऽस्यैवाश्वशब्दादपि न तु तदर्थबोधकत्वाविशेषेऽपि सप्तम्याकृतिः। सत्यां तु तस्यां यत्किञ्चित्क्रियानिरूपितमधिकरणत्वं प्रतीयेतेति तन्निवारणाय प्रकरणाद्यन्वेषणे गौरवम्। षष्ठ्याकृतौ तु तदनपेक्षणाल्लाघवमेवमन्यत्रापीति तदेव लाघवमस्यां परिभाषायां बीजम्। द्रोग्धा द्रोग्धेत्यादौ प्रथममुपक्रान्ताया एव धात्वाकृतेः प्रत्ययाकृतेश्च द्विर्वचनेन परत्र बोधनाद्घत्वढत्वाभ्यामर्थविशेषापरिस्फुरणाच्च न तत्रैषा परिभाषेत्याशयः। नन्वयं जैमिनीयतन्त्रप्रसिद्धो न्यायः। तथाहि खादिरे वा बध्नाति पालाशे वेत्यादिवाजसनेयश्रुतिविकल्पितेषु येनैव साधनेन क्रतोरुपक्रमस्तेनैवासौ निर्वाह्यो न तु तदन्येन साधनभेदेन कर्मवैगुण्यादपूर्वानुत्पत्तिप्रसक्तेरिति यूपाधिक-

ननु गोष्वश्वेषु च स्वामीत्यादिवत् गोष्वश्वानां च स्वामीत्यपि स्यात् स्वामीश्वरेति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्योर्विधानादत आह। एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति। यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयो ऽयं न्याय इत्यन्यत्र विस्तरः॥ कृञ् चानुप्रयुज्यतइति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम्॥ ११८॥

रणे प्रकृतन्यायमूलकस्तदीयो राद्धान्तः। ततश्च यूपांशे प्रवर्तमानस्यास्य न्यायस्य शब्दप्रयोगानपेक्षणात्कथं भिन्नार्थत्वसम्भावनाविषयत्वमिति स्यादेव द्रोग्धा द्रोग्धेत्यादावनेन न्यायेन घत्वढत्वयोर्व्यवस्था। किं च यत्रोपक्रान्तस्य खादिरस्य भ्रंशस्तत्र तत्साधर्म्याद् बर्बुरः प्रतिनिधित्वेन ग्राह्य इत्यपि तत्रैव व्यवस्थापितम्। तथा चावयवसंस्थानविशेषात्मक आकारविशेष एवात्राकृतिपदार्थ इति गवोरश्वयोश्च स्वामीत्यादौ समानाकारतया षष्ठीद्विवचनसप्तमीद्विवचनयोरपि इह प्रयोगप्रसङ्ग इति चेत्। तत्र के चित्। प्रयोगश्चानुष्ठानं तच्च यूपादौ संस्कारः। तत्फलमपूर्वोत्पत्तिः। यूपभेदे च स्यादेवापूर्वोत्पत्तौ भेद इति युक्तमस्य फलभेदसम्भावनाविषयत्वं न्यायस्य। प्रकृते त्वनुष्ठानं शब्दप्रयोगः। तत्फलमर्थप्रतिपत्तिरेव। तस्य तदुद्देश्यकतयैव प्रवृत्तेः। तथा च भिन्नार्थप्रत्यायकत्वसम्भावनाविषयत्वं शब्दप्रयोगांशे निर्विवादमेवोक्तन्यायस्य। द्रोग्धा द्रोग्धेत्यादेस्समर्थनोपायतया पूर्वपरिभाषावलम्बो ऽपि भाष्यकृतामत्रानुकूलः। अत एव यवाग्वाऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्र द्वितीयातृतीययोरेकार्थयोस्सहप्रयोगः। न हि जुहोतिसमवधाने तयोर्भिन्नार्थकत्वसम्भवः। तृतीया च होश्छन्दसीत्यनुशासनात्। ततश्च पूर्वोक्तस्थले घत्वढत्वयोर्व्यवस्थापनाय पूर्वपरिभाषैव शरणम्। अतो न प्राचीनोक्तं युक्तम्। किं च खादिरभ्रेषे बर्बुरप्रतिनिधानं विलक्षणखदिरसादृश्यप्रयुक्तेन खदिरत्वज्ञानेन प्रमाणान्तरेण वा न तु तद्वाकारविशिष्टतामात्रेण। अन्यथा जातिविशेषावच्छेदेन नियमितस्य पशुबन्धनसाधनत्वस्य जात्यन्तरे प्रवृत्तौ तदवस्थ एवापूर्वभङ्गप्रसङ्गः। तस्माज्जातिरेवात्र आकृतरिति न विजातीययोष्षष्ठीद्विवचन-

स्यमीद्विवचनयोस्समानार्थकयोरपि सह प्रयोग इति न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः । तदाह अन्यत्र विस्तर इति । कृञ्चा-नुप्रयुज्यतइति सूत्रे इति । तत्र ह्यामन्तस्य लिडन्ततया प्रकृतन्यायेनानुप्रयुज्यमानाः कृभ्वस्तयो लिट्परा एव भव-न्तीति व्यर्थमनुप्रयोगसूत्रे लिड्ग्रहणमित्युक्तं भाष्ये ॥

॥ सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥

द्विर्वचनप्रस्तावेन द्विरुक्तेषु विशेषबोधकत्वादेषा परिभाषा निरूप्यते । सम्प्रसारणं तन्निमित्तकं पूर्वरूपं च परापेक्षया प्रबलमिति परिभाषार्थः । वाचनिकीयं परिभाषा । अथैतस्याः प्रयोजनानि । भृष्टो भृष्टवान् । अत्र परत्वात्प्राप्तं रमागमं बाधित्वा प्रकृतपरिभाषया सम्प्रसारणं प्रवर्तते । न च सम्प्रसारणस्य नित्यत्वादेवेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । कृतेऽपि सम्प्रसारणे वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्तइति ऋकारान्तर्गतं रेफमादाय रमागमप्रसक्त्या नित्यत्वस्योभयसाधारण-त्वात् । तथा जुहुवतुः जुहुवुः अत्र परत्वात्प्रसक्तमातोलोपं बाधित्वा ह्वेञस्सम्प्रसारणं पूर्वरूपं च प्रथमतः प्रवर्तते । न च पूर्वमातो लोपे पूर्वरूपे वा विशेषाभाव इति वाच्यम् । प्रथमत आतो लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन उवङादेशाना-पत्तेः । तथा शुशुवतुः शुशुवुः, अत्र परत्वात्प्राप्तमियङादेशं श्वयतेस्सम्प्रसारणं तत एरनेकाच इति यणं बाधित्वा पूर्वरूपं च प्रवर्तते । तथा वव्रश्च विव्याध अत्र परत्वात्प्रसक्तं हलादिश्शेषं बाधित्वा रेफयकारयोस्सम्प्रसारणम् । अन्यथा वकारस्य संप्रसारणप्रसङ्गः । सिद्धान्ते तु न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमिति निषेधात्तदप्रवृत्तिरिति दिक् । फलान्य-

ननु विव्याधेत्यादौ परत्वाद्धलादिश्शेषे वस्य संसारणं स्यादत आह । संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ तदाश्रयं संप्रसारणा-च्चेति पूर्वरूपम् । वस्तुतो लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे उभयेषांग्रहणस्यो-भयेषां संप्रसारणमेव यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्यर्थेति लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । फलान्तरान्यथासिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा । णौ च संश्चङोरित्यादौ संश्चङोरित्यादिविषयसप्त-मीति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११९ ॥

थासिद्धिमूलकं भाष्यकारोक्तं परिभाषाप्रत्याख्यानमारभते । वस्तुत इति । उभयेषां सम्प्रसारणमेवेति । अन्यथा वच्या-दीनां ग्रह्यादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धेरुभयेषांग्रहणं व्यर्थमेवेत्याशयः । तेनेदं सिद्धमिति । विव्याध वव्रश्चेत्यादौ हलादि-श्शेषात्पूर्वं सम्प्रसारणप्रवृत्त्या परिभाषाप्रयोजनं सिद्धमिति तदर्थः । व्यर्थेति । ननु भृष्टो भृष्टवानित्यादीनां फलान्तराणां सम्भवात् कथं परिभाषावैयर्थ्यमत आह । फलान्तरान्यथासिद्धिरिति । बरीभृज्यतइत्यादावागमसम्बन्धिनं रेफमादाय प्रसक्तातिप्रसङ्गवारणाय भ्रस्जोरोपधयोरित्यत्रानुदात्तोपदेशेति सूत्रादुपदेशग्रहणसम्बन्धस्यावश्यकतया कृते सम्प्रसारणे वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणेपि तदन्तर्गतं रेफमाश्रित्य रमागमप्रवृत्त्ययोगेन भृष्टोभृष्टवानित्यत्र नित्यत्वादेव रमाग-मात्पूर्वं सम्प्रसारणसिद्धिः । जुहुवतुर्जुहुवुश्शुशुवतुश्शुशुवुरित्यादावप्यातोलोपेयङादेशाभ्यां पूर्वं नित्यत्वात्सम्प्रसार-णम् । आतोलोपयणादेशाभ्यां प्रागन्तरङ्गत्वात्पररूपं प्रवर्ततइति नात्र परिभाषायाः प्रयोजनमिति स्पष्टं भाष्ये इत्यर्थः । ननु प्रकृतपरिभाषाया अभावे णौ च संश्चङोरिति श्वयतेर्विधीयमानात्सम्प्रसारणात्पूर्वं णिङ्गाचनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वा-द्वृद्ध्यायादेशयोरशूशवदिति न सिध्येदत आह । णौ च संश्चङोरित्यादि । एवं च तयोर्विवक्षितयोः प्रथमं सम्प्रसारणं प्रवर्ततइति नात्र वृद्ध्यायादेशयोरन्तरङ्गत्वं प्रथमप्रवृत्तिनियामकमित्याशयः । आदिशब्देन स्वपिस्यमिव्येयां यङी-

त्यस्य सङ्ग्रहः । अन्यथा सम्प्रसारणात्पूर्वमपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे वेवीयतइत्यादावुत्तरखण्डे सम्प्रसारणे पूर्वस्य न सम्प्रसारणइति निषेधप्रसङ्गः । स हि निषेधो यूनस्तिरिति निर्देशाज्ज्ञापकत्वेनाऽपि प्रवर्त्ततइत्यन्यत्र विस्तरः ॥

क्व चिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥

इदं परिभाषाद्वयं वाचनिकं प्राचीनसम्मतं च भाष्यकारानिष्टत्वादुपाध्यायः प्रत्याचष्टे । यत्त्वित्यादि । निर्मूलत्वादिति । तत्त्वं च तदुपष्टम्भकज्ञापकन्याययोरभावादिति बोध्यम् । ननु वाचनिकमेवेदं परिभाषाद्वयं फलानुरोधात्स्वीक्रियते तत्राह । भाष्यकाराव्यवहृतत्वाच्चेति । न केवलमव्यवहृतत्वमेव किन्तु दूषितत्वादाद्यायास्तद्विरोधो ऽपीत्याह । न च कृतिरित्यादि । ग्रहिज्येति । तत्र वयिग्रहणेन व्येञो ग्रहणाभावार्थमिदमुक्तं भाष्ये । नन्वेवं निस-

यत्तु क्व चिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ तेन निसमुपविभ्यो ह्वः इत्यत्र ह्वाग्रहणेन ह्वेञो ग्रहणसिद्धिः । औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् । तेन दादेर्धातोरित्यत्रौपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति । तन्न । तयोर्निर्मूलत्वाद्भाष्याव्यवहृतत्वाच्च । न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति ग्रहिज्येतिसूत्रस्थभाष्येणाद्यायास्तिरस्काराच्च । निसमुपविभ्यो ह्वः इत्यादौ ह्वेञो ऽनुकरणे सौत्रः प्रयोगः, आत्वविषय एवात्मनेपदम्, प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्यन्ये । अन्त्यापि तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो वार्तिककृतश्च असम्मता । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते । तत्रास्यैतद्रूपमिति रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । क उपदेशो नामेति घुसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण प्रायोगिकासम्भवे तद्ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भाष्यासम्मता च । भाष्ये सानुबन्धकेत्यादि प्रकृताभिप्रायेण । दादेरिति सूत्रे दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववति लक्षणेति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२० ॥

यदपि नन्वजर्घा बेभिदीतीत्यादौ तत्तद्गणप्रयुक्ता विकरणा यङ्-

मुपविभ्यो ह्व इत्यत्र शिद्विषयस्य ह्वेञो ग्रहणानुपपत्तौ क्रियाफले परगामिन्युपह्वयतइत्यादावभीष्टस्यात्मनेपदस्यासिद्धिरत आह । सौत्रः प्रयोग इति । अन्ये इति । के चित्तु ह्व इति न पञ्चमी किन्तु षष्ठी तच्च धातोरित्यस्य व्यधिकरणं विशेषणम् । ततश्च ह्वा इत्येतत्प्रकृतेर्धातोर्ह्वेञ आत्मनेपदमित्यर्थादभीष्टसिद्धिरित्याहुः । द्वितीयपरिभाषाया अप्यस्त्येव भाष्यविरोध इत्याह । अन्त्या ऽपीति । प्रकृताभिप्रायेणेति । एवं च स्वरूपनिर्देशेष्वयमेव निर्णय इत्याशयः । लक्षणेति । इदमेव युक्तम् । औपदेशिकधातुग्रहणे हि दामलिडादावतिव्याप्तिवारणे ऽपि अधोगित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारेत्याहुः ॥ श्तिपा शपा ऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥

न केवलं पूर्वपरिभाषाद्वयमेव भाष्यकारानन्गृहीतं वाचनिकमयुक्तं किन्तु ज्ञापकसिद्धमपि तथाभूतमयुक्तमेवे-त्यावेदयितुं तद्रीत्यैवेमां परिभाषां दूषयति । यत्त्विन्यादि । तदेतत्परिभाषाचयमशोकवनिकान्यायादत्रोपन्यस्तम् । निर्दिष्टं निर्देशेन विहितम् । ततश्च श्तिपादिकृतनिर्देशप्रयोज्यविधिविषयीभूतमेकाच्पदघटितशास्त्रविहितं चेत्येत-त्सर्वं यङ्लुकि न प्रवर्ततइति परिभाषार्थः । अनुबन्धनिर्देशश्च अनुबन्धकृतो निर्देशः । तत्प्रयुक्तकार्यनिर्वाहको निर्देश इति यावत् । तेन प्रत्याहारनिर्देशेषु न दोषः । भूवादय इति । यङ्लुगन्ते सनाद्यन्ता धातव इत्यस्य भूवादयो धातव इत्यस्य वा प्रवृत्तौ विनिगमनाविरहः । परत्वं तु न व्यवस्थापकं विरोधाभावादित्याशयः । अनित्यकल्पना-

लुकि स्युस्तथा यङ्लुकि बेभिदितेत्यादावेकाच इतीण्निषेधस्स्यादत आह । श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणे न च ॥ यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ अनुबन्धनिर्देशो द्विधा । स्वरूपेण ङित इत्यादिपदेन च । हन्ति यातिवाति । सनीवन्तेति सूत्रे भरेति दीङो युडचि, अनुदात्तङितः, दिवादिभ्यश्श्यन्, एकाच उपदेशे, इत्युदाहरणानि । द्वित्वम् । सनाद्यन्ता इति । भूवादयः इति धातु-त्वं च भवत्येव । गुणो यङ्लुकोरित्यादिभिर्निषेधानित्यत्वकल्पनात् । तेन भष्भावो ऽप्यजर्घा इत्यादौ भवः । अत एव श्वीदित इति सूत्रे कैयटे यत्रैकाज्ग्रहणं किञ्चिदिति पाठः । एकाच उपदेशे ऽनुदात्ता-दिति सूत्रे एकाज्ग्रहणेनैकदेशानुमत्या एषा ज्ञाप्यते । अन्यथा उप-देशे अनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति, तदपि न ॥ भाष्यानुक्तत्वात् । एकाज्ग्रहणस्य वधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च । न च वधिस्स्थान्युपदेशएकाजेवेति वाच्यम् । साक्षादुपदेशसम्भवेनै-तद्विषये स्थान्युपदेशाग्रहणादुपदेशत्वावच्छेदेनैकाजित्यर्थाच्च । किं चोत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम् । अत एव जागरितवानित्यादावुपदेशउग-न्तत्वमादाय श्र्युकः कितीतीण्निषेधो न । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्यादाविण्निषेधायेत्याकरे स्पष्टम् । न च भाष्ये यङ्लोपे

दिति । तेन चोस्कुन्दीतीत्यादाविदित्त्वप्रयुक्तो नुम् बोभुवतीत्यादावुवङि ङिच्चेत्यन्तादेशभावश्च निर्बाधः । वस्तुतो नैतस्याः प्रमाणान्तरसिद्धत्वमित्याह । एकाज्ग्रहणस्येति । वधिव्यावृत्त्यर्थमिति । अवधीदित्यादौ वृद्धिवारणायेम-दन्तो वधादेश इत्यनेकाच्त्वं द्रष्टव्यम् । नन्वच इत्युक्तावपि सामर्थ्यादेकत्वविशिष्टाज्विशिष्टलक्षणया सिद्धावेकग्रहण-महिम्ना सावधारणबहुव्रीहिलाभादनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यतइति चेन्न । निरुक्तलक्षणायां बीजाभावात्तदन्तविधिनि-वारकतया कृतार्थस्यैव ग्रहणस्योक्तार्थसाधकत्वायोगाच्च । स्थान्युपदेशाग्रहणादिति । उपदेशे ऽन्वत इतिसूत्रस्थकैयट-स्वरसादादेशोपदेशः स्थान्युपदेशान्मुख्य इत्याशयः । मास्तु वा स्थान्युपदेशादेशोपदेशयोर्मुख्यामुख्यविचारः । तावता

ऽपि न दोष इत्याह । उपदेशत्वावच्छेदेनेति । अवच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्यौत्सर्गिकत्वादिति तात्पर्यम् । नन्वेवं रीत्या उपदेशत्वावच्छेदेनानुदात्तादित्यस्या ऽपि न्याय्यतया वधादेशस्याद्युदात्तनिपातनादेव व्यावृत्तिलाभादेकाज्ग्रहणं व्यर्थमेवेत्यत आह । किं चेति । ननु यङ्लोप इत्यादिभाष्यमुपलक्षणमत आह । किं चेति । नन्वेकाज्ग्रहणमुत्तरार्थमप्युपात्तमिह क्रियमाणे क्षिप्रं वा इति न्यायात्प्रकृतपरिभाषाज्ञापकमस्तु प्रागुक्तविचारे यङ्लोपइव लुक्युपायाप्रदर्शनं च भाष्यकृतां तत्रेडागमस्याभीष्टत्वबोधनद्वारेण प्रकृतपरिभाषायास्सूचकमस्तु का क्षतिरतो न युक्तमनभिधानाश्रयणमिति चेत्तत्राह । अन्यथेति । इह वध्यर्थमिति इण्निषेधनिवर्तकत्वेनाद्युदात्तनिपातनमनुपयुक्तमिति तदाशयः । अजर्घा

बेभिदितेत्यादाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशो ऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादङ्गादित्यर्थे सतीट्प्रतिषेधो वक्तव्यो बिभित्सतीति दोषोपन्यासवद्यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः । यङ्लोपेत्यादिभाष्ये तूपक्रमोपसंहारबलेन न यङ्लुग्विषयः । किंच तस्य तद्विषयकत्वे यङ्लोपे स्थानिवत्त्वस्यैव यङ्लुक्युपायाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् । इड्विषये यङ्लुको लोके ऽनभिधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषात् । अन्यथैकाज्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरत्र जागर्त्यर्थमिह वध्यर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालम्बनतापत्तेः ॥ न चार्धधातुकाक्षिप्तधातोरेकाच इति विशेषणम् । एवं च बिभित्सतीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरेकाच्त्वमस्त्येव उत्तरखण्डे ऽस्तित्ववत् । एतच्च दयतेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवं च प्रकृतभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । आक्षेपे आक्षिप्तस्यान्वये च मानाभावात् । अङ्गत्वं तु विशिष्टस्यैवेत्येकाचो द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । निरूपितं च तनादिशेषे शब्देन्दुशेखरे । धातुत्वं तूत्तरखण्डस्यैव । अत एवैकाचो बशो भषिति सूत्रे धातोरवयवस्यैकाच इति वैयधिकरण्येनान्वये गर्धप्सिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये न तु प्रसिद्धम-

इत्यस्य प्रसिद्धत्वमन्यथोदाहृतत्वादिति द्रष्टव्यम् । चर्करीतशब्दो यङ्लुक्परः । किरत्तिं चर्करीतान्तमिति साम्प्रमिक-भाष्यप्रयोगस्वारस्यात् । अदादौ पाठेनेति । शब्गर्थो हि तत्र पाठः गणान्तरप्रयुक्तकार्यस्य श्यन्नादेरुत्पत्तौ च तदसङ्गतिरेवेत्याशयः । ननु भ्वादेरौत्सर्गिकस्य शपो निवर्तनेन कृतार्थस्य तादृशपाठस्य गणान्तरप्रयुक्तापवादभूतश्यन्नादिवारणे बीजाभाव इति चेत्सत्यम् ॥ द्वितीये यङो ऽचि चेत्यत्र यङ इति योगं विभज्य अदिप्रभृतिभ्य इत्यतश्शप इत्यनुवर्त्य यङन्ताच्छपो लुग्विधाने ऽपि यङन्ताद्विशेषाभावाद्यङ्लुक्येव पर्यवसानेन सिद्धावदादिषु चर्करीतं चेति पाठबलात्तस्यादादित्वमेवेति बोधनद्वारा गणान्तरप्रयुक्तानां श्यन्नादीनामपि निवृत्तिरिति विभावनीयमित्याहुः । नन्वेवं गणकार्यस्याप्रवृत्तावपि पास्पर्धीतीत्यादावनुदात्तङित इत्यादिभिरनुबन्धप्रयुक्तमात्मनेपदादिकार्यं लोकवेदयोर्यङ्लुकि

दुर्वारमत आह। । छान्दसत्वादित्यादि। नार्थसाधका इति। भाष्यकाराविचारितप्रयोजनानां सोपानराणामदृष्टार्थकत्व-मेव पारायणादिनेत्यसकृदावेदितत्वादिति भावः। तदाहान्यत्र विस्तर इतीत्यलम्॥

॥ पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान्॥

ग्रन्थान्ते व्याख्यातृश्रोतॄणामानुषङ्गिकत्वेनाभ्युदयसम्पत्तये लाघवप्रशंसनेनोत्सवप्रतिपादिकामुत्तरपरिभाषां निरू-पयिष्यन् प्रसङ्गाद्गौरवं दूषयितुमिमां परिभाषां दर्शयति। गरीयानतिशयितगौरवविशिष्टः। प्रवृत्तिनिमित्तगतातिशय-एवातिशायनिकानां प्रत्ययानां विधानात्। अतो न युक्तो योगविभाग इत्यर्थः। गौरवस्य क्लेशजनकत्वाद्धेयत्वं

जर्घा इति। अजर्घा बेभिदीतीत्यादौ श्नम्श्यनादयस्तु चर्करीतं चेत्य-स्यादादौ पाठेन यङ्लुगन्ते गणान्तरप्रयुक्तविकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति॥ छान्दसत्वादेव कार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टानामभावो बोध्यः। भाषायां तु तादृशानामभाव एव ष्टितप्शपादिनिर्देशास्तु भव-तेर इत्यादिसूत्रस्थतन्निर्देशवन्नार्थसाधका इत्यन्यत्र विस्तरः॥ १२०॥

ननु जभोचि, रधेश्च, नेट्यलिटीत्येव सूत्र्यतां किं द्वी रधिग्रहणेनेत्यत आह। पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान्॥ प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थ-बोधकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव। परन्तु भाष्यासम्मतेयम्। टाङसीति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा। तत्र च इनादेशे इकारप्रत्याख्यानयोगविभागे-नैव कृता सेति बहवः॥ १२१॥

अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः॥ एओङ्ऐऔच्-सूत्रयोर्ध्वनितैषा भाष्ये। तत्रानेकपदघटितसूत्रे प्रायेण पदलाघव-विचार एव न तु मात्रालाघवविचार इति ऊकालोच्, अपृक्त एका-

लाघवस्य सुखजनकत्वादुपादेयत्वं च सकललोकप्रसिद्धमिति नानयोः परिभाषयोरपूर्वता। बहव इति। केचित्तु बंहुषु बहुविधैः परिक्लेशैरिनादेशसम्बन्धिनमिकारं प्रत्याचक्षाणो न सिद्धान्ती भाष्यकारः। अन्यथा महतो वंशस्तम्बा-ल्लद्वानुकृष्यत इति ऋल्लृक्सूत्रस्थभाष्यकारकृतं कात्यायनावहेलनमसम्बद्धं स्यात्। किं च पदगौरवं पदाधिक्यं धर्मिग्राह-कानुरोधात्। तच्च नेह किन्तु पदसम्बन्धिवर्णाधिक्यमतो नास्ति परिभाषायां भाष्यविरोध इत्याहुः॥

॥ अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः॥

लाघवेनेति। हेतावेषा तृतीया। अर्धमात्रानुच्चारणप्रयुक्तलाघवजन्यमुत्सवं वैयाकरणाः पुत्रोत्सवत्वप्रकारकं जानन्ती-त्यर्थः। कैमुत्येन मात्रादिलाघवस्योत्कर्षः। सर्वथा लाघवमत्र शास्त्रे श्रेयः। तदर्थमेव शास्त्रारम्भात्। अन्यथा शब्दसाधुत्वज्ञानाय प्रतिपदपाठ एवोपक्रान्तस्स्यादिति पस्पशास्थभाष्यकारसूचितो ऽभिप्रायः। एओङैऔच्सूत्रयोरिति। तत्र हि भाष्ये सन्ध्यक्षरेषु तपरोपदेशाभावे एचो ह्रस्वानुशासनेषु अर्धैकाराधौकारयोर्वारणार्थमेव इग्घ्रस्वादेशइतिसूत्रं कर्तव्यमित्युपक्रम्योक्तम्। यदि हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेदिति। एवमेव इगिति सूत्रे ऽपि भाष्ये। तथा चार्धमात्रात्मकाकारेकारसङ्घातरूप आद्यः, तथाविधाकारोकारसङ्घातरूपो द्वितीय इत्येवं तयोः प्रत्येकं मात्रिकत्व-

तदुपदेशे लाघवम् । उपदिष्टयोस्तु प्रत्येकं द्विमात्रिकत्वात्तदुपदेशे गौरवमिति भाष्यकाराशयमुपाध्यायो मन्यते । नास्ति लाघवकृतो विशेष इति । यद्येतादृशेषु मात्राप्रयुक्तमपि लाघवं विचार्येत तर्हि सञ्ज्ञाविधावल्ग्रहणे सार्धमात्रा लुग्विधावपृक्तस्येति सार्धाष्टमात्राः स्वादिलोपे हल्ग्रहणे द्वे मात्रे सङ्कलनया दश मात्राः । सञ्ज्ञाविधौ हल्ग्रहणे तु द्वे मात्रे । लुग्विधावणिञोरिति सार्धाः पञ्चमात्राः सङ्कलनया च सार्धास्सप्तमात्रा इति विशेषस्य विस्पष्टत्वात्तदसङ्गतिरेव । ऊकालोऽजिति सूत्रे ऽपि भाष्ये । उकारो ह्रस्व इति वाक्ये ग्राहकशास्त्रबलाद्दीर्घप्लुतयोरपि ह्रस्वसञ्ज्ञाप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य ह्रस्वसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यान्न भवति । सञ्ज्ञाया अनारम्भे चिर्ह्रस्वप्रदेशेषु एच इगिति वक्तव्यमिति षड्ग्रहणानि । तदारम्भे च सञ्ज्ञाविधावेकं प्रदेशेषु चिर्ह्रस्वग्रहणानि एच इगिति च वक्तव्यमिति अष्टौ ग्रहणानीत्येवं पदप्रयुक्त एव गुरुलघुभावो विचारितो न तु मात्राप्रयुक्त इति बोध्यम् । संमृद्येति । संहितया वर्णानां संश्लेषस्संमर्दः । इण इति तिस्रो मात्रा इति । इदमुपलक्षणम् । संहितायां रुत्वयत्वयलोपेषु सार्धमात्राद्वयमित्यपि बोध्यम् । अत्रेद-

लित्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि सूत्रे अल्ग्रहणहल्ग्रहणयोर्विशेषविचारे संज्ञायां हल्ग्रहणं ण्यक्षत्रियेतिसूत्रे अणिञोरिति वाच्यमिति त्रीणि पदान्यल्ग्रहणे । तदेकं स्वादिलोपे हल्ग्रहणं ण्येतिसूत्रे अणिञोरिति न वाच्यमपृक्तस्येति वाच्यमितित्रीण्येव पदानीति नास्ति लाघवकृतो विशेष इत्युक्तम् । अचि श्नु इति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे य्वोरिति संमृद्य ग्रहणान्न पूर्वेणैण्ग्रहणं तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्य ग्रहणे च सार्धास्तिस्रो मात्राः इण्ग्रहणे तिस्रो मात्रा इति लण्सूत्रे भाष्योक्तेः तथा ओतश्श्यनीति सूत्रे शितीति वक्तव्यम् । तत्रायमर्थः । ष्ठिवुक्लमिति सूत्रे शितीति न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये । न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इति कैयटोक्तेः प्रायेणेति शिवम् ॥

मवधेयम् । मात्रागौरवे तदभिव्यक्तिजनककण्ठताल्वोष्ठपुटव्यापाराधिक्यात्क्लेशः । पदाधिक्ये तु तदीयपदार्थोपस्थित्यादिसाधकमनोव्यापारप्रयुक्तो ऽपीत्युभयथा परिक्लेशान्मात्रागौरवात्पदगौरवमधिको दोषः । न हि कायिकक्लेशजनकमुच्चारणगौरवमेव दोषो न तु मानसिकक्लेशजनकमनोव्यापारगौरवमित्यत्र प्रमाणमुपलभ्यते, येन तन्निराकरणं स्यात् । एवं च पदप्रयुक्त एव गुरुलघुभावो मुख्यत्वात्प्राचुर्येण विचार्यते । मात्राप्रयुक्तस्तु तदपेक्षया स्वल्पफलकत्वात्क्वचिद्विचार्यते क्वचिन्न । एवं पदलाघवानुपहितं मात्रालाघवमकिञ्चित्करं पदलाघवं तु मात्रालाघवानुपहितमपि श्रेय एवेत्योतश्श्यनीतिसूत्रस्थयोर्भाष्यकैयटयोर्निष्कर्षः । तदेतत्प्रायेणेत्युपसंहरन्नुपाध्यायस्सूचयतीति सकलाभीष्टसिद्धिरित्याहुः ॥

काशीनाथकटाक्षेन्दोरेषा वाक्यार्थचन्द्रिका ।
समुल्लासयतां नित्यं सतां मानसकैरवम् ॥
यदत्र न्यूनमधिकं दुरुक्तं वा ऽपि किञ्चन ।
सर्वमेतत्समीकर्तुं सन्तस्सन्ति सहस्रशः ॥

इति श्रीमद्विजयरामगजपतिराजमहाराजसंस्थानपण्डितेन काशीनाथविद्वन्महोपाध्यायचरणकमलसेवासम्प्राप्तविद्योपहितेन भागवतोपनामकभास्करसूरितनूजन्मना हरिशास्त्रिणा विरचिता वाक्यार्थचन्द्रिकाख्या परिभाषेन्दुशेखरव्याख्या सम्पूर्तिमगमत् ॥

ॐ नमः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो महद्भ्यो गुरुभ्यः ॥

इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजना-

गोजीभट्टकृतः परिभाषेन्दुशेखरस्समाप्तः ।

ॐ नमः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यः शब्दविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यः परमऋषिभ्यः ॥

